શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૩૫

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

કર્તા:
પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી

પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રકાશક :
ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા,
નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વ ડો દ રા

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રત ૫૦૦

[ઈ. સ. ૧૯૬૩

મૂલ્ય રૂા. ૧૪=૦૦ ન.પૈ.

પ્રાપ્તિસ્થાન :
યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ
મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પ્રેસ,
રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ,
વડોદરા

મુદ્રક :
શ્રી રમણલાલ જીવણલાલ પટેલ, મૅનેજર,
ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ
બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ
દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા
ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૩

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી, પતિતપાવન હિં૦ શ્રીમન્ત સરકાર મહારાજા સાહેબ, શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાખાસખેલ, સમશેરબહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઈ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની રકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા' રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર, આ 'ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ' એ નામનું પુસ્તક, પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું, તેને મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામાં ૩૩૫મા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભો. જૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મન્દિર,
વડોદરા
તા. ૩-૧-૧૯૬૩

જ્યોતીન્દ્ર મા. મહેતા
ઉપકુલપતિ,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસ–પ્રેમી સજ્જનો !

વર્ષોના સંશોધન-પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામાં આવેલ પ્રસ્તુત પ્રામાણિક આધારભૂત ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ આપને સમર્પણ કરતાં મને આનન્દ થાય છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યતયા ૧૬ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાંના કેટલાક વિસ્તૃત લેખમાલા-સ્વરૂપના છે. પ્રત્યેક લેખને મથાળે નામ સાથે એનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે—તે કયા વર્તમાનપત્ર, માસિક, કે સ્મારક ગ્રંથમાં, કયા વર્ષમાં પ્રથમ પ્રકાશમાં આવ્યો હતો, તેનું, તેમ જ તેના અન્તર્ગત વિષયોનું સૂચન વિષયાનુક્રમમાં કર્યું છે, તેથી જણાશે.

આ સંગ્રહમાંનો પ્રથમ લેખ-નિબન્ધ, સન્ ૧૯૨૭ થી ૧૯૨૯ સુધી ૬૨ લેખાંકો તરીકે 'જૈન' સાપ્તાહિકમાં પ્રકાશિત થતાં ઈતિહાસજ્ઞ પ્રસિદ્ધ સજ્જન સાક્ષરોએ સદ્ભાવભર્યા ઉદ્‌ગારો પ્રકટ કર્યા હતા. સદ્‌ગત સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર **મોહનલાલ** દલીચંદ દેશાઈ (બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ, મુંબઈ) એમણે 'જૈનયુગ' માસિકમાં સંવત્ ૧૯૮૫ના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત અંકમાં પ્રાસંગિક તંત્રી-નોંધમાં જણાવ્યું હતું કે—

"**પંડિત લાલચંદભાઈ** '**સિદ્ધરાજ** અને જૈનો' એ નામના લેખની હારમાળા 'જૈન' પત્રમાં આપ્યે જાય છે, તે માટે તેમણે સાધનો સંગ્રહવામાં, તથા એક એક હકીકત તેના પ્રમાણ-સહિત મૂકવા ઉપરાંત ઘણી બાબતો ભેગી થતાં, તેમાં તથ્યાંશનો વિવેક-દૃષ્ટિથી વિચાર કરી જણાવવા માટે જે શ્રમ લીધો છે—તે જોતાં **પ્રો. કામદારે** (બરોડા

કોલેજના ઈતિહાસના પ્રો. કે. હિં., એમ. એ.) કહ્યું, તે પ્રમાણે—તેવે લેખ યુરોપના દેશમાં કોઈએ લખ્યો હોય તો તે જરૂર પી એચ. ડી. જેવી મોટી ડીગ્રી મેળવે—એમ અમને પણ લાગ્યું—તેમને અમારા 'જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસ'નાં હસ્ત-લિખિત પ્રકરણો બતાવ્યાં ને કેટલીક બાબત પર તેમની સાથે ઊહાપોહ કર્યો. વડોદરાના એ બે દિવસો તેમના સમાગમ માટે ખાસ લીધા હતા—તે સફલ થવા."

—આમાંનો ૧૪મો લેખ 'વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો' જે 'સુવાસ' માસિકના સંવત્ ૧૯૯૪ થી ૯૬માં ૧૩ અંકોમાં (પૃ. ૫૨) પ્રકટ થયો, તે પણ લેખ-માલા-સ્વરૂપનો જણાશે.

આમાંનો ૧૩મો લેખ 'જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં સંસ્મરણો' જે સંવત્ ૨૦૦૬-૭માં 'જૈન સત્યપ્રકાશ' માસિકમાં અમદાવાદથી ચાર અંકોમાં પ્રકાશિત થયો હતો, તેમ જ આમાંનો ૧૬મો લેખ 'શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક સમરસિંહ' જે સંવત્ ૧૯૮૨માં 'જૈનયુગ' માસિકના ચાર અંકોમાં મુંબઈથી પ્રકટ થયો હતો, તે વિસ્તૃત કહી શકાય.

એવી રીતે આજથી દસ વર્ષો પહેલાં સન ૧૯૫૨ના ઓગસ્ટમાં નિવૃત્ત થતાં પહેલાં-૨૫ વર્ષોમાં મ્હારા જે જે ઐતિહાસિક લેખો જૂદે જૂદે સ્થળે પ્રકાશિત થયા હતા-તેનો વિશુદ્ધ એકત્ર સંગ્રહ અહીં પ્રથમ વાર પ્રકાશમાં આવે છે-તે ખુશી થવા જેવું છે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ કેવો પ્રામાણિક અને ઉપયોગી છે, તે મર્મજ્ઞ ઇતિહાસવિદ્ અને ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ વાંચી વિચારી કહી શકશે.

આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના અંતમાં ઉપયોગી ૪ પરિશિષ્ટો ઘણા પરિશ્રમથી સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે, તે જોવાથી પણ જણાશે કે આ ગ્રંથમાં કેટલી મહત્ત્વની વિવિધ માહિતી આપવામાં આવી છે.

[૧] પરિશિષ્ટ–**સંવત્–સૂચી** દ્વારા જોઈ-જાણી શકાશે કે–આમાં વિક્રમની બીજી સદીથી વીસમી સદી સુધીના ક્રમશઃ ૪૫૦ જેટલા સ્પષ્ટ સંવત્-નિર્દેશો સાથે તે તે ઘટના દર્શાવી છે, તે ક્રોનોલોજી ઓફ ગૂજરાત કિંવા પ્રાચીન ભારત નામથી કહી શકાય તેવી છે.

[૨] પરિશિષ્ટ–**સ્થલ-નામ-સૂચી** દ્વારા આમાં લગભગ ૩૨૫ જેટલાં દેશ-ગામ-નગરો આદિનો નિર્દેશ કર્યો હોઈ સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન-મારવાડ-માલવા-મેવાડ આદિ પ્રાચીન ભારતના વિવિધ દેશોનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની માહિતી સંશોધકોને મળી શકશે.

[૩] પરિશિષ્ટ–**ગ્રન્થ–નામ-સૂચી** દ્વારા આ ગ્રંથમાં આધાર-ભૂત પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગી થયેલા અને લેખાન્તર્ગત સૂચિત આચાર્યોએ, વિદ્વાન ગ્રન્થકારોએ રચેલા, લખેલા વિવિધ વિષયોના પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી ૬૦૦ જેટલા ગ્રન્થોનો નામ-નિર્દેશ- પરિચય આમાંથી મળશે.

[૪] પરિશિષ્ટ–**વિશેષ–નામ-સૂચી** દ્વારા આ સંગ્રહમાં સૂચિત ૧૬૦૦ જેટલા નામાંકિત, પ્રાચીન ભારતના–સૌરાષ્ટ્ર, ગૂજરાત, રાજસ્થાન આદિ વિવિધ દેશોના નરરત્નોનો અને નારીરત્નોનો નિર્દેશ થયેલો જોઈ શકાશે. તેમાં જુદા જુદા રાજ–વંશોના રાજા–મહારાજા-ઓનો તથા પાતશાહોનો નામ-નિર્દેશ છે, તેમ મહામાત્યો-સચિવો-મંત્રીઓ, દંડનાયકો, રાજ-ભંડારી આદિ અધિકારીઓનો પણ પરિચય જણાશે. તે સાથે વિવિધ વિષયની ગ્રન્થ-રચના કરી સમાજ પર મહાન ઉપકાર કરી ગયેલા વિદ્યા-વ્યાસંગી શારદાના સમુપાસક વિદ્વદ્રત્નો-ગ્રન્થકારોનો, જૈનાચાર્યોનો, ઉપાધ્યાયોનો, મુનિરાજોનો તથા અન્ય અનેક સન્માન્ય સજ્જન કવિ-મહાકવિ-લેખકોનો, સંઘ-પતિઓ, તીર્થોદ્ધારકો, ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનારા, શ્રાવક-શ્રાવિકા-

સાહિત્ય-સંરક્ષકોનો પણ પરિચય મળશે. જુદા જુદા ગચ્છો, વંશો, કુલો, જ્ઞાતિ-ગોત્રો, મંદિરો, મૂર્તિઓ, પ્રાચીન નાણાં વગેરેના પણ આ પરથી ખ્યાલ કરી શકાશે. કદાચ કોઈ આને પ્રાચીન ભારતનો લઘુ જ્ઞાન-કોશ, અથવા ઐતિહાસિક જૈનજ્ઞાનકોશ કે ઈન્સાઈક્લોપીડિઆ જેવા નામથી ઓળખાવે તો તે કેટલેક અંશે સંગત જણાશે.

કેટલાક લેખકોની સમજફેરથી કેટલેક સ્થળે ભૂલો થઈ જણાઈ, તેને આ સંગ્રહમાં પ્રામાણિક તટસ્થ અભ્યાસી તરીકે સુધારી લેવા શક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે આથી કેટલીક ભ્રાંતિઓ-ગેરસમજો દૂર થતાં સાચો ઈતિહાસ પ્રકાશમાં આવશે, મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થશે.

મ્હારી વિદ્યાર્થી તરીકેની અવસ્થાથી-સંવત ૧૯૬૪માં મેં કાશી-વારાણસીની યશસ્વી યશોવિજય જૈન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પાઠશાળામાં સંસ્કૃત-શબ્દાનુશાસન આદિના અધ્યયનનો પ્રારંભ કર્યો, ત્યારથી મને ઈતિહાસ-સંશોધનનો પણ કંઈક નાદ લાગેલો. પરિણામે શ્રીહેમ-ચન્દ્રાચાર્યના વિશાલ મહાન્ સં. ગ્રન્થ 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર' (જૈન ઈતિહાસ)ની મુંબઈ-જૈન શ્વે. એ. બોર્ડના ૫મા ધોરણની ઈનામી પરીક્ષા મેં આજથી ૫૦ વર્ષો પહેલાં સન્ ૧૯૧૨માં પસાર કરી હતી. ત્યારથી એ ઇતિહાસ-પ્રેમ-વિદ્યા-વ્યાસંગ દેવ-ગુરુ-કૃપાથી વૃદ્ધિંગત થઈ સતત ચાલુ રહ્યો છે. સન્ ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરમાં 'જૈન પંડિત' ઉપનામથી મારી નીમણૂક અહિં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી-સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં થઈ, જે સંસ્થા પાછળથી પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિર (ઓરિએન્ટલ ઈન્સ્ટિટ-ટ્યૂટ) નામથી પ્રખ્યાત થઈ છે. તેના આશ્રયે ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત થતા (નં. ૨૧, ૭૬, ૨૯, ૪૮, ૩૭, ૯૫, ૧૧૬) ગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન-કાર્ય-પ્રસંગથી મ્હારી ઈતિહાસ તરફની અભિરુચિને અનુકૂલ વેગ મળ્યો. જેસલમેર-ગ્રન્થભંડાર-સૂચી, પત્તનસ્થ-પ્રાચ્યજૈન-ભાંડાગારીય-ગ્રન્થસૂચી, નલ-વિલાસ નાટક, નાટ્યદર્પણ, અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી, અલંકાર-મહોદધિ, નયચક્ર જેવા ગ્રંથોના

સંશોધન-સંપાદનમાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના, ભૂમિકા, અપ્રસિધ્ધગ્રન્થ-ગ્રન્થ-કૃત્પરિચય અને પરિશિષ્ટ-સૂચીઓ દ્વારા એ ઇતિહાસ-પ્રેમ ત્યાં ત્યાં સાકાર થયો છે, તેમ અન્યત્ર પ્રકાશિત પ્રા. ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ (સિંઘી-જૈન-ગ્રન્થમાલા નં. ૨૮), પંચમીમાહાત્મ્ય, ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ, તેજપાલનો વિજય, પાવાગઢથી વડોદરામાં પ્રકટ થયેલા જીરાવલા પાર્શ્વનાથ, ભરત-બાહુબલિ-રાસ (જૈનધર્માભ્યુદય ગ્રંથમાલા નં. ૧ થી ૫), શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ જેવા નાના-મોટા ગ્રન્થો-લેખોમાં પણ એ ઇતિહાસ-પ્રેમ સાકાર થયેલો જણાશે.

અમેરીકન વિદુષી ડૉ. હેલન એમ. જોન્સન પીએચ. ડી. એમને ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચરિતના અંગ્રેજી અનુવાદ (ગા. ઓ. સિ. નં. ૫૧, ૭૭, ૧૦૮, ૧૨૫, ૧૩૯, ૧૪૦-વો. ૧ થી ૬)માં, તેમજ વર્ષો પહેલાં સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીને 'વીજાપુર-વૃત્તાન્ત' 'જૈનપ્રતિમા-લેખ-સંગ્રહ' (ભા. ૧-૨)માં, તથા સદ્ગત વિજયધર્મસૂરિજીને ખંભાત, જામનગર આદિ સ્થળોના જૈનમંદિરોની પ્રતિમાઓના લેખ-સંગ્રહમાં યથાશક્ય સહાયતા કરી શક્યો, તથા 'ખંભાતનો જૈન ઇતિહાસ' 'મહેસાણા' 'પાટણ ચૈત્ય-પરિપાટી' આદિના લેખક-સંપાદકોને શક્ય સહાયતા કરી શક્યો. તથા સદ્ગત પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મ. ની પ્રેરણાથી 'જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય-સંચય' (ભાવનગર-જૈન આત્માનન્દ સભા-પ્રકાશિત)ના અપૂર્ણ સંપાદનને પૂર્ણ કરી શક્યો, તથા 'પ્રાગ્વાટ ઇતિહાસ', 'પલ્લીવાલ જૈન ઇતિહાસ' (હિંદી) આદિમાં લેખક સદ્ગત દૌલતસિંહજી લોઢાને તથા અન્ય સાક્ષર સજ્જનોને ઇતિહાસ-સાહિત્ય-વિષયક શક્ય સહાયતા કરી શક્યો, તેમાં જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્ય-સંશોધન પ્રત્યેનો મ્હારો સતત અનુરાગ જોઈ શકાશે.

આજથી દસ વર્ષો પહેલાં મ્હારાં સંશોધન-સંપાદનો, તથા કેટલાક લેખો વાંચતાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર અને તે સમયના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના નિયામક, હાલ રામાયણ-વિભાગના મુખ્ય સંપાદક સૌજન્યમૂર્તિ

શ્રી. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ મહાશયે આ લેખોને પ્રકાશિત કરાવવા પ્રોત્સાહન-ભરી પ્રેરણા કરી હતી. પરિણામે મ. સ. યુનિ.ના ઉપકુલપતિએ, તથા શ્રી. સયાજી-સાહિત્યમાલાની નિયામક સમિતિએ તેમાં સંમતિ આપી. માનનીય પ્રો. ભટ્ટસાહેબ અને સદ્‌ગત સાક્ષરરત્ન રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈએ ૫૦માંથી તાત્કાલિક પસંદ કરેલ, તથા સન ૧૯૫૨ના ઑગસ્ટમાં મ્હારી નિવૃત્તિ થતાં ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અંગ્રેજી ત્રૈમાસિક 'જર્નલ'માં મ્હારા સંબંધમાં સદ્‌ભાવ-સૌજન્યભરી નોંધ લેતાં તેમાં સૂચવેલ આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ દસ વર્ષો પછી-મ્હારા જીવનની સંધ્યાએ-૬૯મા વર્ષના પ્રારંભમાં-હાલમાં પ્રકાશિત થાય છે-એથી પણ સંતોષ અનુભવું છું. 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' લોકોક્તિ સાચી પડી છે. કાલપરિપાક થતાં સંકલ્પ-સિદ્ધિ થાય છે. માનનીય ઉપકુલપતિનો, સમિતિનો તથા ઉપર્યુક્ત સજ્જનોનો હું અંતઃકરણથી આભાર માનું છું.

આશા છે કે-સાચા ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને, પ્રામાણિક સાહિત્ય-સંશોધકોને તથા જિજ્ઞાસુ સજ્જનોને વિવિધ દૃષ્ટિથી અવ-લોકન કરતાં આમાંની સામગ્રી ઉપયોગી થશે અને અમુક અંશે જ્ઞાન-વૃદ્ધિમાં કારણભૂત થશે, તો મ્હારો પરિશ્રમ સફલ થયો માનીશ.

જગડૂશાહ, આશાપલ્લીના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો, ઉદયન-વિહાર, જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિ અને જજિયા-કરમુક્તિ, સૌરાષ્ટ્રનાં સંસ્મરણો, જેવા લેખોનો આમાં સમાવેશ થઈ શક્યો નથી તે, તથા બાલ-શિક્ષા (ઔક્તિક), વિદ્યાનો સદુપયોગ, પ્રાકૃતભાષાની ઉપયોગિતા, જૈન-સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસનાં સંસ્મરણો વગેરે ભાષા-સાહિત્યાદિ વિષયક મારા બીજા લેખોનો સંગ્રહ બીજા સંગ્રહમાં પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના વર્તમાન નિયામક ડૉ. ભો. જ. સાંડેસરા તથા ઉપનિયામક ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ અને ડૉ. સોમાભાઈ પારેખ વગેરે

રીસર્ચ-સ્કૉલરોએ તથા મ. સ. યુનિવર્સિટી પ્રેસના કર્તવ્યદક્ષ મૅનેજર રમણલાલ પટેલે આ ગ્રન્થ-પ્રકાશનમાં ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે.

—વિશેષમાં, લે. ૯માં અપેક્ષિત જિનપ્રતિમાનો ફોટો ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહ દ્વારા મળ્યો, તે આધારે અહિં પ્રારંભમાં મૂકી શકાયો છે, તેથી પાઠકોને વિશેષ પ્રસન્નતા થશે.

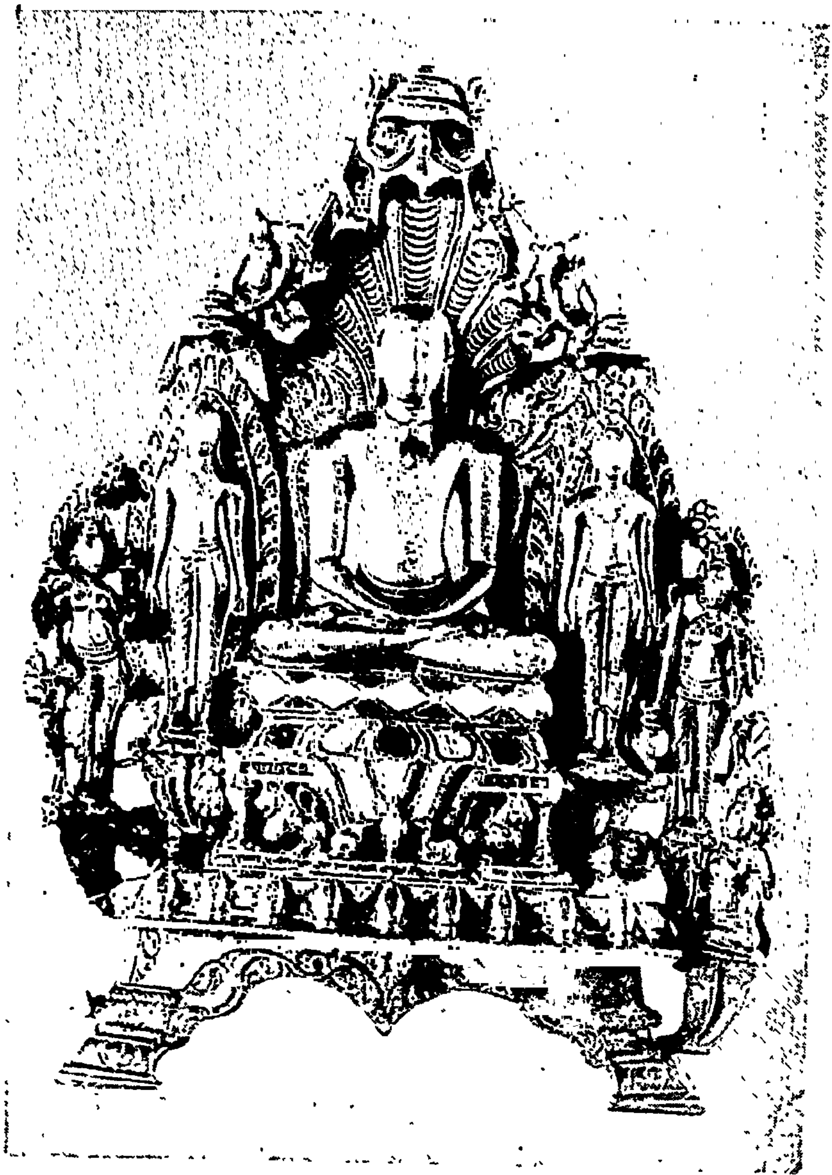
—આ ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહના લેખન-સંપાદન-સંશોધનમાં બનતી સાવધાનતા રાખી છે, તેમ છતાં મતિ-મંદતાથી કે દૃષ્ટિ-દોષથી કોઈ સ્ખલના થઈ ગઈ હોય કે રહી ગઈ હોય, તો તે સુજ્ઞ સજ્જનો સુધારી વાચશે અને અમને સૂચવવા કૃપા કરશે, તો તે ભવિષ્યમાં બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે સુધારી શકાશે.

—ઇતિહાસ-જિજ્ઞાસુ સર્વ કોઈ આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન કરી, સાચા ઇતિહાસથી પરિચિત થઈ સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રચારમાં મૂકો—એ જ શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

સંવત્ ૨૦૧૮ આ. વ. ૭
૬૯મા વર્ષ-પ્રારંભે
વડીવાડી, વડોદરા.

લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
નિવૃત્ત જૈન પંડિત, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

વિષયાનુક્રમ

કડી (જિ. મહેસાણા)ની શકસંવત્ ૯૧૦ની જિનત્રય-પ્રતિમા

પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૩૨૭-૩૩૦] [ફોટો : ડૉ. ઉમાકાન્ત શાહના સૌજન્યથી]

ઐતિહાસિક લેખ-સંગ્રહ

[૧]

સિદ્ધરાજ અને જૈનો

[ભાવનગરથી પ્રકાશિત થતા સાપ્તાહિક પત્ર '**જૈન**'માં સન ૧૯૨૭ના મે માસથી સન ૧૯૨૯ સુધી લે. ૧ થી ૬૧ પર્યન્ત પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહના નામથી ભાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસજ્ઞ અપરિચિત હશે, કેમ કે એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં અનેક ઐતિહાસિક અને કાલ્પનિક પુસ્તકો, લેખો વગેરે અનેક ભાષામાં અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ થયેલ જોવાય છે; તેમ છતાં તેનો, તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગૂજરાતને ગૌરવશાલી બનાવનાર રાજ્યરત્ન જૈનોનો અને તે સમયનો ગૂજરાતનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ હજુ બહુ અંધકારમાં જણાય છે.

સિદ્ધરાજના પ્રતાપવંતા રાજ્ય—સમયમાં વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધીમાં—વિક્રમના બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં—આજથી આઠસો વર્ષ ઉપર જૈનોએ મંત્રિપદેથી, દંડનાયક (સેનાપતિ) વગેરે ઉચ્ચઅધિકારી પદેથી તેમ જ સાક્ષર-સૂરિ વગેરે સ્થાનેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની ઉન્નત્યર્થે અમૂલ્ય અસાધારણ ચિરસ્મરણીય સેવા સમર્પી ગૂજરાતના વાઙ્મય સાથે ગૂજરાતના યશોદેહને દીપાવ્યો હતો.

જૈનોની એ ઉજ્જવલ કીર્તિકથાને અજ્ઞાન, અસહિષ્ણુતા, મિથ્યાભિમાન, પક્ષપાત, ધર્મદ્વેષ અથવા એવા બીજા દુર્ગુણોથી દોરવાઈ કલુષિત કિંવા કલંકિત દર્શાવવા કેટલાક દુર્વિદગ્ધ સાક્ષરો(!)એ કરેલ

બુદ્ધિનો દુરુપયોગ—શક્તિનો દુર્વ્યય દૃષ્ટિએ તરી આવે છે. સત્ય ઇતિહાસને વિપરીત રૂપમાં મૂકી તેઓએ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રસ રેડનાર જૈનો પ્રત્યે જ નહિ, સમસ્ત સમાજ પ્રતિ અક્ષમ્ય ભયંકર અન્યાય કર્યો છે—એ નિષ્પક્ષપાત નજરથી ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર મધ્યસ્થ સજ્જન સાક્ષરવર્ગ વિચારી શકે તેમ છે. એથી સિદ્ધરાજના સમયનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ જૈનો માટે કેટલો ગૌરવાસ્પદ છે, એનું દિગ્દર્શન કરાવવું અહીં ઉચિત લેખાશે.

જૈનોની અકૃત્રિમ અનુપમ સેવાને સર્વ કોઈ સુશિક્ષિત સત્ય સ્વરૂપમાં સ્વીકારે, પરિણામે અત્યાર પૂર્વે પ્રકટ કરાયેલા પોતાના ભ્રમમૂલક વિચારોમાં તથા ઉલ્લેખોમાં યોગ્ય સુધારણા કરે અને ભવિષ્યમાં તેમના તરફ કૃતઘ્નતા ન દર્શાવતાં કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સમજે એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ઐતિહાસિક ગવેષણાથી ગંભીર મનનીય લેખ લખવા અમારું અંતઃકરણ અમને પ્રેરે છે, સ્નેહી સાક્ષરોની સૌમ્યદૃષ્ટિ એને પ્રોત્સાહિત કરે છે. એથી આ લેખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

શ્રીશત્રુંજય અને મહામાત્ય આશુક

પાટણની પ્રભુતાને પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગૂજરાતના નાથ, રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કરેલી શત્રુંજયની યાત્રા-પૂજાનું વર્ણન સિદ્ધરાજના સમકાલીન, સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના રચનાર સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (મુંબઈ સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૫, શ્લો૦ ૮૯ થી ૯૫)માં કર્યું છે.

સિદ્ધરાજે શ્રીશત્રુંજયની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું, એવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે; તેમાં મંત્રીશ્વર આશુકની પ્રશંસનીય મંત્રણા હતી એમ અન્વેષણ કરતાં જણાઈ આવે છે. ખેદની વાત છે કે ગિરિરાજ શ્રીશત્રુંજયને ચરણે ચિરસ્મરણીય ઉપયુક્ત ઉપહાર

ધરાવનાર એ પરમાર્હત મંત્રીશ્વર આશુકના નામથી પણ આજે ઘણા થોડા પાઠકો પરિચિત હશે. ગૂર્જરાતના ઇતિહાસનું ઉત્કટ અભિમાન રાખનારા સાક્ષરોએ પણ એના સંબંધમાં કંઈ લખેલું જાણવા-જોવામાં આવતું નથી; તેમ છતાં આશુક મંત્રીશ્વરનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આપણે ઉદયપ્રભસૂરિનો અત્યંત આભાર માનવો જોઈએ.

આ ઉદયપ્રભસૂરિ, સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર વિદ્યમાન હતા, તેઓ નાગેંદ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય હતા અને વિ. સં. ૧૩૪૯માં સ્યાદ્વાદમંજરી રચનાર મલ્લિષેણસૂરિના ગુરુ હતા. વિશ્વવિખ્યાત વીર મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે તેમને સૂરિપદથી સમલંકૃત કર્યા હતા. એ ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી મંત્રી વસ્તુપાલનાં સુકૃતોનો પરિચય કરાવતી સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની (ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ, હમ્મીરમદમર્દન પરિ૦ ૩)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમનો જ્યોતિષ વિષયક આરંભસિદ્ધિ ગ્રંથ પણ પુરુષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ દ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૯માં ધોલકામાં રાજા વીરના વીર મંત્રીશ્વરની પવિત્ર વાસવાળી વસતિ (ઉપાશ્રય)માં વસતાં ઉપદેશમાલાની બારહજારશ્લોકપ્રમાણ કર્ણિકાવૃત્તિ રચી હતી* અને જેમની નેમિનાથચરિત્ર, ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય વગેરે અન્ય કૃતિઓ પણ છે, તે ઉદયપ્રભસૂરિ પોતાના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય અપરનામ સંઘપતિચરિતના શત્રુંજયમાહાત્મ્યોત્કીર્તન નામના ૭મા સર્ગમાં જણાવે છે કે—

"गूर्जरत्राधरित्रीशे, ततः सिद्धाधिपे सति ।
श्रीमान् आशुकमन्त्रीशस्तीर्थमेनमपूपुजत् ॥
उपत्यकायामेतस्य, निवेश्य च निवेशनम् ।
स चैत्यं नेमिनाथस्य, भक्तिसारमकारयत् ॥

* सेयं पुरे धवलके नृपवीरवीरमन्त्रीशपुण्यवसतौ वसतौ वसद्भिः ।
वर्षे ग्रह-ग्रह-रवौ कृतभार्कसङ्ख्यैः श्लोकैर्विशेषविवृतिर्विहिताऽद्भुतश्रीः ॥"

બુદ્ધિનો દુરુપયોગ—શક્તિનો દુર્વ્યય દષ્ટિએ તરી આવે છે. સત્ય ઇતિહાસને વિપરીત રૂપમાં મૂકી તેઓએ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં રસ રેડનાર જૈનો પ્રત્યે જ નહિ, સમસ્ત સમાજ પ્રતિ અક્ષમ્ય ભયંકર અન્યાય કર્યો છે—એ નિષ્પક્ષપાત નજરથી ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરનાર મધ્યસ્થ સજ્જન સાક્ષરવર્ગ વિચારી શકે તેમ છે. એથી સિદ્ધરાજના સમયનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ જૈનો માટે કેટલો ગૌરવાસ્પદ છે, એનું દિગ્દર્શન કરાવવું અહીં ઉચિત લેખાશે.

જૈનોની અકૃત્રિમ અનુપમ સેવાને સર્વ કોઈ સુશિક્ષિત સત્ય સ્વરૂપમાં સ્વીકારે, પરિણામે અત્યાર પૂર્વે પ્રકટ કરાયેલા પોતાના ભ્રમમૂલક વિચારોમાં તથા ઉલ્લેખોમાં યોગ્ય સુધારણા કરે અને ભવિષ્યમા તેમના તરફ કૃતઘ્નતા ન દર્શાવતાં કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવાનું સમુચિત સમજે એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ઐતિહાસિક ગવેષણાથી ગંભીર મનનીય લેખ લખવા અમારું અંતઃકરણ અમને પ્રેરે છે, સ્નેહી સાક્ષરોની સૌમ્યદષ્ટિ એને પ્રોત્સાહિત કરે છે. એથી આ લેખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

શ્રીશત્રુંજય અને મહામાત્ય આશુક

પાટણની પ્રભુતાને પ્રસિદ્ધ કરનાર, ગૂજરાતના નાથ, રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે કરેલી શત્રુંજયની યાત્રા-પૂજાનું વર્ણન સિદ્ધરાજના સમકાલીન, સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનના રચનાર સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (મુંબઈ સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૫, શ્લો૦ ૮૯ થી ૯૫)માં કર્યું છે.

સિદ્ધરાજે શ્રીશત્રુંજયની પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન કરી આપ્યું હતું, એવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે; તેમાં મંત્રીશ્વર આશુકની પ્રશંસનીય મંત્રણા હતી એમ અન્વેષણ કરતાં જણાઈ આવે છે. ખેદની વાત છે કે ગિરિરાજ શ્રીશત્રુંજયને ચરણે ચિરસ્મરણીય ઉપયુક્ત ઉપહાર

જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયે બ્રાહ્મણમંત્રી ગાંગિલની સત્તા પણ જોવાય છે. ગાંગિલમંત્રીના સમયમાં વિ. સં. ૧૧૯૧માં દેવશ્રીગણિની માટે લખાયેલું પુષ્પવતીકથાનું તાડપત્રીય પુસ્તક પાટણના જૈન ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.[1]

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રભાવકચરિત્ર(નિ. સા. પ્રેસ મુંબઈથી પ્રકાશિત)ના ઉલ્લેખ પરથી સમજાય છે કે— ઉપર્યુક્ત વાદમાં વાદી દેવસૂરિએ વિજય મેળવ્યો, ત્યારે સિદ્ધરાજે તુષ્ટિદાન આપવા માંડ્યું અને સૂરિએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો, તે પ્રસંગે રાજ્યરૂપી આરામ(બગીચા)ના શુક-સમાન એ પૂર્વોક્ત આશુકમંત્રીએ સંમતિ આપી હતી કે—' રાજન્! નિઃસ્પૃહ આ મુનિવરોને ધનની ઇચ્છા નથી, તો જિનમંદિર કરાવવામાં આવે; જેથી એમને અને તમને પુણ્યવૃદ્ધિ થાય.' સિદ્ધરાજે એ મંત્રણાનો સ્વીકાર કર્યો એટલે મંત્રીએ તે તુષ્ટિદાનના કલ્પેલા દ્રવ્યવડે અને બીજા પણ સિદ્ધરાજે અનુમત કરેલા દ્રવ્યવડે જિનમંદિર કરાવ્યું. થોડા દિવસોમાં એ અત્યુચ્ચ મહાન્ પ્રાસાદ સુવર્ણકલશ, ધ્વજ વગેરેથી શોભતો સંપૂર્ણ તૈયાર થયો, જેમાં મૂલનાયક તરીકે સૂર્યની માફક અતિતેજસ્વી પિત્તલમય, અદ્ભુત ઋષભદેવ પ્રભુનું બિંબ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૮૩ના વૈશાખ માસની બારશને દિવસે ત્યાં ચાર આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[2]

---

૧ તેનો પ્રાંત ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—"संवत् ११९१ भाद्रपदशुदि ८ भौमे। अद्येह धवलक्के समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीत्रिभुवनगंडसिद्धचक्रवर्त्तिश्रीजयसिंहदेवकल्याणवि..............नाने तत्पादप्रसादात् मह० श्रीगांगिल श्रीकरणादौ व्यापारान् करोति। अद्येह श्रीखेटकाधारमंडले राज० सोभनदेवप्रतिपत्तौ। श्रीखेटकास्थान......वासुकेन गणिणिदेवसिरियोग्यपुष्पवतीकथा लिखितेति ॥"

२ "तुष्टिदानं ददानस्य, राज्ञः सूरेरगृह्णतः।
आशुकोऽष्ट(?)गते मन्त्री, राज्यारामशुकोऽब्रवीत् ॥

ભૂતકાલીન ગૂર્જરેશ્વર રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજની ધર્મપ્રિયતા, ઉદારતા અને કૃતજ્ઞતાને પ્રતિપાદન કરતું તથા તેની પાછળ મંત્રીશ્વર આશુકની દીર્ઘદર્શિતા, વ્યવહારદક્ષતા, ઉપાદેય-વચશ્વિતા અને અનુપમ રાજસેવાને પ્રકાશમાં લાવતું—તેમના ધર્મપ્રેમને પ્રદર્શિત કરતું એ ઉપર્યુક્ત ગિરિરાજ શત્રુંજયનું બાર ગામનું શાસન અથવા એ મંત્રીશ્વરનું ગૌરવભર્યું સ્મારક યા ચિરંતન કીર્ત્તિ-કલ્લોલિત માનપત્ર કિંવા પ્રમાણપત્ર માત્ર આજે ગ્રંથમાં વાંચીને જ પ્રસન્ન રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; એટલું જ નહિ, એ આશુક મંત્રીશ્વરના અનુયાયી ધર્મબંધુઓને આજે એક વર્ષથી એ પરમપ્રિય તીર્થના દર્શનથી દૂર રહેવાનો અનિષ્ટ યોગ આવ્યો છે. શાસનપત્રના ભંગ કરનાર યા ભંગ કરાવનારને, શ્રીવેદવ્યાસજીનાં વચનો પર અશ્રદ્ધા અથવા તિરસ્કાર કરતાં ભીતિ ન હોય તેવું જોવાનો દુર્યોગ આવ્યો છે અને એક કવિના કથન પ્રમાણે:—

" पुत्तें जाऐं कवणु गुणु ? अवगुणु कवणु मुएण ?
जा बप्पीकी भूंहडी, चंपिज्जइ अवरेण ॥"

'देवैषां निःस्पृहाणां न, धनेच्छा तज्जिनालयः ।
विधाप्यते यथाऽमीषां, पुण्यं तव च वर्धते ॥'

भवत्वेवं नृपप्रोक्ते, मन्त्री चैत्यमकारयत् ।
स्वेन तेनेतरेणापि, स्वामिनाऽनुमतेन सः ॥

दिनस्तोकं च सम्पूर्ण, प्रासादोऽभ्रंलिहो महान् ।
मेरुचूलोपमः स्वर्ण–रत्नकुम्भ–ध्वजालिभिः ॥

श्रीनाभेयविभोर्बिम्बं पित्तलामयमद्भुतम् ।
दृशामगोचरं रोचिःपूरतः सूर्यबिम्बवत् ॥

अनलाष्ट-शिवे वर्षे ११८३ वैशाखद्वादशीतिथौ ।
प्रतिष्ठा विदधे तत्र, चतुर्भिः सूरिभिस्तदा ॥"

—પ્રભાવકચરિત્ર (દેવસૂરિ-પ્રબંધ શ્લો૦ ૨૭૦થી ૨૭૫)

અર્થાત્—પુત્ર જન્મવાથી કયો ગુણ? અથવા તેના મરવાથી કયો અવગુણ? કે જે પુત્રની વિદ્યમાનતા છતાં તેની બાપીકી ભૂમિ બીજાથી ચંપાય—દબાવાય!

એ દોહામાં જણાવેલા આશય પ્રમાણે સત્પુત્રના ગુણોથી ચ્યુત થયેલી સ્થિતિ નિહાળવાનો અયોગ્ય અતિશોચનીય અવસર આવ્યો છે, એ જોઈ મંત્રીશ્વર આશુકનો સદ્ગત આત્મા કેટલો દુભાતો હશે, તે કલ્પી શકાય તેમ નથી.

શત્રુંજય માટે બાર ગામનું શાસન

મંત્રીશ્વર આશુકે મહારાજ સિદ્ધરાજદ્વારા શત્રુંજયતીર્થમાં પૂજા માટે બાર ગામનું શાસન અપાવ્યું હતું, એ વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્યના ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખ-થી આપણે જાણ્યું. બીજા પણ અનેક પ્રામાણિક ગ્રંથકારોએ સિદ્ધ-રાજના એ શાસન-દાનનું સ્મરણ કર્યું છે.

એ શાસન-દાનનો ઉલ્લેખ કરનારાઓમાં મહાકવિ બાલચંદ્રસૂરિ પણ છે. મોઢેરાના મોઢ બ્રાહ્મણ ધરાદેવની ધર્મપત્ની વીજળીના સુપુત્ર મુંજાલ, એ જ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જૈન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં બાલચંદ્ર-સૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ કવિના ધર્માચાર્ય અને સૂરિ-પદપ્રદાતા તે હરિભદ્રસૂરિ હતા, કે જેમના ગુરુ અભયદેવસૂરિના ગુરુ ભદ્રેશ્વરસૂરિએ ગૂજરાતમાં આવેલ માંડલનગરીના મંડન મહાવીર-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. રત્નશ્રીગણિનીના ધર્મપુત્ર આ કવિ બાલચંદ્રના અધ્યાપક ચૌલુક્યરાજ-ગુરુ પદ્માદિત્ય હતા. શારદાના આરાધક આ કવિને સારસ્વત-મંત્ર વાદી દેવસૂરિગચ્છના ઉદયસૂરિએ આપ્યો હતો. સરસ્વતીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધસારસ્વત આ મહાકવિના સૂરિપદ-પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે પ્રખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે હજાર દ્રમ્મનો વ્યય કર્યો હતો.

ઉદયપ્રભસૂરિ, દેવેન્દ્રસૂરિ, ધર્મકુમાર, પ્રભાચંદ્રસૂરિ, મુનિદેવસૂરિ રત્નપ્રભસૂરિ, વિનયચંદ્રસૂરિ વગેરે અનેક સમકાલીન કવિઓના ગ્રંથોના સંશોધક, સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ, પ્રવ્રજ્યાવિધાનવૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોના રચનાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિ (દેવાનંદગચ્છીય કનકપ્રભસૂરિશિષ્ય)ને પદપ્રતિષ્ઠા-પ્રાપ્તિ આ સુકવિ બાલચંદ્ર દ્વારા થઈ હતી.

મેઘદૂત-મહાકાવ્યમાં ટીકાસ્નેહનું સિંચન કરી મહાકવિ કાલિદાસના યશોદીપને દીપાવનાર, નવરસભરી વાણીથી રાજસભ્યો તરફથી 'કવિસભાશૃંગાર' બિરૂદ મેળવનાર, ઉપદેશકંદલી, વિવેકમંજરી વગેરે પ્રકરણો તથા પદ્ય-ગદ્યબંધ અનેક જિનસ્તોત્રસ્તુતિઓ રચનાર, ભિલ્લ-માલવંશીય કટુકરાજના પુત્ર, કલિકાલ-ગૌતમ અભયદેવસૂરિના ભક્ત કવિ આસડની ઉપદેશકંદલી તથા વિવેકમંજરી પર વિસ્તૃત વિવરણો એ જ આસડકવિના પુત્ર જૈત્રસિંહની અત્યંત અભ્યર્થનાથી પ્રસ્તુત બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યાં હતાં.

શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજના શિરતાજ શ્રીઆદીશ્વરના દેવાલયમાં, સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના રચાવેલ ઇંદ્રમંડપ તથા શ્રીનેમિનાથ-પાર્શ્વનાથના મંદિરોની સમીપમાં અભિનય કરવા એ જ સચિવ-શિરોમણિ વસ્તુપાલની સૂચનાથી 'કરુણાવજ્રાયુધ' નામનો નાટ્યપ્રબંધ આ જ કવિરત્ન બાલચંદ્રસૂરિએ રચ્યો હતો.

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ અને મહારાણા વીરધવલના મહામાન્ય મહા-માત્ય, ગૂજરાતના ગૌરવને વિસ્તારનાર પ્રૌઢ પ્રતિભાસંપન્ન, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના લાડીલા ધર્મપુત્ર, તેજપાલના જ્યેષ્ઠ બંધુ, પોતાના પ્રચંડ બાહુબલથી વૈરીઓના વિક્રમને પરાસ્ત કરનાર યુદ્ધવીર, દિલ્હીના સુલતાન મોજદીન પાદશાહને વિચક્ષણતાથી ગૂર્જરભૂમિ સાથે સંધિ કરાવનાર, મહારાણા વીરધવલદ્વારા શત્રુંજયની પૂજા માટે અંકેવાલિયગામ શાસન-માં અપાવનાર, શત્રુંજય, ગિરનાર, આબૂ વગેરે અનેક તીર્થ-સ્થાનોમાં,

દેવમંદિરોમાં, સંઘયાત્રા-મહોત્સવોમાં અને સેંકડો અન્ય ધર્મસ્થાનકોમાં કરોડો અને અબજોની સંખ્યામાં લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરનાર ધર્મવીર, ચતુરતાપૂર્વક નિર્દોષ ધર્માચરણો આચરી કલિયુગમાં પણ કૃતયુગને ઉતારનાર, સર્વ દર્શનોને સન્માન અને સમભાવથી જોનાર, કવિઓના આશ્રયદાતા, સુવર્ણ-ધારાધર વરસાવી સમસ્ત યાચકોને સંતુષ્ટ કરનાર દાનવીર, નર-નારાયણાનંદ-મહાકાવ્ય, આદીશ્વર-મનોરથમય સ્તોત્ર, સૂક્તિઓ વગેરે રચનાર, વિચારચતુર, વિવેકવાચસ્પતિ, વિખ્યાત મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનું મનોહર 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય' રચી કવિ બાલચંદ્રસૂરિએ પોતાની સિદ્ધસારસ્વતતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

એ 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય'ના નાયક વસંત એ જ પોરવાડ વણિક્ વીર-મંત્રી વસ્તુપાલ છે, કે જેની કીર્તિ-કૌમુદી સમકાલીન ગૂર્જરેશ્વર-પુરોહિત સોમેશ્વરકવિએ 'કીર્તિકૌમુદી'દ્વારા પ્રકાશિત કરી છે, કવિ અરિસિંહે 'સુકૃતસંકીર્તન'દ્વારા જેનાં સુકૃતોનું સંકીર્તન કર્યું છે, પંડિતપુંડરીક ઉદયપ્રભસૂરિએ જે સંઘપતિના ચરિતને તથા જેની 'સુકૃત-કીર્તિકલ્લોલિની'ને પ્રસારિત કરેલ છે, જયસિંહસૂરિએ 'હમ્મીર-મદમર્દન'માં જેના પ્રતિભાપૂર્ણ પરાક્રમનો પરિચય કરાવી જેની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે, વિજયસેનસૂરિ, નરચંદ્રસૂરિ, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ, અમરચંદ્રસૂરિ વગેરે કવિઓએ પ્રશસ્તિ-કાવ્યો રચી જેના યશોદેહને અમર કર્યો છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરુતુંગસૂરિએ, પ્રબંધકોશમાં રાજશેખરસૂરિએ, ઉપદેશતરંગિણીમાં રત્નમંદિરગણિએ, વસ્તુપાલ-ચરિત્રદ્વારા જિનહર્ષે અને રાસ-પ્રબંધદ્વારા પાર્શ્વચંદ્ર, સમયસુંદર વગેરે પાછળના અનેક વિદ્વાનોએ જેના સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે—એ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે શત્રુંજયની તેરમી યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતાં માર્ગમાં વિ. સં. ૧૨૯૬માં માઘમાસની પંચમી તિથિએ રવિવારના પ્રથમ પ્રહરમાં ધર્મરાજ-પુત્રી સદ્ગતિ સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું—સ્વર્ગગમન કર્યું, તે પછી થોડા સમયમાં એ જ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલના સુપુત્ર મંત્રી

જયસિંહ (ખંભાતના મુદ્રાવ્યાપાર સાથે પેટલાદનું ઐશ્વર્ય ભોગવનાર)-ના મનોવિનોદ માટે ઉપર્યુક્ત 'વસંતવિલાસ મહાકાવ્ય' રચાયેલ હોવાથી તેની રચના વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં—સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી લગભગ સો વર્ષે થઈ હશે—એમ કહી શકાય.

સિદ્ધસારસ્વત બાલચંદ્રાચાર્યે એ વસંતવિલાસ[1] મહાકાવ્ય (સર્ગ ૯. શ્લો. ૨૨)માં સૂચવ્યું છે કે:—

"श्रीसिद्धराजः समचत्त राजविहारमाक्रीडनगोपमं मे।
ग्रामांश्च शत्रुञ्जयमाचकार, स द्वादशास्मन्महसः प्रवृद्धये॥"

ભાવાર્થ—શ્રીસિદ્ધરાજે મ્હારો (ધર્મનો) 'રાજ-વિહાર' ક્રીડા-પર્વત સમાન કરાવ્યો હતો અને તે જ સિદ્ધરાજે અમ્હારા તેજની પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિ માટે બાર ગામો શત્રુંજયને સ્વાધીન કર્યાં હતાં (મં. વસ્તુપાલ પ્રત્યે ધર્મ-દેવની ઉક્તિ).

એ જ પ્રમાણે પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવક-ચરિત્ર (હેમ૦ પ્રબંધ શ્લો૦ ૩૧૦–૧૧, ૨૩–૨૫)માં સૂચવ્યું છે કે—"સંતાન ન હોવાથી સંતપ્ત રહેલા સિદ્ધરાજે પગરખાં વિના પગે ચાલતાં તીર્થયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો, તેમાં તેણે હેમચંદ્ર પ્રભુને સાથે લીધા હતા.

ત્યારપછી તેઓનું સન્માન કરી અને બ્રાહ્મણોને સિંહાસન (? સિંહપુર-શિહોર) નામનું સ્થાન આપી રાજા સિદ્ધરાજ શત્રુંજય-ગિરિ પર ચડ્યો. ત્યાં યુગાદિપ્રભુ-આદીશ્વરને ભાવથી નમી—પૂજી અતિહર્ષિત થયેલા રાજાએ પોતાના જન્મને કૃતાર્થ માન્યો અને તીર્થની પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યાં; કારણ કે મહાપુરુષો પૂજા પોતાના પ્રમાણમાં કરે છે."[2]

---

૧ ગા. ઓ. સિરીઝ વડોદરા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૨ "अन्यदा सिद्धभूपालो, निरपत्यतयाऽर्दितः।
तीर्थयात्रां प्रचक्रामानुपानत्पादचारतः॥

મેરુતુંગસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં પૂર્ણ કરેલા પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં એ જ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરતાં વિશેષ વૃત્તાંત જણાવ્યો છે કે—'[1]સોમેશ્વરની યાત્રાથી પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજે રૈવત-ગિરનારની સમીપની ભૂમિમાં પડાવ નાખ્યો. તે જ વખતે અતિશય મત્સરવાળા બ્રાહ્મણોએ 'આ પર્વત જલાધરી સાથે લિંગના આકારે હોવાથી પાદ-સ્પર્શને યોગ્ય નથી.' એવાં કૃત્રિમ વચનોવડે નિષેધ કર્યો. દર્શનાભિલાષી રાજાએ ત્યાં પૂજા મોકલી પોતે શત્રુંજય-મહાતીર્થની સમીપમાં છાવણી નાખી. ત્યાં પણ પૂર્વે કહેલ કૃપાહીન જાતિસૂચકો (બ્રાહ્મણો)એ કટારી હાથમાં રાખી તીર્થનો માર્ગ રોકવા છતાં સિદ્ધરાજે રાત્રિના પ્રારંભમાં કાવડિયાનો વેષ કરી, ખભા ઉપર સ્થાપન કરેલ કાવડની બંને બાજૂએ ગંગાજળ રાખી, તેની વચ્ચે થઈ સ્વરૂપ ન જણાય તેવી રીતે પર્વત પર

हेमचन्द्रप्रभुस्तत्र, सहानीयत तेन च ।
सन्मान्य तांस्ततो राजा, स्थानं सिंहासना(सिंहपुरा)भिधम् ।
दत्त्वा द्विजेभ्य आरूढः, श्रीमच्छत्रुञ्जये गिरौ ॥
श्रीयुगादिप्रभुं नत्वा, तत्राभ्यर्च्य च भावतः ।
मेने स्वजन्म भूपालः, कृतार्थमतिहर्षभूः ॥
ग्रामद्वादशकं तत्र, ददौ तीर्थस्य भूमिपः ।
पूजायै यन्महान्तस्तां, स्वानुमानेन कुर्वते ॥ "—નિ. શા. પ્ર.

૧ "अथ भूपः सोमेश्वरयात्रायाः प्रत्यावृत्तः श्रीसिद्धाधिपो रैवतोपत्यकायां दत्तावासस्तत्रैव स्वकीर्तनं दिदृक्षुः मत्सरोत्सेकपरैर्द्विजन्मभिः सजलाधारलिङ्गाकारोऽयं गिरिरित्यत्र पादस्पर्शं नार्हतीति कृतकवचनैर्निषिद्धस्तत्र पूजां प्रस्थाप्य स्वयं शत्रुञ्जयमहातीर्थसन्निधौ स्कन्धावारं न्यधात् ।

तत्र पूर्वोक्तैर्जातिपिशुनैः कृपाणिकापाणिभिरुद्धरतीर्थमार्गे निरुद्धे सति श्रीसिद्धाधिपो रजनीमुखे कृतकार्पटिकवेषः स्कन्धनिहितोभयपक्षन्यस्तगङ्गोदककरण्डमध्ये भूत्वाऽपरिज्ञातस्वरूप एव गिरिमधिरुह्य गङ्गोदकेन श्रीयुगादिजिनं स्नपयन् पर्वतसमीपवर्तिग्रामद्वादशकशासनं श्रीदेवार्चायै विश्राणयामास । तीर्थदर्शनाभोगमुदितचेतन इवामृताभिषिक्त इव जातः ॥ "

—રામચંદ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રી તરફથી પ્રકાશિત (પૃ. ૧૬૦-૧૬૧).

ચડી, ગંગાજળવડે યુગાદિદેવને સ્નાત્ર કરાવતાં પર્વતની સમીપમાં રહેલાં બાર ગામોનું શાસન દેવપૂજા માટે સમર્પણ કર્યું. રાજા તીર્થના દર્શનથી પ્રફુલ્લ નેત્રવાળો થયો હોય, અમૃતથી સિંચિત થયો હોય—તેવો થયો."

—પ્રબંધચિંતામણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી તે સમયની અસહિષ્ણુ ઇર્ષ્યાળુ લોકોએ ઉભી કરેલી ભયંકર વાતાવરણવાળી વિષમ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે છે, તે સાથે સિદ્ધરાજની સમયસૂચકતા, કાર્ય-કુશલતા, દક્ષતા, ધર્મપ્રિયતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતાની ઝાંખી પણ થઈ શકે છે.

મેરુતુંગસૂરિએ વિશેષમાં ત્યાં જ જણાવ્યું છે કે—' સફલ પ્રતિજ્ઞા-વાળા સિદ્ધરાજે વિચાર્યું હતું કે સલ્લકીના વન અને નદીના પૂરથી યુક્ત એવા આ પર્વતમાં અહિં જ વિન્ધ્ય કરીશ ' પરંતુ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કર્યો હતો કે હાથીઓના ઝુંડની સિદ્ધિ માટે વ્યાકુલ મનવાળા, મનોરથવડે કરીને પણ તીર્થવિધ્વંસ-પાપ કરનારા મ્હને ધિક્કાર હો " એવી રીતે પૂજ્ય દેવની સમક્ષ રાજલોકોને વિદિત થાય તેવી રીતે સિદ્ધરાજે પોતાના આત્માની નિંદા કરી હતી અને તે આનંદપૂર્વક પર્વતથી નીચે ઉતર્યો હતો."

પૂર્વોક્ત ઉલ્લેખનું સમર્થન કરતા જયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૨૨-માં રચેલા કુમારપાલ-ચરિત(સર્ગ ૩, શ્લો૦ ૩૨–૩૩)માં જણાવ્યું છે કે—

" આવા આ તીર્થમાં જો સ્વયં લક્ષ્મી ન સ્થાપવામાં આવે, તો પરલોકમાં પ્રાણિઓને શ્રેષ્ઠ રાજ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? એમ વિચારી રાજાએ(સિદ્ધરાજે) અગણિત પુણ્યરૂપી પણ્યની સ્પૃહાથી શ્રીઆદીશ્વરની પૂજા માટે બાર ગામો આપ્યાં."[1]

---

१ " ईदृशे यदि तीर्थेऽस्मिन्, स्वयं न श्रीर्निवेश्यते ।
तदा प्रेत्य कथङ्कारं, सुराज्यं स्यात् किलाङ्गिनाम्? ॥
विचार्येति नृपोऽगण्यपुण्यपण्यसमीहया ।
ददिवान् द्वादशग्रामी श्रीनाभेयार्चनाकृते ॥ " —હી. હં. તરફથી પ્રકાશિત.

ઉપરના જ આશયનું સૂચન કરતા જિનમંડનગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૨માં રચેલા કુમારપાલ-પ્રબંધ(પૃ. ૬, ૨૨)માં કથન કર્યું છે કે—

'બાર ગામો દેવપૂજા માટે [ગિરનારમાં] આપી સિદ્ધરાજ શત્રુંજય તરફ ગયો, તલ્વાર ખેંચી બ્રાહ્મણોએ નિષેધ કરવા છતાં રાત્રે ચડયો. શ્રીયુગાદિદેવને પૂજી, સ્તુતિ કરી બાર ગામો દેવદાયમાં આપી અણહિલ્લ-પત્તન (પાટણ)માં આવ્યો.[1]

જિનમંડનગણિના ઉપરના ઉલ્લેખ પરથી સિદ્ધરાજે ગિરનારમાં પણ બાર ગામો આપ્યાનું જણાય છે. એ જ ગ્રંથકારે ફરી એ જ ગ્રંથમાં આગળ જતાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

'[સિદ્ધરાજે] ત્યાર પછી શ્રીહેમાચાર્ય સાથે શત્રુંજયમાં યાત્રા કરી, બાર ગામો દેવદાયમાં આપીને તેવી જ રીતે રૈવતક-ગિરનારમાં નેમિજિનને પ્રણામ [2]કર્યા.'

એ જ ગ્રંથકારના અનુયાયી જિનહર્ષગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૭માં રચેલા વસ્તુપાલચરિત (સર્ગ ૧, શ્લો૦ ૮૪)માં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે :—

"કૃતિ-શ્રેષ્ઠ જે સિદ્ધરાજે શત્રુંજય-મહાતીર્થમાં જિનેશ્વરની પૂજા માટે દેવદાયમાં બાર ગામો આપ્યાં હતાં."[3]

---

૧ " × × द्वादश ग्रामान् देवपूजार्थं दत्त्वा शत्रुञ्जयं जगाम। आकृष्टखड्गैर्विप्रैर्निषिद्धो रात्रौ समारुरोह। श्रीयुगादिदेवं पूजयित्वा स्तुत्वा द्वादश ग्रामान् देवदाये दत्त्वा श्रीअणहिल्लपत्तने समागात्।"

२ ततः श्रीहेमाचार्यसहितः शत्रुञ्जये यात्रां कृत्वा द्वादश ग्रामान् देवदाये दत्त्वा तथैव रैवतके नेमिजिनं प्रणनाम।"

—આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત.

३ "शत्रुञ्जये महातीर्थे, पूजार्थं यो जिनेशितुः।
देवदाये कृतिश्रेष्ठो, ग्रामद्वादशकं ददौ॥"

—હી. હં. તરફથી પ્રકાશિત.

શિવાશાહની ધર્મપત્ની સૌભાગ્યદેવીના સત્પુત્ર, તથા પં. સિંહ-વિમલમણિના શિષ્યશિરોમણિ પંડિત દેવવિમલગણિએ વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલા સ્વોપજ્ઞવૃત્તિવાળા હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૭, શ્લો. ૧૯૫)માં ઉપર્યુક્ત કથનને વિશેષ પુષ્ટ કરતાં સપ્રમાણ સૂચિત કર્યું છે કે—

"ત્યાં (ઊના પાસે) હીરવિજયસૂરિના સ્તૂપને-પાદુકા-સ્થાનને પૂજવા અકબર પાતશાહે કેટલીક (બાવીશ વીઘા) સમીપની ભૂમિ આપી હતી, જેમ સિદ્ધરાજે સિદ્ધાચલમાં આદીશ્વરને પૂજવા બાર ગામો આપ્યાં હતાં.[1]

એ જ મહાકવિ પં. દેવવિમલગણિએ એ જ શ્લોકનું વિવરણ કરતાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—" જેમ સિદ્ધાચળમાં-શત્રુંજય-પર્વત પર શ્રીઋષભદેવને પૂજવા સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે વિમલાચલની સમીપમાં રહેલાં બાર ગામો આપ્યાં હતાં.

'દેવપત્તન(પ્રભાસ પાટણ)માં પોતાનો બનાવેલો પ્રાસાદ પૂરો થયા પછી સોમેશ્વરની યાત્રા નિમિત્તે ચાલેલા (સિદ્ધરાજે) માર્ગમાં પોતાની સાથે આણેલા માનનીય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીંદ્રે, માર્ગ વચ્ચે આવેલ અતીત તીર્થંકર-મુનિજનોનું સિદ્ધિગમન-ક્ષેત્ર વગેરે માહાત્મ્ય કહેવાથી સિદ્ધરાજે અત્યુન્નત રાગવડે છાનાં આવી વિમલગિરિની યાત્રા કરી આદિદેવની પૂજા માટે બાર ગામો આપી પોતાની છાવણીને અલંકૃત કરી, એમ કુમારપાલ પ્રબંધ-ચરિત્ર વગેરેમાં કહ્યું છે.[2] "

---

१ 'तत्रार्चितुं स्तूपमकब्बरेण, समीपभूमी कियती वितीर्णा।
सिद्धाचले सिद्धनृपेण नाभिभवं यथा द्वादश संनिवेशाः॥"

—મુંબઈ નિ. સા. પ્રેસ કાવ્યમાલા (૬૭)માં પ્રકાશિત.

२ "यथा सिद्धाचले श्रीशत्रुञ्जयपर्वते नाभिभवं श्रीऋषभदेवमर्चितुं सिद्धराज—जयसिंहदेवेन समीपभूमौ विमलाचलसमीपवर्तिनो द्वादश संनिवेशा ग्रामा वितीर्यन्ते स्म।

ઉપર દર્શાવેલાં પ્રમાણોથી સિદ્ધરાજે શત્રુંજય માટે આપેલ બાર ગામના શાસનની—તેના પ્રશસ્ત સત્કાર્યની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે; તેમ જ તે શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યના યશ સાથે તેમના મહામાત્ય આશુકનો સંબંધ હોવાનું પણ જણાઈ આવે છે.

'જયશ્રી' થી અંકિત જિનસ્તોત્ર-રત્નકોષ, પર્યુષણાપર્વ-વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિદશતરંગિણી, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, ઉપદેશરત્નાકર, ત્રૈવિદ્યગોષ્ઠી, સુમુખાદિ-મિત્રચતુષ્ક-કથા, જયાનંદચરિત્ર વિગેરે રચનાર, 'સંતિકર' સ્તોત્ર રચી મરકીનો ઉપદ્રવ નિવારી શાંતિ કરનાર, એકસો આઠ વર્તુલિકાના નાદને જાણનાર, સહસ્રાવધાની, વાદિગોકુલષંઢ, 'કાલી-સરસ્વતી' વગેરે બિરૂદ મેળવનાર સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૩૬માં, જેમની દીક્ષા વિ. સં. ૧૪૪૩માં, વાચક-પદવી વિ. સં. ૧૪૬૬માં, સૂરિપદવી વિ. સં. ૧૪૭૮માં અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૫૦૩માં થયો હતો; તેઓએ પોતાના ઉપદેશ-રત્નાકર (દે. લા. પ્રકાશિત પૃ. ૧૮૨માં) પણ સિદ્ધરાજના ઉપર્યુક્ત શાસનદાન-સુકૃતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તે પ્રબંધચિંતામણિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખને અનુસરતો હોવાથી ફરી અહિં દર્શાવ્યો નથી.

એલેકઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસ સાહેબની રાસમાળા, કે જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર દીવાન—બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ દ્વારા થઈ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા તરફથી ત્રીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રકાશિત થયેલું છે; તેના પૃ. ૨૨૦માં તથા મે. રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ નાયબ દિવાન

'देवकपत्तने स्वनिर्मापितप्रासादपूर्णीभवनानन्तरं सोमेश्वर—यात्रानिमित्तप्रस्थितेनाध्वनि स्वसार्थे समानीत-माननीय-श्रीहेमचन्द्रसूरीन्द्रेणार्धमार्गागतातीततीर्थकृन्मुनिजनसिद्धिगमनक्षेत्रादिमाहात्म्यकथनादत्युन्नतरागेण प्रच्छन्नमागत्य विमलगिरियात्रां विधायादिदेवपूजाकृते द्वादश ग्रामान् दत्त्वा स्वस्थानकमलङ्कृतवान्।' इति कुमारपालप्रबन्ध-चरित्रादिषु प्रोक्तमस्तीति ॥"

—ઉપરના શ્લોકની વ્યાખ્યા.

વડોદરા દ્વારા તૈયાર થયેલ 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' કે જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બીજી આવૃત્તિમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેના પૃ. ૧૭૫માં પણ સિદ્ધરાજે શત્રુંજય માટે આપેલ બાર ગામનું સૂચન કર્યું છે. એ સર્વ પ્રમાણોથી ઉપર્યુક્ત કથનને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે અને તેની પ્રામાણિકતા દર્શાવવા અધિક પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

મંત્રીઓ

સિદ્ધરાજને તેના દીર્ઘકાલીન રાજ્યસમયમાં અનેક મંત્રીઓ થયા હતા. જેમાંના ઘણા જૈન હતા. તેમાંથી એક મહામાત્ય આશુકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે અને તે સાથે બ્રાહ્મણ મંત્રી ગાંગિલના સંબંધમાં પણ જણાવ્યું છે. એ સિવાય મંત્રીશ્વર આનંદ, પૃથ્વીપાલ, ઉદયન, વાગ્ભટ (બાહડ), સંપત્કર (સાંતુ), મુંજાલ તથા દંડનાયક સજ્જન (સાજણદે) વગેરેના સંબંધમાં આગળ જણાવીશું.

આદર્શ આચાર્યો

પાટણની પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરનાર, ગુજરાતના નાથ રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માન-સત્કાર મેળવનારા, સિદ્ધરાજને સદ્બોધ આપી સત્કર્તવ્યો કરવા પ્રેરનારા, સિદ્ધરાજના સમયમાં વાઙ્મયની અત્યુત્તમ ઉપાસના કરનારા, સમસ્ત સમાજ પર નિઃસ્વાર્થ ઉપકાર કરનારા, નિઃસ્પૃહ નિર્ગ્રંથ મહાત્માઓનો–વિશ્વના શુભેચ્છક કલ્યાણમિત્ર સત્પુરુષોનો-અપૂર્વ જ્યોતિર્ધરોનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પ્રથમ તપાસીએ; સદ્ભાગ્યે એમાંના એકાદ સિવાય અન્ય જ્યોતિર્ધર પર રાહુ-કેતુને ભૂલાવતા કોઈ સાક્ષર-લેખક મહાશયની સૌજન્ય(?)ભરી છાયા પડી નથી.

અભયદેવસૂરિ

અભયદેવસૂરિ નામના અનેક જૈનાચાર્યો અત્યારે પૂર્વે થઈ ગયા છે, પરંતુ અહિં પ્રશ્નવાહનકુલની મધ્યમાશાખાના હર્ષપુરીયગચ્છના મલધારી-સંજ્ઞાથી ઓળખાતા આચાર્યનો પરિચય ઉપયુક્ત છે. તેમનો પરિચય

કરાવનાર તેમના સમકાલીન સહવાસી અંતેવાસી હેમચંદ્રસૂરિ, પ્રશિષ્ય વિજયસિંહસૂરિ, શ્રીચંદ્રસૂરિ, લક્ષ્મણગણિ વગેરે મુખ્ય છે. જેઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં વિદ્યમાન હતા—સુપ્રતિષ્ઠિત તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તથા તેમના પરિવારમાં થયેલા નરચંદ્રસૂરિ, દેવપ્રભસૂરિ, રાજશેખરસૂરિ અને તપાગચ્છીય ભાવવિજયગણિ વગેરે વિદ્વાનોએ પણ આ અભયદેવસૂરિનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો છે.

આ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રાચાર્ય સુપ્રસિદ્ધ મહાન્ જ્યોતિર્ધર કલિકાલ-સર્વજ્ઞ કુમારપાલ-પ્રતિબોધક હેમચંદ્રાચાર્યથી ભિન્ન છે. અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત હેમચંદ્રાચાર્યે વિ. સં. ૧૧૬૪માં પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળમાં રચેલી અને લખેલી લગભગ સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ જીવસમાસવૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમાં અદ્યાપિ [1]વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૧૭૦માં શ્રાવણ વદિ પંચમીના દિવસે પૂર્ણ [2]કરેલી મેડતા અને છત્રાપલ્લીમાં શ્રીમાન શ્રાવકોની વસતિમાં નિવાસ કરી રચેલી તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ ભવભાવનાસૂત્ર-વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આ જ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટેલા કલ્પવૃક્ષસમા હર્ષપુરીયગચ્છનો પરિચય કરાવ્યા પછી જયસિંહસૂરિનો, તથા તેમના શિષ્ય અને પોતાના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

---

૧ "जीवसमासवृत्तिः समाप्ता। ग्रंथाग्र ६६२७ संवत् ११६४ चैत्र शुदि ४ सोमेद्येह श्रीमदणहिलपाटके समस्तराजावलिविराजित-महाराजाधिराज-परमेश्वर-श्रीमज्जयसिंहदेव-कल्याणविजयराज्ये एवं काले प्रवर्तमाने यम-नियम-स्वाध्याय-ध्यानानुष्ठानरत—परम-नैष्ठिक-पंडितश्वेतांबराचार्य-भट्टारक-श्रीहेमचन्द्राचार्येण पुस्तिका लि० श्री०"—

—પ્રો. પિટર્સનનો રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૧૮

૨ "सप्तत्यधिकैकादशवर्षशतैर्विक्रमाद्‌तिक्रांतैः।
निष्पन्ना वृत्तिरियं श्रावणवदिपंचमीदिवसे॥"

—પિટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૫૬

"ગુણરૂપી રત્નોના રોહણગિરિ, ગાંભીર્યવડે સાગરસમા, ઉચ્ચતાથી મેરુનું અનુકરણ કરનારા, સૌમ્યતાથી ચંદ્ર સરખા, સમ્યગ્જ્ઞાન, વિશુદ્ધ સંયમ, તપ અને સદાચાર-ચર્યાના નિધિરૂપ, નિઃસંગ પુરુષોમાં ચૂડામણિ જેવા, શાંતાત્મા જયસિંહસૂરિ થયા. રત્નાકર જેવા એ સૂરિથી તેવું અત્યુચ્ચ શિષ્યરત્ન થયું, કે જેના ગુણો ગ્રહણ કરવામાં તે પ્રસિદ્ધ વાચસ્પતિ પણ સમર્થ ન થઈ શકે—એમ હું માનું છું. વીરદેવ વિબુધે જેમને સન્મંત્રાદિ(સૂરિમંત્ર વગેરે) અતિશયરૂપ શ્રેષ્ઠ જલવડે વૃક્ષની જેમ સુસિંચિત કર્યા છે—સૂરિપદનો અભિષેક કર્યો છે; તેમના ગુણ-કીર્તનમાં કયો વિબુધ સમર્થ થઈ શકે !

જેમની આજ્ઞા નરેશ્વરોથી પણ આદરપૂર્વક માથે ચડાવાય છે, જેમનાં દર્શન થતાં અતિદુષ્ટો પણ પ્રાયે પરમ પ્રમોદ પામે છે, જેમના મુખ-રૂપી અંબુધિથી નીકળતુ ઉત્કૃષ્ટ મધુર વચનરૂપ અમૃત પીવામાં ઉદ્યમી જનો ક્ષીરસાગરના મથનમાં દેવોની જેમ તૃપ્તિ પામતા નથી. જેમણે અત્યંત દુષ્કર તપ કરી, વિશ્વને પ્રકૃષ્ટ બોધ આપી, પોતાના તે તે ગુણો-વડે સર્વજ્ઞ પ્રભુનું આ તીર્થ-શાસન પ્રભાવિત (પ્રભાવવંતું) કર્યું છે, જેમનું ચંદ્ર-સરખું ઉજ્જવલ યશ, સમસ્ત વિશ્વને ઉજ્જવલ કરતું, ભવ્યજનોથી સ્પૃહા કરાતું, નિવારિત થયા વિના અસ્ખલિતપણે દિશાઓમાં વિચરે છે.

દેવનદી-ગંગાની જેવા પવિત્ર જે મહર્ષિએ, યમુનાના પ્રવાહ જેવા નિર્મળ મુનિચંદ્રસૂરિના સંપર્ક-સંસર્ગ-સહવાસથી સકળ ભુવનતલને પવિત્ર કર્યું છે. વિશેષ સ્ફુરાયમાન થતા-ફેલાતા કલિકાલરૂપી દુસ્તર અંધકારની પરંપરાવડે જેની સ્થિતિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી, તે પ્રાચીન મુનિઓથી આચરાયેલા માર્ગને; સૂર્ય-જેવા જે મહાપુરુષે વિવેકરૂપી પર્વતના શિખરપર ઉદય પામી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી કિરણો વડે સારી રીતે પ્રકાશિત કર્યો છે, તે અભયદેવસૂરિ તેઓથી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ થયા.

તેઓ(અભયદેવસૂરિ)એ જ શ્રુતદેવીના વચનથી પોતાના શિષ્યલવ હેમચંદ્રસૂરિના મુખદ્વારા સૂત્ર(ભવભાવના)સહિત આ વિવરણ રચ્યું છે."

યમ. નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અનુષ્ઠાનમાં રક્ત પરમનૈષ્ઠિક આ જ શ્વેતાંબરાચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિએ પોતાની રચેલી શતકવૃત્તિના અંતમાં, જીવસમાસવૃત્તિના અંતમાં તથા વિ. સં. ૧૧૭૫માં કાર્તિક શુક્લપંચમીને દિવસે [1]જયસિંહ(સિદ્ધરાજ) રાજાના રાજ્યમાં પૂર્ણ કરેલી ૨૮૦૦૦ અઠ્ઠાવીશહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિશેષાવશ્યક–બૃહદ્વૃત્તિના અંતમાં પણ એ જ ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે.

વિ. સં. ૧૧૯૧માં માઘ વ. ૩ના દિવસે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં સમાપ્ત કરેલા ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણ ધર્મોપદેશમાલા-[2] વિવરણમાં વિજયસિંહસૂરિએ પોતાના ગુરુ પૂર્વોક્ત હેમચંદ્રસૂરિના કથનનું સમર્થન કરતાં પોતાના ગુરુના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

"પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટ થયેલા કલ્પવૃક્ષસમા તે હર્ષપુરીયગચ્છમાં સમસ્ત વિશ્વંભરાના વિસ્તારને અલંકૃત કરવામાં સમર્થ, શરત્-પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણો જેવા ગૌરવર્ણ ગુણોવડે સજ્જનોને સદા પ્રમોદ આપનારા, તથા ખીલતા તાજા કુંદપુષ્પોના ગુચ્છ જેવા ઉજ્જ્વલ સ્વચ્છ પોતાના વ્રત-વ્યાપારમાં ચિત્તવૃત્તિ અર્પણ કરનારા જયસિંહ-સૂરિ થયા. એમનાથી પણ કંઈક અત્યુચ્ચ, સમસ્ત વિદ્વદ્વર્ગને પરમ

---

૧ "शरदां च पञ्चनवत्यधिकैकादशशतेष्वतीतेषु ।
कार्तिकसितपञ्चम्यां श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥"

—ય. વિ. ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત

૨ "एक्कारस-इगनउए, माहे मासंमि किण्हपक्खंमि ।
तइयाए हत्थरिक्खे, समत्तं विवरणं एयं ॥"

—પિટર્સન રિ૦ ૫, ૮૮

પ્રમોદ ઉત્પન્ન કરનાર, તેવું નિર્દોષ શિષ્યરત્ન ઉત્પન્ન થયું, કે જે ગુણિના અત્યદ્દ્ભુત બહોળા ગુણોની સ્તુતિ કરવામાં બ્રહ્મા પણ ક્ષણમાં મંદતા પામે, તો પછી અન્યની શી વાત ?

જેમનું રૂપ કામદેવની મૂર્તિની શોભાને જિતનારૂં છે, જેમની વાણી ચંદનરસથી પણ અધિક શીતલતા આપનારી છે, જેમનું મન સૂર્યકાંત-રત્ન કરતાં પણ વિશેષ વિમલ છે, તેમનું શું પ્રશંસાપાત્ર નથી ? જિનેશ્વરના શાસનની પ્રશંસા કરાવનારાં, જેનાં ઘણાં અત્યદ્દ્ભુત ચરિતોને સાંભળી પોતાના ચિત્તમાં લાંબા વખત સુધી વિચાર કરતા સજ્જનો પરમ વિસ્મય પામે છે.

જે કોઈ આદર-રહિત હોવા છતાં કોઈ ધર્મમય ક્રિયામાં મુકાયો, તે રાજાએ પણ જેમની આજ્ઞાને શેષા(પ્રસાદી)ની જેમ ત્વરાથી સહર્ષ માથે ચડાવી હતી.

અમારિ-શાસન

જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવે પોતાના સમસ્ત દેશમાં શાસન આપવા પૂર્વક એકાદશી-પ્રમુખ દિવસોમાં અમારિ કરાવી[1] હતી.

પૃથ્વીરાજે રણથંભોરના જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો.

જેમના સંદેશાથી પણ પૃથ્વીરાજ રાજાએ રણસ્તંભપુર(રણ-થંભોર)માં જિનમંદિર પર સોનાનો કળશ સ્થાપ્યો હતો.[2]

---

૧ "યસ્યોપદેશાદખિલસ્વદેશે, સિદ્ધાધિપઃ શ્રીજયસિંહદેવઃ ।
એકાદશીમુખ્યદિનેષ્વમારિમકારયચ્છાસનદાનપૂર્વામ્ ॥"

—પિટર્સન રિ. ૫, ૮૯

૨ "યસ્ય સંદેશકેનાપિ, પૃથ્વીરાજેન ભૂભુજા ।
રણસ્તંભપુરે ન્યસ્તઃ, સ્વર્ણકુંભો જિનાલયે ॥"

—પિટર્સન રિ. ૫, ૮૯

ધર્મ-માર્ગ-પ્રવર્તન

જેમણે લોકોને દાન, તપ, પૂજા, કલ્યાણક-મહોત્સવમાં અને પ્રાયેં અષ્ટાહ્નિકાઓ(આઠ દિવસના ધાર્મિક ઉત્સવો)માં પ્રવર્તાવ્યા હતા.

પ્રમાદરૂપી સ્ફુરાયમાન અંધકારવડે સંયમનો માર્ગ પ્રચ્છાદિત થતાં સૂર્ય-જેવા જે મહર્ષિએ પ્રકટ વિવેકોદ્યમરૂપી પ્રભામંડલવડે ઉદ્યોત કર્યો હતો. વીરદેવ વિદ્વાનથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રેષ્ઠ મંત્ર(સૂરિમંત્ર)—વિદ્યાવડે જે અતિશય મહાન્ પ્રભાવક થયા, તેમનું જનશ્રુતિને આનંદ આપનારું ' અભયદેવ ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું. ”

શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ(મલધારી)ના તથા તેમના મુખ્ય પટ્ટધર વિજય-સિંહસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા પ્રામાણિક ઉલ્લેખથી મહર્ષિ અભયદેવસૂરિનો થોડો પરિચય આપણે મેળવ્યો. તેમની આદર્શ જીવન-ચર્યાનો અધિક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત હવે તપાસીએ. ઇતિહાસરસિક શ્રીચંદ્ર-સૂરિએ[1] વિ. સં. ૧૧૯૩માં આસાવલ્લિ(આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)માં રહી રચેલા પોતાના મુનિસુવ્રતચરિત નામના અગિયાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત કાવ્યગ્રંથની વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમાં તેમનો ઉપયુક્ત મનોહર ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. આ શ્રીચંદ્રસૂરિ પ્રસ્તુત અભયદેવસૂરિના સમકાલીન સહવાસી પ્રશિષ્ય હતા અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના મુખ્ય ત્રણ પટ્ટધરોમાં મધ્યમ હતા. વિજયસિંહસૂરિથી લઘુ અને વિબુધચંદ્ર-સૂરિથી વડેરા હતા.

પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રીમુદ્રા)ને પાલન કરનારા એ [2]શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—“ છેલ્લા તીર્થાધિપતિ

---

૧ “ विक्कमकालाओ एगर्वा(वा)ससहस्से सए सावणओ (तिणवईए) ।
तव्वयणांतर-दीवस' प)व्वडिणभि एयं परिसमत्तं ॥ ”

—પિ રિ. ૫. પૃ. ૧૮, ગા. ૯૧

૨ એમનો વિશેષ પરિચય આગળ જોવાશે.

(મહાવીર)ના પ્રવર્તમાન તીર્થમાં પ્રશ્નવાહનકુલમાં હર્ષપુરથી પ્રકટેલા ગચ્છમાં જયસિંહસૂરિ થયા: પાંચ પ્રકાર (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય)ના આચાર આચરવામાં તત્પર રહેનારા જે ગુણનિધિ શાકંભરી (સાંભર, અજમેર પાસેના) મંડલમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા.

તેમના શિષ્ય ગુણરૂપી રત્નોના સાગર અભયદેવસૂરિ થયા, ઉપશમની પ્રધાનતાથી જેમણે સુગરો(? દુર્જનો)ના પણ મનને હર્યું હતું. સુરગુરુ(બૃહસ્પતિ)ના સરખા મતિવાળો પણ જેમના સમગ્ર ગુણ-ગણને ગ્રહણ કરવા સમર્થ ન થઈ શકે, તો મંદમતિ હું તેમને સ્તવવા કેમ સમર્થ થઈ શકું ? તો પણ અસાધારણ ગુણોના રાગવડે પરવશ બનેલા મનવાળો હું તેમના ગુણ-માહાત્મ્યનું યથાશક્તિ કંઈક કીર્તન કરું—

ઉચ્ચતા

અનુસરતા ઉચ્ચ ગુણોને જોઈને હોય તેમ, જેમના શરીરે ભુવનમાં અત્યદ્ભુત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

રૂપથી કામજય

રૂપથી પરાજિત થયો હોય તેમ મહાસુભટ મકરધ્વજ-કામદેવ ગર્વ-રહિત થઈ કદાપિ જેની નજીક ઉપસ્થિત થઈ શકતો નહિ.

ઉત્તમ સંયમ–સદાચરણ

સૂર્ય-સરખા જિનેન્દ્ર નિર્વાણરૂપી અસ્તાચલના શિખરથી અદૃશ્ય થતાં, પૂર્વ-મુનિરૂપી ચંદ્રના પ્રકાશે પણ પરલોકમાં પ્રસ્થાન કર્યે છતે, કલિકાલરૂપી રાત્રિદ્વારા પ્રસરેલા પ્રમાદરૂપ ગાઢ અંધકારના પડલવડે આ ભરતક્ષેત્રમાં સંયમનો માર્ગ પ્રાયે પ્રચ્છાદિત થતાં, તપ, નિયમ અને સંયમમાં સમુદ્યમી, અતિ-નિસ્પૃહી નિર્મળ મણિપ્રદીપ-સમાન જે મહા-પુરુષે પોતાનું તેજ સ્ફુરાવ્યું હતું.

જેમણે કષાયથી રહિત તેવું કંઈક અનુષ્ઠાન આચર્યું હતું, કે જેથી પર-પક્ષ અને સ્વ-પક્ષમાં પણ લેશમાત્ર વિરોધ ન થાય.

નિસ્પૃહતા

અતિનિસ્પૃહ જે મુનીશ્વરને પોતાના પરિભોગમાં-પરિગ્રહમાં સર્વદા એક જ ચોલપટ્ટો (નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર) અને એક જ પ્રચ્છાદનપટી (પછેડી—ઉપર ઓઢવાનું વસ્ત્ર) હતાં.

શરીર અને વસ્ત્રોમાં નિરપેક્ષ, મલસમૂહને ધારણ કરનારા જે મહાત્માનો અંતરનો કર્મમલ, જાણે તેમનાથી ભયભીત થયો હોય તેમ નીકળતો હતો.

ત્યાગવૃત્તિ

રસગૃદ્ધિ-રહિત એવા જે મુનીશ્વરે ઘી વિગઈને મૂકી બાકીની સર્વ વિકૃતિકારક વસ્તુઓ(દૂધ, દહીં, ગળપણ વગેરે)નો યાવજજીવ ત્યાગ કર્યો હતો.

જેમણે કર્મોની નિર્જરા માટે દિવસના ત્રીજા પહોરના સમયે ગ્રીષ્મઋતુમાં-ઉન્હાળાના પ્રખર તાપમાં પ્રથમ ગુણસ્થાની (મિથ્યાદષ્ટિ) મનુષ્યોના ઘરે ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કર્યું હતું.

લોકોનો તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ

જેમને ભિક્ષાર્થે નીકળેલા સાંભળી શ્રાવકો પોતપોતાને ઘરે ભિક્ષા આપવાના અભિલાષથી તત્પર ઉત્સુક થતા હતા.

જેમને પ્રકટ મદમત્ત બ્રાહ્મણ શેઠ વગેરે છદ્મદષ્ટિ-જૈનેતર મનુષ્યો પણ પોતાને ઘરે પોતાને હાથે સન્માનપૂર્વક ભિક્ષાદાન આપતા હતા.

તેઓ જે ગામમાં અથવા નગરમાં કે કોઈ પણ સ્થાને જ્યાંસુધી રહેતા, ત્યાં સુધી ત્યાંના મનુષ્યો પ્રાયે તેમને વંદન કર્યા વિના ભોજન

કરતા નહિ. શ્રીવીરદેવનો પુત્ર જગત્પ્રસિદ્ધ ઠક્કુર શ્રીજજ્જે પાંચ ગાઉની અંદર રહેલા જેમને વંદન કર્યા વિના જમતો નહિ.[1]

અણહિલ્લવાડપુરમાં જિનમંદિરમાં પ્રભુનો ઉત્સવ થતાં, ત્યાં જેમને એકને આમંત્રણ કરીને લઈ જતાં અણબોલાવેલ પણ મહાન્ અને મોટામાં મોટો પણ બાકીનો શ્રાવક-સમુદાય, જેમને નમસ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી સ્વયમેવ જતો હતો.

પ્રભાવ, કષાય-શાંતિ

જેમની સકલ મૂર્તિ પણ વિધિએ જાણે અમૃતરસથી બનાવી હોય તેવી જણાતી હતી, કારણ કે તેમનાં દર્શન થતાં પણ કષાય (ક્રોધ વિ.) રૂપી ઝેર નાશ પામતું હતું.

પોતાના દર્શનથી, દર્શન કરાતા જે મહર્ષિ પરતીર્થીઓ-અન્ય-ધર્માનુયાયીઓના હૃદયને પણ અતિ આહ્લાદિત કરતા હતા અને જેઓ પરમતના લોકોવડે પોતપોતાના દેવોના અવતાર જેવા મનાતા હતા.

વચન-પ્રભાવ

જેમના મુખ-કુહરથી સદાય તે જ વચન નીકળતું, કે જે સાંભળતાં લોકોના મનને પરમ નિર્વૃતિ થતી હતી.

જે શ્રાવકોએ અન્યોન્ય-અરસપરસ ગોષ્ઠી (મંદિર વિ.ની રક્ષા)ના સંબંધમાં કલહ થતાં રોષવશ થઈ જિનભવનમાં જવાનો નિયમ (ત્યાગ) કર્યો હતો, તેઓ પણ જે મહર્ષિની વાણીથી ઉપશાંત થયા હતા.

કંઈક કારણે કષાયવશ થયેલા સહોદર ભાઈઓ વિશેષ કલહ થતાં પરસ્પર બોલતા બંધ થયા હતા, તેમને પણ જે મહાપુરુષે કષાય-રહિત કર્યા હતા.

---

૧ "सिरिवीरएव-तणओ, ठक्कुरसिरिजज्जउ(ओ) सिरिजयपसिद्धो ।
गाउयपंचगमज्झे, अवंदिउं जं न भुजंतो ॥" —પિટર્સન રિ ૫, ૯

રાજાનો પ્રસાદ (મહેરબાની) પ્રાપ્ત થવાથી અહંકારી થઈ જેઓ દેવોને પણ પ્રણામ કષ્ટે અથવા ન્યૂનતા-પૂર્વક કરતા, તેમ જ પોતાના ગચ્છમાં એક ગુરુને જ નમસ્કાર કરતા; તે રાજામાત્ય પ્રમુખ અધિકારીઓ પણ જેમના વચનથી મદ-રહિત થઈ સામાન્ય મુનિના ચરણને પણ નમન કરનારા થયા હતા.

ગવાલિયરના મહાવીરમંદિરના દ્વારને ભુવનપાલ રાજાદ્વારા મુક્ત કરાવ્યું.

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ ચરમજિન (મહાવીર)-ના મંદિરના દ્વારનો, રાજાએ આપેલ શાસનને વશ થઈ (?) ત્યાંના અધિકારીઓએ લાંબા વખત સુધી અવરોધ કર્યો હતો; પરંતુ જે મહાપુરુષે ત્યાં જઈને ભુવનપાલ નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્ને તે મુક્ત કરાવ્યું હતું.[1]

---

૧ " गोवगिरिसिहर-संठिय-चरमजिणाययणदारमवरुद्धं ।
पु(कु)निवद्दिन्न-सासण-मं(सं)साव(ध)णिएहिं चिरकालं ॥
गंतूण तत्थ भणिऊण, भुवणपालाभिहाणभूवालं ।
अइसयपयत्तेणं, मुक्कलयं कारियं जेण ॥ "

—પિટર્સન રિ. ૫, ૧૦, ૯૭

પ્રો. પિટર્સને પોતાના ૪થા રિપોર્ટના ટેક્સ્ટના પૃ. ૭માં શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિના સાર દર્શાવતાં આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—

"At his request, king Bhuvanapala remitted the taxes levied on the workshippers in Jain temples.

અર્થાત્:—ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમંદિરોના પૂજકો પર નાખેલો કર આ અભયદેવસૂરિની સૂચનાથી મૂકી દીધો હતો.

પ્રો. પિટર્સને ઉપરની ગાથાના અર્થ બરાબર ન સમજવાથી અને ગાથાની થોડી અશુદ્ધિ હોવાથી તેવો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. ખાસ કરીને "मुक्कलयं" શબ્દ, કે જેનો અર્થ મોકળું કરવું—મુક્ત કરવું એવો અર્થ થઈ શકે, તેમાં ભ્રમ થવાથી કર શબ્દ દાખલ કરી સંબંધ બેસાડી દીધો લાગે છે.

પ્રો. પિટર્સનના આ ભૂલવાળા ઉલ્લેખની નકલ પાછળના અનેક લેખકોએ કરી હોય, તેમ જણાય છે. જેમ પં. હીરાલાલ હં. તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા. રજામાં અભયદેવસૂરિ (૩)ના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે—' વળી આ અભયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરના કર માફ કર્યો હતો.'

એ જ પ્રમાણે જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ' (પ્ર. ૧૪, પૃ. ૮૯)માં જણાવ્યું છે કે—"વળી તેમના ઉપદેશથી ભુવનપાલ રાજાએ જૈનમંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરના કર માફ કર્યો હતો."

એ 'જૈ. ઇ.'ના ભૂલવાળા ભાગની નકલ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' બૃહત્કોષના પૃ. ૭૦૭માં અભયદેવસૂરિ (૩)ના પરિચયમાં સંસ્કૃતભાષામાં ઊતરી આવી છે. તેમ જ દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજી દ્વારા પણ સંસ્કૃતમાં એ જ ભૂલની નકલ થયેલી જણાય છે.

કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયના સં. પ્રા. અધ્યાપક અને ન્યાય-વ્યાકરણતીર્થ પં. હરગોવિંદદાસે 'સુપાસનાહચરિઅં'ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. પિટર્સનની ઉપર્યુક્ત ભૂલ તરફ લક્ષ્ય ખેંચી અમારા ઉપર્યુક્ત કથનને અનુસરતો આશય દર્શાવ્યો છે કે,—' આબુગિરિના શિખર પર રહેલા જિનમંદિરને રાજ-નિયોગી-અધિકારીઓએ રુદ્ધદ્વાર (બંધ) કર્યું હતું, તે આ સૂરિએ રાજાને કહી ઉઘડાવ્યું હતું.'

આવી રીતે પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટોમાં તથા તેના અનુવાદ કરતાં પં. હીરાલાલે 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં કરેલી ભૂલો; અને તે પરથી થયેલાં ભૂલવાળાં બીજાં અનુકરણો (અભિધાનરાજેન્દ્ર, સંગ્રહણી પ્રસ્તાવના વ.)માં ઊતરી આવેલી ભૂલોને સુધારવાની આવશ્યકતા છે. ઇતિહાસલેખક સાક્ષરોએ પ્રામાણિક ઇતિહાસને, તેના આધારભૂત મૂળ ગ્રંથોને સાવધાનતાપૂર્વક તપાસ્યા પછી લખવાની પ્રવૃત્તિ રાખવી જોઇએ કે જેથી ભૂલપરંપરા થતી અટકે અને તેનું ગંભીર પરિણામ જોવાનો અનિષ્ટ અવસર ન આવે. આશા છે કે સાક્ષરો આ નમ્ર સૂચના તરફ લક્ષ્ય આપશે.

ભરૂચમાં સમલિકાવિહાર પર સોનાના કળશ ચડાવવા

વરણગના પુત્ર સંતુય(સાંતૂ-સંતુક-સંપત્કર)ને કહી જેમણે ભરૂચમાં સમલિકાવિહારમાં સોનાના કળશ ચડાવ્યા હતા.[1]

જયસિંહ રાજાદ્વારા અમારિ કરાવવી

જેણે જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) રાજાને કહી સઘળા દેશમાં પજ્જોસવણ(પર્યુષણા—શ્રા. વ. ૧૨ થી ભા. શુ. ૪) વગેરે તિથિઓમાં અમારિ કરાવી[2] હતી—જીવહિંસાનો નિષેધ કર્યો હતો.

---

૧ "वरणगसुयं संतुय-सचिवं भणिऊण [जेण] भरुयच्छे ।
सिरिसंवलियाविहारे, हेममया ठविया कलसा ॥"
—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૧૦, ગા-૯૯.

૨ "जेण जयसिंहदेवो, राया भणिऊण सयलदेसम्मि ।
कारविओ अमारिं, पज्जोसवणाइसु तिहीसु ॥"
—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૧૧, ગા. ૧૦૦

પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેક્સ્ટમાં પૃ. ૮માં આ ગાથાનો આશય નીચેના શબ્દોમા જણાવ્યો છે—

" At his request king Jayasimha ordered that throughout his dominions no living thing should be put to death on these five days, the eighth and tenth of the bright and the light halves of the month, and the fifth of the light half."

પં. હીરાલાલના 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા. ૧. પૃ. ૪માં અભયદેવસૂરિ(૩)ના સંબંધમાં ઉપરના અંગ્રેજી ઉલ્લેખનો અનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે :—

"અજમેરના રાજા જયસિંહે પણ તેમના ઉપદેશથી પોતાના રાજ્યમાં કોઈપણ જીવના પ્રાણીનો દર માસે બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી અને શુક્લપંચમીને દિવસે વધ કરવાની મનાઈ કરી હતી."

પૃથ્વીરાજ પર પ્રભાવ

જેમના લેખથી સયંભરી(સાંભર-શાકંભરી, અજમેર પાસે)ના પૃથ્વીરાજે રણથંભોરમાં જિનમંદિર પર સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.[1]

'અભિધાનરાજેન્દ્ર' કોશના પૃ. ૭૦૭માં અને દે. લા. જૈ. પુ. તરફથી પ્રકાશિત 'સંગ્રહણીસૂત્ર'ની પ્રસ્તાવનામાં પણ 'જૈ. ઇ.'ના ઉપરના ગુજરાતી વાક્યનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદરૂપ ઉલ્લેખ છે. તેથી પરંપરાએ તેમા પણ થોડીઘણી સ્ખલના ઊતરી આવી છે.

પ્રો. પિટર્સને પ્રશસ્તિની ઉપરની ગાથાના 'पज्जोसवणाईसु' પદનો અર્થ બે અષ્ટમી, બે દશમી (ચતુર્દશી) અને શુક્લપંચમી એમ મહિનામાં પાંચ દિવસ એવો કર્યો જણાય છે. પરંતુ ખરી રીતે તેનો અર્થ—'પર્યુપણા વગેરે' તિથિઓ થઈ શકે. જૈનોમાં પર્યુપણાપર્વ, પજ્જોસણ, પજ્જુસણ વગેરે નામોથી આબાલવૃદ્ધ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આદિપદથી બીજી કઈ તિથિઓ લેવી, તે નિશ્ચિત થતું નથી; તેમ છતાં શ્રીચંદ્રસૂરિના વડીલ ગુરુભાઈ વિજયસિંહસૂરિના પહેલાં દર્શાવેલા કથન ('જૈન', પૃ. ૪૫૩) પ્રમાણે એકાદશી વગેરે તિથિયો સમજાય છે.

ન્યા. વ્યા. તીર્થ પં. હરગોવિંદદાસે પણ 'સુપાસનાહચરિયં'ની પ્રસ્તાવનામાં, પિટર્સનના ઉપર ટાંકેલા અભિપ્રાયને ચિન્ત્ય સૂચવ્યો છે.

જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અભિધાનરાજેન્દ્ર કોશ અને સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. પિટર્સનના કથનની નકલ કરતાં ઉપર જણાવેલા જયસિંહ રાજાને અજમેરનો રાજા જણાવ્યો છે, પરંતુ તે યોગ્ય લાગતું નથી. સમય અને બીજાં પ્રમાણો વિચારતાં આ જયસિંહદેવ તે સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ સમજાય છે, જેને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત લેખ છે. ઉપરના લેખકોએ સમજફેરથી આ જયસિંહદેવને અજમેરના રાજા તરીકે ઓળખાવ્યો લાગે છે. અમારા કથનની પુષ્ટિમાં વિજયસિંહસૂરિનો ઉલ્લેખ અમે ઉપર ટાંકયો છે, બીજાં પ્રમાણો પણ આગળ જોવાશે.

૧ "पुहईराएण सयंभरी-नरिंदेण जस्स लेहेण ।
रणखंभउर-जिणहरे चडाविया कणयकलसा ॥"—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૦૧.

તપ અને ધર્મ દેશના

જેમણે ચોથ (એક ઉપવાસ) અને છઠ્ઠ (બે ઉપવાસ)ના તપ કરતાં છતાં બન્ને વખત પણ (સવારે અને બપોરે) ભવ્યજનોને અપાતી સદ્ધર્મની દેશના કદાપિ નષ્ટ ન હતી.

ધર્મ-પ્રવૃત્તિ

જેમણે ગામોમાં અને નગરોમાં શ્રાવક લોકોને વિશેષ કરી કલ્યાણ-કોમાં તથા અષ્ટાહ્નિકાઓ (ચૈત્ર, આસો વ.ના ધાર્મિક ઉત્સવના આઠ આઠ દિવસો)માં ખહુ પ્રવર્તાવ્યા હતા.

અનશન (આહારત્યાગ)

કોઈક પ્રકારના પોતાના જ્ઞાન વડે તથા વૈમાનિક દેવના ઉપદેશ વડે પોતાનો પરલોક-ગમનનો સમય સમીપમાં જાણીને, દેહ નીરોગી હોવા છતાં પણ ક્રમે કવલ-પરિહાર (આહાર-ત્યાગ) કરી, સકળ સુખ અને અશુભ ખપાવી જેમણે અભક્તાર્થ (અનશન) સ્વીકાર્યો હતો.

લોક-પ્રેમ

જેમના ઉત્તમ અર્થ-ગ્રહણ(અણસણ)ને સાંભળી અત્યંત ખેદથી ભરપૂર મનવાળા પરતીર્થિઓ (અન્યધર્મના અનુયાયીઓ) પણ સજળ નેત્રે જેમની પાસે પ્રતિદિન આવતા હતા.

—વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં રચેલા ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણની પ્રશસ્તિનો શ્લોક ઉપર ટાંકયો છે, તેની સાથે આ ગાથા સરખાવી જૂઓ. પ્રો. પિટર્સનના શબ્દોની નકલ કરનાર પં. હી. હં.ના સં. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, પૃ. ૪)માં તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગદ્વારા સં. ૧૯૬૪માં પ્રકાશિત થયેલ જૈનઇતિહાસ (પ્ર. ૧૪, પૃ. ૮૯)માં જણાવ્યું છે કે—" શાકંભરીના રાજા પૃથ્વીરાજે તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસે રણથંભારમાં સુવર્ણના ઈંડાવાળું જિન-મંદિર બંધાવ્યું હતું. " પરંતુ તે, પૂર્વોક્ત આધારભૂત–પ્રામાણિક ઉલ્લેખના આશય સાથે મળતું નથી–એ પાઠકો વિચારી જોશે.

ગૂર્જરનરેન્દ્ર(સિદ્ધરાજ)ના નગર (પાટણ)માં રાજા વગેરે કોઈ તેવો મનુષ્ય ન હતો, કે જે અણસણમાં રહેલા તેઓની પાસે આવ્યો ન હતો.[૧]

શાલિભદ્રસૂરિ વગેરે મોટા મોટા આચાર્યોએ જેમની સમીપ જઈ શોક-સહિત બહુ ખેદ પ્રકટ કર્યો હતો.[૨]

સીયકશેઠને સમાધિ કરાવવી

જેઓ ભાદરવા મહિનામાં તેરમા ઉપવાસ હતા; ત્યારે સોહિય [૩]શ્રાવકના શ્રેષ્ઠ ભવનમાંથી નીસરી હાથમાં દંડ રાખી અસ્ખલિત ગતિએ લીલા-પૂર્વક પગે ચાલતાં બીજા કોઈના હાથે ન વળગતાં—ટેકો લીધા વિના સ્વયમેવ સીયકશેઠને ત્યાં પધાર્યા હતા. રાજમાન્ય અને રાજનગર(પાટણ)નિવાસી સર્વ નૈગમગણ-વણિકજનોમાં પ્રધાન સીયકશેઠ પોતાને ઘરે રહ્યો છતો, જે મહાપુરુષના પદ-પદ્મનાં દર્શન કરવાનો અભિલાષી હતો અને સમાધિ પામતો ન હતો, તેથી દાક્ષિણ્ય-મહાસાગર પરોપકારમાં અદ્વિતીય રસિક જે પૂજ્યે તેને ઘરે જઈ વંદાવીને સમાધિ-સંપન્ન કર્યો હતો અને ધર્મમાર્ગમાં તેનાદ્વારા વીશ હજાર દમ્મોનો વ્યય કરાવ્યો હતો.

---

૧ " गुज्जरनरिंद-नयरे, सो को वि न अत्थि राय-पभिइ जणो ।
अणसण-ठियाण जो तेसिमागओ नेय पासम्मि ॥ "
—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૧૦.

૨ " सिरिसालिभद्दसूरिप्पमुहेहिं गभ(रु)य-गरुय-सूरीहिं ।
जस्स समीवे गंतूण, सूरियं बहु ससोएहिं ॥ "
—પિ. રિ. ૫, ૧૧, ૧૧૧.

૩ આ સોહિક શ્રાવક તે જણાય છે કે જેમની વસતિમાં વસી મુનિચંદ્ર-સૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૮માં દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણની વૃત્તિ રચી હતી, જે આ. સભા ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે.

સ્વર્ગવાસ

[1]ગૂર્જર દેશમાંના પ્રાયે સમગ્ર ગામ અને નગર વગેરેમાં વસનારા શ્રદ્ધાળુ-શ્રાદ્ધજનો, જેમનો ઉત્તમાર્થ(અનશન) સાંભળતાં ત્યાં આવ્યા હતા. ૪૭ સુડતાળીસ દિવસ સુધી સમાધિપૂર્વક આરાધના પાળી, ધર્મધ્યાનમાં પરાયણ ચિત્તવાળા જે મહર્ષિ(અભયદેવસૂરિ) પરલોકવાસી થયા હતા.

અંતિમ સન્માન

ત્યાર પછી ઘણી ભૂમિ(માળ)-વાળા, ઘણા કળશવાળા, અનેક શ્વેતવર્ણ ધ્વજપટોથી રમણીય શ્રેષ્ઠ શ્રીખંડ(સૂખડ-ચંદન)થી બનાવેલા વિમાન પર જે મહાપુરુષ(અભયદેવસૂરિ)ના શરીરને-શબને પધરાવી ત્યાં મળેલા સકળ સંઘે બહાર નીસાર્યું હતું.

ઘરના રક્ષક એકેક મનુષ્યને મૂકી બાકીનો રાજનગર(પાટણ)નો સર્વ જન-સમૂહ ભક્તિ અને કૌતુકથી જેમનાં દર્શન-નિમિત્ત નીકળ્યો હતો, જેથી માર્ગોમાં સંચાર થઈ શકતો ન હતો.

સર્વ પ્રમદાઓના સમૂહથી, સર્વ વાદ્યોથી અને સર્વ બંદિજનોથી (મંગલપાઠકોથી) પ્રસરેલા શબ્દોવડે આકાશનો વિસ્તાર પણ બહેરો બની ગયો હતો.

નીસરતા જે મહાપુરુષની ઋદ્ધિને-ગૌરવને રાજા જયસિંહ-(સિદ્ધરાજ) કોટની પાછલી અટારીએ રહ્યો છતો પોતાના પરિજન સાથે જોતો હતો.[2]

---

૧ " गुज्जरदेसम्मि समग्गगाम-नगराइवासि-सड्ढजणो ।
जम्मु(त्तु)त्तिमट्ठसवणे पाएण समागओ तत्थ ॥ "—પિ. રિ. ૫, ૧૨, ૧૧૭.

૨ " पायारपच्छिमट्टालए ठिओ परियणेण सह राया ।
जयसिंहो पेक्खंतो, जस्सिड्ढि नीहरंतस्स ॥ " —પિ. રિ. ૫, ૧૨, ૧૨૩.

તે આશ્ચર્યને જોઈ રાજપુરુષો પરસ્પર બોલતા હતા કે—ખરે ! મરણ અનિષ્ટ હોવા છતાં પણ આ વિભૂતિથી-ગૌરવથી ઈષ્ટ મનાય છે.

સૂર્યોદયથી માંડીને નીકળેલું તે વિમાન, પગલે પગલે લોકોથી પૂજાતું છતું અપરાહ્ણે (બપોર પછી) સંસ્કાર-સ્થાને પહોંચ્યું હતું.

જેમના પ્રાંત-પૂજનમાં તે વખતે કોમળ પટ્ટાંશુક-પ્રમુખ શ્રેષ્ઠ બહુમૂલ્ય સેંકડો વસ્ત્રો મળ્યાં હતાં—એકઠાં થયાં હતાં તે જ શ્રીખંડ (ચંદન)ના વિમાન સાથે જ જેમનો શરીર-સંસ્કાર લોકોએ કર્યો હતો તથા ઉપર પણ અગર-સુખડનાં લાકડાં અને ઘણો ઘનસાર (કપૂર) નાખ્યો હતો.

ચિતા બુઝાતાં લોકોએ ત્યાંથી રાખ ગ્રહણ કરી હતી અને રાખનો પણ અભાવ થતાં, ત્યાર પછી તે સ્થાનની માટી ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરી હતી કે ત્યાં શરીર-પ્રમાણ વિશાળ ખાડ થઈ ગઈ હતી.

રાખ-માટીનો પ્રભાવ

તે મહાપુરુષ અભયદેવસૂરિના પવિત્ર શરીરની રાખ અને તે શરીર-સંસ્કાર-સ્થાનની માટીના પ્રભાવથી શિરોબાધા (માથાની પીડા), વેલાજ્વર, એકાંતરજ્વર (એકાંતરો તાવ) વગેરે રોગો નાશ પામતા હતા.[1]

શ્રીચંદ્રસૂરિની સાક્ષી

ઉપરના ઇતિહાસ જણાવનાર શ્રીચંદ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે—'ભક્તિના વશથી મેં આમાં કાંઈ પણ—થોડું પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી—

१ " तीसे रक्खाए मट्टियाए अणुभावओ सिरोबाहा ।
वेलाजर-एगंतरजराइरोगा पणस्संता ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૦.

અસત્ય કથન કર્યું નથી; જે પ્રત્યક્ષ દીઠું, તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે.[૧]"

સ્ખલના-શોધન

(૧) 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ' ભા. ૧લાના પૃ. ૪થામાં પં. હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ–પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ'ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ જણાવેલ છે કે—"આ અભયદેવસૂરિ અજમેરમાં અનશન કરીને દેવલોકે ગયા."

એ જ પ્રમાણે પં. લલિતવિજયજી સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં ઉપરના વાક્યનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરે છે; પરંતુ એ ઘટનાને પ્રત્યક્ષ જોનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે અભયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ અણહિલ્લવાડ પાટણમાં થયાનું જણાય છે, જે ઉપર દર્શાવ્યું છે.

(૨) પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થાના ટેક્સ્ટના પૃ. ૮માં અભયદેવ-સૂરિના શબને જેમાં સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તેને માટે A chariot of sandlewood શબ્દ વાપર્યો છે, તેના અનુવાદરૂપે પં. હીરાલાલે ઉપર જણાવેલ પુસ્તકમાં તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ'ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ 'ચંદનનો રથ' જણાવ્યો છે અને તે પરથી 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' કોશ ભા. ૧લાના પૃ. ૭૦૭માં અને પં. લલિતવિજયજી મહારાજે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં તે જ પ્રમાણે 'ચંદનનો રથ' જણાવ્યો છે, પરંતુ તે સર્વ કથનના મૂળ આધારભૂત અને એ ઘટનાને નજરે નીહાળનાર શ્રીચંદ્રસૂરિએ તો 'वरसिरिखंड-विणिम्मिय-विमाण-' 'सिरिखंड-विमाणेणं'

---

१ "भत्तिवसेणं न मए, मणं पि इह भासियं मुसा किं पि।
जं पच्चक्खं दिट्ठं, तस्स वि लेसो इमो भणिओ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૧.

એ શબ્દો દ્વારા સુખડનું વિમાન (જેને હાલમાં માંડવી અથવા પાલખી નામ આપવામાં આવે છે.) સૂચવ્યું છે.

(૩) અભયદેવસૂરિના સ્મશાન-યાત્રાના પ્રસંગમાં પં. હીરાલાલે તથા જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ-પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ'ના પ્રકરણ ૧૪ના પૃ. ૮૯માં પણ જણાવેલ છે કે— "જયસિંહરાજા પોતે પણ પોતાના કારભારીઓ સહિત ત્યાં(સ્મશાનમાં) ગયો હતો." એનો સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ ઉલ્લેખ, અભિધાનરાજેન્દ્ર અને સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં પણ નકલરૂપે ઊતર્યો છે; પરંતુ તે ઘટનાને સાક્ષાત્ જોઈ ઇતિહાસ આળેખનાર શ્રીચંદ્રસૂરિના કથન પ્રમાણે 'જયસિંહરાજા (સિદ્ધરાજ), પોતાના પરિજન સાથે પ્રાકાર-(કોટ)ની પાછલી અટારીએ રહી અભયદેવસૂરિની સ્મશાનયાત્રાની વિભૂતિ જોઈ રહ્યો હતો.' એ ઉપર દર્શાવ્યું છે.

(૪) પ્રો. પિટર્સને શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રના રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૨૧ જણાવ્યો છે, જે અસંભવિત છે. ખરી રીતે વિ. સં. ૧૧૯૩ જોઈએ. જે સંબંધમાં અમે આગળ વિશેષ જણાવીશું. પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ગૂજરાતી અનુવાદરૂપ 'જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ'માં અને અન્યત્ર પણ અનેક લેખકોએ શ્રીચંદ્રસૂરિના મુનિસુવ્રતચરિત્રને વિ. સં. ૧૧૨૧માં રચાયેલું જણાવ્યું છે, પરંતુ ત્યાં પણ વિ. સં. ૧૧૯૩ સુધારવું જોઈએ.

(૫) ઇતિહાસમાં ઉપર જણાવેલ આમણ**શેઠ**ને બદલે પ્રો. પિટર્સનને આમણ **શહેર** જણાવ્યું છે, એ વગેરે સ્ખલનાઓને સુધારી, મૂળ પાઠનો આશય બરાબર સમજી ઇતિહાસ-સંશોધકોએ લખવું જોઈએ.

હવે એ મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના સંબંધમાં બીજા કેટલાક વિદ્વાનો-ના થોડા ઉલ્લેખો તપાસીએ—

લક્ષ્મણગણિ, કે જેઓ પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય તથા મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને પૂર્વોક્ત શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરુભાઈ હતા, તેઓએ વિ. સં. ૧૧૯૯ [1]માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમાં પૂર્ણ કરેલા દસહજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે--

"હર્ષપુર નામના શ્રેષ્ઠ ગચ્છમાં સકલ શિવ (શુભ, બીજા પક્ષમાં મહાદેવ)ના સ્થાનરૂપ હિમાલય-પર્વત-સમાન જયસિંહસૂરિ થયા, કે જેમના થકી દેવનદી-ગંગા-સમી મુનિ-સંતતિ ભુવનમાં પ્રકટી. તે જયસિંહસૂરિ પછી અભયસૂરિરૂપી સૂર્ય પ્રકટ્યો, જે દશારૂપી કમલિનીને વિકસાવનાર કાંત, મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર અને સકલ શ્વેતાંબરો (બીજા પક્ષમાં શ્વેત અંબર-આકાશ)માં તિલક સરખા હતા."

બીજા ઉલ્લેખો

પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસાર-શાસ્ત્ર, મૃગાવતી-ચરિત્ર વગેરે રચનાર, વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન દેવપ્રભસૂરિએ [2]જણાવ્યું છે કે—"હર્ષપુરીયગચ્છમાં શ્રુતરૂપી અમૃતના સાગર, ચંદ્રની કાંતિ સાથે સ્પર્ધા કરતા ઉજ્જવલ કીર્તિ-વૈભવવાળા શ્રીઅભયદેવસૂરિ થયા. આશ્ચર્ય છે કે-જે શાંતાત્માની અને નિસ્પૃહ ચિત્તવાળાની પણ ક્રિયા સમસ્ત જગતને જિતનારી થઈ રહતી."

૧ " विक्कमसएहिं एक्कारसेहिं नवनवइवास-अहिएहिं ।
माहसियदसमिदिवसे गुरुम्मि गुरुमंडलिपुरीए ॥
सिरिकुमरवालरज्जे संजायमसिज्जमाणसंतोण ।
चरियं समत्थियमिणं सिरिसत्तमतित्थनाहस्स ॥ "

—જૈન વિવિધ સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાલાથી પ્રકાશિત.

૨ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિ (જુઓ પ્રો૦ ૨. પિ. રિ. ૩, પૃ. ૧૩૨-૧૩૩)

શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર અને મુરારિ-કવિના અનર્ઘરાઘવ પર ટિપ્પન રચનાર, હૈમપ્રાકૃતવ્યાકરણ પર પ્રાકૃતદીપિકા તથા જ્યોતિષસાર, કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથો રચનાર, દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્ર અને ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્યનું સંશોધન કરનાર, ગિરનાર પરની મં. વસ્તુપાલની પ્રશસ્તિ રચનાર **નરચંદ્રસૂરિ** કે જેઓ વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, તેઓએ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા **કથારત્નાકર**ની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

"હર્ષપુરીયગચ્છમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર, પવિત્ર બુદ્ધિશાલી, નિઃસંગ-જનોમાં ચૂડામણિ-જેવા મુનીશ્વર અભયદેવસૂરિ 'મલધારી' એવા નામથી પ્રખ્યાત થયા, કે જેમનાં ચરણ-કમળ રાજાઓથી પૂજાતાં હતાં. જેમણે સિદ્ધરાજના દેશની હદમાં જંતુગણને અમારિ કરાવી હતી-જીવહિંસા-નિષેધ કરાવ્યો [1]હતો.

મલધારી-બિરુદ

વિવિધતીર્થકલ્પ, સેંકડો સ્તોત્રો તથા અનેક કાવ્યો કરનાર અને અનેક ગ્રંથો પર વૃત્તિ રચનાર, મલ્લિષેણસૂરિને વિ. સં. ૧૩૪૯માં સ્યાદ્વાદમંજરી રચવામાં સહાયતા કરનાર, રાજશેખરસૂરિ, સંઘતિલકસૂરિ વગેરેના વિદ્યાગુરુ, દિલ્લીના સુલતાન શાહ મહમ્મદને પ્રતિબોધનાર અને તેની પરમ પ્રીતિ સંપાદન કરનાર, શત્રુંજય, ગિરનાર, ફલોધી વગેરે તીર્થોની રક્ષા માટે ફરમાનો મેળવી તેને નિર્ભય કરનાર, સકળ શ્વેતાંબર દર્શનને નિરુપદ્રવ કરનાર, પ્રભાવક, સુપ્રસિદ્ધ

---

૧ "गच्छे हर्षपुरीयनामनि मुनिप्रष्ठः प्रतिष्ठाऽऽस्पदं
प्रख्यातो मलधारिरित्यमलधीर्निःसङ्ग-चूडामणिः ।
संजज्ञेऽभयदेवसूरिरवनीपालार्च्यपादाम्बुजो
येनामारिरकारि जन्तुवितते: सिद्धेशदेशावधि: ॥"

—પા. ભં. પ્રતિ.

જિનપ્રભસૂરિ કે જેઓ વિક્રમના ચૌદમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા, તેઓએ પોતાના **તીર્થકલ્પ** (રચના સં. ૧૩૮૫–૧૩૮૯)માં જણાવ્યું છે કે—

"શ્રીપ્રશ્નવાહનકુલમાં થયેલા હર્ષપુરીયગચ્છના અલંકારરૂપ અભયદેવસૂરિ, એક વખત ગામાનુગામ વિહરતા છતા શ્રીઅણહિલ્લવાડ પાટણમાં આવ્યા અને સપરિવાર બહારના પ્રદેશમાં રહ્યા હતા, ત્યાર પછી હાથીના સ્કંધ પર આરૂઢ થઈ રાજપાટિકાએ ફરવા માટે નીકળેલા રાજા જયસિંહે મલમલિન વસ્ત્ર અને દેહવાળા તેમને જોયા. રાજાએ હાથીના સ્કંધથી ઉતરી 'દુષ્કરકારક છે' એમ વિચારી–કહી 'મલધારી' એવું નામ આપ્યું. અભ્યર્થના કરી રાજા તેમને નગરમાં લઈ ગયો, ઘયવસહી(ઘીમટા)ની સમીપમાં ઉપાશ્રય આપ્યો, ત્યાં સૂરિ રહ્યા."[1]

જિનપ્રભસૂરિના ઉપર દર્શાવેલા ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ એ જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ દ્વારા 'મલધારી' બિરુદ મળ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમકે—સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના ગચ્છમતપ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે—

"મલ્લધારીગચ્છ ક્યારથી કયા આચાર્યથી થયો, તેનો નિર્ણય કરવાનું હજુ બાકી રહે છે. (પૃ. ૧૬) પ્રશ્નવાહન–કુલમાં શ્રીઅભયદેવસૂરિ થયા. તે ગામાનુગામ વિચરતા પાટણમાં આવ્યા, તે વખતે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને જીર્ણ મલિન–વસ્ત્રવાળા દેખી મલધારી–

---

१ "सिरिपण्हवाहणकुलसंभूओ हरिसपुरीयगच्छालंकारभूसिओ अभयदेवसूरी हरिसउराओ एगया गामाणुगामं विहरंतो सिरिअणहिल्लवाडयपट्टणमागओ। ठिओ बाहिं पएसे सपरिवारो। अन्नया सिरिजयसिंहदेवनरिंदेण गयखंधारूढेण। रायवाडियागएण दिट्ठो मलमलिणवत्थ–देहो। राएण गयखंधाओ ओअरिऊण 'दुक्करकारओ' त्ति दिण्णं 'मलधारि' त्ति नामं। अब्भत्थिऊण नयरमज्झे नीओ रण्णा, दिण्णो उवस्सओ घयवसही–समीवे, तत्थ ठिआ सूरिणो।"

—તી૦ ૪૦ કલ્પ—અભિધાનરાજેન્દ્ર ભા૦ ૧, ૭૦૬.

બિરુદ આપ્યું' (પૃ. ૮૬) પાટણના રાજા સિદ્ધરાજે આપેલા મલ્લધારી એવા બિરુદથી પાટણમાં મલધારી-ગચ્છની ઉત્પત્તિ સંભવે છે." (પ્રસ્તાવના પૃ. ૮).

જિનપ્રભસૂરિના પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જયસિંહ (સિદ્ધરાજ) રાજા દ્વારા અભયદેવસૂરિને 'મલધારી'-પદ મળ્યાનું જણાય છે, પરંતુ મલધારીગચ્છના આચાર્યોએ તે પદ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણ-રાજા તરફથી મળ્યાનું જણાવ્યું છે. જેમકે સદ્ગુરુ-પદ્ધતિમાં નીચેનો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે—

"[1]હર્ષપુરગચ્છમાં તિલક-સમાન, ગુણોના નિલયરૂપ, સકળ દુઃખોનો વિલય કરનાર, સુવિહિત-ચૂડામણિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ જયવંતા વર્તો. કાલવશાત અવહ થયેલા—ન વહેતા પૂર્વસાધુના માર્ગમાં અભિનવ પથિક જે મહાપુરુષને કર્ણરાજાએ '**મલધારી**' નામ આપ્યું હતું. શાકંભરીંદ્ર-શાકંભરી (સાંભર)ના રાજાએ રણથંભોરમાં જેમના આજ્ઞાલેખવડે હેમધ્વજદંડના બહાનાથી નિત્ય કીર્તિ નચાવી હતી."

પદ્મદેવસૂરિ-પર્યંતના મલધારી આચાર્યોની સંક્ષિપ્ત પટ્ટાવલીરૂપ એ સદ્ગુરુપદ્ધતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પદ્મદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને

---

१ "हरिसउरगच्छ-नि(तिं)लओ, गुणनिलओ विहियसयलदुहविलओ।
सिरिअभयदेवसूरी सुविहिय-चूडामणी जयउ॥ १॥
कालवसेणं अवहे, अहिणवपहियस्स पुव्वसाहुपहे।
जस्स **मलहारि**नामं दिन्नं **कन्नेण** नरवइणा॥ २॥
रणथंभपुरे आणालेहेणं जस्स सन(भ)रिंदेण।
हेमधयदंडमिसओ, निच्चं नच्चाविया कित्ती॥ ३॥"

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૯૬.

—આમાંની ત્રીજી ગાથાના આશય સાથે પહેલાં દર્શાવેલ વૃત્તાંત સરખાવી જુઓ.

શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિએ પણ કર્ણરાજ તરફથી અભયદેવસૂરિને 'મલધારી' પદ મળ્યાનું જણાવ્યું છે. વિ. સં. ૧૩૮૭-માં પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-વૃત્તિ, ન્યાયકંદલી-પંજિકા, રત્નાકરાવતારિકા-પંજિકા, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય, ચતુરશીતિપ્રબંધ (વિનોદકથા-સંગ્રહ) વગેરે રચનાર, વિ. સં. ૧૪૦૧માં મેરુતુંગસૂરિના સ્તંભનેંદ્ર-પ્રબંધને શુદ્ધ કરનાર, વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રબંધકોષ(ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ) રચનાર, નેમિનાથ-ફાગ વગેરે કૃતિયો દ્વારા ગૂજરાતી સાહિત્યને પણ પોષનાર એ રાજ-શેખરસૂરિએ પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં, અભયદેવસૂરિનો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે—

"જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા, જેઓ છટ્ઠ, અટ્ઠમની તીવ્ર તપસ્યા કરનારા અને છ વિકૃતિઓનો ત્યાગ કરવામાં સાહસિક હતા. ચક્રેશ્વરીદેવીએ પુત્ર તરીકે સ્વીકારેલા, શ્રુતરૂપી સાગરમાં ઝીલતા ગોવિંદ-સમા એ સૂરિ નિઃસંગતાથી બહુ વિદ્યાને સિદ્ધ કરનાર થયા હતા. **જેમણે હજારો બ્રાહ્મણોને અને કડમડયક્ષને પ્રબોધ આપી મેડતપુર(મેડતા)માં વીર પ્રભુનું ચૈત્ય કરાવ્યું હતું. ગૂર્જરેશ્વર કર્ણે તીવ્ર મલ-પરિષહ જોઈ જેમનું 'મલધારી' બિરુદ જાહેર કર્યું હતું.**[1]

રાજશેખરસૂરિએ વિશેષમાં એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—"જેણે (અભયદેવસૂરિએ) સોરઠ દેશના સ્વામી ખંગારને પ્રતિ-બોધ આપી ઉજ્જયંતતીર્થ(ગિરનાર ગિરિ)ના વિઘ્નભૂત થયેલા

---

૧ "परःसहस्रान् भूदेवान्, यक्षं कडमडं च यः।
प्रबोध्य मेडतपुरे, वीर-चैत्यमचीकरत्॥

श्रीगूर्जरेश्वरो दृष्ट्वा, तीव्रं मल-परीषहम्।
श्रीकर्णो बिरुदं यस्य, मलधारीत्यघोषयत्॥"

—પાટણ જૈન ભંડારની પ્રતિ(શ્લો. ૬, ૭)

માર્ગને વહેતો કર્યો હતો.[1] સિદ્ધાંતરૂપી અમૃતકુંડમાં શુભ સ્નાન કરનાર, રાગ-દ્વેષરૂપી મહાચંડાલના સ્પર્શને દૂરથી તજનાર જે મહાપુરુષે હૃદયમંદિરમાં રહેલા જિનેશ્વરને શ્રેષ્ઠ ધ્યાનરૂપી પુષ્પમાળાવડે તુષ્ટ કરતાં કરતાં આ જ જન્મમાં જિનેશ્વરના ઐશ્વર્યના અંશને ગ્રહણ કર્યો હતો."

રાજશેખરસૂરિએ પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-વૃત્તિમાં દર્શાવેલ પ્રશસ્તિને અનુસરતી પ્રશસ્તિ ન્યાયકંદલી-પંજિકાના અંતમાં પણ મૂકી છે, જે ખંભાતના જૈનભંડારની પ્રતિ પરથી પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટ ત્રીજામાં (પૃ. ૨૭૨ થી ૨૭૬) પ્રકાશિત થઈ છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થામાં અભયદેવસૂરિના સંબંધમાં તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:—

"Abhayadeva Suri—Called Maladharin, a title (biruda) he got from Karna, King of Gujerat (Samvat 1120-50) mention is made of his influence with Khenjar, king of Surastra (Sorath) Forbes, Rasmala, 1. p. p. 154-70. when he converted, and who, at his instigation, remitted the taxes levied on pilgrimes to Girnar."

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટના ઉલ્લેખોનો અનુવાદ અને તેની નકલ અનેક લેખકોએ કરી છે, તેથી તેની ભૂલો તેમાં પણ ઉતરી આવી છે. ઉપર ટાંકેલ પિટર્સન-રિપોર્ટના અંગ્રેજી ફકરાનો મરાઠી અનુવાદ મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ વિભાગ ૬ઠાના પૃ. ૩૦૫માં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

---

१ "नाथं सुराष्ट्राराष्ट्रस्य खंगारं प्रतिबोध्य यः।
उज्जयंततीर्थपथं, खिलीभूतमवीवहत्॥"

—પા. ભ. પ્રતિ (શ્લો. ૮).

"गुजराथचा राजा (सं. ११२०–५०) कर्ण या पासून याला मलधारिन् ही पदवी मिळाली, म्हणून त्याला मलधारिन् असें म्हणत असत. सुराष्ट्र(सोरठ)च्या खेंगर राजावर त्याचें फार वजन होतें असा उल्लेख आहे. अभयदेवसूरीनें खेंगरराजाला जैनदीक्षा दिली. अभयदेवसूरीच्या सांगण्यावरून गिरनारच्या यात्रेकरूंवर बसविलेले कर खेंगरराजानें माफ केले."

—આ સ્થળે પાઠકોનું લક્ષ્ય ખેંચવાની આવશ્યકતા છે કે મૂળ આધારભૂત ઉલ્લેખનું યથાયોગ્ય અવલોકન કર્યા વિના અથવા તેનો યથાસ્થિત આશય સમજ્યા વિના લેખકો તેનું કેટલું વિચિત્ર અને અનર્થકારક ભયંકર રૂપાંતર કરી નાંખે છે! એ ઉપરના બે ફકરાએ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. રાજશેખરસૂરિનો મૂળ ઉલ્લેખ તથા તેનો ભાવાર્થ હું ઉપર દર્શાવી ગયો છું. તેમાં ક્યાં છે ખેંગારરાજાને જૈન દીક્ષા આપવાની કે જૈન બનાવ્યાની વાત? અથવા ક્યાં છે તેમાં યાત્રાળુ પર કર બેસાડ્યાની કે માફ કર્યાની હકીકત? જેના શબ્દોના આધાર પર એવો આશય કાઢવામાં આવ્યો છે, તે રાજશેખરસૂરિ તો માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે–'જેણે સુરાષ્ટ્રારાષ્ટ્રના નાથ ખેંગારને પ્રતિબોધી–ઉપદેશ આપી ખિલીભૂત થયેલા–અટકાવાયેલા ઉજ્જયંત-તીર્થના માર્ગને વહેતો કર્યો હતો'. જુઓ તે મૂળ શ્લોક—

"नाथं सुराष्ट्राराष्ट्रस्य, खंगारं प्रतिबोध्य यः ।
उज्जयंततीर्थपथं खिलीभूतमवीवहत् ॥"

—પિ. રિ. ૩, પૃ. ૨૭૫.

રાજશેખરસૂરિનો ઉપર દર્શાવેલો ઉલ્લેખ, જો કે અભયદેવસૂરિને ઉદ્દેશીને થયો જણાય છે, પરંતુ એ ખેંગાર રાજાવાળી ઘટના ખરી રીતે અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જે આ જ લેખમાં આગળ જોવામાં આવશે; તે ઉપરથી સમજાશે કે ઉજ્જયંત-તીર્થ(ગિરનાર)નો માર્ગ કેવી રીતે ખિલીભૂત થયો હતો અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ તેને કેવી રીતે વહેતો કર્યો હતો.

રાજશેખરસૂરિના કથન પ્રમાણે ગુજરાતના રાજા કર્ણે (સિદ્ધરાજના પિતાએ) અભયદેવસૂરિના 'મલધારી' બિરુદની ઘોષણા કરી હતી. રાજશેખરસૂરિના કથન પરથી પિટર્સનના રીપોર્ટમાં અને તેના અનુવાદરૂપ નકલરૂપ ગ્રંથો (પં. હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ, જૈનધર્મ-વિદ્યાપ્રસારકવર્ગના જૈનઇતિહાસ, સંગ્રહણી-સૂત્રની પ્રસ્તાવના વગેરે)માં પણ કર્ણરાજ તરફથી અભયદેવસૂરિને "મલધારી" પદવી મળ્યાના ઉલ્લેખો છે.

પોતાની ગયેલી આંખોને અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથપ્રભુના પ્રભાવથી પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર, શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી નવું વિશાલ મંદિર કરાવી તેમાં વિ. સં. ૧૭૧૫માં ચૈત્ર શુ. ૬ રવિવારે ઉત્સવપૂર્વક અંતરિક્ષપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, છંદ-સ્તોત્રાદિદ્વારા લોકોપકાર માટે અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથના મહિમાને વિસ્તારનાર ભાવવિજયગણિએ[1] વિ. સં.

---

૧. ભાવવિજયગણિએ પોતાના ચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે-તેઓ સત્યપુર-(સાચોર)ના નિવાસી ઓસવાલ વંશના રાજમલ્લની પ્રિયા મૂલીના પુત્ર હતા. તેમનું પૂર્વ-નામ ભાનિરામ હતું. વિજયદેવસૂરિ ત્યાં પધારતાં તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે ગુરુએ 'ભાવવિજય' નામ આપ્યું હતું. ગુરુ સાથે મરુમંડલ(મારવાડ)માં વિચરતાં સૂત્રાદિના યથારુચિ અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી સંતુષ્ટ થયેલા ગુરુએ જોધપુર શહેરમાં સંઘ-સમક્ષ તેમને ગણિપદ સમર્પણ કર્યું હતું. ત્યાર પછી પાટણના સંઘથી પ્રેરાઈ આચાર્યે અર્બુદગિરિ(આબુ)ને અભિવંદન કરી શિષ્યો સાથે ગુજરાતમાં પ્રયાણ કર્યું. તે વખતે માર્ગમાં જતાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં એ ભાવવિજયગણિની બંને આંખોમાં પીડા થઈ હતી; જેમ તેમ કરી ગુરુ સાથે તેઓ પાટણ પહોંચ્યા. શ્રીમંત શ્રાવકોએ ત્યાં ઓષધો અને વૈદ્યો દ્વારા વિવિધ ઉપાયો-ઉપચારો કર્યા, તો પણ તેમની બંને આંખો ગઈ. ત્યાર પછી એક દિવસ વિજયદેવ-આચાર્યને તેના ઉપાય પૂછતાં તે સૂરીશ્વરે કૃપા કરી પૂર્ણ વિધિ-વિધાનપૂર્વક પદ્માવતીનો મહામંત્ર આપ્યો. ત્યાર પછી આચાર્યે ચોમાસું પુરું કરી ભાવવિજયગણિને એક મુનિ સાથે ત્યાં મૂકી અન્યત્ર વિહાર કર્યો. ત્યાર પછી ગુરુએ કહેલ વિધિ

૧૭૧૫માં રચેલા અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથના ચમત્કારિક વૃત્તાંત-ગર્ભિત પોતાના ચરિત્રમાં એલચપુર(વરાડ)ના ચંદ્રવંશી રાજા શ્રીપાલના મંત્રિના મુખદ્વારા સૂચિત કર્યું છે કે—

"સર્વ શાસ્ત્રોમાં વિશારદ, ઘણા રાજાઓમાં માન્ય, દેવીબલવાળા અભયદેવ નામના સૂરિ સંભળાય છે. કર્ણ જેવા પરાક્રમી ગુજરાતના રાજા કર્ણે જે સૂરિને 'મલ્લ(લ)ધારિ' મહાપદ આપ્યું હતું."

પ્રમાણે તે મંત્ર આરાધતાં દેવીએ સ્વપ્નમાં આવી અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમાનો વૃત્તાંત સવિસ્તર કહ્યો." તેમાં આગળ જતાં જણાવ્યું છે કે—"વરાડમાં એલચપુરપત્તનમાં ચંદ્રવંશી શ્રીપાલરાજા રાજ્ય કરતો હતો, જેનું ઇલચ એવું બીજું નામ પણ હતું, તેના શરીરમાં પૂર્વના પાપથી ભયંકર કોઢ રોગ ઉત્પન્ન થયો, તેથી તેને અનેક ઉપચારો કરવા છતાં શાંતિ થતી ન હતી. કોઈક દિવસ તે રાજા પોતાના નગરની બહાર પીડા દૂર કરવા અહીં તહીં ભમતાં તૃષાતુર થઈ આમલીના ઝાડ નીચે એક કૂવા પાસે ગયો, કે જ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રાચીન પ્રતિમા હતી. રાજા તે કૂવાના પાણીથી હાથ, પગ, મોઢું પખાળી તેનું સ્વચ્છ સ્વાદુ પાણી પી પાછો પોતાની છાવણીમાં ગયો. અનુક્રમે તેના પ્રભાવે રોગ દૂર થયો. રાજાએ કૂવામાં રહેલા અધિષ્ઠાયક દેવનું આરાધન કર્યું. દેવે સ્વપ્નમાં પાર્શ્વપ્રભુના બિંબનો મહિમા જણાવ્યો. રાજાએ આગ્રહપર્વક તે મૂર્તિ માગી. દેવે સૂચનાપૂર્વક આપી. જ્યાં પાછું ફરી જોયું, ત્યાં વડલાના ઝાડ નીચે સાત હાથ ઊંચે રહેલા એ પાર્શ્વનાથના બિંબને જોઈ રાજાએ ખિન્ન થઈ ધરણેંદ્રનું આરાધન કર્યું. તેણે 'ત્યાં જ રહેશે' તેમ સૂચવ્યું. એથી રાજાએ ત્યાં જ લક્ષ મુદ્રા ખર્ચી રંગમંડપ-વિભૂષિત વિશાલ મંદિર કરાવ્યું, પરંતુ રાજાએ અભિમાન કરવાથી પ્રભુ તે મંદિરમાં બિરાજ્યા નહિ, તેમ ધરણેંદ્ર આવ્યો નહિ. એથી અતિ ખેદ પામેલા રાજાએ મંત્રીને તેનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે તેણે આ પ્રમાણે સૂચવ્યું હતું:—

" श्रूयतेऽभयदेवाख्यः, सर्वशास्त्रविशारदः ।
मान्यो बहुषु भूपेषु, सूरिः सुरीबलान्वितः ॥
गूर्जरदेशियो राजा, कर्णः कर्णेव विक्रमः ।
स ददौ श्रीमति सूरौ, मल्ल(ल)धारिमहापदम् ॥ "

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ-પ્રતિષ્ઠા

શ્રીપાલ(એલચ) રાજાને તેના મંત્રીએ ઉપર પ્રમાણે મલધારી અભયદેવસૂરિનો પરિચય આપી વિશેષમાં જણાવ્યું હતું કે—" તે આચાર્ય ગયે વર્ષે સ્તંભન(ખંભાત)ના શ્રાદ્ધ સંઘ સાથે માણિક્યદેવ-સ્વામીને નમસ્કાર કરવા આ તરફ આવ્યા હતા. તેઓ હાલમાં દેવગિરિ-(દોલતાબાદ) નામના નગરમાં છે, જો તેઓ કોઈ પણ ઉપાયે અહીં આવે; તો તે સૂરિદ્વારા આપનું કાર્ય સિદ્ધ થાય.

એ સાંભળી રાજાએ મંત્રી મારફત ગુરુને બોલાવ્યા. સૂરિ-(અભયદેવ) અંતરીક્ષમાં રહેલા બિંબને જોઈ વિસ્મય પામ્યા, રાજાનાં વચનને સાંભળી સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ-પૂર્વક ધરણેંદ્રનું સ્મરણ કર્યું. ધરણેંદ્રે સૂરીશ્વરને કહ્યું કે—' આ ચૈત્યને બનાવતાં રાજાના હૃદયમાં મદ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી પ્રભુ આ રાજાના ચૈત્યમાં નહિ, પણ સંઘના કરાવેલા ચૈત્યમાં બિરાજશે. ' એ કથન સાંભળ્યા પછી સૂરિએ શ્રાવક-સંઘને બોલાવી જલ્દી નવું ચૈત્ય કરવા ઉપદેશ આપ્યો. શ્રદ્ધાળુ ભક્તિવંત ત્યાંના શ્રાવકોએ અને સૂરિની સાથે આવેલા શ્રાવકોએ મળીને ચૈત્ય કરાવ્યું.

ત્યાર પછી સૂરિથી સ્તુતિ કરાયેલા, સુરસંક્રમિત સ્વામીએ સ્વયં આકાશથી ઊતરી સર્વ જનો જુએ તેમ તે ચૈત્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં પણ ભૂમિથી સાત આંગળ ઊંચે રહેલા પ્રભુને સૂરિએ વિ. સં. ૧૧૪૨માં માઘ શુક્લ પંચમીને રવિવારે વિજય મુહૂર્તમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. તથા ત્યાં પ્રભુના આગળ ડાબી બાજૂએ તીર્થ-રક્ષા માટે તેના અધિષ્ઠાયક શાસનદેવને સૂરિએ સ્થાપ્યા.[1]

---

१ "ततः सूरिस्तुतः स्वामी, सुर-संक्रमितः स्वयम् ।
खादुत्तीर्य च तच्चैत्ये, विवेश सर्वजनेक्षितः ॥
तत्रापि भूमितः सप्ताङ्गुलोच्चं संस्थितं प्रभुम् ।
प्रतिष्ठाविधिना सूरिः, प्रतिष्ठापितवांस्तदा ॥

તે વખતે રાજાએ પ્રભુના મસ્તક પર વિવિધ રત્નોથી વિભૂષિત મુકુટ સ્થાપી, બંને કાનમાં કુંડળ, લલાટમાં હીરાનું તિલક, અમૃત વરસાવતી દૃષ્ટિ, કંઠમાં મોતીના હાર, શરીર પર સોનાની અંગરક્ષિકા-(અંગરખી-આંગી), મસ્તક પાછળ સૂર્યબિંબની જેમ ઝગઝગતું ભામંડળ, મસ્તક ઉપર મેઘઘટા-સરખું શ્વેત છત્ર અર્પણ કર્યું. અને રાજાએ સંઘવીની માળાને ધારણ કરી ગુરુનો વાસક્ષેપ મસ્તક પર સ્થાપી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરવા આરતી ઉતારી. ને વખતે રાજા એલચે શ્રીમંતોના વાસથી શ્રીપુર(સિરપુર) નામ ધારણ કરતા એક નગરને જિનપૂજા માટે આપ્યું હતું.[1] જ્યાંથી નાથ(પાર્શ્વબિંબ) નીકળ્યા હતા, ત્યાં જ એલચ રાજાએ તે કૂવાના પાણીથી સર્વ લોકોના ઉપકાર માટે કુંડ બાંધ્યો હતો. એ જ રાજાની પ્રેરણાથી સૂરિએ-(અભયદેવે) તે ચોમાસું ત્યાં જ કરી ભવ્યોને પ્રતિબોધ કરતાં મહીતલમાં વિહાર કર્યો હતો. *

द्विचत्वारिंशदुत्तरैकादशशत ११४२ विक्रमे ।
माघसितपञ्चम्यर्के मुहूर्ते विजयागते ॥"

—અં૦ મા૦ શ્લો૦ ૮૬-૯૮.

१ "ददौ च जिनपूजायै, वासयित्वा पुरं तदा ।
श्रीमद्वासात् श्रीपुराख्यं, श्रीपुरमेकमेलचः ॥"

—અં૦ મા૦ શ્લો૦ ૧૦૪.

* "ભાવવિજયગણિને ઉપર જણાવેલ વૃત્તાંત દેવીએ સ્વપ્નમાં કહ્યું હતું ને પ્રભુનો આશ્રય કરવાથી બંને આંખો પાછી આવશે તેમ સૂચવ્યું હતું. એ સાંભળી તેઓએ ગુરુબંધુને અને શ્રાવકોને તે વૃત્તાંત કહ્યો અને તેમની સાથે તેઓ અંતરીક્ષજી ગયા. ત્યાં સંઘમાં સમસ્ત યાત્રિકોને પ્રભુનાં દર્શન થયાં, પરંતુ ભાવવિજયગણિને દર્શન ન થયાં, તેથી તેઓએ ખિન્ન થઈ અન્ન-પાનનો ત્યાગ કરી દર્શનોત્સુક થઈ અંતરીક્ષ પાર્શ્વપ્રભુની વિવિધ પ્રકારે સ્તુતિ કરી અને તેમ કરતાં તેમની આંખોનાં પડલ તૂટતાં તેમને પ્રભુનાં દર્શન થયાં. ત્યારપછી પારણું કરી તેમણે દૃષ્ટિદાયક અંતરીક્ષ પ્રભુનાં હર્ષથી પુનઃ પુનઃ

શરીર, વસ્ત્ર વગેરેમાં પણ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરનારા, બાહ્ય મલ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી મલપરિષહને સમભાવથી સહન કરતાં આંતરિક કર્મરૂપી મલને દૂર કરવામાં સાવધાન રહેનારા, 'મલધારી' સંજ્ઞાથી ઓળખાતા છતાં રાગ–દ્વેષ કષાયાદિ આંતર મલને દૂર કરવાનો પ્રબોધ આપનારા અને પોતાની આદર્શ જીવનચર્યાનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત પૂરૂં પાડનારા, જૈનસિદ્ધાંતમાં તથા મહર્ષિ હરિભદ્રસૂરિનાં રચેલાં અષ્ટકોમાં દર્શાવેલ ભાવસ્નાનદ્વારા ભાવશુદ્ધિ મેળવનારા એ પવિત્ર મહર્ષિ અભયદેવસૂરિનો વૃત્તાંત આપણને પવિત્ર બનાવે–તેમ ઇચ્છીશું.

દર્શન કર્યાં. ફરીથી દેવીએ તે રાત્રે સ્વપ્નમાં તેમને લઘુમંદિર હોવાથી વિશાળ મંદિર કરાવવા સૂચવ્યું, તેથી ભાવવિજયગણિએ શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી દ્રવ્ય એકત્ર કરાવી લગભગ એક વર્ષમાં નવું મંદિર તૈયાર કરાવ્યું અને વિ. સં. ૧૭૧૫માં ચૈત્ર શુ. ૬ રવિવારે તે નવા મંદિરમાં અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથને ઉત્સવપૂર્વક સ્થાપ્યા. ત્યાં પણ અંતરીક્ષ પ્રભુએ ભૂમિનો સ્પર્શ કર્યો નહિ, ત્યારે સ્તુતિ કરવાથી એક આંગળ ઊંચે રહેલા પ્રભુને પૂર્વદિશા સન્મુખ આસન પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. અને ત્યાં જ વિજયદેવસૂરિ(ભાવવિજયગણિના ગુરુ)ની પાદુકાને ગુરુભક્તિ-પરાયણ શ્રાવકોએ સ્થાપી."

ઉપર જણાવેલા અંતરીક્ષ-રૂપાત્મક સ્વચરિત્રને ભાવવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૧૫માં વિજયપ્રભસૂરિના ધર્મરાજ્ય-સમયમાં રચેલું છે. અકબરથી સાત તીર્થોનાં તામ્રપત્ર લખાવી યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરો જય કરનાર સુપ્રસિદ્ધ હીરસૂરિ થયા, તેમના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ થયા, જેણે જહાંગીરને પ્રતિબોધ આપી પ્રતિપદ્(પડવો) અને રવિવારના દિવસોમાં જીવદયા પળાવી હતી. એ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ ભવ્યરૂપી કમળોને પ્રફુલ્લિત કરવામાં સૂર્ય જેવા થયા, જેમણે યવન વિગેરે બહુજ્ઞાતિમાં દયાધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. તેમના વડિલ શિષ્ય આચાર્ય વિજયપ્રભસૂરિએ તેમનું પાદપીઠ અલંકૃત કર્યું હતું. અને એ જ વિજયદેવસૂરિના લઘુશિષ્ય પ્રસ્તુત ભાવવિજયગણિ હતા. (જુઓ 'ચમત્કારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસંગ્રહ' પં. ક્ષાંતિવિજયજી મહારાજદ્વારા સંશોધિત અને શાહ હીરાચંદ કક્કલભાઇ અમદાવાદથી પ્રકાશિત.)

મલિન કોણ ? અને નિર્મલ કોણ ? એ પ્રશ્ન બહુ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અહિં વિચારવો જોઈએ. એક કવિએ જણાવ્યું છે કે—

" जह कालो इंगालो, दुद्धधोओ न निम्मलो होइ ।
तह पाव–पंक–मइला, उदएण न निम्मला हुंते ॥ "

સારાંશ—જેમ કાળો અંગારો (કોયલો) દૂધથી ધોવા છતાં પણ નિર્મળ થતો નથી, તેમ પાપરૂપી પંક (કિચડ)થી મલિન થયેલા પ્રાણીઓ પાણીથી નિર્મળ થઈ શકતા નથી.

અન્ય કવિ કહે છે કે—

" मल–मइल पंक-मयला, धूली–मइला न ते नरा मइला ।
जे पाव–पंक–मइला, ते मइला जीवलोगंमि ॥ "

ભાવાર્થ—મલથી મેલા, પંક (કિચ્ચડ)થી મેલા, ધૂળથી મેલા મનુષ્યો તે વાસ્તવિક રીતે મેલા નથી, પરંતુ આ જીવલોકમાં તે જ મેલા (મલિન) છે; કે જેઓ પાપરૂપી પંક (કિચ્ચડ)થી મેલા છે.

તે જ પ્રમાણે સોલણકવિએ ચર્ચરીમાં સૂચવ્યું છે કે—

" જે મલિ મઈલા પહિયડા, તે મઈલા મ ભણેજે;
પાવમલિ જે મઇલિયા, તે મઇલાઉ સુણેજે. "

અર્થાત્—જે પથિક મલ (બાહ્યમેલ)થી મલિન છે, તેને મેલા-(મલિન) કહીશ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્યો પાપરૂપી મલથી મલિન છે, તેઓને જ મેલા (મલિન) ગણજે.

મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે—

" आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा, सत्यावहा शील–तटा दयोर्मिः ।
तत्राभिषेकं कुरु पाण्डुपुत्र !, न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥ "

ભાવાર્થ—હે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! સંયમરૂપી પાણીથી ભરેલી,

સત્યરૂપી પ્રવાહવાળી, શીલરૂપી તટવાળી, દયારૂપી તરંગોવાળી, આત્મારૂપી નદીમાં અભિષેક કર; કેમ કે અંતરાત્મા એ પાણીથી શુદ્ધ થતો નથી.

એ સંબંધમાં વિશેષ ન જણાવતાં હવે આપણે એ 'મલધારી' છતાં પવિત્ર મહર્ષિ અભયદેવસૂરિના પટ્ટધર હેમચંદ્રસૂરિનો પ્રામાણિક વૃત્તાંત તપાસીએ.

હેમચંદ્રસૂરિ (૧)

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં હેમચંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયેલા જાણવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પ્રથમ હર્ષપુરીય-ગચ્છના મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવીશું.

સમય-વિદ્વત્તા

આ હેમચંદ્રસૂરિના હસ્તાક્ષરથી વિ. સં. ૧૧૬૪માં અણહિલવાડ પાટણમાં જયસિંહદેવના રાજ્યમાં લખાયેલી અને રચાયેલી જીવસમાસ-વૃત્તિની તાડપત્રીય પુસ્તિકા ખંભાતના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે, કે જેનો અંતિમ ઉલ્લેખ ઉપર દર્શાવાઈ ગયો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—આ મહર્ષિ યમ, નિયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે અનુષ્ઠાનમાં રક્ત અને પરમનૈષ્ઠિક(શુદ્ધ બ્રહ્મચારી) હતા. તે સમયમાં પંડિત શ્વેતાંબરાચાર્ય ભટ્ટારક તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી.

આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૭૦માં સ્વોપજ્ઞ ભવભાવનાસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી, અને વિ. સં. ૧૧૭૫માં જયસિંહનૃપ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમાં વિશેષાવશ્યકની અઠ્ઠાવીશહજાર શ્લોક-પ્રમાણ બૃહદ્વૃત્તિ રચી હતી. એ ઉપર સૂચવાઈ ગયું છે. આ મહાન્ અધ્યાત્મનિષ્ઠ પ્રતિભાશાલી આચાર્યે એ વિશેષાવશ્યક-વિવરણના અંતમાં પોતાની બીજી સાત કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે :—

(૧) આવશ્યક-ટિપ્પન, (૨) શતક-વિવરણ, (૩) અનુ-યોગદ્વારવૃત્તિ, (૪) ઉપદેશમાલા-સૂત્ર અને વૃત્તિ, (૫) જીવસમાસ-વિવરણ, (૬) ભવભાવનાસૂત્ર અને વિવરણ, (૭) નંદિ-ટિપ્પન.

એ કૃતિયો વિ. સં. ૧૧૭૫ પહેલાં અર્થાત્ વિક્રમની બારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં તેમણે રચી હોવી જોઈએ—એ સ્પષ્ટ છે.

કૃતજ્ઞતા

કૃતજ્ઞ-શિરોમણિ એ મહાપુરુષે પોતે રચેલા વિશેષાવશ્યક-વિવરણની વિશાલ રચનામાં સાત સહાયકોનાં નામોને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેઓ તેમના શિષ્ય-શિષ્યા જણાય છે. તે નામો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અભયકુમારગણિ, (૨) ધનદેવગણિ, (૩) જિનભદ્ર-ગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ (વિ. સં. ૧૧૯૯માં સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર-પ્રા. રચનાર), (૫) વિબુધચંદ્રમુનિ (ત્રીજા પટ્ટધર).

સાધ્વીઓ

(૧) આનંદશ્રી મહત્તરા, (૨) વીરમતી ગણિની.

નમ્રતા

લઘુતામાં મહત્તા અને પ્રભુતા સમજનારા આ પ્રૌઢ આચાર્યે પોતાની વિશાલ ગ્રંથરચનામાં જ્યાં જ્યાં પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, ત્યાં ત્યાં પોતાને અભયદેવસૂરિના 'શિષ્ય-[1]લવ' તરીકે, 'ચરણાં-

---

૧ "तच्छिष्यलवप्रायैरगीतार्थैरपि शिष्टजनतुष्ट्यै ।
श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता शतकवृत्तिः ॥" —શતકવૃત્તિ.
" ... ... प्रकृतवृत्तिः"

(જુઓ અનુયોગદ્વારવૃત્તિ, ભવભાવનાવૃત્તિ, વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ વગેરેનો અંતિમ ઉલ્લેખ.)

બુજ-ચંચરીક' તરીકે ઓળખાવ્યા છે; કે જે અભયદેવસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે.

સત્યપ્રિયતા

જૈન ગ્રન્થકારોનો પ્રશંસનીય મુદ્રાલેખ એ સત્યપ્રિયતા જોવામાં આવે છે. તેમના ગ્રંથોનું માધ્યસ્થ્ય ભાવ-પૂર્વક સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે કદાગ્રહથી તેઓ કેટલા દૂર રહે છે, સત્ય પર તેઓને કેટલો પ્રેમ હોવો જોઈએ? તેઓની દોષભીરુતા, સિદ્ધાંતાનુસારિતા, સરલતા અને પરોપકાર-રસિકતા કેટલી પરમ કોટિની હોવી જોઈએ? એ વિચારવામાં આવે, તો તેમના તરફ માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

પ્રસ્તુત હેમચંદ્રસૂરિ પણ એ મુદ્રાલેખને અનુસર્યા છે. જ્યાં જ્યાં નિર્ણય મતભેદથી બાધિત જણાયો, ત્યાં ત્યાં તેઓએ 'तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति' અર્થાત્ તત્ત્વ તો કેવલીઓ-સર્વજ્ઞો જાણે; એવું જણાવી પોતાને કદાગ્રહ નથી, પરંતુ જે સત્ય હોય તે જ માન્ય છે—એમ દર્શાવી આપ્યું છે.

આવશ્યકવૃત્તિ-ટિપ્પનના અંતમાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે—

"એ પ્રમાણે ગુરુજન પાસેથી જે અર્થસમૂહ મેં સ્વબુદ્ધિ-પ્રમાણે જાણ્યો, તે અહીં આત્મ-સ્મરણ માટે આ રચ્યો છે, તેમાં જે કાંઈ સદોષ હોય, તે મુનીન્દ્રોએ મારા ઉપર અતિતુષ્ટ થઈ શોધવું, કેમ કે આ લોકમાં કર્મને વશ થયેલ કયા છદ્મસ્થ(અપૂર્ણ જ્ઞાની)ને અને વિશેષે કરી સદ્બુદ્ધિથી વિરહિત એવા મારા જેવા પ્રાણીઓને મોહ-(ભ્રમ) નથી [2]થતો?"

---

१ "श्रीमदभयदेवसूरि-चरणाम्बुजचञ्चरीकश्री हेमचंद्रसूरिविरचितमावश्यकवृत्ति-प्रदेशव्याख्यानं समाप्तमिति ।" —આવશ્યક-ટિપ્પન.

२ "इति गुरुजनमूलादर्थजातं स्वबुद्धया, यदवगतमिहात्मस्मृत्युपादानहेतोः।
तदुपरचितमेतद् यत्र किंचित् सदोषं, मयि कृतगुरुतोषैस्तत्र शोध्यं मुनीन्द्रैः॥

આ જ આચાર્યે અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે—"પ્રાયે અન્ય શાસ્ત્રોમાં જોયેલો સઘળોય અર્થ મેં અહીં સંકલિત કર્યો છે, પરંતુ સ્વમનીષિકાથી-મારી અલ્પમતિથી જોડી કાઢયો નથી; તો પણ જે કંઈ અહીં સૂત્રનું ઉલ્લંઘન કરી મિથ્યા લખ્યું હોય, તેને પરના દોષનો ત્યાગ કરવામાં અને ગુણને ગ્રહણ કરવામાં કુશલ જનોએ મ્હારા પર અનુગ્રહ કરી શુદ્ધ કરવું. કેમકે કર્મને વશ થયેલ કયા છદ્મસ્થની બુદ્ધિ સ્ખલના પામતી નથી? અને સદ્બુદ્ધિથી રહિત મ્હારા જેવા પ્રાણીઓની બુદ્ધિ તો વિશેષે કરી સ્ખલના પામે એ સ્વાભાવિક [1]છે."

આવા પ્રૌઢ સમર્થ ગીતાર્થ આચાર્યના શબ્દો તેમની સિદ્ધાંતને અનુસરતી સત્યપ્રિયતા, કદાગ્રહરહિત સરલતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણશ્રેણિને જણાવી રહ્યા છે અને સાથે સ્વલ્પ જ્ઞાનમાત્રાથી અભિમાન-પર્વતના શિખર પર ચડી જનારા માનવોને બહુ કીંમતી બોધ આપી રહ્યા છે.

ગુરુ-પારતંત્ર્ય

ગુરુકુલવાસમાં રહી ગુરુજનની ઉપાસનાથી તેઓશ્રીએ સિદ્ધાંતનું

छद्मस्थस्य हि मोहः कस्य न भवतीह कर्मवशगस्य ? ।
सद्बुद्धिविरहितानां विशेषतो मद्विधासुमताम् ॥"

—દે. લા. પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત.

૧ "प्रायोऽन्यशास्त्रदृष्टः, सर्वोऽप्यर्थो मयाऽत्र सङ्कलितः ।
न पुनः स्वमनीषिकया, तथापि यत् किञ्चिदिह वितथम् ॥
सूत्रमतिलङ्घ्य लिखितं, तच्छोध्यं मय्यनुग्रहं कृत्वा ।
परकीयदोष-गुणयोस्त्यागोपादाननिपुणैः ॥
छद्मस्थस्य हि बुद्धिः, स्खलति न कस्येह कर्मवशगस्य ? ।
सद्बुद्धिविरहितानां, विशेषतो मद्विधासुमताम् ॥"

—દે. લા. પુ. ફંડ, આ. સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, એમ તેમના શબ્દોથી ધ્વનિત થાય છે. તેમણે આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ પર ટિપ્પન કરતાં મંગલાચરણ પછી પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે કે—

"સારી રીતે ઉપાસના કરાયેલા—સેવેલા ગુરુજનથી સારી રીતે મેળવેલું કંઈક આત્મસ્મરણ માટે હું સંક્ષેપથી આવશ્યક વિષયક ટિપ્પન કહું છું."[1]

એ જ ટિપ્પનના અંતમાં પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—"એ પ્રમાણે ગુરુજન-સમીપથી જે અર્થસમૂહ મેં મારી બુદ્ધિ વડે જાણ્યો.[2]"

પરોપકારાર્થે પ્રવૃત્તિ

કેટલાક વિદ્વાનો જ્યારે પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવા અથવા ધન-પ્રાપ્તિ માટે, રાજા વગેરેને રીઝવવા માટે યા કીર્તિ, માન-પ્રતિષ્ઠાદિ મહત્ત્વાકાંક્ષા એ વગેરે પ્રયોજને ગ્રન્થ-રચના કરે છે; ત્યારે નિઃસ્પૃહ જૈન મહાત્મા વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ મુખ્યતાએ પરોપકારાર્થે થયેલી જોવામાં આવે છે. તે જ સરણિનું અવલંબન આ આચાર્યે પણ કરેલું જોવાય છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રની વૃત્તિનો પ્રારંભ કરતાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે—"તે અનુયોગ જો કે ચૂર્ણિ, ટીકા-દ્વારા વૃદ્ધોએ પણ કર્યો છે, તેમ છતાં તેમનાં વચનો અતિગંભીર હોઈ જાણવાં ઘણાં મુશ્કેલ હોવાથી મંદમતિ એવા પણ મેં અસાધારણ શ્રુત(જૈન સિદ્ધાંત)ની ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્સુકતાથી સ્વશક્તિ વિચાર્યા વિના અને અલ્પબુદ્ધિ-વાળાના અનુગ્રહ-ઉપકાર માટે કરવાનો આરંભ કરાય છે."[3]

---

१ "समुपासितगुरुजनतः, समधिगतं किञ्चिदात्मसंस्मृतये ।
संक्षेपादावश्यकविषयं टिप्पनमहं वच्मि ॥"—દે. લા. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત.

२ "इति गुरुजनमूलादर्थजातं स्वबुद्धया यदवगतम्"—દે. લા. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત.

३ "स च यद्यपि चूर्णि-टीकाद्वारेण वृद्धैरपि विहितः, तथापि तद्वचसामति-गम्भीरत्वेन दुरधिगमत्वाद् मन्दमतिनाऽपि मयाऽसाधारणश्रुतभक्तिजनितौत्सुक्यभावतोऽविचारितस्वशक्तित्वादल्पधियामनुग्रहार्थत्वाच्च कर्तुमारभ्यते ।"

એ જ વૃત્તિના અંતમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—

"આ વૃત્તિ કરીને મેં જે પુણ્ય સમુપાર્જન કર્યું હોય, તે વડે સર્વ ભવ્યજનો કર્મરૂપી રજનો નાશ કરી જલ્દી મુક્તિ(મોક્ષ) પામો."[1]

તેમના બીજા ગ્રન્થોમાંથી પણ એવા અનેક ઉદ્દગારો મેળવી શકાય તેમ છે, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા પરથી પણ તેમના ઉત્તમ ગુણોનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકશે.

આ હેમચંદ્રસૂરિના મુખ્ય પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા, કે જેમણે ચંદ્રનાં કિરણો સમાન ઉજ્જવલ યશઃ-સમૃદ્ધિ મેળવી હતી, વિવેકકલાના મંદિર સરખું જેમનું ચિત્ત બાલપણથી માંડીને પણ સદાય શાંત હતું. ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જે પ્રાચીન સંક્ષિપ્ત હતું, તેને રસિક લોકોના હર્ષ માટે એ વિજયસિંહસૂરિએ વિસ્તારથી રચ્યું હતું, કે જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪,૪૭૧ ચૌદ હજાર ચારસો એકોત્તર છે. એ વિવરણ વિ. સં. ૧૧૯૧ના માહ વદિ ૩ હસ્ત-નક્ષત્રમાં—સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળમાં સમાપ્ત થયું હતું. એ ઉપર અભયદેવસૂરિના પરિચય-પ્રસંગમાં દર્શાવાઈ ગયું છે. જે અભયકુમાર-ગણિએ હેમચંદ્રસૂરિને વિશેષાવશ્યક-વિવરણમાં સહાયતા કરી હતી, તે જ વિદ્વાને આ ધર્મોપદેશમાલાના વિવરણમાં વિજયસિંહસૂરિને પણ સહાયતા કરી હતી. આ વિવરણનું શોધન તત્કાલીન સમીપવર્તી સર્વ મુનીશ્વરોએ કર્યું હતું.[2]

---

१ "कृत्वा यद् वृत्तिमिमां, पुण्यं समुपार्जितं मया तेन ।
मुक्तिमचिरेण लभतां, क्षपितरजाः सर्वभव्यजनः ॥"

—દે. લા. ફંડ, આ. સમિતિથી પ્રસિદ્ધ.

२ "तस्मादभूद् विजयसिंह इति प्रसिद्धः,
सूरिः सुधांशुकरगौरयशःसमूहः (समृद्धः) ।
बाल्यात् प्रभृत्यपि विवेककलानिशा(शां)तं,
चेतः सदैव समजायत यस्य शान्तम् ॥

. એ વિજયસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણના પ્રાન્ત ભાગમાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે:

"એ પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિ સર્વ મુની-શ્વરોમાં શિરોમણિ થયા, કે જેમનાં શરદૃઋતુના ચંદ્રની કાંતિ–સરખાં ઉજ્જવલ ચરિતો હાલ પણ (તેમના સ્વર્ગવાસ પછી પણ) દિશાઓના મુખોમાં વિલસી રહ્યાં છે."

સદ્‌બુદ્ધિના સાગર જે સૂરિએ જિનશાસનની ઉન્નતિ કરનારું તેવું કંઈક અપૂર્વ અદ્‌ભુત એકૈક અસાધ્ય કાર્ય પણ સાધ્યું હતું, કે જે દેવગુરુ(બૃહસ્પતિ)થી પણ વચનથી બોલવું તો દૂર રહો, ચિત્તમાં ચિંતવવું પણ શક્ય નથી, તો બીજાની તો વાત જ [1]શી ?

સિદ્ધરાજદ્વારા જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો સ્થપાવવા

જેમના નિર્દોષ ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ રાજાએ પોતાની સમસ્ત

धर्मोपदेशमाला–विवरणमासीच्चिरन्तनं तनुकम् ।
यत् तत् तेन सविस्तरमारचितं रसिकलोकमुदे ॥
साहाय्यमत्र चक्रे गणिरभयकुमारसंज्ञितो विज्ञः ।
तस्यैव शोधनविधौ जाता मुनिपुङ्गवाः सर्वे ॥"

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૯૦.

૧ "हेमचन्द्र इति सूरिरभूदमुष्य, शिष्यः शिरोमणिरशेषमुनीश्वराणाम् ।
यस्याधुनापि चरितानि शरच्छशाङ्कच्छायोज्ज्वलानि विलसन्ति दिशां मुखेषु ॥
एकैकं जिनशासनोन्नतिकरं कार्यं किमप्यद्भुतम्,
तत् संसाधितवानसाध्यमपि यः सद्बुद्धि-पाथोनिधिः ।
यद् वक्तुं वचसाऽस्तु दूरतरतः, शक्यं न चेतस्यपि,
ध्यातुं केनचिदेव देवगुरुणाऽप्यन्यस्य वार्तैव का ? ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૮૯.

પૃથ્વીમાં રહેલાં જિનેશ્વરોનાં મંદિરોના ઉચ્ચ શિખરો પર જલહલતી કાંતિવાળા સોનાના કળશો સ્થાપ્યા (ચડાવ્યા) હતા.[1]

જૈનપરાભવ-નિવારણ

મદથી અંધ બનેલા દુર્જન જનથી, રાજાના વલ્લભ-પ્રીતિપાત્ર મનુષ્યથી પણ થતો સાધુઓ અને શ્રાવકજનનો પરાભવ જે હેમચંદ્ર-સૂરિએ શક્તિવડે નિવાર્યો હતો.[2]

જીર્ણ જિનમંદિરોના ઉદ્ધાર

જેમણે જિનમંદિરોની અટકેલી આવક અપાવી હતી અને જેમની આજ્ઞાથી (ઉપદેશથી) જીર્ણ જિનમંદિરોના ઉદ્ધારો થયા હતા *

જૈનાગમ-જ્ઞાન

જે સૂરિ ઉદ્યમરૂપી પ્રબળ પવન વડે વેગે ચાલતાં બુદ્ધિરૂપી અખંડિત વહાણ પર આરૂઢ થઈને સિતપટ(શ્વેતાંબર, વહાણ-પક્ષમાં સઢ) ગુરુના સંગમને પામી જૈન આગમરૂપી સાગરનો જલદી પાર પામ્યા હતા.[3]

---

૧ " सकलनिजधरित्रिमध्यमध्यासितानां,
जिनपतिभवनानां तुङ्गशृङ्गावलीषु ।
अनघयदुपदेशात् सिद्धराजेन राज्ञा,
स्फुरदविरलभासः स्थापिताः स्वर्णकुम्भाः ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૮૯.

૨ " साधु-श्राद्धजनस्य दुर्जनजनात् संजायमाना परा-
भूतिर्भूपतिवल्लभादपि मदेनान्धाद् रणद्धिस्म...... ।
.....*शक्त्या येन निवारिता जिनगृहादानेषु......
न्नुद्धारा जिनसद्मनां च जरतां, जाता [यदीया]ज्ञया ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૯૦.

૩ " आरुह्य बुद्धिमघमक्षतयानपात्रमप्युद्यमप्रबलमारुतबद्धवेगम् ।
यः सङ्गमं सितपटस्य गुरोरवाप्य, जैनागमार्णवतटं झटिति प्रयातः ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૯૦.

લાખ શ્લોક-ગ્રંથ-રચના

જે હેમચંદ્રસૂરિએ ઉપદેશમાલા અને ભવભાવના વૃત્તિસહિત કરી હતી અને અનુયોગદ્વાર તથા શતકની વૃત્તિ રચી છે. જેમણે વિશેષાવશ્યકની વૃત્તિ તથા મૂલ આવશ્યક પર ટિપ્પન રચ્યું છે. જેમણે ગ્રથિત કરેલા ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ લગભગ એક લાખ થાય છે.[1]

આ ઉપરથી તેમની પ્રભાવકતા અને વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

એ હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિ હતા, કે જેમણે વિ. સં. ૧૧૯૩માં પ્રાકૃતભાષામાં અગીઆર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત મુનિસુવ્રતસ્વામિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. જેની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુના ગુરુ અભયદેવસૂરિનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત દર્શાવતાં સૂચિત કર્યું છે કે—'ભક્તિના વશથી મેં આમાં લેશ પણ મૃષા ભાષણ કર્યું નથી, જે પ્રત્યક્ષ દીઠું તેનો પણ લેશ આ કહ્યો છે.' એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. લાટદેશની મુદ્રા(મંત્રી-મુદ્રા)નું પૂર્વાવસ્થામાં પાલન કરનારા એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિ-સંબંધી જે ઉપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંત એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલ છે, તે હવે તપાસીએ.

પ્રતિભાશક્તિ

"ત્યાર પછી(અભયદેવસૂરિ પછી) પોતાના તેજ-વિશેષથી પુરુષોત્તમ(ઉત્તમ પુરુષો, બીજા પક્ષમાં વિષ્ણુ)ના હૃદયનું રંજન કરનારા કૌસ્તુભમણિ(રત્ન)-સમા શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ થયા. જેઓ યુગમાં વર્તમાન

---

૧ "येनोपदेशमाला चक्रे, भवभावना च वृत्तियुता ।
अनुयोगद्वाराणां शतकस्य च विरचिता वृत्तिः ॥
मूलावश्यकटिप्पनकं विशेषावश्यकीयवृत्त्याढ्यम् ।
येन ग्रथितग्रन्थस्य लक्षमेकं मनाग्न्यूनम् ॥"

—પિ. રિ. ૫, પૃ. ૯૦, શ્લો૦ ૧૮, ૧૯.

પ્રવચન(જૈન સિદ્ધાંત)ના પારગત અને વચન-શક્તિથી યુક્ત હતા. જેણે ભગવતી(જૈન સિદ્ધાંતના પાંચમા અંગસૂત્ર)ને પોતાના નામની જેમ જિહ્વાગ્રે કરી હતી[1]—મુખપાઠ કંઠસ્થ કરી હતી.

મૂલ(સૂત્ર)-ગ્રંથો, વિશેષાવશ્યક, લક્ષણ(વ્યાકરણશાસ્ત્ર), પ્રમાણ(ન્યાય-તર્કશાસ્ત્ર) પ્રમુખ બીજા અર્ધલાખ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથોનો પણ જેમણે પાઠ કર્યો હતો—અભ્યાસ કર્યો હતો.[2]

પ્રભાવકતા

રાજા, અમાત્ય (મંત્રી) વગેરે મહર્દ્ધિક જનોના પણ માનનીય, પરમકારુણિક જે આચાર્ય જિનશાસનની પ્રભાવનામાં પરાયણ થયા.[3]

અપૂર્વ વ્યાખ્યાન-શક્તિ

જે આચાર્ય નવ જલધર (મેઘ)ની જેમ ગંભીર સ્વરે ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા, ત્યારે જિનભવન(મંદિર)ની બહાર રહેલા મનુષ્યો પણ એમના ઉપદેશના સ્ફુટ શબ્દોને સાંભળતા હતા.

---

૧ "नियनेयविसेसेणं, पुरिसोत्तम-हियय-रंजणो जाओ।
कोत्थुहमणि व्व तत्तो सूरी सिरिहेमचंदो त्ति ॥
जगु(जुग)वट्टमाण-पवयण-पारगओ वयणसत्ति-संपन्नो।
नियनामेव भगवई जीहग्ग-गया कया जेण ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૨-૩૩.

૨ "मूलग्गंथि-विसेसावस्सय-लक्खण-पमाण-पमुहाण।
सेसाण वि गंथाणं पढियं जेणद्धलक्खं च ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૪.

૩ "रायामच्चाइण वि महिड्ढियाणं जणाण आएज्जो।
जिणसासण-प्पभावण-परायणो परमकारुणिओ ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૩, ૩૫.

જે આચાર્ય શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરતા, ત્યારે પ્રાયે જડમતિ મનુષ્યોને પણ સારી રીતે બોધ થયો હતો.

વૈરાગ્યને કરનારી ઉપમિતભવપ્રપંચા-કથા, જે વ્યાખ્યાનિક સિદ્ધે પૂર્વે રચી હતી. તેને કઠોર(કઠણ) જાણી ઘણા વખતથી કોઈએ પ્રાયે સભામાં વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવી ન હતી; તે (ઉપમિત-ભવપ્રપંચા-કથા) જેમના મુખથી અર્થ સાથે નીકળતાં મુગ્ધ મનુષ્યોને પણ તેવી કોઈ અપૂર્વ રીતે હૃદયગત અર્થવાળી થઈ હતી, કે જેથી તેઓએ અભ્યર્થના કરી આ કથા ઉપરા ઉપર ત્રણ વરસ સુધી તેમના(હેમચંદ્ર-સૂરિના) જ મુખથી સાંભળી હતી. પ્રાયે તે દિનથી માંડીને તે કથાનો સર્વત્ર પ્રચાર થયો."[1]

ગ્રંથ-રચના

આ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા ગ્રંથોના સંબંધમાં તેમના ઉલ્લેખ પરથી તથા તેમના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિના ઉલ્લેખ પરથી થોડું ઉપર જણાવ્યું છે.

---

१ "नवजलहर-गहिरसरे, धम्मुवएसं ति व दिंतए जम्मि ।
जिणभवणाओ वहिम्मि विट्ठिओ जणो सुणइ फुडसद्दं ॥
वक्खाण-लद्धिजुत्ते, जम्मि कुणंतम्मि सत्थ-वक्खाणं ।
पाएण जडमईण वि, जणाण बोहो समुप्पन्नो ॥
उवमिय-भवप्पवंचा वेरग्गकरी कहा कप्पा ।
आसि वक्खाणयसिद्धेणं, जा पुव्वं सा कठोर त्ति ॥
वक्खाणिया सहाए, पाएण न केणइ चिरं कालं ।
जस्स मुह-निग्गयत्था मुद्धाण वि सा तह कहंचि ॥
जाया हियय-गयत्था अब्भत्थिऊण तेहिं जह एसा ।
उवरुवरि तिन्नि वरिसे नियसुया तस्सेव य मुहाउ ॥
तद्दिण-पभिइ पयारो, जाओ पाएण तीए सव्वत्थ ।"

—પિ. રિ. ૫, ૧૪, ૩૬-૪૧.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—

"તે હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વયં જે ગ્રંથો રચ્યા છે, તે હવે હું કહું છું. જેમણે ઉપદેશમાલા[1] અને ભવભાવના-પ્રકરણના સૂત્રને કરી તે પર અનુક્રમે ચૌદ હજાર અને તેર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ કરી છે. જેમણે [2]અનુયોગદ્વારસૂત્રની છ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ, [3]જીવસમાસની સાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ તથા [4]શતકની ચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિયો રચી છે. જેમણે મૂળ આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિ ઉપર વિષમસ્થાન-સંબંધી જ્ઞાન કરાવનાર પાંચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ [5]ટિપ્પન રચ્યું છે. જેમણે [6]વિશેષાવશ્યકસૂત્ર ઉપર વિસ્તારવાળી પરિસ્ફુટ અર્થવાળી અઠ્ઠાવીશ હજાર શ્લોક-પરિમાણવાળી વૃત્તિ રચી છે."[7]

---

૧ મૂળ ગૂજરાતી ભાષાંતર સાથે જનશ્રેયસ્કર-મંડળ, મહેસાણા તરફથી છપાયેલ છે.

૨, ૩, ૫, દે. લા. જૈ. પુ. ફંડ તથા આ. સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

૪ વીરસમાજ, અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલ છે.

૬ યશોવિજય જૈન-ગ્રંથમાળા, વારાણસી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૭ "जे तेण सयं रइया गंथा ते संपइ कहेमि ॥
सुत्तमुवएसमाला-भवभावणपगरणाण काऊण ।
गंथसहस्सा चउदस तेरस वित्ती कया जेण ॥
अणुओगदाराणं जीवसमासस्स तह य सयगस्स ।
जेण छ सत्त चउरो गंथसहस्सा कया वित्ती ॥
मूलावस्सयवित्तीए उवरि रइयं च टिप्पणं जेण ।
पंचसहस्सपमाणं विसमट्ठाणावबोधयरं ॥
जेण विसेसावस्सयसुत्तस्सुवरिं सुवित्थरा वित्ती ।
रइया परिफुडत्था अडवीससहस्स-परिमाणा ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૪, ૪૧–૪૫.

સિદ્ધરાજ પર પ્રભાવ

જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ના વ્યાખ્યાન–ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળી ગુણી જનોના મનમાં ચમત્કાર ઉપજાવતો જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ) નામનો ગૂર્જરનરેન્દ્ર(ગૂજરાતનો રાજા) સ્વયં જ જિનમંદિરમાં પરિવાર સાથે આવી લાંબા વખત સુધી જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની ધર્મકથાને સાવધાન ચિત્તે સાંભળતો હતો અને ક્યારેક જે સૂરિનાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ સ્વયં જ વસતિમાં–ઉપાશ્રયમાં આવતો હતો અને ઘણા સમય સુધી સંલાપ કરતો હતો.[1]

સિદ્ધરાજે કરેલો ભક્તિભર્યો સત્કાર

અન્ય દિને(એક દિવસ) અભ્યર્થના કરી પોતાના ધવલગૃહે (રાજમહેલમાં) લાવીને જયસિંહનૃપે(સિદ્ધરાજ મહારાજે) જાતે જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ની સન્મુખ ઊભા રહીને ઉલ્લસિત થતા અતિશય રોમાંચ-પૂર્વક કંચનમય(સોનાના) વિશાલ પાત્ર વડે દૂર્વા, ફલ, ફૂલ અને જલમય અર્ઘને સ્થિરતાથી આરતીની જેમ ત્રણ વાર ભમાડીને ઊભા રહેલા જે સૂરિના પગ આગળ પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હતો, અને પંચાંગ (બે હાથ, બે પગ અને મસ્તક મળી પાંચ અંગ) નમાવી પ્રણામ કર્યો હતો. તથા થાળમાં પીરસાઈ આવેલા આહારમાંથી પોતાને હાથે પોતાની ઇચ્છાએ તેણે(સિદ્ધરાજે) ચાર પ્રકારનો (અશન, પાન,

---

१ "वक्खाणगुण-पसिद्धिं सोऊणं जस्स गुज्जरनरिंदो ।
जयसिंहदेवनामो कयगुणि-जण-मण-चमक्कारो ॥
आगंतूण जिणमंदिरम्मि सयमेव सुणइ धम्मकहं ।
जस्सुवउत्तचित्तो सुइरं परिवार-संजुत्तो ॥
कइया वि जस्स दंसण-उक्कंठिय-माणसो सयं चेव ।
आगच्छइ [व]सहीए चिरकालं कुणइ संलावं ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૪, ૪૬–૪૮.

ખાદ્ય, સ્વાદ્ય) આહાર તે સૂરિને આપ્યો હતો.[1] અને બે હાથ જોડીને સિદ્ધરાજ જયસિંહરાજાએ કહ્યું હતું કે—" નિશ્ચે આજે જ હું કૃતાર્થ થયો છું, તથા આજે જ કલ્યાણ–પરંપરાનું સ્થાન થયો છું કે જેનું (મ્હારૂં) ભવન આજે તમ્હે પોતાના ચરણોથી ફરસ્યું–સ્પર્શ્યું; તેથી જાણે આજે સ્વયં વીરનાથ-મહાવીર ભગવાન્ મ્હારે ઘરે આવ્યા –તેમ માનું છું. "[2]

સિદ્ધરાજ દ્વારા કરાવેલાં સત્કાર્યો

જિનમંદિરો પર સોનાના કલશો

જેણે(હેમચંદ્રસૂરિએ) જયસિંહરાજાને કહી તેના સકલ દેશમાં જિનમંદિરો પર મનોહર કાંતિવાળા–ઝલહલતા કનકમય કલશો ચડાવ્યા હતા.[3]

---

१ " अन्नम्मि दिणे अब्भत्थिऊण नेऊं नियम्मि धवलहरे ।
सम्मुहमुट्ठिऊणं, जयसिंहनिवेण जस्स सयं ॥
उद्धट्ठियस्स उल्लसिय-बहलपुलए[ण] कंचणमएण ।
विउलेण भायणेणं, दुव्वा-फल-कुसुम-जलभरिओ ॥
अग्घो भमाडिऊणं, चिरेण आरत्तियं व वारतियं ।
पक्खित्तो पय-पुरओ, कओ पणामो य पंचंगो ॥
थाल-परिवेसणाओ, आहाराओ सहत्थेण ।
दिन्नो निययइच्छाए, चउव्विहो तेण आहारो ॥ "

—પિ. રિ. ૫. ૧૪–૧૫, ૪૯–૫૨.

२ " भणियं व(च) जोडिऊणं, करजुयलग्गे(ज्जे)व खलु कयत्थो हं ।
जाओ अज्जेव तहा, कल्लाण-परंपरा-ठाणं ॥
जस्स मह अज्ज भवणं, तुम्मेहिं फरसियं सचरणेहिं ।
ता अज्ज वीरनाहो, मज्ज सयं आगओ व्व गिहे ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

३ " जेण जयसिंहरायं, भणिऊणं तस्स मंडले सयले ।
जिणमंदिरेसु कलसा चडाविया स(र)इर-कणयमया ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

રથ-પરિભ્રમણ

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્યતીર્થીઓ-અન્યધર્મીઓ વડે કરાતી જિનશાસનની પીડા જે સૂરિએ નિવારી હતી અને જયસિંહ પૃથ્વીનાથ(સિદ્ધરાજ)ને કહેવરાવી તેવી જ રીતે તે જ સ્થાનોમાં નિર્વિઘ્ને રથ-પરિભ્રમણ કરાવ્યું હતું.[1]

દેવ-દાય અપાવવી

તથા કુનિયોગી-કુત્સિત અધિકારીઓ વડે જિનમંદિરોની ભંગાતી દેવદાયો (દેવ-નિમિત્તે પૂર્વથી પ્રચલિત અપાતી આવક)નું જયસિંહ-નરેંદ્રદ્વારા નિવારણ કરાવ્યું હતું-દેવદાય ચાલુ રખાવી હતી અને કેટલાંક સ્થાનોમાં ભંડારો(રાજભંડાર)માં પેઠેલું પણ દેવદાયનું દ્રવ્ય જેણે(જે હેમચંદ્રસૂરિએ) પુનરપિ-ફરી પાછું જિનભવનોમાં-જિનમંદિરોમાં અપાવ્યું હતું.[2]

જિનશાસન-સેવા

બહુ કહેવાથી શું? જિનશાસનનો પરિભવ થતાં-જૈનશાસનની હેલના થતાં જે હેમચંદ્રસૂરિએ સર્વાત્મના-સર્વતોભાવથી પણ સેંકડો અન્ય ઉપાયો વડે તુલના કરી હતી-પરાભવ નિવારી જૈનશાસનનું ગૌરવ

---

१ " धंधुक्ष(क्क)य-सच्चउर-प्पभिइसु ठाणेसु अन्नतित्थीहिं ।
जिणसासणस्स पीडा, कीरंती रक्खिया जेण ॥
कारावियं च तह तेसु चेव अण्णे(ठाणे)सु रह-परिब्भमणं ।
निव्विग्घं जयसिंहं, भणाविऊण पुहइनाहं ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

२ " कुनिओइएहिं तह, जिणहरेसु भज्जंत-देवदायाण ।
काराविया निवारा, जयसिंहन-रिंदपासाओ ॥
भंडार-पविट्ठं पि हु केसु वि(चि) ठाणेसु देवदायस्स ।
दव्वं जिणभवणेसुं पुणो वि अप्पावियं जेण ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૫.

વધાર્યું હતું. આ સમયમાં અહિં જેમણે જિનશાસનનાં તેવાં કાર્યો બહુ સારી રીતે સાધ્યાં છે, કે જે કાર્યો અન્યના મનમાં પણ કદાપિ સ્ફુરે ય નહિ.

સાધારણ વેષ-માત્રને ધારણ કરનાર યતિજનના પણ પરાભવ થતાં જે મહર્ષિએ પોતાની શક્તિ વડે સર્વકાલમાં પણ ચિંતા કરી હતી—પરાભવ અટકાવ્યો હતો.[1]

પાટણથી ચાલેલા સંઘ સાથે

અણુહિલવાડનગર(પાટણ)થી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે જે મહામહિમશાલી(હેમચંદ્રસૂરિ)ને અભ્યર્થના કરી પોતાની સાથે લીધા હતા. જે સંઘમાં અગીયારસો સેજ્જાવલય, લંગડી-પ્રમુખ શકટરૂપ-(ગાડાં) સાથે ચાલ્યાં હતાં અને ઘોડા, ઊંટ, બળદ, વાહન, પાદચર-(પાયદળ)ની તો સંખ્યા જ થઈ શકતી ન હતી—ગણતરી કરી શકાતી ન હતી.

રાંખેંગારનું લલચાવું

સંઘે વામનસ્થલી(વણથલી) નગરીમાં વાડીઓના વિસ્તારવડે, વિશાલ ઉદ્યાન-ખંડો વડે, તંબુઓ વડે વિશાલ, રાજાની છાવણી-સરખો ભૂમિભાગમાં પડાવ નાખ્યો અને એથી એ પ્રદેશ શોભવા લાગ્યો, તે વખતે કુંકુમ અંગ-રાગ કરનારા, પટ્ટાંશુક વગેરે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોને

---

१ "किं बहुणा भणिएणं? जिणसासण-परिभवम्मि जायंते ।
सव्वप्पणा वि तुलियं, जेण उवायंतर-सएहिं ॥
जिणसासण-कज्जाइं वि संसाहियाइं इह जेण ।
अन्नस्स मणम्मि वि फुरंति न हु जाइं कइया वि ॥
लिंगाविसेसगिंते वि, जइजणे परिभविज्जमाणम्मि ।
नियसत्तीए तत्ती, जेण कया सव्वकालं पि ॥"

—पि. रि. ५, १५.

પહેરનારા, મનોહર અંગ-ઉપાંગ પર સોનાનાં રત્નજડિત આભૂષણો પહેરવાથી વિભૂષિત થયેલા અને ઉત્કૃષ્ટ રીતે જિનમંદિરની પરિધાપના-પરિભાવના(શોભા, વિભૂષા)ને કરતા શ્રાવકજનને જોઈ સોરઠના પ્રભુ ખંગાર-રા'ખેંગારનું મન દુષ્ટ થયું-લલચાયું, બીજાઓએ પણ તેને કહ્યું કે—રાજન્! અણહિલવાડ નગર(પાટણ)ની સર્વ લક્ષ્મી તમારા પુણ્યો વડે સ્વયં અહીં આવીને ઉપસ્થિત થયેલી છે, તો તમે એને ગ્રહણ કરો; જેથી તમારો ભંડાર પ્રૌઢ-તર થાય. આ સ્થાન એક કરોડ દ્રવ્યનું સંભવે છે. લોભવડે તે(રા'ખેંગાર) પણ તે સર્વ લક્ષ્મી ગ્રહણ કરવાને વાંછતો હતો, પણ પાછો સર્વ જન-મર્યાદાના લોપથી ડરીને, લોકાપવાદથી ભયભીત થઈને નિવૃત્ત થયો. એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યા વિના ગ્રહણ અને મોક્ષમાં(લક્ષ્મી લેવી કે છોડી દેવી? એ વિષયમાં) સંશય-યુક્ત ચિત્તવાળા તેણે (રા'ખેંગારે) કંઈક ચિંતવીને એક દિવસ સુધી સંઘને ત્યાં જ ધારી રાખ્યો.[૧]

---

१ " अणहिल्लवाडनयराओ, तित्थजत्ताए चलिय-संघेण ।
अब्भत्थिऊण नीओ, सहप्पणा जो महामहिमो ॥ ६३ ॥
स(से)ज्जावलय-लंगडि-पमुहाणं जत्थ सगडरूवाणं ।
एक्कारस उ सयाई संचलियाई...... ॥ ६४ ॥
हय-करह-वसह-वाहण-पयचराण त्थव(जत्थ) हुइ न संखा ।
" वामणथलिनयरीए, दिन्नावसम(ह)म्मि संघेण ॥ ६५ ॥
वाडी-विताणएहिं गुरुखउ-खंडएहिं गुलिणीहिं ।
वियडे विरायमाणे, निवखंधावार-सारिच्छे ॥ ६६ ॥
कयकुंकुमंगरायं नियत्थ-पट्टंसुयाइ-वरवत्थं ।
कंचण-रयणाइ[भूसण]भूसियं अंगुवंगेसु ॥ ६७ ॥
दट्ठूण सावयजणं जिणहर-परिहावणं पकुव्वंतं ।
खंगारस्स सुरट्ठापहुणो जायं मणं दुट्ठं ॥ ६८ ॥
मन्नेहिं वि सो भणिओ, रायमणहिल्लवाडयस्स नयरस्स ।
चिट्ठइ लच्छी सव्वा, इहागया तुज्झ पुन्नेहिं ॥ ६९ ॥

રાખેંગારથી સંઘને મુક્ત કરાવ્યો

બે દિવસ સુધી કદર્થના કરાતાં છતાં પણ સંઘ-સંબંધી મનુષ્યને તેણે (રાખેંગારે) દર્શન દીધું નહિ—મુલાકાત આપી નહીં. અન્યદા (બીજે દિવસે) તેનો સ્વજન (કોઈ અમાત્ય-સંબંધી મનુષ્ય) મૃત્યુ પામ્યો. ત્યાર પછી તેને દેખવાના (વિશેષ દર્શાવવાના) મિષથી જે મુનીંદ્રે (હેમચંદ્રસૂરિએ) ત્યાં જઈને એ (રાખેંગાર)ને પ્રતિબોધ આપી ઋદ્ધિ સાથે સંઘને મુક્ત કરાવ્યો હતો.[1]

ગિરનાર-શત્રુંજયમાં યાત્રા

ત્યાર પછી મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સાંનિધ્યવાળા એ અણહિલ-વાડ પાટણના સંઘે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) અને શત્રુંજય એ બંને તીર્થોમાં જિનેંદ્ર શ્રીનેમિનાથ અને ઋષભનાથ (આદીશ્વર)ને વિભૂતિ-વડે—ગૌરવ-પૂર્વક વંદન કર્યું. તેમાં ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થમાં અર્ધો

ता गिण्हइ तुमं एयं, भंडारो होइ तुह जहा पोढो ।
ते(तं)भाविज्जइ ठाणं, एक्काए दव्वकोडीए ॥ ७० ॥

लोभेण सो वि तव्वं, तं गहिउं वंछए पुणो वि परं ।
तव्वयण-जणावायेव अज्जम(य)भीओ नियत्तेइ ॥ ७१ ॥

इय अकय-निच्छओ सो, गहण-मोक्खे य संसइय-चित्तो ।
चिंतुं दिणनाणं, संघं धारेइ तत्थेव ॥ ७२ ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૬.

१ " भणिज्जंतो वि दिणो(णे) वि सो संघो(घ)-संतियजणस्स ।
नो देइ दंसणं अन्नया य सयणो मओ तस्स ॥

तो तिरक्खणनिसेणं, जेण मुणिंदेण तत्थ गंतूण ।
पडिबोहिऊण एयं, संघो मोयाविओ सड्ढि ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૬.

પારુત્થય(તે વખતનું ચલણી નાણું) ઉત્પન્ન થયું હતું–ઉપજ થઈ હતી અને શત્રુંજય તીર્થમાં ત્રીસ હજાર ઉત્પન્ન થયા હતા.[૧]

સ્વર્ગવાસ

જે હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને ઘણા ભવ્યજનોને જિન-પ્રરૂપિત ધર્મમાં સમ્યક્ત્વમાં (શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પર શ્રદ્ધામાં), દેશવિરતિ(ગૃહસ્થધર્મ)માં અને સર્વવિરતિ(સાધુધર્મ)માં સ્થાપ્યા હતા.[૨] પર્યંતકાલમાં તે હેમચંદ્રસૂરિએ પણ પોતાના ગુરુ અભયદેવ-સૂરિની જેમ સ્થાનાંતર-સંક્રમ(એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જવું) વગેરે તથા આરાધના (સુકૃતોનું અનુમોદન, દુષ્કૃતોની ગર્હા-સર્વસત્ત્વ, ક્ષમાપના, ચતુઃશરણ–સ્વીકાર વગેરે પ્રકારની) કરી હતી, પરંતુ તેમણે અણસણ (અનશન–અશનત્યાગ) સાત જ દિવસનું કર્યું હતું.[૩]

સ્મશાન–યાત્રામાં સિદ્ધરાજ

તે સદ્ગત હેમચંદ્રસૂરિના દેહનો–શબનો બહાર નીસારવા વગેરેનો અગ્નિ–સંસ્કાર પર્યંતનો મહિમા તેવી જ રીતે થયો હતો, કે જે રીતે

---

૧ " उज्जयंत–सत्तुंजएसु तित्थेसु दोसु वि जिणिंदे ।
सिरिनेमि-उसहनाहे, वंदइ संघो विभूईए ॥ ७५ ॥
तत्थुज्जयंततित्थे, पारुत्थय-अद्धलक्खमुप्पन्नं ।
सत्तुंजयम्मि तित्थे, तीससहस्सा समुप्पन्ना ॥ ७६ ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

૨ " जा(जे)ण पडिबोहिए(ऊ)णं, भविअजणो भा(ठा)विओ तह(बहु) धम्मे ।
जिणभणिए पत्त(सम्मत्ते), देसे सव्वे य विरईए ॥ ७७ ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

૩ " पज्जंते सिं पि हु, ठाणंतरसंकमाइया नेया ।
आराहणा गुरूण व, सत्त दिणा अणसणं नवरं ॥ "

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

ઉપર અભયદેવસૂરિના સ્વર્ગગમન-પ્રસંગમાં ગૂંથ્યું છે; કિંતુ વિશેષમાં રાજા(સિદ્ધરાજ જયસિંહ) આ સદ્ગત હેમચંદ્રસૂરિની સ્મશાન-યાત્રામાં સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી આવ્યો હતો.[1]

આ ઉપરથી સિદ્ધરાજનો સદ્ગત સૂરિજી તરફ કેટલો ઉચ્ચ ભક્તિભાવ હોવો જોઈએ-તેની સહજ ઝાંખી-કંઈક કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. જે સિદ્ધરાજે મલધારી અભયદેવસૂરિના સદુપદેશથી પોતાના સમસ્ત દેશમાં એકાદશી, પર્યુષણા વગેરે દિવસોમાં અમારિ-અહિંસા પળાવી હતી અને જે સિદ્ધરાજે અભયદેવસૂરિની સ્મશાનયાત્રાનો મહોત્સવ, કોટની પાછલી અટારીએ રહી પરિજન સાથે જોયો હતો, તે જ સિદ્ધરાજે એ જ મલધારી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસૂરિનો ભક્તિભર્યો સત્કાર તેમના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ કર્યો હતો અને અનેક સત્કર્તવ્યો કર્યાં હતાં-તે ઉપર દર્શાવાઈ ગયું છે; એટલે અહીં તેની પુનરુક્તિ કરીશું નહિ. હેમચંદ્રસૂરિની વિદ્યમાન દશામાં સિદ્ધરાજે તેમના પ્રતિ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો હતો, તેમ જ સૂરિએ પોતાની વ્યાખ્યાન-શક્તિનો તથા ચારિત્રનો જે ઉચ્ચ પ્રભાવ સિદ્ધરાજ પર પાડ્યો હતો, તે પ્રભાવને અને પોતાના સદ્ભાવને અનુસરતું ગૌરવભર્યું અંતિમ સન્માન સિદ્ધરાજે સદ્ગત સૂરિજી પ્રતિ દર્શાવ્યું હતું-એ સાધારણ ઘટના નથી. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે સાધારણ રાજાને પણ નિકટ સંબંધીના પણ મૃતક(શબ)ની પાછળ જતાં, તે કર્તવ્યને નિષિદ્ધ ગણી અટકાવવામાં આવે છે, જ્યારે આ પ્રતાપવંતો ગૂજરાતનો સાર્વભૌમ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ સ્વયમેવ કેટલાક માર્ગ સુધી અનુ-ગમન કરી એક જૈનાચાર્યને અંતિમ સન્માન આપે-એ તેના હાર્દિક ઉચ્ચ ભાવ, વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, ઔચિત્ય, વ્યવહાર-દક્ષતા, નમ્રતા,

---

૧ "नीहारणाइमहिमा, देहस्स तहेव जाव सक्कारो ।
किंतु सयमेव राया, समागओ केत्तियं पि पहं ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૭.

સૌજન્ય વગેરે ગુણોને દર્શાવવા પૂરતા છે. સિદ્ધરાજથી સન્માનિત થયેલા એ પ્રભાવશાલી સૂરિરાજની આદર્શ જીવનચર્યા વર્તમાન સૂરિવરોમાં ઊતરે–એવું આપણે કેમ ન ઇચ્છીએ ?

સ્ખલના-શોધન

ઉપર દર્શાવેલા વૃત્તાંત પરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—એ હેમચંદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ, તેમના ગુરુ અભયદેવસૂરિના સ્વર્ગવાસની જેમ પાટણમાં થયો હોવો જોઈએ. તેમ છતાં પ્રો. પિટર્સને રિપોર્ટ ૪થા–(ટેક્સ્ટ પેજ ૯)માં સૂચવ્યું છે કે—

" Hemachandra starved himself to death at Satrunjaya. "

અર્થાત્—હેમચંદ્ર પોતે અનશન કરી શત્રુંજય પર મૃત્યુ પામ્યા.

તેવી જ રીતે તેના જ શબ્દોના અનુવાદરૂપે ઉલ્લેખ પં. હીરાલાલના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૮)માં, તથા જૈનધર્મ–વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા તરફથી પ્રકાશિત થયેલ 'જૈન ઇતિહાસ' (પૃ. ૯૨)માં અને સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં નજરે પડે છે—' તે (હેમચંદ્રસૂરિ) જૈનશાસનની કેટલીક ઉન્નતિ કરીને અનશન કરી શત્રુંજય પર સ્વર્ગે પધાર્યા હતા. '

એ જ પ્રમાણે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના ગચ્છમત–પ્રબંધ (અધ્યાત્મજ્ઞાન–પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકાશિત પૃ. ૧૭માં) પણ એ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—' તેમણે (હેમચંદ્રસૂરિએ) શત્રુંજય પર અનશન કર્યું. '

પરંતુ પ્રમાણભૂત શ્રીચંદ્રસૂરિના પૂર્વોક્ત કથનમાંથી એવો આશય નીકળી શકતો નથી. શ્રીચંદ્રસૂરિએ શત્રુંજય–યાત્રાના વર્ણન પછી તરત સ્વર્ગવાસનું સૂચન કરેલું હોવાથી અને તે ગાથાઓનો અર્થ

સમજવામાં કંઈક ભ્રમ થવાથી પ્રો. પિટર્સને ઉપર પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે અને તેના અનુવાદ—અનુકરણ કરનારાઓએ એ ભૂલ ચાલુ રાખી જોવાય છે. અલબત્ત પ્રો. પિટર્સનની એ ભૂલનું શોધન પં. હરગોવિંદદાસે સુપાસનાહ-ચરિય(ભા. ૩, પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯ની ૨ ટિપ્પણી)માં કર્યું છે.

રાજપિંડ પર વિચાર

શ્રીસિદ્ધરાજે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિનો જે ભક્તિભર્યો સત્કાર કર્યો હતો, તે ઉપર જણાવવામાં આવેલ છે અને તે તેમના નિકટ પરિચયવાળા એક પટ્ટધર શિષ્યના પ્રામાણિક કથનના આધારે સૂચવવામાં આવેલ છે; તેથી તે વિશ્વસનીય છે—એ સ્પષ્ટ છે; પરંતુ તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજે આપેલો આહાર એ આચાર્યે સ્વીકાર્યો એ ઘટના જૈનમુનિઓના આચારથી વિરુદ્ધ લાગે તેવી છે; કેમકે કલ્પસૂત્ર સામાચારી વગેરેમાં આવતા વર્ણન પ્રમાણે પહેલા તથા છેલ્લા તીર્થંકરના સાધુઓ માટે દોષોનો સંભવ વિચારી રાજપિંડને નિષિદ્ધ ગણેલ છે, એથી જૈનસાધુઓ રાજપિંડ સ્વીકારતા નથી; તેમ છતાં આ ગીતાર્થ આચાર્યે એ રાજપિંડ સ્વીકાર્યો છે, તે 'रायाभियोगेणं' એ આગારને અનુસરી—રાજાના આગ્રહને માન આપી અપવાદરૂપે ગુણ-દોષની સમીક્ષા કરી લાભાલાભની તરતમતા વિચારી સ્વીકાર્યો હશે—એમ જણાય છે; અને પરિણામે શાસન-પ્રભાવના થયેલી જોવાય છે. એથી આપણે એમના સદાચરણને દૂષિત ન કરી શકીએ. આટલું સમાધાન અહીં ઉચિત લેખાશે.

બીજા ઉલ્લેખો

રથયાત્રાનું સ્મરણ

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં—વિ. સં. ૧૧૯૧ તથા ૧૧૯૩માં રચેલા ગ્રંથોમાં વિજયસિંહસૂરિએ અને શ્રીચંદ્રસૂરિએ પોતાના ગુરુ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિનો જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર દર્શાવ્યો. હવે તેના સમર્થનમાં અન્ય ઉલ્લેખો તપાસીએ. વિ. સં. ૧૧૯૯ના માહ સુદિ દશમીના દિવસે ગુરુવારે માંડલપુરીમાં **શ્રીકુમારપાલ** ભૂપાલના રાજ્યમાં સંપાસુય(સંપાસુક)ની વસતિમાં વસી સાતમા તીર્થનાથ સુપાર્શ્વનાથનું દશ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત ચરિત રચનારા લક્ષ્મણગણિ, એ જ હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓએ એ ચરિતની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

"તે(અભયસૂરિ)ના સુશિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ ચંદ્ર જેવા થયા. જેમણે પોતાની શ્વેત યશો-જ્યોત્સ્નાવડે શ્વેતાંબર(ચંદ્રના પક્ષમાં શ્વેત આકાશ)ના આભોગને ઉજ્જવલ કર્યો હતો. પર-વાદીઓના ચક્રનું (ચંદ્રના પક્ષમાં ચક્રવાકનું) વિઘટન કરવામાં પ્રકટ માહાત્મ્યવાળા જે સૂરિએ **જયસિંહ** નરાધિપને(સિદ્ધરાજ રાજાને) પ્રબોધ આપી રથયાત્રા વગેરે કાર્યોમાં તેવું કંઈક અદ્ભુત તેજ સ્ફુરાવ્યું હતું. જેમના મુખરૂપી સાગરથી નીકળેલા પવિત્ર શાસ્ત્રરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરી-પાન કરી મહામુનિઓ આજે પણ અજરામર સ્થાનને પામે છે."[1]

ભવભાવનાનું સ્મરણ

ચંદ્રગચ્છીય સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય અને દેવેન્દ્રસૂરિના પાંચ પટ્ટધરોમાંના એક બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે અણહિલવાડ (પાટણ)માં રાજમાન્ય પોરવાડવંશીય સચિવ કપ્પૂરપટ્ટાધિપની પત્ની

---

१ "तस्स सुसीसो सियजस-जुण्हा-धवलिय-सियंबराभोगो ।
परवाइ-चक्कविहडण-पयड-माहप्पो मयंकु व्व ॥
सिरिहेमचंदसूरी जयसिंहनराहिवं पवोहेउं ।
रहजत्ताइसु कज्जेसु; जेण तं किं पि विप्फुरियं ॥
जस्स मुह-जलहि-निग्गय-विचि(वि)त्त-सत्थामयं महामुणिणो ।
आसाइऊण अज्ज वि, लहंति अजरामरं ठाणं ॥"

—સુપાસનાહચરિય(પ્રશ૦ ૪-૬).

સીતાના સુપુત્ર સોમેશ્વરની પ્રાર્થનાથી, તે જ રાજમાન્ય સોમેશ્વરના ઘરની ઉપરની ભૂમિકામાં વસીને વિ. સં. ૧૨૧૪ના આસો વ. ૭. બુધવારે રોહિણી-નક્ષત્ર સિદ્ધિયોગમાં કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. તેમાં પ્રસ્તુત હેમચંદ્રસૂરિની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે—

"આ સંસારરૂપી સાગરમાં ઉપદેશરૂપી રત્નોથી ભરેલ 'ભવ-ભાવના' રૂપી વહાણના કર્ણધાર (ખલાસી-કેપ્ટન) પ્રભુ શ્રીહેમચંદ્રની સમાન કોણ થઈ શકે?"[1]

સૂર્યની ઉપમા

હેમચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે પોતાના ગુરુના રચેલા 'સંગ્રહણી' અને 'ક્ષેત્ર-સમાસ' નામના ગ્રંથો પર વિ. સં. ૧૨૩૩માં [2]વૃત્તિયો રચી હતી. તથા સુપ્રસિદ્ધ તાર્કિકશિરોમણિ સિદ્ધસેનદિવાકરે રચેલા ન્યાયાવતાર ગ્રંથ પર, પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાતા સિદ્ધર્ષિની વૃત્તિ પર ટિપ્પન, બાલ્યા-વસ્થામાં તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં રચ્યું હતું. તે દેવભદ્રસૂરિએ તે ટિપ્પનના અંતમાં જણાવ્યું છે કે—

"હર્ષપુરીયગચ્છમાં અભયદેવસૂરિ પછી તે (સુપ્રસિદ્ધ) અખૂટ તેજવાળા, ભવ્યરૂપી કમળોને વિકસાવનારા સૂર્યસમા શ્રીહેમચંદ્ર પ્રભુ થયા."[3]

---

१ "उवएस-रयण-पूरिय-भवभावण-पोय-कन्नधारस्स ।
भव-सायरे समो को, पहुणो सिरिहेमचंदस्स ? ॥"
—સનત્કુમારચક્રિચરિત્ર (ગા. ૨૦).

२ "बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः १२३३ वर्षे देवभद्रीया १००० स्तम्भने ।"
—બૃહટ્ટિપ્પનિકા જૈન સા. સં. ભા. ૧, અં. ૨, પૃ. ૫).

३ "अक्षामधाम्नोऽभयदेवसूरेर्भानोरिवोज्जृम्भितभव्य-पद्मात् ।
अभूत् ततो हर्षपुरीयगच्छे श्रीहेमचन्द्रप्रभुरंशुराशिः ॥"

સિદ્ધરાજ દ્વારા પ્રાણિ-રક્ષા

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન મલધારી દેવપ્રભ-સૂરિએ પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—"તે-(સુપ્રસિદ્ધ) અભયદેવસૂરિના પટ્ટ પર પરમજ્યોતિર્મંડલરૂપ શ્રેષ્ઠ ચંદ્રમા ક્રીડા-કુતૂહલથી પૃથ્વીમાં ઊતર્યો હોય તેવા જણાતા શ્રીહેમસૂરિ-પ્રભુ શ્રેષ્ઠ થઈ ગયા. આશ્ચર્ય છે કે જે(હેમચંદ્રસૂરિ)ના વચનામૃતને રાજા શ્રીસિદ્ધરાજે પીધું અને સમસ્ત પ્રાણીઓનાં આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામ્યાં."[1]

જિનમંદિર પર સોનાનાં ઈંડાં

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન નરચંદ્રસૂરિએ પોતાના રચેલા કથારત્નાકરની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

"તે(સુપ્રસિદ્ધ મલધારી અભયદેવસૂરિ) પછી શ્રીહેમસૂરિ થયા, જેમણે જિનમંદિરોનાં શિખરોને સોનાનાં ઈંડાંથી (સુવર્ણ-કલશોથી) પૂજ્યાં હતાં."[2]

—આ ન્યાયાવતાર ગ્રંથ, વૃત્તિ તથા ટિપ્પન સાથે પાટણની હેમચંદ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલિ(ગ્રં. ૨)માં પ્રકાશિત થયેલો છે, પરંતુ તેમાં ટિપ્પનકારનું નામ રાજશેખરસૂરિ જણાવેલ છે; તે ભૂલ જણાય છે. ટિપ્પનના અંતિમ શ્લોકમાં ટિપ્પનકારે '**દેવભદ્ર**' એવું પોતાનું નામ યુક્તિથી સૂચવ્યું છે અને તે જ ત્યાં પ્રશસ્તિમાં દર્શાવેલ ક્રમ પ્રમાણે યોગ્ય લાગે છે.

૧ "बद्धक्रीड इवावतीर्य परमज्योतिर्विवर्तः क्षितौ,
तत्पट्टे वरचन्द्रमाः समजनि श्रीहेमसूरिप्रभुः ।
चित्रं यद्वचनामृतानि नृपतिः श्रीसिद्धराजः पपौ,
विश्वेषामपि लेभिरे तनुभृतामायूंषि वृद्धिं पुनः ॥"

—પિ. રિ. ૩, ૧૩૩.

૨ "स्वर्णाण्डार्चितजैनवेश्मशिखरः श्रीहेमसूरिस्ततः ।"

—કથારત્નાકર-પ્રશસ્તિ (પા. ભં. પ્રતિ).

સિદ્ધરાજ સાથે સ્મરણ

વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રચેલી જણાતી, હર્ષપુરીય-ગચ્છના આચાર્યોનો સંક્ષેપમાં પરિચય કરાવતી, પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલી સદ્‌ગુરુપદ્ધતિમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

"તે(અભયદેવસૂરિ)ના શિષ્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ જયવંતા રહો, જેમનાં ચરણોને સિદ્ધરાજ નમ્યો હતો, જેઓ સિદ્ધાંતરૂપી સાગરનો સાર ઉદ્ધરવામાં મંદરગિરિ જેવા હતા. નગરસ્થાનમાં કંચનમય કળશ ચડાવવાના મહોત્સવપ્રસંગે 'બ્રહ્મા' એમ કહી જેમના કંઠમાં કુસુમ-માલા પહેરાવવામાં આવી હતી. શ્રીસિદ્ધરાજે જેમની દેશનાના વચનથી જીવોને અભયદાન, ચૈત્યોના શિખરો પર સુવર્ણમય ધ્વજ તથા કલશો ચડાવવા—એ કર્તવ્યો કર્યાં હતાં."[1]

પતિત ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર

વિ. સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં સમાપ્ત થયેલા પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં મેરુતુંગસૂરિએ સાન્તૂમંત્રીની ધર્મ-વિષયક દૃઢતાનાં પ્રબંધમાં એક વેષધારી ચૈત્યવાસીનો ઉદ્ધાર મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિ દ્વારા થયાનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—

"કોઈ એક અવસરે સાન્તૂનામના મહામાત્યે હાથીના સ્કંધપર

---

१ "सिरिहेमचंदसूरी, तस्सीसो सिद्धनिवइ-नय-चलणो ।
सिद्धंत-सिंधु-सारुद्धरणे मंदरगिरी जयउ ॥ ४ ॥

नयरट्ठाणे कंचणकलसारोवण-खगंमि सा जस्स ।
बंभु त्ति भणिय कंठंमि, कुसुममाला विणिक्खित्ता ॥ ५ ॥

जीवाण अभयदाणं, चेईय-सिहरेसु हेममयकलसा ।
देसण-वयणाउ कयाइं, जस्स सिरिसिद्धराएण ॥ ६ ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૯૬.

આરૂઢ થઈ રાજપાટિકાએ જઈને પાછા ફરતાં પોતાની કરાવેલી 'સાંતૂ-વસહી '(જૈનમંદિર)માં દેવને નમસ્કાર કરવાની ઇચ્છાએ તેમાં પ્રવેશ કરતાં વાર-વેશ્યાના ખભા પર હાથ રાખીને રહેલા કોઈક શ્વેત-વસ્ત્રધારી ચૈત્યવાસીને જોયા. ત્યારપછી હાથી પરથી ઊતરી ઉત્તરાસંગ-(ખેસ) ધારણ કરી પંચાંગ-પ્રણામવડે તે(વેષધારી સાધુ)ને નમસ્કાર કર્યો. ત્યાં(વસહીમાં) થોડીવાર રહી ફરીથી તેને પ્રણામ કરી પ્રસ્થાન કર્યું હતું.

ત્યારપછી લજ્જાવડે જાણે પાતાલમાં પેસવા ઇચ્છતા હોય તેમ તે વેશધારી ચૈત્યવાસી સાધુએ મોઢું નીચું કર્યું અને તત્કાલ સઘલું ય પરિહરી મલધારિ શ્રીહેમસૂરિની સમીપે ઉપસંપદ્(શુદ્ધ ચારિત્ર) લઈ સંવેગરસથી ભરપૂર થઈ શ્રીશત્રુંજયમાં જઈ બાર વરસ સુધી તપસ્યા કરી હતી અને તે મુનિએ પોતાની જેવા બીજા ચૈત્યવાસી સાધુઓને પ્રતિબોધ્યા હતા-પ્રતિબોધ આપી સુધાર્યા હતા + +

કોઈ એક વખત તે મંત્રી(સાંતૂ) શ્રીશત્રુંજયમાં પૂજ્ય દેવને નમસ્કાર કરવા આવ્યા હતા. જાણે પહેલાં જોયા હોય તેવા જણાતા તે (શુદ્ધ ચારિત્ર ધારણ કરનારા) મુનિને પ્રણામ કરી તેમના ચારિત્રથી મનમાં આશ્ચર્ય પામતાં મંત્રીએ તે મુનિને ગુરુ-કુલ વગેરે પૂછ્યું હતું. મુનિએ પ્રત્યુત્તરમાં 'તત્ત્વથી (વાસ્તવિક રીતે) આપ જ ગુરુ છો' એમ કહ્યું. એટલે બે હાથ વડે બંને કાન ઢાંકી 'એવું ન કહો' એમ અજાણપણાથી જણાવતા મંત્રીને તે મુનિએ કહ્યું કે—'જે મનુષ્ય, જે સંયત-સાધુવડે અથવા ગૃહસ્થવડે શુદ્ધધર્મમાં સ્થાપિત થયો હોય, તે જ ધર્મ-દાન કરવાથી તેનો ધર્મગુરુ થાય છે-કહેવાય છે.' આમ કહી તેને મૂળ વૃત્તાંત નિવેદન કરી તેની ધર્મમાં દઢતા કરી હતી."

—પ્રબંધચિંતામણિ (શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ દ્વારા પ્રકાશિત પૃ. ૧૩૮-૧૩૯ના આધારે.)

રાજમંત્રીપદ-મહર્દ્ધિનો ત્યાગ

સિદ્ધરાજદ્વારા એંશી દિવસનાં જીવરક્ષાનાં તામ્રપત્રો

સુપ્રસિદ્ધ મલધારી રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૭માં સમર્થિત કરેલી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની વૃત્તિના અંતમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ-સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે—

"તે(અભયદેવસૂરિ)ના ઉપદેશથી રાજસચિવ પ્રદ્યુમ્ને ચાર ચપલેક્ષણા(ચંચળ નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ)ને તજી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું; ઘણા ગુણવાન્, લાખ શ્લોક રચનારા, નિર્ગ્રંથોમાં તિલક-સમા તે જ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જેમના ચરણની પૂજાના સ્થાનમાં પ્રતિવર્ષે એંશી દિવસનું અમારિપત્ર લખવું, પૃથ્વીમાં શ્રેષ્ઠ સોનાના દંડ અને કલશો વડે ચૈત્યોનાં શિખરોને શૃંગારિત કરવાં અને વ્યાખ્યાનના અવસરમાં જિનમંદિરના આસ્થા(વ્યાખ્યાન)-મંડપમાં સ્વયં આવવું—એ કર્તવ્યો શ્રીસિદ્ધરાજે કર્યાં હતાં."[1]

એ જ રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫માં રચેલી[2] ન્યાયકંદલી-

---

૧ "तस्योपदेशान्निर्मुच्य, चतस्रश्चपलेक्षणाः ।
प्रद्युम्नो राजसचिवश्चारित्रं प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
श्रीहेमचन्द्र इत्यासीत्, सूरिर्भूरिगुणः स तु ।
ग्रन्थलक्षविनिर्माता, निर्ग्रन्थानां विशेषकम् ॥ ११ ॥
विंशत्यूनममारिपत्रलिखितं प्रत्यब्दमह्नां शतं,
क्षोणौ जात्यसुवर्णदण्डकलशैश्चैत्याग्रश‍ृङ्गारणम् ।
व्याख्यानावसरे स्वयं जिनगृहास्थामण्डपे वाचनं,
श्रीसिद्धाधिपतिर्व्यधात[ ]मिदं यत्पादपूजापदे ॥"
—પા. ભં. ની હ. લિ. પ્રતિ.

૨ 'कन्दली-पञ्जिका, १३८५ वर्षे मलधा० राजशेखरीया ४००० ।'
—બૃહટ્ટિપ્પનિકા (જૈનસા. સં. ભા. ૧, અં. ૨, પૃ. ૧૨).

પંજિકાના અંતમાં એ જ આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ ચાર શ્લોકોમાં કર્યો છે, તેમાંના બે શ્લોક તો એ જ છે અને બે શ્લોક બીજા છે, પરંતુ તેનો ભાવાર્થ ઉપર ટાંકેલા શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદને મળતો છે. તે આ પ્રમાણે—

"જેણે (હેમચંદ્રસૂરિએ) સિદ્ધરાજને પ્રતિબોધ આપી ઉદ્દંડ કનકદંડો અને કનકમય કલશોવડે સર્વત્ર સ્વદેશ અને પરદેશનાં ચૈત્યોને વિભૂષિત કર્યાં હતાં. જેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે પ્રતિવર્ષે એંશી એંશી દિવસ સુધી જીવરક્ષાને (જીવરક્ષાની આજ્ઞાને) તામ્રપત્રોમાં-(તાંબાનાં પતરાંઓ પર) લખાવી હતી."[1]

હેમચંદ્રસૂરિના ગ્રંથો પર વૃત્તિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ભવભાવના, ઉપદેશમાલા વગેરે ગ્રંથો પર અન્ય વિદ્વાનોએ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ, અવચૂરિ, ટિપ્પન, ટબા (બાલાવબોધ –અર્થ) વગેરે રચેલાં છે, જે પુસ્તક–ભંડારો તપાસતાં મળી આવે છે. આ હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલી ઉપદેશમાલા કે જેનું બીજું નામ પુષ્પમાલા પણ છે, તે પર વિ. સં. ૧૫૧૨માં સાધુસોમગણિએ અઢીહજાર શ્લોક–પ્રમાણ સંક્ષિપ્ત વૃત્તિ રચી હતી. જે જેસલમેરના ભંડારમાં તથા વડોદરાના આ૦ જ્ઞાનમંદિરમાં છે. આ સાધુસોમગણિ, તે છે કે જેમણે વિ. સં. ૧૫૧૯માં જિનવલ્લભસૂરિના રચેલાં પંચજિનચરિત્રો પર પણ વૃત્તિયો રચેલી છે. જેસલમેરના કિલ્લાનો પ્રાચીન પુસ્તકભંડાર, જેમની કર્તવ્યદક્ષતાને આભારી છે, તે સુપ્રસિદ્ધ ખરતરગચ્છીય જિન-ભદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આ સાધુસોમગણિ હતા. એ સાધુસોમગણિના

---

१ "प्रतिबोध्य सिद्धभूधवमुद्दण्डैः कनकदण्ड-कलशैर्यः ।
उत्तंसितवान् परितः स्वदेश–परदेश–चैत्यानि ॥ ९ ॥
प्रतिवर्षंजीवरक्षामशीत्यहमशीत्यहम् ।
यस्योपदेशात् सिद्धेशस्ताम्रपत्रेष्वलीलिखत् ॥ १० ॥"
—પિ. રિ. ૩, ૨૭૪–૨૭૫.

ગુરુ સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાય હતા, કે જેમણે જીરાપલ્લી-(જીરાવલા)-પાર્શ્વનાથ પ્રભુનો પ્રસાદ મેળવ્યો હતો અને ગ્યાસદીનશાહની મહાસભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો હતો. (જુઓ જેસલમેર ભાં૦ સૂચી પૃ. ૧૩, ૪૨, ૫૮).

મલધારિ હેમસૂરિના શિષ્યો—

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિને અનેક વિદ્વાન્ શિષ્યો હતા, તેમણે સ્વયં વિશેષાવશ્યક-વિવરણની વિશાલ રચનામાં (૧) અભયકુમારગણિ, (૨) ધનદેવગણિ, (૩) જિનભદ્રગણિ, (૪) લક્ષ્મણગણિ અને (૫) વિબુધચંદ્ર વગેરે મુનિવૃંદની અને (૧) આનંદશ્રી મહત્તરા તથા (૨) વીરમતિ ગણિની વગેરે સાધ્વીઓની સાહાય્યનું સૂચન કર્યું છે. સંભવ પ્રમાણે તેઓ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-શિષ્યા જણાય છે અને વિ. સં. ૧૧૭૫માં રચાયેલા ઉપર્યુક્ત વિવરણ-ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ હોવાથી વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં—સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં તેઓ વિદ્યમાન હતા—એ સ્પષ્ટ છે.

મલધારિ-હેમચંદ્રસૂરિના ત્રણ પટ્ટધરોનાં નામો (૧) વિજયસિંહસૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૩) વિબુધચંદ્રસૂરિ આ પ્રમાણે જાણવામાં આવ્યાં છે. તેમાંથી પ્રથમ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપીશું.

વિજયસિંહસૂરિ—

વિજયસિંહસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી. સમાન નામની ભ્રાંતિથી અન્યની કૃતિ અને અન્યનો પરિચય બીજાના પરિચયમાં જોડી દેવાની કેટલીક વખતે ભૂલ કરી દેવામાં આવે છે. એથી સ્પષ્ટ કરવા અહીં વિજયસિંહસૂરિ નામના જાણેલા આચાર્યોનો થોડો પરિચય કરાવવો ઉપયુક્ત છે.

(૧) વિજયસિંહસૂરિ. આર્ય ખપટના વંશમાં થયેલા આ આચાર્યે અંબિકાદેવીની પ્રસન્નતાથી ચિંતિત કાર્યની સિદ્ધિ કરનારી ગુટિકા મેળવી હતી. ' नेमिः समाहितधियाम् ' ઇત્યાદિ કાવ્યો વડે તેમણે નેમિ-સ્તુતિ કરી હતી. ભરુચમાં રહેલા મુનિસુવ્રતસ્વામિના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર તેમણે પ્રથમ કરાવ્યો હતો. કુમારપાલ ભૂપાલના સમયમાં અંબડે કરેલો ઉદ્ધાર એ પછીનો કહી શકાય. આ સૂરિનો પ્રબંધ વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિતમાં આપ્યો છે. જૈન-ગ્રંથાવલી-માં જણાવેલ ૨૪ કાવ્યોનું નેમિસ્તવન આ વિજયસિંહસૂરિએ રચ્યું હશે—તેમ અનુમાન છે તથા જેસલમેર જૈન-ભંડારમાં રહેલ—

"इति जगति दुरापाः कस्यचित् पुण्यभाजो,
बहु भवति समृद्धया सम्भवन्त्येव वाचः ।
जिनपतिरपि यासां गोचरे विश्वनाथो,
दुरितविजयसिंघः(हः) सोऽस्तु नेमिः शिवाय ॥

—कृतिरियं श्रीविजयसिंहाचार्याणां । संवत् ११६९ द्वि. श्रावण शुदि १ शुक्रे चंडप्रसादेन लि." આવા અંતિમ ઉલ્લેખવાળું નેમિસ્તોત્ર પણ આ આચાર્યનું રચેલું હોવાનો સંભવ છે.

(૨) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય નાઇલ(નાગેન્દ્ર)કુલના આચાર્ય સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય હતા. તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથાબદ્ધ રચેલ ભુવનસુંદરીચરિત્ર ખંભાતના જૈનભંડારમાં તાડપત્ર પર છે. જેનો આદ્યંત ભાગ પ્રો. પિટર્સનના રિ. ૧, પૃ. ૩૮માં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ચરિત્રનું પ્રમાણ ૮૯૧૧ ગાથા અને તેની રચના ૯૭૫ વર્ષમાં થયેલી જણાય છે.[૧]

---

૧ "भुवनसुन्दरीचरित्रं प्रा० गाथावद्धं नाईलकुल-श्रीविजयसिंहाचार्यैः ९७५ वर्षे कृतां गाथा ८९११ ।"

—બૃહટ્ટિપ્પનિકા.

(૩) વિજયસિંહસૂરિ. શીઘ્રકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા આ આચાર્યને તેમના ખડ્ગકાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ નાગાર્જુન રાજાએ 'ખડ્ગાચાર્ય' એવું અપરનામ બિરૂદ આપ્યું હતું. કાયસ્થ કવિ સોઢ્ઢલે પોતાની રચેલી ઉદયસુંદરીકથા નામની મનોહર મધ્યમ આખ્યાયિકામાં આ આચાર્યને પોતાના મિત્ર તરીકે ઓળખાવ્યા છે. 'અશોકવતી' નામની કથા રચનારા મહાકવિ ચંદનાચાર્ય નામના શ્વેતાંબરસૂરિ આ આચાર્યના સમકાલીન હતા, જેમને પણ એ જ સોઢ્ઢલ કવિએ એ જ કથામાં પોતાના મિત્રરૂપે પરિચિત કર્યા છે.[૧] નાગાર્જુનરાજાનો અને આ સોઢ્ઢલ કવિનો સમય વિક્રમની ૧૧મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હોવાથી આ વિજયસિંહસૂરિનો સમય પણ એ જ કહી શકાય.

(૪) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ધર્મોપદેશમાલાની ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત વિવૃતિ રચી હતી. મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના આ પ્રથમ પટ્ટધર હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતાં ઉપર આ આચાર્યના સંબંધમાં થોડું કહેવાઈ ગયું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચેલા મુનિસુવ્રતસ્વામીના ચરિત્રમાં તથા લક્ષ્મણગણિએ વિ. સં. ૧૧૯૯માં રચેલ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પટ્ટધર શિષ્ય અને પોતાના વડિલ ગુરુબંધુ આ વિજયસિંહસૂરિનું પ્રશસ્ત સ્મરણ કર્યું છે. પ્રાકૃત સદ્ગુરુપદ્ધતિ(પિ. રિ. ૫, ૯૭)માં, મલધારી દેવપ્રભસૂરિના પાંડવચરિત્રમાં

---

૧ "निवेश नाम्नो भवनं मिलितस्य मित्राणाम् । एकश्च तेषु ललितपदोपन्यासवाणीतरङ्गदुग्धाम्बुधिरशोकवतीति कथा-निबन्धस्य कर्ता महाकविश्चन्दनाचार्यनामा श्वेताम्बरः सूरिः । श्वेताम्बरसूरिरन्यश्चाद्भुतकवितया परमं प्रकर्षमापन्नः खड्गकाव्य-परितुष्टेन महीभुजा नागार्जुनराजेन 'खड्गाचार्य' इति प्रदत्तापरनामधेयो विजयसिंहाचार्यः कविः"

—ઉદયસુંદરીકથા (ગા. ઓ. સિ. ગ. પૃ. ૧૫૫).

અને નરચંદ્રસૂરિના કથારત્નાકર વગેરે ગ્રંથોમાં આ આચાર્યનું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટ ૪થામાં ગ્રંથકારોની સૂચીમાં વિજયસિંહ-સૂરિ નામ–નિર્દેશમાં તેનો સમય વિ. સં. ૧૧૪૨ દર્શાવેલ છે અને તેને પિ. રિ. ૩જાના પૃ. ૨૨૩માં સૂચવેલ વિજયદેવસૂરિના સમકાલીન જણાવ્યા છે, પરંતુ ત્યાં સંવત્ સૂચવનારી પંક્તિ અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલ થયેલી જણાય છે, ખરી રીતે ત્યાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ સત્તરમી સદીમાં તપાગચ્છમાં થયેલા સમજવા જોઈએ,• કે જેમના સમયમાં થયેલા ધનવિજય વાચકે લોકનાલિકાસૂત્રની વૃત્તિ લોકભાષામાં રચેલી છે.

પ્રો. પિટર્સનની ભૂલની નકલ પં. હી. હં.ના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' (ભા. ૧લો, પૃ. ૧૨૦)માં થયેલી છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે—"આ આચાર્ય મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને તે વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૨માં વિદ્યમાન હતા. તેમણે કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવબોધિની નામની ટીકા રચેલી છે." આ શબ્દોનો સંસ્કૃત અનુવાદ 'અભિધાનરાજેન્દ્ર' બૃહત્પ્રાકૃતકોષ (ભા. ૬, પૃ. ૧૧૪૩)માં ઊતરી આવ્યો છે, એથી તે પણ ભ્રાંતિયુક્ત જણાય છે. કારણ કે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિનો સમય વિ. સં. ૧૧૬૪થી ૭૫ સુધીમાં ગ્રંથકાર તરીકે અને સિદ્ધરાજના સન્માનનીય તરીકે વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ-રૂપે સપ્રમાણ ઉપર સૂચવેલ છે. એટલે તે પહેલાં વિ. સં. ૧૧૪૨માં તેમના શિષ્યનું ગ્રંથકાર તરીકે હોવું અસંભવિત લેખાય. કલ્પસૂત્ર પર કલ્પાવબોધિની ટીકા આ આચાર્યે રચી હોય તેમ સપ્રમાણ જોવા-જાણવામાં આવેલ નથી.

(૫) **વિજયસિંહસૂરિ.** આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. પંડિલ્લગચ્છમાં થયેલા ભાવદેવસૂરિના શિષ્ય અને વીરાચાર્યના ગુરુ હતા. આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય વીરાચાર્ય

તે સમજવાના છે, કે જે સિદ્ધરાજના સન્મિત્ર તરીકે, બૌદ્ધાચાર્ય, દિગંબરાચાર્ય કમલકીર્તિ અને સાંખ્યવાદી વાદિસિંહને વાદમાં પરાસ્ત કરનાર તરીકે વિ. સં. ૧૧૬૦માં પ્રસિદ્ધ હતા; જેનો પ્રબંધ વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં દર્શાવ્યો છે.

(૬) **વિજયસિંહસૂરિ.** આ આચાર્ય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના રાજ્યકાલમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૬૧માં સાડાસાત હજાર શ્લોક-પ્રમાણ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર રચનાર શાંતિસૂરિ, આ આચાર્યના ગુરુ હતા. આ વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩માં શ્રાવકપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર પર સાડાચાર હજાર શ્લોક-પ્રમાણ ચૂર્ણિ રચેલી છે, જે પાટણ વગેરેના પુસ્તક-ભંડારોમાં મળી આવે છે (જુઓ પિ. રિ. ૫, ૨૨). ધર્મપ્રભસૂરિએ રચેલી ગુરુ-સ્તુતિ(પિ. રિ. ૫, ૧૨૬)માં જણાવ્યા પ્રમાણે શાંતિસૂરિએ આઠ આચાર્યોને પિપ્પલગચ્છના નાયક તરીકે સ્થાપ્યા હતા, તેમાં શાસનોદ્દ્યોતકારી આ બીજા આચાર્ય હતા.

પિપ્પલગચ્છીય આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૦૮માં ડીંડિલા-ગામમાં મૂલનાયક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ મહાવીરજિનની મૂર્તિને પાછળથી એ જ પિપ્પલગચ્છના વીરપ્રભ આચાર્યે વિ. સં. ૧૪૬૫માં વીરપલ્લીમાં પ્રા. શાહ સહદેવે કરાવેલ પ્રાસાદમાં સ્થાપી હતી, જે મૂર્તિ કોરટા-(સિરોહી)ના જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

(જુઓ પૂ. નાહર લે. ૧, ૯૬૬).

(૭) **વિજયસિંહસૂરિ.** બૃહદ્ગચ્છીય આ આચાર્ય અજિતદેવ-સૂરિના શિષ્ય હતા અને સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલના રાજ્ય-સમયમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૧૪૩ના બે લેખો જે જિનવિ. લે. ૨, ૩૭૫, ૩૭૬માં પ્રકટ થયેલ છે, તે સંભવ પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૮૩ના જણાય છે. એ પરથી સમજાય છે કે તે સમયમાં કોરટાના જૈનમંદિરમાં રહેલ શાંતિજિન અને વીરજિનના બિંબની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે કરી હતી.

આરાસણમાં ઉદ્ધા શ્રાવકે પોતાની પત્ની સલક્ષણના શ્રેય માટે કરાવેલ પાર્શ્વજિન-બિંબની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૨૦૬ના જ્યેષ્ઠ શુદિ ૯ને દિવસે આ આચાર્યે કરી હતી.

કેટલાક સાક્ષરો નાભેય-નેમિ-દ્વિસંધાન પ્રબંધ રચનાર હેમચંદ્રસૂરિને આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે અને સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુભાઈ તરીકે ઓળખાવે છે. સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ પણ કુમારપાલ-પ્રતિબોધની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં, જૈનસાહિત્ય-સંશોધક(ભા. ૧, અં. ૨)માં ગૂજરાતી ગ્રંથપરિચયમાં અને ત્યાં દર્શાવેલા વંશવૃક્ષમાં આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ વિચાર કરતાં તે યુક્ત લાગતો નથી. વાસ્તવિક રીતે એ દ્વિસંધાનપ્રબંધ રચનાર હેમચંદ્રસૂરિ, અજિતદેવસૂરિના બીજા શિષ્ય હતા એટલે આ વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય નહિ, પણ લઘુ સતીર્થ્ય (ગુરુબંધુ) હતા. દ્વિસંધાનની પ્રાંત પ્રશસ્તિ, જે ત્યાં દર્શાવવામાં આવી છે, તેમાંથી પણ તેવો જ આશય સમજાય છે. એ પ્રશસ્તિમાં પ્રથમ શ્લોકમાં પોતાના ગુરુ અજિતદેવસૂરિનો પરિચય કરાવ્યા પછી બીજા શ્લોકમાં તેમના પ્રથમ શિષ્ય અને પોતાના અગ્રજ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય હેમચંદ્રસૂરિએ કરાવ્યો છે. ત્યાર પછી ત્રીજા શ્લોકમાં અજિતદેવસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે અને ગ્રંથકાર તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. જુઓ—

" श्रीहेमचन्द्रसूरिर्बभूव शिष्यस्तथाऽपरस्तस्य ।
भवहृतये तेन कृतो, द्विसन्धानप्रबन्धोऽयम् ॥ "

આમાં મૂકેલા અપર-શબ્દ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. બીજી રીતે સમયનો વિચાર કરતાં પણ અમારું કથન સત્ય સમજાય તેમ છે. આ હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા દ્વિસંધાન-પ્રબંધનું શોધન કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું, કે જે શ્રીપાલે એક દિવસમાં મહાપ્રબંધ રચ્યો હતો અને જે કવિને સિદ્ધરાજે 'બંધુ' તરીકે સ્વીકારેલ હોવાનું તે પછીના

શ્લોકમાં ત્યાં ૭૪ જણાવ્યું છે; ત્યારે કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલ કવિની વસતિમાં વસી સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં ભીમદેવના રાજ્યકાલમાં કુમારપાલપ્રતિબોધની સમાપ્તિ કરી હતી. એટલે સમયનું પણ થોડું અંતર હોવાથી દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિને અને આ સોમપ્રભાચાર્યને ગુરુબંધુત્વ (એક ગુરુના શિષ્યપણું) ઘટી શકતું નથી. એથી ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુ વિજય-સિંહસૂરિ અને દ્વિસંધાન-પ્રબંધકાર હેમચંદ્રસૂરિ એ બંને ગુરુબંધુ હતા. એટલે સમાન ગુરુ (અજિતદેવસૂરિ)ના શિષ્યો હતા-એમ માનવું યુક્તિ-યુક્ત લાગે છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં રચેલા કુમારપાલ(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધમાં, સુમતિનાથચરિત્રમાં, શતાર્થવૃત્તમાં અને સૂક્તમુક્તાવલી (સિંદૂરપ્રકર) વગેરે ગ્રંથોમાં પોતાના ગુરુ તરીકે આ વિજયસિંહ-સૂરિનું પ્રશસ્ત સ્મરણ કરી સદ્ગુણ-કીર્તન કર્યું છે.

ધર્મસાગરોપાધ્યાયે તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમાં આ વિજયસિંહસૂરિને બાલચંદ્રસૂરિકૃત વિવેકમંજરીવૃત્તિના સંશોધક તરીકે જણાવ્યા છે. તેના આધારે વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજે જૈનતત્ત્વાદર્શ-(પરિ૦ ૧૨, પૃ. ૫૮૫)માં અને અન્ય લેખકોએ અન્યત્ર તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ તે ભ્રાંતિયુક્ત જણાય છે. વિ. સં. ૧૨૪૮ લગભગમાં આસડ કવિએ મૂળ રચેલી આ વિવેકમંજરીના વૃત્તિકાર બાલચંદ્ર-સૂરિ, વસ્તુપાલના સમકાલીન તરીકે વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. એટલે એ સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન આ વિજયસિંહ-સૂરિ, તેના સ્વર્ગવાસ પછી રચાયેલી એ વૃત્તિનું શોધન ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. બાલચંદ્રસૂરિએ તો એ વૃત્તિના અંતમાં સંશોધક તરીકે પોતાના સમકાલીન નાગેંદ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે (જુઓ પિ. રિ. ૩, ૧૦૩).

(૮) **વિજયસિંહસૂરિ.** આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના

ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ પહેલાં ચંદ્રાવતીમાં નવગૃહમાં ચૈત્યવાસી હતા, પરંતુ પાછળથી ઉપદેશમાલાવૃત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓ ચૈત્ય-વાસથી વિરક્ત થઈ ચંદ્રપ્રભસૂરિની સમીપમાં વસ્યા હતા અને આગમમાં કહેલી ક્રિયાને કરવા પૂર્ણિમાપક્ષના આશ્રિત થયા હતા. તેમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિ થયા હતા. આવો પરિચય પૂર્ણિમાપક્ષીય અજિત-પ્રભસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ પરથી મળે છે.

(૯) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં કુમારપાલભૂપાલના રાજ્યકાલમાં આ આચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તેઓ ચંદ્રગચ્છીય ભદ્રેશ્વરસૂરિ-શિષ્ય હરિભદ્રાચાર્યથી પ્રાપ્ત થયેલા પદ-વાળા જિનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય થયા હતા. વાચક-શિરોમણિ ઉમાસ્વાતિએ રચેલા જંબૂદ્વીપ-સમાસ પર વિનેયજનહિતા ટીકા આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૧૫માં શરદ્ઋતુમાં પાલીમાં સાહાર-શ્રેષ્ઠિના ઘરમાં રહીને રચી હતી, જે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. જૈનગ્રંથાવલીમાં જણાવેલ જિનભદ્રગણિના ક્ષેત્રસમાસ પર વિ. સં. ૧૨૧૫માં ત્રણહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર વિજયસિંહસૂરિ, આ સૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ કદાચ નહિ હોય.

વિ. સં. ૧૧૭૮માં સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં ઉપાધ્યાય યશોદેવે આસાવલ અને પાટણમાં રહી રચેલ પ્રાકૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્રની એક પ્રતિ જેસલમેરના 'બડા' ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૨૧૭માં લખાયેલી એની તાડપત્રીય પ્રતિ વિજયસિંહસૂરિની સૂચવવામાં આવી છે.

આ સિવાય વિ. સં. ૧૨૪૭માં મહારાજા ભીમદેવના રાજ્ય-સમયમાં, લાટદેશના દંડનાયક શોભનદેવના સમયમાં રત્નસિંહના મુદ્રાધિકારમાં ભરુચમાં પં. સાજણે આ વિજયસિંહસૂરિના પટ્ટધર પદ્મદેવસૂરિના શિષ્યો માટે પર્યુષણાકલ્પની તાડપત્રીય પુસ્તિકા લખી હતી, જે ખંભાતના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

(જુઓ પિ. રિ. ૩, ૫૧).

—આ બંને પુસ્તકોમાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ, ઉપર જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે કે કેમ? તે સંબંધમાં તપાસવાનું છે.

(૧૦) વિજયસિંહસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. નાગેંદ્રગચ્છમાં થયેલા આ સૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિના પટ્ટધર હતા તેમ જણાય છે. ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલા ચંદ્રપ્રભસ્વામિના ચરિત્રમાં આ વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપ્યો છે કે—'જેની વાણીરૂપી ગંગા, તર્ક, સાહિત્ય અને લક્ષણ(વ્યાકરણ)રૂપ ત્રણ માર્ગોવડે પવિત્ર કરે છે, તે વિજયસિંહસૂરિ ભૂતલમાં જયવંતા [1]વર્તો.'

દંડનાયક આહ્લાદનની અભ્યર્થનાથી વિ. સં. ૧૨૯૯માં સાડાપાંચ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વાસુપૂજ્યચરિત્ર(આહ્લાદનાંક મહાકાવ્ય) રચનાર વર્ધમાનસૂરિએ પોતાને ઉપર્યુક્ત વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે. દંડનાયક આહ્લાદન, ગલ્લકકુલના દીપક હતા, કે જેમણે સત્યપુર(સાચોર)માં વીરજિનના મંદિરમાં ઋષભદેવ, તથા થારાપદ્ર(થરાદ)માં આદિજિનના ચૈત્યમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભ, સીમંધર, યુગંધર તીર્થંકરોની અને દિવ્યસ્ફૂર્તિવાળી અંબિકા તથા સરસ્વતી દેવીની મૂર્તિઓ કરાવી કીર્તિ-વેલડીને વિસ્તારી હતી. પોતે કરાવેલા આદીશ્વરનું યોગીની જેમ ધ્યાન કરનારા આ દંડનાયકે વટસરગામમાં તથા સંગમખેટકમાં(સંખેડામાં) જિનમૂર્તિઓ સાથે ચૈત્યોને ઉદ્ધર્યાં હતાં, અણહિલવાડ(પાટણ)માં પોતાના ગુરુની વસતિ(ઉપાશ્રય)નો શુભ ભક્તિથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, નિર્મળ જ્ઞાનદાનથી ભરેલાં પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. પાટણમાં પૂર્વે થઈ ગયેલ રાજાના રત્નમય મુકુટ-સમાન વાસુપૂજ્ય પ્રભુના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ આ જ દંડનાયકે ઉપર્યુક્ત વર્ધમાનસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યો હતો અને તે

---

૧ 'यद्वाग्-गङ्गा त्रिभिर्मार्गैस्तर्क-साहित्य-लक्षणैः ।
पुनाति जीयाद् विजयसिंहसूरिः स भूतले ॥ ७ —પિ. રિ. ૪, ૮૫.

બારમા તીર્થંકરનું ચરિત્ર, તે જ દંડનાયકે આ વર્ધમાનસૂરિને પ્રાર્થના કરી રચાવ્યું હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના ગુરુ આ વિજયસિંહસૂરિના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે જેમણે સર્વત્ર પોતાની સરસ્વતી વડે વિદ્વાન મનુષ્યોના મનરૂપી સાગરમાં પ્રિયમેલકતીર્થ રચ્યું હતું, તે વિજયસિંહસૂરિ ગુરુ થયા.[૧]

બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં તથા જૈનગ્રંથાવલીમાં વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ તરીકે જણાવેલ ગુજનશતક અને ભાવના-કુલક આ વિજયસિંહસૂરિની કૃતિ સંભવે છે.

(૧૧) વિજયસિંહસૂરિ. વિક્રમની તેરમા સદીના અંતમાં તથા ચૌદમી સદીના પ્રારંભમાં થારાપદ્રગચ્છમાં આ આચાર્ય થઈ ગયા છે. પત્તનનિવાસી શ્રીમાલી દેવસિંહની ભાર્યા શ્રીદેવીએ પોતાના શ્રેય માટે ખંભાતની ઊદાવસહિમાં કરાવેલી ભાવી ચોવીશીની જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૩૧૫માં કરી હતી. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ૨, ૭૩૫).

(૧૨) વિજયસિંહસૂરિ. કાલિકાચાર્ય-સંતાનીય ભાવદેવાચાર્યગચ્છના આ આચાર્ય વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા તેમ જણાય છે. કારણ કે તેમના પટ્ટશિષ્ય વીરસૂરિની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા જિનદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૨૯માં કરી હતી, જે મૂર્તિ પાટણના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ જિનવિ. લે. ૨, ૫૨૧).

ભાવદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૨માં રચેલા પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં સૂચવેલા વિજયસિંહસૂરિ, આ સૂરિના પૂર્વજ જણાય છે, પંડિલ્લગચ્છના ઉપર જણાવેલ આચાર્ય આથી કદાચ ભિન્ન નહિ હોય.

---

૧ 'गुरुर्विजयसिंहोऽभूद्, यश्चक्रे प्रियमेलकम् ।
सर्वत्र स्वसरस्वत्या, विद्वज्जनमनोऽम्बुधौ ॥'

(૧૩) વિજયસિંહસૂરિ. જેરંડગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૪૫૨માં આ સૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથબિંબ પાટણમાં મણિયાતીપાડાના જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જૂઓ બુદ્ધિ. લે. ૧, ૧૫૨૧).

(૧૪) વિજયસિંહસૂરિ. ભાવડારગચ્છમાં થયેલા આ સૂરિ વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૪૭૮માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી શીતલનાથાદિ–પંચતીર્થી પ્રતિમા અમદાવાદમાં છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ૧, ૮૫૪).

(૧૫) વિજયસિંહસૂરિ. ભાવડહારગચ્છમાં થયેલા કાલિકાચાર્ય–સંતાનીય આ આચાર્ય વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૫૬૬ તથા ૧૫૭૩માં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) વગેરેમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિયો જોવામાં આવે છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ૨; ૧૦૫૭, ૭૦, ૯૬૯).

(૧૬) વિજયસિંહસૂરિ. તપાગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમી સદીના આરંભમાં વિદ્યમાન હતા. તપાગચ્છની પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૪માં, દીક્ષા સં. ૧૬૫૪માં, વાચકપદ સં. ૧૬૭૩માં, સૂરિપદ સં. ૧૬૮૧માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૦૯(૮)માં થયાનું જણાય છે. વિ. સં. ૧૬૮૪થી વિ. સં. ૧૭૦૧ સુધીના લેખો, જે બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ (ખંડ ૧)માં પ્રકટ થયા છે, તેમાં વિજયદેવસૂરિના નામ સાથે તેના પટ્ટધર તરીકે આ વિજયસિંહસૂરિનું નામ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તે તે પ્રતિષ્ઠા-કાર્યોમાં આ સૂરિનો સહકાર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

વિજયદેવસૂરિના પટ્ટધર આ વિજયસિંહસૂરિની ચરણપાદુકા, તેમના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વલ્પ સમયમાં વિ. સં. ૧૭૦૯માં ફા. શુ. ૩ને દિવસે

સ્થાપવામાં આવી હતી. પંચાસરા–પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં સ્થાપેલી આ પાદુકાની પ્રતિષ્ઠા વિજયદેવસૂરિની આજ્ઞાથી મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર-ગણિના શિષ્ય પં. વિવેકચંદ્ર ગણિએ કરી હતી. તેમાં કરેલા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે આ વિજયસિંહસૂરિએ મેવાડના મહારાણા જગત્-સિંહને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. (જુઓ જિનવિ. લે. ૨,૫૧૪) જિનવિ. લે. ૨,૫૨૯માં જણાવ્યા પ્રમાણે આ આચાર્યની મૂર્તિ પણ પાટણમાં (વખતજીની શેરીમાં, સંભવનાથ-જિનમંદિરમાં) સ્થાપવામાં આવી હતી.

રાજનગરમાં લોકનાલિકાસૂત્રની લોકભાષામાં વૃત્તિ કરનાર ધન-વિજયવાચકે વિજયદેવસૂરિના નામ સાથે આ વિજયસિંહસૂરિનું ગચ્છનાયક તરીકે નામ ઉચ્ચાર્યું છે. પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના ભંડારની કાગળની પ્રતિમાંથી આ ગ્રંથનો અંતિમ ભાગ રિ. ૩જાના પૃ. ૨૨૩માં સૂચવ્યો છે. તેમાં સંવત્ જણાવનાર પંક્તિ (शशि वारिधि शशि...... संख्ये) અશુદ્ધ હોવાથી ભૂલથી તેનો સમય વિ. સં. ૧૧૪૧ જણાવ્યો છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૪થામાં ધનવિજય વાચકનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

"Dhanavijaya Vâchaka"

Author of a Bhâshâvṛitti on the Lokanâlika-sûtra, which he wrote apparently in Samvat 1141. When he wrote Vijayadevasuri was at the head of his gachchha, and Vijayasinha was flourishing. This last must be the Vijayasinha who, in Samvat 1183, wrote a Śraddhapratikramaṇasûtravṛitti. See Weber, II. p. 8891. 3, App. p. 223.

પં. હી. હં.ના "જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ" ભા. ૧લામાં તેની નકલ ગુજરાતી અનુવાદરૂપે આ પ્રમાણે ઊતરી આવી છે—

"ધનવિજય વાચક. આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમ સં. ૧૧૪૧માં વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમાં તેમણે લોકનાલિકા સૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખેલી છે. વળી તે લખે છે કે તે સમયમાં વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિ ગચ્છના નાયકો હતા. તે વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૮૩માં શ્રાદ્ધ-પ્રતિક્રમણસૂત્ર-વૃત્તિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે."

આનો સંક્ષિપ્ત ઊતારો "જૈન ઇતિહાસ" (જૈનધર્મ-વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણાથી પ્રકાશિત પૃ. ૯૦)માં થયો છે—

'આ ગ્રંથકર્તા વિક્રમસંવત ૧૧૪૧માં વિદ્યમાન હતા, કેમ કે તે સાલમાં તેમણે લોકનાલિકાસૂત્ર પર ભાષાવૃત્તિ લખી છે.'

'અભિધાન રાજેન્દ્ર' બૃહત્પ્રાકૃતકોષમાં (ભા. ૪, પૃ. ૨૬૫૭માં) પણ આ ભૂલનો સંસ્કૃતમાં ઊતારો થયો છે—

"धणविजय–धनविजय. लोकनालिकासूत्रभाषावृत्तिकृति आचार्ये। अयं विक्रमसंवत् ११४१ मिते विद्यमान आसीत् जै. इ.".

—ઉપર ટાંકેલા ઉલ્લેખોમાં એક જ ભૂલના પરિણામે ગતાનુગતિકતાથી અનેક લેખકોએ સત્તરમી સદીમાં થયેલા ધનવિજયવાચકને બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા જણાવ્યા છે. લોકનાલિકા મૂળ ગ્રંથ જ ચૌદમી સદીમાં થયેલા ધર્મકીર્તિ (ધર્મઘોષસૂરિ)એ રચેલ છે, તો તેની લોકભાષાવૃત્તિ, રાજનગરમાં વિજયાન્ત નામવાળા વાચકદ્વારા, બારમી સદીમાં બની શકે? એ વિષય વિચારવાની તસ્દી ઉપર્યુક્ત લેખક મહાશયોએ લીધી જણાતી નથી.

સદ્ભાગ્યે આ ધનવિજયવાચકની બીજી કૃતિઓ મળી આવે છે. એ ઉપરથી પણ એમની વિદ્યમાનતા સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હતી —એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પંદરમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ મુનિસુંદરસૂરિના અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની અધિરોહિણી ટીકા આ ધનવિજયવાચકે રચી હતી. તેના અંતમાં તેમણે એ ગ્રંથને અકબ્બર-

પ્રતિબોધક ભટ્ટારક હીરવિજયસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિથી ભાવિતાર્થ જણાવી પોતાને તેમના સમકાલીન સૂચવેલ છે, તથા મહોપાધ્યાય કલ્યાણવિજયગણિના શિષ્ય ઉપાધ્યાય ધનવિજયગણિ એવો ત્યાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે.[૧] આ સટીક ગ્રંથ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈદ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યો છે.

આ જ ધનવિજયવાચકનો બીજો ગ્રંથ આભાણમાલિકા અપરનામ ધર્મોપદેશલેશ છે, જેની રચના વિ. સં. ૧૬૯૯માં પોષ માસમાં રાજનગરની સમીપમાં આવેલા ઊષ્માપુર(ઉસ્માનપરા)માં વિજયદેવસૂરિના રાજ્યમાં કરેલી છે. તેમાં પણ પોતાને વાચક કલ્યાણવિજયના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.[૨] આ ગ્રંથ ' આભાણશતક ' નામથી ईर्यापथिकी-षट्त्रिंशिका વગેરે સાથે આગમોદયસમિતિદ્વારા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે.

—આ ઉપરથી વાચક ધનવિજયને અને તેમણે લોકનાલિકાસૂત્રની ભાષાવૃત્તિમાં સૂચવેલ ગચ્છનાયક વિજયદેવસૂરિને તથા વિજયસિંહસૂરિને બારમી સદીના નહિ પણ સત્તરમી સદીમાં થયેલા સમજવા જોઈએ અને ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં થયેલી સ્ખલનાઓ સુધારવી જોઈએ.

---

१ " तपागच्छभ०-मुनिसुन्दरसूरि-निर्मितस्य तत्पट्टपरम्परा० श्रीअकब्बर-प्रतिबोधकभट्टारकश्रीहीरविजयसूरि-श्रीविजयसेनसूरिभावितार्थस्य षोडशशाखस्याध्यात्मकल्पद्रुमस्याधिरोहिणीटीकायां सकलशास्त्रारविन्दप्रद्योतन-महोपाध्यायकल्याणविजयगणिशिष्योपाध्यायश्री**धनविजयगणि**विरचितायां साम्यरहस्यनाम्नी– "

२ " धर्मोपदेशलेशाख्यां, सभ्यामाभाण-मालिकाम् ।
कण्ठपीठे करिष्यन्ति, ते ये श्रेयस्विनः सना ॥
निधि-निधि-रस-शशि १६९९ वर्षे पौषे मासे च पुष्यनक्षत्रे ।
राजनगरोपकण्ठे ऊष्मापुरनाम्नि वरनगरे ॥
श्रीतपगण-गगनाङ्गणदिनमणिकिरणोपमानपरिकरिते ।
श्रीविजयदेवसूरीश्वर-राज्ये प्राज्यपुण्यभरे ॥
चातुर्विद्याविशारद-वाचककल्याणविजयशिष्येण ।
एतच्छतकं निबद्धं, वाचक**धनविजय**-वरगणिना ॥ "

પ્રો. પિટર્સનના રિપોર્ટમાં અને તેના અનુકરણરૂપે પં. હી. હં.ના 'જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' વગેરેમાં તેમને એક માની લેવાની થયેલી ભૂલ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી છે.

ઉપર જણાવેલ ૧૬ સોળ વિજયસિંહસૂરિમાંથી ૪થા નંબરમાં જણાવેલ વિજયસિંહસૂરિ એ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પ્રથમ પટ્ટધર શિષ્ય હતા. જ્યારે ૫ થી ૯ નંબરમાં જણાવેલા આચાર્યો સિદ્ધરાજના રાજ્ય-અમલમાં તથા તેની લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. એથી એમનો પરિચય પણ અહીં પ્રસંગોપાત કરાવી દીધો છે. તે સાથે સ્પષ્ટ કરવા, સમાન-નામધારી છતાં ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં જૂદી જૂદી વ્યક્તિ તરીકે થઈ ગયેલા વિજયસિંહસૂરિ-નામથી જાણવામાં આવેલા બીજા પણ પ્રાચીન-અર્વાચીન આચાર્યોનો પરિચય અહીં કરાવ્યો છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિ—

આ આચાર્ય, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા અને ઉપર નં. ૪થામાં જણાવેલા વિજયસિંહસૂરિના લઘુ ગુરુબંધુ હતા. મલધારી અભયદેવસૂરિનો અને હેમચંદ્રસૂરિનો ઉપર જે પરિચય આપ્યો છે, તેમાં અધિક અંશે આ સૂરિની કૃતિ મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્રની પ્રશસ્તિનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. આ ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામાં ૧૦,૯૯૪ ગાથાપ્રમાણ એટલે અગિયાર હજાર ગાથા-પ્રમાણ છે. આ ઉપરથી આ આચાર્યની વિદ્વત્તાનો સહજ ખ્યાલ થઈ શકે તેમ છે. આ ચરિત્રની તાડપત્રીય મનોહર એક પ્રતિ પાટણના જૈનસંઘના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૫, (પૃ. ૮ થી ૧૮)માં આ ગ્રંથની સવાસો ગાથા-પ્રમાણ પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે. તથા અમારા સન્મિત્ર પં. હરગોવદદાસે 'સુપાસનાહ ચરિઅં'ના ત્રીજા ભાગમાં પ્રસ્તાવનામાં પણ આ પ્રશસ્તિ, સંસ્કૃતછાયા સાથે અને કેટલીક ઉપયોગી ટિપ્પની સાથે આપી છે. સં. ૧૯૮૨માં પાટણના જૈનભંડારોનું અવલોકન કરતાં અમે એ પ્રશસ્તિને મૂળ સાથે તપાસી લઈ યોગ્ય ફેરફાર ટાંકી લીધા હતા.

એનો સમન્વય કરી મૂળ પાઠ સાથે સારાંશ ઉપર દર્શાવ્યો છે અને પ્રો. પિટર્સન વગેરેની થયેલી સ્ખલનાઓ તરફ પાઠકોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે; અવશિષ્ટ ભાગ આગળ દર્શાવવામાં આવે છે.

એ પ્રશસ્તિના અંતિમ ભાગમાં પોતાના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવ્યા પછી પોતાનો અને ચરિત્ર–રચનાનો પરિચય કરાવતાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—"તે હેમચંદ્રસૂરિના (૧) વિજયસિંહ, (૨) શ્રીચંદ્ર અને (૩) વિબુધચંદ્ર એ ત્રણ ગુ(ગ)ણધર–પટ્ટધર શિષ્યો થયા. તેમાંથી શ્રીશ્રીચંદ્રસૂરિ, દેશોમાં વિહરતા અનુક્રમે ધોલકા નામના શ્રેષ્ઠ નગરમાં આવ્યા અને 'ભરુચ' નામના જિનમંદિર પાસે રહ્યા હતા, કે જે જિનમંદિર, ઊંચું, વિશાલ રૂપકોથી-(વિવિધ પ્રકારનાં શિલ્પોથી) રમણીય મંડપથી યુક્ત હતું અને એ રમ્ય મંદિર શ્રીમુનિસુવ્રત જિનવરની પ્રતિમાથી અધિષ્ઠિત હતું.[1]

તે નગરમાં પોરવાડકુલનો ધવલ નામનો ગુણવાન્ શ્રાવક હતો, તેણે જિનચંદ્રસૂરિપ્રમુખ સમગ્ર સંઘને મેળવીને શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામિનું ચરિત્ર કરવા માટે વિનંતિ કરી, સંઘે પણ શ્રીચંદ્રસૂરિને ફરમાવ્યું. સંઘના તે આદેશને સ્વીકારી તે(શ્રીચંદ્રસૂરિ), ત્યાંથી નીકળી આશાવલ્લીપુરી-(આસાવળ, અમદાવાદ પાસે)માં આવીને શ્રીમાલકુલના શ્રેષ્ઠ શ્રાવક નાગિલના સદ્‌ગુણી પુત્રો અવહરિ, ભંડસાલિ અને સરણ વગેરેના ઘરે રહ્યા હતા. ત્યાં રહેલા શ્રીચંદ્રસૂરિએ શ્રીમુનિસુવ્રત તીર્થંકરનું આ ચરિત્ર સિદ્ધાંતને અનુસારે રચ્યું. આ ચરિત્રમાં મતિમોહથી મેં જે

---

૧ "[तेसिं सीसा सिरिविजय-]सिंह-सिरिचंद-विबुहचंद त्ति।
जाया तिन्नि गु(ग)णहरा सिरि**सिरिचंदो** तओ सूरी॥
देसेसु विहरमाणो, कमेण **धवलक्कय्यम्मि** वरनयरे।
संपत्तो तत्थ ठिओ, **भरुयच्छय**नामजिणभवणे॥
उत्तुंगंमि विसाले, रूवग-रमणिज्ज-मंडव-सणाहे।
[सिरि]मुणिसुव्वयजिणवर-पडिमा-समहिट्ठिए रम्मे॥"
—પિ. રિ. ૫, ૧૭. ગા. ૮૦ થી ૮૨.

કંઈપણ અયુક્ત કથન કર્યું હોય, તે સર્વને કૃતકૃત્ય શ્રુતધરો કૃપા કરી વિશુદ્ધ કરો. શ્રેષ્ઠ મતિના નિધાન, ઉદ્યમી પાર્શ્વદેવગણિએ આ ચરિત્રની પાટીપોથી લખવામાં બહુ સાહાય્ય કરી હતી. તેમ જ અવહરિ અને સરણનો કનિષ્ઠ ભાઈ જસરાજ, ઉત્સાહ આપી વિશેષ સાહાય્યકારક થયો હતો. વિક્રમકાલથી ૧૧૯૩ વર્ષે તેમના વચન પછી દીવાળીના દિવસે આ ચરિત્ર પરિસમાપ્ત થયું. આમાંનું પ્રથમ પુસ્તક, (......ના પુત્રે) વિનીત લેખક દેવરાજે લખ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં ગાથાની સંખ્યા દસ હજાર, નવસો ચોરાણુ જાણવી. જ્યાં સુધી આ વિમલ ભારતવર્ષમાં સર્વજ્ઞનું શાસન, ભવ્યજનોના મોહાદિ દોષો શાંત કરી તેમને જ્ઞાનવશ કરે છે, ત્યાં સુધી આ મુનિસુવ્રતજિનના ચરિત્રનું સાધુઓ અનુગ્રહપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરો અને ભવ્યજનો એકાગ્રચિત્ત થઈ તેને સદા સાંભળો.[૧]" ગ્રંથકારના આવા ઉદાર અંતિમ ઉલ્લેખવાળું, ૨૬ ઈંચની લંબાઈવાળાં ૪૫૧ તાડનાં પાનાં પર લખાયેલું આ ચરિત્ર, પાટણના જૈનભંડારમાં હજુ સુધી સખ્ત બંધનમાં હોઈ ગ્રંથકારનો પરિશ્રમ અને ઉપર જણાવેલ ઉદાર આશય ભાગ્યે જ સફલ થાય છે. કોઈ તીવ્રદર્શનાભિલાષી સાહિત્યપ્રેમીના પ્રબલ પ્રયત્નથી દસકામાં એકાદ વખત થોડી ક્ષણો માટે એ પુસ્તક બંધનમુક્ત થઈ બહારનાં હવા-પ્રકાશ જોવા ભાગ્યશાલી થતું હશે! ભંડારોના સંરક્ષકો હવે કાંઈક વિશેષ ઉદાર બુદ્ધિ વાપરે, સાહિત્ય-પ્રકાશક સંસ્થાઓ આવા ગ્રંથોનો ઉદ્ધાર કરી જૈન વિદ્વાનોની અપ્રતિમ વાઙ્મય સેવાને પ્રકાશમાં લાવે અને જન-સમાજને તેનો લાભ આપવા સાધન-સુલભતા કરી આપે તેમ ઇચ્છવું અહિં પ્રાસંગિક અને ઉપયુક્ત લેખાશે.

---

१ " सड्ढो अत्थि गुणड्ढो, धवलो नामेण पोरुवाडकुले ।
तेण जिणचंदसूरि-प्पमुहो संघो समग्गो ॥
मेलेउं विन्नत्तो, सिरिमुणिसुव्वयजिणिंद चरिअस्स ।
करणत्थं संवेण वि सिरिचंदो पभणिओ सूरी ॥

સ્ખલના-શોધન—

પ્રો. પિટર્સનના રિ. ૪થા(ટેક્સ્ટ પે. ૭-૯)માં ઉપર જણાવેલ ગ્રંથકાર અને ગ્રંથનો પરિચય કરાવતાં તથા રિ. ૫માં મૂકેલી ગ્રંથકારોની સૂચીમાં પ્રશસ્તિની કંઈક અશુદ્ધિ અને તેનો અર્થ સમજવામાં કંઈક

सो तं संघाएसं, पडिवज्जिउं विणिग्गओ तत्तो ।
आसावल्लिपुरीए, आगंतूणं ठिओ गिहे ॥
सिरिमालकुल-समुब्भव-वरसावय-सेट्ठिनागिलसुयाण ।
अवहरि-भंडसालिय-सरणय-पमुहाण सगुणाण ॥
तत्थ ठिएण **सिरिचंदसूरिणा** विरइयं इमं चरियं ।
सिरिमुणिसुव्वयतित्थंकरस्स समयाणुसारेण ॥
जं किं पि इह अनुत्तं, उत्तं मइमोहओ मए अत्थि ।
तं सुयहरा कयकिच्चा मज्झ विसोहंतु सव्वं पि ॥
पट्टिय-पोत्थिय-लिहणे, गणिणा कयमत्थ पासदेवेण ।
वहु साहेज्जं उज्जमपरेण वरमइनिहाणेण ॥
अवहरि-सरणयाणं कणिट्ठभाया तहेव जसराओ ।
साहेज्जकरो उच्छाहम्म य जाओ विसेसेण ॥
विक्कमकालाउ एगवी(वा)ससहस्से सए-सावणउ (तिणवईए) ।
तव्वयणंतर-दीवस(प)व्वदिणंमि एयं परिसमत्तं ॥
एत्थ य पढमं पुत्थइ(य)मभिलिहियं देवरायकर सिस्से ।
......म्मयवतणएण लेहएण विणीएण ॥
गाहाणं संखा यज (सह)स्स दस होंति नव सयाइं च ।
चउणवइसमहियाइं, नेयाइं एत्थ गंथंमि ॥
वासे जाविह भारहम्मि विमले सव्वण्णुणो सासणं,
हुज्जा भव्वजणोह-मोह-समिसव्वरे समित्ता नाणसवसं (?) ।
...मुणिसुव्वयस्स चरियं साणुनट्ठं ग्गहा) साहुणो,
वक्खाणंतु सुणंतु स(भ)व्व-निवहा एक्क(ग)ग्गचित्ता सया ॥ **१०९९४ ॥**
श्रीश्रीचंद्रसूरिविरचितं श्रीमुनिसुव्रतस्वामिचरितं समाप्तं ॥"

—પિ. રિ. ૫, ૧૭-૧૮ ગા. ૮૩ થી ૯૪.

ભૂલ થવાથી કેટલીક સ્ખલનાઓ થઈ જણાય છે અને તેનો આધાર લઈ બીજા લેખકોએ પણ એ સ્ખલનાઓ કરી છે, તેથી તેનું સૂચન કરવું અહીં ઉપયુક્ત છે. પ્રો. પિટર્સને આ પ્રમાણે નોંધ કરી છે—

"No. 50 of these Patan books is a gigantic life of the twentieth Jain Tîrthankar, in 10,994 gâthâs, the last of which came from the author's mind in the Śrâvana month of the Vikrama year 1121=A.D. 1065, during the sacred Paryûshana season."

(4) Śrîchandrasûri, Vibudhachandra and Tinni (?), of whom Śrîchandrasûri was the first in rank. He was staying at Broach when the Nagar Sheth of the town, one Dhavala, and other pious Jain laymen came to him with Jina-chandra at their head and asked him to compose a life of Munisuvrata. Hence the present book. He wrote it in the city Âsâvallî, being the guest of the merchant Nagila of the Śrîmâla kula."

—પ્રો. પિટર્સનના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ, પં. હીરાલાલે ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે ઉતારી છે—"**શ્રીચંદ્રસૂરિ**—આ આચાર્ય મલ્લધારી શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તે વિક્રમસંવત ૧૧૨૧માં વિદ્યમાન હતા. તે સાલમાં જ્યારે તે ભરુચમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાંના નગરશેઠ ધવલશાહે સંઘ-સહિત તેમને મુનિસુવ્રતસ્વામિનું ચરિત્ર રચવાની વિનતિ કરી હતી, અને તેથી તેમણે આશાવલીમાં આવી, શ્રીમાલકુલના નાગિલ નામના શ્રાવકના ઉપાશ્રયમાં રહી તે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તે ગ્રંથની પહેલી પ્રતિ પાર્શ્વદેવગણિએ લખી હતી."

—જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સં. ૧૯૫૭માં પ્રકાશિત થયેલ (ભા. ૧, પૃ. ૧૪૫).

આ જ ઉલ્લેખની નકલ, ‘ જૈન ઇતિહાસ ’ (જૈનધર્મ-વિદ્યા-પ્રસારક વર્ગ પાલીતાણા તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૪માં છપાયેલ)માં પ્રકરણ ૧૪, પૃ. ૮૮માં પણ જોવામાં આવે છે.

‘ અભિધાન-રાજેંદ્ર ’ નામના બૃહતપ્રાકૃતકોષમાં પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખની નકલ સંસ્કૃતમાં ઊતરી આવી છે—(ભા. ૭, પૃ. ૮૫૨).

“ सिरिचंद-श्रीचन्द्र-मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिशिष्ये विक्रम ११२१ वर्षे भृगुकच्छनगरश्रेष्ठिनो धवलशाहनाम्नः प्रार्थनया मुनिसुव्रतस्वामिचरित्रकारके आचार्ये च । जै. इ. ”

—જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઉપર જણાવેલ ફકરાની નકલ સંગ્રહણીસૂત્રની પ્રસ્તાવનામાં મુનિરાજ શ્રીલલિતવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં ઉતારી છે, પરંતુ મુનિસુવ્રતસ્વામિના ચરિત્રની રચનાનો સંવત્ ત્યાં વિ. સં. ૧૧૯૩ દર્શાવ્યો છે.

—જૈન ગ્રંથાવલી (જૈન શ્વે. કૉ૦ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત પૃ. ૬૪)માં આ શ્રીચંદ્રસૂરિને પિંડવિશુદ્ધિના વૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાવતાં આ પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે—

“ શ્રીચંદ્રસૂરિ તે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય છે. તેમણે સંવત્ ૧૧૯૩માં મુનિસુવ્રતસ્વામિનું ચરિત્ર રચ્યું છે. પિટર્સનના પાંચમા રિપોર્ટમાં મુનિસુવ્રત-ચરિત્ર રચ્યાનો સંવત્ ૧૧૨૧ આપેલ છે, તે ભૂલ કરી છે; કારણ કે તેમના ગુરુ હેમચંદ્રસૂરિની સંવત્ ૧૧૬૪માં સ્વહસ્ત-લિખિત પોથી પાટણમાં મોજૂદ છે. એમ કિલહોર્ને નોંધ કરી છે. રિપોર્ટના સાતમે પાને આ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ આપેલ છે. ત્યાં “ एगवाससहस्से ”ના બદલે ‘ एगवीवसहस्से ’ ભૂલથી છપાયું છે. તે પરથી પિટર્સન સાહેબે ગોથું ખાધું લાગે છે. આ વૃત્તિ માટે પાટણની એક

ટીપમાં પાર્શ્વદેવની સહાયતાથી આ વૃત્તિ રચી છે એમ પણ લખેલ છે. તે પરથી આ વૃત્તિકાર શ્રીચંદ્ર તે મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના જ શિષ્ય છે, એમ ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે. ”

૧ પ્રો. પિટર્સને અને તેમના ઉલ્લેખનું અનુકરણ કરનારાઓએ શ્રીચંદ્રસૂરિ ભરુચમાં પધાર્યાની અને ભરુચના ધવલ નામના શેઠની વિનતિથી મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચાયાની હકીકત જણાવી છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલી પ્રશસ્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે એ ધવલ શ્રાવક ધોલકાના હોવા જોઈએ. ધોલકામાં ‘ ભરુચ ’ નામથી ઓળખાતું જિનમંદિર હતું, ત્યાં એ શ્રીચંદ્રસૂરિએ નિવાસ કર્યો હતો. જેમ શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરેનાં અનુકરણો અન્ય સ્થળોમાં થાય છે અને તે ઉપચારથી તેવા નામથી ઓળખાય છે; તેવી રીતે મુનિસુવ્રતસ્વામિથી અધિષ્ઠિત થયેલ ભરુચના જિનમંદિરના અનુકરણરૂપે ધોલકામાં તેવું મંદિર હતું, તેમ પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. પં. હરગોવિંદદાસે પણ આ પ્રશસ્તિની સંસ્કૃત ટિપ્પનીમાં આવો આશય સૂચવ્યો છે, તે યોગ્ય જણાય છે.

૨ મુનિસુવ્રતચરિત્રની રચનાનો સમય વિક્રમસંવત્ ૧૧૨૧ પ્રો. પિટર્સન વગેરેએ દર્શાવ્યો છે, તે ભ્રાંતિયુક્ત અને અસંભવિત પૂરવાર થાય છે; કારણ કે એ જ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં શ્રીચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૦ અને ૧૧૭૫માં રચાયેલા પોતાના ગુરુએ રચેલા ભવભાવના, વિશેષાવશ્યક-વિવરણ વગેરે ગ્રંથોનાં નામ દર્શાવે છે અને વિ. સં. ૧૧૯૯માં લક્ષ્મણગણિ સુપાર્શ્વનાથચરિત્રમાં આ મુનિસુવ્રતચરિત્રનું સ્મરણ કરે છે. તેથી એ વચ્ચેનો સમય હોવો જોઈએ. પ્રશસ્તિની સંવત્ દર્શાવનારી ગાથા પરથી રચના-સમય બરાબર સ્પષ્ટ થતો નથી, તો પણ બૃહટ્ટિપ્પનિકાના[1] ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં.

---

૧ ‘ मुनिसुव्रतचरितं प्रा. ११९३ वर्षे चंद्रसूरिरइयं (चिंतं) गाथा १०९९४। ’

—બૃહટ્ટિપ્પનિકા (જૈન સાહિત્ય સંશોધક ભા. ૧, અં. ૨).

૧૧૯૩ સંભવિત છે. એથી જૈનગ્રંથાવલીમાં તથા પં. હરગોવિંદદાસની પ્રસ્તાવના વગેરેમાં એ જ માન્ય રાખેલ છે, તે યોગ્ય લાગે છે.

એ સિવાય પ્રશસ્તિ પરથી જે અર્થ સમજાય છે, તે ઉપર દર્શાવેલ હોવાથી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ઉપરના ઉલ્લેખોમાં ક્યાં ક્યાં ભૂલ થાય છે, તે તે પરથી સમજી શકાશે.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિનો રચેલો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકીના જીવોની ઉત્પત્તિ વગેરે વિષયોનો બોધ કરાવતો સંગ્રહણીરત્ન નામનો બીજો પ્રાકૃત ગ્રંથ મળી આવે છે, તેના અંતમાં પણ તેમણે પોતાને મલધારી-હેમસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે.[1] આ ગ્રંથ પર તેમના જ શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં સાડાત્રણ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચેલી છે.[2] શેઠ દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી આ ગ્રંથ વૃત્તિ સાથે પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. છપાયેલ હેડીંગમાં તેના મૂલ પાઠના કર્તા દેવભદ્રસૂરિ છપાયેલ છે, તે ભૂલ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં શ્રીચંદ્ર-સૂરિ જોઈએ.

આ શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્રીજી કૃતિ ક્ષેત્રસમાસ નામની છે. જેનો પ્રારંભ 'नमित्तु वीरं सयलत्थभासगं' આવાં પદોથી થાય છે. આ ગ્રંથ મોટા ક્ષેત્રસમાસ પરથી ઉદ્ધરી રચવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથની એક તાડ-પત્રીય પ્રતિ ખંભાતના ભંડારમાં છે. પ્રો. પિટર્સને રિ. ૩, પૃ. ૨૦માં આનો આદ્યંત ભાગ દર્શાવ્યો છે. [3]બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં સૂચવેલી દેવભદ્ર-

---

૧ "मलहारि-हेमसूरीण सीसलेसेण सूरिणा रइयं।
संघयणिरयणमेयं, नंदउ जा वीरजिणतित्थं ॥"

૨ "श्रीहर्षपुरीयगच्छालङ्कारमलधारि-श्रीमदभयदेवसूरिपट्टरत्नश्रीहेमचन्द्रसूरि-शिष्य-श्रीचन्द्रसूरिचरणाम्बुजचञ्चरीकेण श्रीमुनिचन्द्रसूरिभ्यो लब्धप्रतिष्ठेन श्रीदेवभद्रसूरिणा विरचिता स्वगुरु-प्रणीत-संग्रहण्या वृत्तिः समर्थिता । ग्रं. ३५०० ॥"

૩ 'बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः १२३३ वर्षे देवभद्रीया १००० स्तम्भने ।' बृ.

સૂરિની વિ. સં. ૧૨૩૩માં રચાયેલી એકહજાર શ્લોક–પ્રમાણ બૃહત્ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિ એ આ લઘુ ક્ષેત્રસમાસની વૃત્તિ હોવાનુ અનુમાન છે.

[1]બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર વિ. સં. ૧૧૭૬ અને વિ. સં. ૧૧૮૦માં વૃત્તિ કરનાર તરીકે યશોદેવ અને શ્રીચંદ્રસૂરિ એવાં બે નામો દર્શાવ્યાં છે. તેમાંના શ્રીચંદ્રસૂરિને જૈન ગ્રંથાવલી(જૈન શ્વે. કો. ઓફિસ, મુંબઈથી પ્રકટ થયેલ પૃ. ૬૪)માં મલધારી–હેમસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તે યોગ્ય લાગતું નથી. અમારા ધારવા પ્રમાણે એ બે વૃત્તિઓ જૂદી નહિ, પણ એક જ હશે. વૃત્તિકારનું નામ યશોદેવ અને તેના ગુરુનું નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ છે, જે આ ચંદ્રસૂરિથી ભિન્ન વ્યક્તિ છે, એમ આગળ જોવાશે.

પ્રો. પિટર્સને રિ. ૫માં ગ્રંથકારોની સૂચીમાં અંગ્રેજીમાં તથા તે પરથી ગૂજરાતીમાં પં. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં ચંદ્રસૂરિ(૧)નો પરિચય કરાવતાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં આવશ્યક–સૂત્ર પર પ્રદેશ વ્યાખ્યા-ટિપ્પન તથા ૧૨૨૮માં નિરયાવલીસૂત્ર પર ટીકા રચનાર તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે તપાસતાં તે ગ્રંથકાર જૂદા જણાઈ આવે છે, તેનો પરિચય પણ આગળ જોવાશે.

દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના સંસ્કૃત ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૪)માં મુનિસુવ્રતસ્વામિ–ચરિત્ર, સંગ્રહણી-સૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ રચનારા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને ન્યાયપ્રવેશ–ટિપ્પન, નિરયાવલિકા–વૃત્તિ અને નંદી વગેરેના ટિપ્પન કરનાર તરીકે પણ

---

૧ "पिण्डविशुद्धिसूत्रं जैनवल्लभम्। गाथा १०३.

(१) वृत्तिः ११७६ वर्षे यशोदेवी २८००।

(३) अणुवृत्तिः ११८० वर्षे श्रीचन्द्रसूरिया ४४००। प्रत्यन्तरे अनुवृत्तिः ११७६ वर्षे यशोदेवी २८००। वृत्तिः ११८० वर्षे श्रीचन्द्रसूरीया ४४००।"–बृ.

સૂચવી આ છએ ગ્રંથોના કર્તા તરીકે આ શ્રીચંદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે, પરંતુ આમાં છેલ્લે જણાવેલ ત્રણ ગ્રંથોના કર્તા બીજા શ્રીચંદ્રસૂરિ છે. તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના સાતમા દ્વારમાં એકસો વીશ જિનના નામ-કીર્તનને અંતે સૂચવાયેલ શ્રીચંદ્રસૂરિ પણ આથી ભિન્ન જણાય છે, તે આગળ ઉપર જોવાશે.

'અભિધાન-રાજેન્દ્ર' બૃહત્પ્રાકૃતકોષ (ભા. ૩જા, પૃ. ૧૦૯૬)માં આ શ્રીચંદ્રસૂરિને વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી તેને આવશ્યકસૂત્ર-પ્રદેશવ્યાખ્યા-ટિપ્પનકાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે; પરંતુ તે જૈ. ઈ ના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરી જણાવેલ હોવાથી તે પણ ભૂલભરેલ છે. આવશ્યકસૂત્રની પ્રદેશવ્યાખ્યા કે જેનું અપરનામ ટિપ્પન છે, તે મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિએ રચ્યું હતું, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે.

લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ

વિ. સં. ૧૧૯૯માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાળના રાજ્યપ્રારંભમાં દશહજારશ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત સુપાર્શ્વ-નાથ-ચરિત્ર રચનાર લક્ષ્મણગણિએ ગ્રંથની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય તરીકે પોતાના વડીલ ગુરુબંધુ પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય ત્રણ પદ્યોથી કરાવ્યો છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે—

"એ હેમચંદ્રસૂરિના બીજા શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જે મુદ્રા-વિનાના વિદ્યા-સમુદ્રને ઉલ્લસિત કરવામાં પૂર્ણિમાના પૂર્ણચન્દ્ર-સમા અને જિન-પ્રવચનરૂપી કુમુદને વિકસાવનારા થયા. જેણે માત્ર શ્રીલાટ-દેશની મુદ્રા(મંત્રિમુદ્રા)ને જ નહિ, શ્રમણમુદ્રા(સાધુધર્મ)ને પાલન કરતાં પણ જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરી છે. મુનિસુવ્રતચરિતરૂપી રંગશાલા(નાટ્યગૃહ-થિયેટર)માં વિલસિત થયેલી—ખીલેલી જેમની વાણી, છંદ(ચરિતપક્ષમાં વૃત્તો અને નટીપક્ષમાં અભિપ્રાય)ને અનુ-

સરતી તથા અલંકારો(ચરિતપક્ષમાં શ્લેષ, ઉપમા વગેરે અને નટી-પક્ષમાં આભૂષણો)થી શોભતી નટીની જેવી શોભે છે. "[1]

શ્રીચંદ્રસૂરિના સમકાલીન તેમના લઘુ ગુરુબંધુ લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ પરથી એવું સૂચિત થાય છે, કે શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશના મંત્રીપદે મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત હોવા જોઈએ અને સંભવ પ્રમાણે તે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં જ મુદ્રાધિકારી હોવા જોઈએ. આ મુદ્રાધિકારનું પાલન કરતાં તેમણે જિન-પ્રવચનની પ્રભાવના કરી હતી.

—એ ઉપરથી એવું સમજાય છે કે—મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના સદુપદેશથી સિદ્ધરાજ દ્વારા ભરુચ તરફના ભાગમાં થયેલાં સત્કાર્યોમાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ પૂર્વાવસ્થામાં મુદ્રાધિકારી—મંત્રી તરીકે અપૂર્વ સેવાભાવ સમર્પ્યો હશે; પરંતુ ખેદ એટલો છે કે—એ સંબંધી ગૂઢ ઇતિહાસ આપણે મેળવી શકયા નથી. શ્રીચંદ્રસૂરિનો પૂર્વાવસ્થાનો પરિચય, તેમનું પૂર્વનામ, તેમનો મુદ્રાધિકાર કેટલાં વરસો સુધી હતો, તેમના દ્વારા થયેલાં વિશેષ કાર્યો—એ વગેરે સંબંધમાં કંઈક વિશેષ જાણવાયોગ્ય મળી આવે તો નવીન પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

લક્ષ્મણગણિના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરતો ભાવ, રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૫ લગભગમાં રચેલી ન્યાયકંદલી-પંજિકાના અંતમાં

---

१ " दुइओ अमुद्द-विज्जासमुद्द-संपुन्न-पुन्निमाइंदो ।
जिणपवयण कुमुय-वियासगो य सिरिचंदसूरि त्ति ॥
पालंतेणं सिरिलाडदेसमुद्दं न केवलं जेण ।
जिण-पवयणस्स विहिया पभावणा समणमुद्दं पि ॥
जस्स य मुणिसुव्वयचरिय-रंगसालाए विलसिया वाणी ।
छंदाणुगयालंकारसालिणी लंखयवहु व्व ॥ "

—જૈન-વિવિધિ-સાહિત્ય-શાસ્ત્રમાલામાં પ્રકાશિત.

તથા વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચેલી પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય-મહાકાવ્યની વૃત્તિના અંતમાં પણ સૂચવેલ છે. વિશેષમાં તેમણે વિબુધચંદ્રમુનિને પણ લાટ-દેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે—

"તે(મલધારી-હેમચંદ્રસૂરિ)ના બે વંશજ–શિષ્યો શ્રીચંદ્રમુનીંદ્ર અને વિબુધેંદુમુનિ થયા કે જેઓએ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી."[1]

મલધારી દેવપ્રભસૂરિએ પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંબંધમાં વિજયસિંહસૂરિના સ્મરણ પછી જણાવ્યું છે, હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર તરીકે હેમચંદ્રસૂરિના પદને શોભાવનારા, ગુણોના અદ્વિતીય નિધિરૂપ શ્રીચંદ્રસૂરિ થયા, જેમણે વિદ્યાને અને મદને લાંબો વિયોગ કરાવ્યો.[2] વિદ્વાનોને વિદ્યાને લીધે મદ થવો સુલભ હોય છે, તેમ છતાં આ પ્રૌઢ વિદ્યાવાન્ વિદ્વાને મદને પોતાની પાસે આવવા દીધો ન હતો. સારાંશ કે તેઓ વિદ્યાવાન્ છતાં નિરહંકારી હતા.

પ્રા. સદ્ગુરુ-પદ્ધતિ(હર્ષપુરીયગચ્છ-પટ્ટાવલી)માં સૂચવ્યું છે કે—

"શ્રીચંદ્રસૂરિનો કોઈ અભિનવ પ્રકારનો કાવ્યરસ જયવંતો વર્તો, કે જે બહુ રોગ, શોક, કલિ-મલ, જન્મ, જરા તથા મરણને દૂર કરનારો છે."[3]

---

૧ "श्रीश्रीचन्द्रमुनीन्द्रो विबुधेन्दुमुनिश्च तस्य वंश्यौ द्वौ ।
यौ लाटदेशमुद्रामुज्झित्वा जगृहतुर्दीक्षाम् ॥"

—ન્યાયકંદલીપંજિકા તથા પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિની પ્રશસ્તિ. પિ. રિ. ૩, ૨૭૫ તથા પત્તન-ભાં. સૂચી.)

૨ "श्रीचन्द्रसूरिरभवत् तदीयपदभूषणं गुणैकनिधिः ।
विद्यायाश्च मदस्य च, येन वितेने चिरवियोगः" —પિ. રિ. ૩, ૧૩૩.

૩ "सिरिसिरिचंदमुणिंदस्स, अहिणवो जयइ कोइ कव्वरसो।
बहुरोय-सोय-कलिमल-जम्मण-जरा-मरण-निट्ठवणो ॥" —પિ. રિ. ૫, ૯૭.

સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં થયેલા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના સમકાલીન અને તેમનાથી પ્રાચીન અર્વાચીન શ્રીચંદ્ર નામના બીજા અનેક આચાર્યો થઈ ગયેલા હોવાથી કેટલાક લેખકોએ તેમના સંબંધમાં ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. એટલે સ્પષ્ટ કરવા જાણવામાં આવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના કેટલાક આચાર્યોનો પરિચય અહીં કરાવવામાં આવે છે—

(૧) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્ય વિક્રમની બીજી સદીની લગભગમાં થયા જણાય છે. સોપારક(સોપારા-મુંબઈ પાસે)માં વસતા ધનાઢ્ય શ્રાવક જિનદત્તની પત્ની ઈશ્વરીના એ સુપુત્ર હતા. તેમને બીજા ત્રણ બંધુઓ હતા. તેમાંથી વડિલનું નામ નાગેન્દ્ર અને લઘુબંધુનાં નિર્વૃતિ અને વિદ્યાધર એવાં નામો હતાં. એ વખતમાં દુષ્કાળે ભયંકર કેર વર્તાવ્યો હતો, તેથી કંટાળી જિનદત્તશેઠે લાખ રૂપિયાના મૂલ્યથી અન્ન પકાવી, તેને વિષ-મિશ્રિત કરી નાખી ખાવાની તૈયારી કરી હતી, પરંતુ તે જ અરસામાં આર્યવજ્રસ્વામિના પટ્ટધર આર્યવજ્રસેનનું ત્યાં આગમન થયું અને તેમણે એ લક્ષણથી ગુરુના ભવિષ્ય-કથન પ્રમાણે બીજે દિવસે જ સુકાલ થવાની સૂચના આપી. દૈવયોગે પ્રભાતમાં વહાણો-દ્વારા પુષ્કળ ધાન્ય આવતાં સુકાળ થયો. ત્યારપછી જિનદત્ત શેઠે, પત્ની અને ચારે પુત્રો સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી. જશનામી એ ચારે મહાનુભાવોથી (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) ચંદ્ર, (૩) નિર્વૃતિ અને (૪) વિદ્યાધર એવી શાખાઓ પ્રકટી. કાલક્રમે એ કુલ અને ગચ્છ-નામથી પણ પ્રખ્યાત થઈ. એમની પરંપરામાં થયેલા જૈન સાધુ–સાધ્વીઓ તે તે કુલથી અથવા ગચ્છથી પ્રસિદ્ધ થયા. આ ચંદ્રસૂરિની પરંપરામાં હજારો મુનિઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પોતાનો પરિચય ચાંદ્રકુલીન તરીકે કરાવ્યો છે. કલ્પસૂત્ર–સ્થવિરાવલી, કથાવલી, હૈમ પરિશિષ્ટપર્વ એ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) **ચન્દ્રર્ષિ.** આ આચાર્ય ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થયા જણાય છે. શતક વગેરે પાંચ ગ્રંથ અથવા દ્વારોના સંગ્રહવાળી 'પંચ-

સંગ્રહ ' નામની કૃતિ આ આચાર્યની આધ્યાત્મિક પ્રતિભાને સૂચવે છે. 'સત્તરિકા ' નામના ગ્રંથને દૃષ્ટિવાદના નિસ્યંદરૂપ જણાવનાર આ મહત્તરના પંચસંગ્રહ ગ્રંથ પર મલયગિરિ જેવા સમર્થ વિદ્વાને અઢાર હજારથી અધિક શ્લોક-પ્રમાણુવાળી વૃત્તિ રચેલી છે, જે પં. હી. હં. દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે. જૈન સિદ્ધાંતથી ઉદ્ધરી શ્રુતદેવીના પ્રસાદથી સંક્ષિપ્ત ગંભીર પ્રકરણ રચનાર આ ચન્દ્રર્ષિની પંચસંગ્રહ–કૃતિ જીવ અને કર્મ–વિષયક જિજ્ઞાસા ધરાવનારને અત્યંત ઉપયોગી અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ સૂચવી શકાય તેમ છે.

(૩) શ્રીચંદ્ર કવિ. આ દિગંબર વિદ્વાનની કથાકોષ નામની ૫૩ સંધિ(પરિચ્છેદ)વાળી અપભ્રંશભાષામય કૃતિ મળી આવી છે. તેના અંતમાં મૂકેલી સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે કુંદકુંદાચાર્યની પરંપરામાં શ્રીકીર્તિ મુનીશ્વર પછી શ્રુતકીર્તિ નામના પ્રભાવક વ્યાખ્યાતા અને કવિ થયા, કે જેમના ચરણકમળને ગાંગેય, ભોજદેવ વગેરે રાજાઓએ પૂજ્યા હતા. તેમના પછી સહસ્રકીર્તિના શિષ્ય વીર્યચંદ્રસૂરિ પૃથ્વી પર પ્રસિદ્ધ થયા. તેમના વિદ્વાન્ અને વિવેકી શિષ્ય આ શ્રીચંદ્ર થયા, તેમણે ભવ્યોની પ્રાર્થનાથી પૂર્વાચાર્યોની કૃતિને આધારે આ કથાકોષ રચ્યો હતો.

વિશેષમાં તેમાં જણાવ્યું છે કે—અણહિલ્લપુર(પાટણ)માં પોરવાડ સજ્જન નામનો સજ્જન થઈ ગયો, જે મૂલરાજ રાજાના ધર્મસ્થાનનો ગોષ્ઠિક હતો. તેને ધાર્મિકજનોમાં અને ચતુર્વિધ સંઘમાં અગ્રેસર કૃષ્ણ નામનો પુત્ર હતો. તેની વહાલી બેન રાણુને વીજા, સાહણપાલ અને સાઢદેવ નામના ત્રણ પુત્રો તથા સિરી, શૃંગારદેવી, સૂંદુ અને સોખુ એ નામની ચાર પુત્રીઓ હતી. તેમાંની સુંદકા એ કલિકાલરૂપી મહાસર્પના ઝેરથી મૂર્છિત થયેલા જૈનધર્મને સજીવન કરવામાં જીવનૌષધિ થઈ હતી. મહાશ્રાવક કૃષ્ણના શુભાત્મા સંતાને આ કથાકોષનું વ્યાખ્યાન પોતાના કર્મક્ષય માટે કરાવ્યું હતું.

—આ કથાકોષનો આદ્યંત ભાગ, 'મધ્યપ્રાંત અને બિરાર'ના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત પુસ્તકોના કૅટલોગમાં રાયબહાદુર હીરાલાલ મહાશયે પૃ. ૭૨૫ થી ૭૨૭માં દર્શાવેલ છે.

(૪) **ચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્ય ચંદ્રકુલમાં થયેલા પરિષહાદિ સહન કરનારા વીરગણિના શિષ્ય હતા અને દેવચંદ્રગણિના વડીલ ગુરુબંધુ હતા. વિ. સં. ૧૧૭૨માં પ્રથમ-પંચાશકની ચૂર્ણિ; વિ. સં. ૧૧૭૪માં ઈર્યાપથિકી-ચૂર્ણિ, ચૈત્યવન્દના-ચૂર્ણિ, અને વંદનક-ચૂર્ણિ રચનારા, વિ. સં. ૧૧૭૬માં જિનવલ્લભસૂરિના પિંડવિશુદ્ધિ ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચનાર, તથા વિ. સં. ૧૧૮૦માં અણહિલ્લવાડ પાટણમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં સોની નેમિચંદ્રની પૌષધશાળામાં પાક્ષિકસૂત્ર પર ૨૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ સુખવિબોધા વૃત્તિ રચનાર અને વિ. સં. ૧૧૮૨માં પચ્ચક્ખાણ—સરૂવ (પ્રત્યાખ્યાન-સ્વરૂપ) રચનારા યશોદેવસૂરિ પોતાને આ શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે; એથી આ આચાર્યનો સમય સિદ્ધરાજના રાજ્ય-પ્રારંભ લગભગનો વિક્રમની બારમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ સ્પષ્ટ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના અંગ્રેજી ઉલ્લેખની ગૂજરાતીમાં નકલ કરતાં પં. હીરાલાલે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં આ આચાર્યને ચંદ્રસૂરિ(૨) તરીકે પરિચય કરાવતાં દેવચંદ્રગણિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે એ દેવચંદ્રગણિના વડિલ સતીર્થ્ય ગુરુભાઈ હતા. યશોદેવસૂરિએ રચેલી પાક્ષિકસૂત્રની વૃત્તિ દે. લા. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી છે, તેની પ્રશસ્તિ વિચારવાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

(૫) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા. વિ. સં. ૧૧૯૩માં મુનિસુવ્રતચરિત્ર, સંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ વગેરે પ્રાકૃત કૃતિઓ રચનાર તરીકે અને પૂર્વાવસ્થામાં લાટદેશની મુદ્રાનું પાલન કરનાર તથા દેવભદ્રસૂરિના ગુરુ તરીકે આ આચાર્યનો પરિચય ઉપર કરાવેલ છે.

(૬) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્ય બૃહદ્‌ગચ્છમાં થઈ ગયેલા જિનચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર હતા અને આમ્રદેવસૂરિના લઘુ ગુરુબંધુ હતા. તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં વિદ્યમાન હતા. આમ્રદેવસૂરિએ યશોનાગશેઠની વસતિમાં રહીને આરંભેલી આખ્યાન-મણિકોશની ચૌદ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૯૦માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં જ ધવલપુર(ધોલકા)-માં અચ્છુપ્તની વસતિમાં પૂર્ણ કરી હતી. સવાનવ મહિના સુધી માનસ-ગર્ભમાં રાખી ઉત્પન્ન કરેલી આ વૃત્તિની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં આમ્રદેવસૂરિએ પોતાના આ લઘુ ગુરુબંધુ શ્રીચંદ્રસૂરિનું નામ દર્શાવ્યું છે. પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના જૈનભંડારની તાડપત્રીય પુસ્તિકા પરથી આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ રિ. ૩જા (પૃ. ૭૯ થી ૮૨)માં આપેલી છે. તે પરથી જણાય છે કે કલાકુશલ નેમિચંદ્ર, ગુણાકર અને પાર્શ્વદેવગણિએ આ વિશાલ વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યોમાં અને આધાન-ઉદ્ધરણમાં સહાયતા કરી હતી.

આ મૂલ આખ્યાન-મણિકોશને રચનાર દેવેન્દ્રગણિ અપરનામ નેમિચંદ્રસૂરિ, તેમના પૂર્વજ બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૯માં ઉત્તરાધ્યયનની ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૩૯(૪૧)માં મહાવીર-ચરિત(પ્રા.), રત્નચૂડચરિત વગેરે રચ્યાં હતાં.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ ભૂપાલના મહામાત્ય પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં આઠ આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ ચોવીશે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો રચનારા હરિભદ્રસૂરિએ આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

(૭) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમા વિદ્યમાન હતા. જેમના પૂર્વજ અજિતસિંહસૂરિએ વિશ્રાન્તવિદ્યાધરની વ્યાખ્યા કરી હતી. ચંદ્રકુલના

આ આચાર્યે, પોતાને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ સૂરિનું સૂરિપદ પહેલાં સામાન્ય અવસ્થામાં 'પાર્શ્વદેવગણિ' એવું નામ હતું. દિઙ્નાગના બૌદ્ધ-ન્યાયગ્રંથ ન્યાયપ્રવેશક પર સુપ્રસિદ્ધ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી વૃત્તિ પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૧૬૯માં એ અવસ્થામાં પાર્શ્વદેવગણિ નામથી રચી હતી. વિષમપદને સ્ફુટ કરતી એ પંજિકા ગા. ઓ. સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. સૂરિપદ થતાં નામમાં ફેરફાર થયેલ હોવાથી કોઈ ભ્રમમાં ન પડે એ માટે પાછળથી તેના અંતિમ ઉલ્લેખમાં પોતાના બંને નામોની એ વિદ્વાને સ્પષ્ટતા કરી છે.

આ વિદ્વાનના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિએ જિનવલ્લભસૂરિના સૂક્ષ્માર્થ-વિચારસાર સાર્ધશતક ગ્રંથની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૧૭૧માં ચૈત્ર શુ. ૭ ગુરુવારે રચી હતી. જેમાં યુક્તાયુક્ત વિવેચન, સંશોધન અને લેખનમાં અદ્વિતીય દક્ષ આ પાર્શ્વદેવગણિની સુસહાયતા હતી, એમ તેમના ગુરુએ એ જ વૃત્તિના અંતમાં પ્રકટ કર્યું છે.[૧] ચક્રેશ્વરસૂરિ વગેરે નિપુણ પંડિતોથી અણહિલ્લવાડ પાટણમાં સંશોધિત થયેલી આ વૃત્તિ ભાવનગરની જૈનધર્મપ્રસારક સભા દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલી છે. એ વૃત્તિને પ્રથમાદર્શમાં લખનાર મુનિચંદ્રગણિ અને વિમલચંદ્રગણિ, પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો હોઈ પાર્શ્વદેવગણિના ગુરુબંધુ હતા.

આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૧૭૩માં નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિની વીશમા ઉદ્દેશાની વૃત્તિ પણ ગણિ તરીકેની અવસ્થામાં રચી જણાય છે. બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારને આ બે નામોવાળી એક જ વ્યક્તિ થયેલી હોવાનો ખ્યાલ ન રહેવાથી ૧૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણવાળી આ વૃત્તિને તેમણે પાર્શ્વદેવગણિ અને

---

૧ "युक्तायुक्तविवेचन-संशोधन-लेखनैकदक्षस्य ।
निजशिष्यस्य सुसाहाय्याद्, विहिता श्रीपार्श्वदेवगणेः ॥"

—સાર્ધશતક-વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં.

શ્રીચંદ્રની જુદી જુદી વ્યાખ્યા તથા વૃત્તિ તરીકે સૂચવી છે અને પાર્શ્વદેવ-ગણિવાળી વ્યાખ્યા મળતી નથી એવું જણાવ્યું છે;[1] પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ વ્યાખ્યા-વૃત્તિ બે નામવાળી એક જ વ્યક્તિએ—આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિએ રચેલી છે. જૈનગ્રંથાવલી(પૃ. ૧૦)માં આ શ્રીચંદ્રસૂરિને મલધારી–હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે ભૂલ જણાય છે.

વિ. સં. ૧૧૯૦માં આખ્યાનમણિકોશ-વૃત્તિના લેખન-શોધનાદિ કૃત્યમાં આમ્રદેવસૂરિને સહાયતા કરનાર તરીકે અને વિ. સં. ૧૧૯૩માં મલધારી-શ્રીચંદ્રસૂરિને મુનિસુવ્રતચરિત્રના લેખનાદિમાં સાહાય્ય કરનાર તરીકે પાર્શ્વદેવગણિનું નામ જોવાય છે. એ ગણિ પ્રસ્તુત ગણિથી ભિન્ન વ્યક્તિ જણાય છે. એમ ન હોય તો તેમને સૂરિપદ, તે સમય પછી મળ્યું હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. એટલે તેઓ વિક્રમની બારમી સદીના અંતમાં અથવા તેરમી સદીના પ્રારંભમાં શ્રીચંદ્રસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા જણાય છે.

જૈનગ્રંથાવલી(પૃ. ૩૦)માં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે કે—"પાર્શ્વદેવગણિ સં. ૧૧૨૧ થી ૧૧૯૦ સુધી હતા એવા પુરાવા મળે છે. એમણે સં. ૧૧૬૯માં ન્યાયપ્રવેશની પંજિકા રચી છે તથા ઉપસર્ગહર–સ્તોત્રની વૃત્તિ પણ એમણે રચી છે."

આમાં જણાવેલ સં. ૧૧૨૧, મુનિસુવ્રતચરિત્રના રચના-સમય પ્રમાણે ભૂલના અનુકરણરૂપે છે.

ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર-વૃત્તિ રચનાર પાર્શ્વદેવગણિ, પોતાને દ્વિજ વિશેષણ આપે છે (જુઓ પિ. રિ. ૪, ૭૮). અને એ વૃત્તિ અર્વાચીન જણાય

---

૧ (૪) 'निशीथचूर्णिविंशोद्देश—व्याख्या ११७३ वर्षे पार्श्वदेवगणिकृता ११०० नास्ति। (५) निशीथविंशतमोद्देशवृत्तिः ११७३ वर्षे श्रीचन्द्रिया ११००।'

—બૃહટ્ટિપ્પનિકા. જૈન સાહિત્ય સંશોધક [ભા. ૧, અં. ૨].

છે. એથી પ્રો. પિટર્સનની ગ્રંથકારોની સૂચીમાં તથા તેના આધારે જૈનધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧,૭૫)માં, જૈન ઇતિહાસ(પૃ. ૯૨)માં અને જૈનગ્રંથાવલીના ઉપરના ફકરામાં એ બંને પાર્શ્વદેવગણિને એક માની ઉલ્લેખ થયો છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ ગૃહસ્થો અને સાધુઓનાં અનુષ્ઠાનોની વિધિ દર્શાવતી સુખબોધા સામાચારી, જૈન સિદ્ધાંતથી ઉદ્ધરી રચેલી છે, જે દે. લા. પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશમાં આવેલી છે. તેના સંસ્કૃત ઉપક્રમમાં પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે મુનિસુવ્રતચરિત્ર વગેરે ગ્રંથો સૂચિત કર્યા છે; પરંતુ ઉપર કહેવાઈ ગયેલ છે તેમ મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચનાર મલધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ, પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિથી ભિન્ન છે.

શ્રીયુત જિનવિજયજીએ સંપાદિત કરેલ પ્રાચીન-જૈનલેખસંગ્રહ-(ભા. ૧, લે. ૧૫૭)માં વિ. સં. ૧૨૦૬નો લેખ પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં શ્રીચંદ્રસૂરિને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાવ્યા છે, તે શીલભદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાય છે. આનંદમંત્રીના પુત્ર પૃથ્વીપાલ મંત્રીશ્વરે આબૂ પરની વિમલવસહીનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તે અવસરે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિની ત્યાં હાજરી જણાય છે.

આ આચાર્યે નંદીસૂત્રની હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી ટીકાનાં દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૨૬માં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈનભંડારમાં મળી આવે છે.

પ્રસ્તુત ચંદ્રસૂરિએ ચૈત્યવન્દનસૂત્રની સાડાપાંચસો શ્લોક-પ્રમાણ સ્પષ્ટ સુબોધા વ્યાખ્યા રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના જૈનભંડારમાં મળી આવે છે. એ સિવાય શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની બે હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ વિ. સં. ૧૨૨૨માં ચૈત્ર શુ. ૧૦મીએ રચી હતી, જેની તાડપત્રીય પ્રતિ પણ પાટણ, જેસલમેરના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

આ જ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૨૭માં વીરજિનના જન્મ-કલ્યાણકના દિવસે(ચૈત્ર શુ. ૧૩) રવિવારે જીતકલ્પની બૃહચ્ચૂર્ણિનાં દુર્ગમ પદોની વ્યાખ્યા પૂર્ણ કરી હતી. સંઘ, ચૈત્ય અને ગુરુનાં સર્વ કર્તવ્યો બજાવનાર આજ્ઞાંકિત ભક્ત અભયકુમારની વસતિમાં વસી રચાયેલી, ૧૧૨૦ શ્લોકપ્રમાણ, સુબોધ કરનારી આ વ્યાખ્યા મૂળ સાથે પ્રકાશમાં આવેલી છે. જર્મનીના પ્રો૦ લોયમાનના સન ૧૮૯૨ના રોમન અક્ષરોવાળા પ્રથમ સંસ્કરણ પછી નાગરી લિપિમાં હાલમાં સંપાદિત થયેલ, આ વ્યાખ્યાવાળા જીતકલ્પસૂત્રની એક નકલ તેના સંપાદક શ્રીયુત જિનવિજયજી તરફથી અમને ભેટ મળેલ છે. પ્રો. પિટર્સનના પાંચમા રિપોર્ટમાં ગ્રંથકારોની સૂચીમાં શ્રીચંદ્રસૂરિની આ જીતકલ્પચૂર્ણિ-વ્યાખ્યાનો રચનાસમય વિ. સં. ૧૨૦૭ જણાવેલ છે, એ જ પ્રમાણે એ ઉલ્લેખની નકલ કરનારાઓએ પણ જણાવ્યું છે, પરંતુ આ વ્યાખ્યાના અંતમાં ' मुनि-नयन-तरणि-वर्षे ' એવો ઉલ્લેખ હોવાથી રચના-સમય વિ. સં. ૧૨૨૭ યથાયોગ્ય છે.

આ જ શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૮માં આભડવસાકની વસતિમાં રહી નિરયાવલી-શ્રુતસ્કંધ(પાંચઉપાંગમય)ની વ્યાખ્યા રચી હતી. આગમોદય સમિતિ તરફથી આ વૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ ગયેલી છે. તેમાં રચના-સમય દર્શાવનાર શ્લોક કે વૃત્તિકાર-સંબંધી વિશેષ પરિચય જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ પાટણના ભંડારમાં રહેલી વિ. સં. ૧૩૧૦ માં ગંભૂકામાં લખાયેલી પ્રતિમાં એ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે.[૧] શ્રીશાંતિચંદ્ર વાચકે જંબૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ-વૃત્તિમાં અંગોપાંગના વૃત્તિકારોનાં નામો દર્શાવ્યાં છે, તેમાં પાંચ ઉપાંગમય નિરયાવલીના વૃત્તિકાર તરીકે આ ચંદ્રસૂરિનું નામ જણાવ્યું છે. આગમોદય-સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ એ

૧ " वसु-लोचन-रविवर्षे, श्रीमच्छ्रीचन्द्रसूरिभिर्दृब्धा ।
आभड-वसाक-वसतौ, निर्यावलिशास्त्रवृत्तिरियम् ॥ "
—પાટણની પ્રતિ.

પુસ્તકમાં સંપાદકે શ્રીચંદ્ર નામની આગળ કૌંસમાં [પ્રભ] વધારી ચંદ્રપ્રભસૂરિ નામ સૂચવ્યું છે, પરંતુ તે યુક્ત નથી. આ સિવાય પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય વગેરે કૃતિઓ આ શ્રીચંદ્રસૂરિની જૈન-પ્રવચન-સેવાને પ્રકાશમાં લાવે છે. જયદેવ-છંદઃશાસ્ત્રવૃત્તિના ટિપ્પનકાર તરીકે શ્રીચંદ્રનું નામ બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે દર્શાવ્યું છે, તે ચંદ્રસૂરિ પણ કદાચ આ જ હશે. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-પ્રારંભથી લઈ કુમારપાલની રાજ્ય-સમાપ્તિ પર્યંત વિદ્યમાન દીર્ઘ આયુષ્યવાળા આ પાર્શ્વદેવગણિ અપરનામ શ્રીચંદ્રસૂરિએ લગભગ સાઠ વર્ષ પર્યંત વાઙ્મય-સેવા બજાવી જણાય છે.

(૮) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** આ આચાર્યે, ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા સર્વદેવસૂરિના સંતાનીય તરીકે, જયસિંહસૂરિના પ્રશિષ્ય અને દેવેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે. દેવેન્દ્રસૂરિના (૧) યશોભદ્રસૂરિ, (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ. (૩) યશોદેવસૂરિ, (૪) શ્રીચંદ્રસૂરિ અને (૫) જિનેશ્વરાચાર્ય. એ પાંચ મુખ્ય શિષ્યો હતા. તેમાંના શ્રીચંદ્રમુનીંદ્ર પોતાના ગુરુની આજ્ઞાથી કોઈ એક વખત અણહિલવાડપુર-(પાટણ)માં પધાર્યા હતા. ત્યાં પોરવાડના વિશાળ વંશમાં ઉજ્જવલ ગુણવાન્ રાજમાન્ય, ઉત્તમ કાર્યો કરનાર, નિર્મળ મતિવાળો કર્પૂર-પટ્ટાધિપ ગૃહસ્થ થઈ ગયો. તેની પત્ની સીતા નામની હતી, કે જેના ઉત્તમ ચરિત્રને જોઈ ગુણીજનો જનકતનયા સીતાનું સ્મરણ કરતા હતા. તેમનો આજ્ઞાંકિત પુત્ર સોમેશ્વર હતો, જેણે આચાર અને નય-નીતિથી રાજાઓનાં મનને આનંદિત કર્યાં હતાં. દાનવીર એ સોમેશ્વરે પોતાના ઘરની ઉપરની ભૂમિમાં મન, વચન અને કાયગુપ્તિ સાચવનારા, ગીતાર્થ સાધુ-સમુદાયવાળા પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિને વસતિ આપી હતી—વાસ આપ્યો હતો. તે વખતે સોમેશ્વરનાં મા, બ્હેન અને પુત્રો—યશોધવલ, યશોદેવ, પાર્શ્વ અને શૂર પણ ત્યાં હતા.

એક વખતે પૂર્વમુનિઓના ગુણો સાંભળી સોમેશ્વરે શ્રીચંદ્રસૂરિને

સનત્કુમાર રાજર્ષિનું ચરિત્ર વિસ્તારથી રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, તેથી વિ. સં. ૧૨૧૪માં આસો વ. ૭ બુધવારને દિવસે રોહિણી નક્ષત્ર અને સિદ્ધિયોગમાં તેમણે સનત્કુમાર-ચરિત્ર રચ્યું હતું. પ્રાકૃતભાષામાં આઠ-હજાર શ્લોક-પ્રમાણ રચાયેલા આ ચરિત્રની પ્રથમ પ્રતિ હેમચંદ્રગણિએ લખી હતી. આ ચરિત્રની તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના જૈન-ભંડારમાં વિદ્યમાન છે, તેના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિના આધારે આ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ આ ચરિત્રના પ્રારંભમાં કવિ–પ્રશંસા કરતાં હરિભદ્રસૂરિ, સિદ્ધમહાકવિ, અભયદેવસૂરિ, ધનપાલ, દેવચંદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, મુનિચંદ્રસૂરિ, દેવભદ્રસૂરિ અને મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની કૃતિઓનું સ્મરણ કરી તેમની ગુણ-સ્તુતિ કરી છે.

ઉપરની કૃતિ કુમારપાલના રાજ્યકાલના પંદરમા વર્ષે રચાયેલી હોઈ આ આચાર્યની વિદ્યમાનતા વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને તેરમી સદીના પ્રારંભમાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંનેના રાજ્ય-અમલ દરમ્યાન લેખી શકાય.

(૯) ચંદ્રસૂરિ. નાગેંદ્રગચ્છમાં થયેલા આ આચાર્ય, રામ-સૂરિના પટ્ટધર અને દેવસૂરિના શિષ્ય હતા. વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તેઓ વિદ્યમાન હશે–તેમ જણાય છે. વિ. સં. ૧૨૬૪માં રચેલા ચંદ્રપ્રભચરિત–કાવ્યમાં દેવેન્દ્રાચાર્યે આ સૂરિનું પોતાના પૂર્વજ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૦) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હશે–તેમ જણાય છે. જાલોરગઢ તોપખાનાનો એક શિલાલેખ, બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ(ખં. ૧,૮૯૯)-માં તથા જિનવિ. લે. સં.(ભા. ૨, લે. ૩૫૧)માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૩૯માં વૈ. શુ. ૫ ગુરુવારે ચૌહાણ સમરસિંહના રાજ્ય-સમયમાં શ્રીમાલવંશી યશોદેવ-સુત શ્રેષ્ઠિ યશોવીર

પરમશ્રાવકે જિનમંદિર આગળ મનોહર મંડપ બનાવ્યો હતો, તેની પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિ પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રચી હતી, તે પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુ તરીકે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા અભયદેવસૂરિના શિષ્ય અને દેવસૂરિના ગુરુ હતા; તેઓ વિક્રમની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચેલા શાંતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં અજિતપ્રભસૂરિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ આચાર્યનું સ્મરણ કર્યું છે.

(૧૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. આ આચાર્ય ચંદ્રગચ્છમાં ભદ્રેશ્વરસૂરિની પટ્ટ-પરંપરામાં થયેલા હરિભદ્રસૂરિ, શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, પ્રસન્ન-ચંદ્રસૂરિ પછી અનુક્રમે થયેલા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન્ મુનિરત્નસૂરિના શિષ્ય હતા. આ આચાર્યનું પ્રસન્નતાથી અલંકૃત નિર્દોષ એવું ચિત્ત, વાક્ય અને શરીર સર્વ કોઈને પ્રમોદથી પુલકિત કરતું હતું.

—આ શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર યશોદેવસૂરિ થયા હતા. આ શ્રીચંદ્ર-સૂરિના એક શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ થઈ ગયા કે જેમણે વિ. સં. ૧૨૯૮માં કા. વ. ૬ પુષ્યનક્ષત્રમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા-કથાનો ૫,૭૩૦ શ્લોક-પ્રમાણ સારોદ્ધાર રચ્યો હતો, જેનું શોધન પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ કર્યું હતું. ઉપમિતિસારોદ્ધાર કરનાર આ દેવેન્દ્રસૂરિએ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પોતાની સૂરિપદ–પ્રતિષ્ઠા ઉપર્યુક્ત યશોદેવસૂરિના હસ્તથી થયેલી સૂચવી છે. એથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્ર-સૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૨૯૮ પહેલાં થઈ ગયેલ હશે–તેમ અનુમાન થાય છે. આ સારોદ્ધારની પ્રશસ્તિ પિટર્સન રિ. ૬, પૃ. ૪૦–૪૨માં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. જૈનગ્રંથાવલીમાં લઘુ ઉપમિતિ-સારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર જણાવ્યા છે, પરંતુ તે પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવેન્દ્રસૂરિ સમજવા જોઈએ.

(૧૩) શ્રીચંદ્રસૂરિ. વિક્રમની ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૪માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ જિનબિંબ શ્રીશંત્રુજય પર મોદીની ટૂંકમાં જોવાય છે. (જુઓ. પૂ. નાહર જૈન-લેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૬૮૬).

(૧૪) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની ૧૪મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન જણાય છે, કારણ કે વિ. સં. ૧૩૭૩માં તેઓએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાંતિજિનબિંબ વડોદરામાં આદીશ્વરજિન-મંદિરમાં જોવાય છે. (જુઓ બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૧૧).

(૧૫) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્યને એસિયાટિક સોસાઇટીના રિપોર્ટ પરથી જૈનગ્રંથાવલીમાં તીર્થમાલા-સ્તોત્રના કર્તા તરીકે જણાવ્યા છે, તે સંબંધી વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી. પ્રવચનસારોદ્ધારના ૭મા દ્વારમાં જેનું શ્રીચંદ્રસૂરિ-નામાંકિત જિનનામસ્તોત્ર જોવામાં આવે છે, તે જ આચાર્ય કદાચ આ હશે.

(૧૬) શ્રીચંદ્રસૂરિ. જૈનગ્રંથાવલીમાં તથા પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લઘુપ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા તરીકે શ્રીચંદ્ર નામ જણાવ્યું છે, તે ઉપર જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિમાંના એક છે કે એથી જુદા છે, તે તપાસવાનું છે.

૬ (ક) શ્રીચંદ્રસૂરિ. નેમિચંદ્રસૂરિના રચેલા પ્રવચનસારોદ્ધારમાં જોવામાં આવતા ચંદ્રસૂરિ-નામાંકિત જિનનામસ્તોત્રના રચનાર શ્રીચંદ્રસૂરિ, ઉપર નં. ૬માં જણાવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિથી જુદા જણાતા નથી. પં. હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં, વિદ્યાપ્રસારક વર્ગના જૈન ઇતિહાસમાં તથા દે. લા. પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ પ્રવચનસારોદ્ધારના સં. ઉપોદ્‌ઘાતમાં નામની સમાનતાથી કેટલોક ભ્રમ થયેલો જોવાય છે. તેનું કંઈક નિરસન કરી સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે. ત્યાં પ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા નેમિચંદ્રસૂરિનું બીજા નેમિ-

ચંદ્રસૂરિ સાથે એકીકરણ કરી દેવામાં આવ્યું છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં એ સમનામધારી બે વ્યક્તિઓ લગભગ અર્ધી સદીના અંતર પર ભિન્ન ભિન્ન ગુરુ–પ્રશિષ્ય તરીકે થયેલા જણાય છે.

(૧) નેમિચંદ્રસૂરિ. વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ વડ(બૃહદ્)ગચ્છના મંડન વિહારુક-પ્રષ્ઠ ઉદ્યોતન-સૂરિના શિષ્ય અંબ(આમ્ર)દેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. સૂરિપદ પહેલાં 'દેવેન્દ્ર' સાધુનામથી જેમણે આખ્યાન–મણિકોશની રચના કરી હતી, જેમણે વિ. સં. ૧૧૨૯માં અણહિલપાટક (પાટણ)માં દોહટ્ટિ-શેઠની વસતિમાં નિવાસ કરી દેવેન્દ્રગણિ નામથી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ સુખબોધા વૃત્તિ ગુરુબંધુ મુનિચંદ્રાચાર્યના વચનથી ઉદ્ધરી—રચી હતી. જેમણે જિનપૂજા વગેરે ઔપદેશિક વિષય પર રત્નચૂડ વગેરે કથાને ડિંડિલપદ્ર-સ્થાનમાં પ્રારંભી ચડ્ડાવલિ(ચંદ્રા-વતી)પુરીમાં ફાગણ ચોમાસામાં 'નેમિચંદ્રસૂરિ' નામથી પૂર્ણ કરી હતી અને જેમણે વિ. સં. ૧૧૪૧માં અણહિલ્લવાડપુર(પાટણ)માં કર્ણરાજા (સિદ્ધરાજના પિતા)ની વિદ્યમાનતામાં દોહટ્ટિશેઠની કરાવેલી વસતિમાં વસી ત્રણહજાર-શ્લોક-પ્રમાણ વીરજિન-ચરિત્ર પ્રાકૃતભાષામાં રચ્યું હતું. આ નેમિચંદ્રસૂરિના રચેલા આખ્યાનમણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૯૦માં ધોલકામાં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ચૌદહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચનાર આમ્રદેવસૂરિએ પ્રસ્તુત નેમિચંદ્રસૂરિને સૈદ્ધાંતિક-શિરોમણિ વિશેષણ આપ્યું છે અને પોતાના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિના પહેલાં ઓળખાવ્યા છે. (જુઓ પિ. રિ. ૩, ૭૮-૮૨).

(૨) નેમિચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય વિક્રમની બારમી સદીના અંતમાં તથા તેરમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, કારણ કે આ નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રવચનસારોદ્ધાર અને તદંતર્ગત જીવસંખ્યા-કુલક નામની પોતાની કૃતિમાં પોતાને જિનચંદ્રસૂરિ-શિષ્ય, આમ્રદેવસૂરિના શિષ્ય તરીકે તથા વિજયસેનસૂરિના કનિષ્ઠ અને યશોદેવસૂરિના જ્યેષ્ઠ

ગુરુબંધુ તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ નેમિચંદ્રસૂરિના ગુરુ આમ્રદેવસૂરિ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત આખ્યાન-મણિકોશ પર વિ. સં. ૧૧૯૦-માં વૃત્તિ રચનારા સમજવા જોઈએ. આ આમ્રદેવસૂરિએ પોતાના લઘુ ગુરુબંધુનું નામ શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાવ્યું છે, એ ઉપર(નં. ૬. શ્રીચંદ્રસૂરિ-માં) કહેવાઈ ગયું છે. એથી પ્રવચનસારોદ્ધારમાં ઉદ્ધરેલ જિનનામ-સ્તોત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધારક નેમિચંદ્રસૂરિના પિતૃવ્યગુરુ (નં. ૬માં સૂચવેલ) શ્રીચંદ્રસૂરિની કૃતિ હોવાનો બહુધા સંભવ છે. એથી પ્રવચનસારોદ્ધારના ઉપોદ્‌ઘાતમાં સૂચવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના ત્રણ આચાર્યોથી આ શ્રીચંદ્રસૂરિને ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે સમજવા જોઈએ.

નં. ૬માં સૂચવેલા શ્રીચંદ્રસૂરિના અને તેના વડિલ ગુરુબંધુ આમ્ર-દેવસૂરિના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિ, વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં વિદ્યમાન હશે એમ માનવું સુઘટિત છે. તેથી જિનેશ્વરસૂરિ—બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય તથા નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના વૃદ્ધ ગુરુબંધુ અને વિ. સં. ૧૧૨૫માં સંવેગરંગશાલા રચનાર જિનચંદ્રસૂરિને આ જિનચંદ્રસૂરિથી કંઈક પ્રાચીન માનવા જોઈએ.

ધોલકામાં પોરવાડ ધવલશેઠે જિનચંદ્રસૂરિ–પ્રમુખ સંઘ મેળવી મુનિસુવ્રતચરિત્ર રચવા પ્રાર્થના કરી હતી, એમ વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચેલ મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં શ્રીચંદ્રસૂરિએ જે જિનચંદ્રસૂરિ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે ઉપર્યુક્ત આમ્રદેવસૂરિ તથા શ્રીચંદ્રસૂરિના ગુરુ અને પ્રવચનસારોદ્ધારકાર નેમિચંદ્રસૂરિના દાદાગુરુ હોવા જોઈએ.

૭ (ક) **શ્રીચંદ્રસૂરિ.** લિ. ઓ. રિ. ઈ. બો. પ્રે. પૃ. ૩૫૫ પરથી જિનવિ. લેખસંગ્રહ(ભા. ૨, લે. ૫૨)માં વિ. સં. ૧૨૭૬નો જે અસ્પષ્ટ લેખ પ્રકટ થયો છે, તેમાં જણાવેલા સંભવ પ્રમાણે સાતમા શ્રીચંદ્રસૂરિ જણાય છે. જો અમારું અનુમાન ભૂલવાળું ન હોય તો

વિ. સં. ૧૨૦૬ અથવા ૧૨૧૬ ત્યાં હોવું જોઈએ, અને તેનો આશય એવો સૂચવી શકાય કે શીલભદ્રસૂરિ–શિષ્ય ધનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ રૈવતક(ગિરનાર)માં નેમિજિનના કલ્યાણકારી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્ય કર્યું હતું. સંગાત (?) મહામાત્યે પૂછેલા વિષયોના ઉત્તરો આપનારા આ શ્રીચંદ્રસૂરિ સાથે તે સમયે દેવચંદ્ર (?) વગેરે અનેક લોકો હતા.

(૧૭) શ્રીચંદ્રસૂરિ. આ આચાર્ય, વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયા જણાય છે. ચંદ્રગચ્છમાં પહેલાં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થઈ ગયા, જેમણે અલ્લૂની સભામાં દિગંબરો પર વિજય મેળવ્યો હતો અને જેમના પટ્ટધર અભયદેવસૂરિએ 'વાદમહાર્ણવ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો. ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી શ્રીમાન્ કર્દમરાજ શિષ્ય થઈ ધનેશ્વરસૂરિ નામે અનુયાયી થતાં જેમનો ગચ્છ 'રાજગચ્છ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ રાજગચ્છમાં પૂર્વોક્ત ધનેશ્વરસૂરિ પછી અજિતસિંહ અને વર્ધમાનસૂરિ થયા. પછી શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિ થયા. આ શાલિ-(શીલ)ભદ્રસૂરિના (૧) શ્રીચંદ્રસૂરિ, (૨) ભરતેશ્વરસૂરિ, (૩) ધર્મઘોષસૂરિ અને (૪) સર્વદેવસૂરિ એ ચાર શિષ્યો રાજ-પૂજ્ય થયા હતા. પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિએ અર્થ (?ર્ધ) પ્રકાશ શાસ્ત્ર રચ્યું હતું. આ શ્રીચંદ્રસૂરિના (૧) જિનેશ્વરસૂરિ, (૨) જિનદત્તસૂરિ અને (૩) પદ્મદેવસૂરિ નામના જયશાલી શિષ્યો હતા અને એમના પટ્ટ પર પૂર્ણ-ભદ્રસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા. વિ. સં. ૧૩૩૪, ચૈત્ર શુ. ૭, શુક્રવારે પ્રભાવકચરિત્ર પૂર્ણ કરનાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ, ઉપર્યુક્ત પૂર્ણભદ્રસૂરિના પટ્ટધર ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય હતા. પ્રભાવકચરિત્રના અંતમાં મુકાયેલી પ્રશસ્તિના આધારે ઉપરનો પરિચય આલેખવામાં આવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૩૯, વૈ. શુ. ૫, ગુરુવારે જાલોરમાં આદિનાથ-ભવનમાં મંડપ રચાવનાર, શ્રીશ્રીમાલવંશી શ્રેષ્ઠિ યશોદેવના પુત્ર યશોવીરના ગુરુ

પૂર્ણભદ્રસૂરિએ પણ શ્રીચંદ્રસૂરિ(નં. ૧૦)ના શિષ્ય તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપર જણાવેલ પૂર્ણભદ્રસૂરિ જ છે કે કેમ તે વિચારવાનું છે.

સોમમંત્રીના વચનથી વિશીર્ણવર્ણ પંચતંત્રનો વિ. સં. ૧૨૫૫માં ફા. વ. ૩ રવિવારે જીર્ણોદ્ધાર કરનાર પૂર્ણભદ્રસૂરિ, પોતાના ગુરુનું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ સૂચવતા હોવાથી પ્રસ્તુત શ્રીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર પૂર્ણભદ્ર-સૂરિથી પૃથક્ જણાય છે.

પ્રો. પિટર્સનના રીપોર્ટમાં થયેલી ભૂલનું અનુકરણ કરી પં. હીરાલાલે જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ(ભા. ૧, પૃ. ૩૧)માં ચંદ્રગણિનો પરિચય આપ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં ગુણચંદ્રગણિ સમજવા જોઈએ, જેમણે વિ. સં. ૧૧૩૯માં વિસ્તૃત વીરચરિત્ર રચ્યું હતું. પિ. રિ. ૩ (પૃ. ૩૦૫–૬)માં પ્રકટ થયેલી એ વીરચરિત્રની પ્રશસ્તિ કરતાં પિ. રિ. ૫ (પૃ. ૩૨ થી ૩૭)માં પ્રકાશિત થયેલી પ્રશસ્તિ શુદ્ધ જણાય છે.

—મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના મધ્યમ પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય કરાવતાં તેમની પૂર્વે થયેલા, પાછળ થયેલા અને લગભગ સમકાલીન થયેલા અન્ય સમનામધારી શ્રીચંદ્રસૂરિ નામના આચાર્યોનો પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય પર આવીએ.

વિબુધચંદ્રસૂરિ

મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રીજા પટ્ટધરનું નામ વિબુધચંદ્રસૂરિ હતું. વિ. સં. ૧૧૭૫માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં સમાપ્ત કરેલા, વિશેષાવશ્યકના વિશાલ વિવરણના અંતમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ સહાયકોનાં નામોમાં આ વિદ્વાનનું નામ પણ દર્શાવ્યું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩માં રચેલા મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રાંત-પ્રશસ્તિમાં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ત્રીજા પટ્ટધર તરીકે અને પોતાના લઘુગુરુબંધુ તરીકે આ સૂરિનું નામ સૂચવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૧૯૯માં લક્ષ્મણગણિએ પ્રા. સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—હેમચંદ્રસૂરિ (મલધારી)ના ત્રીજા શિષ્ય વિબુધચંદ્રસૂરિ થયા. વિબુધ જનોના મનને અતિશય આનંદકારી ઉપદેશ આપતા એ સૂરિ અન્યદા ધંધૂકામાં પધાર્યા હતા. ત્યાં પુંડરીકના પુત્ર પાસડે શ્રીપદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાય–પ્રમુખ સંઘને કહી તેઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી. તેથી તેઓએ હેમસૂરિ(મલધારી)ના શિષ્ય-લવ(પોતાના લઘુ-ગુરુબંધુ) લક્ષ્મણગણિને સુપાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર રચવા નિયુક્ત કર્યા હતા.[1]

સદ્‌ગુરુપદ્ધતિ(હર્ષપુરીયગચ્છ–પટ્ટાવલી)માં જણાવ્યું છે કે—'મોક્ષના અભિલાષી શુભેચ્છક એવા શ્રી વિબુધચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધનરેન્દ્ર (સિદ્ધરાજ)ના ગળતા પ્રસાદને લેશમાત્ર પણ ગણકાર્યો ન હતો.'[2]

રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૭માં પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયની વૃત્તિની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં, તથા ન્યાયકંદલી-પંજિકાની પ્રશસ્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિબુધચંદ્રસૂરિએ ઉપર્યુક્ત મુનિસુવ્રતચરિત્રકાર શ્રી ચંદ્રસૂરિની જેમ લાટદેશની મુદ્રાનો ત્યાગ કરી દીક્ષા સ્વીકારી હતી.[3]

---

૧ "तइओ य विबुहजण-मण-अमंद-आणंद-दाण-दुल्ललिओ ।
सिरिविबुहचंदसूरी अहन्नया सो वि वोहिंतो ॥
धंधुक्कयम्मि पत्तो पुंडरीयसुएण पासडेण तहिं ।
सिरिपउमचंद-उवज्झायपमुहसंघं भणेऊण ॥
मन्नाविया तओ ते सुपासजिण-चरिय-करण-विसयंमि ।
तेहिं वि तओ निउत्तो, सीसलवो हेमसूरिस्स ॥"
—સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર (પ્ર. ૧૧-૧૩).

૨ "सिरिविबुहचंदगुरुणा, मुहत्थिणा मुक्खमहिलसंतेण ।
सिद्धनरिंदप्पसाय-गलणं गणियं न हु मणं पि ॥"
—પિ. રિ. ૫, ૯૭.

૩ "श्री-श्रीचन्द्रमुनीन्द्रो, विबुधेन्दुमुनिश्च तस्य वंश्यौ द्वौ ।
यौ लाटदेशमुद्रामुज्झित्वा जगृहतुर्दीक्षाम् ॥"
—પા. ભં. પ્રતિ, પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

લક્ષ્મણગણિ

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના ઉપર જણાવેલા ત્રણ પટ્ટધરો સિવાય ચોથા વિદ્વાન્ શિષ્ય લક્ષ્મણગણિનો પરિચય, આપણને તેમની કૃતિ પરથી મળે છે. તેમની વિદ્વત્તાનો અને પરોપકારિતાનો પરિચય કરાવતો સુપાર્શ્વનાથચરિત્ર નામનો પ્રાકૃત મહાન્ ગ્રંથ દસહજાર શ્લોકથી અધિક પ્રમાણનો છે. સાતમા તીર્થંકરના ચરિત્ર સાથે શ્રાવકોનાં સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતોનો બોધ કરાવના, એ વ્રતોપર તથા તેના પ્રત્યેક અતિચારો પર ભિન્ન ભિન્ન કથાઓ આપી ગૃહસ્થધર્મનો ખ્યાલ કરાવતા એ ગ્રંથને રચવાનું પ્રયોજન તેમણે દર્શાવ્યું છે કે—ઉપર જણાવેલ વિબુધચંદ્રસૂરિ જ્યારે ધંધૂકામાં પધાર્યા હતા, ત્યારે ત્યાંના પુંડરીકપુત્ર આસડે શ્રીપદ્મચંદ્ર ઉપાધ્યાય-પ્રમુખ સંઘદ્વારા ઉપર્યુક્ત ચરિત્ર રચવા વિબુધચંદ્રસૂરિને મનાવ્યા હતા. તેમણે હેમસૂરિના શિષ્ય પ્રસ્તુત લક્ષ્મણગણિને નિયુક્ત કર્યા હતા. ત્યારપછી વિ. સં. ૧૧૯૯ના માઘ શુ. ૧૦ ને ગુરુવારે મંડલિપુરી(માંડલ)માં કુમારપાલના રાજ્યમાં સંબાસુય(સંપાસુક)ની વસતિમાં વસી લક્ષ્મણગણિએ આ વિસ્તૃત ચરિત્ર પૂર્ણ કર્યું હતું. એટલે સિદ્ધરાજની રાજ્યસમાપ્તિનાં અંતિમ વર્ષોમાં આ ચરિત્રનો ઘણો ભાગ રચાયો હશે—એ સ્પષ્ટ છે. આ ચરિત્ર પં. હરગોવિંદદાસના સુપ્રયત્નથી સંસ્કૃતછાયા વગેરેથી વિભૂષિત થઈ જૈન વિવિધ સાહિત્ય શાસ્ત્રમાળા દ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. તેનો ગૂર્જર અનુવાદ પણ અજિતસાગરસૂરિના પ્રયાસથી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ છે.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૭૫માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં પૂર્ણ કરેલા વિસ્તૃત વિશેષાવશ્યક-વિવરણમાં સહાયકોનાં નામોમાં પ્રસ્તુત લક્ષ્મણગણિનું નામ પણ સૂચવ્યું છે—એ પહેલાં દર્શાવેલું છે.

શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્યો

સિદ્ધરાજના રાજ્યસમયમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલા, જન-સમાજ પર અનેક ઉપકાર કરનારા હર્ષપુરીયગચ્છના અભયદેવસૂરિ, હેમચંદ્રસૂરિ અને શ્રીચંદ્રસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવવામાં આવ્યો છે. શ્રીચંદ્રસૂરિ પછી તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યો પણ પોતાના પૂર્વજોને પગલે ચાલ્યા હતા, તેમ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાઈ આવે છે. તે વિદ્વાન્ સૂરિવરોનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં આવશ્યક છે.

(૧) મુનિચંદ્રસૂરિ. રાજશેખરસૂરિએ જણાવ્યું છે કે— શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય પવિત્ર-ચરિત્ર મુનિચંદ્રસૂરિ થયા. ચૌલુક્ય-(સોલંકી) આનલરાજાએ ગર્ભિણી હરણીના વધથી ખિન્ન થઈ જેના ચરણમાં આવી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું હતું.[૧]

(૨) દેવભદ્રસૂરિ. આ આચાર્યે પોતાના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિના સંગ્રહણી ગ્રંથ પર વૃત્તિ રચી હતી. તેમ જ વિ. સં. ૧૨૩૩માં ક્ષેત્ર-સમાસની વૃત્તિ અને સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાવતાર ગ્રંથની સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધર્ષિએ રચેલી વૃત્તિ પર ટિપ્પન રચેલું છે.[૨] આ આચાર્યને સૂરિ-

---

૧ "श्रीचन्द्रसूरिशिष्यः, मुनिचन्द्रः प्रभुः शुचिचरित्रः ।
चौलुक्यमानलनृपं, वाग्मी प्रव्राजयामास ॥"

—ન્યાયકંદલીપંજિકા પ્ર. (પિ. રિ. ૩, ૨૭૬).

"तदन्वयेऽभून्मुनिचन्द्रसूरिर्यत्पादमूले चरणं प्रपेदे ।
श्रीआनलः श्रीचुलुवंशजन्मा, सगर्भमृग्या वधतो विषण्णः ॥"

—પ્રાકૃતદ્વયાશ્રયવૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭માં લિ. પા. ભં. પ્રતિ).

૨ 'હેમચંદ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલીમાં પ્રકાશિત થયેલા 'ન્યાયાવતાર'માં ટિપ્પનકારનું નામ રાજશેખરસૂરિ છપાયું છે, પરંતુ ખરી રીતે ત્યાં આ દેવભદ્ર-સૂરિ સમજવા જોઈએ.

પદની પ્રતિષ્ઠા, ઉપર જણાવેલા [1]મુનિચંદ્રસૂરિથી થઈ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે તેમના સંબંધમાં સંગ્રહણીસૂત્રની વૃત્તિમાં श्रीमुनिचंद्रसूरिभ्यो लब्धप्रतिष्ठेन ' આવું વિશેષણ જોવામાં આવે છે.

(૩) દેવપ્રભસૂરિ. ઉપર્યુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર દેવાનંદસૂરિ અને બીજા શિષ્ય પ્રસ્તુત દેવપ્રભસૂરિ હતા. આ આચાર્યની કૃતિઓમાં પાંડવચરિત્ર-મહાકાવ્ય, ધર્મસારશાસ્ત્ર(મૃગાવતી-ચરિત્ર વ.) [2]વગેરે ગ્રંથો તેમની વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ કરાવે છે.

(૪) નરચંદ્રસૂરિ. આ[3] આચાર્ય ઉપર જણાવેલ આચાર્યના પટ્ટધર જણાય છે. શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર અને મુરારિકવિના અનર્ઘ-રાઘવ(નાટક) પર ટિપ્પન રચનારા, હૈમ-પ્રાકૃતવ્યાકરણ પર દીપિકા-

---

૧ આ મુનિચંદ્રસૂરિ, ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હોવાથી તેમને અનેકાંતજયપતાકાવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૬૮માં દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર-પ્રકરણવૃત્તિ, વિ. સં. ૧૧૭૪માં ઉપદેશપદવૃત્તિ વગેરે રચનારા અને પ્રભાવકચરિત્ર, ગુર્વાવલી, તપાગચ્છપટ્ટાવલી વ.માં સૂચવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૭૮માં સ્વર્ગવાસી થયેલા મુનિચંદ્રસૂરિથી જુદા સમજવા જોઇએ.

—દે. લા. જૈન પુ. ફંડ તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સંગ્રહણીસૂત્રના ઉપોદ્ઘાતમાં આ દેવભદ્રસૂરિના રચેલા ગ્રંથોનાં નામોમાં જીવાનુશાસનવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણવૃત્તિ વગેરે સૂચવ્યાં છે, પરંતુ તે તેમની કૃતિ જણાતી નથી, તે વૃત્તિકાર બીજા દેવભદ્રસૂરિ જણાય છે.

૨ " तत्क्रमिको देवप्रभसूरिः किल पाण्डवायनचरित्रम् ।
श्रीधर्मसारशास्त्रं च निर्ममे सुकवितिलकः ॥ "

—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

૩ " तदीयसिंहासनसार्वभौमः सूरीश्वरः श्रीनरचन्द्रनामा ।
सरस्वतीलब्धवरप्रसादस्त्रैविद्यमुच्छिन्धयधीर्बभूव ॥
टिप्पनमनर्घराघवशास्त्रे, किल टिप्पनं च कन्दल्याम् ॥
सारं ज्योतिषमद्दभद् यः, प्राकृतदीपिकामपि च ॥ "

—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫.

(પ્રાકૃતપ્રબોધ) કરનારા, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થનાથી કથારત્નાકર રચનારા તથા જ્યોતિષસાર વગેરે ગ્રંથો રચીને તથા પાંડવચરિત્ર, ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્યનું સંશોધન કરી પોતાની વિદ્યાત્રયી-વિશારદતાનો પરિચય કરાવનારા આ આચાર્ય પણ પૂર્વોક્ત હર્ષપુરીયગચ્છના તિલક-સમા થઈ ગયા. પં. હી. હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આ આચાર્યને નારાચંદ્રસૂરિ નામથી ઓળખાવ્યા છે, તે અંગ્રેજી પરથી અનુવાદ કરાવતાં ભૂલ થયેલી લાગે છે.

(૫) નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ. પૂર્વોક્ત નરચંદ્રસૂરિના વિદ્વાન્ શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસૂરિ થયા હતા, કે જેમણે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી ગુરુની આજ્ઞાથી અલંકારમહોદધિ અને કાકુત્સ્થકેલિ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા હતા.[1]

(૬) રાજશેખરસૂરિ. ઉપર્યુક્ત નરચંદ્રસૂરિના વંશમાં પદ્મ-દેવસૂરિના પ્રશિષ્ય અને શ્રીતિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખરસૂરિ થયા. જેમણે વ્યાકરણ, ન્યાય, કાવ્ય—સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા વગેરે વિવિધ વિષયમાં પોતાની વિદ્વત્તાનો પરિચય અને પ્રેમ પોતાની અનેક કૃતિઓદ્વારા દર્શાવ્યો છે. શ્રીધરની ન્યાયકંદલી પર પંજિકા આ વિદ્વાને વિ. સં. ૧૩૮૫માં અને હૈમપ્રાકૃતદ્વયાશ્રયની વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૮૭માં રચી હતી. એ સિવાય રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા, ષડ્દર્શન-સમુચ્ચય એ ગ્રંથો તેમની વ્યાકરણ, કાવ્ય અને ન્યાય-દર્શન-વિષયક નિપુણતા સૂચવે છે. મેરુતુંગસૂરિના રતંભનેન્દ્રપ્રબંધને આ સૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૧માં શુદ્ધ કર્યો હતો. પ્રબંધકોષ(ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ) નામનો પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તેમણે વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચ્યો હતો. ચતુરશીતિ-પ્રબંધ અપરનામ આંતરકથા-સંગ્રહ અથવા પ્રસિદ્ધનામ વિનોદકથા-

---

૧ "तस्य गुरोः प्रियशिष्यः, प्रभुर्नरेन्द्रप्रभः प्रभावाढ्यः।
योऽलङ्कारमहोदधिमकरोत् काकुत्स्थकेलिं च ॥"
—પિ. રિ. ૩, ૨૭૫. ગા. ઓ. સિરીઝમાં પ્રકાશિત.

સંગ્રહ એ પ્રબંધ, ઇતિહાસ અને પ્રાસંગિક કથાઓ પ્રત્યેના તેમના પ્રેમને પ્રતિપાદન કરે છે. નેમિનાથ-ફાગ નામની તેમની મળેલી (ગા. ઓ. સિ. પ્રા. ગૂ. કા. સં.માં પ્રકાશિત થયેલી) કૃતિ, તેમની ગૂજરાતી-ભાષા પ્રત્યેની પ્રીતિને સૂચવે છે.

પ્રિયગ્રંથસૂરિ, મધ્યમા શાખા અને હર્ષપુરીયગચ્છ

ઉપર જે આચાર્યોનો મુખ્યતઃ પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, તેઓએ કોટિકગણની મધ્યમા શાખા અને પ્રશ્નવાહનકુલથી પ્રકટેલા હર્ષપુરીયગચ્છના અનુયાયી તરીકે પોતાને પરિચિત કર્યા છે અને પહેલાં સૂચવ્યું છે, તેમ અભયદેવસૂરિથી મલધારી-સંજ્ઞાદ્વારા પણ ઓળખાવેલ છે. કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીના ઉલ્લેખ પ્રમાણે કોટિકગણની (૧) ઉચ્ચ-નાગરી, (૨) વિદ્યાધરી, (૩) વઈરી(વજ્રા) અને (૪) મધ્યમા એમ ચાર શાખાઓ હતી. તેમાં છેલ્લે જણાવેલી મધ્યમા-શાખા એ ઉપરના આચાર્યો સાથે સંબંધ ધરાવતી જણાય છે અને એ જ સ્થવિરાવલીમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે કોટિકગણમાંથી (૧) બંભલિજ્જ, (૨) વત્થલિજ્જ, (૩) વાણિજ્જ અને (૪) પણ્હવાહણય(પ્રશ્નવાહન) એ ચાર કુલો નીકળ્યાં હતાં. તેમાંના છેલ્લા પ્રશ્નવાહનકુલથી હર્ષપુરીયગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો જણાય છે. આમાં સૂચવેલી મધ્યમા-શાખા સ્થવિર પ્રિયગ્રંથથી નીકળી હતી. ધર્મસાગરગણિએ વિ. સં. ૧૬૨૮ની દીવાળીમાં રાધનપુર-માં રચેલી કલ્પ-કિરણાવલિ(પૃ. ૧૬૯)માં અને વિનયવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૬૯૬ના જેઠ શુ. ૨ ગુરુવારે પૂર્ણ કરેલી કલ્પસુબોધિકા(પત્ર ૧૬૭-૧૬૮)માં પ્રસ્તુત પ્રિયગ્રંથસૂરિની અદ્ભુત પ્રભાવકતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપ્યો છે—

"૩૦૦ જિનમંદિર, ૪૦૦ લૌકિક મંદિર, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર, ૩૬૦૦ વણિકોનાં ઘર, ૯૦૦ આરામ(બાગ–બગીચા), ૭૦૦ વાવ, ૨૦૦ કૂવા અને ૭૦૦ દાનશાળાથી શોભતા અને અજમેર પાસે આવેલા એવા સુભટપાલ રાજાના હર્ષપુરમાં એક વખતે પ્રિયગ્રંથસૂરિ

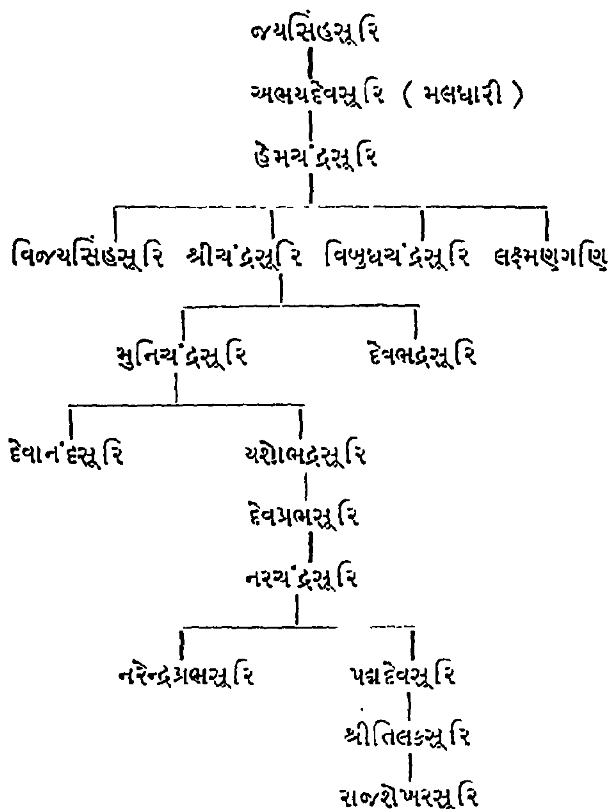
પધાર્યા હતા. ત્યાં તે સમયે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞમાં બકરાને હણવાની-હોમવાની તૈયારી કરી હતી. તેવામાં પ્રિયગ્રંથસૂરિએ કોઈ શ્રાવકના હાથથી તે બકરા પર વાસક્ષેપ(પ્રભાવક ચૂર્ણ) નખાવ્યું. તેથી તે બકરો અંબિકાદેવીથી અધિષ્ઠિત થઈ આકાશમાં રહી બોલ્યો કે—

"અરે ! મને હોમ માટે હણશો ? આવો, મને બાંધો અને હણો. જો હું તમારી જેમ નિર્દય બનું, તો તમોને એક ક્ષણમાં હણી નાખું, વચ્ચે જો કૃપા ન હોત તો. કુપિત થયેલા હનૂમાને રાક્ષસોના નગરમાં જે કર્યું, તે હું અહીં રહીને તમારા પ્રત્યે કરત. મહાભારતમાં શું કહ્યું છે, તે જૂઓ—' હે ભારત ! પશુઓનાં શરીરોમાં જેટલાં રોમકૂપો-(રુંવાડાં) છે, તેટલા હજાર વર્ષો સુધી પશુ-ઘાત કરનારા પકાવાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! જે કોઈ સોનાનો મેરુ અને સઘળી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે અને બીજો કોઈ મનુષ્ય પ્રાણીને જીવિતનું દાન આપે—એ બન્ને સરખાં નથી. અર્થાત્ એ બેમાં પણ જીવિત-દાન આપનાર શ્રેષ્ઠ છે. બીજાં મોટાં દાનોનું ફળ કાલ-ક્રમે ક્ષીણ થાય છે, પરંતુ ભયભીત પ્રાણીઓને અપાતા અભયદાનનો ક્ષય જ નથી વ."

લોકોએ પૂછયું કે—' તું કોણ છે ? આત્માને પ્રકાશિત કર.' દેવતાધિષ્ઠિત બકરાએ કહ્યું કે—' હું અગ્નિ છું, મારા વાહન આ પશુને તમે વૃથા શા માટે હણવા ઇચ્છો છો ? અહીં શ્રીપ્રિયગ્રંથસૂરીન્દ્ર પધાર્યા છે, તેમને પવિત્ર ધર્મ પૂછો અને શુદ્ધિથી આચરો. જેમ નરેન્દ્રોમાં ચક્રવર્તી અને ધનુર્ધરોમાં ધનંજય મુખ્ય છે, તેમ તે(પ્રિયગ્રંથસૂરિ) સત્યવાદીઓમાં અદ્વિતીય અગ્રેસર સાધુ છે.' ત્યારપછી તે બ્રાહ્મણોએ પ્રિયગ્રંથસૂરિ પાસેથી પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો."

ઉપરના વૃત્તાન્તથી હર્ષપુરીયગચ્છની ઉત્પત્તિ અજમેર પાસે આવેલા હર્ષપુર(હરસોર)થી થયેલી જણાય છે. હર્ષપુરીયગચ્છના ઉપર જણાવેલા આચાર્યોનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે સૂચવી શકાય—

હર્ષપુરીયગચ્છના આચાર્યોનો વંશ-ક્રમ

(૧) હરિભદ્રસૂરિ :—

હરિભદ્રસૂરિ નામના અનેક પ્રભાવક પ્રૌઢ વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અત્યાર પૂર્વે થઈ ગયા છે; પરંતુ અહીં પ્રાસંગિક સિદ્ધરાજના સમકાલીન હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી આવશ્યક પરિચય કરાવવામાં આવે છે.

આ આચાર્ય બૃહદ્‌ગચ્છમાં થયેલા માનદેવસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા અને જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. આ આચાર્યે પોતાની કૃતિઓમાં

રચના-સ્થલ-નિર્દેશ સાથે તત્કાલીન રાજ્યકર્તા જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના નામનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. દ્રવ્યાનુયોગ, ઉપદેશ, કથાચરિતાનુયોગ વગેરે વિષયોમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં આ આચાર્યની ખાસ વિદ્વત્તા અને વ્યાખ્યાતૃશક્તિ હોય, તેમ તેમની કૃતિઓ પરથી જણાય છે. બહુધા પાટણ(ગૂજરાત)માં નિવાસ કરી તેઓએ ગ્રંથ-રચના કરી હતી–તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે.

આ આચાર્યે અણહિલ્લવાડ(પાટણ)માં જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)-ના રાજ્ય-સમયમાં આશાવર સોનીની વસતિમાં નિવાસ કરી બંધ-સ્વામિત્વ નામથી ઓળખાતા પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પર ૬૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિ રચી હતી.[1] બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે આ વૃત્તિનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૧૭૨ સૂચવ્યો છે.[2] એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨માં શ્રાવણ શુ. ૫ રવિવારે એ જ સ્થલ પાટણમાં આશાપુર–વસતિમાં રહી તેમણે જિનવલ્લભ-સૂરિના આગમિક-વસ્તુવિચારસાર(ષડશીતિ) ગ્રંથ પર પણ ૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ રચી હતી.[3] એ જ વિ. સં. ૧૧૭૨માં ભાદ્રપદ-

---

૧ "अध्यापकाः श्रीजिनदेवसंज्ञाः । तेषां विनेयो गुरुभक्तिपूर्णः......
अणहिल्लपाटकपुरे श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये ।
आशावरसौवर्णिक-वसतौ विहिता......

—બંધ-સ્વામિત્વવૃત્તિની પ્રશસ્તિ (ભાવનગર આ. સભા તરફથી પ્ર. પ્રાચીનકર્મગ્રંથમાં).

૨ 'बृहद्बन्धस्वामित्ववृत्तिः ११७२ वर्षे हरिभद्रीया ५६० ।'—બૃ.

૩ "मध्यस्थभावादचलप्रतिष्ठः, सुवर्णरूपः सुमनोनिवासः ।
अस्मिन् महामेरुरिवास्ति लोके, श्रीमान् बृहद्गच्छ इति प्रसिद्धः ॥
तस्मिन्नभूदायतबाहुशाखः कल्पद्रुमाभः प्रभुमानदेवः ।
यदीयवाचो विबुधैः सुबोधाः, कर्णे कृता नूतनमञ्जरीवत् ॥
तस्मादुपाध्याय इहाजनिष्ट, श्रीमान् मनस्वी जिनदेवनामा ।
गुरुक्रमाराधयिताऽल्पबुद्धिस्तस्यास्ति शिष्यो हरिभद्रसूरिः ॥

પંચમીને દિવસે એ જ સ્થાન—પાટણમાં તેઓએ પ્રાકૃતભાષામાં ૬૫૨ ગાથા-પ્રમાણ મુનિપતિ-ચરિત્ર રચ્યું હતું.[1]

બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં મળી આવતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ આચાર્યે જય-સિંહદેવરાજ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્યમાં પ્રાકૃતભાષામાં શ્રેયાંસનાથ તીર્થંકરનું ચરિત્ર ૬૫૮૪ ગાથાપ્રમાણ રચ્યું હતું. જેની પ્રતિ માત્ર ખંભાતમાં જ હતી.[2] એ ઉપરથી તેમની કવિત્વશક્તિ, પરોપકારબુદ્ધિ અને ઉચ્ચ આત્માઓનાં ચરિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ વાચક ઉમાસ્વાતિએ રચેલા પ્રશમરતિ ગ્રંથનું દોઢહજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિવરણ પણ આ આચાર્યે અણહિલપાટક(પાટણ)માં જયસિંહદેવ(સિદ્ધરાજ)ના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૮૫માં ભણશાલી ધવલના પુત્ર યશોનાગે આપેલા ઉપાશ્રયમાં રહીને રચ્યું હતું અને શુદ્ધ

अणहिल्लपाटकपुरे, श्रीमज्जयसिंहदेवनृपराज्ये ।
आशापुर-वसत्यां वृत्तिस्तेनेयमारचिता ॥

एकैकाक्षरगणनादस्या वृत्तेरनुष्टुभां मानम् ।
अष्टौ शतानि जातं पञ्चाशत्समधिकानीति ॥

वर्षे शतैकादशके, द्वासप्तत्या ऽधिके नभोमासे ।
सितपञ्चम्यां सूर्ये, समर्थिता वृत्तिकेयमिति ॥"

—જુઓ જે. ભાં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૨૬), તથા પ્રકાશિત પ્રાચીન કર્મગ્રંથ.

૧ "मुणिवइचरियं एयं, गाहाहिं समासओ समुद्धरियं ।
पुव्वचरियाउ सुगमं, रम्मं हरिभद्दसूरीहिं ॥

नयण-मुणि-[रुद्द]-संखे, विक्कमसंवच्छरंमि ।
मद्दवइ(य)पंचमीए, समत्थियं चरियमिणमो त्ति ॥"

—પાટણ જૈન ભંડાર-ગ્રંથસૂચી.

૨ "श्रेयांसचरितं प्रा. श्रीजयसिंहदेवराज्ये हरिभद्राचार्यकृतम् । गाथा ६५८४ स्तम्भतीर्थे विना न ॥"

—બૃ.

કર્યું હતું.[1] એ ઉપરથી એમની પ્રશમભાવ પ્રત્યે રતિ–પ્રીતિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમનામાં ગુરુભક્તિ, નમ્રતા, સરલતા, કૃતજ્ઞતા અને સૌજન્ય વગેરે સદ્‌ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઈએ—એમ પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખો પરથી વિચારકોને કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

વિ. સં. [૧૧]૮૫માં રચેલ પાંચસો શ્લોક-પ્રમાણ ક્ષેત્રસમાસ-વૃત્તિ મળી આવે છે, તેને કેટલાક સાક્ષરોએ પ્રાચીન હરિભદ્રસૂરિની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી છે, પરંતુ અમારી સમજ પ્રમાણે એ કૃતિ પણ આ આચાર્યની જણાય છે.[2] એવી રીતે જંબૂદ્વીપ-સંગ્રહણી પણ વૃત્તિ સાથે આ આચાર્યે રચેલ છે.[3] એ સિવાય એમની બીજી કૃતિઓ હજુ જાણવામાં આવી નથી.

---

૧ "યત્ત્વાલયે નન્દગુરૂપશોભે, સન્મઙ્ગલે સદ્બુધરાજહંસે।
તારાપથે વા દ્ગ(ચાશુ)કવિપ્રચારે, શ્રીમાનદેવાભિધસૂરિગચ્છે॥
ભવ્યા બભૂવુઃ શુભશસ્યશિષ્યાઃ, અધ્યાપકાઃ શ્રીજિનદેવસંજ્ઞાઃ।
તેષાં વિનેયૈર્ગુરુભક્તિયુક્તૈઃ, પ્રજ્ઞાવિહીનૈરપિ શાસ્ત્રરાગાત્॥
શ્રીહરિભદ્રાચાર્યૈઃ રચિતં પ્રશમરતિવિવરણં કિઞ્ચિત્।
પરિભાવ્ય વૃદ્ધટીકાઃ, સુખબોધાર્થં સમાસેન॥
અણહિલપાટકનગરે, શ્રીમજ્જયસિંહદેવનૃપરાજ્યે।
બાણ-વસુ-રુદ્રસઙ્ખ્યે, વિક્રમતો વત્સરે વ્રજતિ॥
શ્રીધવલભાણ્ડશાલિક-પુત્ર-યશોનાગ-નાયક-વિતીર્ણે।
સદુપાશ્રયે સ્થિતૈસ્તૈઃ, સમર્થિતં શોધિતં ચેતિ॥
યદિહાશુદ્ધં કિઞ્ચિત્, છદ્મસ્થત્વેન લિખિતમસ્માભિઃ।
તચ્છોધ્યં ધીમદ્ભિઃ, સમ્યક્ સંચિન્ત્ય સમયજ્ઞૈઃ॥"

—પાટણ જૈન ભંડાર-ગ્રંથસૂચી.

૨ "પઞ્ચાશીતિકવર્ષે, વિક્રમતો વ્રજતિ શુક્લપઞ્ચમ્યામ્।
શુક્રસ્ય શુક્રવારે, પુષ્યે શસ્યે ચ નક્ષત્રે॥" —શ્રી. રિ. ૨, ૮૦.

૩ "જમ્બૂદ્વીપ-સઙ્ગ્રહણી-વૃત્તિઃ સમાપ્તા। વિરચિતેયં સૂત્રતો, વૃત્તિતશ્ચ શ્રીમદ્‌બૃહદ્‌ગચ્છીયશ્રીહરિભદ્રાચાર્યાણામિતિ॥ ગ્રં. ૧૫૦॥" —પા. ભં. ગ્રંથસૂચી.

(૨) હરિભદ્રસૂરિ :—

આ આચાર્યના જન્મ-દીક્ષાદિ પ્રસંગો સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં અને રાજ્ય-પ્રદેશમાં થયેલા જણાય છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ-પાટણમાં આ સૂરિ ઘણા વખત સુધી રહ્યા હશે, તેમ માનવાનાં કારણો છે. ગૂજરાતના રાજાઓના વંશપરંપરાગત મંત્રીઓ સાથે આ આચાર્યને વિશેષ પરિચય જણાય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ એ બન્ને રાજવીઓના મહામાત્યપદને શોભાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી આ આચાર્યે ચોવીશે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષામાં રચ્યાં હતાં. એમાંનાં ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર, મલ્લિનાથચરિત્ર અને નેમિનાથચરિત્ર એ ત્રણ ચરિત્રો જ હજુ દૃષ્ટિગોચર થઈ શક્યાં છે, કે જેનું શ્લોક-પ્રમાણ ૨૪૦૦૦ લગભગ ¼ લાખ છે. એ જ ક્રમ પ્રમાણે તેમણે બીજાં એકવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો પણ આઠહજાર શ્લોક-પ્રમાણ રચ્યાં હોય, તો તે સર્વ ચરિત્રો માટે આ આચાર્યે લગભગ બે લાખ શ્લોકની રચના કરી હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય.

એ ચરિત્રોના અંતમાં આ વિદ્વાન્ આચાર્યે પોતાના મુનિવંશનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેઓ વર્ધમાન(મહાવીર)-સ્વામિના તીર્થમાં, કોટિકગણમાં, વઇર(વજ્ર)શાખામાં, ચંદ્રકુલમાં, વડગચ્છમાં થયેલા જિનચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા. જિનચંદ્રસૂરિને (૧) અંબ(આમ્ર)દેવસૂરિ અને (૨) શ્રીચંદ્રસૂરિ એ નામના બે પટ્ટધર શિષ્યો હતા; જેના સંબંધમાં પહેલાં (૬ શ્રીચંદ્રસૂરિના પરિચયમાં) સૂચવવામાં આવ્યું છે. તેમાંના શ્રીચંદ્રસૂરિ એ પ્રસ્તુત હરિભદ્રસૂરિના ગુરુ હતા.[1]

---

૧ " नियय-महिमा-तिरोहिय-चिंतामणि-कामधेणु-माहप्पो ।
चउवीसइमजिणिंदो, जाओ सिरिवद्धमाणपहू ॥
तत्तित्थंमि य कोडियगणंमि विउलाए वइरसाहाए ।
चंदकुलंमि य चंदुज्जलंमि वडगच्छगयणससी ॥

વાઙ્મયની વિશિષ્ટ સેવા બજાવનારા, તીર્થંકરોનાં પવિત્ર ચરિત્રો રચી સ્વ-પરોપકાર કરનારા, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશાદિ ભાષાના વિશારદ કવિરાજ આ હરિભદ્રસૂરિના અપભ્રંશભાષામાં રચેલા નેમિનાથચરિત્રનો આદ્યન્ત ભાગ અમે જેસલમેર ભાં. સૂચી (પૃ. ૨૭-૨૮)માં દર્શાવ્યો છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે તેની રચના કુમારપાલ-રાજાના રાજ્યમાં અણહિલ્લવાડ(પાટણ)માં વિ. સં. ૧૨૧૬ના કાર્તિક શુ. ૧૩ સોમવારે પૂર્ણ થઈ હતી. તેનું શ્લોક-પ્રમાણ આઠહજાર, બત્રીશ છે.

આ ચરિત્રને જર્મનીમાં ડૉ. હર્મન જેકોબીએ સંપાદિત કરી પ્રકાશમાં મૂકાવ્યું છે. જેસલમેર ભાં. સૂચીમાં મૂકવામાં આવેલ આ

तरणि व्व गरुअ-तेओ, सयंभुरमणु व्व पत्त-परम-दओ ।
हंसो व्व विमलपक्खो, सुरगिरिरिव लोय-मज्झत्थो ॥
लच्छी-कलाकलावासमाणमेहाहिं सव्वचियनामो ।
जाओ पत्तपसिद्धी, भयवं जिणचंदसूरि त्ति ॥
वियसंत-कुमुय-कमला, निय-निय-पहविमु(बु)हचक्क-कय-तोसा
तस्सासि दोन्नि सीसा, रयणीयर-सहस्सकिरण व्व ॥
तत्थ य सुरसो विरइय-परप्पबंधो य धरणिनाहु व्व ।
सिरिअम्बएवसूरी, गुण-रयण-महोयही पढमो ॥
अणवरय-धम्मकम्मोवउत्त-चित्तो वि निच्चमपहरणो ।
कय-करणायारो वि हु, अविहिय-रायड्डिइविसेसो ॥
बहुसमओ वि अमओ, पाविय-उदओ वि पत्त-जल-संगो ।
बीओ विणेयरयणं, अहेसि सिरिचंदसूरि त्ति ॥
"पसरिय-जस-पडहारव-नच्चाविय-कित्ति-तरुणिरयणस्स ।
असरिस-गुण-मणि-निहिणो, पहुणो सिरिचंदसूरिस्स ॥
चउवीसइ-जिणपुंगव-सुचरिय-रयणाभिराम-सिंगारो ।
एसो विणेयदेसो, जाओ हरिभद्दसूरि त्ति ॥"

—ચન્દ્રપ્રભચરિત્ર-પ્રશસ્તિ (પા. ભં. ગ્રંથસૂચી).

ચરિત્રના પ્રાંત ભાગમાં, આ ચરિત્ર રચાવનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલના વંશક્રમની પ્રશસ્તિ જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ ચંદ્રપ્રભચરિત્ર અને મલ્લિનાથચરિત્રના અંતમાં એક જ પ્રકારની મંત્રિવંશ-પ્રશસ્તિ મૂકેલી હોવાથી ચોવીશે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોના અંતમાં એવી જ પ્રશસ્તિ દર્શાવેલી હોવાનો સંભવ છે.

આ આચાર્યે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોનો પ્રારંભ પ્રાયઃ કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-પ્રારંભ પછી કર્યો હશે અને અનુક્રમે ચોવીશે તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો રચ્યાં હશે તેમ જણાય છે અને તેમાં પણ પ્રતિદિન ૨૫ થી ૩૨ શ્લોકો રચવાનો યા પ્રતિમાસ સાડાસાતસોથી હજાર શ્લોક-પર્યન્ત રચના કરવાનો અથવા પ્રતિવર્ષ નવ હજારથી બાર હજાર-પર્યન્ત શ્લોકો રચવાનો નિયમ રાખ્યો હશે—એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. બાવીશમા તીર્થંકર નેમિનાથનું ચરિત્ર તેમણે વિ. સં. ૧૨૧૬ના કાર્તિક માસમાં પૂર્ણ કર્યું હતું.[૧] એટલે સંભવ છે કે બાકીના બે તીર્થંકર ૨૩મા પાર્શ્વનાથ અને ૨૪મા વર્ધમાન(મહાવીર)સ્વામિનાં ચરિત્રોની સમાપ્તિ તેમણે વિ. સં. ૧૨૧૭ની દીવાળી સુધીમાં કરી હશે તેમ કલ્પના કરવી અયોગ્ય નહિ લેખાય.

---

૧ " ... . **कुमरवालह** निवह रज्जंमि ॥
अणहिल्लवाडइ नयरि, अनणुमुयणवुहय-संगमि ॥
सोलुत्तर वारसइ, कत्तियंमि तेरसि-समागमि ।
अस्सिणि-णक्खत्ति, सोमदिणि सुप्पविन्ति-लग्गंमि ।
एहु समत्थिउ कह वि, परियण-साहज्जंमि ॥
पच्चक्खर-गणणाए, सिलोगमाणेण इह पवंधंमि ।
अट्ठेव य सहस्सा, वत्तीस सिलोगया होंति ॥

इति श्रीचंद्रसूरि-क्रमकमल-भसल-श्रीहरिभद्रसूरिविरचितं नवभवनिवद्धं श्रीनेमिनाथचरित्रं समाप्तं ॥ "

—જેસલમેર ભં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૨૮).

ગૂજરાતનો જૈન મંત્રિ-વંશ

ઉપર જણાવેલા હરિભદ્રસૂરિએ રચેલાં ચોવીશ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી આઠમા તીર્થંકર ચંદ્રપ્રભસ્વામિના ચરિત્રની ૨૬૫ પત્ર-વાળી એક તાડપત્રીય પ્રતિ કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-સમયમાં જ વિ. સં. ૧૨૨૩માં કા. વ. ૮ બુધવારે લખાયેલી પાટણમાં સંઘવીના પાડાના ભંડારમાં જ મળી આવે છે[1]—એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે. ૧૯મા તીર્થંકર મલ્લિનાથ-ચરિત્રની એક નવી લખાવેલી પ્રતિ અહીં આ૦ જૈન-જ્ઞાનમંદિરમાં મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાં છે. એ બંને ચરિત્રોના અંતમાં, ચરિત્રો કરવા પ્રાર્થનાર મંત્રીશ્વર પૃથ્વી-પાલના વંશ-ક્રમની પ્રશસ્તિ દર્શાવવામાં આવી છે. એ પ્રશસ્તિ, ગૂજરાતના ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજ-ધાની અણહિલવાડ(પાટણ)ને વસાવનાર વનરાજ ચાવડાથી લઈને કુમારપાલ ભૂપાલ પર્યંતના સોલંકી ગૂર્જરેશ્વરોના વંશ-પરંપરાગત મહામાત્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવવા માટે આ પ્રશસ્તિ એક પ્રાચીન વિશ્વસનીય સાધન છે. ગૂજરાતના ગૌરવમાં, ગૂજરાતના રાજ્યતંત્રમાં જૈનોનું શું સ્થાન હતું ? અત્યારના જૈનોના પૂર્વજોએ ગૂજરાતની શી સેવા કરી હતી ? ગૂજરાતમાં તેમણે ધર્મપ્રેમ, શૌર્ય, ન્યાય, પ્રતિભા, વિજ્ઞાન, વ્યવસ્થા, કૃતજ્ઞતા, કલા, સચ્ચારિત્ર્ય વગેરે કેવાં વિસ્તાર્યાં હતાં ? એ સમજવાને—એનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવાને આ પ્રશસ્તિ ઘણી ઉપયોગી છે. સદીઓ સુધી રાજ્યતંત્રને સુવ્યવસ્થિત રૂપમાં ચલાવનાર, વિષમ સમયમાં પણ પોતાની પ્રતિભાથી ઉન્નતિનો માર્ગ શોધનાર, ઉદ્ધત નિરંકુશ નરપતિઓને પણ પોતાના ડાહપણથી, પોતાના પરાક્રમથી,

---

૧ " इति श्रीचन्द्रसूरिक्रमकमल-भसल-श्रीहरिभद्रसूरिविरचितं सप्तभवोपनिबद्धं श्रीचंद्रप्रभस्वामिचरितं समाप्तमिति ॥ ग्रं. ८०३२ ॥

—संवत् १२२३ कार्तिक वदि ८ बुधे श्रीचंद्रप्रभस्वामिचरितं भोजदेवेन समर्थितं ॥ "

—પાટણ જૈન ભંડાર-ગ્રંથસૂચી.

પોતાની કાર્ય-દક્ષતાથી, પોતાની મંત્ર-શક્તિથી અને પરિણામે હિત કરનારી શુભ સલાહથી ઉન્માર્ગમાંથી અટકાવનાર એવા ચતુર પ્રધાન-વંશને ગૂજરાતને ચરણે ધરનાર વણિક્જ્ઞાતિનો વા જૈનોનો ભલે કોઈ સાક્ષર યા નિરક્ષર અસૂયાથી ઉપહાસ કરે, પરંતુ નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણ કરનારને આ પ્રશસ્તિ પરથી પણ વણિક્જ્ઞાતિની અને જૈનોની સેવાનો કંઈક ખ્યાલ બંધાશે. પોરવાડ વણિકો અને જૈનો પોતાના પૂર્વજોએ કરેલ ગરવી ગૂજરાતની સેવાનો મંત્ર, આ પ્રશસ્તિથી સમજી યોગ્ય ગૌરવ ધારણ કરી શકે છે. એ પૂર્વજોને પગલે ચાલી પોતાની યોગ્યતા પ્રકટાવે કે જેથી અસૂયા-દ્વારા મિથ્યા આક્ષેપો અને વાક્પ્રહારો કરી તિરસ્કાર કરનારા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે. 'જૈન' શબ્દથી ભડકનારા, 'જૈન' એવું જાણતાં ઘૃણા કરનારા, જૈનોને પોતાની કુત્સિત કલ્પનાથી, પોતાની કુટિલ કલમથી અસંબદ્ધ રીતે કલંકિત કરનારા, જૈનોને અઘટિત રૂપમાં ચિતરી તુચ્છકાર વરસાવનારાઓને આ પ્રશસ્તિ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં કંઈક ફેરફાર કરાવવામાં સાધનભૂત થશે—તેમ હું ધારું છું.

સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી અને વિદ્યાવિલાસી વર્તમાન ગૂર્જરેશ્વર શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ મહારાજા સાહેબની આજ્ઞાથી સદ્ગત સાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે આજથી ચૌદ વર્ષ પહેલાં—વિ. સં. ૧૯૭૧માં પાટણના જૈનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરી જે વર્ણનાત્મક યાદી કરી હતી, તેમાં ઉપર સૂચવેલી પ્રાકૃતભાષામય ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ પણ ઉતારી હતી; પરંતુ ખેદ એટલો જ કે સદ્ગત સાક્ષર પોતાની વિદ્યમાનતામાં જનસમાજનું તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શક્યા નહિ અને તેઓ વિ. સં. ૧૯૭૪માં અકાળે સ્વર્ગે સંચર્યા !

વિ. સં. ૧૯૭૬ના અંતમાં સદ્ગત સાક્ષર દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યો —જેસલમેર અને પાટણના જૈનગ્રંથભંડારોની વિગતવાર વર્ણનાત્મક સૂચીનાં કાર્યો મ્હારા હાથમાં મૂકવામાં આવ્યાં. તેમાંથી જેસલમેર ભંડાર-ગ્રંથસૂચીનું કાર્ય થઈ ગયા પછી મારે નલવિલાસ, અપભ્રંશકાવ્યત્રયી,

[ગાનસોલ્લાસ, સાધનમાલા] વગેરે કાર્યો તરફ ધ્યાન આપવું પડ્યું. તેમ છતાં આ પ્રશસ્તિ વાંચ્યા પછી જલદી પ્રકાશમાં મૂકવાની ઇચ્છા થઈ અને તેમાંની વિગતો સાથે સંબંધ ધરાવનારાં અન્ય સાધનોની મેં તપાસ કરવા માંડી. દરમ્યાન વિ. સં. ૧૯૭૮માં મેં જેસલમેર-ભંડાર-ગ્રંથસૂચીના અપ્રસિદ્ધગ્રન્થ-ગ્રન્થકૃત્પરિચયમાં તેનું સહજ સૂચન કર્યું. વિ. સં. ૧૯૮૦માં વકીલ શ્રીયુત કેશવલાલ પ્રે. મોદીને અને સં. ૧૯૮૧-માં સાક્ષર શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈને આ પ્રશસ્તિ દર્શાવી. તેઓએ આ પ્રશસ્તિ જલદી પ્રકાશમાં આવે તેમ ઇચ્છ્યું હતું. સં. ૧૯૮૨માં પાટણ-ચૈત્ય-પરિપાટીની ટિપ્પણીમાં મારા સહજ સૂચન પછી ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે અને જયંતવિજયજી મુનિરાજે પ્રશસ્તિ જલદી જોવા બહુ ઉત્કંઠા દર્શાવી હતી; પરંતુ સાધનોની ગવેષણા કરતાં અને સમયની અનુકૂલતા મળતાં હાલમાં જ પ્રશસ્તિ પ્રકાશમાં મૂકી શકું છું. રા. રા. પ્રો. નંદનાથ કે. દીક્ષિત વિદ્યાધિકારી સાહેબની આજ્ઞાથી સં. ૧૯૮૨માં મને પાટણના જૈનગ્રંથ-ભંડારોનું સ્વયં નિરીક્ષણ કરવાનો એક માસ-પર્યંત સુયોગ મળ્યો હતો, પરંતુ થોડા કલાકો માટે મહામુશ્કેલીથી ઉઘડાવી શકાતા સંઘવીના પાડાના મહત્ત્વના ભંડારની આ તાડપત્ર પ્રતિનું યથાયોગ્ય નિરીક્ષણ કરી શકાયું નથી અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેનો ફોટો લેવડાવી શક્યો નથી; તો પણ પ્રાયઃ શુદ્ધ જણાતી એ ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિને અહીં અન્ય પુષ્ટિકર પ્રમાણો સાથે ઉપસ્થિત કરું છું. આ પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમાં ગાથાની સંખ્યા સૂચવનાર અંકો જોવામાં આવતા નથી અને વનરાજ ચાવડા પછીના બીજા ચાવડાવંશી રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી; તો પણ સંબંધ તૂટતો જણાતો નથી અને ગાથાઓ વગેરે રહી ગઈ હોય તેમ લાગતું નથી. એમ માનવામાં એક કારણ એ છે કે—આ જ હરિભદ્રસૂરિના રચેલા મલ્લિનાથચરિત્રની પ્રતિના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિ પણ એ પ્રશસ્તિને બરાબર મળતી છે અને બીજાં પ્રમાણો પણ એ જ પ્રશસ્તિના ભાવને અનુસરે છે.

ગૂજરાતને ગૌરવશાળી બનાવનારા જૈનમંત્રીઓનો પરિચય કરાવનારી, ઉપર સૂચવાયેલી પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—

" इत्तो य सिरिमालपुरुब्भव पोरवाडवंसे सुवाणिओ सगुणो।
मुत्तामणि व्व निन्नय-अभिहाणो ठक्कुरो आसि॥ [१]

अह पयडीहोउं सिरिदेवीए[1] कहिय-भावि-अब्भुदओ।
सो सिरिमालपुराओ पत्तो गंभूय-नयरीए॥ [२]

तत्थ य तग्गेह-महासरंमि, विलसंत-विउल-कमलंमि।
पायडिय[2]-कुमुय-वणरायमंडलोवच्चिय-पय-विहवे॥ [३]

पसरंत-गंध-सिंधुर-घडाहिं वग्गंत-तुरय-घट्टाहिं।
कस्स न जणेइ विम्हयमणेगसो उदय-वित्थारो ?॥ [४]

वंधुमइणाह[3] अणहिल्लपुरे वणरायनिवइनीएण।
विज्जाहरगच्छे रिसहजिणहरं तेण कारवियं॥ [५]"

ભાવાર્થ:—શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ પોરવાડવંશમાં મોતી-સમાન ગુણવંત 'નિન્નય' નામે ઠક્કુર પ્રધાન શ્રેષ્ઠ વણિક થઈ ગયા. એક વખતે શ્રીલક્ષ્મીદેવીએ પ્રગટ થઈને તેનો ભાવિ અભ્યુદય અન્યત્ર કહ્યો. એથી તે નીનાશેઠ શ્રીમાલપુરથી ગંભૂય(ગાંભૂ) નગરીએ પહોંચ્યા. ત્યાં વિલસતી વિશાળ લક્ષ્મીવાળા (સરોવર અર્થમાં–વિલસતાં વિશાળ કમળોવાળા) પ્રગટ થયેલ પૃથ્વીને પ્રમોદ આપનારા વનરાજના મંડલ દેશથી પુષ્ટ થયેલ પદ–વિભૂતિવાળા (સરોવર પક્ષમાં પ્રગટેલ કુમુદોની વનરાજીથી પુષ્ટ થયેલ જળાશયવાળા) તે(નીનાશેઠ)ના ઘરરૂપી મહા-સરોવરમાં પસરતા ગંધહસ્તિઓ(જેની ગંધથી બીજા હાથીઓ

---

१ वी-उवइट्ठ-असमभा०। २ कुसुम व०। ३ जेण य म०।
—મલ્લિનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં પાઠાંતર.

પલાયન કરી જાય છે, તેવા મદઝરતા)ની ઘટાઓ વડે અને ઉછળતા ઘોડાના સમૂહ વડે અનેક પ્રકારે થયેલ ઉદયવિસ્તાર (સ. પક્ષમાં પાણીનો વિસ્તાર) કોને વિસ્મય-આશ્ચર્ય પમાડતો ન હતો? વનરાજ રાજા વડે અણહિલ્લપુરમાં (પાટણમાં) લઈ જવાયેલા બંધુમતિ એવા તે નીના-શાહે વિદ્યાધરગચ્છમાં (વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્ય વડે ઉપદેશ કરાયેલું અથવા પ્રતિષ્ઠિત) ઋષભજિન-આદીશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું હતું.

પ્રશસ્તિના ઉપર્યુક્ત કથનને ઘણી રીતે મળતો, થોડા વિસ્તારવાળો ઉલ્લેખ ઉપદેશકલ્પવલ્લી(मन्नह जिणाणमाणं નામના સ્વાધ્યાયની વૃત્તિ)માં પણ જોવામાં આવે છે, કે જેની રચના વિ. સં. ૧૫૫૫માં ઇંદ્રહંસ નામના વાચકે કરી હતી.[૧] ઇંદ્રહંસગણિએ ઉપદેશકલ્પવલ્લીના ૩૬મા પલ્લવમાં દંડનાયક વિમલનું ચરિત્ર દર્શાવતાં મરુદેશ(મારવાડ)માં આવેલા શ્રીમાલ, રત્નમાલ, પુષ્પમાલ અને ભિન્નમાલ એવા ચાર નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા નગરનું વર્ણન કર્યા પછી જણાવેલું છે કે—

તે શ્રીમાલપુરમાં દેવલોકના જેવા સદ્ભોગોનો સાગર, વિવેક, વિનય-ગુણનો ભંડાર, અખંડ સૌભાગ્યશાલી 'નીના' નામનો કરોડપતિ વસતો હતો. આ નીના શેઠની લક્ષ્મી કાલક્રમે ક્ષીણ થઈ; કારણ કે વિકટ કાલ થકી કરોડપતિઓ પણ કીડા જેવા પામર થઈ જાય છે. ક્ષણમાત્રમાં ખાલી ઘડીઓ ભરાય છે અને ભરેલી ઘડીઓ ખાલી થાય છે; તેથી 'હું ધનવાન્ છું' એવો વિસ્મય કે ગર્વ સજ્જનોએ ન કરવો જોઇએ. કરોડ તૂટતાં 'કોટમાં મારે વાસ કરવો યોગ્ય નથી' અને કોટ બહાર રહેવામાં

૧ "आज्ञादिक-श्रावककृत्यरूपस्वाध्यायवृत्तिः किल तद्विनेयैः।
श्रीइन्द्रहंसैरुपदेशकल्पवल्लीति नाम्ना रचयाम्बभूव॥

पञ्चेषुतिथिमानेऽस्मिन्, वर्षे वृत्तिरजायत।
अत्र वागर्थवैतथ्यमुद्धार्यं शेमुषीजुषा॥"

—ઉપદેશકલ્પવલ્લીના અંતે (હી. હં. દ્વારા પ્રકાશિત).

યશનો નાશ થાય છે. ખરે! આ સંબંધમાં કંઈ ઉપાય ચિંતવી શકાતો નથી. ત્યારપછી નીના શેઠે ૨૧ ઉપવાસ વડે, પવિત્ર ચિત્ત વડે, ભક્તિના યોગથી શ્રીદેવીને આરાધી. શ્રીદેવી બોલ્યાં કે–શેઠ! આપનું ભાગ્ય અહીં નહિ ખૂલે. ગાંભૂપુરને તજી તમે બીજા સ્થાનમાં રહેશો નહિ. શ્રીદેવી (લક્ષ્મીજી)નાં વચનને હૃદયમાં ધારણ કરીને નીના શેઠ ગાંભૂનગરમાં આવ્યા; કેમ કે દેવતાનું વચન કદાપિ અસત્ય થતું નથી. વ્યવહાર (વેપાર) કરતાં શેઠે કરોડ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા કેટલાય લોકોને આપણે શું ફળેલા ભાગ્યવાળા જોયા નથી? પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ)-જ્ઞાતિમાં મુકુટ સરખા, કોટિધ્વજ એવા આ નીના શેઠને વનરાજ(ચાવડો) અનુક્રમે હર્ષથી પત્તન(પાટણ)માં લઈ ગયો. પત્તન(પાટણ) એ રત્નોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, નરરત્નોનો મહાસાગર અને વિવેકનું સ્થાન કહેવાય છે, તેથી તે વિચક્ષણોથી મૂકાતું નથી. જે શ્રાવકોત્તમ નીનાએ વિદ્યાધરગણમાં, નીચે ઊતરેલા સ્વર્ગના વિમાન જેવો પ્રાસાદ(જિન-મંદિર) કરાવ્યો હતો.[1]

---

१ "कोटीशस्तत्र नीनाको, नाकसद्भोगसागरः ।
भङ्गुरेतरसौभाग्यो, विवेक-विनयाकरः ॥

नीनाकस्यास्य लक्ष्मीश्च, क्षीणभावमिता यतः ।
कोटिमन्तोऽपि कीटन्ति, विकटात् किल कालतः ॥

रिक्ता भृता भृता रिक्ताः, घटिकाः क्षणमात्रतः ।
तदहं धनवानस्मि, विस्मितं न मनः सताम् ॥

कोटित्रुटौ तु मद्वासो, न योग्यः कोटमध्यगः ।
बहिर्वासे यशोभ्रंशो, नोपायोऽत्र हि चिन्त्यते ॥

ततः श्रीदेवता येनाराधिता भक्तियोगतः ।
रजनीनाथनेत्रोपवासशोधितचेतसा ॥

साऽवादीद् भवतः श्रेष्ठिन्! भाग्यं नात्रोद्भविष्यति ।
मामूगाँभूपुरं त्यक्त्वा, त्वं स्थाताऽपरस्थानके ॥

તપાગચ્છના ગચ્છપતિ લક્ષ્મીસાગરસૂરિથી દીક્ષિત થયેલા અને સમયરત્નગુરુથી શિક્ષિત થયેલા ગૂર્જરાતના કવિ લાવણ્યસમયગણિ, કે જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૨૧માં, દીક્ષા સં. ૧૫૨૯માં પાટણમાં, અને પંડિતપદ સં. ૧૫૫૫માં થયેલું હતું. સુંદર સંબંધવાળા સરસ રાસ, છંદ, કવિત્ત, ચોપાઈ, પ્રબંધ, વિવિધ ગીત, સંવાદ વગેરે રચનાર, મોટા મંત્રીઓ અને રાજાઓને રંજિત કરનાર, જેમના ઉપદેશથી અનેક દેરાસર, પૌષધશાલા કરાવનાર, મીર મલિકના માનીતા એ કવિ સોરઠ, ગિરનાર તરફ રહી જ્યારે ગૂર્જરાતમાં આવ્યા હતા અને અણહિલવાડ **પાટણ** પાસે **માલસમુદ્ર**માં ચોમાસું રહ્યા હતા, ત્યારે સકલ સંઘની વિનતિથી તે કવિએ વિ. સં. ૧૫૬૮ના આસો માસમાં **વિમલરાસ** રચ્યો હતો.[1] વિ. સં. ૧૫૮૪માં લખાયેલી પ્રતિ પરથી સદ્ગત મણિલાલ બ. વ્યાસદ્વારા પ્રકાશિત થયેલા એ વિમલ-પ્રબંધમાં પણ દંડનાયક વિમલના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવતાં પ્રસ્તુત **નીના** શેઠ સંબંધી વર્ણન કર્યું છે. તે પણ ઉપર્યુક્ત ઉપદેશકલ્પવલ્લીના સંસ્કૃત

श्रीनाभेयं हृदि धृत्वा, यो वाग्भूतगरागमात् ।
तेनसाधनतो वरमादभूतं न नराधन ॥

श्रीश्री व्यवहारि कुबेन्द्र, द्रव्यकोटिगुणार्जनात् ।
स्थानान्तरगताः केचित्, पुण्यभाग्यकला न किम् ? ॥

प्राग्वाटसुकुले गोष्ठीमुख्यो नीनाकश्रेष्ठिराट् ।
क्रमेण पत्तने नीतो, वनराजेन हर्षितः ॥

पत्तनं रत्नयोनिश्च, नररत्नाकरोदधिः ।
निवेदन्यानमुच्येत, न गुप्तेन निरूपणैः ॥

धिणाधरमणे तावत्, यः प्राग्वाटकुलीनकः ।
स्वनिर्माणमिवोत्तीर्णं, नीनाकः श्रावकोत्तमः ॥ "

—ઉપદેશકલ્પવલ્લી (પલ્લવ ૧૬, શ્લો૦ ૩૧ થી ૪૨).

૧ જુઓ 'વિમલપ્રબંધ'ની ભૂમિકાની ૧૩૦ થી ૧૫૦ કડી.

ઉલ્લેખને બહુધા મળતું છે. લાવણ્યસમયગણિએ તે સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં શ્રીમાલપુરનું વર્ણન કર્યા પછી આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે—

"કોટમાંહિ કોટીધ્વજ થોક, લાપીણા તે બાહરિ લોક;
પ્રાગવાટ તિહાં વાશિઈ રહિઉં, **નીન** મંત્રિ કોટીધ્વજ થયું.
ઘટિઉ ધન તવ ત્રૂટી આસ, મહિતા પૂરિઉ બાહરિ વાસ;
બ્રાહ્મણ ભણઇ વિમાંસુ ચિંતિ, નગર અમ્હારિ એહવી રીતિ.
મધ્યરાત્રિ દોહિલૂં દુખ ધરઈ, માહાલિપિમીનૂં ચિંતન કરઈ;
આવિ લાછિ વાત કહિ કથી, એણઈ થાનકિ તુઝ ભાઈગ નથી.
માંનિ વાત તૂં માહરી પરી, જા થાંનક વેગિઈ પરહરી;
ગૂજરાત-તણઉ શણગાર, **ગાંભૂ**-નયરિ હશિ જયકાર,
તિહાં તૂં પામિશિ ધનની કોડિ, લાછિ-વચનિ ચાલિઉ પરહોડિ;
ભાગઉ **ભીલમાલ**થી ઘણુ, ગુણવંતુ જે **ગાંભૂ** વણુ.
નીના અંગિ નહી ઈક પોડિ; **નીનઇ** મેલી ધનની કોડિ;
ઇણિ અવસરિ **ચાઉડ વનરાજ**, ચિંતઇ નવૂં વસાવૂં ગામ."

સં. ૮૦૨માં વનરાજે અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યા પછીના વર્ણનમાં—

ઠાંમ ઠાંમના વ્યવહારીયા, જે પરદેશી વખ્ખારીયા;
તે તેડી વાશા આવાશિ, પાયક રોપ્યા મોટા ગ્રાશિ.
નીનમંત્રિ **ગાંભૂ** જાંણીઉ, બેટા **લહિર** સહિત આંણીઉ;

—વિમલપ્રબંધ (પૃ. ૯૫ થી ૧૦૦).

વિમલપ્રબંધના ઉલ્લેખને અનુસરતો ઉલ્લેખ, સં. ૧૫૭૮માં સૌભાગ્યનંદિએ રચેલ સંસ્કૃત વિમલચરિત્ર વગેરેમાં પણ મળી આવે છે.

શ્રીમાલપુર.

પ્રશસ્તિમાં સૂચવાયેલા શ્રીમાલપુર-સંબંધમાં થોડું વક્તવ્ય અહીં

ઉલ્લેખને બરાબર મળતી છે. "[1]આ તરફ તે અવસરે વલભીથી શ્રીચંદ્રપ્રભનું બિંબ, અંબા અને ક્ષેત્રપાલ સાથે અધિષ્ઠાતાના બલથી ગગનમાર્ગે શિવપત્તન(પ્રભાસપાટણ)ની ભૂમિમાં ભૂષણરૂપ થયું હતું. રથમાં આરૂઢ થયેલી શ્રીવર્ધમાન(મહાવીર)ની પ્રતિમાએ અદૃષ્ટવૃત્તિએ અધિષ્ઠાતાના બલવડે સંચરતાં આસો મહિનાની પૂનમે શ્રીમાલપુરને અલંકૃત કર્યું હતું. બીજી પણ અતિશયવાળી દેવમૂર્તિઓએ યથોચિત ભૂમિભાગ અલંકૃત કર્યો હતો. તે નગરની દેવીએ વર્ધમાનસૂરિને ઉત્પાત જણાવવાના અવસરે—'દેવીસરખી હે સુંદરી! તું કોણ છે? કહે કે તું શા માટે રુવે છે?' (દેવીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે–) હે ભગવન્! પ્રતીતિ-પૂર્વક હું વલભીપુરનો ભંગ જોઉં છું. જ્યાં સાધુઓએ ભિક્ષામાં મેળવેલું દૂધ, લોહી થઈ જશે અને પાછું તે જ લોહી જ્યાં દૂધ થઈ જાય, ત્યાં મુનિઓએ રહેવું" સૂચવ્યું હતું.

ફાર્બસ સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસમાળામાં વલભીપુરના વિનાશના વર્ણનમાં ઉપર્યુક્ત વૃત્તાન્તની પણ નોંધ લીધી છે.

પ્રબંધચિંતામણિ અને તીર્થકલ્પના ઉપર જણાવેલા ઉલ્લેખ પરથી પ્રતીત થાય છે કે વલભીભંગના વિકટ સંયોગોમાં મહાવીરજિનની

---

१ "इतरच्च तस्मिन् वा(न्नव)सरे वलभ्यां(भ्याः) श्रीचन्द्रप्रभबिम्बमम्बा-क्षेत्रपालाभ्यां सहितमधिष्ठातृबलाद् गगनमार्गेण शिवपत्तनभुवि भूषणीबभूव। रथाधिरूढा श्रीवर्धमानप्रतिमा चादृष्टवृत्त्याऽधिष्ठातृबलेन संचरन्ती आश्विनपूर्णिमायां श्रीमालपुरमलंचकार। अन्या अपि सातिशया देवमूर्तयो यथोचितं भूभागमलंचक्रुः। तत्पुरदेवतया च श्रीवर्धमानसूरीणां चोत्पातज्ञापनावसरे—

"का त्वं सुन्दरि! जल्प देवीसदृशे! किं कारणं रोदिषि?
भङ्गं श्रीवलभीपुरस्य भगवन्! पश्याम्यहं प्रत्ययम्।
भिक्षायां रुधिरं भविष्यति पयो लब्धं भवेत् साधुभिः,
स्थातव्यं मुनिभिस्तदेव रुधिरं यस्मिन् पयो जायते॥"

—પ્રબંધચિંતામણિ (પૃ. ૨૫૭ થી ૨૮૦).

મૂર્તિ વલભીપુરથી રથાધિરૂઢ થઈ આસો સુદિ પૂર્ણિમાએ શ્રીમાલપુરમાં આવી હતી. આ વૃત્તાન્તને પુષ્ટ કરતું એક બીજું પ્રમાણ પણ અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું. વિ. સં. ૧૯૮૨માં પાટણ જૈનસંઘનો જૂનો ભંડાર તપાસતાં ડા. ૩૯, નં. ૩૫ની ૧૫૫ પત્રવાળી પુસ્તિકા (પા. ૧૧૬ થી ૧૧૭)માં એક પ્રાચીન તીર્થમાલા-સ્તવન (શ્લો૦ ૨૨) મારા જોવામાં આવ્યું હતું, જે મેં ઉતારી લીધું છે. તેના ૨૧મા શ્લોક ઉપરથી તેના કર્તાનું નામ[1] સંગમસૂરિ જણાય છે. આ જ સ્તોત્રવાળી બીજી એક પ્રતિ ફોટોસ્ટેટ કરાવવા વકીલ કેશવલાલ પ્રે. મોદીએ તથા શ્રીયુત જીવણચંદ સા. ઝવેરીએ મારી તરફ મોકલાવી હતી, તેના અંતિમ ઉલ્લેખમાં તે સ્તવનને પાદલિપ્તગુરુ-શ્રીસંગમસૂરિકૃત (इति श्रीपाद-लिप्तगुरुश्रीसंगमसूरिकृतं स्तवनं) સૂચવ્યું છે. આ સ્તોત્રના ૧૬મા પદ્યને વિ. સં. ૧૨૯૫માં રચેલી ગણધરસાર્ધશતક-બૃહદ્વૃત્તિ (પૃ. ૩૮૪)માં સુમતિગણિએ ચિરંતન સ્તોત્રમાંનું સૂચવ્યું છે; તેમ છતાં આ સ્તોત્રમાં વિમલે આબૂ પર કરાવેલ નાભિનંદન(આદીશ્વર)નું અને સ્તંભન-પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કરેલ હોવાથી આ સ્તોત્રની રચના વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધ લગભગમાં સંભવે છે. આ સ્તોત્રનું ૧૪મું પદ્ય આ પ્રમાણે છે—

"श्रीवलभीपुरनिर्गतो, रथमधिरूढो जिनो महावीरः।
अश्वयुक्-पूर्णिमास्यां, श्रीमालपुरस्थितो जयति ॥"

અર્થાત્—શ્રીવલભીપુરથી નીકળેલા, રથમાં આરૂઢ થયેલા મહાવીર-જિન, આસો મહિનાની પૂર્ણિમાએ **શ્રીમાલપુર**માં રહ્યા છતા જયવંતા વર્તો.

---

૧ "इत्येवमन्यदपि यत् तीर्थं, भुवनत्रयेऽपि तीर्थकृताम्।
तद्बिम्बानि च वन्दे, श्रीसंगमसूरिविनतानि ॥ २१ ॥"

—તીર્થમાલાસ્તવન.

વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે—તુરુષ્કો(તુર્કો)એ વર્ધમાન સં. ૮૪૫(વિ. સં. ૩૭૫)માં વલભીનો ભંગ કર્યો.[1] વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચવેલી પ્રાકૃત ગાથા પરથી જણાય છે કે વલભીનો ભંગ વિ. સં. ૩૭૫ વર્ષ વીત્યા પછી થયો.[2] એ જ ગ્રંથને અનુસરતા રાજશેખરસૂરિ વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચેલા પ્રબંધકોશ(ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ)માં પણ સંસ્કૃતમાં વલભીભંગનો એ જ સમય સૂચવે છે.[3] જ્યારે ઉપર સૂચવેલ તીર્થકલ્પમાં વલભીભંગનો સમય વિક્રમસંવત્ ૮૪૫ આઠસો પીસ્તાળીશ જણાવેલ છે.

મેરુતુંગસૂરિની વિચારશ્રેણિમાં અને સત્તરમી સદીના ઉપાધ્યાય સમયસુંદરની ગાથાસહસ્રીમાં પણ પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચિત ગાથા સહજ ફેરફાર સાથે ઉદ્દધૃત થયેલી[4] છે. એથી એ પ્રાચીન ગાથાના આધાર પ્રમાણે વલભીભંગનો સમય વિ. સં. ૩૭૫ નોંધાયો છે, કે જે

---

१ " श्रीवर्धमानसंवत्सरतो, वत्सरशताष्टकेऽतिगते।
पञ्चाधिकचत्वारिंशताऽधिके समजनि वलभ्याः॥
भङ्गस्तुरुष्कविहितः + + "

—પ્રભાવકચરિત્ર પૃ. ૭૪, શ્લો. ૮૧-૮૨.

२ " पणसयरी-वासाइं, तिन्नि सयाइं अइक्कमेऊण।
विक्कमकालाओ तओ, वलहीभङ्गो समुप्पन्नो॥ "

—પ્રબંધચિંતામણિ (પૃ. ૨૭૯)

३ " विक्रमादित्यभूपालात्, पञ्चर्षि-त्रिकवत्सरे।
जातोऽयं वलभीभङ्गो, ज्ञानिनः प्रथमं ययुः॥ "

—પ્રબંધકોષ(મલ્લવાદિ-પ્રબંધ).

४ " पणसयरि-वरिसाणं, तिन्निसयसमन्निअं अइक्कमियं।
विक्कमकालाओ तओ, वलहीभङ्गो समुप्पन्नो॥ "

—ગાથાસહસ્રી (પિ. રિ. ૩, ૨૮૫).

સમયથી વલભી-સંવત્ પ્રચલિત થયાનું જણાય છે. એક જ માત્ર જિનપ્રભસૂરિના ઉપર સૂચવેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે એ દુર્ઘટનાનો વખત વિ. સં. ૮૪૫ વિદિત થાય છે. બીજી તરફથી જણાય છે કે—વિ. સં. ૪૭૭માં થયેલા વલભીપુરના રાજા શિલાદિત્યના આગ્રહથી ધનેશ્વરસૂરિએ વલભીમાં શત્રુંજયમાહાત્મ્ય રચ્યું[૧] હતું અને વિ. સં. ૫૧૦માં વલભીપુરમાં દેવર્ધિગણિ-પ્રમુખ સંઘે જૈન આગમને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો—લખાવ્યો હતો.[૨] આ કથનોમાં જો કંઈ સ્ખલના ન હોય તો જિનપ્રભસૂરિએ સૂચવેલ સમય વિશેષ વિશ્વસનીય માની શકાય. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વલભીભંગનો સમય નિશ્ચિત કરવામાં એકમત થઈ શક્યા નથી. એથી જ ફાર્બસ સાહેબે જણાવ્યું છે કે—"વલભીનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવામાં અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું આવી પડે છે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકો વિષે જે જે કલ્પના કરીએ તે સર્વ દાદળા પાયા ઉપર જ થાય એમ છે." (રાસમાળા ગૂ. ભા. ર. ઉ. ફાર્બસ-ગુજરાતીસભા તરફથી પ્રસિદ્ધ, ૩જી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૨) તેમ છતાં જિનપ્રભસૂરિએ દર્શાવેલ સમયને પુષ્ટ કરનારાં બીજાં પ્રમાણો પણ મળે છે. હ્યુયેનસાંગ નામના ચીની બૌદ્ધયાત્રીએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલ પ્રવાસનું પુસ્તક વિ. સં. ૬૯૬માં રચ્યું હતું, તેમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે રાજા શીલાદિત્યને મળ્યો હતો.[૩] શિલાદિત્ય નામના અનેક રાજાઓ વલભીમાં રાજ્ય કરી ગયા છે, તેમાંના પાંચમા શિલાદિત્યનું

---

૧ "शत्रुंजयोद्धारकर्तुरष्टादशनृपेशितुः।
वलभ्यां श्रीसुराष्ट्रेश-शिलादित्यस्य चाग्रहात्॥"

૨ "सप्तसप्ततिमब्दानामतिक्रम्य चतुःशतीम्।
विक्रमार्काच्छिलादित्यो, भविता धर्मवृद्धिकृत्॥"

—શત્રુંજય-માહાત્મ્ય (હી. હં. પૃ. ૨, ૮૨૫).

—કલ્પસુબોધિકામાં ઉદ્ધૃત સંપ્રદાયગાથા.

૩ રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીનું જર્નલ (પુ. ૬, પૃ. ૩૫૧).

ગુપ્ત સં. ૪૪૧(વિ. સં. ૮૧૬)નું દાનપત્ર મળી આવે છે. એટલે એ વખત પછી વલભીનો ભંગ થયો હશે-એમ કલ્પી શકાય, એથી જિનપ્રભસૂરિએ સૂચવેલ સમય વિ. સં. ૮૪૫ વિશેષ માન્ય કરી શકાય તેમ લાગે છે.

ભ્રમ-નિવારણ

વલભી–ભંગ કરનારા કોણ હતા ? એનું સૂચન પણ પૂર્વોક્ત જૈન ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખ પરથી થઈ જાય છે. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યું છે કે તુરુષ્ક(તુર્કી) લોકોએ વલભીનો ભંગ કર્યો હતો. મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે કાકૂ રંક નામથી ઓળખાયેલો ધનાઢ્ય વણિક વલભીપુરના રાજા શિલાદિત્ય સાથે વિરોધ થતાં મ્લેચ્છ દેશમાં જઈ મ્લેચ્છપતિને ઘણું ધન આપી વલભી તરફ લઈ આવ્યો હતો અને એ મ્લેચ્છ સૈન્યોદ્વારા વલભીનો વિનાશ થયો હતો. જિનપ્રભસૂરિએ તીર્થકલ્પમાં સૂચવ્યું છે કે—એ રીતે ગજ્જણવઈ(ગીજનીના પાતશાહ) હમ્મીરદ્વારા વલભીનો ભંગ થયો હતો. રાજસ્થાનના કર્તા(ટોડ)ના ધારવા પ્રમાણે એ વલભી–ભંગની ચડાઈ કરનારા મ્લેચ્છો સિથિયન લોકો હતા. મિ. વાથનના મતે બાકત્રો ઇન્ડિયન જાતિના લોકો હતા, કે જેમના સિક્કા સોરઠમાંથી ઘણા મળી આવે છે. મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના ધારવા પ્રમાણે મોટા નશિરવાન પાદશાહના હાથ નીચેના ઇરાનીઓ હશે. (ફા. રાસમાળા ગૂ. પૃ. ૨૨) પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસજ્ઞ સાક્ષરોએ જુદી જુદી જાતનાં અનુમાનો કર્યાં છે, ત્યારે જિનપ્રભસૂરિએ ગીજનીના પાતશાહ હમ્મીરનું નામ સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યું છે; એથી એ વધારે પ્રમાણભૂત જણાય છે. આમ હોવા છતાં ગૂજરાતના મર્હુમ સાક્ષર મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠદ્વારા રચાયેલ 'વનરાજ ચાવડો' (આ. ૨જી, પ્ર. ૧) પુસ્તકમાં કાકુને પંજાબની ગૂર્જરીપુરીમાં ગૂર્જરોના દરબારમાં વલભી પર ચડાઈ લાવવા ગયો જણાવ્યો છે. વિશેષમાં એ કલ્પિત કથામાં જણાવ્યું છે કે એ

વખતે ઋષિઓના પ્રમુખ વૃદ્ધમુનિ ગૂર્જરેશનો મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને વૃદ્ધમુનિના વડા પુત્ર તક્ષક મુનિ ન્યાયાધીશ હતા. એ કાકૂની પ્રેરણાથી એ બંનેની મુખ્ય સહાયતા વડે ગૂર્જરેશ્વરે વલભીપુરનો ભંગ કર્યો.

મિથ્યાઆક્ષેપ-પરિહાર

વલ્લભી પર પરદેશીઓની ચડાઈ લાવી દેશદ્રોહ કરનાર 'કાકૂ' નામનો ધનાઢ્ય માણસ 'જૈન' હતો, એવું ઉપર સૂચવેલા પ્રામાણિક પ્રાચીન કોઈ ઇતિહાસના ગ્રંથથી પૂરવાર થતું નથી. જ્યાં જ્યાં તેને માટે વિશેષણ મુકાયેલ છે, ત્યાં ત્યાં તેને વણિક અથવા શેઠ તરીકે ઓળખાવેલ છે. વણિક–વેપારી અને ધનાઢ્ય માત્ર જૈન જ હોય એવો નિયમ નથી. પ્રબંધચિંતામણિમાં તો ખાસ કરીને તેને અતિશય કૃપણ, ઉદ્ધત અને દેશભંગ-સમાસાદિત-પંક એવાં વિશેષણોથી ઓળખાવ્યો છે. તેમ છતાં મર્હુમ નવલકથાકારે તેને 'જૈન' અને 'શ્રાવક' તરીકે ઓળખાવી જૈનધર્મ અને જૈનધર્મીઓ તરફ જેટલો હૃદયનો કાલુષ્યભાવ, અજ્ઞાનજન્ય દ્વેષ અને રોષ ઠલવાય તેટલો ઠલવી પોતાની લેખિનીને કલંકિત કરી છે. તેમના જેવા સાક્ષરે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ કરનારું એવું અપકૃત્ય ન કર્યું હોત તો તેમની નવલકથા વિશેષ માનનીય નીવડત. અસ્તુ. તેમના વંશજો તે કલંક ધોશે–તેમ ઇચ્છીશું.

વલભીનો વિનાશ કરનારા કોણ હતા? તે સંબંધનો મતભેદ ઉપર સૂચવાઈ ગયો છે. 'વનરાજ ચાવડા'ના કર્તાએ વલભીનો ભંગ, પંજાબ-દેશના ગૂર્જરોદ્વારા થયો હતો–તેવું વર્ણન આલેખ્યું છે, પરંતુ તે પ્રામાણિક જણાતું નથી. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તુરુષ્કોથી અને મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે મ્લેચ્છદેશના મ્લેચ્છપતિના મ્લેચ્છ સૈન્યોએ વલભીનો વિનાશ કર્યાનું જણાય છે. તેને ટેકો આપતો ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૦૨૯ થી વિ. સં. ૧૦૮૬ સુધીમાં વિદ્યમાન અલ્બિરૂની નામના મુસલમાન લેખકે

ઉપરનાં અવલોકનો પછી વલભીનો વિનાશ થયાની ઘટના આપણે વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં માનીએ, તો તે સમયમાં શ્રીમાલપુર એ સુરક્ષિત અને સુસમૃદ્ધ નગર હોય એમ આપણે કલ્પી શકીએ. બીજા ઉલ્લેખો તપાસતાં જણાય છે કે આબૂથી વાયવ્ય ખૂણામાં ૨૫ કોશ પર તથા અણહિલ્લપુર પાટણથી ઉત્તરમાં ૮૦ માઇલ પર આવેલું, હાલમાં ભિન્નમાલ (જોધપુર-રાજ્ય) નામથી જાણીતું એ પ્રાચીન શ્રીમાલ અથવા ભિલ્લમાલપુર રાજપૂતાનાના પ્રાચીન ગૂર્જર (ગૂર્જર–પ્રતિહાર) રાજાઓની રાજધાનીરૂપે હતું. બૌદ્ધ યાત્રિક હ્યુયેનત્સંગે ' પીલીમોલો ') નામથી આ ભિલ્લમાલપુરનું વર્ણન કર્યું છે.

વસંતગઢથી મળેલા વિ. સં. ૬૮૨ના શિલાલેખ પરથી અને અન્ય સાધનોથી સૂચિત થાય છે કે ભિલ્લમાલ નગરમાં વર્મલાત રાજાની રાજધાની હતી, કે જેનો સામંત રજ્જિલ(વજ્રભટ–સત્યાશ્રયનો પુત્ર) આબૂ પ્રદેશનો અધિકારી હતો.[1] શક સં. ૫૯૮ (વિ. સં. ૭૩૩)માં નંદ્યધ્યયનની ચૂર્ણિ[2] રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરે રચેલી નિશીથ-ચૂર્ણિમાં એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે—' ભિલ્લમાલમાં વર્મલાતે રૂપ્યમય જિનબિંબ કરાવ્યું હતું. '[3] તે ઉપર જણાવેલ વર્મલાત રાજા હશે તેમ જણાય છે.

' શિશુપાલવધ ' નામના મહાકાવ્યના રચનાર સુપ્રસિદ્ધ કવિ માઘે;

---

૧ જુઓ ' સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ ', પં. ગૌરીશંકર હી. ઓઝાએ રચેલ, (વૈદિક યંત્રાલય, અજમેરથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૮ થી ૩૦ અને પૃ. ૧૧૫થી ૧૧૮).

૨ જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (ગા. ઓ. સિરીઝમાં પ્રકાશિત, સં. ભૂમિકા, પૃ. ૮૭).

૩ ' रुप्पमयं जहा भिल्लमाले वम्मलात्तो '—

—નિશીથચૂર્ણિ (૧૦, ૨૫૫).

તે જ મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાના પિતામહ સુપ્રભદેવનો પરિચય કરાવ્યો છે કે, તે વર્મલાતરાજાના સુકૃતાધિકારમાં સર્વાધિકારી હતો. એમાં સૂચવેલ વર્મલાત રાજા પણ ઉપર્યુક્ત જ જણાય છે. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચેલા પ્રભાવકચરિત્રમાં સિદ્ધર્ષિપ્રબંધમાં આ ભિલ્લમાલપુરનું નામ શ્રીમાલપુર સૂચવી તેને ગૂર્જરદેશમાં જણાવ્યું છે અને ઉપર્યુક્ત વર્મલાત રાજાને તેનો અધિપતિ જણાવ્યો છે. કવીશ્વર માઘ અને સિદ્ધર્ષિ, એ વર્મલાત રાજાના મંત્રી સુપ્રભદેવના પરિવારનાં અને એ જ નગરનાં રત્નો હતાં–એ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે—(જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર, પૃ. ૧૯૬–૧૯૭).

પ્રભાવકચરિત્રમાં માઘ કવિને ભોજભૂપાલના બાલમિત્ર તરીકે વર્ણવેલ છે તથા પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરુતુંગસૂરિએ એક કિંવદન્તીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે “ મહારાજા ભોજે માઘ પંડિતની વિદ્વત્તા સાંભળી તેને શ્રીમાલ નગરથી પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવી બહુમાન આપ્યું હતું અને મહારાજા ભોજ પણ શ્રીમાલ નગરમાં માઘ પંડિતના અદ્ભુત ઋદ્ધિવૈભવનો અને અત્યુચ્ચ આતિથ્યનો અનુભવ કરી આવ્યા હતા. પાછલી અવસ્થામાં માઘ કવિ અતિ દાનગુણથી નિર્ધન થઈ ગયા હતા અને એવી સ્થિતિમાં યાચકને નિરાશ કરવાનો અવસર આવતાં હૃદય પર આઘાત થતાં પરલોકવાસી થયા હતા. મહારાજા ભોજને એ વૃત્તાન્તથી બહુ દુઃખ થયું અને ‘ માઘ પંડિતની સમાન જાતિના બીજા શ્રીમાલીઓ ધનવાન હોવા છતાં ભૂખથી પીડિત થઈ આવો પુરુષરત્ન વિનાશ પામ્યો ! ’ એવું વિચારી ‘ શ્રીમાલ ’ નગરનું ‘ ભિલ્લમાલ ’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ”

આ કિંવદન્તી પર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી, કેમ કે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન વર્મલાત રાજાના અધિકારી સુપ્રભદેવના પૌત્ર-માઘ કવિનો સમય વિક્રમની આઠમી

સદીનો પૂર્વાર્ધ લગભગ માની શકાય. એથી તે અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન માલવાના મહારાજા ભોજના પરિચયમાં આવી શકે નહિ—એ સમજી શકાય તેમ છે.

વિશેષમાં મહારાજા ભોજના સમય પહેલાં પણ શ્રીમાલપુરનું '**ભિલ્લમાલ**' એ નામ પ્રસિદ્ધ હતું. આઠમી સદીની નિશીથ-ચૂર્ણિમાં 'ભિલ્લમાલ' નામનો ઉલ્લેખ થયો છે, એ ઉપર દર્શાવ્યું છે. એ સિવાય બીજા ઉલ્લેખો પણ મળી આવે છે.

ઉપર સૂચવેલ વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન 'વર્મલાત' રાજાનું 'ધર્મનાભ' એવું નામ, કલકત્તા તરફની છપાયેલ શિશુપાલવધમહાકાવ્યની આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશિત થયેલ છે, પરંતુ બીજાં સાધનોથી 'વર્મલાત' નામ બરાબર જણાય છે. વડોદરામાં ઓરિયન્ટલ ઇન્સ્ટિટયુટમાં રહેલી વિ. સં. ૧૪૯૬ અને સં. ૧૫૦૬માં લખાયેલી શિશુપાલવધમહાકાવ્યની પ્રતિઓમાં 'વર્મલાત' નામ સ્પષ્ટ વંચાય છે. આ વર્મલાત રાજા ચાવડાવંશનો હોવો જોઈએ એમ કેટલાંક સાધનો પરથી અનુમાન થાય છે, જેના સંબંધમાં ઉપર સૂચવાઈ ગયું છે કે વસંતગઢથી મળેલા વિ. સં. ૬૮૨ના શિલાલેખને આધારે ભિલ્લમાલ નગર એ વર્મલાત રાજાની રાજધાનીરૂપે હતું.

શક સં. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૮૫)માં બ્રાહ્મ સ્ફુટસિદ્ધાન્ત નામનો ગણિતગ્રંથ રચનાર જ્યોતિષી જિષ્ણુસુત બ્રહ્મગુપ્તે જણાવ્યું છે કે ચાપવંશ(ચાવડાવંશ)માં તિલક સરખા વ્યાઘ્રમુખ રાજાના સમયમાં ત્રીશ વર્ષની વયે તેણે તે ગ્રંથ રચ્યો હતો.[૧] એ ગ્રંથની કેટલીક પ્રતિઓમાં

---

૧ "श्रीचापवंशतिलके श्रीव्याघ्रमुखे नृपे शकनृपाणाम् ।
पञ्चाशत्संयुक्तैर्वर्षशतैः पञ्चभिरतीतैः ॥
ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः सज्जनगणितज्ञगोलवित्प्रीत्यै ।
त्रिंशद्वर्षेण कृतो जिष्णुसुत-ब्रह्मगुप्तेन ॥"

—બ્રાહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત (અ. ૨૪, ૧૯૦૨માં બનારસમાં પ્રકાશિત, પૃ. ૪૦૭).

તથા વરુણે બનાવેલી ટીકામાં તે ગ્રંથકાર માટે 'ભિલ્લમા[લકા]ચાર્ય'[1] એવું વિશેષણ વાપરેલું જોવામાં આવે છે. એથી એ ભિલ્લમાલ-નિવાસી પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન્ હોવાનું જણાય છે. એ ઉપરથી ભિલ્લમાલ નામની પ્રાચીનતા જણાય છે અને તે ગ્રંથરચના પહેલાં ત્રણ વર્ષ પર તે જ સ્થાનમાં થઈ ગયેલ વર્મલાત રાજા પણ ચાવડાવંશી હશે તેની સંભાવના કરવામાં આવે છે. ઇંડિયન એન્ટીક્વેરી (નં. ૧૭, ૧૮૮૮ જુલાઈ, પૃ. ૧૯૨)માં બ્રહ્મગુપ્તનું જન્મસ્થાન એ ભિલ્લમાલ નગર સૂચવ્યું છે. ચીની યાત્રિક હુએનત્સંગના જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમાં ભિલ્લમાલ નગર. ચાવડાવંશી રાજાઓની રાજધાની રૂપે હતું.

શક સં. ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)માં જાવાલિપુર(જાલોર)માં રણહસ્તી શ્રીવત્સરાજ રાજાના સત્તાસમયમાં હ્રીદેવીના પ્રસાદથી કુવલયમાલા નામની પ્રાકૃતકથા રચનાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે[2] જણાવ્યું છે કે—પોતાની પાંચમી પેઢીએ થઈ ગયેલા પૂર્વજ શિવચંદ્રગણિ મહત્તર, જિન-વંદન માટે ભ્રમણ કરતાં શ્રીભિલ્લમાલનગરમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા, જેમના ક્ષમાશ્રમણ–ગુણવાન્ મહાન્ શિષ્ય યક્ષદત્તગણિ મહાન્ મહાત્મા ત્રણ લોકમાં પ્રકટ યશવાળા થઈ ગયા.[3]

---

૧ 'इति श्रीभिल्मा(ला)चार्यभटजिष्णुसुत-ब्रह्मगुप्तविरचिते ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते संज्ञाध्यायः चतुर्विंशतितमः ।' —ભો. ઈ.ની પ્રતિનો ઉલ્લેખ.

૨ મા. કુવલયમાલાકથાનો કેટલોક પરિચય, અમે તેનાં ઉપયોગી અપભ્રંશ અને અષ્ટાદશ દેશીભાષા સંબંધી અવતરણો સાથે 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' (ગા. ઓ. સિ. નં. ૩૭માં પ્રકાશિત, ભૂમિકા પૃ. ૮૯ થી ૯૪, ૯૭ થી ૯૮, ૧૦૪ થી ૧૧૦)માં કરાવ્યો છે. તેથી તે અહીં દર્શાવ્યો નથી, જિજ્ઞાસુ સાક્ષરોએ તે ભાગ જોવો.

૩ "सिवचंदगणी वह मयहरो त्ति ।
सो जिणवंदण-हेउं, कह वि भमंतो कमेण संपत्तो ।
सिरिभिल्लमालणयरम्मि संठिओ कप्परुक्खो व्व ॥
तस्स खमासमणगुणो नामेण जक्खदत्तगणिनामो ।
सीसो महइमहप्पा आसि तिलोए वि पयडजसो ॥"
—અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

એ ઉપરથી ભિલ્લમાલની પ્રાચીનતા, સુસમૃદ્ધતા અને તે સમયમાં ત્યાં જિનમંદિરોની વિદ્યમાનતા હોવાનું સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે.

એ યક્ષદત્તગણિ પછીની ગુરુપરંપરા દર્શાવતાં એ જ દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે સૂચવ્યું છે કે—"તે યક્ષદત્તગણિને ઘણા શિષ્યો હતા, જેઓ તપ, વીર્ય (પરાક્રમ) અને વચનલબ્ધિથી યુક્ત હતા, **જેઓએ ગુજરાત દેશને દેહરાંઓથી રમણીય બનાવ્યો હતો.**[1]

તે યક્ષદત્તગણિના ૭ શિષ્યોમાંથી આગાસવપ્પણર(?)માં જિનાલય કરાવનાર પ્રશાંતમૂર્તિ વટેસરના પ્રશિષ્ય તરીકે અને તત્ત્વાચાર્યના શિષ્ય તરીકે દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન, ન્યાયાવતાર, ઉપદેશમાલા આદિના વ્યાખ્યાતા, ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની સોળ-હજાર શ્લોક–પ્રમાણ વિસ્તૃત અપૂર્વ ઉત્તમ કથા રચનાર, સરસ્વતીદેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરનાર, કવિકુંજર સિદ્ધર્ષિએ, એ બૃહત્કથાની પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુના ગુરુ દુર્ગસ્વામિનો સ્વર્ગવાસ પૂર્વોક્ત ભિલ્લમાલનગરમાં થયાનું જણાવ્યું છે—

"ત્યારપછી(દેલ્લમહત્તર પછી) ઉલ્લસતી કીર્તિવાળા, બ્રહ્મગોત્રને વિભૂષિત કરનાર મહાભાગ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વીતલમાં પ્રખ્યાત થયા. પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરતાં જેમણે સારી રીતે ધનથી ભરેલું ઘર તજી, ક્રિયા વડે જ સદ્ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રકાશિત કર્યું હતું, જેમના ચંદ્રમાનાં કિરણો જેવા નિર્મલ તે ચરિત્રને જોઈ, તેમના પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી જ તે વખતે ઘણા પ્રાણીઓ બોધ પામ્યા હતા. તેમને શ્રેષ્ઠ દીક્ષા આપનાર અને મારા

---

1. " तस्स य पहुय सीसा तव-वीरिय-वयण-लद्धि-संपण्णा ।
रम्मो गुज्जरदेसो जेहि कओ देवहरएहिं ॥ "

—અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ભૂમિકા પૃ. ૯૦).

પોતાના ઉત્તમ ગુરુ મહાભાગ મુનિપુંગવ ગર્ગર્ષિને હું નમસ્કાર કરું છું. ક્લિષ્ટ એવા આ દુઃષમકાલમાં પણ જે દુર્ગસ્વામી નિઃસંગ થઈ પૂર્વ મુનિઓના સદાચાર પ્રમાણે આ ધરાતલમાં વિહર્યા હતા. સૂર્યની જેમ જે ધીર મહાપુરુષ, ઉત્તમ દેશનારૂપી કિરણો વડે લોકમાં પ્રકાશ કરી સદ્વિધિપૂર્વક શ્રીભિલ્લમાલમાં અસ્ત થયા હતા—સ્વર્ગવાસી થયા હતા.[1] ”

એ દુર્ગસ્વામિના પ્રશિષ્ય અને સદ્દર્ષિના શિષ્ય સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધર્ષિએ ભિલ્લમાલ નગરનું વર્ણન કરતાં પોતાની ઉપમિતિભવપ્રપંચા બૃહત્કથાની સમાપ્તિ એ જ નગરમાં સં. ૯૬૨માં થયાનું સૂચવ્યું છે—

“ જે નગરમાં અસાધારણ રથયાત્રાઓ વડે આ અધિક છે, એથી સમસ્ત દેવમંદિરોમાં શ્રેષ્ઠ જયપતાકા મેળવનાર, નિરંતર હર્ષ આપનાર જિનેંદ્ર-મંદિર શોભે છે. જે નગરમાં અર્થ ટંકશાલામાં, ધર્મ શ્રેષ્ઠ દેવ-મંદિરોમાં અને કામ લીલાવતી(લલના)-લોકમાં હંમેશાં હર્ષ વડે

---

૧ “ ततोऽभूदुल्लसत्कीर्तिर्ब्रह्मगोत्रविभूषणः ॥
दुर्गस्वामी महाभागः, प्रख्यातः पृथिवीतले ।
प्रव्रज्यां गृह्णता येन, गृहं सद्धनपूरितम् ॥
हित्वा सद्धर्ममाहात्म्यं, क्रिययैव प्रकाशितम् ।
यस्य तच्चरितं वीक्ष्य, शशाङ्ककरनिर्मलम् ॥
बुद्धास्तत्प्रत्ययादेव, भूयांसो जन्तवस्तदा ।
सद्दीक्षादायकं तस्य, स्वस्य चाहं गुरूत्तमम् ॥
नमस्यामि महाभागं, गर्गर्षिमुनिपुङ्गवम् ।
क्लिष्टेऽपि दुःषमाकाले, यः पूर्वमुनिचर्यया ॥
विजहारेह निःसङ्गो, दुर्गस्वामी धरातले ।
सद्देशनांशुभिर्लोके, द्योतित्वा भास्करोपमः ॥
श्रीभिल्लमाले यो धीरो, गतोऽस्तं सद्विधानतः । ”

—પિ. રિ. ૩, પૃ. ૧૪૭.

ત્રિગુણાત્મક રહેલો છે; એવા સમગ્ર ગુણગણના આધારભૂત તે શ્રીભિલ્લ-માલ નગરમાં જિનમંડપમાં રહેલા તે (સિદ્ધ)કવિએ આ ઉપમિતિભવ-પ્રપંચા કથા રચી છે. શ્રુતદેવી(સરસ્વતી)નું અનુકરણ કરનારી, દુર્ગસ્વામિ ગુરુની શિષ્યા ગણા નામની સાધ્વીએ આ કથાને પ્રથમાદર્શ-(પહેલા પુસ્તક)માં લખી હતી. સં. ૯૬૨માં જેઠ શુ. ૫ ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રના યોગમાં આ કથાની સમાપ્તિ થઈ હતી.[૧] "

કાયંદ્રા(સિરોહી)માં રહેલા એક જૈનમંદિરની દેવકુલિકા પર વિ. સં. ૧૦૯૧નો શિલાલેખ હોવાનું પં. ગૌરીશંકર હી. ઓઝાએ 'સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ' (પૃ. ૩૭)માં જણાવ્યું છે. તે શિલા-લેખની નકલ બાબુ પૂરણચંદજી નાહરના જૈનલેખ-સંગ્રહ (ખંડ ૧, લે. ૯૫૭)માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમ જ જિનવિજયજીના પ્રાચીન જૈન-લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૪૨૭)માં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ અસ્પષ્ટ લેખ પરથી સમજાય છે કે—વિ. સં. ૧૦૯૧માં ત્યાં જૈનમંદિર રચાવનાર ગુણાઢ્ય આ(વા)મન તે જજ્જુકનો પુત્ર હતો, કે જે જજ્જુક

---

૧ " यत्रातुलरथयात्राधिकमिदमिति लब्धवरजयपताकम् ।
निखिलसुरभुवनमध्ये, सततप्रमदं जिनेन्द्रगृहम् ॥

यत्रार्थष्टङ्कशालायां, धर्मः सद्देवधामसु ।
कामो लीलावतीलोके, सदास्ते त्रिगुणो मुदा ॥

तत्रेयं तेन कथा, कविना निःशेषगुणगणाधारे ।
श्रीभिल्लमालनगरे गदिता, जिनमण्डपस्थेन ॥

प्रथमादर्शे लिखिता, साध्व्या श्रुतदेवतानुकारिण्या ।
दुर्गस्वामिगुरूणां शिष्यिकयेयं गणाभिधया ॥

संवत्सरशतनवके द्विषष्टिसहितेऽतिलङ्घिते चास्याः ।
ज्येष्ठे सितपञ्चम्यां, पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥ "

—પિ. રિ. ૩, પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.

રાજમાન્ય, ગુણરત્નાકર, બંધુપદ્મ-દિવાકર અને **ભિલ્લમાલથી** નીકળેલા **પ્રાગ્વાટ** (પોરવાડ) વણિકોમાંનો એક શ્રેષ્ઠ પુરુષ હતો.[1]

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિતવૃત્તિ રચનાર થારાપદ્રગચ્છના વાદિવેતાલ શાન્ત્યાચાર્ય, કે જેમનો પ્રબંધ પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવક-ચરિત્રમાં વર્ણવ્યો છે, અને જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૦૯૬માં જણાવ્યો છે; તે શાન્ત્યાચાર્યે સૂચવ્યું છે કે **ભિલ્લમાલકુલના** શ્રેષ્ઠ **શાંતિ** નામના અમાત્યે બંધાવેલા અને તેમના ભત્રીજા **ભૂપક** મહત્તમે પોતાના વંશની મૂર્તિમાન કીર્તિ જેવા કરાવેલ વિશાલ રમણીય સોનાના કળશવાળા, અણહિલપાટક(પાટણ)ના ચૈત્યગેહ(જિન-મંદિર)માં એ **ગુણસેનસૂરિના** વચનથી તેઓએ ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી.[2]

ભિલ્લમાલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતું ભિલ્લમાલકુલ વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું—એમ ઉપરના શાંત્યાચાર્યના ઉલ્લેખ-થી સમન્વય છે, એટલું જ નહિ; એ કુલમાં થયેલા પુરુષો અમાત્ય,

---

१ " श्रीभिल्लमालनिर्यातः प्राग्वाटः वणिजां वरः ।
श्रीपतिरिव लक्ष्म्या गुणोल्छी(?) राजपूजितः ॥
आकरो गुणरत्नानां, बंधुपद्म-दिवाकरः ।
जज्जुकस्तस्य पुत्रः स्यात्, नम्म-गम्मौ ततोऽपरौ ॥
जज्जुसुतगुणाढ्येन वामनेन भसा(वा)द भयम् ।
दृष्ट्वा चक्रे गृहं जैनं, युक्तं च विश्वमनोहरम् ॥
संवत् १०९१ ... ... "

—પૂ. નાહર જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૧, લે. ૯૫૭).

२ " श्रीभिल्लमालकुलशेखरशान्त्यमात्यनिर्मापिताणहिलपाटकचैत्यगेहे ।
भ्रातृव्यभूपकमहत्तमकारितेऽस्मिन्स्वर्णस्यकलशान्वयमूर्तकीर्तौ ॥ "

—ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ(પ્રશસ્તિ, શ્લોક).

મહત્તમ જેવા ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ હતા, અને એવા અધિકારપદ પર હોવા છતાં પણ ધર્મપ્રેમી, ઉદાર અને સત્સંગ-રસિક હતા એ પણ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિ આસડ, એ જ ભિલ્લમાલકુલમાં તેરમી સદીની મધ્યમાં થઈ ગયા, જેમણે મેઘદૂત મહાકાવ્યમાં ટીકા-સ્નેહનું સિંચન કરી કવિ કાલિદાસના યશોદીપને દીપાવ્યો હતો, જેની નવરસભરી કવિતાની વાણી સાંભળી જેને રાજસભ્યોએ 'કવિસભા-શૃંગાર' એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, જેણે પદ્ય-ગદ્યબંધ અનેક જિનસ્તોત્રો અને સ્તુતિઓ રચી હતી. જેણે ઉત્તમ ઉપદેશથી ભરપૂર ઉપદેશકંદલી-પ્રકરણ રચ્યું હતું અને 'બાલસરસ્વતી'-નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, તરુણવયમાં જ સ્વર્ગવાસી થયેલા પોતાના રાજડ નામના પુત્રનો વિરહ-શોક નિવારવા, અભયદેવસૂરિનાં વચનોથી બોધ પામી જેણે 'વિવેકમંજરી'-નામનું પ્રકરણ પ્રાકૃતભાષામાં રચ્યું [1]હતું. જેનાં પ્રકરણોની વૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ કવિ બાલચંદ્રસૂરિએ કવિ આસડના સુપુત્ર જૈત્રસિંહ સચિવની અભ્યર્થનાથી રચી

---

१ "आसडः कालिदासस्य, यशोदीपमदीपयत्।
मेघदूत-महाकाव्ये, टीकास्नेहनिषेचनात् ॥
श्रुत्वा नवरसोद्गार-किरोऽस्य कवितागिरः।
राजसभ्याः 'कविसभा-शृङ्गार' इति यं जगुः ॥
जिनस्तोत्र-स्तुतीः पद्य-गद्यबन्धैरनेकशः।
चक्रे यः क्रूरकर्माहि-जाङ्गुलीमन्त्र-सन्निभाः ॥
येनोपदेशकन्दल्याह्वान-प्रकरणच्छलात्।
कृतं मोक्षाध्वनीनेभ्यः, पाथेयातिथ्यमक्षयम् ॥
पुत्रे राज-ऽनाम्नि बालकदलीकाण्डोपमे स्वःपुरीं,
यात बालसरस्वतीति, विदिते तच्छोकमूढाशयः।
सम्बुद्धोऽभयदेवसूरिसुगुरोर्यैरेव वाक्यैरसौ,
तैरेवेदमसूत्रयत् प्रकरणं श्रीआसडः सत्कविः ॥"
—વિવેકમંજરીની વૃત્તિ-પ્રશસ્તિ (પિ, રિ. ૩, ૧૦૨).

હતી અને જે વૃત્તિનું સંશોધન-કાર્ય નાગેંદ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિ તથા બૃહદ્ગચ્છીય પદ્મસૂરિએ બજાવ્યું હતું તથા પ્રકરણના વૃત્તિકાર્યમાં સહકારી દેવાનંદગચ્છના પ્રસિદ્ધ સંશોધક પ્રદ્યુમ્નસૂરિ થયા હતા જેનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ જ લેખમાં પહેલાં આપ્યો છે. સુશીલ અનલદેવીના સુપુત્ર અને જાસડના સહોદર કવિ આસડ, કે જેને પૃથિવીદેવી તથા જૈતલ્લદેવી નામની બે પત્નીઓ થઈ હતી અને તેમાં જૈતલ્લદેવીથી રાજડ અને જૈત્રસિંહ નામના બે પુત્રો તથા પૃથિવીદેવીથી અરિસિંહ નામનો એક પુત્ર થયો હતો; એ કવિ આસડે, વિવેકમંજરી રચ્યાનો સં. ૧૨૪-(૭)૮ સૂચવતાં પોતાને **ભિલ્લમાલકુલમાં** ઉત્પન્ન થયેલા કટુકરાજના પુત્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે.[૧] બાલચંદ્રસૂરિએ આ ભિલ્લમાલ-વંશને જગત્પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ વંશ તરીકે અને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીના અદ્વિતીય ધામ તરીકે વર્ણવ્યો છે.[૨]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય(સ. ૫, શ્લો૦ ૪૫)માં શ્રીમાલના રાજાનું સૂચન કર્યું છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં અભયતિલકગણિએ રચેલી એ મહાકાવ્યની વિસ્તૃત વ્યાખ્યામાં શ્રીમાલની વ્યાખ્યા કરતાં **શ્રીમાલપુરનું** અપરનામ **ભિલ્લમાલપુર** સૂચવેલ [૩]છે. એથી **ભિલ્લમાલ-વંશ** એ જ **શ્રીમાલવંશ** અથવા શ્રીમાલ-

---

૧ " सिरिभिल्लमालनिम्मलकुलसंभवकडुअराय-तणएण ।
इअ आसडेण रइअं, वसु-जलहि-दिणेस-वरिसमि ॥ "
—વિવેકમંજરીના અંતમાં (પિ. રિ. ૧, ૫૬).

૨ " श्रीभिल्लमालाभिधया प्रसिद्धो, वंशावतंसो जगतीतलस्य ।
समस्ति पाथोधिरिवाच्युतश्री सरस्वती-वास-निवास एकः ॥ "
—વિવેકમંજરીવૃત્તિ-પ્રશસ્તિ (પિ. રિ. ૩, ૧૦૧).

૩ ' श्रीमालस्य भिल्लमालापरनाम्नः पुरस्य । '
—સં. દ્વયા. વૃત્તિ (સ. ૫, શ્લો૦ ૪૫).

જ્ઞાતિના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય–તેમ જણાય છે, કે જે જ્ઞાતિ અને વંશના સેંકડો ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

વલભી–ભંગના સમયમાં વલભીપુર(વળા)થી મહાવીર જિનની મૂર્તિ આ જ ભિલ્લમાલ અપરનામ શ્રીમાલપુરમાં આવ્યાનું ઉપર સપ્રમાણ સૂચવવામાં આવ્યું છે, તેને જ મળતો ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૩૩૩ના એક શિલાલેખમાં થયેલ છે, ત્યાં આ સ્થળને **શ્રીમાલ**–મહાસ્થાનના નામથી ઓળખાવવામાં આવેલ છે.[1] એ લેખમાં શ્રી શ્રીમાલદેશનો તથા એ વીર જિનેંદ્રની પૂજા માટે અપાયેલા નવા શાસનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. (જુઓ જિનવિ. પ્રાચીન જૈનલેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨).

ભિન્નમાલ–ગચ્છ

ભિલ્લમાલકુલ અને વંશની જેમ ભિલ્લમાલપુર સાથે સંબંધ ધરાવતો એક ગચ્છ પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો જણાય છે. વિક્રમની સોળમી સદીના પ્રકટ થયેલા કેટલાક લેખોમાં ભિન્નમાલગચ્છ નામ જોવામાં આવે છે. પાલી નૌલખામંદિરમાં રહેલ કુંથુનાથબિંબની પાછળ કોતરાયેલ લેખમાં ભિન્નમાલગચ્છ નામ વંચાય છે. (જુઓ પૂ. નાહર સંગ્રહિત જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૧, લે. ૮૧૬). ડીસાના આદીશ્વર મંદિરમાં રહેલી વિમલનાથબિંબની મુખ્યતાવાળી પંચતીર્થી પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૫૬૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર કર્માતિક્ત(?)સૂરિ ભિન્નમાલ-ગચ્છના હતા એમ જણાય છે (જુઓ પૂ. નાહર-જૈનલેખસંગ્રહ ખં. ૨, લે. ૨૦૯૬).

ભિન્નમાલના ચમત્કારી પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભિન્નમાલમાં ચમત્કારી એક

---

૧ " यः पुराऽत्र महास्थाने, श्रीमाले स्वयमागतः ।
स देवः **श्रीमहावीरो**, देयाद् वः सुखसंपदम् ॥ "
—પ્રાચીન જૈનલેખ-સંગ્રહ (જિનવિ. ૨, ૪૦૨).

પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થઈ હતી, જેનું વર્ણન તપાગચ્છના હંસરત્નસૂરિના પ્રશિષ્ય અને પં. સુમતિકમલના શિષ્ય પુણ્યકમલ કવિએ વિ. સં. ૧૬૬૧, શ્રા. શુ. ૫, રવિવારે ભિન્નમાલના પાર્શ્વજિનના સ્તવનમાં કર્યું છે.[૧] તેમાં જણાવ્યું છે કે શ્રીશ્રીમાલ, પુષ્પમાલ અને ભિન્નમાલ નામથી પ્રખ્યાત નગર પૂર્વે બહુ સમૃદ્ધિશાલિ હતું. ચોરાશી જ્ઞાતિની સ્થાપના એ નગરમાં કહે છે. ગઢ, મઠ, મંદિર, પોળ, જિન-મંદિર, શિવ-પ્રાસાદ, વાવ, કૂવા, નદી વગેરેથી એ નગર શોભતું હતું. ૯૦,૦૦૦ વ્યવહારી, ૪૫,૦૦૦ બ્રાહ્મણો ત્યાં વસતા હતા. લક્ષ્મીદેવીનું મંદિર ત્યાં તેજથી ઝળહળતું હતું. તે વખતમાં વ્યવહારીએ પાર્શ્વ-જિનનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેમાં પિત્તલમય બિંબ હતું. મ્લેચ્છનું જ્યારે રાજ્ય થયું, ત્યારે સુવર્ણમય આભૂષણો સાથે પિત્તલ-મય પ્રતિમા ભોંયમાં ભંડારી હતી.

સં. ૧૬૫૧માં દેવળની ઇંટ ખણતાં શ્રીપાર્શ્વની પ્રતિમા પ્રગટ થઈ. શ્રીવીરનું સમવસરણ તથા સુંદર પ્રતિમા, શ્રીશારદાની મૂર્તિ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ પ્રગટ થઈ.[૨] મેતા લક્ષ્મણ અને ભાવડહરાગચ્છના

---

૧ "સંવત્ સોલ એક(સ)ઠે, શ્રાવણ શુદ રવિવારો રે;
પંચમી તિથિ પાસજી તણા, ગુણ ગાયા હર્ષ અપારો રે.

કલશ.

અશ્વસેન-નંદન દુપ-નિકંદન પાસ જિનવર જગગુરૂ,
ભીનમાલ-ભૂષણ દુરિતદૂષણ સંઘ સહુ સુખકરૂ;
તપગચ્છ-મંડણ કુમતિ-ખંડણ હંસરત્નસૂરીશ્વરૂ,
તસ પંડિત સુમતિકમલ-શિષ્ય **પુણ્યકમલ** ભવ-ભયહરૂ.
"ઇતિ શ્રીભીન્નમાલ-પાર્શ્વજિન-સ્તવન સંપૂર્ણ"
(સં. ૧૯૧૨ના લિ. પ્રતિ ઓ. ઇ. વડોદરા.)

૨ "ઇંટ ખણંતાં દેવલ ભણીએ, પ્રગટ્યા **શ્રીપાસ**;
સંવત્ **સોલ એકાવને**, બહુ પૂગી આસ. ૮

ચતુર્દશીપક્ષના પંન્યાસ વગેરે એ જોઈ અતિહર્ષિત થયા. શાંતિ-જિન-મંદિરમાં એ પ્રતિમા લાવીને સ્થાપી અને સ્નાત્ર–મહોત્સવ ગીત–ગાન થવા લાગ્યાં.

—એ વખતે **જાલોર**નગરમાં દેશપતિ **ગજનીખાન** રાજ્ય કરતો હતો અને તેનો સેવક **ભિન્નમાલ**માં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ખાનને જઈને કહ્યું કે—સાહેબ! પીતલનું અદ્‌ભુત ભૂતખાનું પ્રગટ થયું છે, તે આપ લાવશો તો ઘણું દ્રવ્ય આપશે. ખાને વાત સાંભળીને તરત જ એ પ્રતિમાને પોતાની પાસે અણાવી, અને બોલવા લાગ્યો કે આજે મેં ખૂબ પિત્તળ મેળવ્યું છે, હાથીને વાસ્તે તેનો ઘંટ કરાવું. એ વાત સઘળી જગ્યાએ થઈ, ચતુર્વિધ સંઘ મળ્યો. ગજનીખાન પાસે જઈ તેને વીનવ્યો. મહાજને માનપૂર્વક જવાબ માગ્યો. પિત્તળનું ધન અમારી પાસેથી લ્યો, ભૂતખાનું તમે છોડી દો, બાબા આદમનું એ રૂપ છે, એનાં ઘણાં સ્વરૂપ છે. જેની ખીજમત કરવી ઘટે, તેનું ખૂન કેમ કરાય? સલામ કરીને તમે પાસ(પાર્શ્વજિનબિંબ)ને છોડો, જેથી સૌના મનની આશા પૂર્ણ થાય. અમે ચાર હજાર પીરોજી (તે વખતનું ચલણી નાણું) આપીએ.

તે વખતે ગજનીખાન બોલ્યો કે લાખ રૂપિયાના મામલામાં એટલા દામથી કેમ છોડું? સઘળો સંઘ પાછો વળ્યો, હૃદયમાં ઘણું દુઃખ થયું. હાહા! દુઃખ કોને કહેવું? મ્લેચ્છ પાસેથી પ્રતિમા કેમ લેશું? લોકોએ વિવિધ પ્રકારના અભિગ્રહ લીધા. તે ગામમાં બહુગુણવંત સંઘવી વીરચંદ રહેતા હતા, તેણે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છુટે ત્યાં સુધી એવો નિયમ લીધો કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પૂજ્યા પછી અન્ન જમીશ.

સમોવસરણ શ્રીવીરનું એ પ્રતિમા સુંદર સાર;
મૂરત શ્રી**સારદ** તણીએ, આઠ મૂરત અંબાર. ૯

—ઓ. ઇ. વડોદરાની હ. લિ. પ્રતિ.

એ પછી નીલા ઘોડા પર અસ્વાર થઈ, નીલાં વસ્ત્ર અને શણગાર પહેરી શ્રીપાર્શ્વકુમાર ધરણેંદ્ર અને પદ્માવતી સાથે પ્રકટ થયા અને એ અભિગ્રહવાળા શેઠને કહ્યું કે—' એ શેઠ! મારી વાત સાંભળ, રાત-દિવસ ભૂખ્યો શા માટે મરે છે? પાર્શ્વનાથની જે ખરી મૂર્તિ હતી, તે તો ગજનીખાને ભાગી નાખી, તે મૂર્તિ તો કોઈ રીતે આવી શકે નહિ. તું આટલી લાંઘણ શા માટે સહન કરે છે?' શેઠ બોલ્યા કે—' આ ભવમાં મેં જે નિયમ લીધો છે, તે જ સાર છે. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જો આવશે નહિ, તો મરણુ એ શ્રેયસ્કર છે.'

શેઠનું એવું નિશ્ચળ ચિત્ત જાણી ધરણેંદ્ર જાલોરમાં ગયો, ગજની-ખાનને કહ્યું કે—' તું સૂતો છો, તે જાગ, જલદી ઊઠીને મારે પગે લાગ, મને ભિન્નમાલ નગરમાં મૂક, નહિતર તારા પર કલિકાલ રુઠ્યો છે, તેમ સમજજે. જો હું રુઠીશ, તો બુરું થશે અને હું તુઠ્યો તો અપાર ઋદ્ધિ આપીશ, શત્રુઓમાં જય-જયકાર અપાવીશ.'

ગજનીખાન, અહંકારમાં આવી બોબડા બોલ બોલવા લાગ્યો કે—અરે ભૂતખાના! તું મુજને શું ડરાવે છે? તું રૂઠચે કે તુઠચે શું કરી શકવાનો હતો? મારું ભાગ્ય મોટું કહેવાય છે. ડરે તે તો હિંદુ ગોબરા, અમે તો ખુદાના યાર છીએ. મલકમાં મુસલમાન મોટા છે, ભૂતખાનાના તો તે ક્ષયકાલ છે. અરે! મારી વાત સાંભળ, તારી કાયાના ટુકડા ટુકડા કરી નાખીશ, અને શેરીએ શેરીએ ફેરવીશ. હું જોઉં છું કે—તું મને શું આપે છે? રુષ્ટ થઈને અમારું તું શું લે છે? મ્હારો સેવક થઈને તું શું આપવાનો હતો?

ગજનીખાને તે વખતે વિચાર કરી સિરોહી ગામના સારા સોની તેડાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે—' આને ભાગીને કટકા કરો અને તેનાથી બીબી માટે નવસર હાર અને ઘોડાના ગળા માટે ઘુઘરમાળ કરો.'

સોની ભાંગવા ગયા, તેવામાં ભમરાઓનો ગુંજારવ થયો અને તે જ વખતે બીબી વ્યાકુલ થઈને નાઠી. મતવાળી કાળી ઘટા આકાશમાં

ચડેલી જ્યારે ભાળી, ત્યારે જાલોરી ખાન વ્યાકુલ થયો. એ ખાન ! તું પાર્શ્વનાથને કોપાવે છે.! હું ધરણેંદ્ર, પાર્શ્વનાથનો પ્રધાન છું. ધ્યાન ધરીને તું જો.

લશ્કરમાં માર વાગવા માંડયો, હાથી-ઘોડાઓનો સંહાર થવા લાગ્યો, ઠામ ઠામ માણસો મરવા લાગ્યા, બીબી, બેટા, બાંધવ અને બેલી નજરે દેખતાં એકલાં જવા લાગ્યાં, ધીરજ વહેવા લાગી. જ્યાં જાલોરી સંકોસી(હાકિમ) હતો, ત્યાં મેહ એક ટીપું પણ વરસ્યો નહિ, ત્યાં સખત તડકો પડવા લાગ્યો. પ્રજાલોક પોકાર કરવા લાગ્યા કે—ખૂનકાર ! પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને છોડો, સૌની સાર કરો. ખાને(ભિન્નમાલના હાકેમે) કહ્યું કે—સ્વામિ ! ન છોડો, એનાથી ઘણાં કામ સરશે, હવે ઘણું ધન માગો.

સૂતેલા મલેક(ગજનીખાન)ને હેઠો નાખી દીધો, તે મુખેથી 'પાર્શ્વનાથ' એવું બોલવા લાગ્યો. મૂર્તિને છોડ, તો તને છોડું. મોટેથી મર્મ-પ્રહાર થાય તેમ માર્યો. અંગમાં અપાર રોગ ઉત્પન્ન થયો, વેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. અન્ન–પાન દેખતાં અરુચિ થઈ, નિદ્રા દૂર નાશી ગઈ. મરણ-સમય થયો, તે વખતે ગજનીખાન મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે—'પાર્શ્વ-જિનેશ્વર માન માગે છે. જીવિતનું દાન આપો. હે પ્રભુ! મારી વેદના જો રાતે શમી જશે, તો તમને પ્રભાતે છોડીશ.' ખાને એમ કહ્યું, એટલે વેદના શમી. પછી ખાને સિંહાસન પર પાર્શ્વનાથને બેસારી, પોતાનું માન દૂર કરી સલામ કરીને પાર્શ્વનાથને પૂજ્યા અને કહ્યું કે—'અલા, અલખ ને આદમ તું જ છો, તારી જોડ કોઈ નથી. પીર, પેગંબર, ખુદા અને સુલતાન તું છે, બાળક પર મહેર કરો, આપની આણ કદી લોપીશ નહિ. અનેક પીર છે, પરંતુ ત્રેવીશમા રાય ! (પાર્શ્વનાથ !) તારા સરખો બીજો કોઈ નથી.' એમ કહી સૌ સંઘને તેડાવી પાર્શ્વનાથને સોંપ્યા. જાલોરનગરમાં વધામણી(ઉત્સવ) થઈ. નિત્ય નવીન વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં. સધવા સ્ત્રીઓ ભાસ ગાવા લાગી, રંગ ભરીને ખેલો ખેલવા લાગ્યા. યાચકોની આશા પૂરી થઈ.

એ પાર્શ્વનાથના બિંબને રથમાં બેસારી જાલોરથી આડંબરપૂર્વક ભિન્નમાલ પહોંચાડયા. સંઘવી વીરચંદ હર્ષિત થયો અને તે અવસરે તેણે મહોત્સવ કર્યો, સત્તર-પ્રકારે પૂજા રચી. મોટો ઓચ્છવ કરી ચારે દિશાએ તેડાં મોકલી સૌ સંઘને તેડાવ્યો. સાધર્મિ-ભક્તિ કરી પુષ્કળ દાન આપ્યું. સંઘનું બહુમાન કરી પહેરામણી કરી. સંઘવી વીરચંદે તેર મહિને પોતાના અભિગ્રહ-નિયમનું પારણું શ્રીપાર્શ્વનાથજીને પૂજીને કર્યું. શોક-સંતાપ નષ્ટ થયા અને મનના મનોરથો સિદ્ધ થયા. પાર્શ્વ-નાથના દર્શને ચારે દિશાના સંઘ આવતા હતા, તેની ભક્તિ ભલી પેરે કરી, ચારે દિશામાં કીર્તિ વિસ્તરી. જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર–ઉદ્યોત થયો. પંદર દિવસ પાર્શ્વપ્રભુ જાલોરમાં રહી ભિન્નમાલ પધાર્યા ત્યારે ઘરે ઘરે મંગલ–વધામણાં થયાં. પાર્શ્વજિનનું નિરીક્ષણ કરતાં સૌ સંઘનાં મન હર્ષિત થયાં. ઘેર ઘેર આનંદ ઉછળ્યો, ભવ્ય મનુષ્યો એકઠા મળ્યા. દુર્જન ચાડિયો(ગજનીખાનને સૂચવી ખોટી સલાહ આપનાર), પાંચ પુત્રો સાથે મૃત્યુ પામ્યો, તેના ધનનો નાશ થયો, તેનાં ચીર રડવડ્યાં.

શાંતિજિન–મંદિરની પાસે પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ વિમાન–સરખો કરાવ્યો, પૂર્વ દિશા તરફ તેનું દ્વાર રાખ્યું. તે મંદિરમાં પૂર્ણ થાંભલાની પૂતલી અને કોરણી વિવિધ પ્રકારે કરવામાં આવી હતી. નવચોકી જોઈ મન મોહિત થતું હતું. પ્રદક્ષિણા સારી રીતે કરી શકાય તેવી ભમતી બનાવી હતી. સારા મુહૂર્તે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને તે પ્રાસાદમાં સ્થાપ્યા હતા. સમવસરણના મુખ આગળ ભમતીમાં ઘણી પ્રતિમાઓ સ્થાપી. શારદાદેવીને બારણાની આગળ સ્થાપન કરી. ભવ્ય પ્રાણીઓ નિત્ય નવાં પૂજનાદિ નીપજાવતા હતા. એ ભિન્નમાલમાં જિનવરના પાંચ પ્રાસાદો-(મંદિરો) મેરુ–સમા શોભતા હતા. ચારે દિશાના સંઘો મોટા આડંબરે જાત્રા કરવા આવતા હતા. ”

—સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી એ ઘટનાને તે સમયના

કવિ પુણ્યકમલે વર્ણવી છે, એ સિવાય ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનું નામ, તીર્થમાલા–ચૈત્યપરિપાટી જેવાં બીજાં સ્તોત્રોમાં પણ જોવામાં આવે છે.

ભિન્નમાલ-પાર્શ્વનાથ

ઉપર સૂચવેલી ઘટના વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બનેલી હોવાથી તે પહેલાં થયેલા કવિઓએ ભિન્નમાલનું વર્ણન કરવા છતાં એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા જણાતા પં. મેઘે(મેહાએ) રચેલી તીર્થમાલામાં માત્ર ભિન્નમાલનું જ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે :—

"શ્રીજાલઉરિ નયરિ ભીનવાલી, એક વિપ્ર બહુ નંદ વિચાલિ;
નિઉ સહસ વાણિગના ઘણાં, પંચિતાલીસ સહસ વિપ્રાં તણાં,
સાલાં તાલાં નઈ દેહરાં, પ્રાસાદે જિણ–પૂજા કરાં;
મુનિવર સહસ એક પોસાલ, આદિનગર એહવઉ **ભીનમાલ.**"

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સંશોધિત, ય. વિ. ગ્રં. ભાવનગરથી પ્રકાશિત ભા. ૧, પૃ. ૫૪, કડી ૬૪, ૬૫).

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં તથા અઢારમી સદીના અને તે પછીના ચૈત્યપરિપાટી–તીર્થમાલાના રચનારા અનેક કવિઓએ ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે. તપાગચ્છીય વિજયસેન-સૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા પં. વિનયકુશલના શિષ્ય શાંતિકુશલે વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા બત્રીશ કડીવાળા પાર્શ્વનાથ–સ્તવનમાં સૂચન કર્યું છે કે :—

'ભિન્નમાલ ઊજેણીઇં, નિવાજઈ હો જાણ્યો જગદીશ.'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૯૮).

તપાગચ્છીય વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા પં. કૃપાવિજયજીના શિષ્ય મેઘવિજયે વિ. સં. ૧૭૨૧માં દીવ બંદરમાં રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ–નામમાલા(ઢાલ ૩, કડી ૧૬)માં ભિન્નમાલ પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે—

'ભિન્નમાલ ભલરૂપ જી, સા૦ પોસીનઉ ચારૂપ જી. સે૦'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા–સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૦).

ઉપર્યુક્ત વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં જ થયેલા પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય કલ્યાણસાગરે રચેલી પાર્શ્વનાથ–ચૈત્યપરિપાટીમાં જણાવ્યું છે કે :—

'ભિન્નમાલેં મહિમા ઘણો, ગોડી જિન હો સુપનો દાતાર; સ૦ ૨૧'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા–સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૭૧).

આગમગચ્છીય પં. મહિમાએ રચેલી ચૈત્યપરિપાટી, કે જેનો સમય સં. ૧૭ (?) ૨૨ કલ્પેલ છે, તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભિન્નમાલમાં છ જૈનમંદિરો અને ૬૪૫ જિન–મૂર્તિઓ તે વખતે વિદ્યમાન હતી–જુઓ :—

'ભિન્નમાલનિ છ દેહરિ રે, છસિં નિ પચતાલ રે; ચતુર નર'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા–સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૫૮).

બુધ શિવવિજયના શિષ્ય શીલવિજયે રચેલા ચારે દિશાના તીર્થમાલા–સ્તવનમાં વિ. સં. ૧૭૪૬ના આસો માસમાં રચેલ પશ્ચિમ દિશાના તીર્થોના સ્તવનમાં ભિન્નમાલના ભય–ભંજન [પાર્શ્વ]નાથનું સ્મરણ કર્યું છે :—

'ભિન્નમાલિ ભય–ભંજન નાથ, પાલણપુર શ્રીપારસનાથ'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા–સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૮).

એ જ તીર્થમાલાના સ્તવનમાં કવિ શીલવિજયે જાલોરના ગજનીખાનવાળી ઉપર વર્ણવેલી ચમત્કારી ઘટનાનો સંક્ષેપમાં બે કડીમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યાં વીરચંદ સંઘવીને બદલે વરજગ સંઘવીનું નામ સૂચવ્યું છે :—

"જાલોર નયરિ ગજનીષાંન, પિસુન-વચનિ પ્રભુ ધરીયા બાન;
વરજગ સંઘવી વરીઉ જામ, પાસ પેપીનિં જિમસ્યું તામ.
સ્વામી-મહિમા ધરણેંદ્રિ ધર્યો, માની મલિકનિ વલી વસિ કર્યો;
પૂજી પ્રણમી આપ્યા પાસ, સંઘ ચતુર્વિધ પૂગી આસ."

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૧૦૩, કડી ૨૫, ૨૬.

શ્રીવિજયરત્નસૂરિના સમયમાં થઈ ગયેલા પં. લાલવિજયના શિષ્ય પં. સૌભાગ્યવિજયે વિ. સં. ૧૭૫૦માં રચેલા તીર્થમાલા-સ્તવનમાં ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથનું સ્મરણ કર્યું છે :—

'નડુલાઈમાં જાદવો બાવીસમો રે, ભિન્નમાલે પ્રભુ પાસ. તી૦ ૨૨'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૯૭).

વિ. સં. ૧૭૫૫માં જ્ઞાનવિમલ કવિએ રચેલી તીર્થમાલામાં પોતે કરેલી યાત્રામાં ભિન્નમાલના પાર્શ્વનાથને ભેટ્યાનો અને ત્યાંના ચાર મંદિરનાં દર્શન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે :—

'તિહાંથી ભિન્નમાલ આવીયા એ ભેટ્યા શ્રીપાસ;
ચાર પ્રાસાદ તણા સુબિંબ નિરખ્યા ઉલ્લાસ.'

—પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૬).

એ જ પ્રમાણે કવિ લાવણ્યસમયગણિએ વિક્રમસંવત્ ૧૫૬૮માં રચેલા વિમલપ્રબંધ-રાસમાં પણ વિસ્તારથી આ ભિન્નમાલ નગરનું વર્ણન કર્યું છે.

ભિન્નમાલ-નામ

વિક્રમની સોળમી સદીમાં અને તે પછીના સમયમાં ઉપર્યુક્ત શ્રીમાલપુર અથવા બિલ્લમાલપુરનો ભિન્નમાલ-નામથી ઉલ્લેખ થયેલો જોવાય છે. મીયાગામમાં રહેલ વાસુપૂજ્ય-બિંબને વિ. સં. ૧૫૪૯માં પોતાનાં માત-પિતાનાં તથા પોતાનાં શ્રેય માટે કરાવનાર શ્રીશ્રીમાલી જ્ઞાતિનો ઉદસી શ્રાવક ભિન્નમાલ-નિવાસી હતો એમ બ્રહ્માણગચ્છીય શીલગુણસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી એ જ પ્રતિમાના લેખથી જણાય છે. (જુઓ બુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ, ખં. ૨, લે. ૨૮૧).

—વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છના મુક્તિસાગરજી, ઉપાધ્યાયપદ મળ્યા પછી વિ. સં. ૧૬૮૦માં ભિન્નમાલમાં પધાર્યાનું વર્ણન રાજસાગરસૂરિ-નિર્વાણ રાસમાં છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૪૮).

—વિક્રમની અઢારમી સદીમાં રાઠોડ અજિતસિંહના રાજ્યાધિકાર-સમયમાં તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરજીનો જન્મ એ જ ભિન્નમાલમાં વિ. સં. ૧૭૨૮માં થયો હતો અને ઉત્તમસાગરજીએ વિ. સં. ૧૭૩૭નું ચોમાસું એ ભિન્નમાલમાં જ કર્યું હતું-એમ ન્યાયસાગર-નિર્વાણરાસથી જણાય છે (જુઓ જૈન ઐ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૬૯, ૭૩).

ભિન્નમાલના રાજાઓ

વિ. સં. ૧૩૩૩ આસો શુ. ૧૪ને દિવસે વીરજિનની પૂજા માટે દેવદાય તરીકે નવીન શાસનનો પ્રબંધ થયો, તે વખતે શ્રીમાલ પર ચાચિગદેવનો રાજ્યાધિકાર હતો (જુઓ જિનવિ. પ્રાચીન જૈન લેખ-સંગ્રહ, ભા. ૨, લે. ૪૦૨), બોમ્બે ગેઝેટિયર ભા. ૧, પૃ. ૪૭૨ થી ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૪, ૨૮૩ અને ૨૮૬ પરથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૨૩૯માં જયંતસિંહનો, ૧૨૬૨ થી ૧૨૭૪માં ઉદયસિંહનો, વિ. સં. ૧૩૩૩ થી ૩૪માં ચાચિગદેવનો અને ૧૩૩૯ થી ૧૩૪૫માં સામંતસિંહનો શ્રીમાલ

અથવા ભિન્નમાલ પર રાજ્યાધિકાર હતો—એમ શિલાલેખોના આધારે જણાય છે. એ પહેલાના પ્રાચીન સમયમાં વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં રણહસ્તી વત્સરાજની જાલોરમાં રાજધાની હોવાથી એ પ્રદેશ પર અધિકાર જણાય છે; ભિન્નમાલના રાજાઓનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવેલો નથી, તેથી નીનાશેઠ શ્રીમાલપુરથી ગાંભૂ નગરીમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કોનો અધિકાર હતો, એ સ્પષ્ટ દર્શાવી શકાતું નથી.

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમાં સિરિમાલ (શ્રીમાલ)પુરનો નિર્દેશ થયો છે, એ પ્રશસ્તિનું ઉપદેશકલ્પવલ્લીમાં-વિમલચરિત્રમાં સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયું છે. ત્યાં શ્રીમાલપુરને ભિલ્લમાલ વગેરે બીજાં ત્રણ નામોથી ઓળખાવેલ છે, ગૂજરાતી વિમલપ્રબંધ લગભગ એને અનુસરે છે. ઇંદ્રહંસગણિએ ઉપદેશકલ્પવલ્લીમાં પ્રાચીન સંબંધ-ગ્રાહક શ્લોક ટાંકેલ છે, તેમાં ભિન્નમાલ-નામ જોવાય છે.[1] એવી રીતે ભિલ્લમાલ, શ્રીમાલ અને ભિન્નમાલ એવાં અનેક નામોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલ એ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળના સંબંધમાં શોધખોળ કરવામાં આવે તો ઘણું નવીન જાણવાનું મળી આવે, પરંતુ અવકાશ અને સાધન-સામગ્રીના અભાવે, તેમ જ અહીં ખાસ પ્રસ્તુત ન હોવાથી એ સંબંધમાં આટલેથી જ સંતોષ માનવો પડે છે.

ગાંભૂ

જૈનમંત્રીઓની પૂર્વોક્ત વંશ-પ્રશસ્તિમાં તથા વિમલચરિત્ર-પ્રબંધમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે પોરવાડ વણિક ઠક્કુર નીનાશાહે શ્રીદેવીની પ્રેરણાથી શ્રીમાલપુરથી નીકળી વિક્રમની નવમી સદીના પ્રારંભમાં જે નગરીનો

---

૧ “सम्बन्धग्राहकश्लोका लिख्यन्तेऽत्र मया अमी।
पूर्वाचार्यकृता विद्वल्लोक-प्रतीतिहेतवे॥
प्राग्वाटो नीननामा प्रकटगुणगणो भिन्नमालेऽभवत् प्राक्।
तस्मात् गांभूपुरेऽगाव सुतलहरयुक्तत्सुतो वीरनामा।”
—ઉપદેશકલ્પવલ્લી (પૃ. ૩૬, શ્લો૦ ૬૦-૬૧).

આબાદ દીપતો હતો. જ્યાં જવાથી નીનાશાહનો લક્ષ્મી-વેપારની સમૃદ્ધિવાળો અદ્ભુત અભ્યુદય થયો હતો. જ્યાંથી નીનાશાહને વનરાજ નરપતિ સન્માનપૂર્વક અણહિલવાડ પાટણમાં લઈ ગયો હતો. તે ગાંભૂ ગામ પાટણથી લગભગ બાર ગાઉના જ અંતર પર આવેલું છે. વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દસમી સદીમાં એ નગરી ઝાકઝમાળ હતી. એ સમયમાં ત્યાં શ્રીમાન્ જૈનો વસતા હતા. જૈનમંદિર અને ઉપાશ્રય ત્યાં હતા, સમર્થ જૈનાચાર્ય અને જૈન મુનિઓએ ત્યાં નિવાસ કરી અનેક ગ્રંથો રચ્યા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

સુપ્રસિદ્ધ શીલાંકાચાર્ય, કે જેઓ નિર્વૃતિગચ્છના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા[1] અને જેમનું 'વિમલમતિ' એવું વાસ્તવિક સાર્થક નામ હતું.[2] જેમણે આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સિદ્ધાંતોની સંસ્કૃતમાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી અને જેણે પ્રાકૃતભાષામાં સાડાદસહજાર શ્લોક-પ્રમાણ મહાપુરુષ ચરિત્ર ચઉપ્પન્ન-મહાપુરિસચરિય રચેલ છે. આ શીલાંકાચાર્યે શક સં. ૭૮૪ (વિ. સં. ૯૧૯)માં ગંભૂતા (ગાંભૂ)માં રહીને આચારાંગસૂત્રની ટીકા રચી હતી.[3]

આ તે જ ગાંભૂ ગામ છે કે જેને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ પ્રાકૃતભાષામાં ગંભૂય અને સંસ્કૃતભાષામાં ગંભૂતા, ગંભૂઆ એવા નિર્દેશથી ઓળખાવેલ છે. વિક્રમની દસમી સદીમાં ત્યાં જિનાલય હતું, જૈન સાધુઓ એ તરફ વિચરતા હતા, જૈન વિદ્વાનો ત્યાં નિવાસ કરી ગ્રંથ-રચના કરતા હતા, શ્રીમાન્ અને બહુમાન્ય શ્રાવકો ત્યાં વસતા હતા—એમ ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

૧ જુઓ જેસલમેરભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચી (ગાયકવાડ૦ પૃ. ૪૧-૪૪).

૨ જુઓ પ્રભાવકચરિતની (ભૂમિકા પૃ. ૧૧૦).

૩ " શકનૃપકાલાતીત સંવત્સરશતેષુ સપ્તસુ ચતુરશીત્યધિકેષુ વૈશાખપંચમ્યાં આચારટીકા દૃબ્ધેતિ ।

શીલાચાર્યેણ કૃતા ગંભૂતાયાં સ્થિતેન ટીકૈષા ।"

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ શીલાંક આચાર્યે આચારાંગસૂત્રની વૃત્તિની રચના વિ. સં. ૯૧૯માં એ જ ગાંભૂ ગામમાં કરી હતી–એનું સૂચન ઉપર થઈ ગયું છે. એ સિવાય શક સં. ૮૨૧ (વિ. સં. ૯૫૬)માં આ જ ગાંભૂ ગામમાં નિવાસ કરી સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવના શિષ્ય પાર્શ્વે ત્યાંના જિનાલયમાં શીલવાન્ બહુશ્રુત શ્રાવક જંબૂનામ(ગ)ની સાહાય્યથી યતિપ્રતિક્રમણ-સૂત્ર અને શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રનું વ્યાખ્યાન ચૈત્ર માસની પંચમીએ રચ્યું હતું;[1] જેની વિ. સં. ૧૨૨૮માં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકા અત્યારે પણ પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ પત્તનીય-જૈનભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી, પૃ. ૧૮, ૧૯).

અહીં કેટલુંક પ્રાસંગિક સૂચન કરવાનું છે કે—રાજકોટ વૉટસન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડિસકળકર, એમ.એ. એમણે ભાવનગરમાં સાતમી ગૂજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ્ આગળ ‘ ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા ’ નામનો નિબંધ રજૂ કરેલો, જે ‘ યુગધર્મ ’ માસિકના ૧૯૮૦ના ચૈત્રના અંકમાં પ્રકટ થયેલો જોવાય છે. તેમાં ‘ બુદ્ધકાળ ’ સંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે—“ તથાપિ આપણા ગુજરાત દેશમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ તે વખતે તો થયેલો દેખાતો નથી જ પણ હું આગળ બતાવું છું, તે પ્રમાણે સેંકડો વરસ સુધી થયો ન હતો. ”

એ જ લેખમાં આગળ ઉપર જણાવ્યું છે કે—

---

૧ “ अब्दानां शकनृपतेः, शतानि चाष्टौ गतानि विंशत्या ।
अधिकान्येकाधिकया, मासे चैत्रे तु पंचम्यां ॥
नीतं समाप्तिमेतत्, सिद्धांतिक-यक्षदेवशिष्येण ।
प्रतिचरणायाः किंचिद्, व्याख्यानं पार्श्वनाम्ना तु ॥
श्रावको जंबुनामा(गा)ख्यः, शीलवान् सुबहुश्रुतः ।
साहाय्याद् रचितं तस्य, गंभूतायां जिनालये ॥ ”

—પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૧૮).

શ્વેતાંબરો કરતાં પોતાની પ્રાચીનતા જણાવનારા દિગંબર ભટ્ટારક મુનિ દેવસેને ૯૯૦માં માઘ શુ. ૧૦ને દિવસે ધારામાં વસતાં પાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં રચેલા દર્શનસાર[1] નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં સૂચવ્યું છે કે—'વિક્રમરાજના મરણ પછી **૧૩૬**મા વર્ષમાં **સોરઠ-વળામાં** શ્વેતાંબર-સંઘ ઉત્પન્ન થયો.[2]' એ કથન પરથી ગૂજરાતમાં શ્વેતાંબર જૈનોની વિદ્યમાનતા ચૌલુક્યકાળ પહેલાં સેંકડો વર્ષોથી હતી; એમ સૂચિત થાય છે.

ડા. ડિસકળકર જેવો મત ધરાવનારાની માન્યતાનો વિરોધ કરી આ સ્થળે મારે સ્પષ્ટ સૂચવવું જોઈએ કે ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી ગૂજરાતમાં જૈનધર્મ પ્રસરેલ હતો. ચૌલુકયકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનતીર્થો અને મંદિરો બનેલાં હતાં, ચૌલુકયકાળ પહેલાં પણ સારી સંખ્યામાં જૈન આચાર્યો અને મુનિઓ ગૂજરાતમાં વિચર્યા હતા. ચૌલુકયકાળ પહેલાં પણ મહત્ત્વશાલી શ્રીમાન્ શ્રાવકો-જૈન ગૃહસ્થો સારી સંખ્યામાં આ ગૂજરાતમાં વસતા હતા; તેનાં અનેક પ્રમાણો દર્શાવી શકાય તેમ છે; જેમાંનાં કેટલાંક આ ચાલુ લેખમાં પ્રસંગોપાત્ત ઉપર દર્શાવ્યાં છે.

ચૌલુકયકાળ પહેલાનાં મળી આવતાં તામ્રશાસન-પત્રો અથવા શિલાલેખોમાં જૈનધર્મ-સંબંધી નિર્દેશ ન હોય એટલા ઉપરથી જ તે કાળ પહેલાં ગૂજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રવેશ થયો ન હતો અથવા ગૂજરાતમાં

---

૧ "पुव्वायरिय-कयाइं अंगा ह्यो (?)इं संचिऊण ये यत्था ।
सिरिदेवसेणमुणिणा धाराए वं(सं)वसंतेण ॥
रइओ दंसणसारो, भव्वाण णवस्सए णउए ।
सिरिपासणाहगेहे, सुपवित्ते माहसुद्धदसमीए ॥

—પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૯.

૨ "छत्तीसे वरिससए, विक्कमरायस्स मरणपत्तस्स ।
सोरहे(ट्ठे) वली(लहीए) सेवडसंघो समुप्पण्णो ॥"

—પિટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૩૭૫.

સુપ્રસિદ્ધ કવિ-કુંજર સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની સુબોધક સુવિસ્તૃત કથા ચૌલુક્યકાળ પહેલાં વિ. સં. ૯૬૨માં ગુજરાતની એક વખતની રાજધાની ભિલ્લમાલમાં રહી જૈનમંદિરમાં રચીને સમાપ્ત કરી હતી. જે ઉપર ભિલ્લમાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે-એ ઉપરથી શું સૂચિત થાય છે?

ઉપર જણાવેલાં વિશ્વસનીય પ્રમાણોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચારનાર વિદ્વાન્ સ્વીકારશે જ કે—"ચૌલુક્યકાળ પહેલાં પણ સેંકડો વર્ષોથી જૈનધર્મ અને જૈનો ગૂજરાતમાં ગૌરવથી પ્રતિષ્ઠિત હતા." મને આશા છે કે રા. ડિસકળકર જેવા મહાશય ઉપરના ઉલ્લેખો પર દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી પોતાની માન્યતામાં સુધારો કરશે.

ભ્રમ-નિવારણ

વલભી-ભંગનો વિષમ-સમય(વિ. સં. ૮૪૫) આવતાં પહેલાં વલભીમાંથી કેટલીક જૈન મૂર્તિઓ અન્યત્ર ગઈ હતી, જેમાંની એક મહાવીરની મૂર્તિ શ્રીમાલપુરમાં ગઈ હતી—એ સંબંધી અનેક ઉલ્લેખો અમે આ જ લેખમાં ઉપર સૂચવ્યા છે; એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિક્રમની નવમી સદી પહેલાં વલભી(વળા)માં જૈનમંદિરો વિદ્યમાન હતાં, તે સાથે તે સમયમાં જૈનોની સંખ્યા પણ સારી રીતે હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

બીજા એક જાણીતા નવલકથાકાર ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી, રા. ડિસકળકરના ઉપરના મતથી વિરુદ્ધ રીતે પ્રકારાંતરે ચૌલુક્યકાળ પહેલાં વલભીમાં જૈનધર્મની મહત્તા અને જૈનમંદિરોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા છતાં બીજી તરફથી જૈનધર્મ તરફ પોતાનો પ્રદ્વેષ પ્રકટ કરતાં 'અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ' એ નામની 'ગૂજરાતી'ની ૩૪મી ભેટબુકમાં જણાવે છે કે—

"અચાનક દ્વારિકામાં શ્રીશંકરાચાર્યે શાસ્ત્રાર્થમાં વૈષ્ણવધર્મીઓને

પરાસ્ત કર્યાની વાર્તા શીલાદિત્યના સાંભળવામાં આવી અને તેથી તેણે શ્રીશંકરાચાર્યને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના ખંડન માટે વલભીનગરમાં પધારવાનું અત્યંત વિનય-પૂર્વક આમન્ત્રણ કર્યું; કારણ કે વલભી-નગરમાં તે વેળાએ અનેક બૌદ્ધ-વિહારો અને જૈન-મંદિરો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. અને તે સર્વ ધર્મસ્થાનને બદલે અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડેલાં હોવાથી શીલાદિત્યની એ અધર્મનો ધ્વંસ કરીને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને પોતાના રાજ્યમાં અગ્રસ્થાન આપવાની પરમ આકાંક્ષા હતી." અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૪, ૪૫).

એ જ નવલકથાકાર એ જ ફકરાની ટિપ્પણીમાં સૂચવે છે કે—

"આપણી નવલકથાના કાળથી લગભગ ૧૨૫ વર્ષ પૂર્વે એટલે ઈ. સ. ૬૪૦માં ચીની પ્રવાસી હ્યુએનસંગ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. × × હ્યુએનસંગ એક બૌદ્ધ હોવાથી જૈનધર્મની પણ વલ્લભી-નગરમાં તે સમયમાં કેટલી મહત્તા હતી, એ વિશેનો ઉલ્લેખ તેણે કર્યો નથી. × ×"

આ પરથી રા. ઠક્કુર વિક્રમની સાતમી સદીમાં વલભી-નગરીમાં જૈનમંદિરોનું અસ્તિત્વ અને જૈનધર્મનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે, તેમ છતાં ઈ. સ. ૭૬૫ (વિ. સં. ૮૨૧) લગભગમાં વલભીનાં એ સર્વ ધર્મ-સ્થાનો અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડ્યાં હતાં—તેમ સૂચવે છે અને એ અધર્મનો ધ્વંસ કરવા અને શંકરાચાર્યના સ્માર્તધર્મને અગ્રસ્થાન અપાવવાની પરમ આકાંક્ષાથી શીલાદિત્યે શંકરાચાર્યને આમંત્રણ કર્યું હોવાનું જણાવે છે; પરંતુ એ કથનમાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણ શું છે? તે દર્શાવવા તેમણે તસ્દી લીધી નથી—એટલે એ કથન અપ્રામાણિક જણાય છે.

જૈનો તરફ પરમ પ્રેમ (?) વર્ષાવતા એ જ રા. ઠક્કુરે વલ્લભી-વિનાશ વખતના (વિક્રમની નવમી સદીના) જૈનસાધુઓને તાંત્રિક ધર્મના

ઉપાસક થયેલા સૂચવ્યા છે અને તેમ થવામાં હેતુ, બૌદ્ધધર્મની પ્રતિસ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સંખ્યા વધારવા જૈનસાધુઓમાં તાંત્રિકમત અને શાક્તધર્મના અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થયાનું અને એ કારણથી જૈનધર્મમાં લોક-સંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી હોવાનું ભયંકર વિધાન કર્યું છે—

"તાંત્રિક મત અને શાક્તધર્મની ભ્રષ્ટતાનો કેવળ બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુકાઓ તથા અનુયાયીઓમાં જ પ્રસાર થયો હતો; એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે જૈનધર્મ તે સમયમાં બૌદ્ધધર્મનો પરમ-પ્રતિસ્પર્ધી કિંવા શત્રુ હોવાથી બૌદ્ધધર્મની પ્રતિસ્પર્ધાથી જૈનધર્મના અનુયાયિજનોની સંખ્યાને વધારવા માટે ઘણાખરા જૈનસાધુઓ * પણ એ તાંત્રિક ધર્મના ઉપાસક થયા હતા અને તેથી તેમનામાં પણ તે ધર્મના ઉપર્યુક્ત અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થઈ ગયો હતો. આ કારણથી જૈનધર્મમાં પણ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી."

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૦).

---

* "પ્રથમ જૈનધર્મના સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્ર પરિધાન કરતા હતા; પરંતુ જ્યારથી બહુસંખ્ય જૈન સાધુઓએ તાંત્રિક ક્રિયાઓને સ્વીકારીને મલિન જપ, જાપ તથા માંસ-બલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની જારણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે, સાધના કરવા માંડી અને તેમના આચારો અનાચારના રૂપમાં ફેરવાતા ગયા. એટલે પછી જે સાધુઓ શુદ્ધ ચરિત અને પવિત્ર હતા, તેમણે એ ભ્રષ્ટ જૈન સાધુઓથી પોતાની ભિન્નતાને દર્શાવવા માટે શ્વેત વસ્ત્રને બદલે પીત (પીળાં) વસ્ત્ર પરિધાન કરવા માંડ્યાં કે જે રૂઢિ અત્યારસુધી પણ તેમનામાં ચાલી આવે છે. અત્યારે શ્વેતવસ્ત્રધારક સાધુઓ જૈનધર્મમાં ગોરજીના નામથી અને પીતવસ્ત્રધારી સાધુઓ સાધુના નામથી ઓળખાય છે. એ ગોરજીઓ જૈનસાધુ કરતાં સુખલાલસામાં અધિક તલ્લીન હોય છે. જૈનધર્મના નિયમોનું સાધારણ સ્વરૂપમાં જ પાલન કરે છે, અને અદ્યાપિ મંત્રવિદ્યા, તંત્રવિદ્યા તથા પિશાચ-સાધના આદિ મલિન

એ જ નવલકથાકારે એથી આગળ વધીને એ જ નવલકથામાં દ્વિતીય ખંડમાં વલ્લભીપુરનો વૈભવ દર્શાવતાં "વલ્લભી કે વૈકુંઠ" નામના પ્રકરણમાં એક વિચિત્ર વાર્તા દંતકથાના રૂપમાં મૂકી છે, કે જેમાં જૈનોને માથે મિથ્યા કલંક મૂકી જૈનધર્મના સદાચારી સાધુને અને એક ભલા રાજાને વિપરીત રૂપમાં ચિતરીને જન-સમાજની દૃષ્ટિએ તેમને હલકા પાડવાનો અણુઘટતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ લેખક, વલ્લભીમાં તે વખતે એકસો શિવાલયો, એકસો બૌદ્ધ મઠો અને પચીસેક જૈનધર્મનાં મંદિરો તે વખતે હોવાનું જણાવ્યા (પૃ. ૪૯) પછી જણાવે છે કે—

'જૈનધર્મનું વલ્લભીનગરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે ગણાતું 'ઋષભદેવ'નું મંદિર હતું; અને દેશ-દેશાન્તરમાં તેની એટલી બધી ખ્યાતિ હતી કે અસંખ્ય જૈન યાત્રાળુઓ એ મંદિરમાંની ઋષભદેવની પ્રતિમાનાં દર્શન માટે વલ્લભીપુરમાં સતત આવ્યા કરતા હતા. લોકોમાં એ જૈનમંદિર વિશે એવી દંતકથા પ્રચલિત હતી કે, એ મંદિર જૈનધર્મના એક યતિએ રાજા ગુહસેનના સમયમાં બંધાવ્યું હતું. તે જૈન યતિ અત્યંત ધનાઢ્ય

વિદ્યાઓના અગ્રેસર-નેતા મનાય છે. એ શ્વેતવસ્ત્રધારી જૈનસાધુઓ એ મલિન તંત્રવિદ્યાને વ્યવહારમાં યોજવાના વ્યવસાયમાં કેટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધ્યા હતા, એનાં ઈતિહાસમાં પણ કેટલાંક પ્રમાણો મળી આવે છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી તે અહીં આપી શકાયાં નથી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે જ જૈન-ધર્મમાં પણ તે સમયમાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક વિભાગ પડી ગયા હતા; તેમાંના દિગંબર, શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ વિભાગો મુખ્ય હતા, અને બીજા જે ઉપવિભાગો હતા તે ગચ્છના નામથી ઓળખાતા હતા, કે જે વિભાગો તથા ઉપવિભાગો અત્યારે પણ જૈનધર્મમાં પૂર્વ પ્રમાણે જ અવિચલ રહેલા જોવામાં આવે છે. સાધુઓની આવી સ્થિતિ થવાથી જૈનધર્મની સાધ્વી (આર્યા અથવા આરજા) ઓની નીતિરીતિમાં પણ દુરાચારનો સંચાર થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું."

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૦ની ટિપ્પણી).

હોવા સાથે પોતાના ધર્મનો એટલો બધો અભિમાની હતો કે જેને ધર્માભિમાનની કશી સીમા જ નહોતી. આપણી નવલકથાના કાળમાં જે સ્થાનમાં ઋષભદેવનું એ મંદિર ઊભું હતું, તે સ્થાનમાં રાજા ગુહસેનના સમયમાં એક શિવમંદિર હતું અને તે સ્થાન તે જૈન યતિને ઉત્તમ લાગવાથી તે યતિએ રાજા પાસે જઇને કહ્યું કે, "જો આ શિવમન્દિરને તોડી પાડીને એ સ્થાનમાં અમારા તીર્થંકર ઋષભદેવનું જૈનમંદિર બાંધવાની આપ આજ્ઞા આપો, તો અત્યારનું આ શિવમંદિર જેનાથી ઢંકાઈ જાય એટલું રૂપું હું આપને આપવા માટે તૈયાર છું." રાજા પોતે બૌદ્ધધર્મનો અનુયાયી હોવાથી શૈવધર્મની તેના અંતઃકરણમાં જોઈએ તેટલી લાગણી નહોતી અને તેવામાં આ કારણ આવી મળ્યું એટલે લોભને ત્યાગી ન શકવાથી રાજાએ તે યતિ પાસેથી તેના કહ્યા પ્રમાણેનું વિપુલ રૂપું લઇને શિવમંદિરને તોડી નાખ્યું અને ત્યાં જૈનમંદિર બાંધવાની યતિને આજ્ઞા આપી દીધી. રાજાના આ દુષ્કૃત્યથી બ્રાહ્મણોએ તે વેળાએ જ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે—"વલ્લભીવંશ આ ધાર્મિક અત્યાચારના પરિણામે કદાપિ દીર્ઘજીવી તથા ચિરસ્થાયી થવાનો નથી!" અસ્તુ અલ્પકાળમાં જ તે જૈન યતિના પ્રયત્નથી તે શિવમંદિરના સ્થાનમાં ઋષભદેવનું મંદિર ચણાઈને તૈયાર થઈ ગયું.'

—(અનંગભદ્રા પૃ. ૫૧–૫૨).

એ પછી એ જ લેખકે એ મંદિરને સ્ફટિકપાષાણમય સૂચવી વિસ્તારથી વર્ણન કર્યા પછી તેના ભૂગર્ભમાં રહેલ એક પોથીબંધ (ગ્રન્થાલય)નું સૂચન કર્યા પછી જૈન સાધુઓ પર ફરી એ આક્ષેપ કર્યો છે કે—"પરંતુ તે સમયના ઘણાખરા જૈન સાધુઓ વામમાર્ગના ઉપાસક થયેલા હોવાથી તેઓ એ ભૂગર્ભમાંના પુસ્તકાલય નામક સ્થાનનો કેટલીક મલિન તાંત્રિક ક્રિયાઓ કરવાના કાર્યમાં જ ઉપયોગ કરતા હતા."

—(અનંગભદ્રા પૃ. ૫૩).

એ જ રા. ઠક્કુરે જૈન સાધુઓના રચેલા ગ્રંથો પર પણ એક મિથ્યા આરોપ મૂકયો છે કે—" × પરંતુ કેટલાક જૈન સાધુઓએ કેવળ પોતાના ધર્મના મહત્ત્વને સ્થાપવાની લાલસામાં લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમાં કેટલીકવાર એટલી બધી વિકૃતિઓ કરી નાખી છે કે તેમના ગ્રંથો અત્યંત ઉત્તમ હોવા છતાં પણ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિથી નિરૂપયોગીવત્ થઈ પડયા છે."

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૩૫–૩૬ની ટિપ્પણી).

હવે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ઉપયોગી (!) ઇતિહાસની વિકૃતિ વિનાના (!) રા. ઠક્કુરના ઉપર્યુક્ત ઐતિહાસિક નવલકથા-ગ્રંથના ઉપર જણાવેલા વિધાન પર મધ્યસ્થદૃષ્ટિથી–વિવેકબુદ્ધિથી થોડો વિચાર કરી લઈએ. રા. ઠક્કુરે પ્રથમ સૂચવેલા ફકરામાં વલ્લભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય અને સ્માર્તધર્મના ઉદ્ધારક શંકરાચાર્યને સમકાલીન સૂચવી શીલાદિત્યે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે શંકરાચાર્યને વલ્લભીપુરમાં પધારવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું—તેમ સૂચવ્યું છે અને આગળ જતાં શીલાદિત્યદ્વારા તેમનું વલ્લભીમાં સ્વાગત કરવાનું અને એ શંકરાચાર્યની સુધા-વાણી સાંભળવાનું સદ્દભાગ્ય એ શીલાદિત્યને પ્રાપ્ત થયાનું સફાઈબંધ વર્ણન કર્યું છે. એટલે એની સત્યાસત્યતા સમજવા આપણે એ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યની વિદ્યમાનતાનો વખત વિચારવો જોઈએ.

વલભીવંશના વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય(ધ્રુભટ)નું ગુપ્ત-(વલભી)–સંવત્ ૪૪૭નું અંતિમ દાનપત્ર ઈંડિયન એન્ટિકવેરી (વો. ૭, પૃ. ૮૧ થી ૮૫)માં પ્રકાશિત થયેલું છે. એટલે તેમાં ૩૭૫ વર્ષ ઉમેરતાં વિક્રમસંવત્ ૮૨૨ થાય અને ૩૧૯ની વૃદ્ધિ કરતાં ઈસ્વીસન્ ૭૬૬ ગણાય. એ વખતમાં શીલાદિત્યની વિદ્યમાનતા હતી એ સ્પષ્ટ છે. એ પછીના થોડા વખતમાં શીલાદિત્યનો સ્વર્ગવાસ અને વલભીપુરનો

વિનાશ થયો હોવાનું વિદ્વાનોનું અનુમાન છે. ફાર્બસ સાહેબની રાસ-માળા વગેરેને અનુસરતા રા. ઠક્કુરે એ જ વખતને ઈ. સ. ૬૪૦માં હ્યુએનસંગ આવ્યા પછી ૧૨૫ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૭૬૫) પોતાની નવલકથાનો કાળ સૂચિત કર્યો છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા.

હવે આપણે સ્માર્તધર્મોદ્ધારક શંકરાચાર્યનો સમય તપાસીએ—શંકરાચાર્યના સમય માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અનેક મત દર્શાવ્યા છે. તેમાં સદ્દગત દેશભક્ત બાલગંગાધર તિલકે ગીતારહસ્ય(હિંદી આવૃત્તિ પૃ. ૫૬૪)માં સૂચિત કર્યું છે કે—મહાનુભાવ-પંથના ' દર્શનપ્રકાશ ” નામના ગ્રંથમાં શંકરાચાર્યનો ગુહા-પ્રવેશ (સ્વર્ગવાસસમય) શક સં. ૬૪૨ **युग्म-पयोधि-रसान्वितशाके**–(અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૭૭૭ = ઈ. સ. ૭૨૦)માં જણાવ્યો છે અને શંકરાચાર્યનું આયુષ્ય ૩૨ વર્ષનું અન્યત્ર દર્શાવેલું હોવાથી શંકરાચાર્યનો જન્મ શક સં. ૬૧૦ અર્થાત્ વિ. સં. ૭૪૫–ઈ. સ. ૬૮૮માં માનવો જોઈએ. એ સમય માન્ય રાખવામાં આવે તો તે સમયે તો ઉપર્યુક્ત શીલાદિત્યની વિદ્યમાનતા સંભવી શકતી નથી, અને રા. ઠક્કુર ' વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને ભારત-ગગનમાં ભગવાન શંકરાચાર્યરૂપ સ્માર્તધર્મોદ્ધારક ભાસ્કરના ઉદયનો કાળ એક જ હોવાથી * * ” આવું વિધાન અનંગભદ્રાના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૫)માં કરતા હોવાથી એ નવલકથાકારને ઉપર્યુક્ત મત અભિમત જણાતો નથી. તેમ જ બીજા સાક્ષરોની કલ્પના છે કે જો તે વખતમાં શંકરાચાર્યનો મત પ્રકાશમાં આવ્યો હોત તો કુમારિલભટ્ટના મતની સમાલોચના કરનારા પ્રૌઢ જૈન તાર્કિક શ્રીયુત હરિભદ્રસૂરિ અને બૌદ્ધ નૈયાયિક શાંતરક્ષિત તથા કમલશીલ જેવા વિચક્ષણ ગ્રંથકારો પોતાના ગ્રંથોમાં શંકરાચાર્યના મતની પણ આલોચના–પ્રત્યાલોચના અવશ્ય કરત, પરંતુ તેમ બન્યું નહિ હોવાથી શક સં. ૬૧૦ થી ૬૪૨ (વિ. સં. ૭૪૫ થી ૭૭૭ અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૮૮ થી ૭૨૦)નો શંકરાચાર્યનો સમય માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી.

પ્રો. કાશીનાથ બાપૂ પાઠકે પ્રાચીન સાંપ્રદાયિક શ્લોકને લક્ષ્યમાં લઈ શક સં. ૭૧૦(વિ. સં. ૮૪૫=ઈ. સ. ૭૮૮)માં શંકરાચાર્યનો જન્મ સૂચિત કર્યો છે, અને શક સં. ૭૪૨(વિ. સં. ૮૭૭=ઈ. સ. ૮૨૦)માં તેમનો સ્વર્ગવાસ માન્ય રાખ્યો છે. હિન્દુસ્તાનના શાળોપયોગી ઇતિહાસ-(પૃ. ૧૦૫)માં ઇતિહાસના પ્રોફેસર શ્રીયુત કે. હિં. કામદારે પણ પાઠકના મત પ્રમાણે શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. ૭૮૮ થી ૮૨૦ (અર્થાત્ વિ. સં. ૮૪૫ થી ૮૭૭) દર્શાવ્યો છે. અન્ય સાક્ષરો પણ આ સમયને વધારે પ્રમાણભૂત માને છે. રા. ઠક્કુરે શંકરાચાર્યના જન્મ અને સ્વર્ગવાસનો ચોક્કસ સંવત્ દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ પ્રો. પાઠકનો ઉપરનો મત તેમને અભીષ્ટ જણાય છે.

ઈ. સ. ૭૬૫(વિ. સં. ૮૨૧)ની લગભગમાં વલ્લભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખનાર અને વલ્લભીપુરના વિનાશનો તથા શંકરાચાર્યનો ઉદયકાળ એક જ હોવાનું સ્વીકારનાર નવલકથાકાર પોતે સ્વધર્મના મહત્ત્વને સ્થાપવાની લાલસામાં લપટાઈને સત્ય ઇતિહાસમાં કેવી સફાઈબંધ વિકૃતિ કરી બીજા પર દોષારોપણ કરે છે, એ સૂક્ષ્મ-દૃષ્ટિથી અવલોકનાર વિચારશીલ વિદ્વાનો સમજી શકે તેમ છે.

ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલભી-પુરના વિનાશ પછી લગભગ વીશ વર્ષે જન્મ ધારણ કરનાર શંકરા-ચાર્યને એ સ્વર્ગવાસી શીલાદિત્ય વિનષ્ટ થયેલ વલભીપુરમાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું આમંત્રણ કેવી રીતે કરી શકયો ? તેમનું વલભીપુરમાં સ્વાગત અને સુધાવાણીનું પાન તે કેમ કરી શકયો ? એ તો એ અદ્‌ભુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સર્જનાર લેખકની વિચિત્ર કલ્પનાઓથી ભરપૂર માનસસૃષ્ટિ જ સમજી શકે તેમ છે. જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં સૂચિત કર્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૮૪૫માં વલભીપુરનો વિનાશ માન્ય રાખવામાં આવે તો પણ તે જ વર્ષે(વિ. સં. ૮૪૫)માં જન્મ ધારણ કરનાર શંકરાચાર્યને

તે જ વર્ષમાં સ્વર્ગવાસી થયેલા શીલાદિત્યના વિનષ્ટ થયેલ વલભી-પુરમાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના ખંડન માટે પધારવાનું અને સુધાવાણી સંભળાવવાનું કેવી રીતે બની શકે ? એ વિચિત્ર કલ્પનાજાળ ગુંથનાર જ વિચારી–કહી શકે.

વલભીપુરના વિનાશ(વિ. સં. ૮૨૨–લગભગ)નો અને શંકરા-ચાર્યનો ઉદયકાળ એક હોવાનું જણાવનાર એ જ રા. ઠક્કુર, શંકરા-ચાર્ય અને કુમારિલ ભટ્ટનો મેળાપ પણ એ જ અદ્ભુત ઐતિહાસિક નવલકથામાં કરાવે છે. એ જ લેખક જણાવે છે કે—" મીમાંસા-દર્શનના આચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટનો કાળ વિક્રમ સંવત્ ૬૪૭ થી ૭૭૭ એટલે કે ઈ. સ. ૫૯૧ થી ૬૪૫ સુધીનો મનાય છે. "

—જુઓ અનંગભદ્રા(પૃ. ૪૨ની ટિપ્પણી).

એ જ લેખક પૃ. ૪૨માં સૂચિત કરે છે કે " વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે જ્યારે કુમારિલ ભટ્ટના ગાત્ર શિથિલ થયા તે વેળાએ ' હવે વેદધર્મનો પુનઃ પ્રચાર કોણ કરશે ? ' એવી શંકાનો મનમાં ઉદ્ભવ થયો હતો, પરંતુ એવામાં શ્રીશંકરાચાર્યનાં યશોગાન તેના સાંભળવામાં આવ્યાં " અને પૃ. ૪૩માં—

" પ્રથમ તેઓ શંકરાચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટ પાસે આવ્યા અને તેમને તેમણે પોતાનું રચેલું ' ગીતાશાંકર ભાષ્ય ' તથા ' વેદાંત સૂત્ર-ભાષ્ય ' બતાવ્યું. તે ભાષ્યથી સંતુષ્ટ થઈને કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું કે : " બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મીઓનો અનેક સ્થળે પરાજય કરીને મેં ભારતવર્ષમાં અતઃ પૂર્વ પૂર્વમીમાંસાનો તો સંપૂર્ણ પ્રચાર કરી દીધો છે, અને આપ મારા કરતાં અધિક જ્ઞાની હોવાથી ઉત્તરમીમાંસાના પ્રચારનું કાર્ય હવે આપે જ કરવાનું છે. " શંકરાચાર્ય ત્યાંથી વિદાય થયા અને કુમારિલ ભટ્ટે જીવિત અવસ્થામાં જ અગ્નિપ્રવેશ કરીને અશાશ્વત દેહને ત્યાગી દીધો. "

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૩).

હવે આ સ્થળે વિચારવાની જરૂર છે કે—કુમારિલ ભટ્ટ વૃદ્ધ થયા પછી તેને શંકરાચાર્યનાં યશોગાન સંભળાયાં અને ભાષ્યો રચ્યા પછી શંકરાચાર્ય તેને મળ્યા. એ વખતે શંકરાચાર્યનું વય આપણે ઓછામાં ઓછું વીસ વર્ષનું કલ્પીએ અને એ લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટના કાળના અંતિમ વર્ષ ૭૦૭(ઈ. સ. ૬૪૫)માં એ બન્નેનો મેળાપ થયેલો કલ્પીએ તો શંકરાચાર્યનો જન્મ વિક્રમ સં. ૬૮૭(ઈ. સ ૬૩૧)ની લગભગ માનવો પડે, અને શંકરાચાર્યનું આયુષ્ય બત્રીસ વર્ષનું હોવાથી એ મેળાપ પછી બારમે વર્ષે એટલે વિક્રમ સં. ૭૧૯ (ઈ. સ. ૬૬૩)માં શંકરાચાર્યનો દેહ-વિલય માનવો પડે. આ ઘટના જો માન્ય રખાય તો તે પછી લગભગ સો વર્ષ પછી વિદ્યમાન વલ્લભી-પુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે તેનો સંયોગ કેવી રીતે ઘટી શકે? એથી વલ્લભીપુરના વિનાશનો અને શંકરાચાર્યનો ઉદયકાલ એક હોવાનું એ લેખકનું વચન 'वदतो व्याघात:' જેવું થઈ પડે છે. આવી રીતે અસંબદ્ધ વાતોને જોડી કાઢવી એને ઇતિહાસની વિકૃતિ કહેવી કે સંસ્કૃતિ? એ વિચારવાનું કામ વિચારશીલોનું છે. આથી વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે શંકરાચાર્યના મેળાપનું કથન કોઈ ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી એની સાથે સંબંધ ધરાવતું લેખકનું અન્ય વર્ણન પણ કાલ્પનિક—અપ્રામાણિક સિદ્ધ થાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શંકરાચાર્યને વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્ય સાથે અથવા કુમારિલ ભટ્ટ સાથે યોગ સંભવતો નથી. અનંતાનન્દગિરિકૃત અને વિદ્યારણ્યના રચેલા શંકરદિગ્વિજયમાં બીજાં અનેક વર્ણનો હોવા છતાં શીલાદિત્યના આમંત્રણથી શંકરા-ચાર્યનું વલભીપુરમાં ગમન સૂચવ્યું નથી. વિદ્યારણ્યના રચેલા શંકર-દિગ્વિજયમાં જો કે કુમારિલ ભટ્ટ દ્વારા ભાષ્યનું વાર્તિક કરાવવા શંકરાચાર્યે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કર્યાનું અને કુમારિલ ભટ્ટને

જીતવાની ઇચ્છાથી પ્રયાગ જવાનું તથા ત્યાં તેનો મેળાપ થયાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે તે બંનેનો સમય ભિન્ન હોવાથી તેમનો મેળાપ સંભવતો નથી. પંડિત કાશીનાથ તૈલંગ, શંકરાચાર્યને ઇસવીસનની છઠ્ઠી સદીમાં પૂર્ણવર્મ રાજાના સમકાલીન સૂચવે છે, એ વિચારવા જેવું છે. શાંતરક્ષિતકૃત તત્ત્વ-સંગ્રહની કમલશીલકૃત પંજિકામાં શંકરસ્વામી નામનો અનેક વાર નિર્દેશ થયો છે; પરંતુ એ શંકરસ્વામી નૈયાયિક હોઈ પ્રસ્તુત શંકરાચાર્યથી પૃથક્ જણાય છે; એટલે આ શંકરાચાર્યનો સમય કમલશીલ પહેલાં ન કહી શકાય. શંકર-મંદાર-સૌરભમાં[1] અને અન્યત્ર મળતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગત-કલ્યબ્દ ૩૮૮૯માં એટલે વિ. સં. ૮૪૫(ઈ. સ. ૭૮૮)માં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો—એમ વિદ્વાનોનો બહુમત છે. એ જોતાં શંકરાચાર્યને વલભીપુરના અંતિમ શીલાદિત્યના સમકાલીન સૂચવી ન શકાય. એ શીલાદિત્યના સ્વર્ગવાસ પછી અને વલભીપુરના વિનાશ પછી શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો હોઈ એ બંનેના મેળાપ સંબંધી રા. ઠક્કુરનું વર્ણન અપ્રામાણિક અને અવિશ્વસનીય પ્રકટ થયેલ છે.

વલભીપુરના વલભીવંશના અંતિમ શીલાદિત્ય(ભૂભટ)ની વિદ્યમાનતામાં શંકરાચાર્યની વિદ્યમાનતા ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થઈ શકતી નથી—એ આપણે ઉપર વિચારી ગયા. હવે આપણે શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મના ખંડન સંબંધી સત્યતા તપાસીએ—

---

१ " प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्याम् ।
एकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम् ॥ "

—શંકરમંદારસૌરભમાં.

" निधि-नागेभ-वह्न्यब्दे विभवे मासि माधवे ।
शुक्ले तिथौ दशम्यां तु, शंकरार्योदयः स्मृतः ॥ "

—પ્રાચીન ઉલ્લેખ.

બાદરાયણ વેદવ્યાસ મહર્ષિએ બ્રહ્મસૂત્રમાં 'नैकस्मिन्नसंभवात्' એ સૂત્ર રચી જૈનોના અનેકાન્તવાદનું ખંડન કરવા જતાં એકરીતે જૈનદર્શનની પ્રાચીનતા દર્શાવી છે. એ સંબંધમાં જૈનેતર વિદ્વાન્ સર્વતન્ત્ર-સ્વતન્ત્ર રામમિશ્રશાસ્ત્રી જેવા અનેક મધ્યસ્થ તાર્કિક વિદ્વાનોએ કાશી વગેરે સ્થળોમાં 'સુજનસંમેલન' વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા પોતાના હૃદયના ઉદ્‌ગારો પ્રકટ કર્યા છે (જુઓ 'જૈનેતરદૃષ્ટિએ જૈન' મુનિરાજ શ્રીઅમરવિજયજી સંગૃહીત અને શા. ડાહ્યાભાઈ દલપતભાઈ ભરુચ દ્વારા પ્રકાશિત, પૃ. ૮૨ થી ૧૦૦) એટલે એ સંબંધમાં અહીં વિવેચનને અવકાશ નથી.

ઉપર્યુક્ત બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્યજીએ જૈનોના મન્તવ્યના ખંડન માટે ઉદ્યોગ કરેલો જાણવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે જૈનોના મન્તવ્યને સમજ્યા વિના ગેરસમજુતીથી અસ્થાને થયેલો છે. એ નિષ્ફળ પ્રયત્નના સંબંધમાં સત્ય-ગવેષક કેટલાક જૈનેતર સુપ્રતિષ્ઠિત મહાનુભાવોએ નિર્ભયતાથી પોતાના હૃદયના ઉદ્‌ગારોને પ્રકાશિત કર્યા છે, તેમાંથી એક-બે સજ્જનોનું વક્તવ્ય સૂચવવું અહીં ઉચિત સમજાશે. પ્રયાગ (ઇલાહાબાદ)વાળા મહામહોપાધ્યાય પંડિત ગંગનાથ, એમ.એ., ડી. એલ. એલ. જણાવે છે કે—

"जवसे मैंने शंकराचार्यद्वारा जैन-सिद्धान्त पर खंडन को पढा है, तबसे मुझे विश्वास हुआ कि—इस सिद्धान्त में वहुत कुछ है, जिसको वेदान्त के आचार्यने नहीं समझा और जो कुछ अभीतक मैं जैनधर्म को जान सका हूं, उससे मेरा यह विश्वास दृढ हुआ है कि, यदि वह जैनधर्मको उसके असली ग्रन्थोंसे देखने का कष्ट उठाता तो, उनको जैनधर्मसे विरोध करने की कोई वात नहीं मिलती."

—જૈનેતરદૃષ્ટિએ જૈન (પૃ. ૭–૮).

કાશી હિન્દુ-વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે–'સ્યાદ્વાદનો

સિદ્ધાંત' અનેક સિદ્ધાન્તો અવલોકીને તેનો સમન્વય(અર્થાત્ મેલાપ) કરવા ખાતર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ અમારી સામે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે તે મૂલ, રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહીં. આ માટે સ્યાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાંતમાં બતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાકો સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્યાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિંતુ તે એક દષ્ટિબિંદુ અમને મેળવી આપે છે. વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ— એ અમને શિખવે છે."

—જૈનેતરદષ્ટિએ જૈન (પૃ. ૧૧૦).

સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર જણાવે છે કે—" જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્યાદ્વાદનો બરાબર શો અર્થ છે, તે જાણવાનો દાવો હું કરી શકતો નથી, પણ હું માનું છું કે સ્યાદ્વાદ માનવબુદ્ધિનું એકાંગીપણું જ સૂચિત કરે છે. અમુક દષ્ટિએ જોતાં એક વસ્તુ એક રીતે દીસે છે, બીજી દષ્ટિએ તે બીજી રીતે દેખાય છે. જન્માંધો જેમ હાથીને તપાસે તેવી આપણી આ દુનિયામાં સ્થિતિ છે. આ વર્ણન યથાર્થ નથી એમ કોણ કહી શકે? આપણી આવી સ્થિતિ છે, એટલું જેને ગળે ઊતર્યું, તે જ યથાર્થ જ્ઞાની. માણસનું જ્ઞાન એકપક્ષી છે એટલું જે સમજ્યો, તે જ માણસોમાં સર્વજ્ઞ. વાસ્તવિક સંપૂર્ણ સત્ય જે કોઈ જાણતો હશે, તે પરમાત્માને આપણે હજુ ઓળખી શક્યા નથી."

—નવજીવન, તા. ૪-૨-૨૩

પ્રૌઢ તાર્કિક સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન વિદ્વાન્ હરિભદ્રસૂરિએ (એક વખતના વૈદિક વિદ્વાન્ પણ પાછળથી થયેલા જૈનાચાર્યે ૧૪૪૪ પ્રકરણ રચનાર સમર્થ ગ્રંથકારે) અનેકાન્ત-જયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય

જેવા અનેક ગ્રંથોમાં તથા વાદી દેવસૂરિ જેવા અનેક વિચક્ષણોએ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર (સ્યાદ્વાદ રત્નાકર) જેવા વિશાલ ગ્રંથોમાં (સ્યાદ્વાદ) અનેકાન્તવાદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, અને અનેકાન્તવાદ પર કરાયેલા મિથ્યા આક્ષેપો અને દૂષણોનો પ્રતિકાર કરેલો છે; એથી એ સંબંધમાં વક્તવ્યની અહીં અપેક્ષા રહેતી નથી. એ આચાર્યોના વક્તવ્ય આગળ અનંતાનંદગિરિ જેવા એ શંકરવિજય (કલકત્તા બાપ્ટિષ્ટ મિશનમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮માં મુદ્રિત, પ્ર. ૨૭, પૃ. ૧૫૩-૧૫૬)માં બાલચેષ્ટા રૂપે સૂચવેલ જૈનમત-નિવર્હણ ઝાંખુ પડી જઈ સ્વમત-નિવર્હણ રૂપ બની જાય છે.

સમવાયાંગ, ભગવતી, અનુયોગદ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, સૂત્રકૃતાંગ–નિર્યુક્તિ, વિશેષાવશ્યક–ભાષ્ય વગેરે જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના મૌલિક ગ્રંથોમાં સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિ-તર્કમાં અને તે પરની પ્રૌઢ તાર્કિક અભયદેવસૂરિની વિસ્તૃત વિવૃતિમાં તથા બૌદ્ધ-વિજેતા, તાર્કિક-શિરોમણિ મલ્લવાદીના દ્વાદશાર નયચક્રમાં સ્યાદ્વાદનું ગહન સ્વરૂપ બહુ યુક્તિપુરઃસર દર્શાવ્યું છે. દિગંબર જૈનોમાં થઈ ગયેલા શિષ્ટ-સમ્મત સુપ્રતિષ્ઠિત તાર્કિક-શિરોમણિ સમન્તભદ્રાચાર્યે ગંધહસ્તિ–મહાભાષ્યના પ્રારંભરૂપ આપ્ત–મીમાંસા સ્તોત્રમાં, અકલંકે તે પરની અષ્ટશતી ટીકામાં તથા વિદ્યાનંદાપરનામ પાત્રકેસરીએ તે પર રચેલી અષ્ટસહસ્રી ટીકામાં, પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં તથા બીજા અનેક જૈન તાર્કિકોએ આક્ષેપ-પરિહારપૂર્વક સ્યાદ્વાદની નિર્દોષતાની ઉદ્ઘોષણા કરી છે; એ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનાર બુદ્ધિશાળી જનો સમજી શકે તેમ છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિજયજી મહારાજનું 'જૈનદર્શન' નામનું પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં સંક્ષેપમાં જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવું છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય મંગળવિજયજી મહારાજે રચેલા ષડ્દર્શનના સ્વરૂપને સૂચવતા 'તત્ત્વાખ્યાન' નામના

જેવા અનેક ગ્રંથોમાં તથા વાદી દેવસૂરિ જેવા અનેક વિચક્ષણોએ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર (સ્યાદ્વાદ રત્નાકર) જેવા વિશાલ ગ્રંથોમાં (સ્યાદ્વાદ) અનેકાન્તવાદનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે, અને અનેકાન્તવાદ પર કરાયેલા મિથ્યા આક્ષેપો અને દૂષણોનો પ્રતિકાર કરેલો છે; એથી એ સંબંધમાં વક્તવ્યની અહીં અપેક્ષા રહેતી નથી. એ આચાર્યોના વક્તવ્ય આગળ અનંતાનંદગિરિ જેવા એ શંકરવિજય (કલકત્તા બાપ્ટિષ્ટ મિશનમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮માં મુદ્રિત, પ્ર. ૨૭, પૃ. ૧૫૩-૧૫૬)માં બાલચેષ્ટા રૂપે સૂચવેલ જૈનમત-નિવર્હણ ઝાંખુ પડી જઈ સ્વમત-નિવર્હણ રૂપ બની જાય છે.

સમવાયાંગ, ભગવતી, અનુયોગદ્વાર, પ્રજ્ઞાપના, સૂત્રકૃતાંગ-નિર્યુક્તિ, વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય વગેરે જૈન શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના મૌલિક ગ્રંથોમાં સ્યાદ્વાદના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરના સન્મતિ-તર્કમાં અને તે પરની પ્રૌઢ તાર્કિક અભયદેવસૂરિની વિસ્તૃત વિવૃતિમાં તથા બૌદ્ધ-વિજેતા, તાર્કિક-શિરોમણિ મલ્લવાદીના દ્વાદશાર નયચક્રમાં સ્યાદ્વાદનું ગહન સ્વરૂપ બહુ યુક્તિપુરઃસર દર્શાવ્યું છે. દિગંબર જૈનોમાં થઈ ગયેલા શિષ્ટ-સમ્મત સુપ્રતિષ્ઠિત તાર્કિક-શિરોમણિ સમન્તભદ્રાચાર્યે ગંધહસ્તિ-મહાભાષ્યના પ્રારંભરૂપ આપ્ત-મીમાંસા સ્તોત્રમાં, અકલંકે તે પરની અષ્ટશતી ટીકામાં તથા વિદ્યાનંદાપરનામ પાત્રકેસરીએ તે પર રચેલી અષ્ટસહસ્રી ટીકામાં, પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં તથા બીજા અનેક જૈન તાર્કિકોએ આક્ષેપ-પરિહારપૂર્વક સ્યાદ્વાદની નિર્દોષતાની ઉદ્‌ઘોષણા કરી છે; એ તુલનાત્મક દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનાર બુદ્ધિશાળી જનો સમજી શકે તેમ છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ન્યાયવિજયજી મહારાજનું 'જૈનદર્શન' નામનું પુસ્તક ગૂજરાતી ભાષામાં સંક્ષેપમાં જૈનદર્શનનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવું છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ ઉપાધ્યાય મંગળવિજયજી મહારાજે રચેલા ષડ્દર્શનના સ્વરૂપને સૂચવતા 'તત્ત્વાખ્યાન' નામના

ગ્રંથમાં 'જૈનદર્શન'નું વિસ્તારથી વિવેચન છે. એવી રીતે એ વિષયને લગતા બીજા પણ નાના-મોટા અનેક ગ્રંથો રચાયા છે. શંકરાચાર્યે જૈન સિદ્ધાન્ત સ્યાદ્વાદ પર જે અસંબદ્ધ આક્ષેપો કર્યા છે, તેના પ્રામાણિક પ્રત્યુત્તરો ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અપાયેલા છે. એ સિવાય આધુનિક મધ્યસ્થ સંશોધકોએ તે પર જે વિચારો કર્યા છે, તેમાંના કેટલાક ઉપર દર્શાવ્યા છે. તે સિવાય કલકત્તા-વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રિન્સિપાલ સદ્ગત સજ્જન ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ એમ.એ., પીએચ. ડી., સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગાંધીજી તથા અનેક વિદેશી સાક્ષરોએ પણ સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં પોતાના સદ્ભાવભર્યા ગંભીર વિચારો પ્રકટ કરેલા છે. 'સરસ્વતી' માસિકના ભૂતપૂર્વ સંપાદક વિચક્ષણ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીએ એ સંબંધમાં લક્ષ્ય ખેંચે તેવી મર્મસ્પર્શી ભાષામાં પોતાના હૃદયના ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા હતા કે—

"प्राचीन ढर्रे के हिंदु धर्मावलंबी बड़े बड़े शास्त्री तक अब भी नहीं जानते कि-जैनियों का स्याद्वाद किस चिडिओं का नाम है? धन्यवाद है जर्मनी और फ्रान्स-इंग्लेंड के कुछ विद्यानुरागी विशेषज्ञों को, जिन की कृपासे इस धर्म के अनुयायियों के कीर्ति-कलापकी खोज और भारतवर्ष के साक्षर जनों का ध्यान आकृष्ट हुआ. यदि ये विदेशी विद्वान् जैनो के धर्मग्रंथो आदि की आलोचना न करते, यदि ये उन के प्राचीन लेखकों की महत्ता न प्रकट करते, तो हम लोग शायद आज भी पूर्ववत् ही अज्ञान के अंधकार में ही डूबे रहते."

—સરસ્વતી.

કાશી હિંદુ-વિશ્વવિદ્યાલયના દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત ફણિભૂષણ અધિકારી એમ. એ. મહાશયે સ્યાદ્વાદ જૈન-સિદ્ધાંત પર પોતાના અન્તઃકરણનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે—

"સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ અને ખેંચાણકારક છે.

એ સિદ્ધાન્તમાં જૈનધર્મની વિશેષતા તરી આવે છે, અને એ જ સ્યાદ્વાદ ' જૈનદર્શન 'ની અદ્વિતીય સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે. છતાં કેટલાકોને મન સ્યાદ્વાદ એ એક ગૂઢ શબ્દ, તથા કેટલાકોને તો તે ઉપહાસાસ્પદ પણ લાગે છે. જૈનધર્મમાં એ એક શબ્દદ્વારા જે સિદ્ધાંત ઝલકી રહ્યો છે, તે ન સમજી શકવાથી જ કેટલાકોએ તેનો ઉપહાસ કર્યો છે, એ અજ્ઞાનતાને પ્રતાપે જ કેટલાકોએ તેમાં દોષો તથા ભિન્ન ભિન્ન અર્થોના આરોપણ કર્યાં છે. હું તો એટલે સુધી કહેવાની હિંમત કરું છું કે વિદ્વાન શંકરાચાર્ય જેવા પુરુષ પણ એ દોષથી અળગા નથી રહી શક્યા. તેમણે પણ એ સ્યાદ્વાદ ધર્મ પ્રતિ અન્યાય કર્યો છે. સાધારણ યોગ્યતાવાળા માણસો એવી ભૂલ કરે તો તે માફ કરી શકાય, પણ મને સ્પષ્ટ વાત કહેવાની રજા મળે તો હું કહીશ કે ' ભારતના એવા મહાન્ વિદ્વાન્ માટે એવો અન્યાય સર્વથા અક્ષમ્ય છે.' જો કે હું પોતે એ મહર્ષિ પ્રતિ અતિશય આદરભાવથી નિહાળું છું. તથાપિ મને એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે તેમણે ' વિવસન-સમય ' અર્થાત્ નાગાલોકોનો સિદ્ધાંત એવું જે અનાદર સૂચવતું નામ જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રો વિષે વાપર્યું છે, તે કેવળ મૂળ જૈન ગ્રંથોનો અભ્યાસ નહીં કરવાનું પરિણામ છે.

સ્યાદ્વાદ એક ભારે સત્ય તરફ આપણને દોરી જાય છે. હું એક વાત ઉપર ખાસ ભાર મૂકવા માગું છું કે વિશ્વના અથવા તેના કોઈ એક ભાગને જોવા માટે માત્ર એક દૃષ્ટિકોણ સર્વથા પૂર્ણ ન લેખી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જ અખંડ સત્ય જોઈ શકીએ. ખરું જોતાં આ આ વિશ્વ અસંખ્ય તત્ત્વો તથા પર્યાયોના સમુદાયરૂપ છે, અને આપણાં યથાર્થજ્ઞાન-પ્રાપ્તિનાં સાધનો એટલાં અપૂર્ણ છે કે આપણા પરિચિત દૃષ્ટિકોણથી ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્ય પામી શકીએ. કેવળ સર્વજ્ઞ જ પૂર્ણ સત્યને પૂર્ણપણે જાણી શકે છે. આપણે તો એકાંગિક વિચાર અને અપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણના અત્યારે અધિકારી ગણાઈએ. આપણે પૂર્ણ સત્યને કદાપિ ન્યાય ન આપી શકીએ.

આવી સ્થિતિમાં શ્રીમલ્લિષેણે(? હેમચંદ્રાચાર્યે) જિનેંદ્રભગવાન્ મહાવીરની સ્તુતિ અર્થે જે યોગ્ય શબ્દો વાપર્યા છે, તે મને યાદ આવે છે—

'अन्योऽन्यपक्ष-प्रतिपक्षभावाद्, यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।
नयानशेषानविशेषमिच्छन्, न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥'

અર્થાત્—હે ભગવન્ ! આપનો સિદ્ધાંત નિષ્પક્ષ છે, કારણ કે એક જ વસ્તુ કેટલી અસંખ્ય દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે, તે આપે અમને બતાવ્યું છે. પહેલાં એ કે જે કેવળ સિદ્ધાન્ત-ભેદની ખાતર પરસ્પરમાં ઇર્ષ્યા-મત્સર ધરાવે છે, તે સ્થિતિ આપના સ્યાદ્વાદ-દર્શનમાં નથી સંભવતી. "

'સ્યાદ્વાદ(અનેકાંતવાદ)ની સાર્થકતા '—મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને આદ્યશંકરાચાર્યનો દૃષ્ટિભેદ એ નામની ત્રણ વર્ષ પર પ્રકટ થયેલી લઘુ પુસ્તિકામાં—વિદ્યાપ્રેમી અમર—શિષ્ય મુનિ ચતુરવિજયજીના પ્રયત્નથી ઉપરના શિષ્ટ અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ થયા છે. ઉપર જણાવેલા સત્ય—શોધક સુપ્રતિષ્ઠિત મધ્યસ્થ જૈનેતર સજ્જન સાક્ષર—વર્ગના સદભિપ્રાયો વાંચનાર સમજી શકે તેમ છે કે શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદ(જૈનસિદ્ધાન્ત)ના ખંડન માટે કરેલો ઉદ્યોગ કેવો અસ્થાને અસંબદ્ધ રીતે થયો છે ? અને એથી એ પ્રતિભાશાળી વિશેષજ્ઞોની નજરે ઉપહાસ—પાત્ર ઠરી વ્યર્થ નીવડ્યો છે. એવી રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વજૂદ વગરના કરેલા ખંડનને આગળ કરી પ્રકારાંતરે વ્યર્થ કોલાહલ કરવો—એ શિષ્ટ જનોને શોભતું નથી.

શંકરાચાર્યની પદ્ધતિને અનુસરી મર્હુમ સ્વામિ દયાનંદ સરસ્વતીએ પણ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ 'માં જૈનો પર અન્યાન્ય અનેક આક્ષેપોની વૃષ્ટિ-પૂર્વક ઉપર્યુક્ત સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત પર વિષમ દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો, પરંતુ સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજે 'અજ્ઞાન—તિમિર—ભાસ્કર ' 'તત્ત્વ—નિર્ણય—પ્રાસાદ ' 'જૈન તત્ત્વાદર્શ ' વગેરે ગ્રંથોદ્વારા, સદ્ગત વિચક્ષણ ઝવેરસાગરજી મહારાજે પ્રૌઢ બુદ્ધિ-બલદ્વારા, અને વિદ્યાસાગર ન્યાયરત્ન શ્રીમદ્ શાંતિવિજયજી મહારાજે વળી માનવધર્મ—સંહિતા અપરનામ શાંતસુધાનિધિ (અમદાવાદ

યુનિયન પ્રિ. પ્રેસમાં સં. ૧૯૫૫માં જૈન સમાજ તરફથી પ્રકાશિત) ગ્રંથમાં 'જૈન ઔર દયાનન્દ સરસ્વતી' નામના પ્રકરણ(પૃ. ૬૫૫ થી ૭૪૩)માં એ આઘાતનો પ્રતિવાદ-પ્રતિકાર કરેલો છે; એટલે એ સંબંધમાં આપણે અહીં વિષયાંતરની ચર્ચા લંબાવીશું નહિ.

તાંત્રિક આક્ષેપ

રા. ઠક્કુરનું 'અનંગભદ્રા'માં વર્ણવેલ શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના યોગ સંબંધી લેખન, તથા શંકરાચાર્યે કરેલ જૈનધર્મનું ખંડન જેવી રીતે અપ્રામાણિક કાલ્પનિક અસંબદ્ધ ઠરે છે, તેવી રીતે વલભીનગરમાં તે વેળાએ(શીલાદિત્ય અને શંકરાચાર્યના સમયમાં) અસ્તિત્વ ધરાવતાં બૌદ્ધ-વિહારો અને જૈનમંદિરો—એ સર્વ ધર્મ-સ્થાનો અધર્મનાં સ્થાનો થઈ પડેલાં હોવાનું રા. ઠક્કુરનું લેખન પણ પ્રમાણ-શૂન્ય નિરાધાર હોઈ ધર્મદ્વેષ-જન્ય જણાઈ આવે છે.

રા. ઠક્કુરે 'વલ્લભીપુરના વિનાશ'માં વલભીવંશનો ઇતિહાસ અને ભારતવર્ષની તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ નામના ૬ઠ્ઠા પ્રકરણમાં બૌદ્ધધર્મમાં તાંત્રિક મત-શાક્તપંથની અનાચારભ્રષ્ટતા પ્રવિષ્ટ થયાનું ભયંકર શાબ્દિક ચિત્ર* આળેખ્યા પછી તેવો ભયંકર આક્ષેપ જૈન

---

* ધર્મના નામ તળે મદ્યપાન, માંસ-ભક્ષણ અને પશુવૃત્તિના નામને યોગ્ય વ્યભિચાર આદિ અનેક નિંદ્ય આચારો પણ તે શાક્ત વિભૂતિઓની પાછળ પાછળ ચાલીને બૌદ્ધધર્મમાં આવી પહોંચ્યા હતા. × ×

જે બૌદ્ધમઠ અથવા વિહારો પુણ્યાચરણના પીઠરૂપ હતા, તે જ બૌદ્ધ મઠો નાના પ્રકારના અનાચારોના ઉદ્‌ગમસ્થાન તથા વ્યસનશીલ અને વ્યભિચારી લોકોના વિશ્રામસ્થાનના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. બૌદ્ધ પરિવ્રાજકો ધર્મના સ્થાનમાં અધર્મની ઉપાસના કરવા લાગ્યા અને બૌદ્ધ પરિવ્રાજિકાઓ વેશ્યા-વૃત્તિને જ જીવનના સારરૂપ માનવા લાગી. આનું પરિણામ એ થયું કે, ઇન્દ્રિયલાલસાની તૃપ્તિમાં જ મોક્ષ માનનારા વિકૃત બૌદ્ધધર્મમાં અનેક વેદ અને બ્રાહ્મણધર્માવલંબી સ્ત્રી-પુરુષો પણ આકર્ષાવા માંડયા અને સર્વત્ર ભ્રષ્ટતાનો ભયંકર પ્રસાર દેખાવા લાગ્યો."

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૩૯-૪૦).

સાધુઓ અને સાધ્વીઓ પર પણ કર્યો છે, જેનો ઉતારો ઉપર 'જૈન' (તા. ૩૧ માર્ચ અને ૭ એપ્રિલ ૧૯૨૯ના અંકમાં પૃ. ૨૪૩-૨૪૪, ૨૬૧)માં કર્યો છે; પરંતુ પવિત્ર જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના આચાર-વિચારો તપાસતાં તે આક્ષેપમાં સત્યાંશ હોય એમ જણાતું નથી. એ આક્ષેપ જૈનધર્મ તરફ તિરસ્કાર, રોષ અને દ્વેષભરી લાગણીથી ઉપજાવી કાઢેલ સ્વકપોલ-કલ્પિત હોય તેમ જણાઈ આવે છે.

જેમ શંકરાચાર્યની વર્ણસંકરતા સંબંધમાં 'કેરલ-ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમાં વર્ણન મળી આવે છે, તેમ વિક્રમની નવમી સદીના જૈન સાધુઓ શાક્તમત તાંત્રિક ધર્મ-વામમાર્ગના ઉપાસક થઈ તાંત્રિક ક્રિયાઓ સ્વીકારી મલિન જપ, જાપ તથા માંસબલિદાન આદિથી દેવી, પિશાચ તથા વેતાલ આદિની જારણ, મારણ અને વશીકરણ આદિ સિદ્ધિ માટે સાધના કરવા માંડયા હોય કે જૈન સાધુઓના આચારો અનાચારના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા હોય તેવું કોઈ પ્રામાણિક ઐતિહાસિક વિશ્વસનીય સાધનદ્વારા માલૂમ પડતું નથી.

'કેરલ ઉત્પત્તિ' જેવા ગ્રંથમાં વર્ણવેલ શંકરાચાર્યની વર્ણ-સંકરતા સંબંધમાં રા. ઠક્કુર જણાવે છે કે—"શંકરાચાર્યને તેમની માતાના એક વર્ણસંકર સંતાન તરીકે ઓળખાવેલા છે, અને તેમની માતા મહાદેવીને વર્ણસંકર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાના અપરાધ માટે જાતિ-બહિષ્કૃત થવું પડયું હતું, એમ પણ જણાવેલું છે (એચ. એચ. વીલસન્સ, 'હિન્દુ રિલિજન્સ', કલકત્તા આવૃત્તિ, પૃ. ૧૨૮); પરંતુ આ અંતિમ વિધાનમાં અધિક સત્યાંશ હોય, એવી અમારી માન્યતા નથી. શ્રીશંકરાચાર્ય-વિષયક આ પ્રવાદ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા તેમના જ્ઞાતિબંધુઓના તેમના કુટુમ્બ સાથેના વૈમનસ્યના પરિણામે જ અસ્તિત્વમાં આવેલ હોવો જોઈએ, એવી કેવળ મારી જ નહિ, કિન્તુ બીજા પણ અનેક વિચારશીલ પુરુષોની માન્યતા છે."

—અનંગભદ્રા (પૃ. ૪૨-૪૩).

આવી રીતે બચાવી લેવાતા શંકરાચાર્ય-વિષયક પ્રવાદને ઉપર્યુક્ત ગ્રંથનો આધાર પણ છે, પરંતુ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ પર મુકાયેલા પૂર્વોક્ત આક્ષેપને માટે કોઈ પ્રામાણિક આધાર મળતો નથી. એથી પૂર્વોક્ત લેખન જૈનધર્મ પ્રત્યેના દ્વેષથી પ્રકટ થયેલું જણાય છે.

જૈનો તરફ તેમના વિરોધીઓનો દ્વેષ અને રોષ કેટલી હદ સુધી પહોંચ્યો હશે, તેનું કંઈક અનુમાન તેમના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. ઉપર સૂચવેલા અનંતા(આ)નંદગિરિના શંકરવિજયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—'મલ્લિકાર્જુન મહાદેવને અને તેમની ભ્રમરાંબા નામની અદ્વૈત વિદ્યારૂપિણી શક્તિને નમસ્કાર કરીને પરમગુરુ(શંકરાચાર્ય) ત્યાં મહિનો રહ્યા. એ વખતે રુદ્ધ નામના નગરથી આવીને બ્રાહ્મણો તેમના પ્રત્યે બોલ્યા કે—"સ્વામિન્! ભટ્ટાચાર્ય નામનો કોઈ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ઉદગ્-(ઉત્તર)-દેશમાંથી આવીને દુષ્ટ મતનું અવલંબન કરનારા અસંખ્ય બૌદ્ધ-જૈનોને રાજમુખથી અનેક વિદ્યાપ્રસંગોથી જિતીને તેમનાં માથાને પરશુ(ફરસી-કુહાડાઓ)થી છેદીને ઘણા ઉલૂખલો-(ખાંડણિયા)માં નાખી કટભ્રમણો(ઘાણાઓ)થી ચૂર્ણ કરીને અને એવી રીતે દુષ્ટ મતોના ધ્વંસને આચરતો નિર્ભય વર્તે છે."

એ અદ્ભુત કર્મ સાંભળી ગુરુ (શંકરાચાર્ય) શિષ્યો સાથે જય શબ્દની ઉદ્ઘોષણાવાળા રુદ્ધ નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દશ દિવસ પહેલાં ભટ્ટાચાર્યે સઘળા વિપક્ષોનો ધ્વંસ કરી 'જૈનગુરુના મુખથી કંઈ વિદ્યાનો લેશ પ્રાપ્ત થયો હતો.' એ કારણથી ગુરુના વધનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિચારીને ૧૦૮ કારિકા-પ્રમાણ સમીપની ભૂમિ પર કરીષ (છાણા) ઉપર હોમના અગ્નિ વડે ચોતરફ ક્રમથી બળતા રહેવું જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી એકાંત પ્રદેશમાં તેવી રીતે કરાવી ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્ત-દીક્ષા કરીને તે તો કરીષ-પર્વત પર રહેલો છે. તે વખતે પરમગુરુ(શંકરાચાર્ય) ભટ્ટાચાર્યને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા કે—'હે બ્રાહ્મણ! આપે અજ્ઞાન

વડે આ વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. કારણ કે—અરે મૂઢ! ગૂઢ અર્થવાળા આવા પ્રકારના નિગમોને તું જાણતો નથી—

"હણનાર જો હણવાનું માને અને હણાતો જો પોતાને હણાયેલો માને તો એ બંને વિશેષ પ્રકારે જાણતા નથી. આ હણતો નથી અને એ હણાતો નથી" એવી શ્રુતિ હોવાથી[1] વિ. વિ. પછી એવી સ્થિતિમાં એ ભટ્ટાચાર્યે શંકરાચાર્યને પોતાના બનેવી મંડનમિશ્ર સાથે વાદની કંડૂતિ (ખાજ)ની નિવૃત્તિ થતાં સુધી પ્રસંગ કરવા સૂચના આપી પરલોકમાં પ્રયાણ કર્યું હતું (શંકરવિજય, ઈ. સ. ૧૮૬૮, કલકત્તામાં બાપ્ટિષ્ટ મિશનમાં પ્રકાશિત, પ્ર. ૫૫, પૃ. ૨૩૫-૨૩૭, સંસ્કૃતના આધારે અનુવાદ.)

બૌદ્ધ-જૈનોની હત્યા

આનંદગિરિના 'શંકરજય' નામના ગ્રંથમાં ગદ્યમાં સૂચવ્યા પ્રમાણેનો બીજો એક ઉલ્લેખ થોડા ફેરફાર સાથે માધવીય શંકર-દિગ્-

१ "तत्र महादेवं मल्लिकार्जुननामानं तच्छक्तिमद्वैतविद्यारूपिणीं भ्रमराम्बां नत्वा, तत्र मासमास्थिते परमगुरौ रुद्राख्यपुरात् ब्राह्मणाः समागत्य परमगुरुमिदमूचुः। स्वामिन्! भट्टाचार्याख्यो द्विजवरः कश्चिदुदग्देशात् समागत्य दुष्टमतावलंबिनो बौद्धान् जैनान् सहख्यातान् राजमुखादनेकविद्याप्रसङ्ग। भेदैर्निर्जित्य तेषां शीर्षाणि परशुभिश्छित्त्वा बहुषु उलूखलेषु निक्षिप्य कटभ्रमणै श्चूर्णीकृत्य चैवं दुष्टमतध्वंसमाचरन् निर्भयो वर्तते।

× × तत्र दिनदशकपूर्वकाले भट्टाचार्यः सर्वविपक्षध्वंसं कृत्वा जैनगुरुमुखात् कश्चित् विद्यालेशो जात इति गुरुवधप्रायश्चित्तं विचार्य × ×

अज्ञानेन किल प्राप्ता, व्यवस्था भवता द्विज?।
ईदृशान् मूढ! गूढार्थान्, न वेत्सि निगमान् यतः॥
"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो, नायं हन्ति न हन्यते॥"

—આનંદગિરિકૃત શંકરવિજય (ભટ્ટદર્શન, ૫૫મું પ્રકરણ, પૃ. ૨૩૫-૨૩૬).

વિજય(આનંદાશ્રમ સં. ગ્રંથાવલિ ગ્રં. ૨૨)માં જોવામાં આવે છે. ત્યાં બૌદ્ધો અને જૈનોને એકરૂપ સમજી અંતર્દ્વેષ પ્રકાશિત કર્યો જણાય છે. ત્યાં ભટ્ટાચાર્યને બદલે ભટ્ટપાદ કુમારિલભટ્ટ વગેરે શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. ત્યાં મંડનમિશ્રને કુમારિલભટ્ટના ભગિનીપતિ તરીકે ઓળખાવ્યા નથી. સુધન્વા રાજા(અવતારિક મહેન્દ્ર)ની સભામાં અન્યોક્તિથી ભટ્ટપાદ અવૈદિકોને તિરસ્કારી તેનો સંગ તજવા સૂચવે છે. પરિણામે સુગત-બૌદ્ધો અને વૈદિકોની ત્યાં સાઠમારી જામે છે. પરસ્પરના મતની ધ્રુવતા સિદ્ધ કરવા પર્વતથી પતન કરી અક્ષત રહેવાના પણ થાય છે. તેમાં વેદોનું સ્મરણ કરતાં ભટ્ટપાદ અક્ષત રહેવાથી રાજા એના મત તરફ શ્રદ્ધાળુ બને છે. સુગતો એને મણિ, મંત્ર, ઔષધીઓના અચિંત્ય પ્રભાવ-રૂપે કહી એ વાતને પ્રામાણિક માનતા નથી એટલે રાજા કહે છે કે—"હું તમોને પૂછું, તેનો યોગ્ય જવાબ જે નહિ આપી શકે, તેમને બધાને નિશ્ચયે યંત્રોપલ-યંત્રાકાર પાષાણો પર હણાવીશ.' ત્યાર પછી આશી-વિષ ભયંકર સર્પ ભરેલો ઘડો મંગાવી બૌદ્ધો અને બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા થાય છે. બંને પક્ષવાળા બીજે દિવસે સવારે જવાબ આપે છે. તેમાં બૌદ્ધો સર્પ હોવાનું અને બ્રાહ્મણો શેષશાયી કૃષ્ણ હોવાનું જણાવે છે. અશરીરી વાણી બ્રાહ્મણોના કથનને સત્ય કહે છે. તપાસતાં એ પ્રમાણે મળી આવે છે. એથી રાજાએ શ્રુતિ–વિદ્વેષીઓના વધ માટે સેવકોને આજ્ઞા કરી કે—"**સેતુથી લઈને હિમાલય પર્યંત, બાલકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી બૌદ્ધોને જે ન હણે, તેને હણવો.**" તત્ત્વનું અવલંબન કરનાર યોગીંદ્ર જેમ યોગને હણનારા વિઘ્નો હણે, તેમ સ્કંદ(ટી-અવતારી ભટ્ટપાદ)ને અનુસરતા રાજાએ ધર્મદ્વેષી જૈનો (ટીકાકાર ધનપતિના જણાવ્યા પ્રમાણે બૌદ્ધો)ને હણ્યા. કુમારિલરૂપી મૃગેંદ્રવડે **જિન(! બૌદ્ધ)** રૂપી દુષ્ટ હાથીઓ હણાતાં શ્રુતિઓની શાખાઓ નિર્વિઘ્ને ચોતરફથી વૃદ્ધિ પામી.[1]

---

૧ "आ सेतोरा तुषाराद्रेर्बौद्धानावृद्ध-बालकम् ।
न हन्ति यः स हन्तव्यो, भृत्यानित्यन्वशान्नृपः ॥

એ જ માધવીય સંક્ષેપ શંકરજયના ૭મા સર્ગમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્યને પ્રયાગ તરફ પ્રયાણ કરતાં ત્રિવેણીસંગમસ્થાનમાં સ્નાન કર્યા પછી એ પૂર્વોક્ત કુમારિલભટ્ટ સાથે અંતિમ સમયમાં મેળાપ થયો હતો. વ્યાસમહર્ષિનાં પણ દર્શન થયાનું એ ૭૮ સર્ગમાં સૂચવ્યું છે. ૧ મહેંદ્ર, ૨ શંકર, ૩ વિષ્ણુ, ૪ બ્રહ્મા, ૫ સ્કંદ વગેરેના અવતારરૂપે ૧ સુધન્વા રાજા, ૨ શંકરાચાર્ય, ૩ પદ્મપાદ, ૪ મંડનમિશ્ર અને ૫ કુમારિલભટ્ટને એ જ પુસ્તક(સર્ગ ૩)માં વર્ણવેલ છે. તુષાગ્નિથી બળતા એ ભટ્ટે જણાવ્યું કે—**સુગત** (બૌદ્ધ) પાસે અધ્યયન કરીને મેં પહેલાં તેનું કુળ હણાવ્યું.[1] એથી મેં આ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું છે. પૃથ્વીમાં શ્રુત્યર્થ-કર્મથી વિમુખ થયેલા સુગત(બૌદ્ધો)નો નાશ કરવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કાર્તિકેય તરીકે આપને હું જાણું છું.[2] × × શંકરાચાર્ય તેને કહે છે કે—આપને પાતકની સંભાવના પણ નથી, સજ્જનોને શિક્ષણ આપવા માટે તમે સત્ય વ્રત આચરો છો. છેવટ કુમારિલભટ્ટ જીવિત-નિસ્પૃહતા દર્શાવી શંકરાચાર્યને તેની પ્રશંસા કરી મંડનમિશ્રને વાદદ્વારા વશ કરવા જણાવે છે. વ. વ.

કામકલાનો અનુભવ

હવે આપણે બૌદ્ધ-જૈનધર્મનું ખંડન કરવા પ્રયત્ન કરનારા શંકરા-

स्कन्दानुसारिराजेन जैना धर्मद्विषो हताः।
योगीन्द्रेणेव योगघ्ना विघ्नास्तत्त्वावलम्बिना ॥
हतेषु तेषु दुष्टेषु × × × ×।
कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिन-हस्तिषु।
निष्प्रत्यूहमवर्धन्त, श्रुतिशाखाः समन्ततः ॥"

—માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય (સર્ગ ૧, ૯૬-૯૭).

१ "तदेवमित्थं सुगतादधीत्य, प्राघातयं तत्कुलमेव पूर्वम्।
२ श्रुत्यर्थकर्मविमुखान् सुगतान् निहन्तुं, जातं गुहं भुवि भवन्तमहं तु जाने।"

—માધવીય શંકરજય (સર્ગ ૭, ૧૦૧, ૬).

ચાર્યના ચરિત્ર તરફ થોડો દષ્ટિપાત કરી લઈએ. માધવીય શંકરજય (સર્ગ ૯)માં જણાવ્યા પ્રમાણે મંડનમિશ્રની પત્નીને મધ્યસ્થ ઠરાવી શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્ર પંડિતને વાદમાં પરાસ્ત કરે છે. એટલે તે પંડિતનાં ધર્મપત્ની ઉભયભારતી(સરસ્વતી) અર્ધજય સૂચવી પોતે વાદમાં ઊતરે છે અને એ સર્વજ્ઞ શંકરાવતારી કહેવાતા પુરુષને કામ-શાસ્ત્રના સારરૂપ પ્રશ્નો પૂછે છે. કામની કળા કેટલી છે? કેવા સ્વરૂપની છે? શુક્લ-કૃષ્ણ પક્ષમાં પુરુષમાં અને સ્ત્રીમાં કામ કયા સ્થાનમાં કેવી રીતે રહે છે? એ વગેરે પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો માટે એ સર્વજ્ઞ શંકરાચાર્ય એક મહિનાની મુદત માગી આકાશ-માર્ગે રાત્રે કોઈ અટવી-માં ઊતરી પડે છે અને કોઈ વૃક્ષની સમીપમાં શિકારવશથી મૃત થઈ પડેલા અમરુક રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી એ રાજાની સુંદર સુંદરીઓના વિલાસનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા પધારે છે!!

શંકરાચાર્યના શિષ્ય ગુરુને ચેતવણી આપે છે કે—'પહેલાં મત્સ્યેંદ્ર-નામના મહાત્મા પોતાના શરીરની રક્ષા માટે ગોરક્ષ(ખ)ને આદેશ આપી મૃત્યુ પામેલા કોઈ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેના નગરમાં ગયા હતા. પાછળથી મંત્રીઓએ બુદ્ધિથી રાજાના શરીરમાં કોઈ દિવ્યનો પ્રવેશ જાણી તે નવીન રાજાને સર્વ પ્રકારે વશ કરવા રાણીઓને આજ્ઞા કરી દીધી હતી. એ મુનિ સમાધિ ભૂલી સુંદરીઓના વિલાસમાં આસક્ત થઈ ગયો હતો, પરંતુ ગોરક્ષે(ખે) પ્રયત્ન-પૂર્વક બોધ કરી ગુરુને તેમના મૂળ દેહમાં પાછા આણ્યા હતા. વિષયાનુરાગ આવો હોય છે. ઉર્ધ્વરેતો-વ્રતખંડિત કરવાથી તમને ઉગ્ર પાપ કેમ ન લાગે? આપ તો સર્વજ્ઞ છો છતાં આ હું પ્રેમથી કહું છું. આપણું અતુલ વ્રત કયાં અને અતિનિંદ્ય કામશાસ્ત્ર કયાં? તેને પણ આપ ભગવંતથી ઇચ્છાય તો જગત્ અનવ-સ્થિત જ થઈ જાય. પૃથ્વીમાં આ યતિધર્મને શિથિલ પ્રખ્યાત કરવાને કંકણ ધારણ કરનારા આપથી શું અજાણ્યું છે? તો પણ મેં તો આ પ્રણય(સ્નેહ)થી પ્રતિપાદન કર્યું છે.'

શંકરાચાર્યે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે—'ગોપીઓના સહચર કૃષ્ણની જેમ અસંગી–આસક્તિ રહિતને કામો હોતા નથી ! ! વત્સ ! આ તો અમારા વજ્રોલિયોગના પ્રતિભૂ અવકીર્ણત્વ(વીર્યપાતથી વ્રત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય) છે ! ! વિષ્ણુ-સદૃશ એવા મને સમસ્ત કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ જ નથી ! !" હે સૌમ્ય ! તેથી આ જ શરીરવડે કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવામાં આવે, તો પણ દોષકારક નથી, છતાં પણ શિષ્ટમાર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે બીજા શરીરથી પ્રયત્ન કરું છું.[૧] એ પછી મૈથુનરૂપ શ્રેષ્ઠ નિરર્ગલ બ્રહ્માનંદનો એ યોગી સર્વજ્ઞ અવતારી પુરુષ શંકરાચાર્યે અનુભવ કર્યો ! ![૨] નિર્ણયસાગર પ્રેસ દ્વારા કાવ્યમાલા ગુચ્છ(?)માં પ્રકાશિત થયેલ અમરુશતકને એ પરકાયા–પ્રવેશવાળી સ્થિતિમાં શંકરાચાર્યરૂપી અમરુ રાજાએ રચ્યું હતું, એમ પણ કેટલાક માને છે. અસ્તુ.

ભગંદર રોગ

એ જ માધવીય શંકરજયના ૧૬મા સર્ગમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે–અભિનવગુપ્ત માંત્રિકને શંકરાચાર્યે જિતી લેવાથી તે માંત્રિકના પ્રભાવે શંકરાવતારી સર્વજ્ઞ શંકરાચાર્યના શરીરમાં અસાધ્ય ભગંદર રોગ લાગુ પડ્યો હતો, કે જે રોગના નિવારણ માટે શિષ્યોને આશ્વાસન

---

१ "तदनेकशास्त्रपरिशीलनममुनैव सौम्य ! करणेन कृतम् ।
नहि दोषकृत् तदपि शिष्टसरण्यवनार्थमन्यवपुरेत्य यते ॥"

—સ. ૯, શ્લો. ૧૦૦.

२ "मनसिजकला-तत्त्वाभिज्ञो मनोज्ञविचेष्टितः,
सकलविषयव्यावृत्ताक्षः सदानुसृतोद्यमः ।
कृतकुचगुरू पात्स्याऽत्यन्तं सुनिर्वृतमानसो,
निधुवन-वरब्रह्मानन्दं निरर्गलमन्वभूत् ॥"

—સ. ૧૦, શ્લો. ૧૬.

આપવા ચિકિત્સા કરવાની શંકરાચાર્યે આજ્ઞા આપી હતી. હજારો કુશળ વૈદ્યોએ નિરાશા દર્શાવી હાથ ખંખેર્યા પછી ભગંદર જેવા ભયંકર રોગની પ્રબલતા થતાં મુનીન્દ્રે (શંકરાચાર્યે) સ્મર-શાસન (ટીકાકારે જણાવ્યા પ્રમાણે મહાદેવ)ને યાદ કર્યા અને તેમની આજ્ઞાથી સ્વર્ગના વૈદ્યો અશ્વિનીદેવો બ્રાહ્મણરૂપે ઉપસ્થિત થયા, પરંતુ તેઓ પણ રોગની ચિકિત્સા અશકય સૂચવી પલાયન કરી ગયા હતા. શંકરાચાર્યના શિષ્ય પદ્મપાદે વૈર–નિર્યાતનારૂપે મંત્ર-જાપ કરી અભિનવ-ગુપ્ત માંત્રિકનું મૃત્યુ નીપજાવ્યું હતું.

શંકરાચાર્ય-લીલા, દુરાચરણનો બચાવ

એ જ શંકરદિગ્‌વિજય (સ. ૧૬)માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે શંકરાચાર્ય કાશ્મીરમાં ચાર દ્વારવાળા શારદાદેવીના મંદિરમાં સર્વજ્ઞપીઠ પર ચડવા ગયા હતા. ત્યાં સર્વ દર્શનો(જેમાં દિગવસન-દિગંબર વિદ્વાન્ પણ હતા)ના વિદ્વાનોને તેમણે પરાસ્ત કર્યા હતા. એ પછી શારદાદેવીએ અશરીરી વાણીથી કહ્યું કે—તમારી સર્વજ્ઞતા તો પહેલેથી જ છે. જો એમ ન હોય તો બ્રહ્મા વગેરે રૂપાંતરથી તમારા શિષ્ય કેમ બને? પરંતુ માત્ર એકલી સર્વજ્ઞતા જ આ પીઠ પર ચડવામાં હેતુભૂત નથી, પરિશુદ્ધતા પણ જોઈએ. તે તારામાં છે કે નહીં, એ વિચારવાનું છે. ક્ષણ વાર ઊભો રહે, તું સાહસ ન કર. યતિધર્મનિષ્ઠ! તું અંગનાઓનો સારી રીતે ઉપભોગ કરી કળાઓના રહસ્ય-પ્રાવીણ્યનો પાત્ર થયો છે. તેથી આ ઉચ્ચ પદ પર ચડવાની તારી યોગ્યતા કેવી રીતે ગણાય? કેમ કે સર્વજ્ઞતાની જેમ વિમલતા પણ હેતુ છે.[1]

શંકરાચાર્ય શારદાને કહે છે કે—માતા! મેં તો જન્મથી માંડીને આ શરીરમાં પાપ-દુરાચરણ કર્યું નથી, એથી હું સંદેહ રાખતો નથી. બીજા

---

૧ "त्वं चाङ्गनाः समुपभुज्य कलारहस्यप्रावीण्यभाजनमभूर्यतिधर्मनिष्ठ।
आरोढुमीदृशपदं कथमर्हता ते, सर्वज्ञतेव विमलत्वमपीह हेतुः॥"

દેહનો[1] આશ્રય લેવાથી જે કર્યું, તે કર્મથી અન્ય લિપ્ત થઈ શકે નહિ ! ! (કેવો સરસ બચાવ ! ! !)"

તાંત્રિકમત-વામમાર્ગની ભ્રષ્ટતા અન્ય ધર્મોમાં પેસી જવાથી બની ગયેલા અધર્મોનો ધ્વંસ કરવા બહાર પડનાર શંકરાચાર્યે ગગનગામિની શક્તિ સાથે પરકાયા-પ્રવેશ શક્તિદ્વારા સાધેલી અપૂર્વ તાંત્રિક અદ્ભુત કામકલા-લીલા આપણે તેમના અનુયાયીઓદ્વારા રચાયેલ શંકરદિગ્વિજય જેવા ગ્રંથમાંથી જોઈ અને તેમની વિશુદ્ધતાનું સમર્થન પણ આપણે વાંચ્યું. એ સમર્થનને લક્ષ્યમાં રાખી એ શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જગતના યતિ-સંન્યાસી-માનવીઓ એવી પ્રવૃત્તિ આદરે, તો એક વિચિત્ર દશા જ અનુભવે. ગોપીઓના સહચર કૃષ્ણની જેમ સુંદર સુંદરીઓના સહચર બનવા છતાં પોતાને અસંગી-કામરહિત કહેવરાવી શકે, કહી પોતાને વિષ્ણુની જેમ અસંગી કામોના મૂળરૂપ સંકલ્પ હોવાનો જ નિષેધ કરી સ્વૈર-વિહારરૂપ કામશાસ્ત્રનો અનુભવ કરી શકે અને મુગ્ધ જગતની આંખે પાટા બંધાવી પ્રતારણા કરી શકે કે—આ તો અમારા વજ્રો-લિયોગના પ્રતિભૂ અવકીર્ણિત્વ(વીર્યપાતથી વ્રત ખંડિત કરવાનો વિપર્યય-અભાવ) છે. 'એથી આ જ શરીરદ્વારા કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવામાં આવે તો તે દોષવાળું ન ગણી શકાય; તેમ છતાં શિષ્ટમાર્ગનું પાલન કરવા પર-કાયામાં પ્રવેશ કરી પ્રયત્ન કરીએ છીએ.' એવી રીતે કામકળાના રહસ્યથી અભિજ્ઞ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે તૃપ્ત મનવાળો થઈ શંકરાચાર્યની જેમ મૈથુન સંબંધી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માનંદને નિરર્ગલ રીતે અનુભવી શકે; અને આવી રીતે પાપ-પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પોતાની પવિત્રતા-સાક્ષાત્ સરસ્વતી આગળ પણ પૂરવાર કરી શકે કે પોતે આ શરીરથી પાપરહિત છે, પર(મૃત)ની કાયાનો આશ્રય લઈ-તેમાં પ્રવેશ કરી તે

---

૧ "नास्मिन् शरीरे कृतकिल्बिषोऽहं जन्मप्रभृत्यम्ब ! न संदिहेऽहम् ।
व्यधायि देहान्तरसंश्रयाद् यत्र तेन लिप्येत हि कर्मणाऽन्यः ॥"

—માધવીય સં. શંકરજય (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૮૫-૮૬).

દ્વારા પોતે કરેલ અપવિત્ર કર્મનો લેપ પોતાના આત્માને ન લાગી શકે, પરંતુ એ પર(મૃતક)ના કલેવરને લગાડી શકાય !!! એવી વિચિત્ર દલીલ કરી શકે અને પોતે સર્વજ્ઞ-પીઠ પર ચડી શકે. કહો, આથી અધિક અદ્‌ભુત બુદ્ધિમત્તા અને વાક્ચાતુર્યભર્યા સમાધાનની આવશ્યકતા છે? કામશાસ્ત્રના અનુભવની ન્યૂનતા-માત્રથી સર્વજ્ઞતામાં ખામી આવતી હોય તો આવી રીતે કામ-કલાના પ્રયોગને અનુભવમાં મૂકી શકાય તેમ છે અને નિર્દોષતા પણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. કહો, આથી બીજું શું જોઈએ? 'અનુયાયિજનોની સંખ્યાને વધારવા માટે જૈનસાધુઓ તાંત્રિકધર્મના ઉપાસક થયાનો અને તેમનામાં તે ધર્મના અનાચારોનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થયાનો' ના. ઠક્કુર તરફથી મૂકાયેલો આરોપ ખરી રીતે ક્યાં ઘટે છે? તે વિચારવાનું કર્તવ્ય વિચારશીલોનું છે.

શંકરાચાર્યના પૂર્વોક્ત મત-સમર્થનને આચરણમાં મૂકનારા તેમના અનુયાયીઓ યથેચ્છ મૈથુન-કામક્રીડાના નિરર્ગલ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરી પોતાની પવિત્રતાને પ્રકાશી શકે છે; એટલું જ નહિ પોતાના મતના વિરોધીઓનો બહુ ભયંકર રીતે વિનાશ પણ કરાવી શકે છે અને તેવી રીતે હણનારાઓને 'नायं हन्ति न हन्यते।' "આ આત્મા હણતો નથી કે હણાતો નથી" આવા નિગમોના ગૂઢ અર્થનું ભાન કરાવી ઉશ્કેરી શકે છે અને તેવા હિંસકોને પણ નિષ્પાપ તરીકે જાહેર કરી ઉત્તેજન આપી શકે છે! (જુઓ આનંદગિરિકૃત શંકરદિગ્વિજય પ્ર. ૫૫, તથા માધવીય સંક્ષેપ શંકરજય સર્ગ ૭, શ્લો૦ ૬-૭). આવી ઘટના પોતાના પર આવી પડે, ત્યારે બીજી શ્રુતિ આગળ ધરાય.

'અનંગભદ્રા'માં બૌદ્ધવિહારના ભયંકર ભેદને ઉઘાડા પાડનાર, બૌદ્ધધર્મનો ઉચ્છેદ, સંન્યાસ માટે સંસાર વગેરે માટે પ્રકરણો આલેખનાર, 'વલ્લભીવંશના ઇતિહાસ અને તત્કાલીન પરિસ્થિતિ'માં બૌદ્ધ-જૈનધર્મમાં તાંત્રિક-શાક્ત-વામમાર્ગની ભયંકર ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ ગયાનો આભાસ કરાવી તે માટે પાનાંઓનાં પાનાં ભરનાર, જૈનધર્મના

પવિત્ર સાધુઓને મલિન તાંત્રિક ક્રિયાઓના ઉપાસક તરીકે સૂચવનાર, દૂરથી બળતા પર્વતને જોનાર ગ્ર. ડક્કુર કાલ વગેરેથી અસંભવિત સંબંધવાળા શીલાદિત્યદ્વારા પોતાના માન્ય જે શંકરાચાર્યને બૌદ્ધ-જૈનધર્મનું ખંડન કરવા-અધર્મનો ધ્વંસ કરવા વલ્લભીમાં આમંત્રે છે અને જેની ચુધાવાણી માટે પ્રકરણ ચિતરે છે, તે શ્રીમત્ શંકરાચાર્યની પૂર્વોક્ત અધર્મપોષક અદ્દભુત લીલા તરફ આંખ-મીચામણાં કેમ કરે છે? પોતાના પગ નીચે બળતું કેમ જોતા નથી? એ સમજી શકાતું નથી. દષ્ટિરાગ એ ખરેખર દુર્જેય છે, કે જેના પ્રભાવે વિચારક વિદ્વાન્ પણ સદોષને નિર્દોષ અને નિર્દોષને સદોષ ચિતરવામાં વિચાર કરી શકતો નથી, પોતાની ભ્રાન્તિ જોઈ શકતો નથી, એથી તેના મનમાં ખેદ પણ થતો નથી.

—નિષ્પક્ષ સુજ્ઞ વિચારક સજ્જનો શાંતિથી-સ્વસ્થતાથી એ વિચારે-એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

['જૈન' તા. ૪થી ઑગસ્ટ સને ૧૯૨૯—લા. ભ.]

---

[૨]

ગૂજરાતનો પ્રાચીન મંત્રિ-વંશ

[ઇસ્વી સન ૧૯૩૩માં વડોદરામાં ભરાયેલ ઓરિયન્ટલ કોન્ફરન્સના સાતમા અધિવેશનમાં સ્વીકારાયેલ અને સન ૧૯૩૫માં તેના નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત.]

ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણુહિલ્લવાડ **પાટણ**ની સાચી પ્રભુતાના સમયમાં, સુપ્રસિદ્ધ **ચાવડા** અને પ્રતાપી **ચૌલુક્ય** રાજ-વંશની કીર્તિ-વૃદ્ધિમાં સહાયભૂત થયેલા, પોતાની કિંમતી સેવાથી, વંશ-પરંપરા સાત પેઢી સુધી એક-નિષ્ઠાભરી વફાદારીથી ગૂજરાતના ગૌરવ, પ્રતાપ, સમૃદ્ધિ, ધર્મ અને યશ વિસ્તારનાર એક ઉત્તમ મંત્રિ-વંશ સદ્ભાગ્યે ગૂજરાતને પ્રાપ્ત થયો હતો. સુપ્રતિભાથી અને બહુ કુશલતાથી સૈકાઓ પર્યન્ત ગૂજરાતના વિસ્તૃત રાજ્ય-તંત્રને સુવ્યવસ્થિત રાખી રાજ-કારભાર ચલાવનાર મહામાત્ય, દંડનાયક વગેરે અધિકારીઓ પૂરા પાડનાર, જૈનધર્મને દીપાવનાર એ **પોરવાડ** વીર વણિક્-વંશની પ્રાચીન પ્રાકૃત પ્રશસ્તિ, એ જ **પાટણ**ના પ્રાચીન જૈન પુસ્તકોના ભંડારોની શોધ-ખોળમાંથી મળી આવી છે, જેનો સુયશ આપણા ને. ના. શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડ**ને ઘટે છે.

મહારાજ **કુમારપાળ**ના મંત્રીશ્વર **પૃથ્વીપાલ**ની પ્રાર્થનાથી ૨૪ તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશાદિ ભાષામાં ચરિત્રો રચનાર, વડગચ્છના **હરિભદ્રસૂરિએ** એ ચરિત્રોના અંતમાં ઉપર્યુક્ત મંત્રી પૃથ્વીપાલનો, તથા તેના પૂર્વજોનો પરિચય કરાવ્યો છે.

કુમારપાળના રાજ્ય-કાળમાં રચાયેલાં એ ચરિત્રોમાંથી ૮,૦૩૨

શ્લોક-પ્રમાણ પ્રાકૃત ચંદ્રપ્રભચરિત્રની [1]વિ. સં. ૧૨૨૩માં તાડપત્રો પર લખાયેલી પુસ્તિકા પાટણમાં-સંઘવીના પાડાના ગ્રંથ-ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેનો આદ્યન્ત ભાગ, ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં પ્રકાશિત પાટણ-જૈનગ્રંથ-ભંડારોના વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રમાં [ભાગ ૧, પૃ. ૨૫૨ થી ૨૫૬] અમે દર્શાવેલ છે.

જે હરિભદ્રસૂરિના વિ. સંવત્ ૧૨૧૬માં રચાયેલા અપભ્રંશ નેમિનાથ-ચરિત્રની અંતિમ પ્રશસ્તિ સાથે પરિચય અમે જેસલમેર-ગ્રંથ-ભંડાર-સૂચીમાં કરાવ્યો છે અને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ, જેનો એક ભાગ સનત્કુમાર-ચરિત્ર જર્મનીમાં-રોમનલિપિમાં પ્રકાશિત કરેલ છે; અને એ જ હરિભદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત મલ્લિનાથ-ચરિત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર્યુક્ત ચરિત્રોની પ્રાંત પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે કે—

વનરાજના રાજ્યમાં
ઠક્કુર નિન્ન અને દંડનાયક લહર

" શ્રીમાલપુરમાં ઉત્પન્ન થયેલ પોરવાડ વંશમા સગુણ મુક્તા-મણિ (પાણીદાર મોતી) જેવો નિન્નય નામનો વણિક્ ઠક્કુર થયો હતો. શ્રીદેવીએ પ્રકટ થઈને ભાવી અભ્યુદય કહેવાથી તે, શ્રીમાલપુરથી ગંભૂય(ગાંભૂ) નગરીએ પહોંચ્યો. ત્યાં તેના ઘરમાં વિપુલ લક્ષ્મી વિલાસ કરવા લાગી હતી.

પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર વનરાજના પ્રકટ થયેલા મંડલમાં પટ્ટ-(બીજા અર્થમાં વન-રાજ-શ્રેષ્ઠ વનને પય-જલ)-વિભવથી પુષ્ટિ થઈ હતી. પસરતા ગંધહસ્તીઓની ઘટાઓ વડે અને ઉછળતા ઘોડાઓની ઠકુ વડે અનેક પ્રકારે થયેલો તેનો ઉદય(બીજા પક્ષમાં ઉદક-) વિસ્તાર કોને વિસ્મય પમાડતો ન હતો ?

---

૧ 'સિદ્ધરાજ અને જૈનો' ટિપ્પની, પૃ. ૧૩૬.

વનરાજ રાજાદ્વારા અણહિલ્લપુરમાં લઈ જવાયેલા [1] નયમતિ-વાળા-તેણે વિદ્યાધરગચ્છમાં ઋષભજિનનું મંદિર કરાવ્યું હતું. વિશુદ્ધ નય (નીતિ) વડે કીર્તિ-પ્રસર પ્રાપ્ત કરનારા. રત્ન-નિધિ જેવા તે (નિનય)થી બહુસંખ્ય સૂક્તિઓ વડે (બીજા અર્થમાં શુક્તિઓ-છીપોથી) સુખ આપનાર **લહર** દંડનાયક થયો. કૃદતા ઘોડાઓના સૈન્ય સાથે તે વિંધ્યગિરિના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો હતો. ત્યાંથી શ્રેષ્ઠ હાથીઓની ઘટા ગ્રહણ કરી, જ્યારે તે પોતાના પુર-સંમુખ આવતો હતો, ત્યારે તેને હાથીઓ ગ્રહણ કરવા ઉત્સુક થયેલા શત્રુઓ (રાજાઓ) સાથે યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં તે (લહર)ના ધનુષ્ય પર વિન્ધ્યવાસિની (દેવી) ઊતરી, તેથી તેણે શત્રુઓ પર વિજય મેળવ્યો. એથી પ્રણત જનોની આશા પૂરનારી તે [2] વિંઝવાસિણી દેવીને તેણે (લહરે) [3] સંડત્થલ ગામમાં સ્થાપી હતી.

તેના સદ્ધર્મ અને ગુણોથી અનુરક્ત (અનુરાગી) થયેલી હોય, તેમ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરી તેના સાંનિધ્યને મૂકતી ન હતી. લક્ષ્મીના વર (પ્રસાદ)થી પ્રાપ્ત કરેલ [4] વિત્ત-પટ, જેણે ટંકશાળમાં સ્થાપ્યો હતો અને લક્ષ્મીને સકળ મુદ્રાઓમાં સ્થાપી હતી.

મૂળરાજથી દુર્લભરાજ સુધીના રાજ્ય-કાળમાં મંત્રી વીર

મૂલરાજ રાજાની રાજ્ય-લતાના અંકુર જેવો **વીર**, **ચૌલુક્ય મૂલરાજના** અને **ચામુંડરાજના** રાજ્યોમાં, તથા **વલ્લભરાજ** અને

---

૧ **નેમિનાથ-ચરિત્ર** અને **મલ્લિનાથ-ચરિત્રની** પ્રશસ્તિ પરથી સમજાય છે કે **વનરાજ**, તેને પિતા-સમાન માનતો હતો.

૨ આ દેવી, લહરે આપેલા 'ધાણુહાવી' એવા નામ વડે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી-એમ **ને.** પ્ર.થી જણાય છે.

૩ આ ગામ, વનરાજ રાજાએ, સુપ્રસન્ન ચિત્તવાળા થઈને લહરને આપ્યું હતું—એમ **ને.** પ્ર.થી જણાય છે.

૪ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ **ને.** પ્ર.માં અહીં 'ચિત્રપટ' એવો પાઠ અને તેવો અર્થ દર્શાવ્યો છે, તે અમને યુક્ત લાગતો નથી.

[1]દુર્લભરાજ રાજાના કાળમાં પણ વિદ્યમાન અદ્વિતીય મંત્રી થયો હતો, જેણે અંતમાં ચારિત્ર આચર્યું હતું.[2]

તે મંત્રીને, લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવીના જૂદા જૂદા નિવાસ-સ્થાન જેવા. વસુધામાં વિખ્યાત એવા બે પુત્રો—ઉત્તમ પુરુષો થયા.

ભીમદેવના રાજ્યમાં મહામાત્ય નેઢ અને દંડનાયક વિમલ

તેમાં પ્રથમ. દોષોને નષ્ટ કરનાર, કમલા(લક્ષ્મી)ના ઉદયને પ્રકટ કરનાર, સૂર્ય જેવો **નેઢ. ભીમદેવના** રાજ્યમાં મહામતિ(મહામાત્ય) થયો (સૂર્યના ઉદયથી કમળો ખીલે છે).

અને બીજો. શરદ્(ઋતુ)ના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ ગુણ—રત્નોના ઉદાર મંદિર જેવો, અને પોતાના પ્રતાપવડે સૂર્યને પણ ઝાંખો પાડનાર **વિમલ** નામનો દંડપતિ થયો.

ભીમદેવ રાજાના વચનવડે સકળ શત્રુઓના વૈભવને ગ્રહણ કરનાર તે (વિમલ), પ્રભુ(રાજા—સ્વામી)થી પ્રાપ્ત થયેલા **ચડ્ડાવલ્લી (ચંદ્રાવતી)**—વિષય(દેશ)ને ભોગવતો હતો.

દેવ—ભવનમાં ચડતા પ્રશસ્ત પ્રાણીઓને નીસરણી જેવા **નંદિવર્ધન** એવા બીજા નામવાળા **આબૂ** ગિરીન્દ્રને જોઈને તેણે વિચાર કર્યો કે—" ખરેખર, વિવિધ સંવિધાનો(ઘટનાઓ)ના ઘરરૂપ, ઉત્તમ તીર્થ એવો આ પર્વત છે, એથી જો આ(પર્વત)ના ઉપર **ઋષભજિનનું ભવન**(મંદિર) કરાવાય. તો હું પોતાના જીવિતવ્યને, બલને અને લક્ષ્મીને કૃતકૃત્ય માનું."

---

૧ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ ને. પ્ર.ના પાઠ પરથી કંઈક જૂદો શંકિત અર્થ જણાવી વીરને માત્ર દુર્લભરાજનો મંત્રી જણાવેલ છે, તે યુક્ત નથી, તથા 'દુન્નુ' પાઠને બદલે 'પુત્ત' જણાવી પુત્ર અર્થ દર્શાવ્યો છે, પરંતુ ત્યાં તે ઉચિત લાગતો નથી.

૨ વીરમંત્રીનો સ્વર્ગવાસ વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૫માં થયો હતો—એમ ને. પ્ર.માં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

એવી રીતે ચિંતા(વિચાર) કરતા તે(વિમલ)ને અંબાદેવીએ સ્વપ્નમાં કહ્યું કે—"ભદ્ર! આ સુંદર વિચાર કર્યો છે, એ પ્રમાણે હૃદયનું ઇચ્છિત તું કર, હું પણ તને બીજી (સહાયક) થઈને સાહાય્ય કરીશ.

દેવીએ **ભીમદેવ** રાજાને અને **નેઢ**ને પણ તત્ક્ષણ પ્રસ્તુત અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો; એથી તે બંનેએ પણ વિમલને અનુજ્ઞા આપી, ત્યારપછી **આબૂગિરિ** ઉપર, અંબાદેવીએ પ્રકટ થઈને ઉપદિષ્ટ કરેલા પ્રદેશમાં તેણે આ જિન-ભવનને [1]કરાવ્યું, જેનો મધ્યભાગ, **શ્રીઋષભ** [દેવ]ના બિંબરૂપી સૂર્યે ઉદ્દ્યોતિત કર્યો હતો. જેના ઉપર પતાકા ફરકતી હતી. જિન-શાસનમાં કથન કરેલી નીતિ પ્રમાણે જેમાં ચિત્રશાલા સુવિભક્ત કરવામાં આવી હતી.

કર્ણદેવના રાજ્યમાં સચિવ ધવલ

કર્ણદેવના રાજ્યમાં **નેઢ** મહામતિ(મહામાત્ય)નો પુત્ર ધવલ નામનો સચિવેન્દ્ર થયો, જેણે પોતાના જશવડે ભુવનને ધવલ (ઉજ્જ્વલ) કર્યું હતું.

જયસિંહના રાજ્યમાં સચિવ આનંદ

ત્યારપછી જયસિંહદેવના રાજ્યમાં, ભુવનને આનંદ આપનાર **આનંદ** નામનો સચિવેન્દ્ર થયો. [2] **રૈવંતે** કરેલા પ્રસાદથી જેણે ઉત્તમ

---

૧ આ જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમસંવત્ ૧૦૮૮માં થઈ હતી-એમ અન્ય સાધનોથી જણાય છે.

૨ ડૉ. હર્મન યાકોબીએ આ શબ્દનો અર્થ રેવા+અન્ત અર્થાત્ નર્મદાના અંત પ્રદેશમાં એવો દર્શાવ્યો છે, તે યોગ્ય લાગતો નથી. **રૈવંત** નામના દેવ, જે સૂર્ય-પુત્ર તરીકે પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનો કવિએ અહીં ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વડોદરાના મ્યૂઝિયમમાં હાલમાં થોડા વખતથી રાખેલી, કુમાડ(વડોદરા–રાજ્ય)માંથી મળેલી, વિ. સં. ૧૩૩૪ની પાષાણ પરની અશ્વારૂઢ મૂર્તિને ડૉ. વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યે તેનાં લક્ષણો પરથી રૈવંતની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવી છે.

સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને ધ્રણુહાવી દેવતાએ કરેલા સંનિધાનથી જેના ઉપસર્ગો નષ્ટ થયા હતા. ગુરુ (મોટા) ગુણોના વશથી જેનું માહાત્મ્ય ઉલ્લસિત થતું હતું.

તે **આનંદ** સચિવેન્દ્રની પ્રિયતમા **પદ્માવતી** નામથી પ્રખ્યાત થઈ હતી. જે ચંદ્ર જેવા વિમલ (ઉજ્જ્વલ) શીલરૂપી અલંકાર વડે શોભતાં સર્વ અંગોવાળી હતી. ગુરુ પ્રત્યે વિનય, પ્રણત (પ્રણામ કરતા જનો) પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને ધર્મ-કર્મમાં અનુરક્ત મનવાળી હતી; અથવા સમગ્ર જગતને વિસ્મય કરનાર ગુણરૂપી રત્નોની પરમમંજૂષા (શ્રેષ્ઠ પેટી) જેવી હતી.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજ્યમાં મંત્રી પૃથ્વીપાલ

સિદ્ધરાજ અને **કુમારપાલદેવ** એ બંને અવનીન્દ્ર-તિલક (શ્રેષ્ઠ રાજાઓ)ના પૃથ્વીપીઠને પુત્રરૂપી ભર્તારથી વિધુરિત જોઈને જાણે જગતના સુકૃતોના સંચયવડે વ્યયકરણ, શ્રીકરણ આરંભ-સંબંધના મહાભારવાળી ધુરાને વહન કરવામાં ધવલ(ઉત્તમ વૃષભ) જેવા **આનંદ** મહામતિ(મહામાત્ય)ના તનય આ **પૃથ્વીપાલ** મંત્રીને **જયસિંહદેવ** અને **કુમારપાલ** રાજાના રાજ્યોમાં સત્યનામવાળો (પૃથ્વીને પાળનાર) કર્યો છે.

જેણે (પૃથ્વીપાલે). નિજયના કરાવેલા [1]જાલિહરગચ્છના ઋષભજિન-ભવનમાં પિતા માટે અને પંચાસરા-પાર્શ્વનાથના

---

૧ ડૉ. હર્મન યાકોબી, આવો એક જૈન ગચ્છ હોવાનું જાણતા નહિ હોય, એથી આ શબ્દનો વિચિત્ર અર્થ ઘટાવવા તેમણે બહુ પરિશ્રમ લીધો જણાય છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં સૂચવેલ **જાલિવૃક્ષ** પાસેનું રાજગૃહ અને 'ગચ્છ' પાઠને બદલે 'કચ્છ' પાઠનું સં. કક્ષ સૂચવી અર્થ બેસાર્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે **વિદ્યાધરગચ્છની** એક શાખા તરીકે જૈનોમાં **જાલિહરગચ્છ** જાણીતો હતો; જેમાં થયેલા દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૪માં, વઢવાણમાં પ્રા. **પદ્મપ્રભ-સ્વામિચરિત્ર** રચ્યું હતું, જેની પ્રશસ્તિ અમે પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ભા. ૧, પૃ. ૨૧૦-૨૧૨)માં દર્શાવેલ છે.

મંદિરમાં માતા માટે, ચડ્ડાવલ્લી(ચંદ્રાવતી)માં, ગચ્છમાં માતામ (માની મા-દાદી)ના શુભ માટે અણહિલ્લવાડ(પાટણમાં)માં મંડ કરાવ્યા હતા. માતામહ (માના પિતા-દાદા) વોલ્હના શ્રેય મ જેણે રોહ વગેરે બાર ગામવાળા મંડળમાં આવેલા સાયણવાડપુર શાંતિજિનનું ભવન કરાવ્યું હતું.[1]

તથા તેણે આબૂગિરિના શિખર પર રહેલા નેઢ અને વિમલ જિનમંદિરમાં અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર મંડપ કરાવીને, પોતા વંશના ઉત્તમ પુરુષોની મૂર્તિઓને વિલાસ કરતી હાથણી(? હાથીઓ પર કરાવી હતી.[2] તેણે બહુ પુસ્તકોના અને બહુ વસ્ત્રોના દાનવડે નિ સંઘ-ભક્તિ કરી પોતાના આત્માને ખરેખર કૃતાર્થ કર્યો હતો.

પોતાના માત-પિતાના આત્મા માટે વિશેષ સુકૃત કરવાની રુચિવાળ સરસ્વતીના નિરુપમ વર(પ્રસાદ)ના પ્રભાવ વડે વાંછિત અર્થને પ્રા કરનારા, સાચા નામવાળા પૃથ્વીપાલ સચિવની અભ્યર્થના વ અલ્પમતિ હોવા છતાં પણ, શ્રીચંદ્રસૂરિ ગુરુના નામ-મંત્રના માહાત્મ્ય સંમાન-પૂર્વક શાસ્ત્ર-વિશેષ પ્રાપ્ત કરનાર હરિભદ્રસૂરિએ, સર્વદે ગણિએ કરેલ સંનિધાન વડે પૂર્વ કવીન્દ્રોની પરંપરાએ રચેલા ગ્રંથો

---

૧ પૃથ્વીપાલના કુટુંબ સંબંધી કેટલોક વિશેષ પરિચય, આબૂના કેટલ શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ, સં. વિમલ-ચરિત્ર, ગૂ. વિમલ-પ્રબંધ વગેરેમાં મળી શકે છે, તે તથા અન્ય સાધનો પરથી ઉપર્યુક્ત મંત્રીઓના સમકાલી અધિકારીઓ-રાજ-પુરુષો સંબંધી વિશેષ વક્તવ્ય, સ્થલ-સંકોચ આદિ કાર નિરુપાયે અહીં છોડી દેવું પડે છે.

૨ મહામાત્ય પૃથ્વીપાલે વિ. સં. ૧૨૦૧માં જેઠ વદ ૬ રવિવારે પોતા શ્રેય માટે કરાવેલ જિન-યુગલ વિમલનાથ અને અનંતનાથ દેવ(મૂર્તિઓ પલ્લિકા(પાલી, મારવાડ)ના મહાવીર-ચૈત્યમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે (પૂ. નાહર-જૈનલેખ-સંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૮૧૪, ૮૧૫; તથા જિનવિ. પ્રા. જૈ લે. સંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૩૮૧).

અવલોકન કરીને અણહિલ્લવાડપુરમાં શ્રીકુમાર[પાલ] નરેન્દ્રના રાજ્ય-ઋદ્ધિ-સમયમાં શ્રીચંદ્રપ્રભ પ્રભુનું આ ચરિત સમર્થિત[1] કર્યું છે."

---

૧ વિ. સં. ૧૨૦૪ (૬)ના ફા. શુ. ૧૦ શનિવારના ઉલ્લેખ સાથે મહામાત્ય ૧ નીનક, ૨ લહર, ૩ વીર, ૪ નેઢ, [વિમલ,] ૫ ધવલ. ૬ આનંદ અને ૭ પૃથ્વીપાલના નામવાળા હાથીઓ અને તે પર થોડી મૂર્તિઓ, વિષમ પર-ચક્રનાં આક્રમણો પછી આજે પણ સદ્ભાગ્યે દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત મહામાત્ય પૃથ્વીપાલે વિ. સં. ૧૨૦૬માં વિમલના તીર્થનો અદ્ભુત ઉદ્ધાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ આબૂ ઉપર શિલાલેખમાં છે. આ ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્રની રચના પણ એ જ સમયમાં થઈ જણાય છે.

વિ. સં. ૧૨૧૨માં ત્યાં સમવસરણ કરાવનાર ઓસવાલ મંત્રી ધાંધૂકે વિમલ-મંત્રીની એ હસ્તિ-શાલાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૩૭માં આષાઢ શુ. ૮ બુધે પૃથ્વીપાલના વંશજોએ—અનુયાયીઓએ તેમાં ૩ સંખ્યાની વૃદ્ધિ કરી હતી.

પોરવાડ મંત્રીશ્વર તેજપાલે એના અનુકરણરૂપે વિ. સં. ૧૨૮૭માં પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલ લૂણસીહ–વસહી સાથે એવી હસ્તિ–શાલા રચાવી હતી.

પ્રાકૃત મલ્લિનાથ–ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં અહીં એક ગાથા અધિક છે, તેમાં પૃથ્વીપાલને દુર્નયરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવો, નય(નીતિ) માર્ગે ચલાવનાર સારથિઓમાં શિરોમણિ જેવો, તથા નર–પરીક્ષા, નારી–પરીક્ષા, હસ્તિ–પરીક્ષા, અશ્વ–પરીક્ષા અને રત્ન–પરીક્ષામાં દક્ષ સૂચિત કર્યો છે.

—એ ચરિત્રના પ્રારંભમાં પણ તેને નર, નારી, તુરંગ અને વારણ (હાથી)ના લક્ષણ–શાસ્ત્રોમાં કુશલ સૂચિત કર્યો છે.

—ડૉ. હર્મન યાકોબી કંઈ જૂદું સમજ્યા જણાય છે, તેથી નેમિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાંના તેવા પદ્યના આશયમાં પૃથ્વીપાલને તેવા લક્ષણ-વાળો જણાવ્યો છે; વાસ્તવિક રીતે તે, તે તે લક્ષણોના જાણકાર—પરીક્ષક જણાય છે.

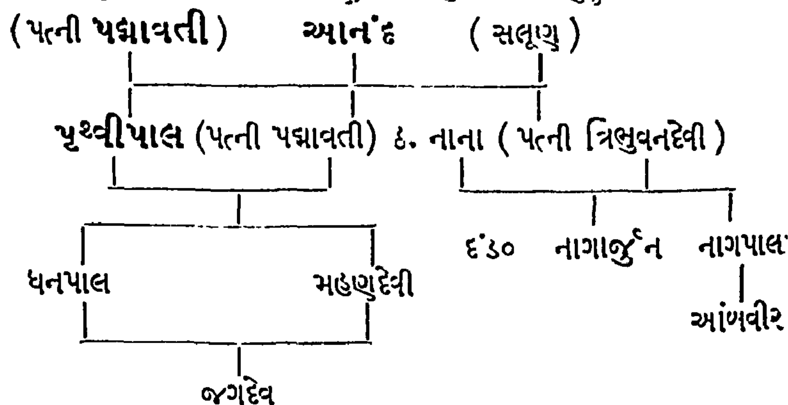
પરિશિષ્ટ [૧]

મંત્રિ-વંશની પ્રાકૃત પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—

ગૂજરાતનો **પ્રાચીન રાજવંશ**	ગૂજરાતનો **પ્રાચીન મંત્રિવંશ** પોરવાડ વણિક
વનરાજ (ચાવડા) (વિ. સં. ૮૦૨ થી ૮૬૨)	**નિન્ન** ઠક્કુર
	લહર દંડનાયક
(સોલંકી રાજવંશ)	
મૂલરાજ (વિ. સં. ૯૯૩ થી ૧૦૫૨)	
ચામુંડરાજ (વિ. સં. ૧૦૫૨ થી ૧૦૬૫)	**વીર** મંત્રી વિ. સં. ૧૦૮૫માં સ્વર્ગવાસી.
વલ્લભરાજ (વિ. સં. ૧૦૬૫)	
દુર્લભરાજ (વિ. સં. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૭)	
ભીમદેવ (વિ. સં. ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦)	**નેઢ** મહામતિ — **વિમલ** દંડપતિ
કર્ણદેવ (વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)	**ધવલ** સચિવેન્દ્ર
જયસિંહ વિ. સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯)	**આનંદ** સચિવેન્દ્ર-પત્ની **પદ્માવતી**
કુમારપાલ (વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)	**પૃથ્વીપાલ** સચિવ

પરિશિષ્ટ [૨]

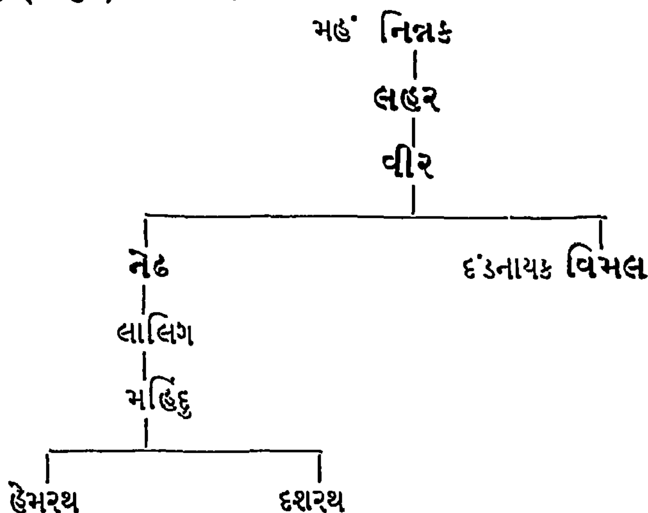
આબુમાં મળતા લેખો પ્રમાણે, મંત્રી પૃથ્વીપાલનો કુટુંબ-પરિવાર.

પરિશિષ્ટ [૩]

આબુ પરની વિમલ-વસહીની જગતીના શિલાલેખમાં

સં. ૧૨૦૧ની ૧૭ પદ્યોવાળી સં. મંત્રિ-વંશ-પ્રશસ્તિ પ્રમાણે શ્રીમાલ-કુલ(? પુર)-પ્રાગ્વાટ વંશ

[વિ. સં. ૧૨૦૧માં નેમિનાથ-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર]

[૩]

પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો

[શ્રી આત્માનંદ-જન્મ-શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાં સંવત્ ૧૯૯૧માં પ્રથમ પ્રકાશિત].

[લેખક મહાશય એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત છે; તેમણે વડોદરાના પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિર(Oriental Institute)માં એક અધિકારી પંડિત તરીકે રહીને અનેક પુસ્તકો ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સીરીઝમાં સંશોધિત કરેલ છે. દા. ત. નલવિલાસ, નાટ્યદર્પણ, જેસલમેર અને પાટણ ભાંડાગારીય પુસ્તક-સૂચીઓ, અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી વગેરે; તદુપરાંત વિધવિધ લેખમાળા: દા. ત. સિદ્ધરાજ અને જૈનો, નિબંધ અને લેખો લખેલ છે કે જેની ટીપ હમણાં બહાર પડેલ મહામંત્રી તેજપાલના સંબંધી તેમના નિબંધમાં છેવટે આપી છે. આ લેખમાં જે જૈનાચાર્યો સંબંધી વક્તવ્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે મૂળભૂત પ્રામાણિક ગ્રંથોના અવતરણો તરીકે કરેલું હોઇ અતિ વિશ્વસનીય અને જૈન ઇતિહાસમાં આધારરૂપ છે. એ લગભગ બધાનો ઉલ્લેખ મારા 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં કરવામાં આવ્યો છે.—**સંપાદક** સદ્દગત મો. દ. દેસાઈ.]

વિક્રમની વીસમી સદીના ધર્મવીર પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર સદ્દગત જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયાનંદ(**આત્માનંદ—આત્મારામજી મહારાજ**)-સૂરિજીના પ્રસ્તુત જન્મ-શતાબ્દી-સ્મારક મંગલ મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રાચીન પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોનું સંસ્મરણ કરવા પ્રેરાઉં છું.

જૈનાચાર્યો કેવા હોય ?

જૈનાચાર્યો એટલે અમુકના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જન-સમાજના કિંવા જગતના તારણહાર પરમ શુભેચ્છકો, સમભાવના સમુપાસકો, ઇંદ્રિય-દમનપૂર્વક મન, વચન અને કાયાદ્વારા પાપકારી પ્રવૃત્તિઓને

આજીવન પરિહરનારા, શુભ પ્રવૃત્તિયોને સમાચરનારા, પરોપકાર-પરાયણ વિશ્વ-બંધુઓ, કષાય-કલુષિતતાથી દૂર રહેનારા, કરુણા-સાગર કલ્યાણ-મિત્રો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહતા જેવાં મહાવ્રતોનું પરિપાલન કરનારા, સદાચારમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ, સદાચાર દર્શાવી અન્ય જનોને સદાચારમાં પ્રવર્તાવનારા; તીર્થંકરોના ગંભીર જવાબદારીભર્યા માનવંતા પ્રતિનિધિત્વને ખરી વફાદારીથી દીપાવનારા, શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના વિશ્વ-વાત્સલ્યભર્યા સનાતનસિદ્ધ ધર્મ-અહિંસા-મંત્ર-સંદેશનો વિશ્વમાં પ્રચાર કરનારા, વૈર-વિરોધનો વિચ્છેદ-વિનાશ કરી-કરાવી વિશ્વમાં શાંતિ વિસ્તારનારા, વિશિષ્ટ સદ્-ગુણોથી વિભૂષિત થઈ, ગચ્છ-ગણ-સાધુસમુદાયને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ-કર્તવ્યજ્ઞાન આપી તેની સાર-સંભાળ-સંરક્ષા-વ્યવસ્થા કરી, મહાવીરની પરમપવિત્ર પટ્ટ-પરંપરાને દીપાવનારા, વિવિધ વાઙ્મય, વિવિધદેશ-ભાષા, વિવિધ દેશાચાર-વિચારમાં વિજ્ઞ બની વિશ્વ-હિત માટે વિવિધ દેશોમાં વિચરનારા, પ્રશસ્ત મનોયોગથી, માધુર્યભરી હૃદયાહ્લાદક હિતકર વાણીથી અને પ્રભાવક શક્તિથી પ્રબોધ આપી જનસમાજને જૈનપ્રવચનનું પીયૂષ-પાન કરાવનારા અને એ તરફ આકર્ષનારા મહા-પુરુષો હોય છે; જેમના સદ્‌ગુણોનું વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. નમન કરવા યોગ્ય, પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં મહામાન્ય સદાસ્મરણીય મંગલમય નમસ્કાર-મંત્રમાં અને સિદ્ધચક્ર-મંડલમાં જેમનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને શાશ્વત સંસ્મરણ છે; તે, રાગ-દ્વેષાદિ-દોષરહિત જિનદેવોના પવિત્ર શાસનને શોભાવનારા આચાર્યો શ્રીસંઘ પર પોતાની અમૃતમય મંગલમય દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રકટાવો.

પ્રભાવનાનાં સાધનો

જૈન-શાસનરૂપી ગગનાંગણમાં પ્રકટેલી પ્રકાશમાન જળહળતી એ દિવ્યજ્યોતિર્મય વિભૂતિઓએ સ્વ-પરસિદ્ધાંતના તાત્ત્વિક બોધ સાથે ઉત્કૃષ્ટ પ્રવચન-જ્ઞાનદ્વારા, સંવેગ-નિર્વેદજનક ધર્મ-પ્રેરક પ્રશસ્ત ધર્મ-

કથાઓ દ્વારા, પ્રશંસનીય વિજયદાયિની વાદશક્તિદ્વારા, સુનિશ્ચિત અદ્‌ભુત નિમિત્તજ્ઞાનના પ્રસંગાનુસારિ પ્રકાશનદ્વારા, પ્રશંસાપાત્ર ઉચ્ચ પ્રકારની તપઃશક્તિથી, વંદનીય વિવિધ વિદ્યાઓ અને સિદ્ધિઓથી તથા સદ્‌ભાવ-જનક ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વશક્તિથી પોતાની પ્રભાવકતાનો પરિચય કરાવી, ગણ-સંમત, રાજ-સંમત અને લોક-સંમત થઈ જૈનશાસનને પ્રભાવિત કર્યું છે—પ્રભાવશાલિ-ઉજ્જવલ કીર્તિશાલિ તરીકે ઉદ્દ્યોતિત કર્યું છે.

વિજયના પ્રસંગો

વિશ્વહિતકારક પરમપવિત્ર કર્તવ્યધર્મ બજાવતાં, આવી પડતાં વિઘ્નોને ઝીલતાં, અસહિષ્ણુ, અજ્ઞાની, વિદ્વેષી પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કરાતા મિથ્યા આક્ષેપો અને વિવિધ પ્રકારનાં આક્રમણોના વિષમ પ્રસંગે પણ જેઓએ અદ્‌ભુત ધૈર્યથી, દીર્ઘદર્શી ડાહપણથી, સમય-સૂચકતાથી, પ્રબલ યુક્તિઓ અને પ્રમાણોનાં સાધનોથી, નિષ્પક્ષપાત નિરીક્ષણથી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય–નિષ્ઠતાથી અવિચલ રહેતાં પરિણામે વિજય પ્રવર્તાવ્યો છે. નિર્દોષ જૈન–શાસનને ડાઘ ન લાગવા દેતાં 'न्याय्यत्वादेव जय्यं न खलु खलगिरा शासनं जैनचन्द्रम्' એ સૂક્તને સત્ય સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે.

ધર્મનાં ખુલ્લાં દ્વારો

જિનદેવોએ-તીર્થંકરોએ ધર્મનાં દ્વાર સર્વ કોઈ માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં છે—એમ તેમનાં સમવસરણનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનપીઠોનાં–ધર્મ-દેશના-ભૂમિની યોજનાઓનાં મળતાં વર્ણનોથી અને વિવિધ વર્ણના મનુષ્યોએ કરેલા જૈનધર્મના સ્વીકારના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોથી સુસ્પષ્ટ છે.

વિક્રમસંવત્–પૂર્વે

મહાવીરના ગણધરો અને પટ્ટધરો

અનેક રાજા–મહારાજાઓ વગેરેને પ્રતિબોધ આપનાર ચરમ-તીર્થંકર ક્ષત્રિય મહાપુરુષ શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના પવિત્ર પાદ-

પીઠને તથા સન્માનનીય પદને પ્રારંભમાં વેદ-વેદાંગવિદ્દ વિદ્વદ્દરત્ન ઇંદ્રભૂતિ **ગૌતમ** વગેરેએ અને **સુધર્મા** જેવા સુધર્મનિષ્ઠ મુમુક્ષુ બ્રાહ્મણોએ હજારોની સંખ્યાવાળા બહોળા શિષ્ય-પરિવાર સાથે વિભૂષિત કર્યું (કરી)-તીર્થંકરની ગંભીર ત્રિપદી પરથી વિશાલ દ્વાદશાંગી(જૈનસિદ્ધાંત)ની રચના કરનાર ઉચ્ચકોટિના ૧૧ વિદ્વચ્છિરોમણિ જૈન-શાસનના મહારથી પૂજ્યપદારૂઢ ગણધરો થયા પછી એ જ મહાજનોના માન્ય માર્ગે સત્યતત્ત્વ-વિચારક અને પરીક્ષક દશવૈકાલિક-સૂત્રકાર **શય્યંભવ** જેવા અને નિર્યુક્તિકાર **ભદ્રબાહુસ્વામી** જેવા શ્રુતકેવલી મહાનુભાવ વિચર્યા હતા.

વિક્રમની ૧લીથી ૧૦મી સદી સુધીમાં

સુયશસ્વી જૈનાચાર્યો

ત્યાર પછી **ન્યાયાવતાર-સન્મતિકાર સિદ્ધસેન દિવાકર** જેવા સમર્થ સુયશસ્વી તાર્કિક અને કવીશ્વરે, **હરિભદ્રસૂરિ** જેવા અસાધારણ ગ્રંથકારે, કવિરત્ન **ધનપાલના** સુબંધુ મુનિ **શોભને, જિનેશ્વરસૂરિ** અને **બુદ્ધિસાગરસૂરિ** જેવા બહુબુદ્ધિશાળી અદ્વિતીય બંધુ-યુગલે અને એવા બીજા અનેક વિદ્વદ્દરત્ન બ્રાહ્મણોએ વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની વિચક્ષણતાથી નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરી-તેના પરિણામે તેની સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રતિભાસતાં તેનો સત્કાર-સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સાચા માહણ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી વંદનીય જૈનાચાર્ય-પદવીને શોભાવી જૈનશાસનની જયપતાકાને-કીર્તિ-પતાકાને દિગંતમાં ફરકાવી હતી. જૈનસિદ્ધાન્ત-સૂત્રોના ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, વ્યાખ્યાકારો અને તેના વિવિધ અંશો લઈ વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત હજારો ગ્રંથો રચનારા સેંકડો વિદ્વાનોએ સ્વૈર વિચરતી એ વૈજયન્તીને અસ્ખલિત વિહરવા અવકાશ આપી અવલંબન આપ્યું હતું. પાછળના આચાર્યોને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રેરણા આપતી અને સાનમાં કંઈક સમજાવતી એ વિજયવતી જૈન-પતાકા જગતમાં ચિરસ્મરણીય રહી યાવચ્ચન્દ્ર-દિવાકરૌ ફરકતી રહે-એમ ઇચ્છીએ.

જેઓએ પરોપકારાર્થ અસાધારણ ગ્રંથો રચ્યા હતા, જેઓએ સેંકડો મંદિરો અને હજારો જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ તથા મહર્ધિક શ્રીમાનો, સંઘપતિઓ જેમના સદુપદેશથી અને સચ્ચરિત્રથી ભક્તો બન્યા હતા, જેમના સદુપદેશથી તીર્થયાત્રાના મોટા આડંબરવાળા સંઘો નીકળ્યા હતા અને જેમના પ્રવ્રજ્યા-મહોત્સવો, પદ-મહોત્સવો અને પરલોક-પ્રયાણના પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રીજૈનસંઘે અને શ્રીમાન ભક્તજનોએ ઉચ્ચ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો, સાધર્મિક-વાત્સલ્યો કર્યાં હતાં અને સમયોચિત દાનાદિ અનેક સત્કર્તવ્યો કરી ઉદાર-ચિત્તે પુણ્યપ્રાપ્ત પ્રકૃતિ-ચંચલ લક્ષ્મીના લહાવા લીધા હતા—એ મહાનુભાવ આચાર્યોના સંબંધમાં ઉલ્લેખો કરવાનું અહિં બની શકે નહીં.

રાજમાન્ય જૈનાચાર્યો

જેઓએ પોતાની વિચક્ષણ વિદ્વત્તાથી, અવિચલ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અને ઉત્કૃષ્ટ સુચારિત્રથી રાજા-મહારાજાઓ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડયો, રાજા-મહારાજાઓ દ્વારા અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં, રાજા-મહારાજાઓના શ્રેષ્ઠ સન્માન-સત્કારને પ્રાપ્ત કરવા છતાં જેઓએ લેશમાત્ર અભિમાન આણ્યું નહિ, રાજા-મહારાજાઓને ધાર્મિક પ્રબોધ આપી માત્ર તેમને જ નહિ, 'यथा राजा तथा प्रजा' ઉક્તિ પ્રમાણે તેમની સમસ્ત પ્રજાને પણ સુધાર્મિક કરવા, તેમને સન્માર્ગે ચડાવવા જેઓએ સુયત્નો કર્યા. રાજા-મહારાજાઓની વિચક્ષણ વાદીઓ અને વિવિધ-મતાનુયાયી વિદ્વાનોથી ભરેલી રાજસભાઓમાં ક્ષોભ ન પામતાં જેઓએ વિજય-સ્તંભ રોપ્યો, અહિંસાધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું, આર્હતદર્શનનું-અનેકાન્તદર્શનનું વાસ્તવિક ગૌરવ જેમણે પ્રમાણ-પ્રતિષ્ઠિત કર્યું, જેમના સદુપદેશથી અમારિ-અહિંસા-અભયદાનની ઉદ્દ્ઘોષણાઓ પ્રકટી અને સમસ્ત પ્રાણિગણ નિર્ભય થયો, જેમના સદુપદેશથી રાજા-મહારાજાઓને પોતાની મનુષ્ય-પ્રજાની જેમ નિર્દોષ

અવાચક કૃપાપાત્ર પશુ, પક્ષી, જલચર જેવી અન્ય પ્રાણિગણરૂપ પ્રજાની વહાલી જીંદગી તરફ પણ દયાળુ થવાનું સૂઝયું, ધર્મ-નિમિત્તે કે દેવ-દેવીને બલિદાન દેવાને બહાને થતો સંહાર જેમના સદુપદેશથી અટકયો, વિશ્વમૈત્રીના વિશાલ સિદ્ધાન્તને વિસ્તારનાર તે રાજમાન્ય ધર્મધુરંધર પ્રાચીન ધર્માચાર્યોમાંથી કેટલાક શ્વે. જૈનાચાર્યોનું જ સંસ્મરણ કિંવા માત્ર નામ-કીર્તન જ અહીં કરી શકાય.

સ્થૂલભદ્ર

મહાસમ્રાટ્ **નંદ**રાજદ્વારા અપાતી મંત્રિરાજની મુદ્રા સ્વીકારવા સંબંધમાં આલોચના કરતાં શ્રમણરાજની મુદ્રાને શ્રેષ્ઠ ગણી સ્વીકારનાર, દુષ્કરદુષ્કરકારક, મંત્રીશ્વર **શકટાલ**ના નંદન આર્ય **સ્થૂલભદ્ર.**

સુહસ્તી

જેમના ચરણ-કમલની સેવાથી સુસમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં મહારાજા **સંપ્રતિ**એ અર્ધભારતનાં પ્રત્યેક નગર, ગામ વગેરેને જિન-ચૈત્યોથી વિભૂષિત કર્યાં-તે દીર્ઘદર્શી આર્ય **સુહસ્તી.**

પાલિત્તસૂરિ

પ્રતિષ્ઠાનપત્તન(પૈઠણ, દક્ષિણ)ના સમ્રાટ્ **હાલ**(**શાલિવાહન**)થી સારી રીતે સન્માનિત થયેલા તથા **પાટલિપુત્ર**(**પટણા**)ના પૃથ્વીપતિ **મુરુંડરાજ** વગેરેના પ્રીતિપાત્ર, વ્યોમવિહારી **તરંગવતીકથાકાર** જેમના નામે **પાલીતાણા** વસ્યું, તે પ્રખ્યાત **પાલિત્ત**(**પાદલિપ્ત**)સૂરિ.

કાલકાચાર્ય

શાલિવાહનની પ્રાર્થનાથી **પ્રતિષ્ઠાનપત્તન**માં સંઘના આદેશપૂર્વક પર્યુષણાપર્વને પંચમીના સ્થાને ચતુર્થીમાં પ્રવર્તાવનાર તથા ઉજ્જયિની (માળવા)ના ઉન્મત્ત અનીતિમાન્ રાજા ગર્દભિલ્લને પારસકૂલના ભક્ત **શક-શાહિરાજાઓ** દ્વારા પદભ્રષ્ટ-રાજ્યભ્રષ્ટ કરાવનાર પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય **કાલકાચાર્ય.**

સિદ્ધસેન દિવાકર

ઉજ્જયિની(માળવા)ના સંવત–પ્રવર્તક સુપ્રખ્યાત વિક્રમાદિત્યથી વિશિષ્ટ સત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર, દક્ષિણાપથમાં દિવંગત થયેલા તાર્કિક મહાકવિ સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકર.

વજસ્વામી

અનેક પ્રકારે જૈન–શાસનની પ્રભાવના કરનાર, દુર્ભિક્ષના વિષમ સમયમાં શ્રીસંઘને સુભિક્ષ પુરીમાં લઈ જઈ સુરક્ષા કરનાર, આકાશ-માર્ગે વિચરનાર, પુરીના બૌદ્ધ રાજાને પ્રજા સાથે જૈન બનાવનાર દશપૂર્વી આર્ય વજ્ર.

ખપુટાચાર્ય

ગુડસત્થ(ગુડશસ્ત્ર)પુરના વેણિવત્સરાજ રાજાએ જેની વિદ્યાનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય જોઈ વીતરાગ(જિન)–મત સ્વીકાર્યો અને સમીપના પર્વત પર પોતે પૂર્વે કરાવેલા બુદ્ધદેવી તારાના મંદિરને લીધે તારાપુર નામથી ઓળખાતા સ્થાન(તારંગા)માં પાછળથી તેણે જ સિદ્ધાયિકાનું ભવન કરાવ્યું (જે સ્થાનને કાલવશાત્ દિગંબરોએ ગ્રહણ કર્યું હતું, પરંતુ પાછળથી ત્યાં કુમારપાલ ભૂપાલે જસદેવના પુત્ર અભય દંડનાયક દ્વારા અજિત–જિનેંદ્રનું ઉચું મંદિર કરાવ્યું હતું), તે રાજ–પ્રતિબોધક વિદ્યાસિદ્ધ આર્ય ખપુટાચાર્ય.

મલ્લવાદી અને ધનેશ્વરસૂરિ

વલભી(વળા, સોરઠ)ના સ્વામી શિલાદિત્ય દ્વારા સત્કૃત થયેલા, ભરુચની રાજસભામાં વાદમાં બૌદ્ધો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, નયચક્રકાર મહાન્ તાર્કિક મલ્લવાદી અને શત્રુંજય–માહાત્મ્ય રચનાર ધનેશ્વરસૂરિ.

માનતુંગસૂરિ

વારાણસીના શ્રીહર્ષદેવના માનનીય, સૂર્યશતકદ્વારા કુષ્ઠરોગને દૂર

કરનાર મહાન્ કવિ **મયૂર**, તથા **ચંડીશતકદ્વારા** હાથ–પગને પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર **બાણભટ્ટ** જેવા સિદ્ધકવિ સામે **ભક્તામર(આદીશ્વર-સ્તોત્ર)**દ્વારા શૃંખલાદિ વેષ્ટનો અને નિગડાદિ બંધનોથી ચમત્કારી રીતે નિર્મુક્ત થઈ જૈન–શાસનનો અતિશય મહિમા વધારનાર, **ભય-હરસ્તોત્ર**દ્વારા ભય હરનાર **માનતુંગસૂરિ**.

હરિગુપ્તાચાર્ય

ઉત્તરાપથમાં **ચંદ્રભાગા** નદીના તીર પર રહેલી **પવ્વઇયા** નામની રાજધાનીમાં રહી પૃથ્વીનું પાલન કરનારા **તોરરાજે** જેમને પોતાની નગરીમાં નિવેશ આપ્યો હતો–તે **તોરરાજ**ના ગુરુ આચાર્ય હરિગુપ્ત.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના મહારાજ **આમરાજ(નાગાવલોક)**ના પરમ માનનીય પરમ સન્મિત્ર તથા **ગૌડ**ના **ધર્મરાજ** તથા કવિરાજ **વાક્પતિરાજ** આદિને ઉચ્ચ તાત્ત્વિક પ્રતિબોધ આપનાર કવીશ્વર **બપ્પભટ્ટિસૂરિ(ભદ્રકીર્તિ)**.

આચાર્ય શીલાંક

અણહિલવાડ પાટણ (ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના સ્થાપક ગૂર્જરેશ્વર **વનરાજ ચાવડા**ના પાલક પ્રોત્સાહક આશ્રયદાતા પ્રસિદ્ધ **શીલગુણસૂરિ** અપરનામ વિમલમતિ કવિ **શીલાંક–આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ** વગેરેના વ્યાખ્યાતા અને **ચઉપ્પન્ન–મહાપુરિસચરિય** જેવા મહાગ્રંથના નિર્માતા.

વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તલપાટકમાં **અલ્લુકરાજ** (**મેવાડ**ના **આલુ** રાવળ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી ૧૦)ની સભામાં, વાદ જિતીને દિગંબરોએ દબાવેલા **વંકપટ્ટ**ને ગ્રહણ

કરનાર તથા સપાદલક્ષ (સેવાલિક), ગોપાલ[ગિરિ] (ગવાલિયર) અને ત્રિભુવનગિરિ (તિહુણગિર) વગેરે દેશોના રાજાઓને ૮૪ વાદ-વિજયદ્વારા રંજિત કરનાર રાજગચ્છના પ્રદ્યુમ્નસૂરિ.

ધનેશ્વરસૂરિ વગેરે

માલવાના મહીશ **મુંજરાજ** અને મહારાજા **ભોજ**ની રાજ-સભામાં વાદમાં જયલક્ષ્મી વરનાર, ત્રિભુવનગિરિના નરેશ કર્દમ ભૂપતિ-રાજગચ્છના નાયક રાજર્ષિ ધનેશ્વરસૂરિ તથા **ભોજ**ના મનમાં વાસ કરનાર દેવભદ્ર વગેરે.

ગૂર્જરેશ્વર **ભીમદેવ**થી સન્માનિત અને **માલવેશ્વર ભોજ**ની વિદ્વત્સભાને પ્રતિભાથી પરાભૂત કરનાર ગોવિંદાચાર્ય, સૂરાચાર્ય, વાદિવેતાલ **શાંતિસૂરિ**, મહેન્દ્રસૂરિ વગેરે.

વિજયસિંહાચાર્ય

શીઘ્રકવિત્વ-શક્તિથી પરમ પ્રકર્ષ પામેલા જે કવિને તેના ખડ્ગ-કાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ મહારાજા **નાગાર્જુન**રાજે 'ખડ્ગાચાર્ય' બિરુદ આપ્યું હતું અને **લાટેશ્વર વત્સરાજ**ના મિત્ર કવિ **સોઢ્ઢલે** ઉદય-સુંદરીકથા (ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૧૫૫)માં મિત્ર તરીકે જેમનું સંસ્મરણ કર્યું છે; તે વિજયશીલ વિજયસિંહાચાર્ય.

જિનેશ્વરસૂરિ

અણહિલવાડ **પાટણ** (ગૂજરાત)માં ગૂર્જરેશ્વર **સોલંકી** દુર્લભ-રાજની વિચક્ષણ પંડિતોવાળી રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજયશાલી થનાર જિનેશ્વરસૂરિ.

વિક્રમની ૧૨મી સદીમાં

મલધારી અભયદેવસૂરિ

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે

પોતાના સમસ્ત દેશમાં એકાદશી અને પર્યુષણા જેવા દિવસોમાં શાસનદાન-પૂર્વક અમારિ(અહિંસા) કરાવી હતી.

જેમના સંદેશ(લેખ)થી પણ **શાકંભરીશ્વર પૃથ્વીરાજ** રાજાએ **રણથંભોર**માં જિનાલય પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો.

ગોપગિરિ(ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ **ચરમજિન**-(મહાવીર)ના મંદિરના, કુત્સિત અધિકારીઓએ ચિરકાલ અવરુદ્ધ કરેલા દ્વારને જેણે ત્યાં જઈ **ભુવનપાલ** નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક ખુલ્લું કરાવ્યું હતું.

જેમના સ્વર્ગગમન-સમયની સ્મશાનયાત્રા-વિભૂતિને રાજા **જય-સિંહે(સિદ્ધરાજે)** પરિજન સાથે પ્રાકાર(કોટ)ના પશ્ચિમ અટ્ટાલક પર રહીને જોઈ હતી અને જે નિર્ગ્રંથના નિઃસ્પૃહતાદિ ઉચ્ચ સદ્‌ગુણોનું સદ્‌ભૂત વર્ણન પ્રત્યક્ષ અવલોકનકાર મધ્યસ્થ કવિરત્નદ્વારા સૂચિત થઈ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કર્ણદેવદ્વારા 'મલધારી' બિરુદ મેળવનાર હર્ષપુરીયગચ્છના **અભયદેવસૂરિ.**

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ

જે(સૂરિ)ના વ્યાખ્યાન-ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળીને, ગૂર્જરનરેન્દ્ર **જયસિંહદેવ**, ગુણીજનોના મનને ચમત્કાર ઉપજાવતો, પરિવાર સાથે સ્વયમેવ જિનમંદિરે આવતો અને લાંબા વખત સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે ધર્મકથા સાંભળતો હતો. જે(સૂરિ)નાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ, કેટલીય વાર સ્વયં વસતિ(ઉપાશ્રય)માં આવી ચિરકાલ સંલાપ કરતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અભ્યર્થના કરી પોતાના રાજ-મહાલયમાં આમંત્રણ કરી જે(સૂરિ)નું સન્માનભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું, સોનાના વિશાલ ભાજનમાં સ્થાપેલ અર્ઘ્યને આરતીની જેમ ભમાડી જેમના

ચરણે ભક્તિપૂર્વક ધર્યું હતું અને બહુમાન-ભક્તિભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારતાં, થાળમાં પીરસાઈ આવેલ આહાર જેમને પોતાને હાથે અર્પણ કર્યો હતો.

જેમણે જયસિંહ રાજાને કહી તેના સકલ મંડલમાં રહેલાં જિન-મંદિરો પર દેદીપ્યમાન સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા.

ધંધૂકા, સાચોર વગેરે સ્થાનોમાં અન્ય તીર્થીઓ(મતાનુયાયીઓ)-દ્વારા કરાતી પીડાથી જેણે જિન-શાસનની રક્ષા કરી હતી.

કુત્સિત અધિકારીઓદ્વારા જિન-શાસનની ભંગાતી દેવદાય(દેવ માટે કરેલ દાન-આવક)ને જેણે જયસિંહ રાજા દ્વારા નિવારી હતી, જિન-શાસનનો થતો પરિભવ જેણે અટકાવ્યો હતો.

અણહિલવાડ પાટણના શ્રીમાન્ જૈન સંઘ સાથે યાત્રાએ જતાં વણથલીમાં પડાવ નાખતાં સંઘની વિભૂતિથી લલચાયેલા, સોરઠના સ્વામી રાખંગારને પ્રસંગોપાત્ત મળી, પ્રતિબોધ આપી જેણે સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો, જેણે લક્ષાવધિ શ્લોકોવાળા મહત્ત્વના ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેની સ્મશાન-યાત્રામાં અનુગમન કરી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે જેનું ગૌરવ કર્યું હતું, તે પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય મલધારી નામથી પ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રસૂરિ.

વાદી દેવસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સભામાં દિગંબર વાદીન્દ્ર કુમુદચંદ્ર સાથેના વાદમાં સ્ત્રી-નિર્વાણનું સમર્થન કરી વિજય-સ્તંભ રોપનાર પ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિ.

કલિકાલ-સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમણે ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સાંગ સુવૃત્તિ-સુગમ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન રચ્યું અને જેમના શબ્દાનુશાસનને સિદ્ધરાજે

પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી સન્માનિત કર્યું. જેમના સદુપદેશથી સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર(મહાવીરજિન-મંદિર) તથા પાટણમાં રાજ-વિહાર(જિનમંદિર) કરાવ્યું, તે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ નામથી પ્રખ્યાત હેમચંદ્રાચાર્ય.

ધર્મઘોષસૂરિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત, પૂર્ણિમાપક્ષ-પ્રકાશક ચંદ્રપ્રભ-સૂરિના શિષ્ય ધર્મઘોષસૂરિ.

આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

સિદ્ધરાજની રાજ-સભામાં જેમની સરસ્વતી પ્રસરતાં પ્રાજ્ઞો નમ્ર બન્યા હતા, બાલ્યવયમાં પણ વાદીરૂપી મદમત્ત ગજો સામે વિક્રમ દર્શાવતાં જેમને સિદ્ધરાજે 'વ્યાઘ્રશિશુ' અને 'સિંહશિશુ' બિરુદો આપ્યાં હતાં, તે નાગેન્દ્રગચ્છના શાંતિસૂરિના પટ્ટધરો [1]આનંદસૂરિ

[1] આ સિવાય સિદ્ધરાજના સમકાલીન અન્ય આનંદસૂરિ, બૃહદ્-ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ મુનિચંદ્રસૂરિના ગુરુબંધુ હતા, જે તેમનાથી શિક્ષિત, દીક્ષિત અને સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા હતા. ત્રીજા આનંદસૂરિ, વિક્રમની તેરમી સદીમાં ધર્મઘોષસૂરિના અનુયાયીઓમાં થઇ ગયા—જે સર્વ સચ્ચરિત્ર પૂજ્ય પુરુષો હતા, તેવા ઐ. ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી રીતે જૈનાચાર્યોની આચરણશૈલી સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચપ્રકારની હોય છે. આમ હોવા છતાં આ ઐ. પવિત્ર નામનો અન્યત્ર દુરુપયોગ થયો છે. એથી અહિં એક ભ્રમ નિવારવાનું ઉચિત વિચારું છું. ઘનશ્યામ અને પાછળથી ક. મા. મુનશીના નામે પ્રકટ થયેલા લેખકની નવલકથાઓમાં 'પાટણની પ્રભુતા' નામથી જાણીતી કથામાં ગમે તે આંતરિક કારણે 'આનંદસૂરિ' નામક એક જૈન વ્યક્તિ પર, વિના આધાર, મિથ્યા આરોપો મૂકી તેની કાલ્પનિક દુષ્ટતા ચિતરી એ પ્રકારે જૈનાચાર્ય પ્રત્યે અને તેનાથી જૈનધર્મ અને જૈનસમાજ તરફ ઘૃણાવૃત્તિ–તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવવાનો અણછાજતો પ્રસંગ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે, જે ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસી, મધ્યસ્થ, ન્યાયશીલ, શિષ્ટ વિચારકને અસહ્ય લાગે તેવો છે.

અને **અમરચંદ્રસૂરિ.** જેમના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ 'કલિકાલ-ગૌતમ' જેવી સચ્ચરિત્રતા સૂચવતી શ્રેષ્ઠ પદવીથી પ્રખ્યાત હતા અને જેમના પ્રશિષ્યો સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાળના ધર્મગુરુ તથા તેમનાં

પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળના પિતામહ દેવપ્રસાદને, **પાટણના** જૈનવણિક્ નગરશેઠ અને મહામાત્ય મુંજાલની બહેન હંસાના પતિ તરીકે કલ્પી, તેને જૈનધર્મના દ્વેષી સૂચવી તેનું કદર્થનાપૂર્વક ખૂન કરવાનું તથા **રુદ્રમહાલય** બાળવા જેવું અસંભવિત અશ્રદ્ધેય ભયંકર નીચતા-પૂર્ણ અધમ કામ કલ્પનાસૃષ્ટિથી સર્જી તેનું આરોપણ નિર્દોષ જૈનાચાર્ય **આનંદસૂરિ** પર કરી, વાચકોના બુદ્ધિ-વ્યામોહ કરવા લેખકે કુત્સિત પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્ય લેખકો પણ એ માર્ગે અનુકરણ કરવા દોરાતા હોય-તેમના અનુયાયી બનતા હોય તેવું જણાય છે. '**પાટણની પ્રભુતા**'ના 'જતિ કે જમદૂત' જેવા પ્રકરણ પછી અન્ય લેખકના '**પરમાર ધારાવર્ષ**'માં 'જતીનાં જાદુ' જેવું અસંબદ્ધ પ્રકરણ જોવા મળે છે; એ સિવાય બીજા પણ કેટલાક લેખકો સત્ય અને ન્યાય-નીતિને દૂર રાખી યથેચ્છ વાણી-વિહાર કરવા બહાર આવતા જણાય છે, જે પદ્ધતિ અનિચ્છનીય અને પરંપરાએ હાનિકર હોઇ અયોગ્ય છે.

શ્રી. **મુનશીએ** પૂર્વોક્ત પુસ્તકમાં જે સમયનું ભયંકર વાતાવરણ સર્જી ભયંકર ચિત્ર દોર્યું છે, તે કર્ણદેવના અને દેવપ્રસાદના દેવગત થયાના સમયમાં વિદ્યમાન પ્રામાણિક સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે '**ચૌલુક્ય વંશ**' અપરનામ **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યમાં તે પ્રસંગનું યથાસ્થિત વર્ણન આપ્યું છે. તથા તત્કાલીન અન્ય જૈનાચાર્યોએ દેવપ્રસાદનો જે સૌમ્ય પરિચય આપ્યો છે, તે જોતાં ઉપર્યુક્ત નવલકથાકારની કલ્પના અસ્થાને નિરાધાર નિરર્થક અને બિનપાયાદાર ઠરી સત્યથી વેગળી છે-એમ સત્ય-પરીક્ષકોને સહજ જણાઈ આવે છે.

ઉપર્યુક્ત **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યમાં(સં. સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૦૯ થી ૧૧૬) માં સૂચવ્યું છે કે—મહારાજા કર્ણે પોતાના કુમાર **જયસિંહને** યોગ્ય વયે યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ કળાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી બલ-પ્રતાપાદિથી તેની યોગ્યતા વિચારી, પોતાની વિદ્યમાનતામાં જ સ્વર્ગવાસ પહેલાં ઘણી આના-કાની પછી બહુ આગ્રહપૂર્વક તે યુવરાજને રાજ્ય પર અભિષિક્ત કર્યો હતો,

રચાવેલાં ધર્મસ્થાનો(આબૂ, ગિરનાર વગેરે)ના પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન્ આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા પં. ગ્રંથકાર ઉદયપ્રભસૂરિ અનેક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને ઐ. ગ્રંથોદ્વારા પ્રસિદ્ધ છે.

સુવર્ણ-સિંહાસન પર સ્થાપ્યો હતો; તે સમયે કર્ણે નવા રાજા(જયસિંહ)ને શિક્ષા આપતાં પોતાના અનુયાયી ભત્રીજા દેવપ્રસાદ તરફ સાધુકારી અને ચારુદાયી (વ્યા. નગર વિ. આપનાર) થવા તથા સર્વદા પ્રસાદવાન્ થવાની સૂચના આપી હતી (શ્લો. ૧૧૦). કર્ણના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજા **જયસિંહે** પિતૃકાર્યમાં પ્રશસ્ત બ્રાહ્મણોને પ્રીણિત (વ્યા. શ્રાદ્ધદ્વારા તૃપ્ત) કર્યા હતા (શ્લો. ૧૧૨). (**મ**યણલ્લા અથવા **મી**નળદેવીના રાજકારભારવાળી કે અન્ય કોઈ ખટપટની એમાં સૂચના મળતી નથી).

કર્ણનો સ્વર્ગવાસ સાંભળી દેવપ્રસાદે રાજા **જયસિંહ**ને પોતાનો પુત્ર (ત્રિભુવનપાલ) દર્શાવી ભળાવતાં તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો કે '**તીર્થંકરો** અને સોમસુત્ (યજ્વાઓ) જેને પ્રિય છે એવો, પાપ ન કરનાર, **સર્વદર્શન-ભક્ત,** સેવકો વડે તેમ જ **મુનિઓ વડે પ્રશંસા કરાતો** આ મ્હારો પુત્ર **ત્રિ**ભુવનપાળ, તે તમારો પુત્ર થાઓ(અર્થાત્ આને તમે પુત્રની જેમ પાળજો), એમ કહીને (ભલામણ કરીને) દેવપ્રસાદ બ્રાહ્મી(સરસ્વતી) નદીએ આવ્યો, જ્યાં કંકપક્ષી જેવા આકારે રચાયેલી, અગ્નિથી ભરેલી ચિતામાં પ્રવેશ કરી **કર્ણ** પ્રત્યે ભક્તિવાળો તે(દેવપ્રસાદ) **કર્ણ**નો સહકારી થતો હોય તેમ સ્વર્ગદર્શી થયો (ભાવાર્થ કે **કર્ણ**ના મરણ પછી સ્વલ્પ સમયમાં દેવપ્રસાદનું સ્વાભાવિક મરણ થયું હતું અને તેનો અગ્નિ-સંસ્કાર **સરસ્વતી** નદીના પવિત્ર સ્થળ પર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્લો. ૧૧૫).

ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક ઇતિહાસ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી બિનપાયાદાર વસ્તુ પર નવલકથા ઘડી સાક્ષર નવલકથાકારે બહુ વિચિત્ર કલ્પનાજાળથી ઐ. વસ્તુને વિપરીત રૂપમાં મૂકી જૈનો સંબંધમાં કલુષિત વૃત્તિ દર્શાવી ભ્રમણાવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી છે, તે તેઓએ સુધારી લઇ હિંમતપૂર્વક પોતાની સત્યપ્રિયતા અને ન્યાયનિષ્ઠતા દર્શાવવી ઘટે. ગૂજરાતનું ગૌરવ ચાહતા ગૂજરાતી સાક્ષર-લેખકો દ્વેષવૃત્તિને દૂર કરી ઐ. વસ્તુને વાસ્તવિક રૂપમાં આલેખી જન-સમાજનું હિત થાય અને સમાજમાં પરસ્પર મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ થાય-તેવી રીતે સ્વશક્તિનો સદુપયોગ કરે-તેમ ઇચ્છીશું.

સમુદ્રઘોષસૂરિ

ધારા(માળવા)ના નરેન્દ્ર નરવર્મદેવને, ગોધ્રહ(ગોધરા)ના રાજાને તથા ગૂર્જરેશ સિદ્ધરાજને વિદ્વત્તાદિ સદ્‌ગુણોથી રંજિત કરનાર સમુદ્રઘોષસૂરિ.

જિનવલ્લભસૂરિ

સમસ્યા–પૂર્તિ વગેરે પ્રસંગથી ધારા(માળવા)ના નરેશ નરવર્માને પ્રસન્ન કરનાર અને તેની મારફત ચિત્રકૂટ(ચિત્તોડ)ના જિન–મંદિરોમાં પૂજા માટે બે લાખ–પ્રમાણ મંડપિકા–દાન (માંડવી દાણ–લાગો) અપાવનાર, વિધિપથ–પ્રવર્તક જિનવલ્લભસૂરિ.

જિનદત્તસૂરિ

શાકંભરીશ્વર(સાંભરના રાજા) અર્ણોરાજ(અન્નલદેવ) દ્વારા આદરમાન પામેલા અને એ જ રાજાની અનુમતિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભૂમિ–ખંડ પર અજયમેરમાં પાર્શ્વજિન વગેરેનાં તીર્થત્રયરૂપ જિન–મંદિરોને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનદત્તસૂરિ.

ધર્મઘોષસૂરિ

શાકંભરીશ્વર અજયેંદ્ર(અજયરાજ)ની વિદ્વાનોથી ભરેલી સભામાં જેનો સાંખ્ય–વ્યાખ્યાનો સૂક્તિ–પ્રવાહ પ્રસરતાં રાજેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યા અને જેની ગદ્ય–ગોદાવરીની લહરીઓમાં મગ્ન થયેલ દિગંબર વાદીન્દ્ર ગુણચંદ્ર ' પોતે કોણ છે ? આ સ્થાન શું છે ? અહિં શું ઉચિત છે ? ' એમાંનું કંઈ સમજી શકયો નહિ. જેણે અર્ણોરાજ રાજાની સભામાં સમસ્ત વિદ્વાનોની સમક્ષમાં દિગંબર વાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; વિગ્રહરાજ રાજાએ જેની વિદ્વત્તાની અને સચ્ચરિત્રતાની પ્રશંસા કરી તથા જેમના વચનથી પોતાની પૃથ્વીમાં એકાદશીને દિવસે વધ અટકાવ્યો, વિશેષમાં જેમના સદુપદેશથી પોતાના નગર(શાકંભરી

વિશાલ ' ભટ્ટારક-સરાઈ 'માં રચાવેલા જિન-મંદિરમાં બહુમાન-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, અનેક કેદી-બંદીઓને મુક્ત કરાવનાર, અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, સેંકડો સં૦ પ્રા૦ તથા ફારસી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ રચનાર, રાજ-પ્રસાદ શત્રુંજયકલ્પ તથા અન્ય તીર્થોના વિવિધ કલ્પો રચનાર, ચમત્કારી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય [1]જિનપ્રભસૂરિ.

મહેન્દ્રસૂરિ

મહમ્મદ શાહ તરફથી ' અદ્વિતીય મહાત્મા ' તરીકે સ્તુતિ પ્રાપ્ત કરનાર મહેન્દ્રસૂરિ.

પેરોજ મહેન્દ્રના પરમ માન્ય, સર્વગણક-ચક્રમાં ચૂડામણિ, યંત્રરાજ જેવા ગણિતના વિશિષ્ટ ગ્રંથને રચનાર મહેન્દ્રસૂરિ(ભૃગુપુર-ગચ્છીય રાજ-સંસ્તુત મદનસૂરિના શિષ્ય).

રત્નશેખરસૂરિ

દિલ્લીશ્વર પેરોજ પાતશાહે જેને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરી હતી, તે રત્નશેખરસૂરિ.

મુનિભદ્રસૂરિ

પાતશાહ પેરોજની રાજ-સભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર શાંતિ-નાથ-ચરિત્રકાર મહાકવિ મુનિભદ્રસૂરિ.

નયચંદ્રસૂરિ

' પૂર્વ કવિના કાવ્ય જેવું કાવ્ય કરનાર હાલમાં કોઈ નથી ' એવી રીતે તોમર વીરમ રાજાની સભામાં બોલતા સામાજિકોના

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' જૈન ' પત્રના રજતમહોત્સવમાં પ્રકટ થયેલ અમ્હારો લેખ—' જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ ' તથા શ્રીજિનહરિ-સાગરસૂરિ-જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ(મારવાડ)થી પ્રકાશિત પુસ્તક, તીર્થકલ્પ વ.

કથનને અસત્ય ઠરાવતા, શૃંગાર અને વીરરસથી અદ્ભુત વીરાંક હમ્મીર–મહાકાવ્ય રચી ચાહમાન(ચૌહાણ)–રાજવંશને અમર કરનાર, રંભામંજરી–નાટિકા વગેરે રચનાર, કવિ નયચંદ્રસૂરિ.

હંસકીર્તિ

દિલ્લીમાં સિકંદરશાહ આગળ જે અધિક પ્રતાપી થયા, તે નાગપુરીય પાઠક હંસકીર્તિ.

વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં

સાગરચંદ્રસૂરિ અને જિનવર્ધનસૂરિ

જેસલમેરદુર્ગના યદુકુલીન રાજા લક્ષ્મણથી સત્કૃત થયેલા તથા ત્યાં વિ. સં. ૧૪૫૯માં જિનમંદિર(ગર્ભગૃહ)માં જિન–બિંબ સ્થાપિત કરનાર સાગરચંદ્રસૂરિ તથા ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મણ–વિહાર જિન–મંદિરને વિ. સં. ૧૪૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનવર્ધનસૂરિ.[૧]

જિનભદ્રસૂરિ

જેમના ચરણ–કમલને છત્રધર, વૈરિસહ, ત્ર્યંબકદાસ જેવા રાજાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતા હતા અને જેમણે જેસલમેર, ખંભાત, પાટણ જેવા અનેક સ્થાનોમાં જિનમૂર્તિયો અને જિન-મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે પ્રાચીન તાડપત્રીયાદિ પુસ્તિકાઓનું સંરક્ષણ, લેખન, સંગ્રહ વગેરે દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન પુસ્તક–ભંડારો સ્થપાવ્યા–અને એ રીતે જૈનપ્રવચનની પરમસેવા સાથે વિશાલ વાઙ્મયની પણ વિશિષ્ટ સેવા બજાવી. જેના વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાયે ગ્યાસદીનસાહિની મહાસભામાં વાદી પર વિજય મેળવ્યો– તે માનનીય જિનભદ્રસૂરિ.[૨]

૧–૨ વિશેષ માટે જુઓ ‘જેસલમેર ભાં. ગ્રંથ–સૂચી’ પ્રસ્તાવના, શિલાલેખો વિ.

સોમસુંદરસૂરિ

દિલ્લીમંડલ અને ગુજરાતના સુલતાને આપેલા છત્રદ્વારા 'હિંદુ-સુરત્રાણ' બિરુદથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, **મેવાડના** મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી મહારાણા **કુંભકર્ણના** વિજયી રાજ્યમાં, તેના પ્રસાદપાત્ર સં. **ધરણાકે** **રાણપુરમાં** રચાવેલા '**ત્રૈલોક્યદીપક**' નામના સુંદર ચતુર્મુખ **યુગાદીશ્વર**-વિહાર(જિનમંદિર)ને વિ. સં. ૧૪૯૬માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર અનેક-રાજ-પ્રતિબોધક **સોમસુંદરસૂરિ**.[1]

મેરુતુંગસૂરિ

વિ. સં. ૧૪૪૬માં ગચ્છનાયક થયેલા જે સૂરિએ **લોલાડા** ગામનું ગૂજરાતના પાતશાહ **મહમ્મદથી** રક્ષણ કર્યું, તે **અંચલગચ્છના** **મેરુતુંગસૂરિ**.

મુનિસુંદરસૂરિ

સીરોહી(**રાજપૂતાના**)ના સ્વામી **સહસ્રમલ્લે** જેમના પ્રભાવ અને સદુપદેશથી હૃદયમાં ચમત્કાર પામી શિકાર કરવાનું બંધ કર્યું અને પોતાના સમસ્ત દેશમાં અમારિ પ્રવર્તાવી, જેમણે 'સંતિકરં' સ્તોત્ર' રચી મારિ(મરકી)નો ઉપદ્રવ નિવાર્યો; **સ્તંભતીર્થ**(**ખંભાત**)માં **દફરખાન** દ્વારા વાદિ-ગોકુલ-ષંઢ વગેરે બિરુદોથી વિભૂષિત થયેલા, અનેક ગ્રંથો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્રો વિ. રચનાર **મુનિસુંદરસૂરિ**.

વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ

જેમણે બાલ્યવયમાં પણ તર્કવાદ અને કવિત્વશક્તિથી **જૂનાગઢમાં** દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી **મહીપાલ** વગેરે રાજાઓને રંજિત કર્યા અને જેને વિ. સં. ૧૫૦૮માં સૂરિ-પદવી પ્રાપ્ત થઈ. જેમણે રાજા **ભાનુ**-

૧ વિશેષ માટે જુઓ 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય'.

રાજાના પ્રસાદથી ઇડરગઢ પર શ્રીમાને કરાવેલા ઉચ્ચ જિનપ્રાસાદમાં **અજિતનાથ**-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. જેમણે **લાખારાજા**ના ઉત્તમ અમાત્ય **સીરોહીનિવાસી** સં. ઊજલ-કાજાએ કરાવેલા અનેક મહોત્સવોને શોભાવ્યા તથા **આબૂ**, **અચલગઢ** વગેરે અનેક સ્થાનો પર શોભતી-પૂજાતી મનોહર જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી, તે **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**.[1]

સોમદેવસૂરિ

મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણ, **ચાંપાનેર(પાવાગઢ)**ના નાયક **જયસિંહ** અને **જુનાગઢના રા મંડલીક** વગેરે રાજાઓને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રંજિત કરનાર **સોમદેવ** ગણી(સૂરિ).

જિનહંસસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૫૫માં સૂરિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જે સૂરિને કોઈ દુર્જનના દૌર્જન્યથી **મેવાત-દેશના આકર(આગર)પુર**માં પગમાં જંજીર સાથે કેદખાનાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો, પરંતુ પાછળથી જેની તપો-ધ્યાન-વિધિથી ચમત્કાર પામી **સિ(શ)કંદર પાતશાહે** જેમને ૫૦૦ બંદીઓ સાથે મુક્ત કરી સન્માનિત કર્યા હતા, તે વિ. સં. ૧૫૮૨માં **પાટણ**માં સદ્‌ગત થયેલા **જિનહંસસૂરિ**.

આનંદરાય

હુમાઉએ જેને 'રાય' પદવી આપી હતી-તે **આનંદરાય**.

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૬૫માં આચાર્યપદ અને સં. ૧૫૯૯માં ગચ્છનાયકપદ પ્રાપ્ત કરનાર તથા **જોધપુર(મરુધર)**ના અધીશ રાવ **ગાંગજી** અને યુવરાજ **માલદેવ** વિ. ને પ્રતિબોધનાર **પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ**.

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય ' વિ.

વિક્રમની ૧૭મી સદીમાં

વાચક કુશલલાભ

જેસલમેરના **યાદવ** રાઉલ **હરરાજ**ના વિનોદ માટે **માધવાનલ-કથા** તથા **ઢોલામારૂ**ની મનોહર ચોપાઈ રચનાર વાચક કુશલલાભ.

હીરવિજયસૂરિ

જેમણે મોગલ-સમ્રાટ્ મહાન્ શહેનશાહ **અકબ્બર** પર પોતાનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડ્યો, ચુસ્ત હિંસકોને અહિંસાના નિર્દોષ માર્ગે વાળ્યા, સમ્રાટ્ના આધીન વિવિધ દેશોવાળા મહાસામ્રાજ્યમાં પ્રતિવર્ષ ૭ ૭ મહિના-પર્યન્ત અમારિ(અહિંસા)નાં ફરમાનો ફરી વળતાં આર્યરાજ્યોમાં પણ તેની બહુ અસર થઈ, જેમણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી પ્રાણિમાત્રને અભયદાન અપાવ્યું. સેંકડો કેદીઓને તથા પાંજરામાં પૂરેલા પક્ષીઓને મુક્ત કરાવ્યા, જલચર જીવોને પકડવા નખાતી જાળો પણ બંધ કરાવી. અનિષ્ટ કર-વેરામાંથી જન-સમાજને મુક્ત કરાવ્યો. જૈન શ્વે. તીર્થસ્થાનો સુરક્ષિત રહી જેમને સ્વાધીન કરનારાં ફરમાનો પ્રાપ્ત થયાં. '**જગદ્ગુરુ**' જેવું ગૌરવશાલિ પદ-બિરુદ જેમને સમ્રાટે સુયોગ્યતા વિચારી સમર્પ્યું. જેમના પરિવારના ઉ. **ભાનુચંદ્ર**, ઉ. **સિદ્ધિચંદ્ર** અને ઉ. **શાંતિચંદ્ર** જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વદ્રત્નોએ પાતશાહના ચિત્તને આકર્ષ્યું; તે સુયશસ્વી મહાન્ જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિ.

વિજયસેનસૂરિ

જેમણે **રાજનગર**માં **ખાનખાન** નામના નવાબની સભામાં જૈન-ધર્મની સ્થાપના કરી જય મેળવ્યો. પાતશાહ **અકબ્બર**ના આમંત્રણથી જેઓ **લાહોર** પધાર્યા અને તેમને **કાશ્મીરી** રાજ-મહેલમાં મળ્યા. સમ્રાટ્ની રાજ-સભામાં જેમણે અનેક વાદીઓને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી

નિરુત્તર કરી જય-વાદ પ્રાપ્ત કર્યો;[1] 'સવાઇ હીર' પદથી જેમનું સન્માન થયું, જેમના સદુપદેશથી પાતશાહે ફરમાનપૂર્વક ગાય, બળદ, ભેંશ તથા પાડાઓને મારવાનું સદા અટકાવ્યું. મરેલાનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું અને બંદી પકડવાનું બંધ કર્યું. વિદ્વાન નંદિવિજય જેવા પરિવારે જેમનો સાથ પૂર્યો, દીવના ફિરંગીઓ અને અનેક રાજાઓએ તથા સૂબાઓએ જેમનું સન્માન કર્યું, તે પૂર્વોક્ત ગુરુના પટ્ટધર વિજયસેનસૂરિ.[2]

પદ્મસુંદરગણી

પાતશાહ અકબ્બરની સભામાં મહાપંડિતને જિતવાથી જેને ક્ષૌમ-(રેશમી વસ્ત્ર), ગામ, સુખાસન(પાલખી) વ. પ્રાપ્ત થયું હતું—તે પદ્મસુંદર ગણી.

જિનચંદ્રસૂરિ

આષાઢાષ્ટાહ્નિકાના અમારિ-ફરમાનદ્વારા, તથા ખંભાતના સમુદ્રનાં માછલાં વ. જલચરોની રક્ષાના ફરમાનદ્વારા અકબ્બર પાતશાહે જેમના વચનનું માન જાળવ્યું અને જેમને 'યુગપ્રધાન' પદ આપી સત્કૃત કર્યા; તે મંત્રીશ્વર કર્મચંદ્રના મહામાન્ય જિનચંદ્રસૂરિ[3] તથા આચાર્ય જિનસિંહસૂરિ, ઉ. સમયસુંદરગણિ વ. તેમનો વિદ્વાન્ પરિવાર.

વિજયદેવસૂરિ

ઈડરગઢમાં કલ્યાણમલ્લ રાજાને પ્રતિબોધનાર, ઈડરગઢનું રણમલ્લ ચોકી નામનું શિખર જેમના ઉપદેશથી રાજાએ નવીન ચૈત્ય સ્થાપવા સંઘને પ્રસાદિત કર્યું, તથા પાતશાહ જહાંગીર સિલેમશાહે જેમને માન-પૂર્વક આમંત્રણ આપી મંડપપત્તન(માંડવગઢ)માં 'મહાતપા' બિરુદ આપી બહુમાન અર્પ્યું તથા મેવાડના હિન્દૂ-છત્રપતિ મહારાણા

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય વ.

૨ વિશેષ માટે જુઓ વિજયપ્રશસ્તિ વ.

૩ વિશેષ માટે જુઓ મંત્રિ કર્મચંદ્ર-પ્રબંધ વિ.

જગત્ સિંહે(કર્ણરાજ-પુત્રે) જેમને આમંત્રણ કરી ઉદયપુરમાં પીંછોલા નામના સરોવરમાં મહોદ્યાનથી વિભૂષિત, પહેલાના રાણાઓએ કરાવેલા 'દલવાદલ' નામના મનોહર મહેલમાં સન્માનિત કર્યા. પીંછોલા અને ઉદયસાગર સરોવરોમાં નખાતી જાળો જેમના સદુપદેશથી અટકાવી. રાજાના જન્મ-માસ ભાદરવામાં તથા રાજ્યાભિષેકના વાર ગુરુવારે હિંસા નિવારી. વરકાણા-તીર્થને કર-મુક્ત કર્યું, મચિંદ દુર્ગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો—પ્રતિષ્ઠા વગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર વિજયદેવસૂરિ.[1]

કલ્યાણસાગરસૂરિ

વિ. સં. ૧૬૪૯માં આચાર્યપદ તથા ૧૬૭૦માં ગચ્છેશપદ મેળવનાર કચ્છના અધિપતિને પ્રતિબોધ આપી શિકાર(આહેડા) મુકાવનાર અંચલગચ્છના કલ્યાણસાગરસૂરિ.

ચંદ્રકીર્તિસૂરિ

સાહિ સલેમરાજે જેમને આદર-પૂર્વક સન્માનિત કર્યા હતા, તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિ (હર્ષકીર્તિસૂરિના ગુરુ).

વિક્રમની ૧૮મી સદીમાં

વિજયરત્નસૂરિ

વિ. સં. ૧૭૩૨માં જેમને સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થયું, વાગડ દેશના રાઉલ ખુમાણસિંહની સભામાં જેમણે વાદીઓને જિત્યા, અવધાનોથી પ્રસન્ન કર્યા, રાણીઓએ મોતીના સાથિયા પૂરી જેમને સન્માન આપ્યું. કોઈ બાલકના અપહરણથી સંન્યાસી-ફકીરોના આગમનને અટકાવતું ફરમાન કાઢનાર અમદાવાદ(રાજનગર)ના સૂબા આજમશાહે જેમના વચનને માન આપી તે દૂર કર્યું, ઉદયપુર(મેવાડ)ના હિંદુ છત્રપતિ

૧ વિશેષ માટે જુઓ વિજયદેવ-માહાત્મ્ય વિ.

ચિત્રોડા રાણાને જેણે પ્રતિબોધ આપી કુમ્માલો કર બંધ કરાવ્યો, સરોવરમાં નખાતી માછલાની જાળ બંધ કરાવી, ચિડીમાર(શિકારીઓ) દૂર કરાવ્યા, હત્યાઓનું આલોચન કરાવ્યું. જોધપુરના અજિતસિંહ રાઠોડને પ્રતિબોધ આપ્યો. મેડતાનો ઉપાસરો, જે કાલવશાત્ મસીત બની ગયો હતો, તેને ફરીથી ઉપાશ્રય કરાવનાર. સંગ્રામસિંહ રાણાને રાજ-મહેલમાં મહાવીર-જન્મ-વ્યાખ્યાન સંભળાવનાર તપાગચ્છના વિજયરત્નસૂરિ.[1]

જૈનાચાર્યોના મહત્ત્વના ગ્રંથ-ભંડારો

પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સુવર્ણમય પત્રો અને શિલાલેખાદિ આધાર-ભૂત સાધનોદ્વારા પરિચિત કરાતા એ પ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર જૈના-ચાર્યોથી માત્ર જૈનોએ જ નહિ, સમસ્ત જન-સમાજે ગૌરવ માનવું જોઇએ. ભારતવર્ષની જે ભવ્ય વિભૂતિઓએ સમસ્ત પ્રાણિમાત્રના શ્રેય માટે સુપ્રયત્નો કર્યા છે, અમૃતમય મધુર તથ્ય પથ્ય ઉપદેશો વરસાવ્યા છે, તથા તેવા તાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક સમુન્નતિ-કારક સનાતન સુખ-જનક પવિત્ર સદ્બોધભર્યા સેંકડો વિશાળ ગ્રંથરત્નો રચ્યા છે, જેના વિદ્યમાન અવશેષોથી આજે પણ **પાટણ, ખંભાત** અને **જેસલમેર** જેવા અનેક પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-ભંડારો વિશ્વ-વિખ્યાત થયા છે, જેની ગ્રંથ-સૂચીઓ પણ વિસ્તૃત પુસ્તકરૂપ થઈ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે, જે વાઙ્મયમાં વિચરતા દેશ-વિદેશના વિદ્યાપ્રેમી વિદ્વાનોનાં દૃષ્ટિબિંદુને જ નહિ, હૃદયોને પણ આકર્ષી રહ્યા છે. એ પ્રભાવશીલ પૂર્વજોના તેવા ગ્રંથોનો પુનરુદ્ધાર, પ્રતિકૃતિ, લેખન-પ્રકાશન અને પ્રચારાદિ યોગ્ય કર્તવ્ય-ભાર, સુજ્ઞ કર્તવ્યદક્ષ તેમના વર્તમાન અનુયાયીઓના—સાહિત્ય-સેવીઓના અને શ્રીમાનોના શિર પર છે. સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ એ માર્ગે થાય—એમ ઇચ્છવું અસ્થાને નહિ લેખાય; પરંતુ તેની સફલતા કર્તવ્યદ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

---

૧ વિશેષ માટે જુઓ રાસ " જૈન એ. ગૂર્જર કાવ્ય-સંચય " વિ.

પાટણ, જેસલમેર, ખંભાત, વડોદરા જેવા પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-ભંડારોનું જે થોડું-ઘણું નિરીક્ષણ થઈ શક્યું છે, તે પરથી જણાય છે કે-તેમાં વિવિધ વિષયક વિવિધ ભાષામાં ઉપયોગી અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-સંગ્રહ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. તેને ઉપયોગી પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી પ્રકાશમાં લાવવા માટે શતાવધિ વિદ્વાનો એકાદ શતાબ્દી સુધી સુપ્રયત્ન કરે અને શ્રીમાનો કોટયવધિ દ્રવ્ય-વ્યય કરે તો પણ ભાગ્યે જ એ સર્વ સંગ્રહ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવી શકે તેટલો વિશાલ છે. તેમ છતાં તેમાંના અત્યુપયોગી મહત્ત્વના ગ્રંથોને પહેલી તકે પ્રકાશમાં મુકાવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ અલભ્ય દુર્લભ જીર્ણશીર્ણ થતા ગ્રંથોની ફોટોસ્ટેટ મશીન જેવાં સાધનોદ્વારા બહુ સંભાળથી આદર્શ પ્રતિકૃતિઓ કરાવી વ્યવસ્થિત સંરક્ષા કરવાની અત્યાવશ્યકતા છે. આશા છે કે-એ તરફ શ્રીમાન્ જૈનસંઘનું લક્ષ્ય અવશ્ય ખેંચાશે.

ધન્યવાદ

આ સ્થળે આપણે કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે—શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડ** મહોદયને કે જેમના પ્રોત્સાહનથી પ્રચલિત સુયશસ્વી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં જૈન વિદ્વાનોના પ્રશસ્ત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે અને એ પ્રકાશન-પ્રયત્ન ચિરકાલ અવિરત ચાલુ રહેશે-એમ ઇચ્છીશું.

વિક્રમની ૨૦મી સદીમાં

પ્રસ્તુત વિજયાનન્દસૂરિ—

પૂર્વોક્ત પૂર્વાચાર્યોની પુણ્ય-સ્મૃતિને તાજી કરાવનાર પંજાબી વીર બ્રહ્મક્ષાત્રિય સૂરિવર્ય સદ્ગત વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી મહારાજ)-નું સંસ્મરણ અહીં પ્રસંગોચિત લેખાશે.

જેમણે સત્યની શોધ માટે, સત્યના સ્વીકાર માટે, સત્યના પ્રકાશ-પ્રચાર માટે તથા સત્યાભાસ અને અસત્યના નિરસન માટે સાચા દિલથી પુરુષાર્થભર્યા સુપ્રયત્નો કર્યા. આર્યસમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદજીએ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' નામના પુસ્તકમાં જૈનધર્મ અને જૈનો

સંબંધમાં જે જે અસત્ય અર્થોનો પ્રકાશ કર્યો હતો, તેની સામે સબલ યુક્તિ પ્રમાણ–પુરઃસર પ્રત્યુત્તર વાળવાનું સમયોચિત કર્તવ્ય જેઓએ નિડરતાથી હિંમતપૂર્વક બજાવ્યું હતું.

જૈન તત્ત્વોનું સાચું સ્વરૂપ નીહાળવા જેમણે જનતા–સમક્ષ 'જૈન તત્ત્વાદર્શ' ધર્યો (વિ. સં. ૧૯૩૭) તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર નિવારવા જેમણે 'અજ્ઞાન–તિમિર–ભાસ્કર' પ્રકટાવ્યો (વિ. સં. ૧૯૪૧), જેમણે તત્ત્વોના વાસ્તવિક નિર્ણય માટે સદાધાર ૩૬ દઢ થાંભલાઓથી શોભતો 'તત્ત્વ–નિર્ણય–પ્રાસાદ' રચી તત્ત્વ–જિજ્ઞાસુઓ માટે ખુલ્લો મૂક્યો (વિ. સં. ૧૯૫૧).

જેમણે વેદ–શ્રુતિઓ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ અને પુરાણોનાં રહસ્યો પ્રકટ કર્યાં, મત–મતાંતરોની માન્યતા પ્રકાશિત કરી–વિશ્વધર્મ–જૈન–ધર્મની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી જૈનધર્મ સંબંધમાં ફેલાવાયેલ કુતર્કો અને કૂટ કલ્પનાવાળી ભ્રમ–જાળને છેદવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો. દુરાગ્રહીઓના પૂર્વબદ્ધ દુરાગ્રહોને દૂર કરાવવા, ભૂલ–ભરેલા આક્ષેપો ભેદવા પોતાના અગાધ ડાહપણનો અને સ્વ–પર સિદ્ધાંતના ગંભીર જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો. અમૂલ્ય સમય અને શક્તિનો આજીવન સદ્વ્યય કર્યો.[1]

જેમણે પંજાબમાં અનેક જૈનવીરો પ્રકટાવ્યા, અનેક જિન–મૂર્તિઓ અને જૈનમંદિરો પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં, **ચી**કાગો(અમેરિકા)ની વિશ્વધર્મ–પરિષદ્ સુધી જૈનધર્મના સંદેશ–પરિચય પહોંચાડ્યો. કૃતજ્ઞ ડૉ. હૉર્નલ જેવા પાશ્ચાત્ય સ્કોલરે જેમને પોતાનો સંપાદિત ગ્રંથ સન્માન–પૂર્વક સમર્પિત કર્યો અને યોગજીવાનંદ સરસ્વતી જેવા પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યે જેમને સ્તુતિ–પુષ્પમાલા સમર્પી, તે **વિ**જયાનંદસૂરિ જૈન–સંઘમાં વિજય અને આનંદ પ્રવર્તાવે–એમ ઇચ્છીએ.

---

૧ આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત **વિ**જયાનંદસૂરિના એક વિદ્વાન્ શિષ્ય વિદ્યા-સાગર ન્યાયરત્ન **શાં**તિવિજયજીએ રચેલી **માનવધર્મસંહિતા** (શાંત સુધા-નિધિ હિંદી ગ્ર., સં. ૧૯૫૫, પૃ. ૬૫૫થી ૭૪૩)માં 'જૈન ઔર દયાનંદ સરસ્વતી' નામનું પ્રકરણ પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી આલેખાયેલું છે.

[૪]

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્ર

[ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય]

[સંવત્ ૧૯૯૫ના ચૈત્રમાં વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકના વર્ષ ૧ના અંક ૧૨માં પ્રથમ પ્રકાશિત].

" शब्द–प्रमाण–साहित्य–च्छन्दो–लक्ष्मविधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नमः ॥ "

[નાટયદર્પણ–વિવરણમાં મહાકવિ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર]

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મંગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય. સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ સૂરિવરનું સન્માન–પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું કિંવા ગુજરાતની સરસ્વતીનું જ સન્માન–પૂજન છે. આઠ સૈકાઓ પહેલાં પ્રબલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરોનાં ઉન્નત મસ્તકો જેમને ભક્તિથી નમ્યાં, સરસ્વતીના પવિત્ર તટપર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા જે સૂરીશ્વરનાં ચરણ–કમલોને ગૂર્જરેશ્વરોએ સુવર્ણ–કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેંકડો સાક્ષર–સુજનોએ સુવર્ણમય સુવાસિત સુવચન–કુસુમાંજલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય શું અર્ઘ્ય ધરી શકે ?

ગુજરાત પર જેમના ચિરસ્મરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કાશ્મીર–વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગુજરાત-વાસિની કર્યાં, જેમણે ગુજરાતમાં જ્ઞાન-ગંગા વહેવડાવી, જેમણે ગુજરાતને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત પાયું, જેમણે ગુજરાતને સદાચાર–સુસંસ્કારો શીખવી

આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વત્તા સાથેની સાધુતાની ઊંચી કિંમત અંકાવી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રબલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાશાલી જે વિદ્વદ્રત્નની પ્રૌઢ વિદ્વત્તાનાં પૂજન કર્યાં અને પ્રાર્થના કરતાં જેમણે અપૂર્વ શબ્દાનુશાસન રચ્યું.[૧] સિદ્ધ-હૈમચન્દ્ર નામથી સુપ્રખ્યાત થયેલા જેમના પ્રશસ્ત શબ્દાનુશાસનને પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વત્તાનું ગૌરવ પ્રકટ કર્યું,[૨] સેંકડો પુસ્તક-પ્રતિઓ લખાવી તેને સરસ્વતી-ભંડારોમાં આપી અભ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલતા કરી આપી પઠન-પાઠનાદિ પ્રબંધ કર્યો તથા પરીક્ષા, પારિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગૂજરાતમાં વિદ્યા-પ્રચાર માટે ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની(પાટણ)ને વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, વિદ્યા-વૃદ્ધિથી વિદ્વત્તામાં અન્ય દેશો કરતાં ગૂજરાતને અગ્રગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યું.

જેમના શબ્દાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ષડ્ભાષાનું વ્યાકરણ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપારાયણ, ઉણાદિગણપાઠ વગેરે અંગો અને લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ વગેરે સાથે)નો અભ્યાસ કરી સેંકડો અભ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રજ્ઞો અને ષડ્ભાષાવિશારદો થયા.

જેમની દેશી નામમાલા(રત્નાવલી), અભિધાનચિંતામણિ નામ-માલા, અને જેમના અનેકાર્થ-સંગ્રહ, નિઘંટુશેષ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર-વિષયક કોશ) વગેરે સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળા, વિશિષ્ટ સુગમ સરસ

---

૧ "× × × तेनातिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्ण-शब्दानुशासनसमूह-कदर्थितेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त, शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥"

૨ પ્રભાવકચરિત્રમાં વર્ણન કરેલા એ ભાવને સૂચવતું એક ચિત્ર, પાટણમાં રહેલી એ વ્યાકરણની પ્રાચીન તાડપત્રપોથી પર છે, જેનું સૂચન અમે पत्तनस्थजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં કર્યું છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રબોધશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર-પ્રભાવથી ગૂર્જરેશ્વર **ચૌલુક્ય** કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને **પરમાર્હત** નામથી પ્રખ્યાત થયા, પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારનાં-નિર્વીરાનાં ધનને તજી શક્યા, પ્રાણિ-વધ નિવારનાર-મારિ-વારક (અમારિ-પ્રવર્તક) થયા અને નરકનાં કારણભૂત મનાતાં શિકાર, જુગાર, મદિરા-પાન વગેરે [1]વ્યસનોને દૂર કરાવી વ્યસન-વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યા.

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદુપદેશે અને સદાચરણે તથા સર્વપ્રાણિ-હિતકર શુભ પ્રેરણાઓથી ગૂર્જરેશ્વરના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં-તેના અધીનના ૧૮ દેશોમાં અભય-દાનની ઉદ્ઘોષણાઓ પ્રકટ થઈ અને અમારિ-પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પશુ-પક્ષી-જાતિ અને જલચર જંતુ-જાતિ પણ ક્રૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી મુક્ત થઈ, જેમના પ્રભાવે દિગ્દિગંતની અન્ય પ્રજા પણ અહિંસાનો ઉચ્ચ આદર્શ શીખી.

સિદ્ધપુરમાં **સિદ્ધવિહાર**, **અણહિલવાડ પાટણ**માં **રાજ**-વિહાર, ત્રિભુવન-વિહાર અને **પાટણ**, **દેવપત્તન**, **થારાપદ્ર** (**થરાદ**), **લાટા**-પલ્લી (**લાડોલ**), **જાવાલિપુર** (**જાલોર**) વગેરેમાં અનેક કુમાર-વિહારો (**જિન-ચૈત્યો**) દ્વારા **ગુજરાત**ને શણગારવામાં અને ધર્મપ્રેમી બનાવવામાં જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક **અભયે તારંગા**માં કરાવેલ **અજિત** જિનેન્દ્રનું ઊંચું મનોહર મંદિર, કુમારપાલને ધર્માચાર્ય **હેમચંદ્રાચાર્ય** સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય અમાત્ય **વાગ્ભટે** (મહત્તમ બાહડદેવે) વિ. સં. ૧૨૧૩માં કરાવેલો **શત્રુંજય**નો ઉદ્ધાર, તથા જેની ઉત્તમતા અને કર્તવ્ય-દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ-માન્ય કવીશ્વર **સિદ્ધપાલે** ઉચ્ચારી હતી, તે **સોરઠ**ના અધિપતિ દંડનાયક **આંબડે**

---

૧ "द्यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या, पापर्द्धि-चौर्ये परदार-सेवा।
एतानि सप्त व्यसनानि लोके, घोरातिघोरं नरकं नयन्ति ॥"

(આગ્રે) કુમારપાલની આજ્ઞાથી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર શ્રીર બાળકો, વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તે વીસામા વગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પદ્યા(પાજ—રચના વિ. : ૧૨૨૨, ૧૨૨૩), તથા કુંકણાધીશ **મલ્લિકાર્જુન** પર વિજય મેળ દક્ષિણનો અનુપમ રાજ—વૈભવ ગૂર્જરેશ્વરને ભેટ કરનાર એ **અંબડે ભરૂચ**માં કરાવેલ **શકુનિકા—વિહાર** નામના **મુનિસુવ્ર** પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ વગેરેમાં તે આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની શુભ પ્રેરણા હતી—એ આપણે ન ભૂલી શકીએ. કાલ—બલે આજે એનાં સ્મૃતિ ચિહ્ન પલટાઈ ગયેલા સ્વરૂપમાં હોય—તો પણ તત્કાલીન ઇતિહાસ તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુજન્મ(નામ **ચંગદેવ**)થી **ધંધૂકા**ની ધરણી ધન્ય ((વિ. સં. ૧૧૪૫ કા. શુ. ૧૫) માતા **પા(ચા)**હિણી સાચા ધ વાદને પાત્ર થઈ, પિતા **ચચ્ચ** અને મામા **નેમિ** નામાંકિત થ **મોઢ** વણિકોની જ્ઞાતિ પ્રૌઢ તરીકે પંકાઈ, જેમની પ્રવ્રજ્યા (વિ. ૧૧૫૪ નામ **સોમચંદ**)થી **સ્તંભતીર્થ**(**ખંભાત**)ની ભૂમિ ભાગ્ય શાલી થઈ, જે સુશિષ્યના સદ્ભાવે ગુરુ **દેવચંદ્રસૂરિ** દેવની જે વંદનીય થયા; જેમના સૂરિપદ (વિ. સં. ૧૧૬૬)નો મહોત્સ કરવાનું માન **નાગપુર**ની જનતાને મળ્યું, જેમનાં પવિત્ર દર્શન કરવ અને અમૃત જેવાં મધુર વચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્ભાગ્ય સાંનિધ્ય ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (**અણહિલવાડ પાટણ** પ્રાપ્ત થયું, જેમના દિવંગત (વિ. સં. ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલ વૈદુષ્ય આશ્રય—વિહીન થયું, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું.[૧] ગુજરાત એ સપૂત મહાન્ વિદ્વાન્ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સ્મારક આપણે કરી શકીએ?

---

૧ 'वैदुष्यं विगताश्रय श्रितवति श्रीहेमचन्द्रे दिवम् ।'

જેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્દભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પટ્ટધર **પ્રબંધશતકાર** મહાકવિ **રામચંદ્ર**, **નાટ્યદર્પણ**-વિવરણ, અને દ્રવ્યાલંકાર-વૃત્તિમાં **રામચંદ્ર**ના સહકારી ગુણચંદ્ર, તેમના અનેકાર્થ-કોશને કૈરવાકરકૌમુદીથી વિકસાવનાર **મહેન્દ્રસૂરિ**, **સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર **વર્ધમાનગણિ**, **ચંદ્રલેખા**-પ્રકરણકાર **દેવચંદ્રમુનિ**, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં સાહાય્ય કરનાર **યશશ્ચંદ્ર** જેવા **ગુરુભક્ત** વિદ્વાન્ શિષ્યો[1] ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતાં જેઓ યશોદેહે અદ્યાપિ અમર છે.

અજયદેવરાજાના માન્ય રાજનીતિજ્ઞ મંત્રીશ્વર કવિ **યશઃપાલે** **મોહરાજ-પરાજય** નાટક (રચના વિ. સં. ૧૨૩૦-૩૨ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, **સોમપ્રભાચાર્યે** કુમારપાલ-પ્રતિબોધ (રચના વિ. સં. ૧૨૪૧ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, **પ્રભાચંદ્રસૂરિએ** **પ્રભાવક**-ચરિત (રચના વિ. સં. ૧૩૩૪)માં, **મેરુતુંગસૂરિએ** પ્રબંધ-ચિંતામણિ (રચના વિ. સં. ૧૩૬૧)માં, **રાજશેખરસૂરિએ** **પ્રબંધકોશ** (રચના વિ. સં. ૧૪૦૫)માં, **જયસિંહસૂરિએ** કુમારપાલ-ચરિત મહાકાવ્ય (રચના વિ. સં. ૧૪૨૨)માં, **જિનમંડનગણિએ** કુમારપાલ-પ્રબંધ (રચના વિ. સં. ૧૪૯૨)માં, **ચારિત્રસુંદરગણિએ** કુમારપાલ-ચરિત કાવ્ય (રચના આશરે વિ. સં. ૧૫૨૫)માં, તથા **દેવપ્રભ**-ગણિ, **હીરકુશલ**, કવિ **ઋષભદાસ**, કવિ **જિનહર્ષ**, વગેરેએ કુમારપાલ-રાસો (રચના વિ. સં.૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)માં અને બીજા પણ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં તથા **હેમચંદ્રાચાર્યના** ગ્રંથો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવચૂરિ, ટીકા-ટિપ્પની કે અન્ય યોજના કરતાં

---

૧ વિશેષ માટે લેખકની **નલ-વિલાસ** નાટક(ગા. ઓ. સિ.)ની સં. પ્રસ્તાવના જુઓ.

જેમના જીવનના સુયશઃ–સુવાસને મનોહર વચન–પુષ્પોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે; પરંતુ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે? મુખ્યતયા કુમારપાલ સાથે સંબંધ ધરાવતો તે પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિષષ્ટિ–શલાકાપુરુષ–ચરિત્ર મહાકાવ્ય (પર્વ ૧૦માના સર્ગ ૧૧, ૧૨)માં ભગવાન્ **મહાવીર**ની ભવિષ્યવાણી સૂચવતાં તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—**સિંધુ–સૌવીર** દેશના **વી**તભય પત્તનમાં પોતાના સમયમાં બનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને પાછળથી ધૂળમાં દટાયેલી ઉચ્ચ જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાંથી મેળવી તેનું સન્માન–પૂજન કેવી રીતે કરાવશે? તે સંબંધમાં **અભય**કુમારના પૂછવાથી **મહાવીરે** જણાવ્યું હતું; તેમાં સૂચવ્યું છે કે :—

મહાવીરની ભવિષ્યવાણીમાં

"**સૌરાષ્ટ્ર**, **લાટ** અને ગૂર્જરની સીમામાં અનુક્રમે **અણહિલ**પાટક નામનું નગર થશે.[૧] **આર્ય**ભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણોનું નિકેતન-સ્થાન, તે **અર્હદ્**ધર્મનું એકછત્રરૂપ તીર્થ થશે.

ત્યાં ચૈત્યો (જિન-મંદિરો)માં રહેલી રત્નમયી નિર્મલ **અર્હત્**પ્રતિ-

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે **ચૌલુક્ય**વંશ અપરનામવાળા સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમાં ચોથા પદ્યથી ૧૩૪ પદ્ય સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્વારા **અણહિલપાટક** પુર(**પાટણ**)નું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ સર્ગની બીજી ગાથાથી ૨૭મી ગાથા પર્યન્ત ૨૬ ગાથાઓથી **અણ**હિલ્લનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની **પાટણ**ની ઋદ્ધિ–સમૃદ્ધિનો જે ઊંચો ખ્યાલ તેઓએ કરાવ્યો છે; તે **પાટણ**ની સાચી પ્રભુતા જાણવા ઇચ્છનારે–ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષરે લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે.

માઓ **નંદીશ્વર** (દ્વીપ) વગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે, સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલંકૃત થયેલાં શિખરોવાળાં ચૈત્યો(જિનમંદિરો) વડે તે(**પાટણ** નગર) સુશોભિત થશે.

ત્યાં વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)જનો પ્રાયે અતિથિઓને સંવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાં વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારા અને પાત્રોમાં દાન-શીલ (દાન-સ્વભાવ-સદાચારવાળા) થશે.

અલકા(કુબેરની રાજધાની)માં રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાંના ધનિકો શ્રદ્ધાલુ **આર્હતો**(જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-બિંબ, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા)માં દ્રવ્ય અત્યન્ત વાવશે.[૧]

તે નગરમાં વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુષમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાઙ્મુખ થશે.

કુમારપાલ–પરિચય

હે **અભય**! અમારા નિર્વાણ પછી જ્યારે ૧૬૬૯ (વિ. સં. ૧૧૯૯) વર્ષો જશે, ત્યારે તે નગર(**પાટણ**)માં **ચૌલુક્ય**-કુલમાં ચંદ્ર જેવો મહાબાહુ (મહાપરાક્રમી), પ્રચંડ અખંડ શાસન(આજ્ઞા)વાળો **કુમારપાલ ભૂપાલ** થશે.

---

૧. આ ૭ ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના **યોગશાસ્ત્ર**(જૈનધર્મ-પ્રસારક સભા-ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમાં મહાશ્રાવકનું સ્વરૂપ સૂચવતાં ૧૧૯મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પરિપાલન કરતાં પરમ ઋદ્ધિ પમાડશે (અભ્યુદય તરફ લઈ જશે).

ઋજુ(સરલ) હોવા છતાં પણ અતિચતુર, શાંત હોવા છતાં પણ આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં ઇંદ્ર જેવો, ક્ષમાવાન્ હોવા છતાં પણ અધૃષ્ય (પરાભવ ન કરી શકાય તેવો) તે રાજા(કુમારપાલ) લાંબા સમય સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે.

હિત કરનાર ઉપાધ્યાય અંતેવાસી(શિષ્ય)ને જેમ વિદ્યાપૂર્ણ બનાવે, તેમ તે રાજા લોકોને પોતાની સદૃશ ધર્મનિષ્ઠ કરશે.

શરણ ઈચ્છનારાઓને શરણ્ય(શરણ આપવામાં સાધુ), પરનારી-સહોદર તે રાજા, ધન કરતાં અને પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને બહુ માનશે(બહુ માન આપશે).

તે(કુમારપાલ), પરાક્રમવડે, દાનવડે, દયાવડે, આજ્ઞાવડે અને બીજા પુરુષ-ગુણોવડે અદ્વિતીય થશે.

તે(કુમારપાલ), કૌબેરી (ઉત્તર) દિશાને તુરુષ્ક(તુર્કસ્તાન) સુધી, ઐન્દ્રી(પૂર્વ દિશા)ને ત્રિદશાપગા(ગંગા નદી) સુધી, દક્ષિણ દિશાને વિંધ્યાચલ સુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર સુધી સાધશે.[1]

---

૧ કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થતાં તેને અસમર્થ સમજી **સપાદલક્ષના શાકંભરીશ્વર આન્નરાજે (અર્ણોરાજે)** અન્ય રાજાઓ સાથે મળી જઈ વિરોધ દર્શાવતાં કુમારપાલે ત્યાં જઈ રણસંગ્રામમાં પરાક્રમથી યુદ્ધ ખેલી તેના હાથી પર ચડી જઇ **આન્ન(અર્ણોરાજ)**ને હાથી પરથી પાડી શૂરવીરતાથી પરાસ્ત કર્યો; એથી **આન્નરાજે** પોતાની કન્યા **જલ્હણા** કુમારપાલને પરણાવી અને રત્નો, હાથી વગેરેની ઉત્તમ ભેટોથી સંતુષ્ટ કર્યો. એનું વિસ્તારથી વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૬થી ૧૯)માં આપ્યું છે, તથા કુમારપાલની સેનાએ **માલવાના** રાજા **બલ્લાલને** જીત્યાનું પણ ત્યાં વર્ણન છે, **મહારાષ્ટ્ર** વિગેરે દેશોમાંથી આવેલા મંગલપાઠકોદ્વારા કરાતી

કુમારપાલની સ્તુતિ પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧લા)માં સૂચવી છે. તથા કુંકણ (કોંકણ)ના અધીશ **મલ્લિકાર્જુન**ને કુમારપાલે યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો, કુમારપાલના સૈન્યે **મલ્લિકાર્જુન**નો શિરચ્છેદ કર્યો અને દક્ષિણ દિશામાં કુમારપાલનું સ્વામિત્વ થયું-એ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય(સર્ગ ૬ઠ્ઠા)માં આપ્યું છે; તથા પશ્ચિમ દિશાના સ્વામી **સિંધુપતિ** કુમારપાલનો આજ્ઞાવર્તી થયો હતો, **યવનદેશ** (તુર્કસ્તાન)ના રાજાએ કુમારપાલને પ્રસન્ન રાખવા ઉપાય ચિંતવ્યો હતો, ઉવ્વે(ચ્ચે)શ્વર તેનો મિત્ર થયો હતો, **વારાણસી**ના સ્વામિએ કુમારપાલના દ્વારને શોભાવ્યું હતું, **મગધ**-દેશના રાજાએ ભેટણું આપ્યું હતું, **ગૌડ**દેશના રાજાએ મોટા હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા, કુમારપાલની સેનાથી કન્યકુબ્જ(કનૌજ)ના રાજાને ભય થયો હતો, ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલના સૈન્યની છાવણી જોતાં ભયથી દશાર્ણદેશના રાજાનું મરણ થયું હતું અને કુમારપાલના સૈન્યે તેની રાજધાનીની (દશાર્ણ-દેશની) રાજ-સમૃદ્ધિને કુમારપાલને સ્વાધીન કરી હતી, કુમારપાલની સેનાએ **ચેદીશ્વર**ના માનનું ખંડન કર્યું હતું, કુમારપાલે રેવા(**નર્મદા**)ના તટ પર પડાવ નાખ્યો હતો, **મથુરાધીશે** કનક વગેરે સમર્પણ કરી કુમાર-પાલના સૈન્યથી પોતાના પુરની રક્ષા કરી હતી, કુમારપાલના આરાધન માટે જંગલપતિ(રાજપૂતાના રાજા)એ હાથીઓ ભેટ ધરી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી. એ સર્વનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ-જ્ઞાત પ્રામાણિક વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે ઉપર્યુક્ત પ્રા. **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય(સર્ગ ૬ઠ્ઠા)માં આપેલું છે.

ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષો (૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો, ૯ વાસુ-દેવો, અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો)નાં ચરિત્રની રચના કરવામાં કારણભૂત કુમાર-પાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણા હોવાથી હેમચંદ્રાચાર્યે તે મહાકાવ્યના અંતમાં પણ પરિમિત શબ્દોમાં કુમારપાલનો ઉચિત પરિચય કરાવતાં પ્રકાશિત કર્યું છે કે-

" **ચેદિ**, **દશાર્ણ**, **માલવા**, **મહારાષ્ટ્ર**, **અપરાન્ત**, **કુરુ**, **સિંધુ**, અને અન્ય શ્રેષ્ઠ દુર્ગ (દુર્ગ-કિલ્લાવાળા અને દુઃખે ગમન કરી શકાય તેવા) દેશોને બાહુ-પરાક્રમશક્તિથી જિતનાર, વિષ્ણુ જેવા, **ચૌલુક્ય**, **મૂલરાજ**ના અન્વયમાં થયેલા **પરમાર્હત**, વિનયવાન્ કુમારપાલ પૃથ્વીપાલે એક વખતે તે (આચાર્ય હેમચંદ્ર)ને નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે :—

" હે સ્વામિ ! ૧ શિકાર, ૨ જુગાર, ૩ મદિરા વગેરે જે કંઈ પણ નારકીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ છે, તે સર્વ—નિર્નિમિત્ત(નિષ્કારણ-કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના) ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા-એવા **આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી** મેં પૃથ્વીમાં નિષિદ્ધ કર્યું છે-અટકાવ્યું છે, તથા પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન મેં મૂકી દીધું છે-લેવું બંધ કર્યું છે, તથા **અર્હચ્ચૈત્યો**(**જિન**-મંદિરો)થી પૃથ્વીને મેં વિભૂષિત કરી છે; એવી રીતે હાલમાં હું **સંપ્રતિ**(પહેલાં થયેલ જૈનરાજા) જેવો થયો છું.

પહેલાં આપે મારા પૂર્વજ ભક્તિમાન્ **સિદ્ધરાજ** મહારાજાની પ્રાર્થનાથી, સુંદર વૃત્તિથી સુગમ, તથા અંગો(**લિંગાનુશાસન**, **ધાતુપારાયણ** વગેરે) સહિત વ્યાકરણ રચ્યું હતું, અને મારે માટે નિર્મલ **યોગશાસ્ત્ર** રચ્યું હતું, તથા લોકો માટે **દ્વયાશ્રય**, **છંદ**, **અલંકાર**, **નામસંગ્રહો**(કોશો) વગેરે અન્ય શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં છે. જો કે લોકો પર ઉપકાર કરવાના કાર્યમાં આપ સ્વયમેવ (પોતાની મેળે જ) સજ્જ છો; તો પણ હું આ પ્રાર્થના કરું છું કે-મારા જેવા મનુષ્યના પરિબોધ (પ્રતિબોધ) માટે આપ ૬૩ શલાકાપુરુષો(ઉત્તમ-રેખાને પામેલા પુરુષો)નાં ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો." એ પ્રમાણે તે (કુમારપાલ)ના ઉપરોધ(પ્રેરણા)થી હેમચંદ્રાચાર્યે ધર્મોપદેશરૂપ અદ્વિતીય ફલથી પ્રધાન અને મનોહર એવા **શલાકાપુરુષોના** ઇતિવૃત્ત(ઇતિહાસ)ને વચનોના વિસ્તારમાં સ્થાપ્યો.' એ આશયને સૂચવતાં પદ્યો આ પ્રમાણે છે—

" जिष्णुश्चेदि-दशार्ण-मालव-महाराष्ट्रापरान्तान् कुरून्,
सिन्धूनन्यतमांश्च दुर्गविषयान् दोर्वीर्यशक्त्या हरिः ।
चौलुक्यः परमार्हतो विनयवान् श्रीमूलराजान्वयी,
तं नत्वेति **कुमारपाल**पृथिवीपालोऽब्रवीदेकदा ॥
पापर्द्धि-द्यूत-मद्य-प्रभृति किमपि **यन्नारकायुर्निमित्तं,**
तत् सर्वं निर्निमित्तोपकृतिकृतधियां प्राप्य युष्माकमाज्ञाम् ।
स्वामिन् ! उर्व्यां **निषिद्धं धनमसुतमृतस्याथ मुक्तं तथाऽर्ह-**
च्चैत्यैरुत्तंसिता भूरभवमिति समः सम्प्रतेः सम्प्रतीह ॥
पूर्वं पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याच्ञया,
साङ्गं व्याकरणं सुवृत्ति-सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा ।
मद्धेतोरथ **योगशास्त्रममलं** लोकाय च **द्व्याश्रय—**
च्छन्दो-ऽलङ्कृति-नामसङ्ग्रह-मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि ॥

આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન પછી—

તે રાજા (કુમારપાલ), અન્યદા [1]વજ્રશાખામાં મુનિ [2]**ચંદ્ર**ના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા **આચાર્ય હેમચંદ્રનાં** દર્શન કરશે. મેઘનાં દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમનાં દર્શનથી તે (રાજા) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ (હેમચંદ્રાચાર્ય)ને વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (ઉત્સુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમાં ધર્મ-દેશના કરતા તે સૂરિને વંદન કરવા માટે, તે રાજા **શ્રાવક અમાત્ય** સાથે જશે.

लोकोपकारकरणे स्वयमेव यूयं, सज्जाः स्थ यद्यपि तथाप्यहमर्थयेऽदः।
मादृग्जनस्य परिबोधकृते **शलाका-पुंसां** प्रकाशयत वृत्तमपि **त्रिषष्टेः**॥
तस्योपरोधादिति **हेमचन्द्राचार्यः शलाकापुरुषेतिवृत्तम्**।
धर्मोपदेशैकफलप्रधानं, न्यवीविशच्चारु गिरां प्रपञ्चे॥"

૧-૨. આ **વજ્રશાખા** અને **ચંદ્ર**કુલનો વિસ્તારથી પરિચય હેમચંદ્રાચાર્યે **પરિશિષ્ટપર્વ**માં આપ્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યે અતિવિસ્તૃત છત્રીશહજાર શ્લોકપ્રમાણ દસપર્વવાળા **ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર** નામના મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી પ્રશસ્તિ પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાં વિશેષમાં **કોટિક** ગણ, **વજ્ર**શાખા અને **ચંદ્ર**ગચ્છમાં થયેલા પોતાના સુયશસ્વી પૂર્વજ **યશોભદ્રસૂરિ** (ગિરનારમાં **નેમિજિન**-સન્મુખ શિલા પર સમાધિસ્થ થઈ ૧૩ દિવસોના અનશનથી સ્વર્ગવાસી થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ** (પ્રા. **સ્થાન**ક ગ્રંથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને **ગુણસેનસૂરિ**ના શિષ્ય **દેવચંદ્રસૂરિ**નો પોતાના ગુરુ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કે—

"અવનિને પવિત્ર કરનાર, અદ્વિતીય જંગમતીર્થ, સ્યાદ્વાદરૂપી ગંગાને પ્રકટાવવામાં હિમાચલ જેવા, વિશ્વને પ્રબોધ કરવામાં સૂર્ય જેવા, જેઓ **સ્થાન**કવૃત્તિ અને **શાંતિ**ચરિત (વિ. સં. ૧૧૬૦માં **ખં**ભાતમાં **જ**યસિંહના રાજ્યમાં બારહજાર શ્લોકપ્રમાણ પ્રાકૃત મહાકાવ્ય)ની રચના કરીને પરમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેઓ અત્યંત તપસ્વી અને પ્રભાવશાલી **દેવચંદ્રસૂરિ** થયા; તેમના ચરણ-કમલને સેવતા ભ્રમર જેવા, તથા તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન-સંપત્તિ અને મહોદય પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય **હેમચંદ્ર** થયા." એવી રીતે પોતાનો નમ્ર પરિચય કરાવ્યો છે—

તે રાજા(કુમારપાલ), તત્ત્વ(૧ દેવ, ૨ ગુરુ, ૩ ધર્મ)ને ન જાણવા છતાં પણ ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરીને, તે આચાર્ય(હેમચંદ્ર)ને ભાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે.

" शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवनेः पावित्र्यकृज्जङ्गमं,
स्याद्वाद-त्रिदशापगा-हिमगिरिर्विश्वप्रबोधार्यमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्ति-शान्तिचरिते प्राप्तः प्रसिद्धिं परां,
सूरिर्भूरितपः-प्रभावबसतिः श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥
आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत्, तत्पा(त्प)दाम्बुज-षट्पदः ।
तत्प्रसादादधिगत-ज्ञानसम्पन्महोदयः ॥ "

તેમના યોગશાસ્ત્રમાં હિંસા-નિષેધ, તથા માંસ, મદિરા, શિકાર વગેરેના ત્યાગ માટે સમર્થ ઉપદેશો તથા શ્રાવકોના આચાર પણ દર્શાવેલ છે.

પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ ભૂપાલે સાંભળવા ઇચ્છ્યું હતું, એથી એ જ ચૌલુક્ય મહારાજાની અભ્યર્થનાથી તેમણે આ યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી તથા એ અધ્યાત્મોપનિષત્ નામના પટ્ટબંધવાળા ઉત્તમ ઉપદેશમય બાર પ્રકાશોથી શોભતા સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ (૧૨૦૦૦-બારહજાર શ્લોક-પ્રમાણ) પણ એ જ મહારાજાની પ્રાર્થનાથી પ્રેરાઇને તેઓએ રચી હતી-તેવો ઉલ્લેખ ત્યાં કર્યો છે—

" या शास्त्रात् स्व(सु)गुरोर्मुखादनुभवाच्चाज्ञायि किञ्चित् क्वचित्,
योगस्योपनिषद् विवेकिपरिषच्चेतश्चमत्कारिणी ।
श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यर्थमभ्यर्थनाद्,
आचार्येण निवेशिता पथि गिरां श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥ "

તથા વિવરણના અંતમાં—

" इति श्रीपरमार्हतश्रीकुमारपालभूपालशुश्रूषिते आचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितेऽध्यात्मोपनिषन्नाम्नि सञ्जातपट्टबन्धे श्रीयोगशास्त्रे स्वोपज्ञं द्वादशप्रकाशविवरणं समाप्तम् ।

श्रीचौलुक्यक्षितिपतिकृतप्रार्थनाप्रेरितोऽहं,
तत्त्वज्ञानामृतजलनिधेर्योगशास्त्रस्य वृत्तिम् ।
स्वोपज्ञस्य व्यरचयमिमां तावदेषा च नन्द्याद्,
यावज्जैनप्रवचनवती भूर्भुवःस्वस्त्रयीयम् ॥ "

(તે રાજા(કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હેમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અણુવ્રતો (શ્રાવકોનાં વ્રતો) સ્વીકારશે. બોધ પામતાં તે રાજા શ્રાવકોના આચારનો પારગામી થશે.[1] આસ્થાન(રાજ-સભા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે-વિનોદ પમાડશે.

પ્રતિદિન (? પર્વ દિનોમાં) પ્રાયે બ્રહ્મચર્ય કરનાર તે રાજા, અન્ન, શાક, ફલ વગેરેના નિયમોને ગ્રહણ કરશે.

સુબુદ્ધિશાલી તે રાજા(કુમારપાલ), સાધારણસ્ત્રી(વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્નીઓને પણ વર્જશે અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે બોધ પમાડશે.

તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશદ્વારા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનો જાણકાર થઈ તે રાજા બીજાઓને પણ બોધિ(જૈનધર્મ-શ્રદ્ધા)-પ્રદાન કરશે.

અર્હદ્-ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ પાંડુરંગ વગેરે બ્રાહ્મણો વગેરે હશે. તે પણ તે(કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી ગર્ભ-શ્રાવકો જેવા થશે.

શ્રાવકનાં વ્રતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મજ્ઞ રાજા,[1] ચૈત્યો(જિનો)ને પૂજ્યા વિના અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના ભોજન કરશે નહિ.

---

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પઠન માટે (તેણે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય-ભક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકારામાં) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું વીશપ્રકાશમય વીતરાગ-સ્તોત્ર રચ્યું હતું, તેના અંતમાં પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શુભ આશીર્વાદ પ્રકટ કર્યો છે—

"શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભવાદ્, વીતરાગસ્તવાદિતઃ ।
કુમારપાલભૂપાલઃ, પ્રાપ્નોતુ ફલમીપ્સિતમ્ ॥"

તે (કુમારપાલ રાજા), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોનાં દ્રવ્યને ગ્રહણ કરશે નહિ[૧]; ખરેખર જે વિવેકનું ફલ છે, અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે.

---

૧ દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૦ શ્લો. ૩૮–)માં હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે—"મહારાજા કુમારપાલે એક વખત મધ્યરાતે કોઈ રડતી સ્ત્રીનો કરુણ આર્તસ્વર સાંભળ્યો. વેપ-પરાવર્તન કરી મહારાજા ત્યાં ગયા અને તેના દુઃખનું કારણ જાણ્યું કે-'પતિ-પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતાં પોતાનું ધન રાજા લઈ લેશે, એવા અધિક દુઃખદાયક આઘાતથી જીવનથી કંટાળી તેણી ગળે ફાંસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી'–રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે-'પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન, આ રાજા લેશે નહિ' અને એ પછી કુમારપાલે અમાત્યોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી."

હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં પાટણમાં રચેલા કુમારપાલપ્રતિબોધ(ગા. ઓ સિ.) નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં આ સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે-હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી ત્રીજા અણુવ્રતમાં અદત્ત-ધન ન લેવાનો નિયમ લેતાં બહુ પીડા કરનાર અને પાપ-બંધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રડતી સ્ત્રીઓના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ લીધો હતો-એ પ્રસંગે ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેની પ્રશંસા કરી હતી કે-

"न यन्मुक्तं पूर्वं रघु-नघु(हु)ष-नाभाग(क)-भरत—
प्रभृत्युर्वीनाथैः कृतयुगकृतोत्पत्तिभिरपि ।
विमुञ्चन् सन्तोषात् तदपि रुदती-वित्तमधुना,
कुमारक्ष्मापाल ! त्वमसि महतां मस्तकमणिः ॥"

ભાવાર્થ :—હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં થઈ ગયેલા રઘુ, નઘુ(હુ)ષ, નાભાગ(ક), ભરત વગેરે રાજાઓએ પણ જે મૂક્યું ન હતું તે રુદતી-વિત્ત (પતિ-પુત્ર વિનાની રડતી-નિર્વાંશ સ્ત્રીઓના ધન)ને હાલ (કલિયુગમાં પણ) સંતોષથી મૂકી દેતો તું મહાપુરુષોમાં પણ શિરોમણિ છે.

મોહરાજ-પરાજય નાટકમાં કુમારપાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંડુ વગેરે (રાજાઓ)એ પણ તજી ન હતી, તેને પોતે (કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણ ત્યાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ–અહિંસા પળાવનાર) તે રાજા (કુમારપાલ) વિદ્યમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વગેરે તો દૂર રહો; માંકણ, જૂ વગેરેને પણ અંત્યજો(ચંડાલ જેવા હલકા ગણાતા લોકો) પણ હણશે નહિ.

" पञ्चासश्च कुमारपालनृपतिर्जज्ञे स चन्द्रान्वयी,
जैनं धर्ममवाप्य पापशमनं श्रीहेमचन्द्राद् गुरोः ।
निर्वीराधनमुज्झता विदधता द्यूतादिनिर्वासनं,
येनैकेन भटेन मोहनृपतिर्जिग्ये जगत्कण्टकः ॥ "

ભાવાર્થ :—ચંદ્રવંશી તે કુમારપાલ રાજા લક્ષ્મીના આશ્રય-સ્થાન-રૂપ થયો, શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ-શમન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વીરાઓના ધનને મૂકી દેતાં, તથા દ્યૂત (જુગાર) વગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુભટે જગતમાં કંટક જેવા મોહરાજાને જિત્યો હતો.

મોહપરાજય નાટક (ગા. ઓ. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મરાજાને ઉદ્દેશી કહે છે કે—

" निर्वीराधनमुज्झितं विदलितं द्यूतादिलीलायितं,
देवानामपि दुर्लभा प्रियतमा प्राप्ता कृपासुन्दरी ।
ध्वस्तो मोहरिपुः कृता जिनमयी पृथ्वी भवत्सङ्गमात्,
तीर्णः सङ्गरसागरः किमपरं तत् स्याद् यदाशास्महे ॥ "

ભાવાર્થ :—હે ધર્મરાજ ! આપના સંગમથી નિર્વીરા (પતિ–પુત્રાદિ-રહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, દ્યૂત વગેરેની લીલા વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાસુંદરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને યુદ્ધ-સાગર તર્યો, તો બીજું શું છે કે જેની આગે આશા કરીએ ?

પાછળના ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે–આવા નવારસીયા ધનથી રાજ્યને ૭૨ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

પાપર્દ્ધિ(પારધી–શિકારી–કર્મ)નો નિષેધક તે રાજા વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગ જાતિઓ(જંગલમાં વસતાં હરણો વગેરે) ગોષ્ઠ–(વાડા)માં રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિઘ્ને રોમંથ કરતી (વાગોળતી) થશે.

શાસનમાં(આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં) ઈંદ્ર જેવો તે રાજા જલચર, સ્થલચર અને ખચર(પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાંથી સદા બચાવશે.[1]

---

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સં. દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમાં, શ્લો. ૫થી ૨૨)માં જણાવ્યું છે કે રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતાં કુમારપાલે એક વખતે–ફાગણ શુદિ એકાદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામાં ત્રણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ–કૃપાપાત્ર–બિચારાં) પશુઓને બલાત્કારથી ખેંચી –પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો. તેને બોલાવી પૂછતાં જણાયું કે–પૈસા માટે તે, ખાટકી–કસાઈની દુકાને પશુઓ(બકરાં)ને આપવા જતો હતો. એવી રીતે માંસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. 'એવી રીતે પશુઓના વધ થાય–એમાં પૃથ્વીનું શાસન કરનાર ભૂપાલના સુવાસિત યશની ક્ષતિ ગણાય' ઉત્કૃષ્ટ ગંધવાળા દૂધને અને સુગંધી કલમ (ચોખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તજી લોકો દુર્ગંધી માંસને સુગંધી બનાવી ખાવા ચાહે–એ શાસન કરનારા રાજાનો દુર્વિવેક ગણાય. પ્રજા રાજાને અનુસરનારી હોય છે. એવી રીતે નિર–પરાધી પશુઓનો વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હું ન અટકાવું–ન રોકું તો મારામાં ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે–એમ ન ગણાય; હું કર લઉં છું, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઉં છું–એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઉં. ગંગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મારી સ્તુતિ કરે છે કે– 'કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાળુ છે' તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ–વધ થવા દઉં તો ધિક્કારપાત્ર ગણાય. મારા જેવો રાજા હોવા છતાં યમ–રાજના કિંકર જેવા ક્રૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ–વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય. અહો ! ખેદની વાત છે કે–ક્રૂર કર્મવાળા લોકો હસતાં હસતાં પશુઓને હણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં યમદૂતો દ્વારા હણનાર પોતાના આત્મા સંબંધમાં

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાજાની આજ્ઞાને વશ થઈ ખરાબ સ્વપ્નની જેમ માંસની કથાને પણ ભૂલી જશે.

જે મદ્ય(મદિરા)ને પહેલાં દશાર્હો(યાદવો)એ શ્રાવકો હોવા છતાં પણ સર્વથા તજ્યું ન હતું, તે મદ્યને પવિત્રાત્મા તે(મદિરાત્યાગી કુમારપાલ) સર્વત્ર અટકાવશે.

શોક કરતા નથી.' જંતુ-વધ કરવામાં મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાજાએ (કુમારપાલે) તેવું મહાપાપ કરનારને બીજાં પાપ કરનારા કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી અને અધિકારીઓએ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ-ઘોષણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો, માંસાહાર તજી લોકો નિર્દોષ ભોજન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અભય-દાન, ન્યાય-પાલન વગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી'-એવી પ્રખ્યાતિ થઈ. લક્ષ્મીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે લક્ષ્મી-રહિત કરી શકતો, કરુણા (જીવ-દયા) વિષયમાં શ્રદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચનોવડે ઉલ્લસિત શ્રદ્ધાવાળા કરતો. તેના પ્રશંસનીય શાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી, શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞોમાં ઋષિઓદ્વારા પશુઓની આહુતિ અપાતી નહિ, પરંતુ યવોથી આહુતિ અપાતી-એ વગેરે સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સં. દ્વચાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા (કાંડ ૩, શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોનો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે—

"कुमारपालश्चौलुक्यो, राजर्षिः परमार्हतः।
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा, मारि-व्यसन-वारकः॥"

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે-કુમારો(શિશુ-બાલકો)ની જેમ પ્રજાને પાલન કરવાથી અને કુ=પૃથ્વી તથા મા=લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ **કુમારપાલ.** ચુલુકના અપત્ય હોવાથી ૨ **ચૌલુક્ય.** ૭ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શોભતા હોવાથી રાજા તથા ક્ષમા વગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ = ૩ **રાજર્ષિ.** આનો અર્હન્ દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ **પરમાર્હત.** મૃત્યુ

તે રાજા, મહીતલમાં મદ્ય–સંધાન(દારૂની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુંભાર પણ મદ્યનાં ભાંડો(વાસણો) ઘડશે નહિ.

મદ્યના નિત્ય વ્યસન(કુટેવ)થી ક્ષીણ—સંપત્તિ(દરિદ્ર) થયેલા જે મદ્ય પીનારા (દારૂડીઆ), તે રાજા(કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી મદ્ય તજશે, તેમને સંપદાઓ થશે.[1]

જે દ્યૂત(જુગાર)ને પૂર્વે થઈ ગયેલા **નલ** વગેરે રાજાઓએ પણ તજ્યું ન હતું, તે દ્યૂત(જુગાર)નું નામ પણ, તે રાજા(કુમારપાલ) પોતાના વૈરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે.[2]

તે રાજા(કુમારપાલ)ના ઉદયવંત શાસનમાં, તેની મેદિનીમાં પારેવાની પણ–ક્રીડા (હોડ–સરતથી થતી રમતો) અને કૂકડાઓનાં યુદ્ધો વગેરે પણ થશે નહિ.[3]

પામનારના–નિર્વીરાના દ્રવ્યને મૂકનાર–ન ગ્રહણ કરનાર થવાથી ૫ **મૃત-સ્વ-મોક્તા.** અહિંસા વગેરે લક્ષણવાળો ધર્મ જ એનો આત્મા હોવાથી ૬ **ધર્માત્મા.** મારિને–પ્રાણિવધને સર્વથા લોકમાં વારણ કરનાર–નિષેધક થવાથી ૭ **મારિ-વારક.** તથા શિકાર, જુગાર અને મદિરા–પાન વગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર-નિષેધક થવાથી ૮ **વ્યસન-વારક.** એવાં નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજા કુમારપાલના પરિચય અને વર્ણન સંબંધમાં સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યના ૧૬મા સર્ગથી ૨૦મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રોક્યા છે. પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિબોધિત ભક્ત મહારાજાનું સદ્ગુણ-મય સત્કર્તવ્ય–વિભૂષિત જીવન–ચરિત, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યું છે. તથા સ્વોપજ્ઞ દેશીનામમાલા-ની અને છંદોડનુશાસનની વ્યાખ્યાઓમાં ઉદાહરણ તરીકે અનેકવાર **ચૌલુક્ય** કુમારપાલની પ્રશંસાનાં પદ્યો ઉચ્ચાર્યાં છે.

૧, ૨, ૩. હેમચંદ્રાચાર્યના **યોગશાસ્ત્ર**માં તથા **મોહરાજપરાજય** અને **કુમારપાલ-પ્રતિબોધ**માં એ વિષે વિસ્તારથી પ્રવચન છે.

અનહદ વૈભવવાળો તે રાજા (કુમારપાલ), પ્રાયે પ્રત્યેક ગામોમાં જિનાયતનો (જિન-મંદિરો) દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે.[1]

તે રાજા (કુમારપાલ), સમુદ્ર પર્યંતના મહીતલ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમાં અર્હત્પ્રતિમા (જિન-મૂર્તિ)ઓનો રથયાત્રાનો ઉત્સવ કરશે.

તે રાજા (કુમારપાલ), દ્રવ્યોનું દાન દઈ, જગત્‌ને અનૃણ કરી, પૃથ્વીમાં પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે."

ભગવાન્ મહાવીરની ભવિષ્યવાણીને સાચી પૂરવાર કરનારા કુમારપાલ જેવા પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપર્યુક્ત

---

૧ હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રા. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨ના)માં કુમારપાલના જીવનના નિત્યચર્યા દર્શાવતાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે—"કુમારપાલ ભવ્ય હાથી પર આરૂઢ થઈ ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત **કુમાર-વિહાર** નામના પાર્શ્વજિન-મંદિરમાં જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-સ્નાત્ર વગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આકર્ષક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કરાવતો, તે પછી ગુરુને પ્રણામ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાંભળતો હતો."

પાટણમાં કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમાર-વિહારનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ **રામચંદ્રે** કુમારવિહારશતક નામના છટાબદ્ધ સુંદર કાવ્યમાં કર્યું છે; તેના પ્રારંભનાં અને પ્રાન્તનાં તે નામના નિર્દેશવાળાં પદ્યો આ પ્રમાણે છે—

" आश्चर्यमन्दिरमुदारगुणाभिरामं, विश्वम्भरा-प्रणयभू-तिलकायमानम् ।
तेजांसि यच्छतु **कुमारविहार**नाम, भूमीभुजश्चुलुकवंशभवस्य चैत्यम् ॥"

"आस्तां तावन्मनुष्यः प्रकृतिमलिनधीः शश्वदालोकचक्षु-
र्वक्तुं वक्त्रैश्चतुर्भिर्विधिरपि किमलं तस्य सौन्दर्यलक्ष्मीम् ? ।
क्षीणाशेषाभिलाषः परमलयमयं स्थानमाप्तोऽपि यस्मिन्,
आस्थां श्रीपार्श्वनाथस्त्रिभुवनगुरुरारामचन्द्रश्चकार ॥"

સુયશસ્વી પ્રયત્નો પ્રત્યે સર્વ કોઈ સજ્જનો આદર દર્શાવે અને સહસા જાણતાં-અજાણતાં તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો-અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજનતા દર્શાવે-એમ ઇચ્છીશું.

પરિશિષ્ટ

[જૈનયુગ, મુંબઈના સંવત્ ૧૯૮૩ના વૈશાખના અંકમાં 'ભારવિનું (?) ભટ્ટિકાવ્ય' એ નામથી પ્રકાશિત.]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યનું ગૂજરાતી ભાષાંતર સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું, જે વડોદરા દેશી કેળવણીખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯માં પ્રકટ થયું હતું. તેમાં વિશેષાવલોકન(પૃ. ૩૦)માં નીચેનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

" તે દ્વયાશ્રયકાવ્ય આ પ્રકારે ભારવિના ભટ્ટિકાવ્યને મળતું આવે છે, પણ ફેર એટલો છે કે ભારવિએ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે.[1] ત્યારે એ આશયથી રચેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કઠિન થઈ ગયો છે. ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો છે. "

સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા બી. એ. એલ એલ. બી. સોલીસીટરે ગત આઠમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મુંબઈ માટે લખેલા અને 'જૈનયુગ'(૧૯૮૩ના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ)માં તથા 'સાહિત્ય' (૧૯૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭ જાન્યુઆરી)

---

૧ મો. ગિ. કાપડિયાના લેખની ટિપ્પણીમાં આ સ્થળે સૂચવ્યું છે કે-' આમાં ગેરસમજણ છે. ભટ્ટિકાવ્યમાં પાંડવ અને રામચરિત્ર છે એટલે એમાં ઇતિહાસ ચાલુ છે.'-પરંતુ ભટ્ટિકાવ્યમાં **પાંડવચરિત્ર** જોવામાં આવતું નથી.

માં પ્રકાશિત થયેલા 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ' નામના લેખમાં પણ ઉપરનો ફકરો ટાંકેલો જોવામાં આવે છે. (જૈ૦ પૃ. ૯૬-૯૭ તથા સા૦ પૃ. ૨૫).

આ સંબંધમાં લક્ષ્ય ખેંચવું આવશ્યક છે કે-મહૂર્મ **મણિલાલ** ન. દ્વિવેદીએ **'ભારવિનું ભટ્ટિકાવ્ય'** પ્રમાદથી સ્વયં ગ્રંથ તપાસ્યા વિના લખ્યું જણાય છે. કારણ કે **ભારવિનું** કિરાતાર્જુનીય મહાકાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેનું **ભટ્ટિકાવ્ય** ક્યાંય હોય તેમ જાણવામાં નથી. **ભટ્ટિકાવ્ય** જે સુપ્રસિદ્ધ છે, જેનું અપરનામ **રામકાવ્ય** અને **રાવણવધ** પણ છે અને જે **મુંબઈ**, **કલકત્તા** વગેરે સ્થળેથી અનેક આવૃત્તિયોમાં પ્રકાશિત થયેલ સટીક મળી આવે છે, તેમ જેની હસ્તલિખિત પ્રતિયો પણ મળી શકે છે, તથા જેને કલકત્તા વિ૦ની યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃત પરીક્ષામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સ્થાન મળ્યું છે, તેના કર્તા **ભારવિ** હોવ તેમ જાણવા-જોવામાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો **શિશુપાલ-વધ** કાવ્ય **માઘ** કવિના નામથી **'માઘકાવ્ય'**ના નામે ઓળખાય છે, તેમ એ ઉપર્યુક્ત **રામકાવ્ય** પણ **ભટ્ટિકવિ**ના નામથી **ભટ્ટિકાવ્ય**ના નામે ઓળખાય છે; એટલે તેના કર્તાનું નામ **ભટ્ટિ** સ્પષ્ટ જણાય છે. જયમંગલકૃત ટીકા સાથે **મુંબઈ** નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી બધી આવૃત્તિયોમાં-મૂલ નીચે—"इति वलभीवास्तव्यस्य श्रीस्वामिसूनोर्भट्ट(ट्टि)-महाब्राह्मणस्य महावैयाकरणस्य कृतौ रावणवधे × ×" ઇત્યાદિ તથા ટીકામાં—'श्रीस्वामिसूनुः कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।' આવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

મુંબઈ સરકારી સંસ્કૃત સિરિઝમાં **મલ્લિનાથ**કૃત ટીકા સાથે પ્રકાશિત થયેલ અને **ગોવિંદશાસ્ત્રિ**-સંશોધિત નિ. સા. પ્રેસમાં છપાયેલ આવૃત્તિમાં પણ **ભટ્ટિકાવ્ય**ના કર્તાનું નામ **ભટ્ટિ** જોવામાં આવે છે.

કલકત્તામાં પ્રકાશિત યદુનાથ તર્કરત્નદ્વારા સંસ્કૃત જયમંગલ અને ભરતસેનવાળી બંને ટીકાઓવાળી આવૃત્તિમાં, તથા જીવાનંદ વિદ્યાસાગર ભટ્ટાચાર્યે પ્રકાશિત તથા કમિટી સાહેબની આજ્ઞાથી પ્રકાશિત પુસ્તકમાં **ભટ્ટિ**કાવ્યના કર્તાનું નામ ભટ્ટિ જ જોવામાં આવે છે, માત્ર **ભરતસેન** પોતાની ટીકામાં **ભટ્ટિ**કવિને બદલે 'भर्तृहरिर्नाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।'–આવો ઉલ્લેખ કરી **ભર્તૃહરિ** નામ જણાવે છે, પરંતુ બીજા ટીકાકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે અને પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે **ભટ્ટિ**કાવ્યના કર્તાનું નામ **ભટ્ટિ** જ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે.

જેસલમેરના કિલ્લાના પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારમાં રહેલ એ જ પુસ્તકની તાડપત્રીય પ્રતિ પરનો ઉલ્લેખ અમ્હારા કથનને વિશેષ પુષ્ટ કરે છે—

"वलमीवास्तव्यश्रीस्वामिसूनोर्भट्टिब्राह्मणस्य कृतौ रामकाव्यं समाप्तम्" જુઓ **જેસલમેર**–ભાં. સૂચી (ગા. ઓ. સિરીઝ નં. ૨૧માં પ્રકાશિત પૃ. ૨૪).

આ ઉપરથી સદ્‌ગત સાક્ષર મ. ન. દ્વિવેદીએ જણાવેલ **ભટ્ટિ**કાવ્યના કર્તાનું નામ '**ભારવિ**' એ ભૂલથી કરેલું જણાય છે. અને એ સાથે એમ અનુમાન થાય છે કે સદ્‌ગતે એ **ભટ્ટિ**કાવ્યનું યથાયોગ્ય અવલોકન નહિ કર્યું હોય; તેમણે એ જ ફકરામાં સૂચવેલ અભિપ્રાય ઉપરથી એવું સૂચિત થાય છે. સ્વ. દ્વિવેદીએ શ્રી**હે**મચંદ્રાચાર્યના **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યને **ભટ્ટિ**કાવ્ય સાથે સરખાવતાં સૂચવ્યું છે કે '**ભારવિ**એ જ્યારે પાણિનીયની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ યથાર્થ સાચવ્યો છે××' પરંતુ બરાબર તપાસી જોવામાં આવે તો સત્ય જણાશે કે—'**હે**મચંદ્રાચાર્યે પોતાના **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યમાં પોતાની '**સિદ્ધહેમ**' શબ્દાનુશાસનની અષ્ટાધ્યાયીનો સૂત્રવાર જેવો ક્રમ સાચવ્યો છે, તેવી રીતે **પાણિનીય**ની અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ **ભટ્ટિ**કવિ **ભટ્ટિ**કાવ્ય અપરનામ **રામ**કાવ્યમાં સાચવી

શક્યા નથી' આવો અભિપ્રાય વિશેષ સમુચિત લેખી શકાય તેમ છે. નિષ્પક્ષપાત તુલનાત્મક દષ્ટિથી અવલોકન કરનારે **મુંબઈ** સરકારી સંસ્કૃત સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત **હેમચંદ્રાચાર્ય**નું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય તપાસી જોવું.

એ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યને **ભટ્ટિ**કાવ્ય સાથે તુલના કરતાં સ્વ૦ દ્વિવેદીએ એ જ ફકરામાં આલેખ્યું છે કે—

'ત્યારે બે આશ્રયથી રચેલો આ ગ્રંથ બહુ જ કઠિન થઈ ગયો છે, ને ટીકાની સાહાય્ય વિના તે સમજાવો પણ મુશ્કેલ પડે એવો છે.'

—આ સંબંધમાં આપણે દીર્ઘ દષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે શબ્દાનુશાસનનાં ક્રમવાર સમસ્ત સૂત્રોનાં સમગ્ર ઉદાહરણ—પ્રત્યુદાહરણોના પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરી—પરિમિત શબ્દોના વર્તુલની ચોકકસ મર્યાદામાં રહી અભીષ્ટ વિષય ઉપર મહાકાવ્ય રચવું એ કેટલું કિલષ્ટ કાર્ય છે? તે—તે વિષયના વિશારદ અનુભવીઓ જ સમજી શકે તેમ છે. અને એથી એમાં વ્યાકરણના અપૂર્ણ અપરિપક્વ અભ્યાસીને કાઠિન્ય જણાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. **ભટ્ટિ**કાવ્યમાં પણ એવું કાઠિન્ય ક્યાં નથી? તેના કર્તાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચવ્યું છે કે—

"दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं, शब्दलक्षण—चक्षुषाम् ।
हस्तामर्ष इवान्धानां, भवेद् व्याकरणाद् ऋते ॥
व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।
हता दुर्मेधसश्चास्मिन् , विद्वत्प्रियतया मया ॥"

—**ભટ્ટિ**કાવ્ય (સર્ગ ૨૨, શ્લો. ૩૩, ૩૪)

ભાવાર્થ—શબ્દલક્ષણ—વ્યાકરણરૂપી આંખવાળાને આ પ્રબંધ દીવા જેવો છે, પરંતુ વ્યાકરણ વિના આંધળાઓને હસ્ત—સ્પર્શ જેવો છે. **વ્યાખ્યાથી સમજી શકાય એવું** આ કાવ્ય સારી બુદ્ધિવાળા—શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોને અધિક ઉત્સવ—આનંદ આપે તેવું છે, અને આમાં મેં

વિદ્વાનો પરના પ્રેમથી દુર્બુદ્ધિ—અલ્પમતિયોને હણ્યા છે—અનુગૃહીત કર્યા નથી—અનધિકારી કર્યા છે.

ભટ્ટિકવિના ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગાર પર વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય તેમ છે કે—મ. ન. દ્વિવેદીએ હેમચંદ્રાચાર્યના **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યની **ભટ્ટિકાવ્ય** સાથે તુલના કરતાં પક્ષપાત, અન્યાય અને અજ્ઞાનની માત્રાનો પરિચય કરાવ્યો છે, અને તેમાં પણ નીચેના ફકરામાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં તેને વિશેષ વ્યક્ત કર્યો છે. તે ફકરો આ પ્રમાણે છે—

'**દ્વયાશ્રય**ની ભાષા સંસ્કૃત છે, તે બહુ શુદ્ધ છે, પરંતુ **તેમાં તથા ટીકામાં ઘણા દેશી શબ્દો આવ્યાં જાય છે. જે કારણને લીધે આ ગ્રંથ અતિ કઠિન થઈ ગયો છે, તે કારણથી એમાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે રસિક કાવ્યત્વની આશા ન રાખીએ, તો પણ એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે હેમચંદ્રનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકોમાં કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની છે.**' —દ્વયાશ્રય ભાષાંતર (પૃ. ૩૧).

ભાષાંતરકાર સદ્ગત દ્વિવેદી મહાશયે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ કરતાં કયા કયા દેશી શબ્દો તેમાં આવ્યા છે? કઈ રીતે તેમાં રસિકતાની ન્યૂનતા છે? અને શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકો તેમણે ક્યારે જોઈ લીધાં? અને તેમાં કાવ્યચાતુરી બહુ હલકા પ્રકારની તેમને કઈ દૃષ્ટિથી તપાસતાં જણાઈ? તે જો પ્રમાણપૂર્વક સૂચવ્યું હોત તો વિદ્વાનોને તે પર વિશેષ વિચાર કરવાનું બની આવત.

સ્વ૦ દ્વિવેદીનો અભિપ્રાય કેટલે અંશે અસત્ય યા પક્ષપાતજન્ય છે, તે તપાસવાને એ **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય (સટીક) આજે વર્ષો થયાં જગત્સમક્ષ સુપ્રકટ છે. દ્વિવેદીના ભાષાંતરમાં રહી ગયેલ શ્લોક—ભાષાંતર તથા સ્ખલનાઓના સંબંધમાં અવકાશે અન્યત્ર ઉલ્લેખ કરી શકાય.

---

[૫]

દંડનાયક સજ્જન

[સં ૨૦૦૩ના કા. શુ. ૧૫ લખેલ, જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૨, અંક ૪માં 'રાણકદેવી' ફિલ્મમાં ગૂજરાતના માનનીય અધિકારીની બદનામી—એ નામથી પ્રથમ પ્રકાશિત]

ગૂજરાતના સાક્ષરો, લેખકો, નવલકથાકારો અને રસિક કલાકારો હવે પોતાની પ્રતિભા-શક્તિને, કલ્પના-શક્તિને અને સર્જન-શક્તિને ચંચલ ચિત્રપટોમાં ચમકાવી રહ્યા છે; પરંતુ તેઓ ગૂજરાતના ગૌરવ-શાલી પ્રામાણિક વાસ્તવિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવી શકતા નથી—એ ખેદજનક હકીકત છે. એથી પણ અધિક શરમાવનારી ઘટના તો એ છે કે-સૈકાઓ પૂર્વે થઈ ગયેલા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ મહાપુરુષોને, પોતાના દેશના પ્રસિદ્ધ પરમમાન્ય પૂર્વજોને, ગૂજરાતના પરમપ્રતાપી રાજાધિરાજ મહારાજાઓને, અને તેમના મહામંત્રી, દંડનાયક જેવા સમર્થ ઉચ્ચ અધિકારીઓને, તથા સુયશસ્વી ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષોને સાચા સ્વરૂપમાં દર્શાવવાને બદલે સ્વચ્છંદી કલ્પના પ્રમાણે વિપરીત અને વિકૃત સ્વરૂપમાં ચિતરી રહ્યા છે! સામાન્ય જન-સમાજ પણ ઘૃણા અને તિરસ્કાર વરસાવે એવા રૂપમાં રચના કરી રહ્યા છે—એ જાણી ઇતિહાસના મર્મજ્ઞ-અભ્યાસી સજ્જનોને દુઃખ-આઘાત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

સાચા ઇતિહાસના અજ્ઞાનથી, ધર્મ-ભેદથી, વર્ણ-ભેદથી કે એવા જ બીજા કોઈ આંતરિક કારણથી જાણતાં કે અજાણતાં પણ રાજ-દ્રોહ, પ્રજા-દ્રોહ, દેશ-દ્રોહ કે ઇતિહાસ-દ્રોહ કરવો એ સજ્જન વિદ્વાનોને કોઈ રીતે શોભતું નથી. પોતાને હાથે જ પોતાના સદ્ગત પૂર્વજોની સત્કીર્તિને વિલુપ્ત કરવી, પોતાના દેશની વિભૂતિઓની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવી,

કિંવા કોઈ પ્રકારે તેમની અપકીર્તિ—બદનામી કરવી—એ કોઈ સજ્જનને છાજતું નથી. એવું અવળું પ્રચારકાર્ય અત્યંત ભયંકર હોઈ અતિ-નિંદ્ય ગણી શકાય તેમ છતાં હાલમાં 'સનરાઇઝ' સિનેમા કું.ના ગૂજરાતી ભાષામાં ચાલુ થયેલા 'રાણકદેવી' નામના ચિત્રમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરનારને એવું વાંધાભર્યું ઘણું જોવા મળે છે. ગૂજરાતના ગૌરવને હલકું પાડી શરમાવે તેવું તેમાં ઘણું છે. તેની રચનામાં મુખ્યતયા ભાટ—ચારણોની દંતકથા અને મનસ્વી કલ્પનાઓ આધારભૂત થઈ હશે અને અધિક વજનદાર મનાઈ હશે—તેવું જણાય છે.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના સમકાલીન અને સન્માનિત ઇતિહાસકાર આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે 'ચૌલુક્યવંશ' અપરનામ 'સં. દ્વ્યાશ્રય' મહા-કાવ્યમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું જે ઉત્તમ ચરિત્રવર્ણન કર્યું છે, અને પાછળના પ્રબંધચિંતામણિ જેવા ગ્રંથોમાં તે સંબંધમાં જે હકીકત મળે છે, તેની સાથે મેળ ન બેસે તેવું વિચિત્ર ચિત્રણ ઉપર્યુક્ત ચિત્રપટમાં જોવા મળે છે. રા ખેંગાર હણાતાં તેની વિધવા રાણીને, રાણકદેવી જેવી સતી સ્ત્રીને સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવો સોમનાથનો પરમભક્ત અને પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સતાવે, એ વિધવાને—બે બાલકોની માતાને પરણવા ચાહે, અથવા એના જેવો સાચો ક્ષત્રિય સ્ત્રી—કદર્થના કે બાલ—હત્યા જેવાં બાલિશ કર્મો કરે એવી દંતકથાને માનવા બુદ્ધિ ના પાડે છે. એવી હકીકત માની શકાય તેવી નથી. ફાર્બસ—રાસમાળા જેવા ગ્રંથમાં એવી દંતકથાને ભાટ, તૂરી(ઢેડ—ગોર)ની કથા તરીકે જ જણાવી છે.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોરઠના રા ખેંગાર સાથે રણ-સંગ્રામ થવામાં શું નિમિત્ત મળ્યું હશે? તે સ્પષ્ટ જાણી શકાતું નથી, તેમ છતાં નીચે જણાવેલી ઘટના જેવી કોઈ હકીકત નિમિત્તભૂત થઈ હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૯૩માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર શ્રીચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃતભાષામાં રચેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ મુનિસુવ્રતચરિત્રના અંતમાં ગુરુપરંપરારૂપ દર્શાવેલી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિમાં (ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત પાટણ-જૈનગ્રંથભંડારસૂચી ભા. ૧ તાડપત્રીયમાં પૃ. ૩૨૦-૨૧) સોરઠના રા ખંગારનો પ્રાસંગિક પરિચયાત્મક ઉલ્લેખ મળે છે કે—

"અણહિલવાડ નગરથી તીર્થયાત્રા માટે ચાલેલા સંઘે મહામહિમાવાળા જે(મલધારી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર)ને પ્રાર્થના કરીને પોતાની સાથે લીધા હતા, ઘણા આડંબરવાળા વિશાળ તે સંઘે વામણથલી (વણથલી) નગરીમાં આવી બહાર પડાવ નાખ્યો હતો. ત્યાં રાજાની છાવણીની જેમ તંબૂઓ તાણીને રહેલો સંઘ શોભી રહ્યો હતો. શ્રાવકજનો કુંકુમના અંગરાગ કરીને, પટ્ટાંશુક જેવાં ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરીને, તથા અંગ-ઉપાંગમાં રત્નજડિત સોના વગેરેનાં વિભૂષણોથી વિભૂષિત થઈને જિનમંદિરમાં પૂજા-પ્રભાવના કરી રહ્યા હતા. તેમને જો સોરઠના પ્રભુ ખંગારનું મન દુષ્ટ થયું હતું. બીજાઓએ પણ તેને કહ્યું કે—" રાજન્! અણહિલવાડ નગરની સર્વ લક્ષ્મી તમારાં ભાગ્યોથી અહીં આવેલી છે, તો તમે એને ગ્રહણ કરો, જેથી તમારો ભંડાર પ્રૌઢ થાય. આ લક્ષ્મી એક ક્રોડ દ્રવ્ય-પ્રમાણ સંભવે છે." તેણે (ખંગારે) પણ લોભવડે તે સર્વ લક્ષ્મી લેવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ સર્વજન-મર્યાદાના લોપ અને અપયશથી ડરતાં નિવૃત્તિ કરી. 'લક્ષ્મી લઈ લેવી કે મુક્ત કરવી?' એ સંબંધમાં નિશ્ચય ન કરી શકાતાં સંશયવાળા ચિત્તે વિચાર કરીને દિવસ પર્યંત સંઘને ત્યાં જ રોકી રાખ્યો. કહેવરાવવા છતાં પણ સંઘ સંબંધીના કોઈ મનુષ્યને તેણે દર્શન આપ્યાં નહિ. બીજે દિવસે તેનો સ્વજન મૃત્યુ પામ્યો, તેથી દિલાસો આપવાના બહાને જે મુનીન્દ્રે (મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યે) ત્યાં જઈને એ(રા ખંગાર)ને પ્રતિબોધ આપી-સમજાવીને સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતો.

સંઘે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) અને શત્રુંજય એ બંને તીર્થોમાં જઈ શ્રીનેમિજિનેંદ્ર અને ઋષભનાથને વિભૂતિ(આડંબર)પૂર્વક વંદન કર્યું હતું. તેમાં ઉજ્જયંત તીર્થ(ગિરનાર)માં અર્ધા લાખ પારુત્થય(તે વખતનું નાણું) ઉત્પન્ન થયું હતું, અને શત્રુંજય તીર્થમાં ત્રીસ હજાર ઉત્પન્ન થયા હતા(અર્થાત્ તે સંઘે ત્યાં તેટલી ભેટ ધરી હતી)."

અપ્રકાશિત પ્રાચીન તાડપત્રો પર લખાયેલા, પાટણના જૈન ગ્રંથ-ભંડારમાં રહેલા પ્રાકૃતગ્રંથમાં એ હકીકત જણાવેલી છે.[૧]

---

१ "अणाहिल्लवाड–नयराउ तित्थजत्ताए चलिय–संघेण ।
अब्भत्थिऊण नीओ, सहप्पणा जो महामहिमो ॥ ६३ ॥ × ×
वामणथलि–नयरीए, दिन्नावासम्मि संघेण ॥ ६५ ॥
वाडी–विताणएहि, गुरुरख–(च)उग्वडएहि गुलिणीहिं ।
वियडे विरायमाणे, निवखंधावार–सारिच्छे ॥ ६६ ॥
कय–कुंकुमंगरायं, नियच्छ–पट्टंसुयाइ–वरवत्थं ।
कंचण–रयणादि–भूसियं अंगुवंगेसु ॥ ६७ ॥
दट्ठूण सावयजणं, जिणहर–परिहावणं पकुव्वंतं ।
खंगारस्स सुरट्ठा–पहुणो जायं मणं दुट्ठं ॥ ६८ ॥
अन्नेहिं वि सो भणिओ, "रायमणहिलवाडयस्स नयरस्स ।
चिट्ठइ लच्छी सव्वा, इहागया तुज्झ पुन्नेहिं ॥ ६९ ॥
ता गिण्ह तुमं एयं, भंडारो होइ तुह जहा पोढो ।
संभाविज्जइ ठाणं, एक्काए दव्व–कोडीए ॥ ७० ॥"
लोभेण सो वि सव्वं, तं गहिउं वंछए पुणो वि परं ।
सव्वयण–मज्जाया–लोव–अयस–भीओ नियत्तेइ ॥ ७१ ॥
इय अकय–निच्छओ सो, गहण–मोक्खे य संसइय–चित्तो ।
चिंतूण दिणमागं, संघं धारेइ तत्थेव ॥ ७२ ॥
माणिज्जंतो वि दिणो वि, सो संघो संतियजणस्स ।
नो देइ दंसणं अन्नया य सयणो मओ तस्स ॥ ७३ ॥

'રાણકદેવી' ફિલ્મમાં અધિક અધમ બીજું ચિત્રણ સિદ્ધરાજના એક ઉચ્ચ અધિકારી સાજણ–સજ્જનનું જોવા મળે છે. પહેલા પ્રસંગમાં પાણી ભરવા જતી પોતાની પત્નીની દેસલદ્વારા થતી છેડતીને વાણિયા-વિદ્યા(વેવલાવેડા)દ્વારા સિદ્ધરાજને સમજાવતો તેને રજૂ કર્યો છે. બીજા પ્રસંગમાં તેને બાવાનો વેષ અપાવીને રાણકદેવી–વિરુદ્ધ પ્રચારકાર્ય કરતો અને ત્યાં જાહેર થઈ જતાં રા ખેંગાર દ્વારા અપમાનિત કરાતો ચીતર્યો છે. ત્રીજા પ્રસંગમાં વળી તે સજ્જનને ભવાઈ કરતો ચીતરી ફિલ્મની સંકલના કરનારે પોતાના કલ્પના–ભરેલા ફલદ્રૂપ ભેજાનો પરિચય કરાવ્યો છે. સાથે વણિકો પ્રત્યે જ નહિ, જૈન–જનતા પ્રત્યે પણ આંતરિક વૈરવૃત્તિનો પરિચય આપ્યો છે. ગૂજરાતના કીર્તિશાલી સદ્ગત સંરક્ષક શાસકોની નિર્લજ્જ મશ્કરી કરી ગૂજરાત પ્રત્યે એવી રીતે વફાદારી (!) બતાવી હશે!

એ સાજણ–સજ્જન કોણ હતો? તે કેવો સમર્થ શક્તિશાલી, કર્તવ્યદક્ષ, દીર્ઘદર્શી, બુદ્ધિશાલી, યથાર્થ નામવાળો ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતો? એ સમજવા માટે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, પ્રાચીન ગૂજરાતી વિશાલ જૈન સાહિત્યના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો જોવા જોઈએ. એ જોતાં જણાશે કે ગૂજરાતની પ્રશંસાપાત્ર ઉત્તમ ઐ. વ્યક્તિના નામનો કેવો દુરુપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગૂજરાતના સાક્ષરો–લેખકો પોતાના જ

तो दिक्खणय-मिसेणं, जेण मुणिंदेण तत्थ गंतूण ।
पडिबोहिऊण एयं, संघो मोयाविओ सद्धिं ॥ ७४ ॥

उज्जयंत–सत्तुंजएसु, तित्थेसु दोसु वि जिणिंदे ।
सिरिनेमि–उसहनाहे, वंदइ संघो निम्गूईए ॥ ७५ ॥

तत्थुज्जयंततित्थे, पारुत्थय अद्धलक्खमुप्पन्नं ।
सत्तुंजयम्मि तित्थे, तीस सहस्सा समुप्पन्ना ॥ ७६ ॥

સં. ૧૧૯૩માં શ્રીચંદ્રસૂરિવિરચિત પ્રા. મુનિસુવ્રતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં ગા. ૬૩થી ૭૬ [ગા. ઓ. સિ. પાટણ–જૈન–ભંડારની ગ્રંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦–૩૨૧]

પૂજ્ય પૂર્વજોનો અનિચ્છનીય અનુચિત કેવો ઉપહાસ કરી–કરાવી રહ્યા છે! પોતાની શક્તિને કેવા અવળા માર્ગમાં ઉતારી રહ્યા છે!!

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ–તેજપાલના ધર્માચાર્ય વિજયસેનસૂરિ, સિદ્ધરાજ પછીના સૈકામાં વિદ્યમાન હતા. જેમણે ગિરનાર અને આબૂ પરનાં તેમનાં કરાવેલાં પ્રશંસનીય ધર્મસ્થાનોની સં. ૧૨૮૭–૮૮માં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી; તે આચાર્યે ગિરનારની યાત્રા કર્યા પછી રેવંતગિરિ–રાસ રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ–પ્રાચ્યગ્રંથ-માળામાં પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્ય–સંગ્રહમાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે "ગૂર્જરધરામાં અમરેશ્વર(ઇન્દ્ર) જેવા પ્રવર પૃથ્વીશ્વર શ્રીજયસિંહદેવ થઈ ગયા, તેણે સોરઠના રા' ખેંગારને હણીને ત્યાં સારા દંડાધિપ (દંડનાયક–સેનાપતિ = સૂબા, ગવર્નર જેવા ઉચ્ચ અધિકારી) તરીકે સાજણને સ્થાપ્યો હતો. તેણે ગિરનાર પર નેમિજિનેન્દ્રનું અભિનવ ભવન કરાવ્યું હતું—એ રીતે ચંદ્ર–બિંબમાં પોતાનું નિર્મલ નામ લખાવ્યું હતું. સ્થૂલ વિશાલ સ્તંભો, લલિત પૂતળીઓ, મનોહર કળશ, મંડપ, તોરણ, રણઝણતી ઘૂઘરીઓાળો ધ્વજદંડ વગેરેથી શોભતા, નેમિજિનના એ ઉંચા ભવનનો ઉદ્ધાર વિ. સં. ૧૧૮૫માં નર–શેખર એ સાજણે કર્યો હતો."[1]

---

૧ "જમ્મણુ જોવ જીવિય તસુ તાહ કયત્થૂ,
જે નર ઉજ્જિંત-સિહરુ પેક્ખઇ વરતિત્થૂ;
આસિ ગુરજર-ધરય જેણુ અમરેસરુ,
સિરિજયસિંઘદેઉ પવરુ પુહવીસરુ;
હણુવિ સોરઠુ તિણુ રાઉ ખંગારઉ
ઠવિઉ સાજણું દંડાહિવં સારઉ ૮
અહિણવુ નેમિજિણિંદ તિણુ ભવણુ કરાવિઉ,
નિમ્મલુ ચંદરુ–બિંબે નિય નાઉં લિહાવિઉં;
થોર-વિક્ખંભ-વાયંભ-રમાઉલં,
લલિત–પુત્તલિય–કલસ–કુલ–સંકુલં;
મંડપુ દંડ ઘણું તુંગતર-તોરણું,
ધવલિય વજ્જિ રુણઝણિહિ-કિંકિણિ ઘણુ;

" સં. ૧૩૨૦ લગભગમાં ધર્મઘોષસૂરિએ રચેલા[1] ગિરનાર-કલ્પમાં, તથા સં. ૧૩૮૫-૮૯માં જિનપ્રભસૂરિએ રચેલા[2] તીર્થકલ્પ (પ્રા. રૈવત-કલ્પ)માં પણ એ જ આશયવાળો ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ઉપર્યુક્ત પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ પરિ. ૭, ૫).

સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ રચેલા પ્રભાવકચરિત્ર(હેમચંદ્ર-સૂરિચરિત્ર)માં, સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિ(સિદ્ધરાજાદિપ્રબંધ)માં, સં. ૧૪૯૨માં પં. જિન-મંડનગણિએ રચેલા કુમારપાલપ્રબંધમાં, સં. ૧૫૦૩માં પં. સોમ-ધર્મગણિએ રચેલી ઉપદેશસપ્તતિમાં, સં. ૧૫૦૬માં રત્નશેખરસૂરિએ રચેલી શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિમાં, સં. ૧૫૧૭ લગભગમાં રત્નમંદિરગણિએ રચેલી ઉપદેશતરંગિણીમાં, રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી ગિરિનાર-તીર્થમાલામાં, તથા સત્તરમી સદીના કવિ હેમવિજય અને ગુણવિજયે રચેલા વિજયપ્રશસ્તિ-મહાકાવ્યમાં, કવિ ઋષભદાસે સં. ૧૬૭૦માં

ઇક્કારસય-સહીઉ પંચાસીય વચ્છરિ,
નેમિ-ભુવણુ ઉદ્ધરિઉ સાજણી નર-સેહરે. ૯"

સં. ૧૨૮૭ લગભગમાં વિજયસેનસૂરિએ રચેલ રેવંતગિરિરાસમાં ક. ૧, ૮-૯ ગા. ઓ. સિ.ના પ્રાચીન ગૂર્જર-કાવ્યસંગ્રહમાં પ્ર.)

૧ "याकुड्यमात्य-सज्जनदण्डेशाद्या अपि व्यधुर्यत्र ।
नेमि-भवनोद्धृतिमसौ गिरिनारगिरीश्वरो जयति ॥"

ધર્મઘોષસૂરિકૃત ગિરિનારકલ્પમાં (પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ પરિ. ૭, પૃ. ૨૦માં)

૨ "पुव्विं गुज्जरधराए जयसिंहदेवेणं खंगाररायं हणित्ता सज्जणो दंडाहिवो ठाविओ । तेण य अहिणवं नेमिजिणिंदभवणं एगारससयपंचासीए विक्कमरायवच्छरे काराविअं ॥"

જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પ(રૈવતકલ્પ)માં (ગા. ઓ. સિરીઝના પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહ પરિ. ૫)

રચેલા કુમારપાલરાસમાં અને બીજા પણ અનેક ગ્રંથોમાં થોડા ફેરફાર સાથે પણ એ દંડનાયક સજ્જનનાં ઉપર્યુક્ત સત્કર્તવ્યનાં સંસ્મરણો છે.' એ ગ્રંથોના આધારે જણાય છે કે-ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણના સંસ્થાપક વનરાજ ચાવડાએ જેની બાણકળા અને બહાદુરીની પરીક્ષા કરી જેને પોતાનો મહામાત્ય બનાવ્યો હતો, તે શૂરવીર જૈન મંત્રી જાંબનો વંશજ આ સજ્જન હતો. ઉપદેશ-સપ્તતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્રીમાલવંશનો શ્રેષ્ઠી હતો. ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજે રા ખેંગાર જેવા સાથેના યુદ્ધમાં તેના પરાક્રમની પરીક્ષા કરી હશે, તેથી તો તેની યોગ્યતા જોઈ-વિચારી રા ખેંગારના સ્થાનમાં, તેના પછી પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સોરઠદેશના શાસક-દંડનાયક તરીકે, ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે આ સજ્જનને નીમ્યો હતો. હાથીઓ, ઘોડાઓ, રથો અને પાયદળવાળા ચતુરંગ સૈન્યના અધ્યક્ષ સેનાપતિને, દંડઉપાય-દંડનીતિદ્વારા દેશને અંકુશમાં રાખનાર અધિકારીને વિદ્વાનો દંડનાયક તરીકે ઓળખાવે છે. 'चतुरङ्ग-बलाध्यक्षः सेनानीर्दण्डनायकः (હેમ૦ અભિધાનચિંતામણિ કોશ કાંડ ૩, શ્લો. ૩૮૯).'

દીર્ઘદર્શી એ સજ્જન દંડનાયકે પોતાનું અધિકારકાર્ય ઉત્તમ રીતે વિશિષ્ટતાથી બજાવતાં પૂર્વોક્ત પ્રશસ્ત કાર્ય કરવા વિચાર કર્યો, એટલું જ નહિ, ગૂર્જરેશ્વરે સોરઠ પર મેળવેલ વિજયની ચિર-સ્મરણીય યાદગીરી રાખવા, ગૂજરાતના પવિત્ર કીર્તિ-સ્તંભ જેવા જિનમંદિરને ત્યાં સ્થાપવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો. એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી આચાર્ય ભદ્રેશ્વરસૂરિનો ઉપદેશ એમાં પ્રેરક થયો હતો. તેણે નેમિજિનના પહેલાના કાષ્ઠમય મંદિરનો ઉદ્ધાર કરી ત્યાં ઉત્તમ શિલામય મનોહર રચનાવાળું અદ્ભુત જિન-મંદિરરૂપ સ્મારક તૈયાર કરાવ્યું. એ કાર્ય કરવામાં ૨૭ લાખ (બીજા કથન પ્રમાણે ૭૨ લાખ, ત્રીજા કથન પ્રમાણે ૧ કરોડ અને ૭૨ લાખ) રૂપિયા જેટલા દ્રવ્યનો વ્યય થયો. સોરઠમાંથી ઉઘરાવેલી ત્રણ

(બીજા કથન પ્રમાણે ૯, ત્રીજા કથન પ્રમાણે ૧૨) વર્ષોની આવકને ખર્ચી નાખી, તેમ છતાં ગૂર્જરેશ્વર કદાચ માગે ત્યારે તે રાજકીય ધન આપવા પણ તેણે દક્ષતાથી તૈયારી કરી રાખી હતી. વામન-સ્થલી(વણથલી)ના જૈન શ્રીમંત આગેવાનોએ એ પુણ્યકાર્યમાં પોતાનો પૂરેપૂરો હિસ્સો આપવા પૂરી તત્પરતા દર્શાવી હતી. બીજી તરફ દુર્જન-પિશુનોએ પોતાના જાતિ-સ્વભાવ પ્રમાણે એ સંબંધમાં ચાડી-ચુગલી કરી ગૂર્જરેશ્વરના કાન ભંભેર્યા હતા, પરંતુ પરિણામે સાચી વસ્તુસ્થિતિ જણાતાં મહારાજાનો આવેશ શમી જતાં તેને ધન્યવાદ મળ્યો હતો અને ચાડી-ચુગલીખોરોને શિક્ષા થઈ હતી. (જે, સિનેમામાં વિરુદ્ધ રીતે રા ખેંગારદ્વારા સજ્જનને થઈ દર્શાવી છે!!)

ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા સિદ્ધરાજ સોરઠમાં સોમનાથનાં દર્શન-પૂજન કર્યા પછી ઉજ્જયંત, રૈવત નામવાળાં ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરવા ગયા હતા અને તેમણે ત્યાં નેમિજિનની પણ પૂજા-ભક્તિ ભેટ સ્તુતિ કરી હતી, એમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સં. ચૌલુક્યવંશ અપરનામ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૬૦થી ૮૮)માં વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

એ સમયે ઉપર્યુક્ત મનોહર મંદિર જોતાં મહારાજાના મુખમાંથી સહસા ઉદ્‌ગાર નીકળ્યો હતો કે-'ધન્ય છે તેનાં માત-પિતાને, જેણે આ અદ્‌ભુત જિન-મંદિર કરાવ્યું.' એના કરાવનાર સંબંધમાં પૂછ-પરછ થતાં એ દંડનાયક સજ્જને અવસરોચિત ઉચ્ચાર્યું કે-'માતા મયણલ્લા દેવી અને પિતા કર્ણદેવ ધન્ય છે, કે જેમના સુપુત્રરત્ન એવા આપ મહારાજાએ જ આ મંદિર કરાવ્યું છે.' એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટી-કરણ કરતાં તેણે જણાવ્યું કે-"આપ બેમાંથી એક રુચિ પ્રમાણે સ્વીકારો, આપ તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય સ્વીકારો; અથવા સોરઠની આવકનું ધન જ ચાહતા હો, તો તે પણ તૈયાર છે. આપના પ્રસાદથી સુખી, વણથલીના શ્રીમંત જૈન મહાજન આ પુણ્ય સ્વીકારવા અને તેટલું ધન

આપવા ઉત્સુક છે." (કુ. પ્રબંધમાં ફેરફારવાળો ઉલ્લેખ છે, કે ૭ મહિનામાં કલશ પર્યંત મંદિર તૈયાર થતાં સજ્જનનો સ્વર્ગવાસ થતાં, ધ્વજદંડ તેના પુત્ર પરશુરામે ચડાવ્યો હતો અને ઉત્તરાધિકારી તરીકે સિદ્ધરાજને પ્રત્યુત્તરથી તેણે સંતુષ્ટ કર્યો હતો.)

સોરઠના એ દંડનાયક સજ્જનના વચન-ચાતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ વિવેકી ગૂર્જરેશ્વરે તુચ્છ અનિત્ય ધન કરતાં તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય અત્યુત્તમ સમજી, તે સ્વીકારવા પસંદગી દર્શાવી, પોતાની કીર્તિ વધારનારા પ્રસ્તુત પ્રશસ્ત કાર્યની પ્રશંસા કરી, વધારામાં તીર્થની પૂજા-રક્ષા માટે બાર ગામોનું દાન આપ્યું હતું. સોરઠનો અધિકાર ફરી પણ એ જ સજ્જનને સોંપ્યો હતો. એ સજ્જને ગિરનારથી શત્રુંજય તીર્થ સુધી ૧૨ યોજન લાંબો દુકૂલમય મહાધ્વજ તીર્થને ભેટ આપ્યો હતો. ઉપર્યુક્ત જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ વણથલીમાં ૪ જિનમંદિરો રચાવીને પોતે કહેલા દ્રવ્યને એવા પુણ્યકાર્યમાં ખર્ચ્યું હતું.

વિ. સં. ૧૧૮૫માં દંડનાયક સજ્જને ગિરનાર તીર્થ પર કરાવેલા નેમિજિનના મંદિરને [1]ગિરનાર-તીર્થમાલામાં અને [2]વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્યમાં 'પૃથ્વીજય પ્રાસાદ' નામથી ઓળખાવેલ છે, તે નામમાં

---

૧ "સંવત ઇગ્યાર ચુરાસી વરસિંઇ,
સિદ્ધરાય જયસિંહ-આદેસિઇ; અભિનવુ અંગ ઉલ્હાસો.
ધન ધન સાજણ મંત્રિ-મુકુટ-મણિ,
"પૃથ્વીજય પ્રાસાદ" રચાઉં જાણ;
ગરુઅડિ કરી કિવલાસો. ૮"

—વિ. સં. ૧૫૦૯ પછી વિક્રમની ૧૬મી સદીમાં રત્નસિંહસૂરિ-શિષ્યે રચેલી ગિરનાર-તીર્થમાલામાં (ભાવનગર ય. વિ. ગ્રં. પ્રકાશિત પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૩૪)

૨ "राज्ञाऽथ सत्कृतस्तेन, सङ्घेन बहुना सह ।
गिरिं रैवतनामानमारुरोह महामुनिः ॥ ५९ ॥
मुदितः स नतश्चैत्ये, नेमिनः स्वामिनस्ततः ।
बिम्बमम्बुधरच्छायं, वीक्ष्य प्रीतिं परां दधौ ॥ ६० ॥

રહસ્ય સમાયેલું છે. એક રીતે તેમાં પૃથ્વીશ જયસિંહનું સ્મરણ છે, તે રાજા સમગ્ર પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે તેવી શુભ ભાવના પણ છે. બીજી રીતે શિલ્પશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ પ્રાસાદોમાં એ નામની ગણના છે. એવી પ્રાસાદ-રચના પૃથ્વી પર જય અપાવનાર થાય છે. મહારાજા ભોજદેવે રચેલા અને ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થયેલા[1] સમરાંગણ નામના શિલ્પશાસ્ત્રમાં (ભા. ૨, અ. ૫૭, પૃ. ૯૮માં) એનો પરિચય આપ્યા પછી અંતમાં તે સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે-"જે રાજા, એવા પ્રકારના **પૃથિવીજય પ્રાસાદને** કરે, તે શત્રુઓને જિતી સમસ્ત પૃથ્વી પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે; બીજો પણ કોઈ ભક્તિમાન્ આ (પૃથ્વીજય પ્રાસાદ)ને કરે, તે પણ સુખ પામે છે અને અંતે પરમપદને પામે છે."

ગૂર્જરેશ્વરના આવા દીર્ઘદર્શી ઉચ્ચ અધિકારી દંડનાયકને, સોરઠને શણગારનારા શાસકને, નામથી અને અર્થથી ખરેખરા સજ્જનને ચિત્રપટમાં જે તુચ્છ રીતે ચીતર્યો છે; તે માટે કથા-સંકલના કરનારાઓએ શરમાવું જોઈએ અને પોતાની ભૂલને સુધારી લેવી જોઈએ. પરમાત્મા સૌને સદ્બુદ્ધિ આપે-એ જ શુભેચ્છા.

સં. ૨૦૦૩ કા. શુ. ૧૫.

व्याख्या-स (विजयसेनसूरि-) गुरुर्मुदितः सन् चैत्ये गूर्जरत्राधीश-श्रीसिद्धराज-जयसिंहदेव-महामंत्रीश्वर-सज्जनश्रेष्ठिकारिते पृथिवीजयनाम्नि प्रासादे गतः प्राप्तः।"

—સં. ૧૬૮૮માં કવિ હેમવિજય-ગુણવિજયકૃત વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્ય સર્ગ ૨૦, શ્લો ૫૯-૬૦ ય. વિ. ગ્રં. પ્ર.

[1] "एवंविधं विधत्ते यः, प्रासादं पृथिवीजयम्।
पृथ्वीं विजयते कृत्स्नां, निर्जितारिः स पार्थिवः॥
अन्योऽपि कश्चिद् यः कुर्याद्, [पृथ्वीश]-भक्तिमानिमम्।
सोऽपि सौख्यमवाप्नोति, पश्चादन्ते परं पदम्॥"
—ભોજદેવનિર્મિત સમરાંગણ (ગા. પ્રા. ગ્રં. અ. ૫૭, પૃ. ૯૮).

[૬]

"ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો" પુસ્તકમાં ગંભીર સ્ખલનાઓ

[સં. ૨૦૦૭માં જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૭ના અંક ૪માં પ્રકાશિત]

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા, મુંબઈ તરફથી તેની ગ્રંથાવલિના નં. ૧૫ તરીકે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' નામનું જે પુસ્તક ૩ ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલું છે અને જેના સંગ્રહ કરનાર એડીટર તરીકે આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી, બી. એ, એમ. આર. એ. એસ., નિવૃત્ત ક્યુરેટર, આર્કીઓલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ–એમનું નામ જોડાયેલું છે–એ સંબંધમાં વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું.

ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો જે અન્યત્ર અંગ્રેજી પરિચય–ભાષાંતર સાથે કે તે વિના પ્રકાશિત થયા હતા, તેનો એકત્ર સંગ્રહ ગૂજરાતી પરિચય–ભાષાંતર સાથે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે; એથી ઇતિહાસપ્રેમીઓને–ગૂજરાતના અભ્યાસીઓને–આનંદ થવો જોઈએ; પરંતુ તેનું આંતરનિરીક્ષણ કરતાં વિષાદ થાય એવું વિશેષ જણાય છે. એમાં કેટલેક સ્થળે અક્ષમ્ય વિચિત્ર ગંભીર ભૂલભરેલા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે અને અશુદ્ધિઓની પરંપરા છે. એથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અને અન્ય વાચકોને ગેરસમજ થવી સંભવિત છે તથા તેનો પ્રવાહ અન્યત્ર આગળ વધે એ શક્ય છે. એથી એ સંબંધમાં અહીં થોડું સૂચન કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આશા છે કે સત્ય–પ્રેમીઓ તટસ્થ દૃષ્ટિથી એનું અવલોકન કરશે.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ, જે સંવત્ ૧૯૯૮માં–સન ૧૯૪૨માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાંના માત્ર એક પહેલા લેખ સંબંધમાં જ અહીં વક્તવ્ય શક્ય છે. ત્યાં ‘ વાઘેલાવંશના લેખો ’ એવા મથાળા નીચે ‘ આબુગિરિ ઉપર દેલવાડાનો રાજા વીરધવલના સમયનો શિલાલેખ ’ જેને નં. ૨૦૬ તરીકે ઓળખાવેલ છે અને ‘ પ્રા. સં. ઈ. ભા. પા. ૧૭૪ ’ સંજ્ઞાથી અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ જણાવેલ છે તે લેખ, પહેલાં ભાવનગર રાજ્યના પુરાતન સંશોધન ખાતા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ‘ કલેકશન ઓફ્ પ્રાકૃત એણ્ડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલ હતો (જે પુસ્તક અત્યારે મારી સામે નથી).

પૂર્વોક્ત “ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ” પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં એ શિલાલેખનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે–“ અણહિલવાડના રાજાઓના પ્રધાનો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના બે ભાઈઓએ **આદિનાથના મંદિરમાં કેટલુંક સમારકામ તથા સુધારો કરાવ્યાનું** લેખમાં લખ્યું છે. ”

એવી રીતે પરિચય કરાવતાં લેખકે એ લેખનો આશય સમજવામાં અને તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં શોચનીય અનભિજ્ઞતા દર્શાવી છે, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે એ લેખ (શ્લો. ૬૦–૬૧)નો આશય સમજનારા સુજ્ઞોને સમજાય તેમ છે કે મંત્રીશ્વર **તેજપાલે આબૂ પર્વત** ઉપર દેઉલવાડામાં ‘ લૂણસિંહવસહિકા ’ એ નામનું **નેમિનાથદેવનું** વિશાલ **નવું જ જિનમંદિર** તૈયાર કરાવ્યું હતું, જે (૫૨) દેવકુલિકાઓથી અલંકૃત અને વિશાલ હસ્તિશાલાથી શોભતું રચાવ્યું હતું, તેનું એ શિલાલેખમાં વર્ણન છે. એ સંબંધમાં ગૂર્જરેશ્વરના માન્ય પુરોહિત કવિ સોમેશ્વરદેવે ૭૪ કાવ્યોવાળી રચેલી પ્રશસ્તિ ત્યાં શિલાલેખમાં ઉત્કીર્ણ કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત પરિચયમાં, મૂળ સંસ્કૃત લેખમાં અને તેના ગૂજરાતી

ભાષાંતરમાં એ લેખનો સંવત્ ૧૨૬૭-ઈ. સન ૧૨૧૧ જણાવેલ છે, પરંતુ એની સાથેના બીજા લેખના આધારે અને અન્ય સાધનોદ્વારા તપાસ કરતાં ત્યાં વાસ્તવિક સંવત્ ૧૨૮૭ સમજવો જોઈએ તથા અંતમાં 'श्रीनागेन्द्रगच्छे श्रीविजयसेनसूरिभिः प्रतिष्ठा कृता' અસ્પષ્ટ પણ ત્યાં વચાય છે, તે હોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં મૂળ સંસ્કૃત લેખ જે પંક્તિબદ્ધ છપાયો છે, તેમાં હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પદચ્છેદ, પદ-યોજના, પૃથક્કરણ આદિ કરવામાં યથાયોગ્ય કુશલતા અને કાળજી દર્શાવાઈ જણાતી નથી, જેને પરિણામે તેમાં અનેક ભૂલો જણાય છે. વિશેષ નામોમાં અને અન્યત્ર પણ વર્ણ-વ્યત્યય, વર્ણ-લોપ જેવી અસ્ત-વ્યસ્તતા નજરે ચડે છે. તેમાંથી કેટલીક દર્શાવી શકાય—

	શુદ્ધ		અશુદ્ધ	
શ્લો. ૩માં	अणहिलपुर	જોઈએ, ત્યાં	अणहिपुर	છપાયેલું છે.
,, ૪માં	कल्पद्रुम	,, ,,	कल्यद्रूम	,,
,, ૭માં	अश्वराजः	,, ,,	सस्वराजः	,,
,, ૧૪માં	विरचयति	,, ,,	विरयचति	,,
,, ૧૭માં	साऊ माऊ	,, ,,	साकु माकु वन	,,
,, ,,	धनदेवी सोदर्यः	,, ,,	देवी सौंदर्यः	,,
,, ૪૫માં	जैत्रसिंहः	,, ,,	चैत्रसिंहः	,,
,, ૪૮માં	-गुरु-	,, ,,	-गुह-	,,
,, ૪૯માં	अनुपमादेव्याः	,, ,,	अनुपदेव्याः	,,
,, ૫૮માં	सुकृतवेश्म	,, ,,	सकृतवेश	,,
,, ૬૩માં	मयतां	,, ,,	गतयो	,,
,, ,,	दश-मूर्त्तयः	,, ,,	दश-पुत्रयः (?)	,,

	શુદ્ધ			અશુદ્ધ	
શ્લો. ૬૪માં	मूर्त्तानामिह	,,	,,	मुद्धनीनामिव	,,
,, ,,	करिवधूपृष्ट-	,,	,,	करिदघुः स्वेष्ट-	,,
,, ,,	-बन्धुः	,,	,,	-वाहुः	,,
,, ૬૯માં	प्यानंदा-	,,	,,	प्याचंदा-	,,
,, ૭૦માં	श्रीजैनशासनवनी	,,	,,	श्रीजैनशासवनी	,,
,, ,,	खत्तक	,,	,,	खन्नक	,,

—એ લેખનું ભાષાંતર જોઈએ, તો તે પણ યથાયોગ્ય સંતોષ-કારક લાગતું નથી, અનેક ભૂલોથી ભરેલું જણાય છે. તેમાં **અશ્વરાજ** જોઈએ ત્યાં **શશ્વરાજ** (શ્લો. ૭-૮માં) છે, કુમાર **કાર્તિકેય** સ્વામિની માતા પાર્વતી જોઈએ, ત્યાં **કાર્તવીર્ય**ની માતા જણાવેલ છે (શ્લો. ૭), **ચંડપ્રસાદ** જોઈએ ત્યાં **ચંડુપ્રસાદ** અને પ્રહ્લાદન જોઈએ ત્યાં પ્રલ્હાણ વગેરે જોવા મળે છે.

તેમાં મંગલાચરણનો બીજો શ્લોક, તેના ભાષાંતર સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

"यः [क्ष]ांतिमानप्यरु[णः]प्रकोपे शांतोपि दीप्तः स्मरनिग्रहाय ।
निमीलिताक्षोपि समग्रदर्शी स वः शिवायास्तु शिवातनूजः ॥"

તેનું ત્યાંનું ભાષાંતર—"શાંતિમાન હોવા છતાં **કોપથી** રક્ત, શાન્ત હોવા છતાં સ્મરનિગ્રહમાં પ્રદીપ્ત, અને ચક્ષુ બંધ છતાં જે સર્વ જુએ છે તે **પાર્વતીનો પુત્ર ગણપતિ** તમારું કલ્યાણ કરો."

—આ સ્થળે શિવા-તનૂજનો અર્થ **ને**મિનાથદેવ કરવો સુસંગત છે, કારણ કે આ પ્રશસ્તિ, નેમિનાથદેવના નવા બનાવેલા જિન-મંદિરને ઉદ્દેશી રચાયેલી છે, નેમિનાથની માતાનું નામ **શિવા** (**શિવા**દેવી) જૈનસાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, નેમિનાથ ક્ષમાવાન્ હોવા

છતાં કોપ પ્રત્યે અરુણ (લાલ-કોપ દૂર કરનાર), શાંત હોવા છતાં કામદેવનો નિગ્રહ કરવામાં દીપ્ત (ઉગ્ર) કહી શકાય, ધ્યાન-મગ્નાવસ્થામાં તે નિમીલિતાક્ષ હોય છે, છતાં તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ સમગ્ર-દર્શી છે, તે શિવા-તનૂજ **નેમિનાથ** તમારા શિવ-મંગલ, કલ્યાણ-મોક્ષ માટે હો.

—કવિએ અહીં વિરોધાલંકારથી **અનેકાંતવાદ ઘટાવી** દ્વચર્થી શબ્દનો પ્રયોગ કરી ખૂબીથી **ને**મિનાથદેવનું આશીર્વાદાત્મક મંગલા-ચરણ કર્યું છે—એ લક્ષ્યમાં લેવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં છપાયેલું ૧૭મું કાવ્ય અને તેનું ભાષાંતર જોવા જેવું છે:—

" जाल्हूमाकुसाकुवनदेवीसोहगावयजुकाख्याः ।
पद्मलदेवी चैषां क्रमादिमाः सप्त सौंदर्यः ॥ "

તથા ત્યાં તેનું ભાષાંતર આ પ્રમાણે છપાયેલું છે—

"**તેને** જાલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી, સોહગા, વયજુકા અને પદમલદેવી એવા અનુક્રમવાળી **સાત પરણેલી પત્નીઓ હતી.**"

—ઉપરના શ્લોકમાં **લૂ**ણિગ, **મ**લ્લદેવ, **વ**સ્તુપાલ અને **તે**જપાલ એ ચાર ભાઈઓનાં નામો જણાવેલાં છે, **એમને** એ અનુક્રમે **૭ સગી-સહોદર બહેનો હતી,** તેને અહીં ભાષાંતરકારે અર્થનો અનર્થ કરી **પરણેલી પત્નીઓ** જણાવી છે!!

મૂળ શિલાલેખમાં પહેલી ચાર બહેનોનાં **જાલ્હૂ, માઊ, સાઊ, ધનદેવી** એવાં નામો વંચાય છે, તેને બદલે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત શ્લોકમાં, તથા તેના ભાષાંતરમાં **જાલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી** એવાં નામો છપાયેલાં છે.

વિશેષમાં મૂળ શિલાલેખમાં सोदर्यः પાઠ છે, તે એડીટરને શુદ્ધ

તરીકે સમજાયો જણાતો નથી એટલે ત્યાં સૌંદર્યઃ છપાયું લાગે છે; એડીટરે ત્યાં સુંદરી શબ્દ સમજી તેનું એવું રૂપ કલ્પી લીધું લાગે છે. એથી તેનો અર્થ તેવો વિચિત્ર કર્યો લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો ત્યાં सोदर्यः પાઠ શુદ્ધ છે, सोदरी (સહોદરી–સગીબહેન અર્થ–વાચક) શબ્દનું બહુવચનનું એ રૂપ છે. કવિએ એ પહેલાં एपां પદદ્વારા પૂર્વે જણાવેલા ચાર બંધુઓ (૧ લૂણિગ, ૨ **મલ્લદેવ**, ૩ વસ્તુપાલ અને ૪ **તે**જપાલ) એમની અનુક્રમે જણાવેલી આ ૭ સહોદરી–સગીબહેનો હતી, તેમ જણાવ્યું છે.

વિશેષ તપાસ કરતાં જણાય છે કે મંત્રીશ્વર **તે**જપાલે ત્યાં **આબૂ** તીર્થમાં પોતે કરાવેલ 'લૂણસીહ–વસહી' નામના **ને**મિનાથદેવના તે ચૈત્યમાં, જગતીમાં પોતાની એ સાતે બહેનોના શ્રેય માટે પણ જુદા જુદા ૭ તીર્થંકરની પ્રતિમાઓથી અલંકૃત જુદી જુદી ૭ દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી અને સં. ૧૨૯૩ વર્ષના ચૈત્ર વદિ ૮ શુક્રવારે **નાગેં**દ્રગચ્છના શ્રીવિજયસેનસૂરિદ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. શિલાલેખો સાથે હાલમાં પણ એ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સ્પષ્ટ આવા ઉલ્લેખો છે—

—सं. १२९३ वर्षे चैत्रवदि ८ शुक्रे श्रीअर्बुदाचलतीर्थे स्वयंकारितलूणसीहवसहिकाख्यश्रीनेमिनाथदेवचैत्ये जगत्यां.........महं. श्रीतेजःपालेन—

(१) **स्वभगिन्या** बाई जाल्हणदेव्याः श्रेयोऽर्थं...........

(२) ,, नी ,, माउ ,,

(३) ,, ,, साउदेव्याः ,,

(४) ,, ,, धणदेवि- ,,

(५) ,, ,, सोहगा- ,,

(६) ,, ,, वयजुका- ,,

(७) ,, ,, पद्मला- ,,

—આ શિલાલેખો ‘ એપિગ્રાફીઆ ઇંડિકા ’ વો. ૮, પૃ. ૨૨૭થી ૨૨૯માં નં. ૨૬થી ૩૧માં, તથા ‘ પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ’ ભાગ બીજામાં લેખાંક : ૯૪થી ૯૯ અને ૧૦૩માં, અને ‘ અર્બુદ-પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ’ (આબૂ ભાગ બીજા)માં લેખાંક ૩૨૫થી ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૧ અને ૩૩૭માં મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયેલા છે; તથા પહેલામાં અંગ્રેજીમાં અને પાછળના બે ગ્રંથોમાં તેનો ગૂજરાતી સાર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે—એથી અહીં વિશેષ સમર્થનની અપેક્ષા નથી.

વિશેષમાં એટલે અંશે સંતોષ માનીએ કે ઉપર્યુક્ત ‘ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ’ ભાગ ત્રીજામાં, સંગ્રહ કરનાર એડીટરે પ્રાસ્તાવિક ઐતિહાસિક વિવેચન (પૃ. ૧૧)માં ‘ વસ્તુપાલ તથા તેજપાલનું વંશવૃક્ષ ’ દર્શાવ્યું છે, તેમાં ઉપર જણાવેલ નામોવાળી ૭ બહેનોને તેમની બહેનો તરીકના ક્રમમાં દર્શાવી છે.

એના શ્લો. ૬૨થી ૬૬ના ભાષાંતરમાં (પૃ. ૧૨માં) અર્થ ન સમજવાથી કંઈક વિચિત્ર જ જણાવ્યું છે કે—

“ ......ધર્મકાર્યોના પ્રભાવથી **વાદળાંને પણ નમાવનાર** ......ધીમત લાવણ્યસિંહ દિગ્નાયકો સમાન હતા અને **હાથી પર આરોહણ કરી જિનેશ્વરના દર્શને જતી તેમની ૧૦ (દશ) પુત્રીઓ રમ્ય લાગે છે.**

સોલંકી નૃપ વીરધવલના અતુલ કર જેવા વસ્તુપાલના સુમતિ-વાળા અનુજ તેજપાલે આ જિનના મંદિરમાં **આ પુત્રીઓનાં (?) હાથી પર બિરાજતાં પથ્થરનાં ૧૦ (દશ) પુતળાં કરાવ્યાં.**

સરવર સમીપમાં ફૂલસહિત આમ્રવૃક્ષ સમાન તેની **પત્નીનો આધાર, તેજપાલ નિજ પત્નીસહિત વસ્તુપાલના મહેલમાં દેખાય છે.** ”

વાસ્તવિક રીતે ત્યાં આવો અર્થ જોઈએ—[શ્રીમાન્ (૧) **ચંડપ**ના પુત્ર (૨) **ચંડ**પ્રસાદ થયા, તેના પુત્ર (૩) **સોમ**, તેના પુત્ર (૪) **અશ્વ**-રાજ થયા. તેમના પવિત્ર આશયવાળા પુત્રો (૫) લૂણિગ, (૬) મલ્લદેવ; (૭) વસ્તુપાલ અને (૮) તેજપાલ થયા; જેઓ **જિનમતરૂપી આરામ (બગીચા)ને ઉન્નત કરવામાં નીરદ–મેઘ જેવા છે.** ૬૨

શ્રીમંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનો પુત્ર (૯) જૈત્રસિંહ નામનો, અને તેજ-પાલનો પુત્ર (૧૦) લાવણ્યસિંહ વિશ્રુત વિખ્યાત મતિવાળો છે; હાથણી-ઓના સ્કંધ પર ચડેલી **એ દશની મૂર્તિઓ** એવી રીતે લાંબા સમય સુધી શોભે છે કે–જાણે જિન–દર્શન માટે જતા દિગ્નાયકો (૧૦ દિક્પાલો)ની એ મૂર્તિઓ હોય. ૬૩

ચૌલુક્ય ક્ષિતિપાલ **વીરધવલ**ના અદ્વિતીય બંધુ અને **વસ્તુપાલ**ના અનુજ લઘુબંધુ સુબુદ્ધિશાલી આ મંત્રી **તેજપાલે** અહીં હાથણીઓની પીઠ પર પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓની પાછળ **તેમની (તે ઉપર જણાવેલ ૧૦ની)** કાંતા–પત્નીઓ સાથે **દશ મૂર્તિઓ** વિમલ ઉજ્જવલ અશ્મ (આરસ–પાષાણ)ના ખત્તક (તાકા–ગોખલા)માં રહેલી કરાવી હતી. ૬૪

સકલ પ્રજાના ઉપજીવ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) વસ્તુપાલની **પાસે તેજપાલ,** સરોવરની પાસે રહેલ સફળ(ફળવાળા), સહકાર (આમ્રવૃક્ષ) જેવા શોભે છે. ૬૫

તે બંને ભાઈઓએ (**વસ્તુપાલે** અને **તે**જપાલે) પ્રત્યેક પુર, ગામ, માર્ગ, પર્વત અને સ્થળમાં વાવ, કૂવા, નિપાન (અવેડા), ઉદ્યાન, સરોવર, પ્રાસાદ(મંદિર), સત્ર(દાનશાલા–પરબ) વગેરે ધર્મ-સ્થાનોની પરંપરા અત્યંત નવી કરી અને જીર્ણ થઈ હતી, તેને ઉદ્ધૃત કરી; તેની સંખ્યા પણ જાણી શકાતી નથી, જો તે કોઈ જાણતું હોય તો તે પૃથ્વી જ જાણે છે. ૬૬

પૃ. ૧૩માં પાછળના શ્લોકોના ભાષાંતરમાં આચાર્યોનાં નામો વગેરેમાં બહુ ગોટાળો કર્યો છે. **આનંદ, અમરસૂરિને** બદલે '**ચંદ્રામરસુરિ** આવ્યો', શ્રીવિજયસેનસૂરિને બદલે **મેરૂ મુનિશ્વર** હતો' વ. વ. કેટલી ભૂલો અહીં જણાવી શકાય ?

આ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નીચે જણાવેલા ગ્રંથો જોવા જોઈએ—

ભાવનગર–રાજ્યના પુરાતત્ત્વ–સંશોધનખાતા તરફથી પ્રકાશિત 'પ્રાકૃત-સંસ્કૃત લેખ–સંગ્રહ'માં અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત પ્રશસ્તિવાળો એ શિલાલેખ, ઉપર્યુક્ત 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ભાગ ત્રીજામાં ગૂજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ છે, તે ઉપરાંત બીજે પાંચ સ્થળે પ્રકાશિત થયેલ જાણવામાં આવેલ છે—

(૧) ઈસ્વીસન ૧૮૨૮માં 'એશિયાટિક રિસર્ચીસ' વૉ. ૧૬માં (પૃ. ૩૦૨) એચ. એચ. વીલ્સને ઉપર્યુક્ત લેખનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પ્રકટ કરાવ્યું છે.

(૨) 'એપીગ્રાફિયા ઇંડિકા' વૉ. ૮માં ડૉ. પ્રો. એચ લ્યુડર્સે જૈન ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ એટ ધી ટેમ્પલ ઑફ નેમિનાથ ઑન માઉન્ટ આબૂ" એ હેડીંગ નીચે પૃ. ૨૦૦થી ૨૦૮માં પરિચય આપ્યા પછી પૃ. ૨૦૮થી ૨૧૩માં ઉપર્યુક્ત મૂળ સંસ્કૃત શિલાલેખની ફોટોકોપી જોડી છે અને તે સાથે ૩૨ લેખો અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે ત્યાં પ્રકટ કર્યા છે. (આ પુસ્તકનું ટાઈટલ ગયેલ હોવાથી પ્રકાશન સન દર્શાવી શકાતો નથી.)

(૩) ઈસ્વીસન ૧૮૮૩માં બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બૂક ડીપો-દ્વારા પ્રકટ થયેલી કવિ **સોમેશ્વરદેવે** રચેલી '**કીર્તિકૌમુદી**'ના પરિશિષ્ટ (A)માં ઉપર્યુક્ત શિલાલેખને અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે એડીટર આબાજી **કાથવટે** દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે (ત્યાં સંસ્કૃત લેખના

અંતમાં સં. ૧૨૯૩ જણાવેલ છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં સંવત્ ૧૨૮૭ જણાવેલ છે.) તથા તેની સાથે સંબંધવાળો ત્યાંનો બીજો શિલાલેખ જે સં. ૧૨૮૭ વાળો છે, જેમાં તે ધર્મસ્થાનની રક્ષા, તથા ઉત્સવાદિ વ્યવસ્થા સૂચવેલી છે, તે પણ ત્યાં પરિશિષ્ટ (B)માં દર્શાવેલ છે.

(૪) સંવત્ ૧૯૭૮–ઈસ્વીસન ૧૯૨૧માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ 'પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ' (ભાગ બીજા)માં એ શિલાલેખ લે. ૬૪ તરીકે ગૂજરાતી સાર સાથે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીના પ્રયત્નથી પ્રકટ થયેલ છે.

(૫) સંવત્ ૧૯૯૪માં શ્રીવિજયધર્મસૂરિ–જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન તરફથી પ્રકટ થયેલ 'અર્બુદ પ્રાચીન જૈનલેખસંદોહ' (આબૂ ભાગ બીજો) એ પુસ્તકમાં ઇતિહાસપ્રેમી સ્વ. મુનિરાજ જયંતવિજયજીના પ્રયત્નથી લે. ૨૫૦ તરીકે એ લેખ ગૂજરાતી અવ-લોકન સાથે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આશા છે કે–સત્ય સંશોધન–પ્રકાશનથી ગૂજરાતનો સાચો ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવશે, ત્યારે સર્વને આનંદ થશે.

સંવત્ ૨૦૦૭, શ્રાવણ શુક્લપંચમી
શ્રીનેમિનાથ–જન્મકલ્યાણક } લા. ભ.

---

[૭]

‘ મુદ્રા–વ્યાપાર ’નો સુસંગત અર્થ

[શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૮, અંક ૪–૫માં, સં. ૨૦૦૯માં પ્રકાશિત]

પ્રાચીન સમયના શિલાલેખોમાં, તામ્રપત્રોમાં અને તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં મહારાજાઓનાં નામો સાથે મહામાત્યોનાં નામોનો નિર્દેશ કરેલ છે, ત્યાં સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે તેમને ‘ मुद्रा–व्यापार ’ કરતા જણાવ્યા છે, તેનો સુસંગત અર્થ રાજાજ્ઞાથી મંત્રિ–મુદ્રા દ્વારા કરાતો રાજ્યકારભાર–અધિકાર ઘટે છે. કેટલાક સાક્ષરોએ કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ ‘ નાણાનો વ્યાપાર–નાણાવટીનો ધંધો ’ એવો જણાવ્યો છે, તે વાસ્તવિક લાગતો નથી; છતાં ગતાનુગતિકતાથી તેવી ભૂલ–પરંપરા અભ્યાસીઓમાં અને નવલકથા વગેરેમાં આગળ વધેલી અને વધતી જણાય છે, એથી એ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું અહીં ઉચિત વિચાર્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ આબૂના સં. ૧૨૮૭ના ફા. વ. ૩ રવિવારના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં મંત્રીશ્વર તેજપાલને ‘ મહામંડલેશ્વર રાણા શ્રીવીર-ધવલના સમસ્તમુદ્રા–વ્યાપારી ’ એવા વિશેષણથી ઓળખાવ્યા છે, “ ......महामंडलेश्वरराणकश्रीवीरधवलदेवसत्कसमस्तमुद्राव्यापारिणा...... तेजःपालेन...... ”

ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ વર્ષના ફા. શુ. ૧૦ બુધના ૬ શિલાલેખોમાં મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને લલિતાદેવીના સુપુત્ર મહં. જયતસિંહનો પરિચય કરાવતાં સૂચવ્યું છે કે તે સં. ૭૯ વર્ષ–પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૯થી લઈને) સ્તંભતીર્થ (ખંભાત બંદર)ના મુદ્રાવ્યાપારો કરતો હતો, તે સમયમાં, તથા સં. ૭૭ વર્ષમાં (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૭માં)

શ્રીશત્રુંજય, ઉજ્જયંત(ગિરનાર) વગેરે મહાતીર્થોના યાત્રા-ઉત્સવોના પ્રભાવથી પ્રકટ થયેલ, શ્રીમદ્ દેવાધિદેવના પ્રસાદથી સંઘાધિપત્ય પ્રાપ્ત કરનાર, ચૌલુક્યકુલરૂપી આકાશને પ્રકાશિત કરવામાં અદ્વિતીય સૂર્ય જેવા મહારાજાધિરાજ લવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજ શ્રીવીરધવલદેવની પ્રીતિથી રાજ્યનું સર્વ ઐશ્વર્ય સ્વીકારનાર, શ્રીશારદાના સ્વીકારેલ પુત્ર મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલ, તથા તેમના અનુજ મહં. તેજપાલ, કે જે સં. ૭૬ વર્ષ-પૂર્વક (અર્થાત્ સંવત્ ૧૨૭૬ વર્ષથી શરૂ કરીને) ગૂર્જર-મંડલમાં ધવલક્ક (ધોળકા) વગેરે નગરોમાં મુદ્રા-વ્યાપારો કરતા છતા-કરી રહ્યા હતા તે તેજપાલે......એવો વર્ણનાત્મક વિસ્તૃત ઉલ્લેખ છે—

" स्वस्ति श्री विक्रमसंवत् १२८८ वर्षे फागुण शुदि १० बुधे श्रीमदणहिल्पुरवास्तव्यप्राग्वाटान्वयप्रसूत......महं० श्रीतेजःपालाग्रजन्मनो महामात्यश्रीवस्तुपालस्यात्मजे महं० श्रीललितादेवीकुक्षिसरोवरराजहंसायमाने महं० श्रीजयतसिंहे सं. ७९ वर्षपूर्वं स्तंभतीर्थ(वेलाकूल)-मुद्राव्यापारान् व्यापृण्वति सति सं. ७७ वर्षे श्रीशत्रुंजयोज्जयंतप्रभृतिमहातीर्थयात्रोत्सवप्रभावाविर्भूतश्रीमद्देवाधिदेवप्रसादासादितसंघाधिपत्येन चौलुक्यकुलनभस्तलप्रकाशनैकमार्तंडमहाराजाधिराजश्रीलवणप्रसाददेवसुतमहाराजश्रीवीरधवलदेवप्रीतिप्रतिपन्नराज्यसर्वैश्वर्येण श्रीशारदाप्रतिपन्नापत्येन महामात्यश्रीवस्तुपालेन तथा अनुजेन सं. ७६ वर्षपूर्वं गूर्जरमंडले धवलक्कप्रमुखनगरेषु मुद्राव्यापारान् व्यापृण्वता महं० श्रीतेजःपालेन च........"

—રીવાઈઝ્ડ લિસ્ટ ઑફ ઍન્ટીક્વેરીઅન રીમેન્સ ઈન ધી બૉમ્બે પ્રેસીડન્સી વૉ. ૮ના પરિશિષ્ટમાં (પૃ. ૩૨૮) ગિરનાર ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ નં. ૨, ૨૧-૨૯.

—પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩ (નિ. સા.).

—પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ (ભા. ૨, લે. ૩૮ થી ૪૩).

[સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રીજિનવિજયજી, સં. ૧૯૭૮માં, પ્રકાશક શ્રીજૈનઆત્માનંદ સભા, ભાવનગર].

'પ્રાચીન જૈન' લેખસંગ્રહ ભા. બીજાના ગિરનાર પર્વતના લેખ ૩૮-૪૩ના અવલોકનમાં (પૃ. ૭૧માં) જણાવ્યું છે કે—"તેને મહં. શ્રીલલિતાદેવીથી મહં. શ્રીજયતસિંહ નામનો પુત્ર થયો જે સં. ૭૯ના વર્ષ **પહેલાં** સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં **મુદ્રાવ્યાપાર (નાણાનો વ્યાપાર-નાણાવટીનો ધંધો)** કરતો હતો.[1] વસ્તુપાલ, કે જે ૭૭ની સાલ **પહેલાં** શત્રુંજય અને ગિરનાર આદિ મહાતીર્થોની યાત્રા કરી તથા મોટા મહોત્સવો કરી શ્રીદેવાધિદેવ (તીર્થંકર-પરમાત્મા)ની કૃપાથી "સંઘાધિપતિ"નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તથા ચૌલુક્યકુલદિનમણિ મહારાજાધિરાજ શ્રીલવણપ્રસાદદેવના પુત્ર મહારાજ શ્રીવીરધવલની પ્રીતિથી જેણે "રાજ્યસર્વૈશ્વર્ય (રાજ્યનું સર્વાધિકારત્વ-કારભાર) પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને જેને સરસ્વતીએ પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો (અર્થાત્ જે સરસ્વતીપુત્ર-કવિ કહેવાતો હતો) તેણે, તથા તેના નાના ભાઈ તેજપાલે કે જે પણ સં. ૭૬ની **સાલ પહેલાં** ગુજરાતના ધવલક્કક (ધોળકા) આદિ નગરોમાં **મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતો હતો, એ બંને ભાઈઓએ........"

પહેલા ભાષાંતરની અસર અન્યત્ર ઊતરી આવી જણાય છે—

"તેજપાલ ખંભાતમાં **નાણાવટીનો ધંધો** કરતો હતો અને વસ્તુપાલ પાટણમાં ભીમદેવની સેવામાં હતો એમ જણાય છે.

---

૧. સદ્‌ગત સાક્ષર **ચીમનલાલ** દલાલ તે વાક્યનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા હતા-તેથી તેમણે હમ્મીરમદમર્દન (ગા. ઓ. સિ. નં. ૧૦)ની પાછળની અંગ્રેજી નોટમાં નોંધ કરી છે કે—'એ જયતસિંહ-જૈત્રસિંહ (વસ્તુપાલ-પુત્ર) સં. ૧૨૭૯થી ખંભાતમાં ગવર્નર હતા-'હી વોઝ ગવર્નર ઑફ કેમ્બે ફ્રોમ સંવત્ ૧૨૭૯ ફોરવર્ડ'.

સં. ૧૨૭૬–૭૭ના અરસામાં લવણપ્રસાદના કહેવાથી તેમણે ધોળકાનું મંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું."

—વાઘેલાઓનું ગૂજરાત (પૃ. ૪)માં લે. શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
[સયાજી બાલજ્ઞાનમાલા–પુ. ૧૫૭, સં. ૧૯૯૫માં પ્ર.]

—કેટલાક સાક્ષરોએ ઉપર્યુક્ત શિલાલેખોમાં વપરાયેલ 'वर्षपूर्वे' શબ્દને પંચમીતત્પુરુષ સમાસ માની તેનો અર્થ **'તે વર્ષ પહેલાં'** જણાવ્યો છે, પરંતુ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારતાં તેનો અર્થ **'તે વર્ષથી શરૂ કરીને'** લેવો ઘટે છે. મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, બાલમૂલરાજ આદિનો રાજ્ય–કાલ દર્શાવતાં તેવા પ્રકારની વાક્ય–રચના કરેલી જોવામાં આવે છે—

"संवत् ११५० पूर्वं श्रीसिद्धराजजयसिंहदेवेन वर्ष ४९ राज्यं कृतम् ।
संवत् ११९९ वर्षपूर्वं ३१ श्रीकुमारपालदेवेन राज्यं कृतम् ।
संवत् १२३० पूर्वं वर्ष ३ अजयदेवेन राज्यं कृतम् ।
संवत् १२३३ पूर्वं वर्ष २ बालमूलराजेन राज्यं कृतम् ॥"

શિલાલેખમાં પણ વર્ષ સાથે વપરાયેલ પૂર્વ શબ્દને 'તે વર્ષ–પૂર્વક તે વર્ષથી શરૂ કરીને' એવા અર્થમાં ઘટાવવો જોઈએ. જયતસિંહ અને તેજપાલ સંબંધમાં વર્તમાન કૃદન્તની સપ્તમી અને તૃતીયા વિભક્તિવાળા પ્રયોગો 'व्यापृण्वति सति' અને 'व्यापृण्वता' દ્વારા વર્તમાન કાળની તેમની પરિસ્થિતિ જણાવી છે, ત્યાં તેમના ભૂતકાળનો કે તેમના તેવા ધંધાનો અર્થ કાઢવો અનુચિત છે.

દુષ્યન્ત રાજાએ પોતાની નિશાની તરીકે આપેલી નિજ નામાંકિત મુદ્રાના અભાવમાં શકુંતલાનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો અને પાછળથી એ મળતાં સ્વીકાર કર્યો હતો એ હકીકત 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' નાટકના અભ્યાસીઓ જાણે છે. મુદ્રાશબ્દ સાથે સંબંધવાળું 'મુદ્રારાક્ષસ' નામનું પ્રાચીન નાટક પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના શબ્દાનુશાસનના અંતમાં **ચૌલુક્ય-વંશી** મહારાજા **મૂલરાજ**નો પરિચય કરાવતા શ્લોકમાં **મુદ્રા**–શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે—

"आसीद् विशांपतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्राऽङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः ॥"

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલી 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ' દ્વાત્રિંશિકા (શ્લો. ૫)માં 'आदीपमाव्योम समस्वभावं स्याद्वाद-मुद्राऽनतिभेदि वस्तु।' **મુદ્રા**–શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે, મલ્લિષેણસૂરિએ જેના પર **સ્યાદ્વાદ-મંજરી** નામની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચેલી છે–એ સર્વને લક્ષ્યમાં લેતાં તેનો સુસંગત અર્થ ઘટાવવો જોઈએ.

વિક્રમની બારમી સદીથી, ચૌદમી સદી સુધીના મહારાજા **સિદ્ધરાજ જયસિંહ**, **કુમારપાલ**, [**જયતુગિ**], **વીસલદેવ**, [**તેજસિંહ**], **અર્જુન-દેવ**, **સારંગદેવ** વગેરેના સમયના જે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને તાડ-પત્રીય ગ્રંથોમાં **આશુક**, **ગાંગિલ**, **મહાદેવ**, **કુમારસીહ**, **ધર્મદેવ**, **નાગડ**, **સમુદ્ધર**, **માલદેવ**, **માધવ**, **કાન્હ**, **મધુસૂદન**, **વાધૂય** વગેરે મહામાત્યોનો નામ–નિર્દેશ મળી આવે છે, ત્યાં તેમને શ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપારો અથવા **મુદ્રા–વ્યાપારો** કરતા જણાવ્યા છે, તેનો અર્થ 'તેઓ નાણા-નો વેપાર કે નાણાવટીનો ધંધો કરતા હતા' એવો કરવો અસંગત છે; પરંતુ મહારાજા તરફથી મળેલી મંત્રિ–મુદ્રા(અધિકારાજ્ઞા)દ્વારા રાજ્ય-કારભાર કરતા હતા એવી રીતે કરવો સુસંગત જણાય છે–એ વિચારવા માટે બીજા તેવા ૧૪ ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવું છું—

[૧] સં. ૧૧૭૯ વર્ષે શ્રીસિદ્ધચક્રવર્તી શ્રી**જયસિંહ**ના રાજ્ય-કાલમાં **શ્રીશ્રીકરણમાં મહામાત્ય** શ્રી**આશુક** **સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા–એ કાલમાં લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"श्रीश्रीक[र]णे **महामात्यश्रीआशुकः समस्तव्यापारान्** करोती-त्येतस्मिन् काले..."

—पत्तनस्थप्राच्यजैनभाण्डागारीयग्रन्थसूची (गा. ओ. सी. ७६, पृ. १२)

[૨] સં. ૧૧૯૧ ભાદ્રપદ શુ. ૮ સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહદેવના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદપ્રસાદથી મહં. શ્રીગાંગિલ **શ્રીકરણાદિમાં વ્યાપારો** કરતા હતા—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

"महं श्रीगांगिल श्रीकरणादौ व्यापारान् करोति..."

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી [ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૧૮૩]

[૩] સં. ૧૨૦૮ જેઠ શુ. ૬ રવિવારે **અણહિલપાટક** (પાટણ)-માં કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-કાલમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલા **મહામાત્ય** શ્રીમહાદેવ **શ્રીશ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપાર કરતા હતા**—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

"......तन्नियुक्तमहामात्यश्रीमहादेवे श्रीश्रीकरणादौ समस्तव्यापारं कुर्वत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—પત્તનભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૯૦)

[૪] સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષ શુદિ ૫ શનિવારે **અણહિલ-પાટક** [પાટણ]માં કુમારપાલ ભૂપાલના કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્યમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય શ્રીકુમરસીહ શ્રીકરણાદિકમાં સમસ્ત મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલ પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર-ચરિત્રની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે. તે પોથી જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમાં પોથી નં. ૧૪૬ હોઈ, તેનો ઉલ્લેખ અમે જેસલમેર-ભંડારના ડિ. કેટલોગ. (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ, ૧૭)માં દર્શાવેલ છે—

संवत् १२२५ वर्षे......महामात्यश्रीकुमरसीहे श्रीकरणादिके समस्त-मुद्राव्यापारान् परिपन्थयति सति"

[૫] સંવત્ ૧૨૯૫ વર્ષમાં નલકમાં જયતુગિદેવના રાજ્ય-સમયમાં **મહાપ્રધાન** પંચ૦ શ્રી**ધર્મદેવ સર્વ મુદ્રા–વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલી કર્મસ્તવ–કર્મવિપાકની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં તેવો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છે, તે અમે જેસલમેર-ભંડારના ડિ. કૅટલૉગમાં (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૨૬માં) દર્શાવેલ છે—

"सं. १२९५ वर्षे......**महाप्रधान** पंच० श्री**धर्मदेवे सर्वमुद्रा-व्यापारान्** परिपन्थयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

[૬] સં. ૧૩૧૦ માઘ શુદિ રવિ પુષ્યાર્કમાં મહારાજા **વીસલ**-દેવના રાજ્યમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલ છે કે તે સમયે **મહામાત્ય નાગડ** મંડલેશ્વરના **મુદ્રા–વ્યાપાર** કરતા હતા—

"......**महामात्य**श्री**नागड** मंडलेश्वरमुद्राव्यापारे......"

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૨૧૮)

[૭] સં. ૧૩૧૩ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે **વીસલ**દેવના રાજ્યમાં તેમણે નિયુક્ત કરેલા **નાગડ મહામાત્ય સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા, ત્યારે લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે—

"......तन्नियुक्तश्री**नागडमहामात्ये समस्तव्यापारान्** परिपन्थयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—पत्तन० ग्रन्थसूची (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૩૩)

[૮] સંવત્ ૧૩૧૭ વર્ષે માહ શુદિ ૧૪ આદિત્ય દિને **આઘાટ**-દુર્ગમાં મહારાજા **તેજસિંહ**ના રાજ્ય–સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય સમુદ્ધર મુદ્રા–વ્યાપારો** કરતા હતા–તે સમયમાં લખાયેલી પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

[૨] સં. ૧૧૯૧ ભાદ્રપદ શુ. ૮ સિદ્ધચક્રવર્તી જયસિંહદેવના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદપ્રસાદથી મહં. શ્રીગાંગિલ **શ્રીકરણાદિમાં વ્યાપારો** કરતા હતા–એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમા સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

" महं श्रीगांगिल श्रीकरणादौ व्यापारान् करोति... "

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી [ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૧૮૩]

[૩] સં. ૧૨૦૮ જેઠ શુ. ૬ રવિવારે **અણહિલપાટક** (પાટણ)-માં કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્ય-કાલમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલા **મહામાત્ય** શ્રીમહાદેવ **શ્રીશ્રીકરણાદિમાં સમસ્ત વ્યાપાર કરતા હતા**—એ સમયમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

" ......तन्नियुक्तमहामात्यश्रीमहादेवे श्रीश्रीकरणादौ समस्तव्यापारं कुर्वत्येवं काले प्रवर्तमाने...... "

—પત્તનભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૯૦)

[૪] સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષ શુદિ ૫ શનિવારે **અણહિલ-પાટક**[પાટણ]માં કુમારપાલ ભૂપાલના કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્યમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય શ્રીકુમરસીહ શ્રીકરણાદિકમાં સમસ્ત મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલ પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર–ચરિત્રની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે. તે પોથી જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમાં પોથી નં. ૧૪૬ હોઈ, તેનો ઉલ્લેખ અમે જેસલમેર–ભંડારના ડિ. કેટલોગ. (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ, ૧૭)માં દર્શાવેલ છે—

संवत् १२२५ वर्षे......महामात्यश्रीकुमरसीहे श्रीकरणादिके समस्त-मुद्राव्यापारान् परिपन्थयति सति "

[૫] સંવત્ ૧૨૯૫ વર્ષમાં નલકમાં જયતુગિદેવના રાજ્ય-સમયમાં **મહાપ્રધાન** પંચ૦ શ્રીધર્મદેવ **સર્વ મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલી કર્મસ્તવ-કર્મવિપાકની તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં તેવો ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છે, તે અમે જેસલમેર-ભંડારના ડિ. કેટલૉગમાં (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૨૬માં) દર્શાવેલ છે—

"सं. १२९५ वर्षे......महाप्रधान पंच० श्रीधर्मदेवे सर्वमुद्राव्यापारान् परिपन्थयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

[૬] સં. ૧૩૧૦ માઘ શુદિ રવિ પુષ્યાર્કમાં મહારાજા **વીસલદેવ**ના રાજ્યમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલ છે કે તે સમયે **મહામાત્ય નાગડ** મંડલેશ્વરના **મુદ્રા-વ્યાપાર** કરતા હતા—

"......महामात्यश्रीनागड मंडलेश्वरमुद्राव्यापारे......"

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૨૧૮)

[૭] સં. ૧૩૧૩ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે **વીસલદેવ**ના રાજ્યમાં તેમણે નિયુક્ત કરેલા **નાગડ મહામાત્ય સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા, ત્યારે લખાયેલી તાડપત્રીય પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે—

"......तन्नियुक्तश्रीनागडमहामात्ये समस्तव्यापारान् परिपन्थयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—पत्तन० ग्रन्थसूची (ગા. ઓ. સિ. વો. ૭૬, પૃ. ૩૩)

[૮] સંવત્ ૧૩૧૭ વર્ષે માહ શુદિ ૧૪ આદિત્ય દિને **આઘાટ**-દુર્ગમાં મહારાજા **તેજસિંહ**ના રાજ્ય-સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય સમુદ્ધર મુદ્રા-વ્યાપારો** કરતા હતા—તે સમયમાં લખાયેલી પુસ્તિકાના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

" ......तत्पादपद्मोपजीविनि महामात्यश्रीसमुद्धरे मुद्राव्यापारान् परिपंथयति......"

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. ૭૬, પૃ. ૩૯૦)

[૯] વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭ના જેઠ વદ ૪ ગુરુવારે અણહિલપાટક-(પાટણ)માં મહારાજા **વીસલદેવ**ના રાજ્ય-સમયમાં લખાયેલા તામ્ર-પત્રમાં **મહામાત્ય નાગડ**ના નામ સાથે પણ તેવો શબ્દ-પ્રયોગ વાંચી શકાય છે—

" ...महाराजाधिराजश्रीमद्वीसलदेवकल्याणविजयिराज्ये तदनुशासनानुवर्तिनि महामात्यश्रीनागडे श्रीश्रीकरणादिसमस्तमुद्राव्यापारान् परिपंथयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने"

—ઈ. એ. વૉ. ૬, પૃ. ૨૧૦ તથા તે પરથી અન્યત્ર 'ગુજરાતના ઐ. લેખો' ભાગ ૩, પૃ. ૫૪–૫૬માં ઉતારેલ.

[૧૦] વિક્રમસંવત્ ૧૩૨૦ (=વલભી સં. ૯૪૫ તથા સિંહ સં. ૧૫૧) વર્ષે આષાઢ વદિ ૧૩ રવિવારના દાનપત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે **અણહિલ્લપાટક** (પાટણ)માં મહારાજા **અર્જુનદેવ**ના રાજ્ય-સમયમાં, તેના પાદપદ્મોપજીવી **મહામાત્ય** રાણક **શ્રીમાલદેવ** શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા—તેવો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

" .....तत्पादपद्मोपजीविनि महामात्यराणकश्रीमालदेवे श्रीश्रीकरणादिसमस्तमुद्राव्यापारान् परिपंथयतीत्येव काले प्रवर्तमाने......"

—ઈ. એ. વૉ. ૧૧, પૃ. ૨૪૧ વિ.

[૧૧] સં. ૧૩૩૨ વર્ષે માર્ગ. શુ. ૧૧ શનિવારે અણહિલ્લ-પાટક(પાટણ)માં મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-સમયના શિલા-લેખમાં સંસ્કૃતમાં સૂચવ્યું છે કે શ્રીશ્રીકરણાદિમાં **મહામાત્ય માધવ**, તથા કાન્હ **સમસ્ત વ્યાપારો** કરતા હતા—

" ......श्रीश्रीकरणादौ महामात्यश्रीमाव(ध)व महं राघि(? महासांधि०)श्रीकान्हे समस्तव्यापारान् परिपंथयति......"

—ઈ. એ. વૉ. ૨૧, પૃ. ૨૭૬ વિ.

[૧૨] સં. ૧૩૪૩ કા. શુ. ૨ રવિવારે **અણહિલ્લપાટક**-(પાટણ)માં મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-સમયમાં, તેમણે નિયુક્ત કરેલ **મહામાત્ય** શ્રીમધુસૂદન શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, એ સમયમાં લખાયેલ તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

" ......तन्नियुक्तमहामात्यश्रीमधुसूदने श्रीश्रीकरणादि-समस्तमुद्राव्यापारान् परिपंथयति सतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—પત્તનભાં૦ ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૨૭)

[૧૩] સં. ૧૩૪૮ વર્ષે આષાઢ શુદિ ૧૩ રવિવારે **અણહિલ**-પાટક(પાટણ)માં મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-કાલમાં, તેના પાદ-પદ્મોપજીવી મહાસાંધિ૦ **મહામાત્ય** મધુસૂદન શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા, તે સમયમાં લખાયેલા શિલાલેખમાં સંસ્કૃતમાં તેવો ઉલ્લેખ છે—

" तत्पादपद्मोपजीविनि महासांधि० महामात्य[श्री]मधुसूदने श्रीश्रीकरणादिसमस्तमुद्राव्यापारान् परिपंथयतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—ઈ. એ. વૉ. ૪૧ (પૃ. ૨૦), ઈ. એ. વૉ. ૨૦ (પૃ. ૩૧૨) વિ.

[૧૪] એ જ મહારાજા **સારંગદેવ**ના રાજ્ય-સમયના સં. ૧૩૫૦ વર્ષે માઘ શુ. ૧ ભૌમે લખાયેલા શિલાલેખમાં પણ '**મહામાત્ય** વાઘૂય શ્રીશ્રીકરણાદિ **સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર** કરતા હતા' તેવો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે—

" ......तत्पादपद्मोपजीविनि महामात्यश्रीवाधूये श्रीश्रीकरणादि-समस्त-मुद्राव्यापारान् परिपंथयति सतीत्येवं काले प्रवर्तमाने......"

—એશિયાટિક રિસર્ચીઝ, વૉ. ૧૬, પૃ. ૩૧૧

—વિશેષમાં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮)માં તથા સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રના વિવરણમાં (પ્રકાશ ત્રીજામાં, શ્રીસ્થૂલભદ્રજીના ચરિત-પ્રસંગમાં નંદરાજા તરફથી શ્રીયકને મંત્રિ-મુદ્રા અર્પણ કરવાના અધિકારમાં) વર્ણન કર્યું છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે—

" कृतौर्ध्वदेहिकं नन्दस्ततः श्रीयकमब्रवीत् ।
सर्वव्यापारसहिता, मुद्रेयं गृह्यतामिति ॥ "

* * *

" गृहीत्वा श्रीयकं दोष्णि, ततो नन्दः सगौरवम् ।
मुद्राऽधिकारे निःशेषव्यापारसहिते न्यधात् ॥
चकार श्रीयको राज्यचिन्तामवहितः सदा ।
साक्षादिव शकटालः, प्रकृष्टनयपाटवात् ॥ "

—પરિશિષ્ટપર્વ (સર્ગ ૮, શ્લો. ૬૭, ૮૩-૮૪)

—યોગશાસ્ત્ર (સ્વોપજ્ઞ વિવરણસહિત પ્રકાશ ૩, શ્લો. ૬૫, ૮૧-૮૨)

[જૈનધર્મ-પ્રસારકસભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત]

ત્યાર પછી ત્યાં એવા આશયનું સૂચન મળે છે કે—(મંત્રી શકટાલના સ્વર્ગવાસ પછી) તેના અગ્નિ-સંસ્કાર કરનાર (મંત્રિ-પુત્ર પોતાના પરમવિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષક) શ્રીયકને નંદરાજાએ કહ્યું કે— '**સર્વવ્યાપાર-સહિત** આ **મુદ્રા** (મંત્રિ-મુદ્રા) સ્વીકારો.'

[શ્રીયકના જ્યેષ્ઠબંધુ સ્થૂલભદ્રજીએ નિયોગી-અધિકારીઓની અનેક મુશ્કેલીઓની પર્યાલોચના કરી મંત્રિ-મુદ્રાનો સ્વીકાર ન કરતાં પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારી હતી.]

ત્યાર પછી **નંદરાજાએ** **શ્રીયકને** ગૌરવ-સહિત હાથમાં લઈને તેને **સમસ્ત વ્યાપાર** (રાજ્ય-કારભાર) **સહિત મુદ્રાધિકાર** (મંત્રિપદના અધિકાર)માં સ્થાપિત કર્યો હતો.

શ્રીયક ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની નીતિ-પટુતાથી (રાજનીતિ-દક્ષતાથી) જાણે સાક્ષાત્ [મંત્રી] **શકટાલ** હોય તેવી રીતે સદા સાવધાન થઈને **રાજ્યની ચિંતા** કરતો હતો.

—ઉપર્યુક્ત વિચારવાથી 'મુદ્રા-વ્યાપાર'નો સુસંગત અર્થ (મંત્રી જેવા વિશિષ્ટ અધિકારી તરીકે કરાતો રાજ્ય-કાર્યભાર) સ્પષ્ટ સમજાય છે. દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચારનારા સાક્ષરો એનો યથાર્થ આશય લક્ષ્યમાં લેશે-એવી આશા છે.

સંવત્ ૨૦૦૯ માહ શુદિ ૫ વસંતપંચમી. **લા. ભ.**

કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ

(વિક્રમની નવમી સદીના પ્રભાવક જૈન મહાત્મા)

[અમદાવાદમાં ' જૈન સત્યપ્રકાશ ' માસિકના ૭મા વર્ષના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રકાશિત]

પ્રાચીન પ્રાકૃત અપ્રસિદ્ધ વિશાલ સાહિત્ય તરફ હજી વિદ્વાનોનું જોઈએ તેવું લક્ષ્ય ખેંચાયું નથી—એથી અત્યુપયોગી મહત્ત્વના આવશ્યક વિવિધ જ્ઞાનથી સમાજને વંચિત રહેવું પડે છે. ભાષા—વિષયક કેટલાક બંધાયેલા પૂર્વગ્રહો—દુરાગ્રહો અને ઇતિહાસ—વિષયક અજ્ઞાન પણ એ સાહિત્યના પઠન—પાઠનથી ઘણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે. કેટલાક સાક્ષરો ગૂજરાત શબ્દને **ગૂર્જરराष्ट्र** શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં **गुज्जरत्ता** શબ્દ જોયા પછી એ વિચારને ફેરવવા લાગ્યા છે. આજે એવો **गुज्जरत्ता** શબ્દનો પ્રાચીન પ્રયોગ, વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં—વિ. સં. ૯૧૫માં રચાયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી દર્શાવતાં અમને આનંદ થાય છે, જે ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કણ્હ(કૃષ્ણ) મુનિ—મહાત્માનો અહીં પરિચય આપવામાં આવે છે.

શ્રુતદેવીના સ્મરણરૂપ મંગલાચરણવાળી[1] વિમલગુણવાળી સુંદર જય—પતાકા જેવી **ધર્મોપદેશમાલા** નામની પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિ અતિ-સંક્ષિપ્ત—૧૦૪ ગાથા—પ્રમાણની હોવા છતાં બહુ મહત્ત્વની છે; જેના પર હજારો શ્લોકોવાળી વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી છે. આ ધર્મોપદેશમાલા

---

૧ " सिज्झउ मज्झ वि सुयदेवि !, तुज्झ भरणाउ सुंदरा ज्झत्ति ।
धम्मोवएसमाला, विमलगुणा जयपडाय व्व ॥ "

કર્મ-ક્ષય ઇચ્છતા જયસિંહસૂરિએ રચી હતી, જેઓ પ્રસ્તુત જગત્પ્રસિદ્ધ કન્હ(કૃષ્ણ) મુનિના શિષ્ય હતા-તેમ તેના અન્તિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે.[1] આ મૂળ ગ્રંથની અનેક નકલો **પાટણ**-જૈનભંડારમાં હોવાનું અમે તેની ગ્રંથસૂચીમાં સૂચવી ગયા છીએ.

[૧]

૫૭૭૮ શ્લોકપ્રમાણની જયસિંહસૂરિએ(મૂલગ્રંથકારે) એની પહેલી વ્યાખ્યા વિ. સં. ૯૧૫માં રચી હતી; આ વિવરણરૂપ વ્યાખ્યાની તાડપત્રપોથી **પાટણ**માં જૈનસંઘના ભંડારમાં અને **જેસલમેર**માં બડા-ભંડારમાં તાડપત્રપર, તથા **તપાગચ્છ**-ઉપાશ્રયના જૈનભંડારમાં સં. ૧૬૭૭માં કાગળ પર લખેલી હોવાનું અમે તેનાં સૂચિપત્રોમાં સૂચવ્યું છે. (**પાટણ**-ગ્રંથસૂચી પૃ. ૩૪૮, **જેસલમેર**ભાં. સૂચી પૃ. ૧૩, ૫૩)

લગભગ ચારસો વર્ષો પહેલાં રચાયેલી બૃહટ્ટિપ્પનિકા નામની પ્રાચીન જૈનગ્રંથ-સૂચી (જૈનસાહિત્ય-સંશોધક ભા. ૧, અં. ૨માં પ્ર. પૃ. ૧૭૯-૧૮૦)માં આ જયસિંહસૂરિની ૯૧૫ વર્ષમાં રચાયેલી **ધર્મોપદેશમાલા-લઘુવૃત્તિનો** ઉલ્લેખ છે અને આનું વિવરણ **સ્તમ્ભતીર્થ**-(**ખંભાત**) વિના બીજે નથી-તેમ જણાવ્યું છે.[2]

વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં સ્વોપજ્ઞ **ધર્મોપદેશમાલાની** વ્યાખ્યા રચનાર આચાર્ય જયસિંહસૂરિ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ્યા હશે, તે સદીના છેલ્લા ચરણમાં દીક્ષિત થયા હશે અને એ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ ગુરુ-સહવાસમાં રહી સુશિક્ષિત થઈ સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ પ્રશસ્ત જૈનધર્મના ઉપદેશક-પ્રચારક થયા

---

૧ "इय जयपायडकन्ह(ण्ह)मुणि-सीसजयसिं(सी)हसूरिणा रइया ।
धम्मोवएसमाला कम्मक्खयमिच्छमाणेण ॥"

૨ "धर्मोपदेशमाला-लघुवृत्तिः ९१५ वर्षे जयसिंहीया ।
............विवरणं स्तम्भतीर्थं विना न ॥"—बृ.

હશે—એ વિચારી શકાય તેવું છે. આ જયસિંહસૂરિએ ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં પ્રાકૃતભાષામાં ૩૧ ગાથાઓદ્વારા પોતાની ગુરુ-પરંપરા સાથે આવશ્યક ગુરુ-પરિચય કરાવ્યો છે—એથી આપણે તે કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ-મહાત્માનો પરિચય મેળવીએ છીએ. તેઓએ ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

[1]**વટેશ્વર**—"આ **સ્થ**વિરાવલી, જે પૂર્વ મુનિઓએ **વીર**-જિનથી પ્રારંભ કરીને કહી છે, ત્યાંથી બાકી રહેલાઓની આવલીને હું હવે કહું છું, તે તમે સાંભળો. **દે**વવાચક(**નં**દીસૂત્રકાર) પછી અનેક સૂરિઓ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા **વડસર** (**વટેશ્વર**) નામના ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

[2]**તત્ત્વાચાર્ય**—તેમના શિષ્ય 'તત્ત્વાચાર્ય' નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા, પાંચ પ્રકારના આચારો (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય સંબંધી)ને પાળતાં જેમનો જશ જગતમાં પ્રકટ થયો હતો, તેઓ જિન-પ્રવચનરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર જેવા હતા.

[3]**યક્ષ**—તેમના પ્રધાન શિષ્ય **યક્ષ** મહત્તર નામે પ્રકટ થયા, જેમણે **ખટ્ટઉય**(**ખટ્ટકૂપ**)માં સુપ્રસિદ્ધ જિન-ભવન સ્થાપ્યું હતું.

કૃષ્ણમુનિ—તેમના શિષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિ થયા, જેઓ તપસ્તેજના રાશિ દુષ્ટોને શિરઃ-શૂલ જેવા હતા. દુઃષમકાલમાં અનેક રાજાઓએ જેમનાં ચરણ-કમલ સેવ્યાં હતાં. ભવ્યજનરૂપી કમળોને વિકસાવવામાં-પ્રફુલ્લ-વિકસ્વર કરવામાં જેઓ સૂર્ય જેવા હતા.

તીર્થયાત્રા—સંઘથી પૂજિત-સત્કૃત થયેલા જેમણે (કૃષ્ણ-મુનિએ) ભારતમાં રહેલી જિનવરોની અવતરણ (ચ્યવન), જન્મ,

---

૧-૩ આ **વટેશ્વર**, **તત્ત્વાચાર્ય** અને **યક્ષ**, વિ. સં. ૮૩૫માં પ્રા. કુવલયમાલાકથાકાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યના પૂર્વજો છે કે કેમ? તે વિચારણીય છે.

નિષ્ક્રમણ(દીક્ષા), [જ્ઞાન], નિર્વાણ(મોક્ષ)ની ઘણી કલ્યાણક-ભૂમિઓને બહુપ્રકારે (અનેક વાર મન, વચન, કાયાથી) નમન કર્યું હતું.

તપ-જિન-કલ્પ ધારણ કરનારની જેમ જેમણે કાય-ક્લેશ વિના એક માસ-ખમણ (ઉપવાસ-તપ), બેમાસી-ખમણ, ત્રણમાસી ખમણ અને ચોમાસી ખમણ(તપો) કર્યાં હતાં.

પ્રભાવ—ભક્તિથી જેમનું નામ ગ્રહણ કરવાથી મનુષ્યોનાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો-જેમકે-દેવો, મનુષ્યો કે તિર્યંચોદ્વારા કરાતી પીડા, ગ્રહો, ભૂતો, રોગો, ઉપસર્ગો, મારિ(મરકી) અને શત્રુઓએ ઉત્પન્ન કરેલ અનિષ્ટ, ચોરો તથા શત્રુઓ, મત્ત થયેલા રાજાઓ, દુઃસ્વપ્નો, અને અશુભ શકુનોદ્વારા કરેલું-કરાતું અનિષ્ટ પણ જલદી ક્ષય પામે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલ ગાઢ અંધકાર ક્ષય પામે છે-એમાં વિસંવાદ ક્યાં છે?

સુમેરુ જેવા નિશ્ચલ જે મહાત્મા સ્મશાન-ભૂમિઓમાં સર્વ રાત્રિમાં દેવ વગેરે દ્વારા કરાતા બહુપ્રકારના ઉપસર્ગો વડે [ધ્યાનથી] ચલાયમાન કરી શકાયા ન હતા.

જેમણે **ભારતવર્ષ**માં અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ અંધારામાં પડેલાઓને જિન-વચનરૂપી પ્રદીપ વડે **સિદ્ધપુર**(મોક્ષ)નો માર્ગ પ્રકટ કર્યો હતો-દર્શાવ્યો હતો.

જેમણે અનેક મહાસત્ત્વોને-રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને શેઠોને પ્રવ્રજ્યા આપી પ્રવ્રજિત કર્યા હતા; અને બીજાઓને ઠેકાણે ઠેકાણે **અભય**-(મંત્રીશ્વર **અભયકુમાર**) જેવા શ્રાદ્ધો-શ્રાવકો કર્યા હતા.

જિન-મંદિરો કરાવવાં—જેમણે ઘણા દેશોમાં ચતુર્વિધ(સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) શ્રીસંઘદ્વારા કરાતી યાત્રાવાળાં મનોહર અનેક **જિન-મંદિરો** કરાવ્યાં હતાં.

ગુજ્જરત્તા(ગુજરાત) સુધીમાં નાગઉર(નાગોર-મારવાડ) વગેરે નગરોમાં, તે મહાત્મા પોતે જાતે ભોજન કરવા માટે પણ જ્યાં વસ્યા, ત્યાં ત્યાં (નાગઉર વગેરે નગરોમાં) અનેક જિન-મંદિરો થયાં હતાં.[૧]

" ૧ काराविया णि जिणमंदिराणि नेगाणि जेण गच्छाण ;
देसेसु वहुविहेसुं, चउविहमिरिसंघजत्ताणि ॥
नगरेसु सयं वुच्छो, भुत्तुं वा जाव गुज्जरत्ताए ।
नागउराइसु जिणमंदिराणि जायाणि णेगाणि ॥ "

—જયસિંહસૂરિના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૧૩, ૧૪)

ગૂર્જરશબ્દનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ, વિક્રમની ૭મી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ કાદંબરીકાર મહાકવિ બાણભટ્ટે સંસ્કૃતમાં શ્રીહર્ષ-ચરિતમાં ઉ. ૪માં गूर्जरप्रजागरः વિશેષણદ્વારા પ્રતાપશીલ પ્રભાકરવર્ધન રાજાધિરાજનો પરિચય કરાવતાં કરેલો છે, તેમ જ ૧૮ દેશીભાષાઓનો પરિચય કરાવનાર દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે શકકાલ ૭૦૦=વિ. સં. ૮૩૫માં રચેલી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથામાં गुज्जरदेस અને गुज्जर-देसीभासा તથા गुज्जर પથિકના પ્રાકૃતમાં ઉલ્લેખો કર્યા છે, તે અમે અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૩૭ ભૂમિકા પૃ. ૮૯-૯૪)માં દર્શાવ્યા છે.

અહીં દર્શાવેલ गुज्जरत्ता શબ્દનો આવો ઉલ્લેખ, વિક્રમસંવત્ ૯૧૫નો હોઇ પ્રાચીન છે. ઘટિયાલા(જોધપુર, મારવાડ)માંથી મળેલ જૈન પ્રાકૃત શિલાલેખમાં થયેલ गुज्जरत्तानो ઉલ્લેખ, આ પછી ત્રીજા વર્ષનો-વિ. સં. ૯૧૮નો મળે છે. ' જર્નલ રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી ' સન ૧૮૯૫ના પૃ. ૫૧૬ થી ૫૧૮માં, તથા ઇતિહાસપ્રેમી મુંશી દેવીપ્રસાદજીએ ' મારવાડના પ્રાચીન લેખ ' પુસ્તકમાં સં. છાયા સાથે ૨૪ પદ્યોવાળા એ પ્રાકૃત શિલાલેખને થોડી અશુદ્ધિઓ સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે; તેને સ્વ. પૂ. નાહરજીએ જૈનલેખ-સંગ્રહ (ખં. ૧, પૃ. ૨૫૬ થી ૨૬૧)માં પુનઃ પ્રકટ કરેલ છે. તે પરથી જણાય છે કે-પડિહાર (પ્રતિહાર)વંશી સદ્ગુણી રાજા શ્રીકક્કુકે ભક્તિથી જિન-ભવન કરાવ્યું હતું, અને તે, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના ગચ્છમાં ગોષ્ઠિકોને અર્પણ કર્યું હતું.

વ્યાધિ-નાશક લબ્ધિઓ—આમોસહિ(ઔષધિરૂપ થતો સ્પર્શ), ખેલોસહિ (ઔષધિરૂપ થતો કફ), વિપ્પોસહિ (ઔષધિરૂપ

આ કક્કુક મહારાજાએ પોતાના સચ્ચરિત-ગુણો વડે મરુ વગેરે અનેક દેશો(જેમાં अज्ज गुज्जरत्तासु આર્ય ગુજરાત દેશ છે)માં જનોને અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. [' जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ' આ નીતિ-વચન તરફ કવિનું સૂચન સાર્થક જણાય છે.]

જેણે વિષમ પ્રસંગમાં ગિરિ-જ્વાલાથી પ્રજ્વલિત પલ્લીમાંથી ગો-ધન આદિને ગ્રહણ કરી તેની રક્ષા કરી હતી, જેણે ભૂમિને નીલોત્પલ વગેરેની સુગંધથી સુગંધવાળી અને આંબા, મહૂડા તથા શ્રેષ્ઠ શેલડી વગેરે વૃક્ષોદ્વારા મધુર રમણીય બનાવી હતી.

જે કક્કુકે રોહિંસકુઅ ગામમાં કીર્તિ-વૃદ્ધિ માટે મહાજન, વિપ્ર, પ્રકૃતિ અને વણિગ્જનોની બહુલતાવાળું હાટ—વેપારીબજાર સ્થાપ્યું હતું.

જેણે મડોઅર(મંડોવર)માં એક અને બીજો રોહિસકુઅ ગામમાં; પોતાના યશના પુંજ જેવા આ બે સ્તંભો સારી રીતે સ્થપાવ્યા હતા; તે શ્રીકક્કુકે દુરિત-નાશક, સુખ-જનક જિનદેવનું આ અચલ-ભવન ભક્તિથી કરાવ્યું હતું. એ ભવન, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના ગચ્છમાં તથા-સંત (?), જંબ, અંબય, વણિક ભાઉડ વગેરે ગોષ્ઠી(વહીવટદાર-ટ્રસ્ટી-સમિતિ)ને અર્પણ કર્યું હતું-એવું સૂચવતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

" मरु-माडवल्लनमणी परिअंकाअज्जगुज्जरि(र)त्तासु ।
जणिओ जेण जणाणं, सच्चरिअ-गुणेहि अणुराओ ॥
वरिससएसु अ णवसु, अट्ठारहसमग्गलेसु चेत्तम्मि ।
णक्खत्ते वि हु हत्थे, बुहवारे धवलवीआये ॥
सिरिकक्कुएण हट्टं, महाजण-विप्प-पयइ-वणिबहुलं ।
रोहिन्सकुअगामे, णिवेसिअं कित्तिविद्धिए ॥
मड्डोअरम्मे एक्को, वीओ रोहिन्सकुअगामम्मि ।
जेण जसस्स व पुंजा, एए त्थम्भा समुत्थविआ ॥
तेण सिरिकक्कुएणं, जिणस्स देवस्स दुरिअणिद्दलणं ।
कारविअं अचलमिमं, भवणं भत्तीए सुहजणयं ॥

થતાં મલ-મૂત્ર), જલ્લ(ઔષધિરૂપ થતો મેલ) પરમ ઔષધિનો વિભ્રમ કરાવતા આ મુનિ આશ્ચર્યકારક લબ્ધિઓ વડે વ્યાધિઓનો નાશ કરતા હતા.

अप्पियमेअं भवणं, सिद्धस्स धणेसरस्स गच्छम्मि ।
तह संत-जंब-अंवय-वणि-भाउड-पमुहगोट्ठीए ॥ "

—જૈનલેખસંગ્રહ (ખંડ ૧, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૧ ગા. ૧૬, ૧૯ થી ૨૩)·

માલવાના મહારાજા મુંજ અને **ભોજના** માનનીય જૈન મહાકવિ **ધનપાલે** તિલકમંજરીના પ્રારંભમાં તથા **સત્યપુરમંડન** મહાવીરોત્સાહમાં ગૂર્જરોનું સ્મરણ કર્યું છે—

" वासिष्ठैः स्म कृतस्मयो वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवो,
भूपालः **परमार** इत्यभिधया ख्यातो महीमण्डले ।
अद्याप्युद्गतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्यार्बुदे,
विश्वामित्रजयोज्झि(र्जि)तस्य भुजयोर्विस्फूर्जितं **गूर्जराः** ॥ "

—તિલકમંજરીકથા, શ્લોક ૩૯

સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વોપજ્ઞ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-બૃહદ્વૃત્તિમાં **ચૌલુક્યવંશ-દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્યમાં ગૂર્જર-શબ્દનો અનેક વાર ઉલ્લેખ. કર્યો છે.

વિ. સં. ૧૧૬૯માં સૂરિ-પદ અને સં. ૧૨૧૧માં સ્વર્ગ-વાસ પ્રાપ્ત. કરનાર જિનદત્તસૂરિએ પ્રાકૃત ગણધરસાર્ધશતક (ગા. ૬૮)માં 'गुज्जरत्ता'નો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે-પોતાના પૂર્વજ જિનેશ્વરસૂરિએ **સરસ્વતીના** ખોળાથી શોભતા **અણહિલ્લવાડ** (પાટણ)માં શ્રીમદ્ દુર્લભરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૧૦૭૮)માં રાજ-સભામાં પ્રવેશ કરી નામાચાર્યો. સાથે લોક અને આગમને અનુમત વિચાર કરી સાધુઓના વસતિ-વાસને સ્થાપ્યો હતો અને **ગુજ્જરત્તા**-ગુજરાત ભૂમિમાં વસતિ-નિવાસ સ્ફુટ કર્યો. હતો. [વિશેષ માટે જુઓ **અપભ્રંશકાવ્યત્રયી** પરિ. ૨, ગા. ૬૪થી ૬૮].

—ત્યાર પછી ૧૩મી સદીથી છેલ્લી સદી સુધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ. પુષ્કળ ગ્રંથોમાં પ્રાકૃતમાં गुज्जर, गुज्जरत्ता અને સંસ્કૃતમાં गूजर, गूर्जरत्रा શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાત માટે કર્યો છે, તે સ્થળ-સંકોચને લીધે વિસ્તારના. ભયથી અહીં દર્શાવી શકાય નહિ. 'सुज्ञेषु किं बहुना ?'

અગણિત ગુણો—એવી રીતે તે મહામુનિના ગુણોનું પૂરું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થઈ શકે? (ગુણોનો પાર પામી શકાય નહિ?); અથવા ગગનના વિસ્તારમાં રહેલાં દ્રવ્યો(તારાઓ)નું પ્રમાણ કોણ જાણી શકે?

વિવરણકાર શિષ્ય—દેવો અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા તે-(કૃષ્ણમુનિ)ના ચરણરજ-સમા **જયસિંહાચાર્ય** નામના અસમ શિષ્યાવયવે (નમ્ર શિષ્યે) અભ્યાસ કરેલા **આગમને** અનુસારે, **શ્રુત-દેવીના** પ્રસાદથી ફૂલ-માળ જેવું વિમલ ગુણવાળું **ધર્મોપદેશમાલાનું** વિવરણ કર્યું છે.

ગ્રંથનું મહત્ત્વ—અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ વગેરે વડે જે કંઈ અયુક્ત રચ્યું હોય, તેને શ્રુતદેવીના ગુણવાળા શ્રુતજ્ઞાનવંત ગુણીજનો સુધારીને સુશ્લિષ્ટ-સુસંબદ્ધ કરો. આ સર્વ, આગમ-વિધિ (વિધાન) પ્રમાણે કહ્યું છે, કલ્પનાથી ન્યૂન નથી; તેથી જિનવચનો પ્રત્યે સતૃષ્ણ-શ્રદ્ધાળુ-જનો આગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી આને ગ્રહણ કરો. શ્રુતદેવીના સાંનિધ્યથી રચેલું વિચારીને જે (ઉપદેશક આચાર્ય વગેરે) આ ગ્રંથને પર્ષદામાં વાંચશે, તે બંધ, મોક્ષ વગેરેને જાણશે. બંધ વગેરે પરિહરીને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મોક્ષ માટે ઉદ્યમ કરનાર, બીજા પુરુષાર્થો (ધર્મ વગેરે)થી મુક્ત થતો નથી; કણ-ધાન્ય માટે ઉદ્યમ કરનાર, પલાલ(પરાળ)થી મુક્ત થઈ શકતો નથી તેમ. કારણ કે આ ગ્રંથમાં (જિનો-તીર્થંકરો), ગણધરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો, કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ અવધિજ્ઞાનીઓ, પ્રત્યેકબુદ્ધો, જિન-કલ્પીઓ વગેરેનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે; તે અનિષ્ટ-વિઘાત કરનાર અને આ લોક અને પરલોક સંબંધી ચિંતિત-ચાહેલું મોક્ષ સુધીનું સુખ આપવામાં ચિંતામણિ(રત્ન) જેવું છે. તેથી [હે મુમુક્ષો!] આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુરિતોના વિઘાતને અને કલ્યાણને ઇચ્છતો તું આ ગ્રંથને સાંભળ અને સર્વ ભવ્ય સત્ત્વોને વંચાવ-સંભળાવ. આ

ગ્રંથને વાંચનાર, સાંભળનાર અને એમાં કહેલાં-અનુષ્ઠાનમાં વર્તનાર-એમાં જણાવેલ ધર્મોપદેશો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રીજા ભવમાં અથવા ૭-૮ ભવોમાં સિદ્ધ થાય છે.

જ્યાં સુધી દ્વીપો, સમુદ્રો, કુલ, પર્વતો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવલોકમાં દેવો છે; ત્યાં સુધી નેમિ-ચરિત જેવું મનોહર (આ પુસ્તક) સ્ખલના પામ્યા વિના પ્રસાર પામો.

રચના-સમય, સ્થળ, રાજા—૯૧૫ સંવત્સરો[1] ગયા પછી ભાદ્રપદ શુદ્ધ પંચમી ને બુધવારે, સ્વાતિનક્ષત્રમાં, જનોનાં મનને આનંદ પમાડનાર[2] શ્રીભોજદેવનું રાજ્ય પ્રવર્તમાન હતું-ત્યારે નાગપુર-

---

૧ "संवच्छराण नवहिं, नवसएहिं पण्णरसवासअहिएहिं ।
सद्दवयसुद्धपंचमि-बुहवारे साइरिक्खंमि ॥
सिरिभोजदेवरज्जे, पवट्टमाणंमि जण-मणाणंदे ।
नागउर-जिणायतणे समाणियं विवरणं एयं ॥
एयं जयसयइकण्हमुणि-सीस-जयसिंहसूरिणा रइयं ।
धम्मोवएससाला-विवरणमिह विमलगुणकलियं ॥
—ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૨૮, ૨૯, ૩૧)

[હવે સિંઘી જૈનગ્રંથમાલા (ક્ર. ૨૮)માં સં. ૨૦૦૫માં પ્રકાશિત]

૨ **સં. ૯૧૯નો ભોજદેવના રાજ્ય-સમયનો સ્તંભ-લેખ**—આ ભોજદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેમના પ્રસાદપાત્ર મહાસામંત વિષ્ણુરાજના રાજ્યમાં વિ. સં. ૯૧૯માં થયેલા જૈન સ્તંભ(સ્તૂપ)ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે—"પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર ભોજદેવનું કલ્યાણકારી વિજયવંત રાજ્ય, પૃથ્વીમાં પ્રવર્ધમાન હતું, ત્યારે તેમણે આપેલા પાંચ મહાશબ્દોવાળા મહાસામંત વિષ્ણુરાજના ભોગવટાવાળા લુઅચ્છગિરમાં શ્રીશાન્ત્યાયતન-(શ્રીશાન્તિનાથના મંદિર) સમીપમાં કમલદેવાચાર્યના શિષ્ય દેવે આ સ્તંભ કરાવ્યો હતો. સં. ૯૧૯ આસો માસના શુક્લપક્ષની ચતુર્દશી બૃહસ્પતિ-દિવસે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં આ સ્તંભ સમાપ્ત થયો હતો. વાજુઆ ગગાએ ગોષ્ઠિકભૂત આ સ્તંભ ઘડ્યો હતો. શકાબ્દ ૭૮૪"–

(નાગોર)માં જિનાયતન(જિન-મંદિર)માં આ વિવરણ સમાપ્ત કર્યું......આ વિવરણ કરવામાં મેં જે કુશલ(પુણ્ય) ઉપાર્જન કર્યું, તેથી ભવ્યો કવિ સાથે શાશ્વત મોક્ષ-સુખ પામો.

આવા આશયવાળો દસ પંક્તિવાળો સં. લેખ, એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિકા (વો. ૪, પૃ. ૩૧૦)માં અંગ્રેજી લિપિમાં પ્રકટ થયો છે, તે અહીં નાગરી લિપિમાં દર્શાવવામાં આવે છે—

१ " ॐ (।।) परमभट्टार[क]-महाराजाधिराज-परमेश्वर-श्रीभोजदेव-महीप्रवर्धमानकल्याणविजयराज्ये तत्प्रदत्तपंचमहाशब्द-महासामंतश्रीविष्णु[रा]म् परिभुज्यमाके(ने) लुअच्छगिरे श्रीशान्त्यायत[न] [स]निधे श्रीकमलदेवाचार्यशिष्येण श्रीदेवेन कारा[पि]तम् इदम् स्तंभम् ।। संवत ९१९ अस्व(श्व)युज्शुक्लपक्षचतुर्दश्याम् वृ(बृ)हस्पतिदिने उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे इदं स्तम्भं समाप्तं इति ॥९॥ वाजुआ गगाकेन गोष्ठिकभूतेन इदं स्तम्भं घटितम् इति ॥१०॥ शककाल(लाब्द) सप्तशतानि चतुरशीत्यधिकानि ७८४ [।।] "

—एपिग्राफिया इन्डिका (वो. ४, पृ. ३१०)

આ ભોજદેવ, તે મહારાજા નાગાવલોક(આમ)ના પૌત્ર હતા. જે નાગાવલોકનો સ્વર્ગ-વાસ, પ્રભાવકચરિત્ર(બપ્પભટ્ટિસૂરિ-પ્રબંધ)માં ઉધ્ધૃત કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં. ૮૯૦માં થયો હતો; બપ્પભટ્ટિસૂરિદ્વારા જૈન-ધર્મમાં પ્રતિબોધિત જે મહારાજાના સ્વર્ગવાસનો સમય સૂચવતાં કવિએ દુઃખોદ્ગારો દર્શાવ્યા છે—

" मा भूत् संवत्सरोऽसौ वसु-शतनवतेर्मा च ऋक्षेषु चित्रा,
धिग् मासं तं नभस्यं क्षयमपि स खलः शुक्लपक्षोऽपि यातु ।
सङ्क्रान्तिर्या च सिंहे विशतु हुतभुजं पञ्चमी या तु शुक्रे,
गङ्गातोयाग्निमध्ये त्रिदिवमुपगतो यत्र नागावलोकः ॥ "

—પ્રભાવકચરિત્રમાં બપ્પભટ્ટિ(સં. ૮૦૦-૮૯૫)-પ્રબંધમાં ઉધ્ધૃત શ્લો. ૭૨૫

આ મહારાજા ભોજદેવે વિ. સં. ૮૯૫માં બપ્પભટ્ટિસૂરિ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે ઘણો શોક દર્શાવ્યો હતો-અને ગુરુના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારમાં પોતાનું ઉત્તરીય નાખી આંતરિક લાગણી દર્શાવી હતી-પ્રભાચંદ્રસૂરિના વિ. સં. ૧૩૩૪ના પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમાં એ સંબંધમાં ઉલ્લેખો છે.

વિમલ ગુણોવાળું આ ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ. જગત્પ્રસિદ્ધ કણ્હ(કૃષ્ણ)મુનિના શિષ્ય જયસિંહસૂરિએ રચ્યું છે." [અંતમાં આની શ્લોક-સંખ્યા ૫૭૭૮ જણાવી છે.] પ્રા. શીલોપદેશમાલાના રચનાર જયકીર્તિ. આ જયસિંહસૂરિના શિષ્ય જણાય છે.

[૨]

બીજું વિવરણ—આ ગ્રન્થનું બીજું **સવિસ્તર વિવરણ**. ૧૪,૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણનું વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં રચ્યું હતું, જેઓ સુપ્રસિદ્ધ મલધારી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રથમ પટ્ટધર હતા. આ વિવરણકારની પ્રાંત પ્રશસ્તિ અમ્હે **પાટણ** જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬. પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)માં દર્શાવી છે, જેની ૪૩૩ તાડપત્રવાળી પોથી **પાટણ**માં છે.

[૩]

ત્રીજી વ્યાખ્યા—આ ગ્રંથની ત્રીજી વ્યાખ્યા-વિવૃતિ (૬૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) **મુનિદેવસૂરિએ** વિક્રમની ૧૪મી સદીના **પ્રારંભમાં** રચી હતી, જેનો ઉલ્લેખ અમ્હે **પાટણ**-જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, ભા. ૧, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦)માં દર્શાવ્યો છે. તે વિવૃતિકારે કૃષ્ણઋષિને સુગૃહીતનામવાળા, ભવિક લોકોના શોકને હરનારા જણાવ્યા છે અને તેમનો **તપરૂપી** કલ્પવૃક્ષ, **લબ્ધિરૂપ** અવિરલ ફલોવડે ફળ્યો હતો-તેમ જણાવ્યું છે. તથા તેમના શિષ્ય જયસિંહસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે. કે જેમનાં શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષનાં અર્થ-પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને પોતે એ વૃત્તિ રચી હતી. વૃત્તિકારે પોતાને **શાંતિનાથ**-ચરિત્ર રચનાર તરીકે ત્યાં સૂચવેલ છે.[1]

---

૧ આ મુનિદેવસૂરિ, વાદી દેવસૂરિની પરંપરામાં થયેલા મદનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. દેવચંદ્રસૂરિ(હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ)ના પ્રાકૃત (વિ. સં. ૧૧૬૦ના ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ) શાંતિનાથચરિત્રને વિ. સં. ૧૩૨૪(?)માં તેમણે સંક્ષિપ્ત કરી બીજું સંસ્કૃત રચ્યું હતું, જે અદ્ભુત ચરિત્ર જોઈને

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં બીજા ઉલ્લેખો

વિ. સં. ૧૪૨૨માં ૬૩૭૦ શ્લોકપ્રમાણ કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય રચનાર **જયસિંહસૂરિએ** પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ કૃષ્ણમુનિનો પરિચય આપ્યો છે કે—

"આર્ય સુહસ્તીના મુખ્ય શિષ્ય **શ્રી**ગુપ્તસૂરિથી **ચારણ**લબ્ધિના કારણથી **ચારણ**ગણ પ્રખ્યાત થયો, તેની ચોથી શાખા વજ્રનાગરીમાં, વિટપ નામના બીજા કુલમાં અનહદ લબ્ધિઓના વાસસ્થાનરૂપ દેવ-સમૂહથી વન્દન કરાતા, પ્રખ્યાત તપસ્વી, કૃપા-સાગર **કૃષ્ણ** નામના મુનિ થયા. જેમણે મિત્ર-વ્યય(મરણ)-દુઃખથી વ્રત સ્વીકાર્યું હતું, જેમણે દુઃખે ગ્રહણ કરી શકાય એવા અભિગ્રહો ધારણ કર્યા હતા, જેમણે સર્પોના ઝેરથી આકુલ પ્રાણીઓને પગના પાણીથી ઉજ્જીવિત કર્યા હતા, જેમણે પ્રતિવર્ષ ૩૪ પારણાં કર્યાં હતાં; રાજાઓને પ્રતિબોધ કરનારા, શમરૂપી ધનવાળા તે **કૃષ્ણ ઋષિ** હર્ષ માટે થાઓ. તે મુનિરાજે પહેલાં શ્રીમત્ **નાગપુર**માં પોતાના વચનથી **નારાયણ** શેઠ દ્વારા ઉત્તમ ચૈત્ય (જિન-મંદિર) કરાવીને તેમાં વીરથી ૭૧૯ (અમ્હારા ધારવા પ્રમાણે વિક્રમસંવત્ ૯૧૭ જોઈએ) વર્ષમાં શુ.

સં. ૧૪૧૦માં મુનિભદ્રસૂરિએ ત્રીજું **શાં**તિનાથ-ચરિત્ર રચ્યું હતું, ઉપર્યુક્ત મુનિદેવસૂરિને **પીટર્સન** રિપોર્ટ ૧-૪માં ભૂલથી 'મુનિ'ને વિશેષણ સમજવાથી દેવસૂરિ સૂચવતાં તેના આધારે બીજા સાક્ષર લેખકોએ તેવી ભૂલ ચાલુ રાખી હતી. ખરી રીતે આનું નામ મુનિદેવસૂરિ સમજવું જોઈએ. પોતાના અને સમકાલીન અન્ય અનેક સૂરિ-કવિઓના કાવ્યગ્રંથોના સંશોધક **સમરાદિત્ય-સંક્ષેપ** રચનાર **પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ** રચેલી પ્રવ્રજ્યા-વિધાનવૃત્તિને આ મુનિદેવસૂરિએ પ્રથમ આદર્શમાં દર્શાવી હતી-આ સંબંધમાં અમ્હે જેસલ-મેરભાં. ગ્રંથસૂચી(અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૫૨-૫૩)માં સૂચવ્યું છે. એથી આ મુનિદેવીયા **ધર્મોપદેશમાલા-વૃત્તિ**, વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં (વિ. સં. ૧૩૨૪માં) તેમણે રચેલી હોવી જોઈએ. બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં તે સંબંધમાં ૧૧૯૦ વર્ષનો થયેલો ઉલ્લેખ વાસ્તવિક જણાતો નથી.

પંચમીએ અંતિમ જિન(મહાવીર તીર્થંકર)ની પ્રતિષ્ઠા કરી **બંભ** (બ્રહ્મ) વગેરે ૭૨ ગોષ્ઠિકો (જિનમંદિરની સાર-સંભાળ કરનારા વહીવટદાર-ટ્રસ્ટીઓ) સ્થાપ્યા હતા. "[1]

કૃષ્ણર્ષિગચ્છ—આ કૃષ્ણમુનિ(ઋષિ)ના નામથી **કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છ** પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો.

કુમારપાલચરિત્રકાર જયસિંહસૂરિ પોતાની ગુરુ-પરંપરા સૂચવતાં જણાવે છે કે-તેમાં થયેલા આચાર્યો વગેરેના ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૪મી, ૧૫મી સદીમાં તે કૃષ્ણમુનિની પરંપરામાં આશ્ચર્ય-કારી મનોહર-ચરિત્રવાળા સૂરિઓ થઈ ગયા પછી **જયસિંહસૂરિ** નિર્ગ્રંથચૂડામણિ ઉત્પન્ન થયા, જેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં **મરુદેશ**-(મારવાડ)માં સૂર્યના તાપથી પીડાતા સંઘને મંત્રથી આકર્ષેલા પાણીના સમૂહદ્વારા જીવાડ્યો હતો. તેમના પટ્ટ પર **પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ**[2]

---

૧ " तत्रासीदपर्सीमलब्धिवसतिर्वन्दारुवृन्दारक–
ख्यातख्याततपाः कृपाजलनिधिः श्रीकृष्णनामा मुनिः ॥
यो मित्रव्ययदुःखतो व्रतमधाद् योऽभिग्रहान् दुर्ग्रहान्,
दध्रे व्यालविषाकुलान् पद–जलैरुज्जीवयामास यः ।
प्रत्यब्दं चतुरुत्तरां व्यरचयद् यः पारणास्त्रिंशतं
स क्ष्मापालविबोधनः शमधनः कृष्णर्षिरास्तां मुदे ॥
श्रीमन्नागपुरे पुरा निजगिरा नारायणश्रेष्ठितो,
निर्माप्योत्तमचैत्यमन्तिमजिनं तत्र प्रतिष्ठाप्य च ।
श्रीवीरान्नव–चन्द्र–सप्त (९१७) शरदि श्वेतेपुतिथ्यां शुचौ,
वंभाद्यान् समतिष्ठपत् स मुनिराड् द्वासप्ततिं गौष्ठिकान् ॥ "
—કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨ થી ૪)

૨ વિ. સં. ૧૩૭૯માં ઉએસ(ઓસવાળ) જ્ઞાતિના સંઘપતિ **ઝાઝાના** પુત્ર...જૂ કે પિતાના શ્રેય માટે કરાવેલ **પાર્શ્વનાથ** બિંબની પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છના આ પ્રસન્નચંદ્રસૂરિએ કરી જણાય છે, જે પ્રતિમા **મિર્જાપુરના** પંચાયતી-મંદિરમાં છે. તેનો ઉલ્લેખ સ્વ. બાબુ **પૂ. નાહરના જૈનલેખસંગ્રહ** (ખં. ૧ લે. ૪૨૬)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

પ્રભાવક-શિરોમણિ થયા; જેમના પટ્ટ પર નિસ્પૃહ-શિરોમણિ મહાત્મા **મહેન્દ્રસૂરિ** થયા; જેઓ **મહમ્મદ**સાહિથી પ્રશંસિત થયા હતા. ['જિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' નામના પુસ્તકમાં અમ્હે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-લે.] કુમારપાલ-ચરિત્રકાર **જયસિંહસૂરિ**, એ **મહેન્દ્રસૂરિ**ના પટ્ટધર હતા. ગુરુ-ભક્તિથી કુમારપાલચરિત્રના પ્રથમ આદર્શને લખનાર મુનિ **નયચંદ્ર** એ[1] હમ્મીર-મહાકાવ્ય અને રંભા-મંજરી-નાટિકાના કર્તા જણાય છે.

---

૧ પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર, વિકસ્વર થયેલાં નવાં જાઈના ફૂલોના ગુચ્છા જેવો સ્વચ્છ મૂર્તિવાળો, વિવિધ બુધ-જન-સમૂહરૂપી ભમરો વડે ગવાયેલી કીર્તિવાળો, ચતુર જનોનાં મસ્તકો પર નિરંતર વાસ કરનાર **કૃષ્ણ [ઋષિ]-ગચ્છ** જયવંત વર્તે છે. આશ્ચર્યકારી ચરિતવાળા સૂરિમંડલથી શોભતા તે ગચ્છમાં અનુક્રમે પ્રાજ્ઞ-શિરોમણિ **જયસિંહ-સૂરિ** સુગુરુ થયા; જેમણે ષડ્ભાષાના કવીન્દ્ર અને પ્રામાણિકોમાં અગ્રેસર એવા **સારંગ** નામના વિદ્વાનને વાદ-વિદ્યાની વિધિમાં જલદી વિરંગ બનાવ્યો હતો. **ન્યાયસાર**ની ટીકા, નવું વ્યાકરણ અને કુમારપાલરાજાનું કાવ્ય કરીને ત્રૈવિદ્યવેદીઓમાં જે ચક્રવર્તી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેમના ગણના નાયક **પ્રસન્નચંદ્ર** પ્રભુ જયવંત વર્તે છે. જેઓ નમતા જનની રક્ષા કરનારા છે, જેમની પ્રભા વાદીને ભેદનારી છે, જેમનાં ચરણ-કમળમાં મોટા રાજાઓનાં મસ્તકો પણ સદા નમતા ભ્રમરો જેવું આચરણ કરે છે. તેમના પટ્ટરૂપી કમળને પ્રફુલ્લ કરવામાં સૂર્ય જેવા, સર્વ શાસ્ત્રોના અદ્વિતીય જ્ઞાતા, કવિ-કુલરૂપી સાગરને ઉલ્લસિત કરવામાં ચંદ્ર જેવા **નયચંદ્રસૂરિ**-ચંદ્ર જયવંત વર્તે છે; પોતાના ચરિતને વિસ્તારવા તે જ રાજા **હમ્મીર** વડે સ્વપ્નમાં અત્યંત પ્રેરાયેલા તે કવિએ રાજ-સમૂહના હર્ષ માટે **વીરાંક**થી રમણીય આ સુંદર **કાવ્ય** રચ્યું છે.

કવિ-ગુરુ જયસિંહસૂરિનો પૌત્ર(પ્રશિષ્ય) હોવા છતાં પણ આ

ધર્કટ ઉકેશવંશમાં થયેલા મૂલૂ નામના સુશ્રાવકે પોતાની માતાના શ્રેય માટે ગ્રહણ કરેલું મહાવીર-ચરિત્ર (હેમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિ શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦), પોતાના ગુરુ-કૃષ્ણર્ષિ-શિષ્ય નન્નસૂરિદ્વારા વિ. સં. ૧૩૬૮માં કોલાપુરીમાં સભા-વ્યાખ્યાનમાં વંચાવ્યું હતું-એમ એ જ પુસ્તકની પાટણ-જૈનસંઘ-ભંડારમાંની તાડપત્ર-પોથીના પ્રાન્ત પ્રશસ્તિવાળા ઉલ્લેખથી જણાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાટણજૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, વૉ. ૧, પૃ. ૩૨૭-૩૨૮)

નયચંદ્રસૂરિ, કાવ્યોમાં નવીન અર્થ-સમૂહ, ઘટના, પદ-પંક્તિ, યુક્તિ-વિન્યાસ, રીતિ, રસ, ભાવ, રચનાના યત્નો વડે વિશેષ પ્રકારે પુત્ર જેવું આચરણ કરે છે.

જયસિંહસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ નયચંદ્રસૂરિએ રચેલા ૧૪ સર્ગોવાળા એ વીરાંક હમ્મીરમહાકાવ્યને વિ. સં. ૧૫૪૨માં પેરોજ-પુરમાં પોતાના પઠન માટે લખનાર નયહંસ પણ એ કૃષ્ણર્ષિ-ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા.

સંસ્કૃત કવિત્વરૂપી કમલ-વનને વિકસાવવામાં સૂર્ય જેવા અને પ્રાકૃત કવિતારૂપી માલતીના મધુકર મહાકવિ નયચંદ્રે કવિ રાજ-શેખરની રચેલી કપ્પૂરમંજરી જેવી રંભામંજરી નાટિકા રચી છે, તેમાં સૂત્રધારના મુખથી ઉચ્ચરાયેલ કવિ-પરિચય મળે છે કે—તે નયચંદ્ર કવિ ષડ્ભાષામાં કવિત્વ કરવામાં કુશલ હતા, તેમણે શારદા દેવતાના પ્રૌઢ વર-પ્રસાદથી રાજાઓને પણ રંજિત કર્યા હતા. પૂર્વ કવિઓના માર્ગને અનુસરનાર એ સમસ્ત વિદ્યાઓના નિધિ જેવા હતા. કવિ હર્ષ અને અમરચંદ્ર સાથે એની તુલના કરવામાં આવી છે. (વિશેષ માટે જુઓ રંભામંજરી નાટિકા).

વિ. સં. ૧૪૯૯ વર્ષે કા. શુ. ૯ શનિવારે સરસ્વતીપત્તન-(પાટણ)માં કૃષ્ણર્ષીયગચ્છના વા. જયવલ્લભના શિષ્ય પૂજ્ય

એ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં થયેલા શ્રમણ–સ્વામી **પ્રભાનંદસૂરિએ** "હરિભદ્રસૂરિની **ક્ષેત્રસંગ્રહણીની** વૃત્તિ વિ. સં. ૧૩૯૦માં ભાદ્રપદ વદિ ચોથે રચી હતી. (પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૨૭૬–૨૭૭).

એ કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં થયેલા સુવિહિત–શિરોમણિ **પદ્મચંદ્ર** ઉપાધ્યાયના અન્વયમાં થયેલા ભટ્ટારક **પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના** પટ્ટને શોભાવનાર એ **પ્રભાનંદસૂરિનો** ઉપદેશ સાંભળી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ **સુચિંતિગોત્રથી** પવિત્ર વંશ–કુલમાં થયેલા **સોમસિંહના** પુત્રોએ સં. ૧૩૯૧માં પોતાની માતા **સોમશ્રીના** શ્રેય માટે **ત્રિષષ્ટિ** શ. પુ. ચરિત (૮મું પર્વ) તાડપત્ર-પુસ્તક ગ્રહણ કર્યું હતું; તે સદા વંચાતું–સંભળાતું રહે–તેવી ઇચ્છા તેના અંતમાં દર્શાવી છે–**ત્રિષષ્ટિ** શ. પુ. ચરિત (૮મા પર્વની **શાંતિ**-નાથ–જ્ઞાનભંડાર–**ખંભાતની** તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.)

દેવસુંદરે લખાવેલો વર્ધમાનવિદ્યા–કલ્પ **જેસલમેર–(મારવાડ)માં** ડૂંગરજી યતિજીના સંગ્રહમાં છે. (વિશેષ માટે જુઓ **જેસલમેરભાં૦** ગ્રંથસૂચી, પૃ. ૫૮, ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧.)

વિ. સં. ૧૫૧૭માં ઉપકેશજ્ઞાતીય(ઓસવાળ) કાકરીયા–ગોત્રવાળા સં. **સોઢલે** કરાવેલ **ચંદ્રપ્રભસ્વામીના** બિંબને કૃષ્ણર્ષિ–ગચ્છમાં થયેલા નયચંદ્રસૂરિના પટ્ટ પર થયેલા જયસિંહસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું.

લા. ભ.

[૯]

શકસંવત્ ૯૧૦ની

ગૂજરાતની મનોહર જૈન પ્રતિમા*

[સં. ૨૦૦૧ના વૈશાખમાં, અમદાવાદમાં 'જૈનસત્યપ્રકાશ' વર્ષ ૧૦, અંક ૮માં તથા ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના ઇતિહાસ સંમેલન-૧ નિબંધ-સંગ્રહમાં પ્રકાશિત.]

ઇતિહાસપ્રેમી સુજ્ઞ બંધુઓ અને બહેનો !

પ્રાચીન પ્રભાવશાલી ગૂજરાતની અવશિષ્ટ વિશિષ્ટ વિભૂતિરૂપ, ભવ્ય શિલ્પકલાથી સુશોભિત, શકસંવત્ ૯૧૦ની=વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫ની મનોહર એક જૈન-પ્રતિમાનો પરિચય કરાવતાં મને આનંદ થાય છે, અને આશા છે કે-તેના પરિચયથી આપ સૌને પણ આનંદ થશે. ગૂજરાતના ગૌરવના અભિલાષીઓને, પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધકોને, પુરાતત્ત્વના પ્રેમીઓને, પ્રાચીન શિલ્પકલા-ચિત્રકલાના અભ્યાસીઓને, મૂર્તિ-શાસ્ત્ર, મૂર્તિ-પૂજા આદિ વિષયમાં ગવેષણા કરનારા જિજ્ઞાસુઓને, તથા વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી જોનારા-વિચારનારા જૈન, અજૈન સર્વ સુજ્ઞોને જાણવા-વિચારવા જેવું કંઈક પ્રેરણાત્મક તત્ત્વ આમાંથી મળી આવશે-તેમ ધારું છું.

ગૂજરાતમાં ગૌરવપ્રદ પ્રાચીન સુવર્ણયુગ ઝળહળ્યા પછી, કાલ-બલે અનેક રાજ્ય-પરિવર્તનો અને આસ્માની-સુલતાની પસાર થઈ ગયા પછી, હજાર વર્ષ જેટલી જૂની તેની સ્મૃતિ કરાવનારી નિશાની-

---

* અમદાવાદમાં મળેલ ઇતિહાસસંમેલન-પરિષદ્ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ લેખ.

વસ્તુનાં દર્શન આપણને ભાગ્યે જ થઈ શકે. વિક્રમની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધનાં–ચૌલુક્ય **મૂલ**રાજના સમયનાં થોડા તામ્રપટ્ટો–દાનપત્રો સિવાય, સંવત્ અને સ્થળના તથા કરાવનાર આદિના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ-વાળી પ્રતિમાઓનાં દર્શન હાલમાં થતાં નથી; તેમ છતાં સદ્‌ભાગ્યે ચૌલુક્ય **મૂલ**રાજના રાજ્ય–કાળ જેટલી પ્રાચીન–સાડાનવસો વર્ષો પહેલાંની તેવી એક મનોહર જૈન પ્રતિમાનાં દર્શન થાય છે; જે સેંકડો વર્ષોથી પૂજાતી હોવા છતાં સાક્ષર–સમાજથી બહુધા અજ્ઞાત રહેલી છે. એથી એનો પરિચય અહીં આવશ્યક જણાશે.

જૈનોમાં ચૈત્ય–વાસની પ્રબલતા અધિક પ્રમાણમાં હતી, તે જમાનાની આ પ્રતિમા છે. એથી આ પ્રતિમા કરાવનાર તરીકે કોઈ **ઓ**સવાલ, **પો**રવાડ, **શ્રી**માલી કે અન્ય સદ્‌ગૃહસ્થનું નામ ન હોતાં, તે કરાવનાર તરીકે જૈનમુનિનું નામ મળે છે. ગૂજરાતમાં–અણહિલ્લવાડ **પાટ**ણમાં, ચૌલુક્ય મહારાજ **દુર્લ**ભરાજ(સં. ૧૦૬૫ થી ૧૦૭૮)ની રાજ–સભામાં, સુપ્રસિદ્ધ વિજયી **જિ**નેશ્વરસૂરિએ વાદમાં ચૈત્યવાસને પરાસ્ત કરી, વસતિ–વાસને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો–તે પહેલાં–૩ દસકાઓ પૂર્વે આ પ્રતિમાની રચના થઈ હતી. તેમ જ આપણે લક્ષ્ય પર લાવવું જોઈએ કે ગૂર્જરેશ્વર ચોલુક્ય મહારાજા **ભી**મદેવના પરાક્રમી વિજયી દંડનાયક **વિમલે આબૂ** ઉપર અદ્‌ભુત શિલ્પ–કલાવાળા **વિ**મલ–વસહી(તિ) નામે પ્રખ્યાત **આ**દીશ્વર–જિનમંદિરની–કિંવા ગૂજરાતના કીર્તિ–સ્તંભની પ્રતિષ્ઠા કરી (સં. ૧૦૮૮); તે પહેલાં ૪૩ વર્ષો પૂર્વે આ જૈન પ્રતિમાની રચના થયેલી હોવાથી અનેક રીતે વિચારતાં તેની વિશેષતા સમજાશે. તે સમયે ગૂજરાતની શિલ્પ–કળા કેવા સરસ સ્વરૂપમાં હતી, તેનો આછો ખ્યાલ આપે–તેવી આ પ્રતિમા છે. ગૂજરાતની–ખાસ કરીને જૈનોની ધર્મનિષ્ઠતા, કલાપ્રિયતા, સુસંસ્કારી સદ્‌ભાવના, દેવ–ભક્તિ, ગુરુ–ભકિત, સમૃદ્ધિ વગેરે અનેક વિશેષતાઓની પ્રતીતિ કરાવે તેવી આ પ્રશસ્ત પ્રતિમા છે.

પ્રસ્તુત પ્રતિમાની રચના, લાટદેશની પ્રાચીન રાજધાની ભૃગુકચ્છ-(ભરૂચ)માં થયેલી હતી, તેમ તેના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસના મહત્ત્વના સ્મારકચિહ્નરૂપ આ પ્રાચીન જૈનપ્રતિમા, વડોદરા-રાજ્યમાં કડી (ઉ. ગૂજરાત)માં જૈનમંદિરમાં (હાલમાં ત્યાં જૈનવિદ્યાર્થિ-ભવનમાં) સુરક્ષિત સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે.

આ પ્રતિમાનાં પ્રથમ દર્શન મને સં. ૧૯૭૨માં થયાં હતાં. સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીની પ્રેરણાથી જૈન-પ્રતિમાઓના લેખો લેવા માટે તે સમયે મારે કડી જવાનું થયું હતું, ત્યાં સંભવનાથજી મૂલનાયકવાળા જિનમંદિરમાં ભોંયરામાં રહેલી આ અસાધારણ આકર્ષક પ્રતિમાનાં દર્શન થતાં, અને તેની પાછળનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ જોતાં ચિત્તમાં ઘણી પ્રસન્નતા થઈ હતી.

આ પ્રતિમા, રત્નની કે સોના-રૂપાની નથી, મુખ્યતયા પિત્તળની-ધાતુની છે, છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને પ્રાચીન શિલ્પ-કલાની દૃષ્ટિએ એની મહત્તા એથી પણ અધિક ગણી શકાય. એની રચના હજાર વર્ષ પૂર્વનાં ધર્મશાસ્ત્રની અને શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રાચીન પદ્ધતિઓને અનુસરીને બહુધા પ્રમાણ-પુરઃસર જણાય છે. બીજી તેવી પ્રતિમાઓ કરતાં વજનમાં પણ ભારે છે. પ્રાતિહાર્યો અને પરિકર સાથે શોભતી આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ લગભગ એક હાથ-પ્રમાણ છે. શ્વેતાંબર જૈન-સમાજની માન્યતા પ્રમાણે એની રચના થયેલી જણાય છે.

શિખરથી શોભતી નાની દેવકુલિકા જેવી આ પ્રતિમામાં મુખ્યતયા જિનેશ્વરદેવોની ૩ મૂર્તિઓ છે. તેમાં મધ્ય સ્થાનમાં મૂળનાયક તરીકે બિરાજતી-પદ્માસને બેઠેલી પ્રતિમા, ૨૩મા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથની છે. તે પ્રશમરસમાં નિમગ્ન દૃષ્ટિ-યુગલવાળી, પ્રસન્ન મુખ-કમળવાળી પ્રભાવક આકર્ષક આકૃતિ છે. તેના મસ્તક પર ૭ ફણાવાળા નાગેંદ્રે

(ધરણેંદ્રે) કરેલ ફણા–છત્ર–છાયાનો ભાવ દર્શાવવા કુશલ શિલ્પકારે પ્રયત્ન કર્યો છે. સમવસરણમાં બિરાજતા અર્હન્–જિનેશ્વરદેવનું પ્રતીક ચૈત્ય-વૃક્ષ–અશોકવૃક્ષ, તેની પાછળ દર્શાવેલ છે. ત્રિલોકની પ્રભુતાને સૂચવતાં ૩ છત્રો, તેના ઉપર દર્શાવ્યાં છે. આસનની નીચે રત્ન–નિધાનોના ભાવને સૂચવતું ચળકતું રૂપાનું ઉજ્જવલ તથા લાલરંગનું પાકું મીણાકારી જેવું જડાવકામ–નકશીકામ કરેલું જણાય છે.

મૂળનાયક શ્રીપાર્શ્વનાથની બન્ને બાજુ કમળ ઉપર ઊભી રહેલી એકેક આકૃતિ છે, તે બંને જિન–મૂર્તિઓને કાયોત્સર્ગ (કાઉસ્સગ્ગ)–શુક્લધ્યાનસ્થ સ્વરૂપમાં દર્શાવી છે. તેમની પાછળ પણ ચૈત્યવૃક્ષ–લતા અને ઉપર ત્રણ ત્રણ છત્રો દર્શાવ્યાં છે. એ બંને જિન–પ્રતિમાની બાજુમાં બે પ્રતિહારી(છડીદાર) ભક્ત દેવીઓની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે વૈરોટ્યા અને પદ્માવતીની જણાય છે.

તેની નીચે જમણી બાજુ બે ભુજાવાળા એક સેવકદેવની, તથા ડાબી બાજુ–ડાબા ખોળામાં બાળકવાળી ભક્ત દેવીની આકૃતિ જણાય છે.

મૂળનાયક તીર્થંકરના આસન નીચે મધ્યમાં આગળ ચાલતું ધર્મ-ચક્ર દર્શાવ્યું છે, તેની બે બાજુમાં વૈર–ત્યાગ કરી શાંત બનેલા બે સિંહો અને તેની સામે નિર્ભય બે હરણોની આકૃતિઓ દર્શાવી છે, તે એવું સૂચવવા માટે જણાય છે કે–અહિંસા–ધર્મચક્રના પ્રવર્તક આ ધર્મ–ચક્રવર્તી–તીર્થંકરના પ્રભાવે, જન્મથી વૈરી આવાં હિંસક પશુઓ પણ જાતિ–વૈરનો ત્યાગ કરી અહિંસક બન્યાં હતાં–બને છે, તો મનુષ્યો, દેવો તેવા કેમ ન બને ? '**अहिंसा–प्रतिष्ठायाम् तत्संनिधौ आजन्म–वेरत्यागः**' એ કથનની વાસ્તવિકતા અહીં કુશલ શિલ્પ–કલાદ્વારા દર્શાવી છે.

સૌથી નીચે જિન–મૂર્તિ–પ્રતિષ્ઠાથી અનુકૂળ થતા ૯ ગ્રહોની આકૃતિ પણ સૂચવેલી જણાય છે.

[૨]

આ પ્રતિમાની પાછળ નીચેના ભાગમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ૨ પદ્યોમાં રચાયેલ, ૧ ગાથા અને ૧ અનુષ્ટુપ્ શ્લોકમાં પ્રાચીન નાગરીલિપિમાં પડિમાત્રામાં પાંચ પંક્તિઓમાં કોતરાયેલો નાનો છતાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો લેખ છે. વિક્રમની ૧૧મા સદીના પૂર્વાર્ધની ગૂજરાતની જે જૈન-પ્રતિમાઓ જાણવામાં આવી છે, તેમાં તથા જેમાં સ્થાન, સંવત્, કરાવનાર વગેરેના સ્પષ્ટ નિર્દેશો મળી આવે છે, તેવી પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં આની મુખ્યતા-મહત્તા જણાશે.

સં. ૧૯૭૨માં આ પ્રતિમાની પાછળનો પૂરો લેખ હું લઈ શકયો ન હતો, તેમ છતાં 'शकसंवत् ९१० आसीन्नागेन्द्रकुले शीलरुद्रगणि पार्श्विल्लगणिः' આટલી મુખ્ય નોંધ મેં કરી લીધી હતી, તે સદ્ગત બુદ્ધિસાગરસૂરિજીના જૈનપ્રતિમાલેખસંગ્રહ (સં. ૧૯૭૩માં અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્ર. મંડળ પ્ર. ભા. ૧, પૃ. ૧૩૨)માં કડીના પ્રતિમા-લેખોમાં પ્રકટ થયેલ છે.

સં. ૧૯૭૬-૭૮માં વડોદરા-રાજ્યની ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં જેસલમેરના જૈનગ્રંથભંડારોની વર્ણનાત્મક ગ્રંથસૂચીનું સંશોધન-સંપાદન કરતાં, તેમાં **પાર્શ્વિલગણિનું** નામ આવતાં ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા-લેખમાં આવેલ એ જ નામનું મને સ્મરણ થયું. સમયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિનાં ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર [1]વર્ધમાનસૂરિની ભક્તિથી સ્તુતિ

---

૧ **વર્ધમાનસૂરિ**—કર્મ-ક્ષય માટે, તથા લોકોને બોધ કરવા માટે, વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિનાં ઉપદેશ-પદોની સં. ૧૦૫૫માં વિવૃતિ-ટીકા રચનાર આ વર્ધમાનસૂરિ વિક્રમની ૧૧મી સદીના મધ્યકાળમાં પ્રભાવક મહાત્મા થઈ ગયા. પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમા કરાવનાર **પાર્શ્વિલગણિએ** આમ્રદેવમુનિદ્વારા એમની ટીકાની પ્રથમ પ્રતિ લખાવી, તેના અંતમાં તેમની ભક્તિથી સ્તુતિ કરતાં જણાવ્યું છે કે—'તેઓ પ્રશાંત, નિરભિમાની, યશોવિમુખ-નિઃસ્પૃહ, સરળ, જિન-વચનના વિચારમાં નિત્ય આસક્ત રહેનાર-જિનાગમની ભાવનાથી ભાવિત અંતઃકરણવાળા હતા.

કરનાર, અને એ વ્યાખ્યાની પ્રથમ પ્રતિને આમ્રદેવમુનિદ્વારા લખાવનાર તેમના સમકાલીન ગુણાનુરાગી વિદ્વાન્ [1]પાર્શ્વિલગણિ,

ગૂજરાતમાં-અણહિલ્લવાડ પાટણમાં, મહારાજા દુર્લભરાજ(સં. ૧૦-૬૫ થી ૭૮)ની રાજ-સભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજય મેળવી વસતિ-વાસને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, આશાપલ્લી-આસાવળ(અમદાવાદ વસ્યા પહેલાંનું સ્થાન)માં પ્રા. લીલાવતીકથા રચનાર, અને જાવાલિપુર(જાલોર-ગઢ-મારવાડ)માં સં. ૧૦૮૦માં હરિભદ્રસૂરિનાં અષ્ટકોની વૃત્તિ, પંચ-લિંગીપ્રકરણ, ષટ્સ્થાનક, પ્રમાલક્ષ્મ(લક્ષણ), કથાકોશ વગેરે અનેક ઉપયોગી રચના કરનાર જિનેશ્વરસૂરિ; તથા સં. ૧૦૮૦માં જાવાલિપુરમાં પંચગ્રંથી (બુદ્ધિસાગર-વ્યાકરણ) રચનાર બુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા પ્રભાવક ધુરંધર સમર્થ શિષ્યો-પટ્ટધરોના એ ગુરુ હતા.

સં. ૧૦૯૫માં ચડ્ડાવલિ(ચંદ્રાવતી)માં પ્રા. સુરસુંદરીકથા રચનાર સાધુ ધનેશ્વર(જિનભદ્રસૂરિ), સં. ૧૧૨૫માં પ્રા. સંવેગરંગશાલા રચનાર જિનચંદ્રસૂરિ, તથા સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮ લગભગમાં પાટણ, ધોળકા, સ્તંભનપુર(ખંભાત) વગેરેમાં વાસ કરી જિનસિદ્ધાંતો(૯ અંગસૂત્રો, ઉપાંગ વગેરે) પર વ્યાખ્યાઓ રચનાર સુપ્રસિદ્ધ અભયદેવસૂરિ જેવા વિદ્વદ્રત્નો-પ્રશિષ્યો-આજ્ઞાંકિત અનુયાયીઓ એમના પરિવારમાં થઈ ગયા. એ રીતે વિચારતાં મુખ્યતયા ગૂજરાત પર અને મારવાડ વગેરે બીજા દેશો પર પણ તેમના અસાધારણ ઉપકારોનું ચિરસ્મરણીય ઋણ છે-એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ.

૧ "सिद्ध्यै संसारभयात् पार्श्विलगणिवचनतः प्रथममेषा ।
स्नेहाद्लेखि शीघ्रं मुनिना नत्वाम्रदेवेन ॥
कर्मक्षयाय वृत्तिर्यैरेषा वर्णिता यशोविमुखैः ।
पार्श्विलगणिना तेषां स्तुतिरियमुपवर्णिता भक्त्या ॥
... ...वर्द्धमानयतीन्द्रैः ।
इयमुपदेशपदानां टीका रचिता जनाववोधाय ।
पंचाधिकपंचाशद्-युक्ते संवत्सरसहस्रे ॥
—कृतिरियं जैनागमभावना-भावितांतःकरणानां श्रीवर्धमानसूरि-पूज्यपादानामिति ॥ "

—જેસલમેર કિલ્લાના 'બડા જૈનભંડાર'માં રહેલી સં. ૧૨૧૨માં લખાયેલી તાડપત્ર-પ્રતિનો ઉલ્લેખ [જે. ભં. ગ્રંથસૂચી પૃ. ૬-૭].

તે જ શકસંવત્ ૯૧૦=સં. ૧૦૪૫માં ઉપર્યુક્ત પ્રતિમા કરાવનાર **પાર્શ્વિલગણિ** હોવા જોઈએ; એવો વિચાર કરી મેં ત્યાં જેસલમેર-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)માં સંસ્કૃતમાં તેવા આશયનું જણાવ્યું હતું.[૧]

પ્રસ્તુત જિન-પ્રતિમાએ મારા ચિત્તનું આકર્ષણ ચાલુ રાખ્યું હતું, પરંતુ તેના પુનર્દર્શનનો, અને એ પ્રતિમાના ઐતિહાસિક લેખને પૂર્ણ લખી લેવાનો યોગ, સં. ૧૯૯૮માં મકર-સંક્રાંતિની રજામાં ફરી કડી જવાનું થતાં આવ્યો. સંઘવી કેશવલાલભાઈ અને સંઘવી ગિરધરભાઈએ દર્શાવેલ સ્નેહ-સદ્ભાવથી આ કાર્ય સિદ્ધ થયું. વિશેષમાં મારી ઇચ્છા આ પ્રતિમાનો આગળ-પાછળનો આદર્શ-ફોટો લેવરાવવાની હતી, પરંતુ ત્યાં તે સમયે તેવી અનુકૂળ સાધન-સામગ્રી

---

૧ " यस्य वचनादस्याः प्रथमा प्रतिराम्रदेवमुनिनाऽलेखि, येन च वृत्तिकारस्य स्तुतिः प्रान्ते वर्णिता, स **पार्श्विल्लगणिर्नागेन्द्रगच्छीयो** ज्ञायते; यत्कृतप्रतिमाप्रतिष्ठायाः शक सं. ९१० = वि. सं. १०४५ वर्षीयो लेखः **कटीग्रामे** उपलभ्यते ॥ "

—જેસલમેરભાં. ગ્રંથસૂચી [અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭].

—**પાર્શ્વિલગણિ** સંબંધમાં કરેલા મ્હારા આ ઉલ્લેખનો આશય બરાબર ન સમજવાથી, તેને **વર્ધમાનસૂરિ** સંબંધમાં સમજી લઈ એક બે સાક્ષરોએ અન્યત્ર તેવા રૂપમાં દર્શાવેલ છે, તે વાસ્તવિક નથી.

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી સાક્ષર **મો**હનલાલ દ. દેશાઈના ' જૈનસાહિત્યનો ઇતિહાસ ' [પૃ. ૨૦૭]માં **વર્ધમાનસૂરિ**ના પરિચયમાં- તે સૂરિનો શક સં. ૯૧૦ (વિ. સં. ૧૦૪૫)નો પ્રતિમાલેખ કટીગ્રામમાં ઉપલબ્ધ છે.'

તેવી રીતે, શ્રીયુત અગરચંદજી નાહટા, ભંવરલાલજી નાહટાના 'युगप्रधान श्रीजिनचंद्रसूरि' પુસ્તકના પરિશિષ્ટ (૭) પૂર્તિ પૃ. ૩૦૯માં **વર્ધમાનસૂરિ** સંબંધમાં और सं. १०४५ का प्रतिमालेख (कटिग्राममें) उपलब्ध है।—સૂચવેલ ઉલ્લેખ પણ સમજ-ફેરથી થયેલ જણાય છે, ખરી રીતે તે-પ્રતિમા-લેખમાં વર્ધમાનસૂરિનું નામ પણ નથી. એ પ્રતિમાલેખને **પાર્શ્વિલ**-ગણિ સાથે સંબંધ છે.

ન હોવાથી તે કાર્ય થઈ શક્યું ન હતું. આ પ્રતિમાનો પરિચય-લેખ, તેની પ્રતિકૃતિ(ફોટો) સાથે પ્રસિદ્ધ થાય, એવી મારી ભાવના હતી. એવા અનુકૂળ યોગની હું પ્રતીક્ષા કરતો હતો, તેવામાં ગૂજરાતના ઉત્સાહી ઇતિહાસ-પ્રેમી અને સુપ્રસિદ્ધ કલાપ્રેમી ચિત્રકાર સાક્ષર શ્રીયુત રવિશંકરભાઈ રાવળ(ઇતિહાસ-સંમેલન પ્રદર્શન-સમિતિના અધ્યક્ષ) વડોદરામાં આવતાં સહજ શુભ યોગ બની ગયો. પરિણામે હવે પ્રતિકૃતિ(ફોટો) સાથે આ પ્રતિમા-પરિચય લેખ અન્યત્ર પ્રકટ થશે, હાલ અહીં ફોટો વિના આપવામાં આવે છે—

કડીમાં રહેલી શકસંવત્ ૯૧૦ની જિન-પ્રતિમાનો ઐતિહાસિક લેખ પાંચ પંક્તિમાં આ પ્રમાણે છે—

१ आसीन्नागांद्रकुल लक्ष्मणसूरिर्निताांतसांत

२ मतिः ॥ तद्गाच्छ गुरुतरुयन्नाम्नासीत् सीलरुद्रगणि

३ :। सिष्येण मूलवसातो जिनत्रयमकार्य्यत ॥ भृगु

४ कच्छे तदीयन पार्श्विवल्लगणिना वरं ॥ सकसं

५ वत् ॥ ९१० ॥

આ લેખ ઉત્કીર્ણ કરનારે તાલવ્ય शવાળા शान्त, शील, शिष्य, शाक એ શબ્દોને દંત્ય स વાળા દર્શાવ્યા છે. પડિમાત્રાવાળા આ લેખને થોડા સંસ્કરણ સાથે આધુનિક પદ્ધતિએ આવા સ્વરૂપમાં દર્શાવી શકાય—

आसीन्नागेन्द्रकुले लक्ष्मणसूरिर्नितान्तशान्तमतिः ।
तद्गच्छे गुरुतरुयन् नाम्नाऽऽसीत् शीलरु(भ)द्रगणिः ॥
शिष्येण मूलवसतौ जिनत्रयमकार्यत ।
भृगुकच्छे तदीयेन पार्श्विवल्लगणिना वरम् ॥
शाक संवत् ९१०

ભાવાર્થ:—**નાગેંદ્રકુળ**માં અત્યંત શાંતમતિવાળા લક્ષ્મણસૂરિ થઈ ગયા, તેમના ગચ્છમાં ગુરુ-વૃક્ષનું આચરણ કરતા **શીલરુ(ભ)દ્ર**ગણિ નામના [ગુરુ] થયા; તેમના શિષ્ય **પાર્શ્વ**લ્લગણિએ ભૃગુકચ્છ (**ભરૂચ**)માં મૂલવસતિ(મુખ્ય-જિનમંદિર)માં શ્રેષ્ઠ ૩ **જિનો** (ત્રણ જિન-પ્રતિમાઓ) કરાવ્યા. **શકસંવત્** ૯૧૦ (અર્થાત્ વિક્રમસંવત્ ૧૦૪૫)માં.

નાગેન્દ્રકુલ—આ લેખમાં દર્શાવેલ **નાગેંદ્રકુળ**ને **ગૂજરાત** સાથે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. વિક્રમની બીજી સદીમાં વિદ્યમાન પ્રભાવક આર્ય **વજ્ર**સ્વામીનું નામ જૈનસમાજમાં બહુ જાણીતું છે. તેમના પટ્ટધર **વજ્ર**સેન મુનીશ્વરે બારવર્ષી દુષ્કાળ પછી સુકાળ થવાના આગલા દિવસે જેમને ત્યાંથી લક્ષ-પાક ભિક્ષા મેળવી હતી, તે **સૂર્પારક**પત્તન (બંદર નાલા-**સોપારા,** મુંબઈ પાસે)ના શ્રીમાન્ સદ્ગૃહસ્થ જિનદત્ત અને ઇશ્વિરીના ૪ સુપુત્રોઃ—૧ **નાગેંદ્ર**, ૨ **ચંદ્ર**, ૩ **નિર્વૃતિ** અને ૪ **વિદ્યાધર** નામના થઈ ગયા. તેઓએ પ્રવજ્યા સ્વીકારતાં તે મહાપુરુષોના નામથી જૈનમુનિઓનાં ૪ કુળો પ્રખ્યાત થયાં હતાં. તેમાંના મુખ્ય **નાગેંદ્ર**થી પ્રસિદ્ધ થયેલ **નાગેંદ્રકુળ**નું અહીં સૂચન જણાય છે.

મહાકવિ **જંબૂમુનિ**એ રચેલા **જિનશતક**(નિ. સા. કાવ્યમાલા ૭મા ગુચ્છકમાં પૃ. ૫૨-૭૧) પર વિ. સં. ૧૦૨૫માં વિવરણ રચનાર **સાંબ**મુનિએ પણ પોતાને **નાગેંદ્રકુલ**માં થયેલ તરીકે જણાવેલ છે. તથા વિ. સં. ૧૨૮૭, ૮૮માં **આબૂ**, **ગિરનાર** વગેરેમાં ધર્મસ્થાનોની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, **ગૂર્જરેશ્વર-મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાલ**ના ધર્માચાર્ય **વિજયસેનસૂરિ**, વિ. સં. ૧૨૯૦માં **ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય**(સંઘપતિ-ચરિત) રચનાર **ઉદયપ્રભસૂરિ**, સં. ૧૩૪૯માં **સ્યાદ્વાદમંજરી** રચનાર **મલ્લિષેણસૂરિ**, તથા સં. ૧૨૯૯માં **વાસુપૂજ્ય-ચરિત** રચનાર **વર્ધમાનસૂરિ** વગેરે અનેક પ્રભાવક વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યોએ પોતાને **નાગેંદ્રકુલ**(ગચ્છ-ગણ)ના જણાવ્યા છે.

લક્ષ્મણસૂરિ અને તેમના ગચ્છમાં થયેલા શીલરુ(ભ)દ્રગણિ સંબંધમાં અદ્યાવધિ વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી. ભૃગુકચ્છ એ પ્રસિદ્ધ ભરૂચ જણાય છે, ત્યાં **મૂલવસતિ** એટલે મુખ્ય જિનમંદિર હોવું જોઈએ, અથવા **મૂલ** નામના કોઈ શ્રીમાન્ જૈન સદ્ગૃહસ્થના નામથી પ્રખ્યાત વસતિ(જિનમંદિર) હોવું જોઈએ. જેના અનુકરણરૂપે **વિમલ-વસતિ, લૂણસિંહ-વસતિ** જેવી બીજી અનેક વસતિઓ-જિનમંદિરો પ્રખ્યાતિમાં આવેલ છે.

પાર્શ્વિલગણિ—તે નાગેંદ્રકુલના લક્ષ્મણસૂરિના ગચ્છના **શીલરુ-(ભ)દ્રગણિ**ના શિષ્ય હતા; તેમ છતાં એ સંબંધમાં ઉપર જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે, સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિના પ્રા. ઉપદેશપદોની વ્યાખ્યા રચનાર વર્ધમાનસૂરિના પણ ગુણાનુરાગી ભક્ત હતા, તે સ્પષ્ટ છે. તેમના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી.

શકસંવત્—આ પ્રતિમા-લેખમાં માત્ર શકસંવત્ ૯૧૦નો નિર્દેશ છે; માસ, તિથિ, વાર આદિ દર્શાવેલ નથી. પ્રાચીન અનેક શિલાલેખો, તામ્રપટ્ટો(દાનપત્રો) વગેરેમાં શકાબ્દ-શકસંવત્ના નિર્દેશો મળી આવે છે, અન્યત્ર તે પ્રકટ થઈ ગયા છે. **રાષ્ટ્રકૂટવંશી લાટેશ્વર** સુવર્ણવર્ષી કર્કરાજના વડપદ્રક-દાનપત્રમાં પણ શકનૃપ સં. ૭૩૪નો નિર્દેશ જાણીતો છે. તેવી રીતે પ્રાચીન જૈનગ્રંથોની રચનામાં શક-સંવત્ના ઉલ્લેખો મળે છે—

૧. **નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ**(વ્યાખ્યા)ના અંતમાં, તેની સમાપ્તિ **શકરાજનાં ૫૯૮** વર્ષો વીતતાં(=વિક્રમસંવત્ ૭૩૩માં) જણાવી છે. [જુઓ અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી ભૂમિકા, પૃ. ૮૭].

૨. પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના, **શકકાલ ૭૦૦** વીતવામાં એક દિન ન્યૂન રહેતાં (=વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં) દર્શાવી છે. [જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રયી ભૂમિકા પૃ. ૮૯].

૩. **શીલાચાર્યે** ગંભૂતા(વડોદરા રાજ્ય-ચાણસ્મા તાલુકામાં રહેલ **ગાંભૂ**-પાટણથી ૧૨ કોશ-૨૪ માઈલ)માં રચેલી **આચારાંગ-સૂત્રની વૃત્તિના** અંતમાં, તેની રચના **શકનૃપકાલાતીત** સં. ૭૮૪ (=વિક્રમસંવત્ ૯૧૯)માં જણાવી છે. [જુઓ **પીટર્સન** રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૦-ત્યાં પ્રો. સાહેબે **ગંભૂતાને ખંભાત** તરીકે ભૂલથી ઓળખાવતાં અનેક લેખક-સાક્ષરોએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું, હવે તે ભૂલ સુધરતી જણાય છે.]

સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવના શિષ્ય **પાર્શ્વે** એ જ **ગંભૂતા(ગાંભૂ)**માં રચેલી **યતિ-શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની** વ્યાખ્યા, **શકનૃપતિનાં** ૮૨૧ અબ્દો જતાં (=વિક્રમસંવત્ ૯૫૬માં) સૂચવી છે. [જુઓ **પાટણ** જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી ભા. ૧, પૃ. ૧૮ ગાયકવાડ-પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા, નં. ૭૬].

ઉપસંહાર—આવી રીતે ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ આપતી આ જૈન પ્રતિમા, કડી વડોદરા-રાજ્યના અને સમસ્ત ગૂજરાતના જન-સમાજને વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને અભ્યુદય-લક્ષ્મી આપતી ચિરકાળ જયવંતી રહો-એમ આપણે સૌ પ્રાર્થીએ.

સં. ૨૦૦૧ પોષ શુ. ૨ **લા. ભ.**

---

[१०]

સુશીલ જૈન મહિલાઓનાં સંસ્મરણો

[સંવત્ ૧૯૯૮મા 'મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ અંકમાં પ્રકાશિત]

જે સંસ્થાની સ્થાપનાને ૫૦ વર્ષો પસાર થઈ ગયાં છે, જે સંસ્થાએ જૈન-સમાજમાં કેળવણી-સ્ત્રી-કેળવણી-પ્રચાર માટે, જૈન-સમાજની ધાર્મિક તથા વ્યાવહારિક ઉન્નતિ માટે કર્તવ્ય ઉત્સાહથી અર્ધા સૈકા સુધી સતત ચાલુ રાખ્યું છે, કન્યાઓનાં સુશિક્ષણ માટે જે સંસ્થા આધુનિક પદ્ધતિનું હાઈસ્કૂલને અનુકૂલ સ્વતંત્ર સુંદર સ્થાન પણ પોતાનું બનાવી શકી છે, તે મુંબઈ અને માંગરોળ જૈન સભા-સંસ્થાના સુવર્ણ-મહોત્સવ-પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થનાર ગ્રંથ માટે સુવર્ણમય લેખ મારાથી શું આપી શકાય? તેમ છતાં તે સંસ્થાના માનદ મંત્રી તરફથી અવશ્ય મોકલવા સૂચના આવી છે, તેને માન આપી યથામતિ યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરું છું.

" अक्खलियसीलविमला, महिला धवलेइ तिन्नि वि कुलाइं ।
इह-परलोएसु तहा, जसमसमसुहं च पावेइ ॥ "

—જયકીર્તિસૂરિ શીલોપદેશમાલા (ગા. ૪૭)માં.

ભાવાર્થ :—અસ્ખલિત શીલથી વિમલ-પવિત્ર મહિલા, ત્રણે (માતા, પિતા અને પતિનાં) કુલોને ઉજ્જવલ કરે છે; તથા આ લોક અને પરલોકમાં યશ અને અસાધારણ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

" शीले जीवति जीवन्ति, कुलं लोकद्वयं यशः ।
शीलरक्षा ह्यतः स्त्रीणां, प्राणेभ्योऽप्यधिका मता ॥ " (पूर्वाचार्य)

ભાવાર્થ :—શીલ જીવતું (સહીસલામત–વિદ્યમાન) રહેતાં કુલ, બંને લોક અને યશ એ સર્વ જીવે છે; આમ હોવાથી શીલની રક્ષા એ સ્ત્રીઓને પ્રાણો કરતાં પણ અધિક માન્ય થયેલી છે.

જૈનસંઘ–સમાજનાં ચાર અંગો–વિભાગોમાં–આધાર–સ્તંભોમાં–બે વિભાગોમાં મહિલાઓ–શ્રમણીઓ(સાધ્વીઓ) અને શ્રાવિકાઓ પણ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે; જેણીઓએ જૈનસંઘનાં બીજાં બે અંગોને સામાજિક કાર્યોમાં અને ધર્મ–સાધનમાં અનેક પ્રકારે સહાયતા પહોંચાડીને જૈનસંઘનું ગૌરવ–મહત્ત્વ વધાર્યું છે, જૈનસંઘ–સમાજને પ્રોત્સાહિત અને પુષ્ટ કરેલ છે. જૈનધર્મની ઉન્નતિ–પ્રગતિમાં, વૃદ્ધિ–સિદ્ધિમાં એ મહિલાઓએ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે–એ કોઈ રીતે ભૂલી શકાય તેવું નથી. એ મહિલા–સમાજની સ્તુત્ય સેવાઓની કિંમત કોઈ રીતે ઓછી આંકી શકાય નહિ. જેમના પર ધર્મ અને સંઘ–સમાજની ઉન્નતિનો મુખ્ય આધાર છે, તેમની અવગણના ઉચિત ગણાય નહિ. દેવ–ગુરુ–ભક્તિ, તીર્થ–યાત્રા વગેરે ધર્મનાં પ્રાયઃ પ્રત્યેક કાર્યોમાં તેમની અનુપમ સેવાભરી જે સહકારવૃત્તિ છે, તે કોઈ રીતે વિસરી શકાય નહિ. વિશિષ્ટ ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોમાં જૈન મહિલાઓએ અવસરોચિત જે કર્તવ્યો બજાવ્યાં છે, તેનાં સંસ્મરણો પરિમિત પંક્તિઓમાં કે પરિમિત પત્રોમાં થઈ શકે નહિ; એ સંબંધમાં લખતાં એકાદ ઐતિહાસિક વિશાલ ગ્રંથ તૈયાર થાય–એટલી સાધન–સામગ્રી અહીં તહીં અસ્ત–વ્યસ્ત પથરાયેલી જોવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૧૧૮૧માં ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની અધ્યક્ષતામાં, ગૂર્જર–રાજધાની (પાટણ)માં વિદ્વન્મંડલ–વિભૂષિત રાજ–સભામાં સુપ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબરવાદી દેવસૂરિએ દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રના મતનું ખંડન કરી સ્ત્રી–નિર્વાણ–સિદ્ધિ સિદ્ધ કરતાં મહિલાઓની મહત્તાની –પ્રતિષ્ઠાની વિજયધ્વજા ફરકાવી હતી.

શ્વેતાંબર જૈન-સમાજમાં માત્ર સુશીલ સત્પુરુષોને જ નહિ, સુશીલ સન્નારીઓને પણ સન્માનનીય પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રશંસનીય ગણવામાં આવેલ છે; એથી પ્રતિદિન પ્રભાતમાં તેમને સંભારવામાં આવે છે. પ્રાતઃકાલમાં કરવામાં આવતા રાત્રિ-પ્રતિક્રમણનાં સૂત્રોમાં 'भरहेसर-बाहुबली' નામથી શરૂ થતી-એ નામથી ઓળખાતી સજ્ઝાય(સ્વાધ્યાય)માં 'सुलसा चंदणबाला' વગેરે ગાથાઓમાં અનેક મહાસતીઓનાં પણ નામ-સંસ્મરણો છે. પ્રથમ તીર્થંકરના સમયની (બ્રાહ્મી, સુંદરી વગેરે); ૨૨મા તીર્થંકર નેમીશ્વરના સમયની (રાજિમતી, કૃષ્ણની ૮ પટ્ટરાણીઓ વગેરે); ૨૪મા તીર્થંકર મહાવીરના સમયની (સુલસા, ચંદનબાલા વગેરે), અને તે પછીની (યક્ષા વગેરે સ્થૂલભદ્રની ૭ બહેનો વગેરે) પણ કેટલીક મહાસતીઓનાં એમાં સંસ્મરણો છે. એના અંતમાં સૂચન છે કે:—

"इच्चाइ महासईओ, जयन्ति अकलंकसीलकलियाओ।
अज्ज वि वज्जइ जासिं, जस-पडहो तिहुयणे सयले॥"

ભાવાર્થ:—નિષ્કલંક શીલથી વિભૂષિત એ વગેરે મહાસતીઓ જયવંતી વર્તે છે, કે જેમનો યશઃ-પટહ આજે પણ સકળ ત્રિભુવનમાં વાગે છે.

—એ સ્વાધ્યાયની વૃત્તિમાં એમનાં પવિત્ર ચરિત્રો દર્શાવેલાં છે.

શીલ, એ તો સર્વને સર્વદા શોભા આપે તેવું પરમ શ્રેષ્ઠ ભૂષણ છે. શીલનો પ્રભાવ-મહિમા અતિ અદ્ભુત છે. શીલનું સ્થાન જગતમાં ઘણું ઊંચું છે. શીલવંતો સાથેનો સંગ પણ બહુ ગુણકારક થાય છે. કપૂર પોતાની સુગંધથી બીજી વસ્તુઓને પણ સુગંધી બનાવે છે. આંખ વિના જેમ મુખ શોભતું નથી, લૂણ (મીઠા) વિના જેમ રસોઈ શોભતી નથી-રુચિકારક સ્વાદિષ્ટ જણાતી નથી; તેમ શીલ વિના, બીજો સઘળો ગુણ-સમૂહ શોભતો નથી.

જૈનધર્મમાં સુશીલોને માનભર્યું મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયેલું છે. બ્રહ્મચર્યની નવ પ્રકારની ગુપ્તિને ધરતા નિર્ગ્રન્થ ત્યાગી ગુરુઓનું વિશિષ્ટ ગૌરવ એ જ મુખ્ય ગુણને આભારી છે. મુનિઓનાં મહાવ્રતોમાં, શ્રાવકોના અણુવ્રતોમાં, ધર્મના ચાર પ્રકારો (દાન, શીલ, તપ અને ભાવ)માં પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે શીલ–સદાચરણની વિશેષતા છે. જૈન પ્રવચનમાં સૂત્ર–સિદ્ધાંત–પ્રકરણાદિમાં તથા ઔપદેશિક અને કથા–ચરિત્રાત્મક વિશાલ સાહિત્યમાં પ્રસંગે પ્રસંગે શીલ–રક્ષા સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારના વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત ઉપદેશો અને દૃષ્ટાંતો છે. **શીલ**ોપદેશમાલા જેવા ગ્રંથો, **શીલ**તરંગિણી જેવી કથા–ચરિત્રોથી ભરપૂર વૃત્તિયો, **શીલ**કુલક જેવાં અનેક કુલકો રચાયેલાં છે. **રાજિમતી, તરંગવતી, શીલવતી, મૃગાવતી, વિલાસવતી,** કલાવતી દમયંતી, **સુંદરી, જયસુંદરી, ભુવનસુંદરી, રતિસુંદરી, સુરસુંદરી, નર્મદાસુંદરી, અંજનાસુંદરી, મદનાસુંદરી, મદનરેખા** જેવી અનેક સતી–મહાસતીઓનાં પવિત્ર ચરિત્રો જૈનસાહિત્યમાં મળી આવે છે. પ્રાકૃત–સંસ્કૃતમાં ગદ્ય-પદ્યમાં જ નહિ, દેશ–ભાષાઓમાં રાસ–પ્રબંધ–છંદ–સ્વાધ્યાયાદિ વિવિધ રસિકરૂપમાં પણ આપણને એ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાંથી ઘણું ઘણું જાણવા–શીખવાનું મળી શકે તેમ છે.

ઉચ્ચ આદર્શવાળી એ મહાસતીઓએ કેવા કેવા સંકટભર્યા વિકટ પ્રસંગોમાં કેવી કેવી વિશિષ્ટ બુદ્ધિ અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વાપરી? કેવી કેવી સમય–સૂચકતાથી, વ્યવહાર–દક્ષતાથી, વિવેકભર્યા બુદ્ધિ–ચાતુર્યથી, કેવી હિંમત અને કેવા ધૈર્યથી પોતાના શીલની રક્ષા કરી? સંકટમાંથી તે કેવી કેવી રીતે સહિસલામત પાર ઊતરી? કેવાં કેવાં પ્રલોભનો એમને લલચાવી શક્યાં નહિ! ફસાવી શક્યાં નહિ! કેવાં કેવાં કષ્ટોને અને ભયોને તેમણે ગણકાર્યાં નહિ! સ્વધર્મ–શીલ–રક્ષા માટે તેણીઓએ કેવી કેવી વિપત્તિઓ સહન કરી પ્રાણોની પણ પરવા કરી નહિ! અને એ રીતે પોતાની પવિત્રતાને જ નહિ, માત્ર પોતાનાં કુલોની પવિત્રતા–

પ્રતિષ્ઠાને જ નહિ, નારી–જાતિની સભ્યતાને જ નહિ, આર્યજાતિની કીર્તિને જ નહિ, ભારતવર્ષની પવિત્રતાની, પ્રતિષ્ઠાની અને સભ્યતાની કીર્તિને ઉજ્જ્વલ બનાવી છે. પોતાની માતાની કૂખને જ નહિ, ભારત–ભૂમિ–માતાની કૂખને દીપાવી છે. વિવિધ બોધ એમાંથી મળે છે. જૈનસમાજની ઉછરતી બાલા–કન્યાઓને અને યુવતિઓને–જૈન મહિલાઓને જૈન–સંસ્કૃતિના પવિત્ર બોધ માટે એવા ગ્રંથોનાં પઠન–પાઠનો, ઉપદેશ–શ્રવણો જીવનમાં બહુ ઉપયોગનાં છે.

ખાસ કરીને જે સમયે વામાચાર–વામમાર્ગ તરફ વાળતા વિદેશી વિધર્મી વિલાસી વાતાવરણે વિરુદ્ધ આચાર–વિચારો વધાર્યા છે, અનાર્યો જેવાં વિપરીત આચરણોએ આર્યોને લલચાવ્યા છે, પશ્ચિમનો પવન જોરથી ફૂંકાયો છે, પરદેશી સત્તાએ પરદેશી હવા પ્રસરાવી છે, પરદેશી ભાષાએ સ્વદેશભાષા ભૂલવાડી તે તરફ અનાદર કેળવાવ્યો છે, પરદેશી ઇતિહાસે સ્વદેશી ઇતિહાસને ભૂલવાડયો છે, વિકૃત બનાવ્યો છે, પરદેશી કળાઓએ સ્વદેશી કળાઓને વિકલા બનાવી છે, કિંવા અદૃશ્ય બનાવી છે, પરદેશી ભૂગોળે સ્વદેશી ભૂગોળ ભૂલવાડી છે, પરદેશી ગણિતે સ્વદેશી ગણિતને અધરું બનાવ્યું છે, પરદેશી રીત–રિવાજોએ સ્વદેશી રીત–રિવાજોને અને સદાચાર–શિષ્ટાચારોને વીસરાવ્યા છે, પરદેશી ખાન–પાનોએ સ્વદેશી આર્ય ખાન–પાનોને અભડાવ્યાં છે–અપવિત્ર બનાવ્યાં છે, પરદેશી પહેરવેષોએ સ્વદેશી પહેરવેષોનો પરિત્યાગ કરાવ્યો છે, પરદેશી અનાર્ય સંસ્કારોએ સ્વદેશી શુદ્ધ આર્ય સંસ્કારોને તજાવ્યા છે–કલુષિત બનાવ્યા છે, પરદેશી વિચારો, પરદેશી ઉચ્ચારો અને પરદેશી આચારોએ પરતંત્ર–પરાધીનો પર ઊંડી અસર જમાવી છે, પરદેશી મોહક ફેશન, પરદેશી ટાપટીપ, પરદેશી ભપકાએ આંજી નાખી પરદેશી નકલો કરતાં શીખવાડયું છે; તેવા સમયમાં–વિપ્લવકારી જમાનામાં–વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં પણ પરમપવિત્ર સુશીલ મહિલાઓનાં સચ્ચરિત્રો કંઈક વિશિષ્ટ પ્રેરક બોધ આપે–એવી સંભાવના છે.

સુશીલ મહિલા–સંબંધમાં જયકીર્તિસૂરિએ **શીલોપદેશમાલામાં** જણાવ્યું છે કે–" તે મૃદુ અને મિત ભાષણ કરનારી હોય છે. સુલજ્જ –સારી રીતે લજ્જાવાળી હોય છે, કુલ, દેશ તથા વયને યોગ્ય વેષને ધરનારી હોય છે, નહીં ભમવાના સ્વભાવવાળી અને અસતીના સંગનો ત્યાગ કરનારી હોય છે. દેવ, ગુરુ, પિતા, સસરા વગેરે પ્રત્યે ભક્તિવાળી, ઠરેલ, શ્રેષ્ઠ વિવેકવાળી, પતિ પ્રત્યે અનુરક્ત ચિત્તવાળી, અત્યંત દૃઢ ચિત્તવાળી હોય છે. જેણી પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઈપણ પુરુષને સ્વપ્નમાં પણ ચાહતી નથી, તેવી સતીની સ્તુતિ, બાલબ્રહ્મચારી ઋષિઓએ પણ કરી છે. તુચ્છ ગણાયેલી રમણીજાતિને કેટલીક અતિ-નિર્મલ શીલવંતી પવિત્ર મહાસતીઓએ મહનીય બનાવી છે, મનુષ્યોથી જ નહિ, પણ દેવ–દાનવાદિથી પણ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કરી છે. શીલને જીવ કરતાં પણ અધિક વહાલું અને મહત્ત્વનું ગણનારી નિર્મળ મહા-સતીઓના શીલવ્રતને ખંડિત કરવા કોઈ અધિક શક્તિશાલી પણ સમર્થ થઈ શકતો નથી. શીલવંતો પર અનિષ્ટ અશુભ ભાવો પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. તે જ સતી કહેવાય છે કે–જેણી વિષમ–વિકટ સંકટ સમયમાં પણ શીલ ખંડિત ન કરે; અગ્નિમાં પડવાથી જે વિશેષ વિમલ પ્રકટ થાય, તે જ સોનું સાચું સોનું ગણાય છે. શીલ–ભંગની સામગ્રીનો સંભવ છતાં જે સન્નારી સુશીલ–સદા-ચરણમાં નિશ્ચલ રહે, તે જ સતી મનાય છે; તેમ છતાં શીલ–રક્ષા માટે એકાંત વગેરે નિત્ય પરિહરવાં જોઈએ, કારણ કે ઈન્દ્રિય–સમૂહ વિષમ છે અને સત્ત્વો તુચ્છ હોય છે. કદાચ વ્રત(શીલ)–ભંગ ન થાય, તો પણ સંગથી અપવાદનો સંભવ છે; લોકો પ્રાયે દોષો નીહાળવામાં નિપુણ હોય છે. "

જૈન–સમાજના પ્રાચીન ગ્રંથ–ભંડારોમાં–સંગ્રહોમાં સેંકડો વર્ષો પહેલાં (જે સમયે મુદ્રણકળા–છાપખાનાંઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ન હતાં–એ સમયમાં) લખાયેલી એવી સેંકડો પુસ્તિકાઓ આજે પણ

દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કે જેમાં સુશીલ જૈન મહિલાઓનો મોટો ફાળો છે. તેમની સંપત્તિ, જ્ઞાન આરાધનની ભાવના અને ઉત્સાહભરી પ્રેરણાથી એ જૈનસિદ્ધાંત-સૂત્રાદિ વિવિધ સાહિત્યની તાડપત્રાદિ પોથીઓ લખાયેલી છે, યોગ્ય વિદ્વાન્ વ્યાખ્યાતા મુનિઓને અર્પણ કરાયેલી છે અને જ્ઞાન-ભંડારોમાં સ્થપાયેલી છે. જૈનાચાર્યોના સદુપદેશો તેમાં નિમિત્ત-ભૂત થયા છે, તેમ તેમાં તથા રચના વગેરેમાં પણ અનેક મહત્તરાઓ, આર્યા, પ્રવર્તની, ગણિની, શ્રમણીઓના પણ પ્રશંસનીય પરિશ્રમો થયેલા જણાય છે.* તથા **સૌરાષ્ટ્ર**, ગૂજરાત, **મારવાડ**, **મેવાડ**, **દક્ષિણ**

---

* **શારદા અને લક્ષ્મી**:-મહિલા-જાતિએ પ્રવચનની અધિષ્ઠાત્રી પ્રવચનદેવી કિંવા કવિજન-વંદ્ય **શારદા**દેવી-સરસ્વતીને પોતાના પ્રતીક તરીકે પૂજ્યપદે-ઉચ્ચ આસને સ્થાપી સંસ્મરણીય કરી છે અને **લક્ષ્મી**દેવી જેવી અનેક દેવીઓને પૂજનીય દર્શાવી પૂજ્ય-પાત્ર તરીકે પ્રખ્યાત કરી છે.

બ્રાહ્મી:-આદીશ્વર પ્રભુએ જેને સૌથી પ્રથમ લેખનકળા દર્શાવી હતી, જેણીના દ્વારા એ કળા અન્યત્ર પ્રચાર પામી તથા જેણીએ **બાહુબલિ** જેવા બંધુમુનિને માન-ગજથી ઉતરવા પ્રતિબોધ્યા, તે **બ્રાહ્મી**નું સંસ્મરણ પ્રથમ કરવું ઘટે.

યક્ષા વગેરે ૭ બહેનો:-**મગધપતિ નંદ**રાજના મંત્રીશ્વર **શક**ટાલની સુપુત્રીઓ અને દુષ્કર-દુષ્કરકારક **સ્થૂલભદ્ર**ની ૭ બહેનો **યક્ષા** વગેરે થઈ ગઈ, જેમની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિએ સર્વને વિસ્મય પમાડ્યો હતો.

વિદુષી શ્રમણીઓ:-જેમના અધ્યયનનું શ્રવણ કરી **વજ્ર**સ્વામી બાલ્યવયમાં અગીઆર અંગોના જ્ઞાતા થયા હતા, તે વિદુષી શ્રમણીઓને વંદન ઘટે.

દુર્લભદેવી:-જેણીને સમસ્ત ગુણ-સંપન્ન સમજી સર્વસંમતિથી શ્રીસંઘે **વલભી**(વળા-**સૌરાષ્ટ્ર**)માં રહેલાં પુસ્તકો અને ધર્મોપકરણોની ચિંતા(સાર-સંભાળ)નો કાર્યભાર સોંપ્યો હતો, તે દુર્લભદેવી: **જિનાનંદ**સૂરિની બહેન અને **અજિતયશા**, **યક્ષ** તથા **મલ્લવાદી** જેવા સુપુત્રોની માતા: જેમના સુપુત્ર **નયચક્ર**કાર **મલ્લવાદી** વિ. સં. ૪૧૪માં **બૌદ્ધવાદિ**(**બુદ્ધાનંદ**)ના વિજેતા તરીકે પ્રખ્યાત છે.

વગેરે વિવિધ દેશોની, શ્રીમાલ, પોરવાડ, ઓસવાલ, ધર્કટ, દિશાવાલ, પલ્લીવાલ, અગ્રવાલ, મોઢ, હુંબડ વગેરે વિવિધ વણિક્ વંશ–જ્ઞાતિઓની,

---

યાકિની મહત્તરા: ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિ પોતાને જેમના ધર્મપુત્ર તરીકે કૃતજ્ઞતા-પૂર્વક પ્રકટ કરે છે, તે.

ગુણા સાધ્વી: કવિકુંજર સિદ્ધર્ષિએ વિ. સં. ૯૬૨માં ભિલ્લમાલ નગરમાં જિન–મંડપમાં રહી ૧૬૦૦૦ શ્લોક–પ્રમાણ જે ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા રચી હતી તેને પ્રથમાદર્શમાં લખનારી આ સાધ્વીને ત્યાં શ્રુતદેવતા-(સરસ્વતી) જેવી જણાવી છે.

કલ્યાણમતિ પ્રવર્તની:–વિ. સં. ૧૦૯૫માં ધનેશ્વર સાધુએ ચડ્ડાવલ્લી (ચંદ્રાવતી)માં પ્રા.માં રચેલ ૪૦૦૦ ગાથા–પ્રમાણ સુરસુંદરીકથા–ચરિત્રની રચનામાં કારણ આ ગુરુ–ભગિનીનું અલંઘ્ય વચન ત્યાં કવિએ સૂચવ્યું છે.

મહાનંદશ્રી મહત્તરા અને વીરમતી ગણિની:–સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય–સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૫માં મલધારી હેમચંદ્રસૂરિએ વિશેષાવશ્યક–ભાષ્યની ૨૮૦૦૦ શ્લોક–પ્રમાણ શિષ્ય–હિતા નામની જે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા રચી હતી; તેમાં સહાયક અન્ય વિદ્વાન્ ગણિ–મુનિઓનાં નામો સાથે આ બંને શ્રમણીઓનું પણ સંસ્મરણ છે.

દૂલા આર્યા:–ભવ–વિરક્ત, તપસ્વિની, નિર્મમ, સુવિનીત, શ્રુતદેવી જેવી જે આર્યાની અભ્યર્થનાથી કવિ ધાહિલે રચેલું પ્રાકૃતાપભ્રંશ પઉમસિરિ (પદ્મશ્રી)–ચરિત્ર પાટણ જૈનભંડારમાં છે.

દેવશ્રી ગણિની:–જે સાધ્વી માટે વિ. સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય–સમયમાં લખાયેલી પુષ્પવતી–કથા (પ્રા. અપભ્રંશ તાડપત્ર પુસ્તિકા) ઉપલબ્ધ થાય છે, જેની ફોટોકોપી અમ્હે પાટણ જૈનભંડારગ્રંથ-સૂચી(ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં દર્શાવી છે.

રત્નશ્રી ગણિની:–વિવેકમંજરી, ઉપદેશકંદલી વગેરેની વૃત્તિયો, વસંત-વિલાસ(મંત્રીશ્વર–વસ્તુપાલ–ચરિત્ર) જેવાં મહાકાવ્ય અને કરુણા-વજ્રાયુધ જેવાં નાટક રચનાર સિદ્ધસારસ્વત આચાર્ય બાલચંદ્રસૂરિએ પોતાને આ શ્રમણીના ધર્મપુત્ર તરીકે સૂચવેલ છે.

તથા ક્ષત્રિય ઝાલાકુલની અને અન્ય ઉચ્ચકુલીન રાજ્યાધિકારીઓનાં કુટુંબની મહિલાઓનો મહત્ત્વનો ભાગ જણાય છે; જેણીઓએ જ્ઞાનારાધના

નિર્મલમતિ ગણિની:-ધર્કટવંશના શેઠ ગણિયા અને શેઠાણી ગુણશ્રીની આ સુપુત્રીએ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ સુગુરુના હાથે પ્રભાવતી મહત્તરા પાસે પંચમહાવ્રતો ગ્રહણ કર્યાં હતાં. જેણીએ વિ. સં. ૧૨૯૨માં લખાવેલી યોગશાસ્ત્ર-વૃત્તિ-પુસ્તિકા, **માનતુંગસૂરિના** પટ્ટધર **પદ્મદેવસૂરિને** પુણ્યાર્થ સમર્પણ કરી હતી.

ચંદ્રકાંતિ પ્રવર્તની:-આગમિક ગચ્છના જિનપ્રભસૂરિએ આ સાધ્વીની વિનંતિથી **મલ્લિજિન**(૧૯મા તીર્થંકર)નું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર, અપભ્રંશભાષામાં, વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં રચ્યું હતું.

પ્રબુદ્ધસમૃદ્ધિ ગણિની:-વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન, ખરતરગચ્છના જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય વાચક **સર્વરાજગણિએ** રચેલી **ગણધરસાર્ધશતકની** સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આ સાધ્વીની અભ્યર્થનાને આભારી છે.

ગુણસમૃદ્ધિ મહત્તરા:-વિ. સં. ૧૪૦૭માં **વીરજિન**-જન્મદિવસે (ચૈત્ર શુ. ૧૩) **જેસલમેર**(મારવાડ)માં આ સાધ્વીએ ૫૦૪ પદ્યપ્રમાણ **અંજનાસુંદરીનું** પ્રાકૃત ચરિત્ર રચ્યું હતું. જે સાધ્વી **ખરતરગચ્છ**-નાયક જિનચંદ્રસૂરિનાં શિષ્યા હતાં [વિરોષ માટે જુઓ **જેસલમેર** જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચી ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧ પૃ. ૪૯]

મતિવલ્લરિ ગણિની:-જે સાધ્વીએ **આજ્ઞાવલ્લરિ** ગણિનીને ભણવા માટે વિ. સં. ૧૪૯૯માં **ખરતરગચ્છના** જિનભદ્રસૂરિના સમયમાં, **સુમતિસૂરિની** ટીકાવાળું દશવૈકાલિક પુસ્તક (૩૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) લખાવ્યું હતું.

ધર્મલક્ષ્મી મહત્તરા:-વિ. સં. ૧૫૦૭માં **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત)-માં **બૃહત્તપાગચ્છના** **જ્ઞાનસાગરસૂરિએ** રચેલા **વિમલચરિત્ર** મહાકાવ્યમાં જેનું સંસ્મરણ કર્યું છે અને જેને સુવર્ણલક્ષ-જનની, પ્રવીણા, વિધિસંયુતા સરસ્વતી જેવી સૂચવી છે, તે. જેમના સંબંધમાં ભાસ વગેરે રચાયેલ છે, તે.

હેમશ્રી સાધ્વી:-જેમણે વિ. સં. ૧૬૪૪માં ગૂજરાતી ભાષામાં રચેલું કનકાવતી આખ્યાન મળી આવે છે.

માટે, આત્મશ્રેય માટે, તથા માત-પિતા, પતિ-સ્વજન આદિના શ્રેય માટે અનેક પુસ્તિકાઓ લખાવી, પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાન આદિ સદુપયોગ માટે તેવા સુયોગ્ય વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય આદિને ભક્તિથી સમર્પણ કરી હતી અને ભવિષ્યની પ્રજાને માટે જૈનસંઘના સુરક્ષિત જ્ઞાનભંડારોમાં સંગૃહીત કરાવી હતી, જે મહિલાઓએ પુણ્યાનુસારિણી પ્રાપ્ત થયેલી ચંચળ લક્ષ્મીને વિવેક-પૂર્વક એ રીતે પુણ્ય કાર્યોમાં વિનિયોગ કરી સફળ બનાવી હતી. ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા (નં. ૭૬)માં પ્રકાશિત થયેલી વર્ણનાત્મક **પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથસૂચીમાં** એવી સાઠ જેટલી અગ્રણીઓ અને શ્રાવિકાઓની એક જૂદી સૂચી તારવી મેં ત્યાં દર્શાવી છે, ત્યાં જોવાથી જિજ્ઞાસુઓને એમનો વિશેષ પરિચય મળી આવશે. એ સિવાય અન્યત્ર પણ અન્વેષણ કરતાં અન્ય પણ અનેક મહિલાઓની પ્રવચન-સેવા જાણવામાં આવે-તેવો સંભવ છે.[1]

---

1 **જયંતી શ્રાવિકા**:-રાજર્ષિ ઉદયનની ફઈ અને ભગવાન્ **મહાવીરની** વિદુષી ઉપાસિકા, જેણીએ ભગવાન્ **મહાવીરને** મહત્ત્વના અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ **ભગવતીસૂત્ર**(શતક ૧૨, ઉ. ૨) વગેરેમાં થયેલો છે.

શૃંગારદેવી:-**અષ્ટાદશશત** (૧૧૮ ગામોવાળા **આબૂ** પાસેના) દેશના આભૂષણરૂપ, **ચંદ્રાવતીના** પ્રતાપી **પ્ર**(પર)માર રાજા **ધારાવર્ષના** રાજ્ય-સમયમાં, **મંડલપતિ** કેલ્હણની નીતિશાલિની સુપુત્રી **શૃંગારદેવી** પટ્ટરાણી-પદને શોભાવતી અને તેમની આજ્ઞાથી **ઝાડોલી**(**સીરોહી**-રાજ્ય) ગામ પર **નાગડ** સચિવ અધિકારી હતો, તે સમયમાં-વિ. સં. ૧૨૫૫માં આસો શુ. ૭ બુધવારે મહાવીરજિન-મંદિરના ગોષ્ઠિક લોકોએ ૬ ચોકીવાળા મંડપ (ત્રિક)નો ઉદ્ધાર કરાવ્યો--તે પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત મહારાણી **શૃંગારદેવીએ વીરની** પૂજા માટે, શાશ્વત શ્રેયોલક્ષ્મી માટે, અદ્ભુત વાટિકા(વાડી)ની ભૂમિ અર્પણ કરી હતી. પૂજ્ય તિલકપ્રભસૂરિજીએ ત્યાંની શિલાલેખ-પ્રશસ્તિમાં એનું સૂચન કર્યું છે. [વિશેષ માટે જુઓ-**આર્કિઓલોજીકલ** સર્વે, વેસ્ટર્ન સર્કલ, પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટ. સન ૧૯૦૫-૬, પૃ. ૪૮-ત્યાં કરેલા શિલાલેખના અર્થમાં કેટલીક ગેરસમજ થયેલી લાગે છે.]

જૈન મંદિરો, દેવકુલિકાઓ, જૈનમૂર્તિ-પ્રતિમાઓ તરફ નજર કરીએ અને ત્યાંની પ્રશસ્તિયો, શિલાલેખો, પ્રતિમા-લેખોને સાવધાનીથી લક્ષ્ય આપી તપાસીએ તો જૈન મહિલાઓનાં અનેક સત્કાર્યોનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં આવે. અહિં સમય-સંકોચ અને સ્થલ-સંકોચ હોવાથી વિસ્તાર-વિવરણ કરી શકાય નહિ. सुज्ञेषु किं बहुना ?

નીતા (નીતલ્લા) દેવી:-વિક્રમની ૧૩મી સદીના અંતમાં ક્ષત્રિય-શિરોમણિ સૂરાના બંધુ **શાંતિમદેવના** પુત્ર **વિજપાલ**, **ઝાલાકુલમાં** ચંદ્ર જેવો થઈ ગયો, તેની પ્રિયા રાણી **નીતાદેવી** નીતિજ્ઞ અને રાજ-ગુણોથી વિભૂષિત હતી, તથા ધર્મકાર્યોમાં પણ ઉદ્યમી હતી. જેમના પુત્ર રાણા **પદ્મસિંહ** વિનયી અને નીતિમાન્ હોઈ લોકોને આનંદ આપતા હતા; તથા પુત્રી **રૂપલાદેવી** શૂરવીર દુર્જનશલ્યની પ્રિયા થઈ હતી. શુદ્ધ બુદ્ધિશાળી શ્રદ્ધાળુ આ **નીતલ્લદેવીએ** **વિધિપક્ષ** (પૂર્ણિમા પક્ષ)ના વિદ્વાન્ મુનિ **વિદ્યા-કુમારના** સદુપદેશથી **પટ્ટરી** (**પાટડી**)માં **પાર્શ્વ**જિનેશ્વરનું ચૈત્ય (મંદિર) અને પૌષધશાલા (ઉપાશ્રય) કરાવ્યાં હતાં તથા **યોગશાસ્ત્ર**-વિવૃતિનું પુસ્તક પણ લખાવ્યું હતું, જે **પાટણ**માં વિદ્યમાન છે (વિશેપ માટે જુઓ **પાટણ-**જૈનભંડાર-ગ્રંથ સૂચી ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૨૮૦-૨૮૧)

સહમાઈ શ્રાવિકા:-કવિ **લાવણ્યસમયે** વિ. સં. ૧૫૬૨માં રચેલી **આદિનાથ**-વિનતી આ શ્રાવિકાના પઠન માટે **પેથાપુર**માં વિ. સં. ૧૫૮૨માં લખાયેલી છે.

રતનબાઈ:-**મેડતા**માં વિ. સં. ૧૬૩૫માં રચેલી જેની **રેંટીયા**ની સજ્ઝાય પ્રખ્યાતિમાં આવી છે.

ચાંપા શ્રાવિકા:-આ શ્રાવિકાના પઠન માટે વિ. સં. ૧૬૮૨માં પં. **કીર્તિ**વિમલગણિએ લખેલી **બારવ્રત**-જોડિ મળે છે.

પાંચી શ્રાવિકા:-સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાવક **હીર**વિજયસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી સ્વલ્પ સમયમાં મૂર્તિ કરાવી વિ. સં. ૧૬૫૩માં ફા. શુ. ૮ **મહુવા**-(**સૌરાષ્ટ્ર**)માં તેમના પટ્ટધર **વિજયસેનસૂરિ** દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવનારી એ શ્રાવિકા **સ્તંભતીર્થ** (**ખંભાત**)-નિવાસી શ્રાવક **પઉમા**ની ભાર્યા હતી-એમ એ મૂર્તિની નીચેના શિલાલેખથી જણાય છે.

[૨]

જૈન-સમાજે **સાધારણ દ્રવ્યનો** વિનિયોગ કયા કયા સ્થાનોમાં કેવી કેવી રીતે કરવો ? એ સંબંધમાં, જિનચંદ્રસૂરિએ (નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના ગુરુબંધુએ) વિ. સં. ૧૧૨૫ માં રચેલી પ્રાકૃતભાષામય **સંવેગ-રંગશાલા**માં દસ સ્થાનોનો વિવેક-પૂર્વક જે નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાં છઠ્ઠા સ્થાનમાં શ્રમણીઓ અને આઠમા સ્થાનમાં શ્રાવિકાઓને સૂચવી છે. તેમાં સાધુ પ્રમાણે શ્રમણીઓને સંયમ માટે પ્રાસુક શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર, આસન, ઔષધ-ભૈષજ્ય વગેરે આપવાનું સૂચવ્યા પછી વિશેષમાં જણાવ્યું છે કે—

" **શ્રમણીઓ** સ્ત્રીઓ હોવાથી અપાયોની બહુલતાનો સંભવ રહે છે. આર્યાઓ પરિપક્વ સ્વાદુ ફળોના ભારવાળી બોરડી જેવી હોય છે. ગુપ્તિ, વૃતિ(વાડ) વગેરેથી યુક્ત હોવા છતાં પ્રકૃતિથી સત્ત્વ-ગમ્ય થઈ શકે છે; તેથી સર્વ તરફથી, તેણીઓનું પરમ યત્ન-પૂર્વક નિત્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. કદાચ પ્રત્યનીક(વૈરી-શત્રુ), દુઃશીલ લોક તરફથી અનર્થ થાય, અને એ અનર્થ નિવારણ કરવાનું પોતાનું અસામર્થ્ય હોય તો સાધારણ-દ્રવ્યને આપી કરીને પણ સંયમમાં પ્રત્યૂહ-વિઘ્ન-કારણોનો સારી રીતે વિધ્વંસ કરવો જોઈએ.

સાતમા સ્થાન **શ્રાવક** સંબંધમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે-" જેનું ચિત્ત, ધર્મમાં અનુરાગવાળું હોય અને જે, ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોમાં તત્પર રહેતો હોય-એવો ગુણ-પ્રધાન સુશ્રાવક કોઈપણ રીતે વૃત્તિ-દુર્બલ-આજીવિકા-નિર્વાહમાં અસમર્થ થયો હોય; છતાં જો તેનામાં વણિક્-કલા(વેપાર વગેરે ચલાવવાની કુશળતા) હોય અને તે દ્રવ્યનો વિનાશ ન કરે તેવો હોય તો તેને કંઈક વ્યવસ્થા કરીને પણ વ્યવહાર(વેપાર) માટે સાધારણ-દ્રવ્યમાંથી પણ મૂલ રાશિ(મૂડી) સોંપવી જોઈએ.

જો તેવો સુશ્રાવક, વેપારી કલા-વિજ્ઞાન વગરનો હોય, તો પણ તેને તેમાંથી અર્ધું અથવા ચોથા ભાગનું દ્રવ્ય આપવું જોઈએ.

અથવા જો તે વ્યસનવાળો ન હોય, કલહ કરનારો ન હોય, પિશુન (દુર્જન-સ્વભાવવાળો) ન હોય, હાથ, કાછ વગેરેમાં શુદ્ધ હોય, દાક્ષિણ્ય, વિનય વગેરે ગુણોવાળો હોય, તો બીજા કર્મકરોની જગ્યાએ તેને જ રાખવો જોઈએ. ખરેખર, સમાનધર્મવાળો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનાથી વિપરીતને રાખવામાં લોકમાં પોતાની અને પ્રવચનની નિંદા થવાનો સંભવ છે."

"[સાતમા] શ્રાવક-દ્વાર પ્રમાણે ૮મું **શ્રાવિકા**-દ્વાર પણ વિશેષ પ્રકારે જાણવું જોઈએ. આર્યા-શ્રમણીઓ પ્રમાણે શ્રાવિકાઓની પણ વિશેષ પ્રકારે ચિંતા (સાર-સંભાળ) કરવી જોઈએ. એવી રીતે કરનાર વીરે જિન-શાસનના અવિચ્છેદ-નિમિત્તે પરમ પ્રયત્ન કર્યો ગણાય, એવી રીતે કરતાં તેણે સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોનો પક્ષપાત કર્યો ગણાય, સર્વજ્ઞનું શાસન પણ તેનાથી જ પ્રભાવિત-પ્રભાવવાળું થાય છે.

શ્રાદ્ધે-શ્રાવકે સ્વ-પરજનનો વિચાર ન કરતાં, સમાન જાતિવાળાના ઉપર જ ઉપકા(ચા)ર કરવાની અપેક્ષા ન રાખતાં, '**સહ-સમાન ધર્માચરણ કરનારા સાધર્મિકો મ્હારા બંધુઓ છે**' એમ નિત્ય વિચારતાં પ્રકરણ-પ્રસંગો પર સાધર્મિકોનું સંસ્મરણ કરવું જોઇએ, તેમને જોતાં સંભાષણ કરવું જોઇએ, સોપારી વગેરેથી તેમનું પૂજન-સન્માન કરવું જોઇએ, રોગ વગેરેમાં પ્રતિચર્યા-સેવા કરવી જોઇએ, માર્ગમાં ગમન કરવાથી ખિન્ન થયેલા-પરિશ્રમ પામેલાઓની વિશ્રામણા-શુશ્રૂષા કરવી જોઇએ, **તેમના સુખે પોતાને સુખી સમજવા જોઇએ**, તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવી જોઇએ, તેમના અપરાધોને આચ્છાદિત કરવા જોઇએ, બહુગુણવાળી, અવશ્ય લાભવાળી વ્યવહાર-વેપાર-પ્રવૃત્તિમાં સીદાતાઓની યોજના કરવી જોઇએ, ધર્મ-કૃત્યોમાં તેમને સંભારવા જોઇએ, ધર્મ-કાર્યોનું સ્મરણ કરાવવું જોઇએ. તેઓ દોષોનું સેવન કરે તો નિવારણ કરવું જોઇએ. સુમધુર વચનોદ્વારા પ્રેરણા કરવી જોઇએ; વારંવાર તેમ કરતા હોય તો પરુષ વચનોદ્વારા

[૨]

જૈન-સમાજે **સાધારણ દ્રવ્યનો** વિનિયોગ કયા કયા સ્થાનોમાં કેવી કેવી રીતે કરવો ? એ સંબંધમાં, જિનચંદ્રસૂરિએ (નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિના ગુરુબંધુએ) વિ. સં. ૧૧૨૫ માં રચેલી પ્રાકૃતભાષામય સંવેગ-રંગશાલામાં દસ સ્થાનોનો વિવેક-પૂર્વક જે નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાં છઠ્ઠા સ્થાનમાં શ્રમણીઓ અને આઠમા સ્થાનમાં શ્રાવિકાઓને સૂચવી છે. તેમાં સાધુ પ્રમાણે શ્રમણીઓને સંયમ માટે પ્રાસુક શુદ્ધ વસ્ત્ર, પાત્ર, આસન, ઔષધ-ભૈષજ્ય વગેરે આપવાનું સૂચવ્યા પછી વિશેષમાં જણાવ્યું છે કે—

" **શ્રમણીઓ** સ્ત્રીઓ હોવાથી અપાયોની બહુલતાનો સંભવ રહે છે. આર્યાઓ પરિપક્વ સ્વાદુ ફળોના ભારવાળી બોરડી જેવી હોય છે. ગુપ્તિ, વૃતિ(વાડ) વગેરેથી યુક્ત હોવા છતાં પ્રકૃતિથી સત્ત્વ-ગમ્ય થઈ શકે છે; તેથી સર્વ તરફથી, તેણીઓનું પરમ યત્ન-પૂર્વક નિત્ય રક્ષણ કરવું જોઈએ. કદાચ પ્રત્યનીક(વૈરી-શત્રુ), દુઃશીલ લોક તરફથી અનર્થ થાય, અને એ અનર્થ નિવારણ કરવાનું પોતાનું અસામર્થ્ય હોય તો સાધારણ-દ્રવ્યને આપી કરીને પણ સંયમમાં પ્રત્યૂહ-વિઘ્ન-કારણોનો સારી રીતે વિધ્વંસ કરવો જોઈએ.

સાતમા સ્થાન **શ્રાવક** સંબંધમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે-" જેનું ચિત્ત, ધર્મમાં અનુરાગવાળું હોય અને જે, ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોમાં તત્પર રહેતો હોય-એવો ગુણ-પ્રધાન સુશ્રાવક કોઈપણ રીતે વૃત્તિ-દુર્બલ-આજીવિકા -નિર્વાહમાં અસમર્થ થયો હોય; છતાં જો તેનામાં વણિક્-કલા(વેપાર વગેરે ચલાવવાની કુશળતા) હોય અને તે દ્રવ્યનો વિનાશ ન કરે તેવો હોય તો તેને કંઈક વ્યવસ્થા કરીને પણ વ્યવહાર(વેપાર) માટે સાધારણ -દ્રવ્યમાંથી પણ મૂલ રાશિ(મૂડી) સોંપવી જોઈએ.

જો તેવો સુશ્રાવક, વેપારી કલા-વિજ્ઞાન વગરનો હોય, તો પણ તેને તેમાંથી અર્ધું અથવા ચોથા ભાગનું દ્રવ્ય આપવું જોઈએ.

અથવા જો તે વ્યસનવાળો ન હોય, કલહ કરનારો ન હોય, પિશુન (દુર્જન-સ્વભાવવાળો) ન હોય, હાથ, કાછ વગેરેમાં શુદ્ધ હોય, દાક્ષિણ્ય, વિનય વગેરે ગુણોવાળો હોય, તો બીજા કર્મકરોની જગ્યાએ તેને જ રાખવો જોઈએ. ખરેખર, સમાનધર્મવાળો વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનાથી વિપરીતને રાખવામાં લોકમાં પોતાની અને પ્રવચનની નિંદા થવાનો સંભવ છે. ”

“ [સાતમા] શ્રાવક-દ્વાર પ્રમાણે ૮મું **શ્રાવિકા**-દ્વાર પણ વિશેષ પ્રકારે જાણવું જોઈએ. આર્યા-શ્રમણીઓ પ્રમાણે શ્રાવિકાઓની પણ વિશેષ પ્રકારે ચિંતા(સાર-સંભાળ) કરવી જોઈએ. એવી રીતે કરનાર વીરે જિન-શાસનના અવિચ્છેદ-નિમિત્તે પરમ પ્રયત્ન કર્યો ગણાય, એવી રીતે કરતાં તેણે સમ્યક્ત્વ વગેરે ગુણોનો પક્ષપાત કર્યો ગણાય, સર્વજ્ઞનું શાસન પણ તેનાથી જ પ્રભાવિત-પ્રભાવવાળું થાય છે.

શ્રાદ્ધે-શ્રાવકે સ્વ-પરજનનો વિચાર ન કરતાં, સમાન જાતિવાળાના ઉપર જ ઉપકા(ચા)ર કરવાની અપેક્ષા ન રાખતાં, **‘ સહ-સમાન ધર્માચરણ કરનારા સાધર્મિકો મ્હારા બંધુઓ છે ’** એમ નિત્ય વિચારતાં પ્રકરણ-પ્રસંગો પર સાધર્મિકોનું સંસ્મરણ કરવું જોઇએ, તેમને જોતાં સંભાષણ કરવું જોઇએ, સોપારી વગેરેથી તેમનું પૂજન-સન્માન કરવું જોઇએ, રોગ વગેરેમાં પ્રતિચર્યા-સેવા કરવી જોઇએ, માર્ગમાં ગમન કરવાથી ખિન્ન થયેલા-પરિશ્રમ પામેલાઓની વિશ્રામણા-શુશ્રૂષા કરવી જોઇએ, **તેમના સુખે પોતાને સુખી સમજવા જોઇએ,** તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવી જોઇએ, તેમના અપરાધોને આચ્છાદિત કરવા જોઇએ, બહુગુણવાળી, અવશ્ય લાભવાળી વ્યવહાર-વેપાર-પ્રવૃત્તિમાં સીદાતાઓની યોજના કરવી જોઇએ, ધર્મ-કૃત્યોમાં તેમને સંભારવા જોઇએ, ધર્મ-કાર્યોનું સ્મરણ કરાવવું જોઇએ. તેઓ દોષોનું સેવન કરે તો નિવારણ કરવું જોઇએ. સુમધુર વચનોદ્વારા પ્રેરણા કરવી જોઇએ; વારંવાર તેમ કરતા હોય તો પરુષ વચનોદ્વારા

પણ પ્રતિનોદના કરવી જોઈએ, સામર્થ્ય હોય તો વૃત્તિ-દુર્બલોને આજીવિકા ચલાવવામાં અશક્તોને ઉપષ્ટંભ-ટેકો કરવો જોઇએ અને અત્યંત સંકટરૂપ ખાડામાં પડેલાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઇએ. સમસ્ત ધર્મ-કાર્યોમાં ઉદ્યમ કરનારાઓને નિરંતર સહાયતા કરવી જોઇએ, દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં રહેલાઓને સારી રીતે સ્થિર કરવા જોઇએ. એવી રીતે નિશ્ચયે બહુ પ્રકારે **સાધર્મિક-વાત્સલ્ય** કરતો શ્રાદ્ધ-(શ્રાવક) ભુવનમાં **નિર્દોષ તીર્થ-વૃદ્ધિ કરે છે.**"

ધન વાવવાનાં ૭ ક્ષેત્રોમાં:-સુપ્રસિદ્ધ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલા પોતાના **યોગશાસ્ત્ર**ના વિવરણમાં, શ્રાવકોનાં કર્તવ્ય-સૂચનમાં **૭ ક્ષેત્રોમાં** ધન વાવવા સંબંધમાં જણાવ્યું છે. તેમાં સાધુ સંબંધમાં સૂચવ્યા પછી **સાધ્વી**ના સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે:—

"ધર્મ્ય કર્મમાં માત્ર પુરુષો જ અધિકારી નથી, **સ્ત્રીઓનો પણ તેમાં અધિકાર છે.** ચાર પ્રકારના સંઘમાં સ્ત્રીઓ પણ અંગભૂત છે. ગૃહ-વાસનો પરિત્યાગ કરીને યતિધર્મનાં અનુષ્ઠાનો આચરતી, રત્નત્રયી-(જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર)ને ધારણ કરનારી સુશીલ, મહાસત્ત્વશાલિની સાધ્વીઓ **બ્રાહ્મી, સુન્દરી, રાજિમતી, ચંદના** વગેરે મોક્ષની અધિકારિણી થઇ છે. ગૃહસ્થાવસ્થામાં અત્યંત શીલવતી સુસત્ત્વા **સીતા** વગેરે થઇ ગઈ. રાજ્ય-લક્ષ્મીનો પરિત્યાગ કરીને તથા પતિ, પુત્ર, ભાઈ અને બીજા બંધુજન-સંબંધનો પરિત્યાગ કરીને પરિવ્રજ્યાને પાળનારી **સત્યભામા** વગેરે થઇ ગઇ.[1]

મુક્તિ-સાધનોને જ ધન માનનારી જે સાધ્વી **જિન-વચન**ને જાણે છે, તેના પર શ્રદ્ધા કરે છે, અને ચારિત્ર આચરે છે, તેવી **સાધ્વીઓ**નું

---

૧ **શાકટાયનાચાર્ય**ની કૃતિ તરીકે જાણવામાં આવેલાં ૪૯ પદ્યોવાળા **સ્ત્રી-નિર્વાણ** પ્રકરણનાં ૪, ૨૯થી ૩૨ પદ્યોની છાયા આમાં જણાય છે.

દુઃશીલ નાસ્તિકોથી શ્રાવકોએ રક્ષણ કરવું જોઇએ—પોતાના ઘર પાસે ચોતરફથી રક્ષિત ગુપ્તદ્વારવાળી વસતિ (ઉપાશ્રય) તેમને આપવી જોઈએ, પોતાની સ્ત્રીઓદ્વારા તેમની પરિચર્યા કરાવવી જોઇએ, પોતાની પુત્રીઓને તેમની પાસે રાખવી જોઈએ, વ્રત લેવા તત્પર થનારીઓને તેમને અર્પણ કરવી જોઇએ.

કર્તવ્યોનું વિસ્મરણ કરે તો તેમને તેનું સ્મરણ કરાવવું જોઇએ. અન્યાય પ્રવૃત્તિનો સંભવ હોય તો તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ. એક વાર અન્યાય-પ્રવૃત્તિમાં શિક્ષણ, અને વારંવાર તેવી પ્રવૃત્તિ થાય તો નિષ્ઠુર શિક્ષણ વગેરે દ્વારા તાડન કરવું જોઇએ. ઉચિત વસ્તુઓદ્વારા તેમનો ઉપચાર કરવો જોઇએ."

શ્રાવક ક્ષેત્રઃ–" શ્રાવકો શ્રાવકના સાધર્મિકો છે. સમાન ધર્મવાળા–સાધર્મિકોનો સંગમ પણ મોટા પુણ્ય માટે થાય છે, તો તેને અનુરૂપ પ્રતિપત્તિમાં શું કહેવું ? પોતાના પુત્ર વગેરેના જન્મોત્સવમાં, વિવાહમાં અને બીજાં પણ તેવા પ્રકારનાં પ્રકરણમાં સાધર્મિકોને નિમંત્રણ કરવું જોઇએ, વિશિષ્ટ ભોજન, તાંબૂલ, વસ્ત્ર, આભરણ વગેરે આપવું જોઇએ.

આપત્‌માં આવી પડેલાંનો અભ્યુદ્ધાર પોતાના ધનના વ્યયથી કરવો જોઇએ. અંતરાયના દોષથી જેઓ વિભવથી ક્ષીણ થયા હોય, તેને પાછા પૂર્વભૂમિએ પહોંચાડવા જોઇએ. ધર્મમાં શિથિલ થનારાઓને તે તે પ્રકારે ધર્મમાં સ્થિર કરવા જોઇએ. પ્રમાદ કરનારા-ઓને સ્મારણ, વારણ, નોદના, પ્રતિનોદના આદિ કરવું જોઇએ. (૧) વાચના, (૨) પૃચ્છના, (૩) અનુપ્રેક્ષા, (૪) ધર્મકથા વગેરેમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો જોઇએ. વિશિષ્ટ ધર્માનુષ્ઠાન કરવા માટે સાધારણ પોષધશાલા વગેરે કરાવવું જોઇએ.

શ્રાવિકાઃ–" શ્રાવક-ક્ષેત્રની જેમ **શ્રાવિકા–ક્ષેત્રમાં** પણ પોતાના ધનને વાવવું જોઈએ. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળી, શીલ–સંતોષ–

પ્રધાન સધવા યા વિધવા જે જિન-શાસન પ્રત્યે અનુરાગી મનવાળી હોય-તેને **સાધર્મિક** તરીકે માનવી જોઈએ.

રત્નત્રય ધારણ કરનારી સુશીલ શ્રાવિકાને દોષ-પાત્ર કેમ કહી શકાય? સ્ત્રીઓની દોષ-બહુલતા દર્શાવાય છે, પરંતુ પુરુષોમાં પણ દોષ-બાહુલ્ય હોય છે, એથી જેમ મહાપુરુષોની અવજ્ઞા કરવી યોગ્ય નથી; તેમ સ્ત્રીઓ સંબંધમાં પણ સમજવું જોઈએ. કેટલીક સ્ત્રીઓ દોષ-બહુલ હોય, તેમ કેટલીક ગુણ-બહુલ પણ હોય છે. સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરીને, મહાસત્ત્વોથી સેવવા યોગ્ય એવા દુશ્ચર ચારિત્રને પણ જે સ્ત્રીઓ આચરે છે-પાળે છે-તે સ્ત્રીઓને અલ્પસત્ત્વવાળી કેમ કહી શકાય?

સ્ત્રીત્વ હોવા છતાં, તે તે પ્રકારના ગુણ-ગૌરવથી અને યોગ્યતાથી, તીર્થંકર વગેરે મહાપુરુષોને જન્મ આપનારી-માતાઓ, દેવેન્દ્રોદ્વારા પણ પૂજાય છે અને મુનિઓદ્વારા પણ સ્તવાય છે. કહ્યું છે કે-" સ્ત્રીઓનું એ અસાધારણ ગૌરવ છે, કે તે તેવા કોઈ શ્રેષ્ઠ ગર્ભને વહન કરે છે કે જે, ત્રણે જગતના પણ ગુરુ થાય છે."

કેટલીક સ્ત્રીઓ, પોતાના શીલના પ્રભાવથી અગ્નિને પાણી જેવો, સાપને દોરડા જેવો, નદીને સ્થળ જેવી, અને ઝેરને પણ અમૃત જેવું કરે છે.

ચાર પ્રકારના સંઘમાં ચોથું અંગ, **ગૃહમેધિ(ગૃહસ્થ)ની સ્ત્રીઓ** પણ છે. સુલસા(મહાવીર-સમકાલીન) વગેરે શ્રાવિકાઓની ગુણ-પ્રશંસા તીર્થંકરોએ પણ કરી હતી, જેમના ચારિત્રનું બહુમાન દેવેન્દ્રોએ પણ સ્વર્ગ-ભૂમિઓમાં પણ કર્યું હતું, જેમની સમ્યક્ત્વ-સંપદ્‌ને પ્રબલ મિથ્યાત્વીઓદ્વારા પણ ક્ષોભ પમાડી શકાયો ન હતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ ચરમદેહવાળી-તે જ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ બે ત્રણ ભવમાં મોક્ષ પામનારી થઈ ગઈ.

સૌથી છેલ્લા વ્રતી દુપ્પ્રસહ, વ્રતિની યક્ષિણી, શ્રાવક નાગિલની જેમ સૌથી છેલ્લી શ્રાવિકા સત્યશ્રીના નામનો પણ નિર્દેશ છે. પાપી વનિતાઓનાં દૃષ્ટાંતથી શ્રાવિકાઓને દૂષિત કેમ કરી શકાય? અથવા દૂરથી પરિહરવા યોગ્ય કેમ કહેવાય?

—તેથી આ શ્રાવિકાઓનું માતાની જેમ, બહેનોની જેમ અને પોતાની પુત્રીઓની જેમ વાત્સલ્ય કરવું યુક્ત-યુક્ત જ અમે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે જોઈએ છીએ-વિચારીએ છીએ."

—લા. ભ.

[૧૧]

આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો

[જૈનસત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ વર્ષ ૧૩ના અંક બીજામાં, તથા જૈન-ધર્મપ્રકાશ, ભાવનગરના સં. ૨૦૦૨ના કાર્તિકના અંકમાં પ્રકાશિત]

વિદ્યાપ્રેમી બંધુઓ અને બહેનો !

આજે 'આપણા પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો' તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું. છાપખાનાનો યુગ આવતાં આપણા એ પ્રાચીન પુસ્તકાલયોનો કેટલોક ભાગ પ્રકાશમાં આવ્યો છે, પરંતુ બહોળો ભાગ હજી અપ્રકાશિત અવસ્થામાં છે; એના અવલોકન, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન–પાઠન સંબંધમાં બહુ થોડા સાક્ષરો રસ ધરાવે છે. વિદેશી કેળવણીથી વિભૂષિત થયેલા ઘણા પ્રોફેસરો પણ આ સ્વદેશના ઉત્તમ સંગ્રહના ઉદ્ધાર તરફ ઉદાસીનતા સેવતા જણાય છે. દક્ષિણ હિંદની અપરિચિત તામિલ, તેલુગુ આદિ લિપિમાં નહિ, પરંતુ નાગરી લિપિમાં લખેલાં પ્રાચીન ભાષાનાં પુસ્તકો વાંચવામાં પણ તેમને કંટાળો આવતો જણાય છે. એથી પોતાના પૂજ્ય પૂર્વજોના વિશાલ જ્ઞાનથી તેઓ સ્વયં વંચિત રહે છે અને બીજાઓને તેનો વાસ્તવિક લાભ આપી શકતા નથી. પ્રજા–સ્વાતંત્ર્યના વર્તમાન યુગમાં વિશ્વ-વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાપકોએ અને અન્ય વિદ્વાન્ વિચારકોએ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોનાં સંરક્ષણ, સંશોધન, પ્રકાશન, પઠન–પાઠનાદિ માટે વિશિષ્ટ પ્રબંધ કરવો જરૂરી છે.

શ્રીમંતોના ધન–ભંડારો અને રાજા–મહારાજાઓના રત્ન–ભંડારો કરતાં આ જ્ઞાન–ભંડારો અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે—એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ ન ગણાય; કારણ કે આપણા બહુબુદ્ધિશાલી પૂર્વજોના

વિશાલ બુદ્ધિ-વૈભવો એમાં ભરેલા છે, તેમના બહોળા અનુભવો, અત્યુત્તમ પવિત્ર જીવન-સંસ્કારો એમાં ઊતરેલા છે. માનવ-કલ્યાણના, વિશ્વ-મૈત્રીના અમૂલ્ય ઉપદેશો એમાં સમાયેલા છે. આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિનાં પૃથક્કરણો કરી શકાય તેવાં સાધનો તેમાં છે. ભારતવર્ષનો ભવ્ય ઇતિહાસ રચી શકાય, તેવી સાધન-સામગ્રી તેમાં મળી આવે છે. ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, વ્યાવહારિક, સામાજિક ઉન્નતિના સન્માર્ગો એમાં સૂચવાયેલા છે. ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષ-શાસ્ત્રના રહસ્યમય સૂક્ષ્મ વિચારો એમાં દર્શાવેલા છે. ભાષાશાસ્ત્ર-પ્રાચીન ષડ્ભાષાનાં વ્યાકરણો, તર્કશાસ્ત્ર પર રચાયેલાં મત-મતાન્તરનાં તત્ત્વજ્ઞાન-ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ તથા સાહિત્ય, સંગીત અને વિવિધ કળાઓનાં વિજ્ઞાન એમાં છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને દેશી ભાષાઓમાં રચાયેલું ગદ્ય-પદ્ય પુષ્કળ સાહિત્ય એમાં જોવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો, રસિક રાસો, લોકકથા, વિનોદ-વાર્તાઓ, નાટકો, કોશો, છંદ-શાસ્ત્ર, અલંકાર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, સામાન્ય નીતિ, રાજનીતિ ચર્ચતા ગ્રંથો, સુભાષિત સૂક્તિ-સંગ્રહો, સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ વિવિધ વિષયોના સેંકડો ગ્રંથો સદ્ભાગ્યે અદ્યાવધિ એમાં સુરક્ષિત રહ્યા છે. પ્રાચીન લેખનકલાના અને ચિત્રકલાના અનેક નમૂના એમાં જોવા મળે છે.

દોઢ-બે હજાર વર્ષો પહેલાં બહુ બુદ્ધિશાલી, સ્મરણશક્તિશાલી ગુરુ-શિષ્યો પુસ્તકોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના મુખપાઠથી જ જ્ઞાન અર્પણ, ગ્રહણ કરવાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા; પરંતુ પાછળથી વિષમ કાલ-દોષથી તેવી શક્તિ ક્ષીણ થતાં, મતિમંદતા થતાં, પુસ્તકો વિના જ્ઞાન ગ્રહણ, ધારણ કરવું અશક્ય જણાતાં, પ્રવચન-જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થતો અટકાવવા માટે તે સમયના દીર્ઘદર્શી મહાપુરુષોએ આવશ્યકતા વિચારી પુસ્તકો લખવા-લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત કરી. શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૯૮૦મા વર્ષે-વિક્રમસંવત્ ૫૧૦મા વર્ષે

વલભીપુર(વળા)માં સૌરાષ્ટ્રમાં દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ–પ્રમુખ જૈન સંઘે તીર્થંકર–ગણધરોના પ્રવચનરૂપ જૈન સિદ્ધાંતને પુસ્તકારૂઢ કર્યો હતો. **નાગાર્જુન, સ્કંદિલાચાર્ય** વગેરેએ પણ એ કાર્ય બજાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો–એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

લેખનકળા તો પ્રાચીન સમયથી જાણીતી હતી. મુનિગણને પઠન-પાઠનનું તથા શ્રાવક–શ્રાવિકાદિ વર્ગને પુસ્તકો લખાવવાનું, લખાવી યોગ્ય અધિકારીઓને અર્પણ કરવાનું, વ્યાખ્યાતા ઉપદેશક આચાર્યો–શ્રમણો પાસેથી સાંભળવાનું તેમનું ઉચિત કર્તવ્ય સમજાવ્યું. તેમના દ્રવ્ય–વ્યયને ૭ ક્ષેત્રો–સ્થાનોમાંના આ ઉપયોગી કર્તવ્ય તરફ વાળવામાં આવ્યા. પરમજ્ઞાન મેળવવાના ઉત્તમ સાધનરૂપ એ પોથીઓનું કપૂર, ધૂપ, વસ્ત્ર, આદિ દ્વારા પૂજન–સન્માન કરવાનું સમજાવવામાં આવ્યું. જ્ઞાનના આરાધન માટે કા. શુકલપંચમી–જ્ઞાનપંચમી તિથિનો વિશેષ વિધિ સૂચવ્યો, પુસ્તકોના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. ઉત્તમ કુશલ લિપિજ્ઞ વિદ્વાન્ લેખકોની પસંદગી કરવામાં આવી. મલબારી ઉત્તમ ટકાઉ શ્રીતાડપત્રો, લખવાની પાકી સરસ કાળી શાહી, ઉત્તમ લેખિની વગેરે સાધન–સામગ્રી મેળવવામાં આવી. એવી રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોની વ્યવસ્થા થઈ.

એ પ્રમાણે વિક્રમની છઠ્ઠી સદીથી શરૂ થયેલાં દસમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં પુસ્તકો હાલમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. કાલક્રમે જીર્ણ–શીર્ણ થઈને, ખંડિત–ત્રુટિત થઈને, રાજ્યોની ઊથલ–પાથલ, આસ્માની–સુલતાની જેવા કારણે ધર્મદ્વેષથી અથવા આકસ્મિક વિપ્લવો–ઉપદ્રવોને લીધે આપણી એ પ્રાચીન પુસ્તક–સંપત્તિ નષ્ટ થઈ જણાય છે. કેટલાંય પુસ્તકો આપણી બેદરકારીથી વિનષ્ટ થયાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો ભેજ-વાળી જમીન–હવાના કે ઉદ્દેહી વગેરે જંતુઓના ભોગ બન્યાં હશે, કેટલાંય પુસ્તકો જલ–શરણ અને અગ્નિ–શરણ થયાં હશે. કેટલાં ય ઉત્તમ પુસ્તકો જર્મની, યુરોપ, અમેરિકા આદિ પરદેશોમાં પહોંચી ગયાં

જણાય છે. વિવિધ ઉપદ્રવોમાંથી સદ્‌ભાગ્યે જે બચ્યાં છે, અથવા દીર્ઘદર્શી કુશલ સંરક્ષક મહાશયોએ સમયસૂચક દક્ષતાથી જેને બચાવ્યાં છે, તેની રક્ષા અને સાર-સંભાળ આપણે કરવાની છે. જ્યાં સુધી જાણવામાં આવ્યું છે, અને જેના પર સંવત્-નિર્દેશ થયો છે તેવાં નાગરીલિપિમાં લખાયેલાં તે તાડપત્રીય પુસ્તકો સંવત્ એક હજાર વર્ષ પછીનાં જણાય છે. જેસલમેરના એક ભંડારમાં રહેલ મહેશ્વર-સૂરિએ રચેલ પંચમી-માહાત્મ્યનું પ્રા. પુસ્તક સં. ૧૦(૧)૦૯માં લખેલું છે, જેમાં આપણી પ્રાચીન કહેવતો, સુભાષિતો સાથે કથાઓમાં ગુંથાયેલી છે.

પુસ્તકો લખાવવામાં, અને તેના સંરક્ષણમાં તથા પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ દ્વારા તેનો સદુપયોગ કરવા-કરાવવામાં પરોપકાર-પરાયણ જૈનાચાર્યો-જૈન શ્રમણોના સદુપદેશે મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, એ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ. તેઓએ માત્ર જૈનાગમોનાં જ પુસ્તકો લખાવ્યાં નથી, પરંતુ ઉપયોગી દરેક વિષયનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં છે. તેના સંગ્રહો અનેક સ્થળે કરાવ્યા છે. તેમણે જ્ઞાન-કોશો, ગ્રંથ-ભંડારો કરાવી, તેની રક્ષાના-વિદ્યા-વૃદ્ધિના પ્રબંધો કર્યા-કરાવ્યા હતા, નવા ગ્રંથોની રચના કરી હતી. પ્રાચીન ગ્રંથો પર વ્યાખ્યાનાદિ રચ્યાં હતાં, પઠન-પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી, એ રીતે સમાજ પર એમનો મહાન્ ઉપકાર છે.

કાશ્મીરમાં પ્રાચીન સરસ્વતી-ભંડાર હતો, ઉજ્જયની (માળવા), **પાટલિપુત્ર** (પટણા) વગેરે સ્થળો પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાનાં કેન્દ્રો હતાં. **માળવા**ના મહારાજા સાહસાંક **વિક્રમાદિત્ય**, **મુંજ** અને **ભોજ**ના વિદ્યાપ્રેમે, અનેક ગ્રંથોની રચના કરી-કરાવી હતી, અનેક વિદ્વાનોને ઉત્તેજન, પ્રોત્સાહનો મળ્યાં હતાં એટલે ત્યાં જ્ઞાનભંડારો સંભવિત છે, પરંતુ અહીં આપણે ગૂજરાતના-ખાસ કરીને **પાટણના જ્ઞાન-ભંડારો**નો વિચાર કરીએ.

ગૂજરાતના મહારાજાઓના અને મંત્રીશ્વર, મહામાત્ય જેવા અધિકારીઓના પ્રેરણા-પ્રોત્સાહને ગૂજરાતની સાહિત્ય-સમૃદ્ધિને પ્રશંસનીય રૂપમાં વિકસાવેલી જણાય છે. સોલંકી સુવર્ણયુગમાં સેંકડો ગ્રંથોની રચના તથા લેખનાદિ-પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલી જણાય છે. લાખો શ્લોકોવાળું તે સમયનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ સાહિત્ય મળી આવે છે. મહારાજા કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, પરમાર્હત કુમારપાળ, ભીમદેવ, વીસલદેવ, અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે મહારાજાઓનાં સંસ્મરણો તેમાં છે; તથા તેમના અધિકારી મંત્રીઓ વગેરેના નામ-નિર્દેશ પણ ત્યાં કરવામાં આવેલ છે. મહામાત્ય, મુંજાલ, આશુક, ગાંગિલ, સંપત્કર(સંતૂય), દંડનાયક વોસરિ, મહામાત્ય મહાદેવ, સામંત, પૃથ્વીપાલ, મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ, તેજપાલ, નાગડ, દંડનાયક અભયડ, વિજયસિંહ, આહ્‌લાદન, રાજભંડારી પદ્મ, મહામાત્ય મધુસૂદન, આલદેવ, વગેરેના અધિકાર-સમયમાં વિક્રમની બારમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીમાં લખાયેલાં તાડપત્રીય પુસ્તકો એમાં ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે.

છેલ્લા લગભગ બારસો વર્ષના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારોનો વિશેષ પરિચય મળી આવે છે. જૈન ગ્રંથકારોની ઐતિહાસિક શૈલી એમાં લક્ષ્ય ખેંચે છે. અંતિમ પ્રશસ્તિમાં તેઓએ પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવી હોય છે. ગ્રંથ કયા નગર-સ્થાનમાં રહી રચ્યો ? કયા રાજાના રાજ્યમાં રચ્યો ? કયા વર્ષ, માસ, મિતિમાં રચ્યો ? કોની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી રચ્યો ? તેમાં સંશોધનાદિ સહાયતા કોણે કરી ? પ્રથમાદર્શ પુસ્તક કોણે લખ્યું ? ગ્રંથનું શ્લોક-પ્રમાણ કેટલું છે ? વગેરે ઐતિહાસિક આવશ્યક હકીકતો એમાં જણાવી હોય છે.

ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં ગ્રંથ લખાવનાર સદ્‌ગૃહસ્થના કુટુંબનો, તેમનાં સત્કાર્યોનો ઐતિહાસિક પરિચય સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પ્રશસ્તિના

રૂપમાં અથવા પદ્ય-ઉલ્લેખમાં આપેલો હોય છે. એમાં ઘણા જ્ઞાતિ-વંશોનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે, જેનો સંબંધ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, માલવા આદિ દેશો સાથે છે.

૧૮ દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખવાળી પ્રાકૃત કુવલયમાલા—કથા, શક-સંવત્ ૭૦૦ = વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ અપરનામ ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે જાબાલિપુર(જાલોર)માં રણહસ્તી **વત્સરાજ** મહા-રાજાના રાજ્યમાં ઋષભજિનમંદિરમાં રચી હતી.

ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ જયસિંહસૂરિએ સં. ૯૧૫માં **ભોજદેવ** (પ્રતિહાર) મહારાજાના રાજ્યમાં નાગપુરમાં જિનાયતનમાં રચ્યું હતું. એ વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તૃત ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિયો છે. ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણના સંસ્થાપક **વનરાજ ચાવડા**ના સમયનું કોઈ પુસ્તક જણાતું નથી; તેમ છતાં પાટણ પાસેના ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં શકસંવત્ ૭૮૪માં (વિ. સં. ૯૧૯માં) શીલાંકાચાર્યે રચેલી આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

એ જ ગંભૂતા(ગાંભૂ)માં જિનાલયમાં શકસંવત્ ૮૨૧માં (વિ. સંવત્ ૯૫૬માં) સિદ્ધાંતિક યક્ષદેવના શિષ્ય પાર્શ્વમુનિએ યતિપ્રતિ-ક્રમણસૂત્રની અને શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્રની વૃત્તિ રચી હતી. તેમાં શીલવાન્ સુબહુશ્રુત શ્રાવક જંબૂની સહાયતા સૂચવી છે.

મહારાજ **દુર્લભરાજ**ની રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજય મેળવનાર જિનેશ્વરસૂરિને ત્યાંના સિદ્ધાંતપુસ્તકોમાંનાં દશવૈકાલિક સૂત્ર વગેરે ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમણે તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોએ રચેલાં પુસ્તકો મળી આવે છે.

મહારાજ ૧લા **ભીમદેવ** અને **વિમલ** દંડનાયકનાં સંસ્મરણો તે સમય પછીનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે.

મહારાજ ૧લા **કર્ણદેવ**ના રાજ્ય—સમયમાં રચાયેલ સં. ૧૧૪૧

(૩૯)નું પ્રા. મહાવીરચરિત્ર વગેરે મળે છે. સં. ૧૧૩૮માં લખાયેલ વિશેષાવશ્યક ટીકા, તથા સં. ૧૧૪૬માં મહામાત્ય મુંજાલના અધિકાર-સમયમાં લખાયેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે મળે છે. અભયદેવસૂરિએ જૈનાગમોની વૃત્તિ-વ્યાખ્યાઓ મુખ્યતયા પાટણમાં સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮માં રચી હતી. ગૂર્જરાતના શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંત શ્રાવકોએ તે પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં. કપડવંજના વાયટકુલના જજ્જનાગના સુપુત્ર સિદ્ધ અને વીરનાગ જેવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ સકલ આગમનાં પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં.

પરમપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ જયસિંહની** અભ્યર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે 'સિદ્ધહૈમચંદ્ર' નામનું સર્વાંગસુંદર પંચાંગવાળું શબ્દાનુશાસન રચ્યું હતું. જેનું સન્માન સિદ્ધરાજે પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી નગર-પર્યટન દ્વારા કર્યું હતું, તે પ્રસંગના ચિત્રવાળી પ્રતિ પણ મળી આવે છે. સિદ્ધરાજે ૩૦૦ જેટલાં સારા લેખકો રોકી તેની સેંકડો નકલો કરાવી અભ્યાસીઓને અર્પણ કરી હતી, રાજ-ભંડારમાં સ્થાપી હતી તથા દેશ-વિદેશમાં મોકલાવી વિદ્યા-પ્રચાર કર્યો હતો. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે અને સમકાલીન બીજા અનેક આચાર્યોએ તથા વિદ્વાનોએ તે સમયમાં રચેલા હજારો શ્લોકોવાળા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપયોગી ગ્રંથો મળી આવે છે. સં. ૧૧૮૭માં સિદ્ધ નામના સદ્‌ગૃહસ્થે પોતાના તથા સ્વજનોના શ્રેય માટે લખાવીને જિનાગમ-પુસ્તકોનો સંગ્રહ ચક્રેશ્વરાચાર્યને નિરંતર વાંચવા, સંશોધન કરવા સમર્પણ કર્યો હતો.

પરમાર્હત **કુમારપાલ ભૂપાલની** પ્રાર્થનાથી આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર અને ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની અનેક પોથીઓ લખાઈ હતી. મહારાજાના પઠન-પાઠનની પોથી સોનેરી શાહીથી લખાયેલી હતી. મહારાજા કુમારપાલે ૨૧ જ્ઞાન-ભંડારો કરાવ્યાનું સૂચન પાછળના ગ્રંથોમાં છે. સં. ૧૨૯૪માં લખાયેલી ત્રિષષ્ટિ શલાકાપુરુષ-ચરિત્રની પોથીમાં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરતા કુમારપાલનાં ચિત્રો જેવામાં આવે છે.

કુમારપાલના સમયમાં રચાયેલા અને લખાયેલા ઘણા ગ્રંથો વિદ્યમાન છે. સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલ બંનેના સચિવ પોરવાડ મંત્રીશ્વર પૃથ્વીપાલની પ્રાર્થનાથી હરિભદ્રસૂરિએ પ્રા. અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલાં ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રોમાંથી ત્રણ ચરિત્રો મળી આવે છે, જેમાં ગૂર્જરાતના એ મહામંત્રિ-વંશની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિ મળે છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર મહાકવિ **રામચંદ્રસૂરિ**નો ૧૨ રૂપકો પર વિવેચન કરતો નાટ્યદર્પણ ગ્રંથ ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળા-(નં. ૪૮)માં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલ છે, તેમાં સૂચવેલાં ૩૫ જેટલાં નાટકો ક્યાંય જોવામાં આવતાં નથી. નલવિલાસ નાટક વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

પાટણના કુમાર-વિહારમાં વસંતોત્સવ-પ્રસંગે ભજવવા માટે દેવચંદ્રમુનિએ 'ચંદ્રલેખાવિજય' નામનું પ્રકરણ-રૂપક રચ્યું હતું, જે કુમારપાલની પરિષદ્‌ના ચિત્ત-પરિતોષ માટે રચાયેલું હતું, તે અપ્રકટ છે.

અજયદેવના રાજનીતિજ્ઞ પરમાર્હત મોઢજ્ઞાતિના મંત્રીશ્વર યશઃપાલે થારાપદ્ર(થરાદ)ના કુમાર-વિહાર જિનમંદિરમાં ભજવવા માટે મોહરાજ-પરાજય નામનું આધ્યાત્મિક નાટક રચ્યું હતું, જે કુમારપાલના ઐતિહાસિક આધ્યાત્મિક યશસ્વિ જીવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે; તે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા(નં. ૯)માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે.

સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં રચેલ કુમારપાલ-(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ નામનો વિસ્તૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રાકૃતગ્રંથ કુમારપાલના પ્રીતિપાત્ર કવિ સિદ્ધપાલના સ્થાનમાં રહી રચ્યો હતો, જે ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથ-માળા(નં. ૧૪)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તે જ આચાર્યનો બીજો ગ્રંથ પ્રા. સુમતિનાથ-ચરિત્ર હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

ભીમદેવ(બીજા)ના રાજ્ય-સમયમાં સં. ૧૨૫૪માં વઢવાણમાં

દેવસૂરિએ રચેલું પ્રા. પદ્મપ્રભચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. સં. ૧૨૫૫માં સોમમંત્રીની પ્રેરણાથી પૂર્ણભદ્રસૂરિએ રાજનીતિના વિવેચન માટે જીર્ણ પંચતંત્રને શુદ્ધ કર્યું હતું, જે જર્મનીના ડૉ. હર્ટલના સુપ્રયત્નથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે.

સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળા(નં. ૨)માં પ્રકાશિત થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ સર્ગમાં તેણે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમની પ્રાર્થના-પ્રેરણાથી નરચંદ્રસૂરિએ કથારત્નસાગર, નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અલંકાર-મહોદધિ, બાલચંદ્રસૂરિએ કરુણાવજ્રાયુધ નાટક જેવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરી હતી. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ તેજપાલનાં યશસ્વી જીવનને ઉદ્દેશી તેમના સમકાલીન અનેક મહાકવિઓએ મહાકાવ્યો, નાટકો અને પ્રશસ્તિઓ રચી હતી. કવિ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદી, અરિસિંહે સુકૃતસંકીર્તન, ઉદયપ્રભસૂરિએ સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની અને ધર્માભ્યુદયમહાકાવ્ય(સંઘપતિ-ચરિત), બાલચંદ્રસૂરિએ વસંત-વિલાસ મહાકાવ્ય, જયસિંહસૂરિએ હમ્મીરમદમર્દન નાટક અને પ્રશસ્તિ તથા નરચંદ્રસૂરિ અને નરેન્દ્રપ્રભસૂરિએ રચેલી પ્રશસ્તિઓ ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રન્થમાળાદ્વારા પ્રકાશમાં આવેલ છે. એ વાંચવા-વિચારવાથી એ મંત્રીશ્વરોની અસાધારણ રાજનીતિજ્ઞતા, અદ્‌ભુત દક્ષતા અને અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતાનો ખ્યાલ આવે છે. એમની અનુપમ સેવા ગૂજરાતના ગૌરવરૂપ હોઈ ગૂજરાતીઓને અને બીજાઓને પણ પ્રેરણા આપે તેવી છે. મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે સિદ્ધાંતની પ્રતિયો સોનેરી શાહીથી અને બીજી ચાલુ શાહીથી તાડપત્રો અને કાગળો પર લખાવી હતી. એમણે ૭ કરોડ દ્રવ્યના વ્યયથી ૭ સરસ્વતીભંડારો સ્થાપ્યા હતા-એવા ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રન્થોમાં છે.

થરાદ, સાચોર, વટસર, સંખેડા વગેરેમાં જિનપ્રતિમા, જિન-મંદિરો આદિ ધર્મકાર્યો કરનાર ગલ્લકકુલના દંડનાયક **આહ્લાદને**

પાટણમાં વાસુપૂજ્ય પ્રભુના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેણે નાગેન્દ્રગચ્છના વર્ધમાનસૂરિદ્વારા સં. ૧૨૯૯માં વાસુપૂજ્યચરિત્ર મહાકાવ્ય રચાવ્યું હતું.

વીસલદેવના વિશ્વાસપાત્ર વાયટવંશી રાજભંડારી **પદ્મની** પ્રાર્થનાથી વાયટગચ્છના મહાકવિ અમરચંદ્રે, 'પદ્માનંદ' અપર-નામવાળું જિનેન્દ્ર–ચરિત્ર મહાકાવ્ય રચ્યું હતું, જે ગા. પ્રા. ગ્રંથ-માળા(નં. ૫૮)માં પ્રકટ થયું છે.

અર્જુનદેવ, સારંગદેવ વગેરે રાજાઓના સમયમાં લખાયેલાં સચિત્ર કલ્પસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો મળી આવે છે. પેથડશાહે ૭ જ્ઞાન–ભંડારો સ્થાપ્યા હતા. બીજા પણ અનેક શ્રીમાનોએ અનેક પુસ્તકો લખાવી સદ્‌ગુરુઓને સમર્પણ કર્યાં હતાં.

મુસ્લીમ યુગમાં–**અલાવદ્દીન**ના સમયમાં ઠક્કુર ફેરુ જેવા વિદ્વાને રચેલ પ્રા. લાવાસ્તુસાર શિલ્પગ્રન્થ તથા બીજા કેટલાક ગ્રંથો મળે છે. **અલપખાન**ના સમયમાં રચાયેલ સમરારાસ અને શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર (નાભિનંદન–જિનોદ્ધાર) પ્રબંધ જેવા ગ્રંથો મળે છે. સુલતાન **મહમ્મદ તુગલક**થી સન્માનિત થયેલા જિનપ્રભસૂરિની તથા તેમના અનુયાયી વિદ્વાનોની નાનીમોટી અનેક કૃતિઓ પ્રાચીન જ્ઞાન–ભંડારોમાં જોવામાં આવે છે.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થયેલા માંડવગઢ(માલવા)ના **આલમ્મ-સાહિ**ના પ્રીતિપાત્ર મંત્રી શ્રીમાલી **મંડને** રચેલા કાવ્યમંડન, અલંકારમંડન, ચંપૂમંડન, સંગીતમંડન, કાદંબરીમંડન, શૃંગારમંડન, સારસ્વતમંડન જેવા અનેક ગ્રંથો, તથા તેના બંધુ ધનદે રચેલાં શૃંગાર, નીતિ, વૈરાગ્ય–શતકો મળે છે.

વિક્રમની બારમી સદીથી લઈ ૧૫મી સદીના અંત સુધીમાં ૮ ઈંચથી ૩૬ ઈંચ સુધીની લંબાઈવાળાં તાડપત્રો પર લખેલાં પુસ્તકો

અમે પાટણ જૈનભંડારના કેટલોગ(૧લા ભાગ)માં (ગા. પ્રા. ગ્રં. નં. ૭૬માં) દર્શાવ્યાં છે. કાગળ પર લખેલાં પુસ્તકો સં. ૧૩૫૭-૫૮ થી મળી આવે છે. સં. ૧૪૧૮માં ખાદીના મજબૂત કપડા પર લખાયેલું ધર્મવિધિવૃત્તિનું ૭૯ પાનાનું પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની લંબાઈ ૨૫ ઇંચ અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ છે. પાટણનો સંઘનો ભંડાર હવે નવીન તૈયાર થયેલા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-જૈન-જ્ઞાનમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. કપડા પર ચિત્રાંકિત પંચતીર્થી-પ્રાસાદપટ પણ મળે છે.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથ-ભંડારને તેમના અનુયાયીઓએ પાછળથી સમૃદ્ધ કર્યો હતો. વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છાધિપતિ **દેવસુંદરસૂરિએ** અને તેમના અનુયાયી સોમસુંદરસૂરિ વગેરેએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણના જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપન કર્યાં હતાં-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

જ્ઞાનારાધનના આ ઉપયોગી કર્તવ્યમાં ગૂજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિની જૈન મહિલાઓનો-શ્રમણીઓનો અને શ્રાવિકાઓનો મોટો ફાળો છે. ૬૦ જેટલી મહિલાઓનાં નામો અમે ત્યાં દર્શાવ્યાં છે, જેમણે પોતાના અને સ્વજનાદિના શ્રેય માટે હજારો શ્લોકોવાળાં પુસ્તકો લખાવી પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ સદુપયોગ માટે ગુરુઓને તથા મહત્તરા, પ્રવર્તની આદિને સમર્પણ કર્યાં હતાં, તથા જ્ઞાનભંડારોમાં પણ ભેટ કર્યાં હતાં. ક્ષત્રિય ઝાલાકુળના વિજપાલની રાણી નીતાદેવીનું નામ તેમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જેણીએ વિદ્યાકુમાર મુનિના સદુપદેશથી હેમચંદ્રા-ચાર્યના યોગશાસ્ત્રને લખાવ્યું હતું.

પાટણ, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થાનોમાં જ્ઞાન-ભંડારો સ્થપાવનાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ રાજ-માન્ય **જિનભદ્રસૂરિના** સદુપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાન **ધરણાશાહે** પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાવેલાં

૫૦ જેટલાં પુસ્તકો જેસલમેર કિલ્લા(મારવાડ)ના મોટા ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેસલમેરના ખેતાશાહે કલ્પસૂત્રનાં પુસ્તકોને સોનાને અક્ષરે લખાવ્યાં હતાં, તથા થીરૂશાહ જેવા અનેક સદ્‌ગૃહસ્થોએ જૈનાગમ-પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં.

શહેનશાહ અકબરે પોતાના પ્રીતિપાત્ર પં. પદ્મસુંદર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશાળ પુસ્તક-સંગ્રહ જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને અત્યાગ્રહથી બહુ સન્માનપૂર્વક ભેટ કર્યો હતો, પાતશાહ અકબરના પરમપ્રીતિપાત્ર અને વર્ષો સુધી સહવાસમાં રહી અનેક સત્કાર્યો કરાવનાર ઉ. શાંતિચંદ્ર મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રની મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. પાટણના જ્ઞાન-ભંડારોમાંનાં કેટલાંય પુસ્તકો મુંબઈ, પૂના-ભાંડારકર ઓ. રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ વગેરે સ્થળે ગયાં છે.

ગૂજરાતમાં **વડોદરા-રાજ્યનું** મહત્ત્વ છે કે તેને આંગણે પાટણના ૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાન-ભંડારો ઉપરાંત **વડોદરા, છાણી,** ડભોઈ જેવા સ્થળોમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં અને રાજકીય પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં હજારોની સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગી સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. તેનાં વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો પ્રકટ થતાં વિશેષ મહત્ત્વ જણાશે. આશા રાખીએ કે તેમાંનાં અલભ્ય દુર્લભ મહત્ત્વનાં પુસ્તકોની ફોટો-કોપી પણ થાય, અને પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી તેનું સંશોધન, પ્રકાશન થઈ, તેનો પઠન-પાઠનાદિ સદુપયોગ થાય.

લા. ભ.

અમે પાટણ જૈનભંડારના કેટલોગ(૧લા ભાગ)માં (ગા. પ્રા. ગ્રં. નં. ૭૬માં) દર્શાવ્યાં છે. કાગળ પર લખેલાં પુસ્તકો સં. ૧૩૫૭-૫૮ થી મળી આવે છે. સં. ૧૪૧૮માં ખાદીના મજબૂત કપડા પર લખાયેલું ધર્મવિધિવૃત્તિનું ૭૯ પાનાનું પુસ્તક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની લંબાઈ ૨૫ ઇંચ અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ છે. પાટણના સંઘનો ભંડાર હવે નવીન તૈયાર થયેલા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-જૈન-જ્ઞાનમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યો છે. કપડા પર ચિત્રાંકિત પંચતીર્થી-પ્રાસાદપટ પણ મળે છે.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં સ્થપાયેલા સોમતિલકસૂરિના ગ્રંથ-ભંડારને તેમના અનુયાયીઓએ પાછળથી સમૃદ્ધ કર્યો હતો. વિક્રમની પંદરમી સદીમાં થઈ ગયેલા તપાગચ્છાધિપતિ **દેવસુંદરસૂરિએ** અને તેમના અનુયાયી સોમસુંદરસૂરિ વગેરેએ સેંકડો પુસ્તકો લખાવીને પાટણના જ્ઞાનકોશમાં સ્થાપન કર્યાં હતાં-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

જ્ઞાનારાધનના આ ઉપયોગી કર્તવ્યમાં ગૂજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિની જૈન મહિલાઓનો-શ્રમણીઓનો અને શ્રાવિકાઓનો મોટો ફાળો છે. ૬૦ જેટલી મહિલાઓનાં નામો અમે ત્યાં દર્શાવ્યાં છે, જેમણે પોતાના અને સ્વજનાદિના શ્રેય માટે હજારો શ્લોકોવાળાં પુસ્તકો લખાવી પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાનાદિ સદુપયોગ માટે ગુરુઓને તથા મહત્તરા, પ્રવર્તની આદિને સમર્પણ કર્યાં હતાં, તથા જ્ઞાનભંડારોમાં પણ ભેટ કર્યાં હતાં. ક્ષત્રિય ઝાલાકુળના વિજપાલની રાણી નીતાદેવીનું નામ તેમાં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, જેણીએ વિદ્યાકુમાર મુનિના સદુપદેશથી હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રને લખાવ્યું હતું.

પાટણ, જેસલમેર જેવા અનેક સ્થાનોમાં જ્ઞાન-ભંડારો સ્થપાવનાર ખરતરગચ્છના અધિપતિ રાજ-માન્ય **જિનભદ્રસૂરિના** સદુપદેશથી ખંભાતના શ્રીમાન **ધરણાશાહે** પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાવેલાં

૫૦ જેટલાં પુસ્તકો જેસલમેર કિલ્લા(મારવાડ)ના મોટા ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. જેસલમેરના ખેતાશાહે કલ્પસૂત્રનાં પુસ્તકોને સોનાને અક્ષરે લખાવ્યાં હતાં, તથા થીરૂશાહ જેવા અનેક સદ્‌ગૃહસ્થોએ જૈનાગમ–પુસ્તકો લખાવ્યાં હતાં.

શહેનશાહ અકબરે પોતાના પ્રીતિપાત્ર પં. પદ્મસુંદર પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ વિશાળ પુસ્તક–સંગ્રહ જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિને અત્યાગ્રહથી બહુ સન્માનપૂર્વક ભેટ કર્યો હતો, પાતશાહ અકબરના પરમપ્રીતિપાત્ર અને વર્ષો સુધી સહવાસમાં રહી અનેક સત્કાર્યો કરાવનાર ઉ. શાંતિચંદ્ર મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રની મહત્ત્વની અનેક કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન જ્ઞાન–ભંડારોમાંથી મળી આવે છે. પાટણના જ્ઞાન–ભંડારોમાંનાં કેટલાંય પુસ્તકો મુંબઈ, પૂના–ભાંડારકર ઓ. રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ વગેરે સ્થળે ગયાં છે.

ગૂજરાતમાં **વડોદરા–રાજ્યનું** મહત્ત્વ છે કે તેને આંગણે પાટણના ૧૬ પ્રાચીન જ્ઞાન–ભંડારો ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, ડભોઈ જેવા સ્થળોમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરોમાં અને રાજકીય પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં હજારોની સંખ્યામાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગી સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. તેનાં વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રો પ્રકટ થતાં વિશેષ મહત્ત્વ જણાશે. આશા રાખીએ કે તેમાંનાં અલભ્ય દુર્લભ મહત્ત્વનાં પુસ્તકોની ફોટો–કોપી પણ થાય, અને પ્રશંસનીય પદ્ધતિથી તેનું સંશોધન, પ્રકાશન થઈ, તેનો પઠન–પાઠનાદિ સદુપયોગ થાય.

લા. ભ.

---

[૧૨]

'ઉદ્દ્યોતનસૂરિના સમય'ના ભ્રમનું નિવારણ

[જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદના વર્ષ ૧૬, અંક ૧૧-૧૨માં પ્રકાશિત]

'**જૈન સત્યપ્રકાશ**'ના વર્ષ ૧૬ના અંક ૭માં 'શ્રી. ઉદ્દ્યોતન-સૂરિનો સમય' એ નામનો એક લેખ શ્રી. ત્રિભોવનદાસ લહેરચંદ શાહનો પ્રકટ થયો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તે ગેર-સમજૂતી અથવા ભ્રમ કરાવનાર છે, તેથી તેનું નિવારણ કરવું ઉચિત છે, કે જેથી ભ્રાંતિની પરંપરા આગળ વધે નહિ.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સાથે બીજા પણ સુપ્રસિદ્ધ આચાર્યોના સંબંધમાં ત્યાં વિધાનો કર્યાં છે, તે પણ વિચારણીય છે.

ત્યાં પૃ. ૧૬૮માં—(૧) મલ્લવાદીને શિલાદિત્યના ભાણેજ તરીકે જણાવવામાં આવેલ છે, તે પ્રબંધચિંતામણિ અને પ્રબંધકોશ જેવા ગ્રંથોમાં સૂચન મળે છે; તે આધારે સૂચવી શકાય; પરંતુ તે પૂર્વે રચાયેલ ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રાકૃતભાષામય કથાવલીમાં, પ્રભાચંદ્રસૂરિના સં. ૧૩૩૪ના સંસ્કૃત પ્રભાવકચરિત્રમાં અને સંઘતિલકાચાર્યની સં. ૧૪૨૨ની સમ્યક્ત્વ–સપ્તતિ–વૃત્તિમાં એ હકીકત નથી; ત્યાં મલ્લવાદીને જિનાનંદસૂરિના ભાણેજ તરીકે, દુર્લભદેવીના પુત્ર તરીકે, અજિતયશા અને યક્ષના બંધુ તરીકે તથા ભૃગુકચ્છ(ભરુચ)ની રાજસભામાં બૌદ્ધ-માન્ય બુદ્ધાનંદ વાદીને નયચક્રદ્વારા જિતી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરનાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

નયચક્ર ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ રહેલ છે, તેનો ચાર અરવાળો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે, તેની

પ્રસ્તાવનામાં મલ્લવાદીના પ્રાચીન ચરિત્ર-પ્રબંધો જોવામાં આવશે. પ્રભાવકચરિત્રમાં આવતા वीरवत्सरादथ ઉલ્લેખમાંના વીર-શબ્દને શ્રી. શાહે પૃ. ૧૬૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે-વિક્રમ અર્થમાં ઘટાવી શકાય નહિ-એમ કરવા જતાં વીર શબ્દદ્વારા સૂચવેલા બીજા અનેક ઉલ્લેખોને વિક્રમસંવત્‌માં ફેરવવા પડે અને એથી તો ઘણી મોટી અવ્યવસ્થા થઈ જાય.

ત્યાં પૃ. ૧૬૯માં—(૨) 'હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિ. સંવત્ ૯૬૦નો (તેમનું સ્વર્ગારોહણ) નક્કી થઈ ગયો લેખીશું' જણાવેલી હકીકત પણ યુક્ત નથી; કારણ કે-શકસંવત્ ૭૦૦=વિક્રમસંવત ૮૩૫માં રચાયેલી પ્રાકૃત-કુવલયમાલાકથામાં દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ભવવિરહાંક હરિભદ્રસૂરિનું તથા તેમણે રચેલી સમરાદિત્યકથા(સમરાઇચ્ચકહા)નું સંસ્મરણ કર્યું છે.[1]

ત્યાં પૃ. ૧૭૦માં—सगणिवकाल(=शकनृपकाल)નો પ્રશ્ન લેખક જુદા જ લેખથી છણવા વિચાર જણાવે છે અને તે પહેલાં જિનભદ્ર-ગણિ ક્ષમાશ્રમણ સાથેના તેવા શકસંવત્ ૫૩૧ના ઉલ્લેખમાં+૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય=૯૦૬ વિક્રમસંવત્ ઘટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે અયોગ્ય છે.

સિંઘી જૈનગ્રંથમાલા(ગ્રં. ૨૮)માં શ્રીજયસિંહસૂરિની સં. ૯૧૫ની રચના ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ પ્રકાશિત થયેલ છે, તેની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૮)માં અમે એક સ્તંભ-લેખ શકકાલ ૭૮૪=સંવત્ ૯૧૯નો પ્રકાશિત કર્યો છે; તેમાં સ્પષ્ટ રીતે શકસંવત્ ૭૮૪માં ૧૩૫ ઉમેરી

---

૧ "जो इच्छइ भव-विरहं, **भवविरहं** को न वन्दए सुअणो ?।
समयसयसत्थगुरुणो, **समरमियंका** कहा जस्स ॥"

અપ્રસિદ્ધ-પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાના પ્રારંભમાં જેસલમેરભં. તાડપત્રીય પોથી લે. સં. ૧૧૩૯

વિક્રમસંવત ૮૧૯ એ બંને સંવત્ દર્શાવેલ છે. એ બંને સંવત્ સાથે એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા વાં. ૪, પૃ. ૩૧૦માં અંગ્રેજી લિપિમાં પણ એ લેખ પ્રકટ થયેલ છે.

કર્ણરાજાના રાજ્યમાં અણહિલવાડ નગરમાં સં. ૧૧૪૧માં નેમિચંદ્રસૂરિએ રચેલ પ્રાકૃત વીરચરિતમાં મહાવીરજિનના મુખથી ભવિષ્યવાણી તરીકે સૂચન કર્યું છે કે—"મારું નિર્વાણ થયા પછી ૬૦૫ વર્ષ અને પાંચ માસ જતાં શકરાજા ઉત્પન્ન થશે."[1]

—મહાવીર-નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ અને તે પછી ૧૩૫ વર્ષે શકસંવત્નું સૂચન એમાંથી મળે છે.

મલધારી હેમચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં ૧૪,૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણ એક બીજું ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ રચેલું છે, તેમાં કાલકાચાર્યની પ્રાકૃતકથામાં શકકાલ જાણવા માટે પ્રાસંગિક સૂચન છે, તેમાં પણ એવો આશય સૂચવાયેલ છે—" × × તે(માલવરાજ વિક્રમાદિત્ય)ના વંશને ઉપાડીને ફરી પણ **શકરાજા** ઉજ્જેણી નામની શ્રેષ્ઠ નગરીમાં થયો, જેના પદ-પંકજને સામંતો પ્રણામ કરતા હતા; જેણે વિક્રમસંવત્ **૧૩૫** વ્યતીત થયા પછી વિક્રમસંવત્નું પરિવર્તન કરી પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો હતો. **શકકાલ** જાણવા માટે એ પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે."[2]

---

૧ "छहिं वासाण सएहिं, पंचहिं वासेहिं पंच मासेहिं ।
मम निव्वाणगयस्स उ, उप्पज्जिस्सइ **सगो राया** ॥"

—નેમિચંદ્રસૂરિનું વીરચરિત્ર ગા. ૨,૧૬૯ [જૈન આત્માનંદસભા, ભાવનગરથી પ્ર.]

૨ "तस्स वि वंसं उप्पाडिऊण, जाओ पुणो वि **सगराया** ।
उज्जेणिपुरवरीए, पय-पंकय-पणय-सामंतो ॥

એ રીતે વિચારીએ તો શકનૃપકાલ, શકરાજનો કાલ અથવા શકાબ્દ જેવા ઉલ્લેખ સાથે સંવત્ સૂચવેલ હોય તો તેમાં ૧૩૫ની સંખ્યા ઉમેરીને વિક્રમસંવત્ દર્શાવી શકાય; પરંતુ જે તે સંવતના અંકોને ગુપ્ત-વલભી સંવત માની તેમાં ૩૭૫ ઉમેરવાનું સૂચવતા ત્રિ. લ. શાહે પ્રાચીન આચાર્યોને અર્વાચીન માનવા-મનાવવાનો અનિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેનું સમર્થન કરતાં ઘણી અસંગતતા ઊભી કરી છે, અસંબદ્ધ પૂર્વાપરતા સાથે અસ્ત-વ્યસ્ત ગુરુ-શિષ્ય-સંબંધો જોડી દીધા છે!!

તેમણે શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ સાથે મળતા શકનૃપકાલ ૫૩૧ વાળા ઉલ્લેખમાં ૩૭૫ ઉમેરી તેમનો સમય વિક્રમસંવત્ ૯૦૬ જણાવ્યો છે (વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં).

શ્રીહરિભદ્રસૂરિના ૫૮૫ સંવત્માં ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૯૬૦માં થયેલા જણાવ્યા છે (વિક્રમની દસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં).

તેવી રીતે કુવલયમાલાકથા રચનાર દાક્ષિણ્યચિહ્ન આચાર્ય ઉદ્દ્યોતન-સૂરિ સાથે મળતા સંવત્ શકકાલ ૭૦૦માં પણ ૩૭૫ ઉમેરી તેમને વિક્રમસંવત્ ૧૦૭૫માં થયેલા જણાવ્યા છે. (વિક્રમની અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં).

તેમની એ માન્યતા વાસ્તવિક નથી, એ આપણે વિચારીએ—

પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાની રચના શકસંવત્ ૭૦૦માં એક દિવસ ન્યૂન હતો, ત્યારે કરી હતી, તેમ સ્વયં તે દાક્ષિણ્યચિહ્ન આચાર્ય

पणतीसे वाससए, विक्कमसंवच्छरस्स वोलीणे ।
परिवत्तिऊण ठविओ, जेण संवच्छरो नियओ ॥
सग-काल-जाणणत्थं, एयं पासंगियं समक्खायं ॥"

—અપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણમાંથી

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ તે ગ્રંથમાં જણાવી છે.[1] જેસલમેર-ભાંડાગારીય-ગ્રંથ-સૂચી(સં. અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૪૨-૪૩)માં તથા અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયીની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૮૩ થી ૯૪)માં અમે સંક્ષેપ-વિસ્તારથી તેના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો દર્શાવ્યા છે, તે જોવાથી તેનો ખ્યાલ આવશે. એ કથાનું રચના-સ્થલ જાવાલિપુર(જાલોર-મારવાડ) તે આચાર્યે જણાવ્યું છે, તથા તે સમયે ત્યાં રણહસ્તી **વત્સરાજ** રાજા વિદ્યમાન હતો, તેનો પણ આચાર્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે.[2] એ પ્રતીહાર રાજાનો રાજ્ય-સમય વિક્રમની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મળે છે.

લગભગ સાડાચારસો વર્ષો પહેલાં થયેલાં બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે બૃહટ્ટિપ્પનિકામાં આ કથાને વિક્રમસંવત્ ૮૩૫માં રચાયેલી જણાવી છે,[3] તેનું પણ એ જ કારણ છે-શકસંવત્ ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫.

પોતાને ચંદ્રકુલના અવયવ તરીકે જણાવતા આ આચાર્ય ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ઉપર્યુક્ત કુવલયમાલાકથામાં પોતાના ગુરુ (દીક્ષાગુરુ)નું નામ તત્ત્વાચાર્ય જણાવ્યું છે, જેમને પોતાની ગુરુ-પરંપરામાં વટેશ્વરના શિષ્ય તરીકે જણાવ્યા છે; શ્રી. ત્રિ. લ. શાહની માન્યતા પ્રમાણે 'તે તત્ત્વાચાર્ય એટલે શીલાંકાચાર્ય' અહીં ઘટી શકતા નથી.

શીલાંકાચાર્ય અથવા શીલાચાર્ય એ નિર્વૃતિકુલના માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા અને તેમનું નામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક એવું પણ તેઓએ રચેલા પ્રાકૃત મહાપુરુષ-ચરિત(ચઉપ્પન્ન-મહાપુરિસ-ચરિય)માં

---

१ "सगकाले वोलीणे वरिसाण सएहिं सत्तहि गएहिं ।
एगदिणेणूणेहिं, रइआ अवरण्हवेलाए ॥"

२ "पर-भड-भिउडी-भंगो, पणईयण-रोहणो कला-चंदो ।
सिरिवच्छरायणामो, रण-हत्थी पत्थिवो जइआ ॥"

—જે. ભં. તાડપત્રપોથી લે. સંવત્ ૧૧૩૯

३ "कुवलयमाला प्रा. मु. ८३५ उद्द्योतनसूरीया १३०००"-બૃહટ્ટિપ્પનિકા

સૂચવ્યું છે. જેસલમેરભાં૦ ગ્રંથસૂચી (અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૩)માં, અપભ્રંશકાવ્યત્રયીની સંસ્કૃત ભૂમિકા (પૃ. ૧૧૦)માં એમના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે. એ શીલાચાર્યની આચારાંગ–ટીકામાં જે ઉલ્લેખ મળે છે, તેમાં '**શકનૃપકાલા**તીત–સંવત્સરશતેષુ સપ્તસુ ચતુરશીત્યધિકેષુ'[1] એટલે શકસં. ૭૮૪ જણાવેલ છે, એથી તેમાં ૧૩૫ ઉમેરીએ તો વિક્રમસંવત્ ૯૧૯ એ ટીકાનો રચના–સમય કહી શકાય. એને જ લક્ષ્યમાં રાખીને બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે તેમના મહાપુરુષ–ચરિતની રચનાનો સંવત્ ૯૨૫ જણાવેલ છે (શકસંવત્ ૭૯૦ ગણીને).

—એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે ઉદ્દ્યોતનસૂરિ પહેલાં થઈ ગયા છે અને શીલાચાર્ય પછી થયા છે; એટલે શીલાંકાચાર્યને પૂર્વોક્ત તત્ત્વાચાર્ય માની તેને ઉદ્દ્યોતનસૂરિના ગુરુ માનવા–મનાવવા અયુક્ત છે, તથા શીલાંકાચાર્યને 'વિ. સં. ૧૦૫૬થી ૧૦૮૪માં યુગપ્રધાનપદે' માનવા તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાલાકથામાં પોતાના વિદ્યાગુરુ તરીકે આચાર્ય વીરભદ્ર અને હરિભદ્રના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે,[2] તે અમે પૂર્વોક્ત જે. ગ્રંથસૂચીમાં (અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૩) તથા અન્યત્ર દર્શાવેલ છે.

ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ જે વિમલસૂરિનું સ્મરણ કર્યું છે, તે શ્રી. શાહે ત્યાં પૃ. ૧૮૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે 'વિમલચંદ્રસૂરિ નામે કોઈ અપરિચિત આચાર્ય' નહિ, તેમ ત્યાં પૃ. ૧૭૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે

---

૧ પીટર્સન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૯૦.

૨ "दिन्नजहिच्छिय–फलओ, बहुकित्ती–कुसुम–रेहिराभोओ।
आयरियवीरभद्दो, अत्थावरो कप्परुक्खो व्व॥
सो सिद्धंतगुरू, पमाण–नाएण जस्स हरिभद्दो।
बहुगंथ–सत्थ–वित्थर–पयड–सव्वत्थो॥"

તેને 'મહાવીરની ૩૬મી પાટે થયેલા' ન સમજવા જોઈએ; પરંતુ વીર-નિર્વાણ પછી ૫૩૦ વર્ષે થયેલા પ્રાકૃત વિમલાંક **પઉમચરિય** મહાકાવ્ય રચનાર વિમલસૂરિ સમજવા જોઈએ. પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાકવિઓમાં તેમનું સંસ્મરણ ત્યાં સુસંગત છે.[1]

વિક્રમસંવત્ ૯૯૪માં બૃહદ્વટ નીચે શુભ મુહૂર્તે ૮ સૂરિઓને પોતાના પટ્ટ (૫૬) પર સ્થાપનાર (વટગચ્છ–બૃહદ્ગચ્છના પ્રવર્તાવનાર) ઉદ્દ્યોતનસૂરિ અને આ દાક્ષિણ્યચિહ્ન ક્ષત્રિય આચાર્ય ઉદ્દ્યોતનસૂરિ એ બંને આચાર્યોને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં થયેલા સમજવા જોઈએ. તે બન્નેમાં કુવલયમાલાકથાકાર ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સં. ૮૩૫માં વિદ્યમાન હોઈ સ્વાભાવિક રીતે પહેલાં થઈ ગયા છે.

સં. ૧૦૫૫માં હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની પ્રાચીન ટીકા રચનાર વર્ધમાનસૂરિના પૂર્વજ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ અને પૂર્વોક્ત ૯૯૪ સંવત્‌વાળા ઉદ્દ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોઈ એક હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

વિક્રમસંવત્ ૧૧૪૧માં કર્ણદેવના રાજ્યમાં પ્રા. વીરચરિત્રના રચનાર નેમિચંદ્રસૂરિના ગુરુ અંબ(આમ્ર)દેવ ઉપાધ્યાયના ગુરુ પણ ઉદ્દ્યોતનાચાર્ય હતા, તેઓ વિક્રમની ૧૧મી સદીના અંતમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ.

એવી રીતે દેવાનંદગચ્છ, કાસહ્રદગચ્છ વગેરેમાં પણ સમાન નામ ધારણ કરનાર લગભગ સમકાલીન બીજા પણ ઉદ્દ્યોતનસૂરિ નામના આચાર્યો થયેલા જણાય છે. સમાન નામની ભ્રાંતિથી તે સર્વને એક માની લેવા ન ઘટે–એ પ્રાસંગિક સૂચન છે. લા. ભ.

---

१ "जारिसयं **विमलंको**, विमलं को तारिसं लहइ अत्थं ?।
अमयमइयं च सरसं, सरसं चिय **पाइयं** जस्स ॥"

[૧૩]

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં સંસ્મરણો

[જૈન સત્યપ્રકાશ, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૬, અંક ૧, ૩, ૪ અને ૮માં સંવત્ ૨૦૦૬-૭માં પ્રકાશિત]

આજથી ત્રીશ વર્ષો પહેલાં ઈસ્વીસન ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરના પ્રારંભમાં વડોદરા-રાજ્યના આશ્રયે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં મારી નિમણૂક 'જૈનપંડિત' તરીકે થઈ, તે વખતે ક્યૂરેટર તરીકે જે. એસ. કુડાલકર હતા. સદ્ગત જૈનસાક્ષર ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, એમ.એ.નો અકાળ સ્વર્ગવાસ સન ૧૯૧૮માં થતાં, તેમની જગ્યાએ એમ.એ. ડીગ્રીવાળા સાક્ષર જી. કે. શ્રીગોંદેકરની નિમણૂક તત્કાલ થયેલી હતી. સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને તેમણે કેટલાક કારણસર હાથ પર લીધાં ન હતાં; આર. એ. શાસ્ત્રી નામના મદ્રાસી વિદ્વાન્ સરકારી ખર્ચે જે જે પોથીઓનો સંગ્રહ અહીં-તહીંથી કરતા હતા, તેનું રજિસ્ટર, વર્ગીકરણ, કાર્ડ-નોંધ, લિસ્ટ કરવું વગેરે કાર્યમાં તે લાઈબ્રેરિયન રોકાયેલા રહેતા હતા. એથી સ્વ. દલાલનાં અપૂર્ણ કાર્યોને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી મારા પર આવી હતી.

સદ્ગત વિદ્યાપ્રેમી મહારાજા સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડના અંતઃકરણમાં ભાવના થઇ કે પોતાના રાજ્યના પાટણ(ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના પ્રસિદ્ધ જૈનજ્ઞાન-ભંડારોનું તથા જેસલમેર-(મારવાડ)ના ભંડારોનું અવલોકન સુયોગ્ય નિષ્ણાત વિદ્વાનદ્વારા કરાવી, તેનું રહસ્ય વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર-ડિ. કેટલોગદ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવવું અને તેમાંના મહત્ત્વના અલભ્ય-દુર્લભ ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથોને સુયોગ્ય પદ્ધતિએ સંપાદન કરાવી પ્રકાશમાં મૂકાવવા. આમાં કેટલેક અંશે જર્મની વગેરેના પરદેશી સ્કોલરોની પ્રેરણા પણ નિમિત્તભૂત થઈ હશે.

મહારાજા સાહેબે પહેલાં પાટણના જૈનભંડારોના સવિસ્તર અવલોકન માટે સન ૧૯૧૪ના અંતમાં સંસ્કૃત લાઈબ્રેરિયન ચીમનલાલ દલાલને મોકલ્યા, તેમણે સન ૧૯૧૫ના એપ્રિલમાં એ સંબંધી વિસ્તૃત રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. ત્યારપછી 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ્' ચાલુ થઈ અને તેમાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. એ સમયે દીવાન સાહેબ મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા મહામાત્ય હતા.

એ પછી સન ૧૯૧૬ના સપ્ટેંબરમાં સાક્ષર દલાલને જેસલમેર-ભંડારના અવલોકન માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. એ પહેલાં કેટલીક વિધિ કરવી પડી હતી, કારણ કે તે સમયે ભંડારવાળાઓ સહજે કોઈને દાદ દે તેવા ન હતા. વર્ષમાં કોઈ એકાદ વખતે કોઈ મહાન્ સંઘ આવી ચડે, તો તેમને તેઓ દૂરથી દર્શન કરાવી દેતા, જ્ઞાન-પૂજા કરાવી દેતા હતા. જેસલમેરના કિલ્લામાં આવેલાં ભવ્ય આઠ જૈનમંદિરોની મધ્યમાં રહેલા સંભવનાથ-મંદિરના એક ગુપ્ત ભાગમાં રહેલા 'બડાભંડાર' નામથી ઓળખાતા જ્ઞાનભંડારને જુદા જુદા ટ્રસ્ટીઓનાં ૪ તાળાં લગાડેલાં રહેતાં. એવું સબળ કારણ ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ચારે ટ્રસ્ટીઓ એકત્ર થાય, તો એ તાળાં ખૂલી શકતાં અને ખાસ ભાગ્યશાળીઓને સ્વલ્પ-સમય પૂરતાં તેનાં દર્શન થઈ શકતાં.

પાશ્ચાત્ય સ્કોલરો વગેરેને એ મહત્ત્વના ભંડારની માહિતી કર્નલ જેમ્સ ટોડ સાહેબના 'ટ્રાવેલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઇંડિયા' નામના સન ૧૮૨૯માં પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાંના ઉલ્લેખદ્વારા મળી હતી. એ પછી સન ૧૮૭૪માં વિખ્યાત ડૉ. બુહ્લર, ડૉ. હર્મન યાકોબી સાથે જેસલમેર ગયેલા, તેમણે ત્યાંના ભંડારના અવલોકન સંબંધમાં ઉદ્ગારો પ્રકટ કરેલા, તે અન્યત્ર પ્રકાશિત થયા છે.

સન ૧૮૯૪માં (સંવત્ ૧૯૫૦માં) મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજીએ જેસલમેરમાં ચોમાસું કરેલું, તે દરમ્યાન ત્યાંના ભંડારના ગ્રંથોની એક સૂચી તેમણે કરાવેલી અને તેમને ઉપયોગી જણાયા તેવા કેટલાક

ગ્રંથોની નકલો તેમણે કરાવી હતી, જે હાલ વડોદરાના આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં તેમના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

સન ૧૯૦૪-૫માં જૈન શ્વે. કોન્ફરન્સે પણ જામનગરવાળા પં. હીરાલાલ હંસરાજને જેસલમેર-ભંડારોનું લિસ્ટ કરવા મોકલેલા. તેમણે લગભગ ૨૨૦૦ ગ્રંથોનું ખાનાવાર લિસ્ટ બનાવેલું, જેમાં તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી એક બે પાનાવાળી પ્રતિની પણ નોંધ કરેલી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તપાસ કરતાં તેમાંની કેટલીક માહિતી ભૂલભરેલી માલૂમ પડી હતી. જૈ. શ્વે. કો. તરફથી સન ૧૯૦૯માં બહાર પડેલી જૈનગ્રંથાવલીમાં સ્થળે સ્થળે તે તરફ શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. બીજી તરફ મુંબઈ સરકારે પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરને સન ૧૯૦૪-૫ના એ જ અરસામાં જેસલમેર-ભંડારના નિરીક્ષણ માટે મોકલેલા, તેમનો સન ૧૯૦૪-૫ અને ૧૯૦૫-૬ વર્ષનો એ સંબંધી મુસાફરીનો રિપોર્ટ પ્રકાશિત થયેલો છે. બહુધા પં. હી. હં.ના લિસ્ટના આધારે એમાંની માહિતી જણાઈ છે, કારણ કે પં. હીરાલાલે કરેલી ભૂલો પ્રો.ના અંગ્રેજી રિપોર્ટમાં એમ ને એમ ઊતરી આવી છે. પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરે મુખ્ય ચાર જૈનભંડારો સિવાય બીજા ૬ સંગ્રહો પણ ત્યાં જોયા હતા, તેમણે જોયેલા ૧૦ ભંડાર-સંગ્રહોનાં નામો ત્યાં સૂચવ્યાં છે.

વડોદરા-રાજ્ય તરફથી સાક્ષર શ્રી ચીમનલાલ દલાલને જેસલમેર મોકલતાં પહેલાં અહીંની રેસીડેન્સીદ્વારા રાજપૂતાનાના ગવર્નર જનરલ જોધપુર-રેસીડેન્સી અને તેમની મારફત જેસલમેરના મહારાજા રાવળ તરફ લખાણ થયેલું અને તેમનીદ્વારા એ ભંડારોના ટ્રસ્ટી-પંચની સંમતિ મંગાવેલી, એ આવી જતાં દલાલ ત્યાં ગયેલા. પોકરણ-ફલોધીને રસ્તે તથા બીજે રસ્તે અમદાવાદથી સિંધ-મેલમાં બાહડમેર સ્ટેશન ગયા પછી આગળનો જેસલમેર સુધીનો લગભગ ૧૦૦ માઈલનો

અન્યત્ર ક્યાંય વિદ્યમાન છે કે કેમ ? એમાં સૂચવેલા ગ્રંથો આ દેશમાં કે પરદેશમાં ક્યાંય ? અત્યારે ક્યાંય પ્રકટ થયેલા છે કે કેમ ? આમાં દર્શાવેલા ગ્રંથોના પ્રારંભના અને અંતભાગના માહિતીવાળા ઉલ્લેખો કોઈ સ્થળે મુદ્રિત ગ્રંથમાં કે બીજે પ્રકાશિત થયેલા છે કે કેમ ? એ સંબંધમાં મેં સતત શોધખોળ ચલાવી હતી.

પાટણના ગ્રંથ-ભંડારોની દલાલની લખેલી નોંધ મારી સમક્ષ હતી. અહીંની સેન્ટ્રલલાઇબ્રેરીમાં, સરકારી પુસ્તકાલયમાં એકત્ર થયેલ પોથીઓનો સંગ્રહ મારી સામે હતો. તથા છપાયેલાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ પણ મારી સન્મુખ હતો. આ કાર્ય માટે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય તેવી અનુકૂલતા હતી.

શ્રીજૈન શ્વે. કોન્ફરન્સ, મુંબઈ-સંસ્થાએ પં. હી. હં. દ્વારા કરાવેલ જેસલમેર-ગ્રંથભંડારની હ. લિ. સૂચી અહીંથી મેં મેળવી હતી. તથા તે સંસ્થાએ પ્રકટ કરેલી જૈન-ગ્રંથાવલીના ઉલ્લેખો કેટલે અંશે બરાબર છે, તે હું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તપાસતો હતો.

પહેલાં જેસલમેર જઈ આવેલા સ્વ. મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરી ભંડારોને અંગે અને ગ્રંથોના સંબંધમાં મેં તેમની પાસે માહિતી પૂછાવેલી. તેમણે કરેલી-કરાવેલી ત્યાંના ભંડારની ગ્રંથ-સૂચી અહીં તપાસ કરાવતાં મળી શકી ન હતી. તેમ છતાં તેમના શાસ્ત્ર-સંગ્રહની, અહીંના જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલી હ. લિ. પોથીઓ મને જરૂર પડે ત્યારે જોવાની-ઉપયોગ કરવાની અનુકૂલતા તેઓએ કરી આપી હતી. એ જ પ્રમાણે સ્વ. પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાનો શાસ્ત્ર-સંગ્રહ જોવા-તપાસવા માટે મને મોકળો પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો. તથા પંન્યાસજી મોહનવિજયજી (પાટણવાળા આચાર્ય) મહારાજે પણ અહીંના પોતાના સંગ્રહ માટે-મને તેવી સગવડ કરી આપી હતી. આવશ્યકતા જણાતાં હું એમાંની પોથીઓ વગેરેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરતો હતો.

જર્મનીથી પ્રકટ થયેલાં 'કેટલોગસ્ કેટલોગોરમ્'નાં ૩ વૉલ્યુમો ઉપરાંત સં. પ્રા. હ. લિ. પુસ્તકોની માહિતી આપતા અનેક રિપોર્ટ, કેટલોગ, સૂચીપત્રો વગેરે પુસ્તકોનો ઉપયોગ મેં આ કાર્યને વિશિષ્ટ બનાવવા માટે કર્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રો. પીટર્સનના રિપોર્ટો વૉ. ૧ થી ૬, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના અને પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપોર્ટો, ડેક્કન કૉલેજ-પૂનાનો રિપોર્ટ, એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના રિપોર્ટો, ઇંડિયા ઑફિસ, લંડનનું કેટલૉગ, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમનું હ. લિ. પોથીઓનું કેટલોગ વગેરે એમાં મુખ્ય હતાં. જૈન ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલી અને જૈન સાહિત્યસંશોધક ત્રૈમાસિકમાં પ્રકટ થયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની બૃહટ્ટિપ્પનિકાનું તથા અન્ય પણ અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન તે સમયે મેં કર્યું હતું, સંકેત-સૂચન દ્વારા મેં ત્યાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જર્મનીના ડૉ. બુહ્લરે ઇસ્વીસન ૧૮૭૪માં જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેના પહેલાં ૯૦ વર્ષ પૂર્વે કોઈએ કરેલી ત્યાંના ભંડારની ૪૨૨ પોથીઓની સંક્ષિપ્ત નોંધરૂપ એક યાદી તેઓએ જોઈ હતી, સદ્ગત દલાલે સન ૧૯૧૬માં ત્યાંના ચાર ભંડારોની તાડ-પત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી મળી ૪૧૯ જેટલી પોથીઓની નોંધ લીધી હતી. તેમાં:—

(૧) કિલ્લાના બડા ભંડારની તાડપત્રીય ૩૪૭ પોથીઓ
„ „ કાગળો પર લખાયેલી ૧૮ „
(૨) તપાગચ્છના ઉપાશ્રય-ભંડારની તાડપત્રીય ૯ „
„ „ કાગળો પરની ૧૯ „
(૩) ડુંગરજી યતિજીના સંગ્રહની „ „ ૨૨ „
(૪) થીરૂશાહના „ „ ૪ „
મુખ્ય છે.

દલાલે એવી રીતે ૪૧૯ પોથીઓ સંબંધી જરૂરી પરિચય આપેલો

અન્યત્ર ક્યાંય વિદ્યમાન છે કે કેમ? એમાં સૂચવેલા ગ્રંથો આ દેશમાં કે પરદેશમાં શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ક્યાંય પ્રકટ થયેલા છે કે કેમ? આમાં દર્શાવેલા ગ્રંથોના પ્રારંભના અને પ્રાંતભાગના માહિતીવાળા ઉલ્લેખો કોઈ સ્થળે મુખ્ય ગ્રંથમાં કે બીજે પ્રકાશિત થયેલા છે કે કેમ? એ સંબંધમાં મેં સતત શોધખોળ ચલાવી હતી.

પાટણના ગ્રંથ–ભંડારોની દલાલની લખેલી નોંધ મારી સમક્ષ હતી. અહીંની સેન્ટ્રલલાયબ્રેરીમાં, સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં એકત્ર થયેલ પોથીઓનો સંગ્રહ મારી સામે હતો, તથા છપાયેલાં વિવિધ વિષયનાં પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ પણ મારી સન્મુખ હતો. આ કાર્ય માટે તેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી શકાય તેવી અનુકૂલતા હતી.

શ્રીજૈન શ્વે. કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ–સંસ્થાએ પં. હી. હં. દ્વારા કરાવેલ જેસલમેર–ગ્રંથભંડારની હ. લિ. સૂચી અહીંથી મેં મેળવી હતી, તથા તે સંસ્થાએ પ્રકટ કરેલી જૈન–ગ્રંથાવલીના ઉલ્લેખો કેટલે અંશે બરાબર છે, તે હું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી તપાસતો હતો.

પહેલાં જેસલમેર જઈ આવેલા સ્વ. મુનિરાજ શ્રીહંસવિજયજી સાથે પત્ર–વ્યવહાર કરી ભંડારોને અંગે અને ગ્રંથોના સંબંધમાં મેં તેમની પાસે માહિતી પૂછાવેલી. તેમણે કરેલી–જણાવેલી ત્યાંના ભંડારની ગ્રંથ–સૂચી અહીં તપાસ કરાવતાં મળી શકી ન હતી. તેમ છતાં તેમના શાસ્ત્ર–સંગ્રહની, અહીંના જ્ઞાનમંદિરમાં રહેલી હ. લિ. પોથીઓ મને જરૂર પડે ત્યારે જોવાની–ઉપયોગ કરવાની અનુકૂલતા તેઓએ કરી આપી હતી. એ જ પ્રમાણે સ્વ. પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાનો શાસ્ત્ર–સંગ્રહ જોવા–તપાસવા માટે મને યોગ્ય પ્રબંધ કરી આપ્યો હતો, તથા પંન્યાસજી મોહનવિજયજી (પાછળથી આચાર્ય) મહારાજે પણ અહીંના પોતાના સંગ્રહ માટે–મને તેવી સગવડ કરી આપી હતી. આવશ્યકતા જણાતાં હું એમાંની પોથીઓ વગેરેનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કરતો હતો.

જર્મનીથી પ્રકટ થયેલાં 'કેટલૉગસ્ કેટલૉગોરમ્'નાં ૩ વૉલ્યુમો ઉપરાંત સં. પ્રા. હ. લિ. પુસ્તકોની માહિતી આપતા અનેક રિપૉર્ટ, કેટલૉગ, સૂચીપત્રો વગેરે પુસ્તકોનો ઉપયોગ મેં આ કાર્યને વિશિષ્ટ બનાવવા માટે કર્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રો. પીટર્સનના રિપૉર્ટો વૉ. ૧ થી ૬, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના અને પ્રો. શ્રીધર ભાંડારકરના રિપૉર્ટો, ડેક્કન કૉલેજ-પૂનાનો રિપૉર્ટ, એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલના રિપૉર્ટો, ઇંડિયા ઑફિસ, લંડનનું કેટલૉગ, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમનું હ. લિ. પોથીઓનું કેટલૉગ વગેરે એમાં મુખ્ય હતાં. જૈન ગ્રંથાવલીમાં જણાવેલી અને જૈન સાહિત્યસંશોધક ત્રૈમાસિકમાં પ્રકટ થયેલી પ્રાચીન ગ્રંથોની બૃહટ્ટિપ્પનિકાનું તથા અન્ય પણ અનેક ગ્રંથોનું અવલોકન તે સમયે મેં કર્યું હતું, સંકેત-સૂચન દ્વારા મેં ત્યાં તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

જર્મનીના ડૉ. બુહ્લરે ઇસ્વીસન ૧૮૭૪માં જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારની મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે તેના પહેલાં ૯૦ વર્ષ પૂર્વે ટૉડે કરેલી ત્યાંના ભંડારની ૪૨૨ પોથીઓની સંક્ષિપ્ત નોંધરૂપ એક યાદી તેઓએ જોઈ હતી, સદ્ગત દલાલે સન ૧૯૧૬માં ત્યાંના ચાર ભંડારોની તાડપત્રીય અને કાગળો પર લખાયેલી મળી ૪૧૯ જેટલી પોથીઓની નોંધ લીધી હતી. તેમાં:—

(૧) કિલ્લાના બડા ભંડારની તાડપત્રીય ૩૪૭ પોથીઓ
„ „ કાગળો પર લખાયેલી ૧૮ „
(૨) તપાગચ્છના ઉપાશ્રય-ભંડારની તાડપત્રીય ૯ „
„ „ કાગળો પરની ૧૯ „
(૩) ડુંગરજી યતિજીના સંગ્રહની „ „ ૨૨ „
(૪) થીરૂશાહના „ „ ૪ „
મુખ્ય છે.

દલાલે એવી રીતે ૪૧૯ પોથીઓ સંબંધી જરૂરી પરિચય આપેલો

છે. ખાસ જરૂરી જણાયા તેવા મહત્ત્વના ગ્રંથોના આદિ અને અંતના ઉપયોગી ઉલ્લેખો તેમણે દર્શાવ્યા છે, જેથી તે તે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, રચના-સંવત્, સ્થળ તથા લેખન-સંવત્ વગેરે સંબંધી પ્રામાણિક માહિતી સુજ્ઞો મેળવી શકે. સદ્‌ગત દલાલે ત્યાંના ગ્રંથો સંબંધમાં અંગ્રેજીમાં જે કંઈ પરિચય-નોંધ લખી હતી, તે મેં તે જ સ્વરૂપમાં ત્યાં પ્રકાશમાં મુકાવી હતી. મૂળ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ઉલ્લેખોને યથાશક્ય શુદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, છતાં પ્રાચીન લેખન-પદ્ધતિનો વિદ્વાનોને ખ્યાલ આવી શકે, તે માટે અનુસ્વારને અનુસ્વાર-રૂપમાં જ રહેવા દીધા, તેને બદલાવીને આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અમે ત્યાં અનુનાસિકો કર્યા નથી. જે જે ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા-છપાયેલા છે, એમ મને તે સમયે જણાયું, તે તે ગ્રંથો આગળ (मु) ચિહ્ન મેં દર્શાવ્યું છે. દલાલની એ નોંધ ઝીણા ટાઈપોમાં છપાતાં પૃ. ૬૨માં પૂરી સમાઈ ગઈ છે, એ પછી પૃ. ૬૩થી ૮૦માં જેસલમેરદુર્ગના તથા લોદ્રવાના મંદિરોના ૨૨ જેટલા શિલાલેખોને પણ નાના ટાઈપોમાં છપાવી પરિશિષ્ટમાં મેં પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. અમરસાગરનો ઉપયોગી એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો શિલાલેખ દલાલ-હસ્તક શ્રીજિનવિજયજીને મળેલો, જે તેમણે સંવત્ ૧૯૭૭માં 'જૈન સાહિત્ય-સંશોધક' ત્રિમાસિકના પ્રથમ ખંડમાં (પૃ. ૧૦૮ થી ૧૧૧માં) 'જેસલમેરકે પટવોં કે સંઘકા વર્ણન'માં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાંની કેટલીક પોથીઓને દલાલે ત્રુટિત અને અપૂર્ણ જણાવી છે, તથા ૨૧ જેટલી પોથીઓને 'ત્રુટિતપત્ર', 'ત્રુટિત-પત્રસંગ્રહ' શબ્દથી સૂચવી છે, પરંતુ તેનો વિશેષ પરિચય તેઓ આપી શક્યા નથી. તેમાં કેટલેક સ્થળે હી. હં.ના લિસ્ટના નંબરો કૌંસમાં સૂચવાયેલા મને જણાયા, ત્યાં તેના લિસ્ટમાં જોઈ તેનો નામ-નિર્દેશ મેં તેની પત્ર-સંખ્યા અને શ્લોક-સંખ્યા સાથે કર્યો છે, જે ત્યાં મારા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત-પરિચય પછી પૃ. ૬૯-૭૦માં છપાયેલ છે.

દલાલે પ્રાયઃ પ્રો. પિટર્સનની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો જણાય છે. જેમ પ્રો. પિટર્સને ખંભાતના શાંતિનાથજી તાડપત્રીય ભંડાર વગેરેની પોથીઓનો પરિચય કરાવતાં, તે તે ગ્રંથ લખાવી સમર્પણ કરનાર તે તે ગૃહસ્થોની સમગ્ર પ્રશસ્તિઓ પોતાના રિપોર્ટોમાં બહુધા પ્રકાશિત કરી નથી, તેમ સદ્‌ગત દલાલે પણ મહત્ત્વના ગ્રંથોના અંતમાંની ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ દર્શાવી છે, પરંતુ તે પ્રશસ્તિ પણ વિસ્તૃત હોય તો તેનું સામાન્ય સૂચન કરી તે ઉતારી નથી અને ત્યારપછીની ગ્રંથ લખાવનાર, સમર્પણ કરનાર સદ્‌ગૃહસ્થની ઐતિહાસિક પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉદ્ધૃત કરી નથી; તેમાં મુખ્ય હેતુ અવકાશનો અભાવ જણાય છે અને ગ્રંથોનો પરિચય કરાવવા તરફ મુખ્યતયા લક્ષ્ય રાખ્યું જણાય છે.

—એવી રીતે જોઈએ તો જણાશે કે—બડાભંડારની નં. ૯૦મી પોથીના અંતમાં જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય ઉ. દેવમૂર્તિએ રચેલી ૨૫ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ સૂચવી છે, પરંતુ ત્યાં ઉતારી નથી. એ રીતે નં. ૧૭૯ પોથીના અંતમાંની ૧૭ શ્લોકોવાળી, નં. ૧૮૧ના અંતની ૮ શ્લોકવાળી અને નં. ૧૮૩ના અંતની ૨૭ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૨૦૩ પોથીના અંતમાં તો ચરિત્રકાર લક્ષ્મીતિલકસૂરિની પણ ૩૫ શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ ત્યાં ઉતારી નથી અને તે પછીની, લખાવી સમર્પણ કરનાર સદ્‌ગૃહસ્થની ૧૭ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ પણ દર્શાવી નથી. નં. ૨૪૬ના અંતમા બ્રહ્માણગચ્છ સાથે સંબંધ ધરાવતી પ્રા. ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉદ્ધૃત કરી નથી. નં. ૨૭૩ની ઉપકેશ-ગચ્છના કકુદસૂરિ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ આપી નથી. તથા પોથી નં. ૨૮૯ અને ૨૯૦ના અંતમાંની જિનેશ્વર-સૂરિના શિષ્ય અભયતિલકે રચેલી ૩૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિઓ ત્યાં ઉતારી નથી. તથા નં. ૨૯૪ના અંતમાંની જિનભદ્રસૂરિ અને શ્રાવક બલિરાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૧ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ દર્શાવી નથી. નં. ૩૦૧ના અંતના ૩ શ્લોકો, તથા નં. ૩૧૧ અને ૩૩૨ના અંતમાં

રહેલી ૪૩ અને ૩૪ શ્લોકોવાળી વિસ્તૃત પ્રશસ્તિઓ ઉતારી લેવા તેમને અવકાશ મળ્યો જણાતો નથી, અથવા અનુકૂલતા મળી જણાતી નથી. તેવી જ રીતે નં. ૩૪૨ની પોથી જે જિનપતિસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વર-સૂરિને સમર્પિત થઈ હતી, તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી ૨૩ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી, તેમ જ નં. ૩૪૫ના અંતના ૪ શ્લોકો પણ તેઓએ ઉતાર્યા નથી.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો પૂર્વોક્ત ૪૧૯ પોથીઓમાં નાના-મોટા મળી લગભગ ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથોનો સમાવેશ હોઈ તેનો પરિચય ત્યાં કરાવવામાં આવ્યો છે. **રચનાની દૃષ્ટિએ** વિચારીએ તો અઢી હજાર વર્ષ જેટલું પ્રાચીન અને તે પછીના થોડા અર્વાચીન સમયનું પણ **વિવિધ વિષયોનું** સાહિત્ય એમાં સંગૃહીત કરવામાં આવેલું છે. જૈન સિદ્ધાંતના મહત્ત્વના મૂલ ગ્રંથો ઉપરાંત તેની નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને વ્યાખ્યાઓના ઉપયોગી પ્રાચીન ગ્રંથો એમાં જોઈ શકાય છે. તે સાથે જૈનન્યાય, બૌદ્ધન્યાય, નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, વેદાંત આદિ **સર્વદર્શનોના** જૂના ગ્રંથો એમાં જળવાઈ રહેલા છે. કેટલાક વાદ-વિવાદના અને ખંડન-મંડનના ગ્રંથો પણ તેમાં છે. જૈન ગણિત, ચરણ-કરણાનુયોગ, ઉપદેશાત્મક તથા ધર્મકથા-ચરિતાનુયોગના કેટલાય અપ્રકાશિત ગ્રંથો તેમાં જણાય છે. તે સાથે **સર્વ-સાધારણ વિષયના** વ્યાકરણ, કાવ્ય, કથા, છંદઃશાસ્ત્ર, અલંકાર, કોશ, નાટક, કલ્પ, મંત્ર, જ્યોતિષ, શકુનશાસ્ત્ર, સ્તુતિ-સ્તોત્ર વિષયના અને બીજા પ્રકીર્ણ ગ્રંથો રહેલા છે, જેમાંના કેટલાક એવા પણ જણાય છે કે તેના જેવા શુદ્ધ અને પ્રાચીન ગ્રંથો બીજે ભાગ્યે જ હશે, તથા કેટલાકની બીજી નકલો અન્યત્ર ક્વચિત્ જ હશે; તેવા **અલભ્ય દુર્લભ** ગ્રંથો પણ એમાં જણાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ગ્રંથોની આમાં વિપુલતા છે, તેમ છતાં થોડા અપભ્રંશ ભાષાના, હિન્દી ભાષાના અને ગૂજરાતી ભાષાના પણ ગ્રંથો આમાં છે.

લેખન-કાલની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો વિક્રમની બારમી સદીના પ્રારંભથી માંડી પંદરમી સદીના અંત સુધીમાં લખાયેલી પ્રાચીન તાડપત્રીય પોથીઓ આમાં જણાય છે, ઘણા ગ્રંથોના અંતમાં લેખન-સંવત્ જણાવેલ છે.

લેખન-સ્થળ સંબંધમાં લક્ષ્ય આપીએ તો અણહિલપાટક (પાટણ), સ્તંભતીર્થ (ખંભાત), અજયમેર, જેસલમેર વગેરે સ્થળોના નિર્દેશો મુખ્ય જણાય છે.

પોથી-પાનાં–હજારો શ્લોકોવાળી મોટી મોટી પોથીઓમાં ૪૨૧, ૪૩૪, ૪૩૮ જેટલાં તાડપત્રો પડીમાત્રાવાળી પ્રાચીન લિપિથી, મનોહર અક્ષરોથી બંને બાજુએ લખેલાં જણાય છે. કેટલીક પોથીઓના રક્ષણ માટે રાખેલી ઉપર-નીચેની કાષ્ઠ-પટ્ટિકાઓ ઉપર સરસ રંગીન ઐતિહાસિક ચિત્રકામ પણ જોવામાં આવે છે.

તાડપત્ર પોથીઓના કદનો વિચાર કરીએ તો લંબાઇમાં ૩૭ ઈંચ જેટલાં લાંબાં તાડપત્રો જોવાય છે, તેમ નાનાં તાડપત્રો ૬॥ ઈંચ સુધીનાં પણ જોવા મળે છે. પહોળાઇમાં ૧॥ ઈંચથી ૨॥ ઈંચ સુધીનાં પહોળાં તાડપત્રોની નોંધ કરવામાં આવી છે.

આ ભંડારોમાં રહેલા કયા કયા ગ્રંથો આ દેશમાં અને પરદેશમાં છપાયા વગરના અપ્રકાશિત છે? તે જાણવા માટે તે વખતે મેં સાવધાનીથી શોધખોળ કરી હતી; એથી જે જે ગ્રંથો એવા જાણવામાં આવ્યા, તે તે ગ્રંથોની આગળ * નિશાનીદ્વારા પાછળ કરેલી સમસ્ત ગ્રંથોની અકારાદિ ક્રમવાળી સૂચીમાં તે સૂચવ્યા છે. જુઓ (પૃ. ૮૧ થી ૮૮). જેમાંના થોડા ગ્રંથો વિદ્યા-વ્યાસંગી વિદ્વાનોના ઉત્સાહથી છેલ્લા ત્રીશ વર્ષોમાં પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

તે સૂચિપત્રમાં નિર્દિષ્ટ થયેલા (૧) જૈન ગ્રંથકારોની તથા (૨) જૈનેતર ગ્રંથકારોની સૂચી મેં ત્યાં તે તે ગ્રંથોના નિર્દેશ સાથે દર્શાવી છે. (પૃ. ૮૯ થી ૯૩).

એ સિવાય **ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ** ઉપયોગી થઈ શકે તેવી ૬ સૂચીઓ કરીને તેના અંતમાં મેં જોડી છે (પૃ. ૯૪ થી ૧૦૧); જેના દ્વારા તે સૂચિપત્રમાં અને ત્યાંના શિલાલેખોમાં મળી આવતાં જૈનાચાર્ય, મુનિ વગેરેનાં નામો, જૈન, જૈનેતર શ્રેષ્ઠી વગેરે, જૈન મુનિવંશ-ગચ્છાદિ, ગૃહસ્થોના વંશ, કુલ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર વગેરેનાં નામો, રાજાઓનાં નામો તથા સ્થાનોનાં નામો સંબંધી ઉપયોગી માહિતી જિજ્ઞાસુઓ મેળવી શકે.

જેસલમેરના ચારે ભંડારોનો આવશ્યક પરિચય વગેરે મેં ત્યાં સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૯થી ૧૫)માં જણાવેલ છે, અને વિવિધ વિષયના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોનો પરિચય પણ સેંકડો ગ્રંથોના અવલોકન-પરિશીલનથી ઘણા પરિશ્રમથી બહુ સાવધાનતાથી સંસ્કૃતમાં (પૃ. ૧૭થી ૬૮માં) આપેલો છે; જેની પાછળ બે વર્ષથી વધારે સમય સુધી મેં સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો. પરિણામે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં ૨૧મા નંબર તરીકે 'જેસલમેર-જૈનભાંડાગારીયગ્રંથાનાં સૂચિપત્રમ્'–'એ કેટલોગ ઑફ મેન્યુ. ઈન ધી જૈનભંડારસ્ એટ જેસલમેર' એવા નામથી સન ૧૯૨૩માં નિ. સા. મુંબઈમાં છપાઈ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, **વડોદરા** તરફથી તે ગ્રંથ પ્રકાશિત થયો હતો, જેની નકલ હવે વેચાતી મળતી નથી.

'જૈસલમેર કે જ્ઞાનભંડાર' એ નામનો એક હિંદી લેખ શ્રીઅગરચંદજી અને ભંવરલાલજી નાહટાએ 'ભારતીય જ્ઞાનપીઠ કાશીથી' પ્રકાશિત થતા 'જ્ઞાનોદય' નામના માસિકના ૬ઠ્ઠા અંકમાં સન ૧૯૪૯ના ડિસેમ્બરમાં પ્રકાશિત કરાવ્યો છે, તેમાં આ સૂચીનું સ્મરણ કર્યું છે, પરંતુ તેને ભૂલથી સં. ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત થયેલી જણાવી છે, ખરી રીતે સન ૧૯૨૩માં-વિક્રમસંવત્ ૧૯૭૯માં એ જેસલમેર-ભાં. ગ્રંથ-સૂચી પ્રકાશમાં આવેલી છે.

પૂર્વોક્ત જેસલમેર-ભંડાર-ગ્રંથસૂચીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ત્યાંના

ભંડારોનો પરિચય કરાવતાં તથા ત્યાંના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો અને તેના ગ્રંથકારોનો પરિચય કરાવતાં મેં ત્યાં પ્રાસંગિક આવશ્યક સૂચન કર્યું હતું; તેમાં કેટલાક સાક્ષરોએ કરેલી સ્ખલનાઓનું પણ પ્રામાણિક દૃષ્ટિએ સંશોધન કર્યું હતું, કે જેથી એવી ભૂલો અન્યત્ર આગળ વધે નહિ.

એ સમયે સન ૧૯૨૦માં ગાયકવાડ-પ્રાચ્યગ્રંથમાળામાં ગ્રં. ૧૮ તરીકે પ્રકાશિત થયેલ કુમારપાલ-પ્રતિબોધ પ્રાકૃતગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો, તેની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં સંપાદક શ્રીજિનવિજયજીએ એક સૂચન કર્યું હતું, તે મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. સં. ૧૪૫૮ની તાડપત્રીય પોથીને ઉદ્દેશી ત્યાં તેમણે આવા આશયનું જણાવ્યું હતું કે "પ્રાયઃ તાડપત્રાત્મક પુસ્તકોના સમૂહોમાં આ પુસ્તક છેલ્લું અમને જણાય છે, કારણ કે આ પુસ્તક પછીનું અર્વાચીન બીજું કોઈ પુસ્તક કોઈ પણ ગ્રંથાગારમાં અમને દૃષ્ટિ-ગોચર થયું નથી, અથવા સાંભળવામાં આવ્યું નથી."

પરંતુ આ તરફ જેસલમેર-કિલ્લાના બડાભંડારની ગ્રંથસૂચીમાં એ સં. ૧૪૫૮ પછીની લખાયેલી અનેક તાડપત્રીય પોથીઓના ઉલ્લેખો અમે દર્શાવ્યા છે, જેમાં અર્વાચીન સંવત્ ૧૪૯૩માં લખાયેલી સર્વસિદ્ધાન્તવિષમપદપર્યાયની પોથી પણ સૂચવી છે—એથી ઉપર્યુક્ત વિધાન અયુક્ત હતું-એમ સૂચવવાની મને ત્યાં ફરજ પડી હતી. (જે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦-૧૧) એ પછી પાટણ-જૈનગ્રંથભંડારની સૂચીમાં પણ સં. ૧૪૯૭ સુધીમાં લખાયેલાં કેટલાંય તાડપત્રીય પુસ્તકોના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો તરફ અમે લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે (જુઓ: ગા. પ્રાચ્યગ્રંથમાલા ગ્રં. ૭૬).

એવી રીતે સદ્ગત દલાલે કરેલી કેટલીક સ્ખલનાઓને સુધારી લેવાનો પણ ત્યાં શક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. દલાલે ત્યાં જે. નં. ૧૦ની પોથીના ત્રીજા ક્રમાંક તરીકે **ઉવાસગ**(ઉપાસક)-

દશાચૂર્ણિ સૂચવી આદિની એક ગાથા દર્શાવી છે, અને અંતમાં 'સપ્તમાંગચૂર્ણિ: ગ્રંથાગ્ર શ્લો. ૧૦૧' વગેરે ઉલ્લેખ આપ્યો છે. એ વાંચતાં શંકા થવાથી મૂળ પોથી તપાસવાની આવશ્યકતા જણાઈ, એ અશક્ય લાગતાં એ પોથી પરથી સ્વ. શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી નકલ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેં મેળવી; તપાસી જોતાં જણાયું કે-પૂર્ણભદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિ-શિષ્યે) વિ. સં. ૧૨૭૫માં જ્યેષ્ઠ વ. ૬ સપ્તમ અંગને અનુસારે સંક્ષેપમાં પ્રાકૃતમાં રચેલ આનંદ વગેરે દસ ઉપાસકોની કથાઓની એ મંગલગાથા હતી. તે પછીની તેની અભિધેયાદિ સંબંધ સૂચવતી બીજી ગાથા, તથા તે કથાના રચનાર, રચના-સંવત્ વગેરે નિર્દેશવાળું તેનું અંતિમ પદ્ય તથા એ નં. ૧૦ની પોથી લખાવનાર ઊકેશવંશી શ્રાવક ભુવનપાલની ૧૦ શ્લોકોવાળી પ્રશસ્તિ ઉતારી મેં ત્યાં અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૧૭-૧૮માં દર્શાવેલ છે. નં. ૧૦ની પોથીમાં (૧) ધન્ય-શાલિભદ્ર-ચરિત્ર આપેલું છે, જે જેસલમેરુ દુર્ગમાં સં. ૧૨૮૫માં એ જ પૂર્ણભદ્રગણિએ રચેલું છે, (૨) અતિમુક્ત-ચરિત્ર પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૮૨માં પ્રહ્લાદનપુરમાં રચેલું આપેલું છે, તે પછી (૩) દશો-પાસક કથા પણ તે જ ગણિએ સં. ૧૨૭૫માં પ્રાકૃતભાષામાં રચેલી છે, તેમ સમજવું જોઈએ. એ સંક્ષિપ્ત કથાઓ પછી પોથી લખાવનાર શ્રાવક ભુવનપાલની પ્રશસ્તિ પછી (૪) ઉપાસકદશાંગની વિષમપદોની પંજિકા-૧૦૧ શ્લોક-પ્રમાણ અવચૂરિ જેવી જણાય છે, તેને અંતમાં લેખકે 'સપ્તમાંગચૂર્ણિ'ના નામથી ઓળખાવી છે. એનો પહેલાનો ભાગ બરાબર ન તપાસવાથી, તથા પં. હી. હં.ના લિસ્ટમાં તેવી નોંધ જોવાથી દલાલે પણ પાછળની ત્રીજી કૃતિનો જૂદો પરિચય ન કરાવતાં છેલ્લા ઉલ્લેખને આધારે તેને ઉપાસકદશા ચૂર્ણિ તરીકે જણાવી હતી, તેથી અમે ત્યાં તે પ્રામાણિક ઉલ્લેખ સાથે સ્પષ્ટતા કરી છે (જુઓ: અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૧૭-૧૮).

જે. ભં. ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૬૦)માં **વાદસ્થલ** [કર્તા પ્રદ્યુમ્નસૂરિ] અને બીજો ગ્રંથ **પ્રબોધોદય-વાદસ્થલ** [કર્તા–જિનપતિસૂરિ] એમ જણાવી એ બંનેનો વિષય સમાન સૂચવવામાં આવ્યો હતો. એ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાતી હતી, એથી એ ગ્રંથો પરથી શ્રીહંસવિજયજી મહારાજે કરાવેલી હ. લિ. પોથીઓ અહીંના તેમના સંગ્રહમાંથી મેળવી તેના આગળ-પાછળના ઉલ્લેખો ઉદ્ધૃત કરી અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમાં જૈન-વાદગ્રંથ-વિભાગમાં પૃ. ૨૭થી ૨૯માં એ ગ્રંથોનો વિશેષ પરિચય મેં કરાવ્યો છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે—વિક્રમની તેરમી સદીમાં જૈન શ્વે. મૂર્તિપૂજક—સમાજમાં એક વિવાદ ઉપસ્થિત થયો હતો, તેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોનું સૂચન એમાંથી મળે છે. વાદના વિષય સાથે ગૂજરાતનો સંબંધ છે.

અત્યારે **અમદાવાદ** નામથી ઓળખાતા નગરના સ્થાનમાં તે પ્રાચીન સમયમાં **આશાપલ્લી** (આસાવલ્લી) નામનું વિશિષ્ટ નગર હતું. જ્યાં અનેક જૈન મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને અનેક શ્રીમંત જૈન શ્રાવકો (અધિકારીઓ)નાં વિશિષ્ટ સ્થાનો હતાં. સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમયમાં જેની જાહોજલાલી હતી, જ્યાં અનેક વિદ્વાન જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની રચના કરી હતી, જેનો નિર્દેશ અમે જેસલ-મેર અને પાટણના જૈનભંડારોની ગ્રંથસૂચીઓમાં કર્યો છે, શ્વે.વાદી દેવસૂરિ, દિ.વાદી કુમુદચંદ્ર સાથે વાદ કરવા જે સ્થળથી પાટણ તરફ પધાર્યા હતાં, તે આશાપલ્લી, જે હાલ 'આસાવલ' પરાના નામથી ઓળખાય છે, તે સ્થળ સાથે આ વિવાદ સંબંધ ધરાવે છે. ત્યાં મંત્રીશ્વર ઉદયનના નામથી અંકિત 'ઉદયન-વિહાર' નામનું વિશાલ પ્રખ્યાત જૈનમંદિર હતું, ત્યાંની જિન-પ્રતિમાઓ પાસત્થા વગેરે [શિથિલાચારીઓએ સ્વીકારી હોવાથી તે વંદનીય નથી, એવો વાદ વિધિમાર્ગ (ખરતરગચ્છ)વાળા જિનપતિસૂરિએ તથા તેમના

ચરિત્રના રચનારનું નામ **નેમિચંદ્રસૂરિ** જણાવ્યું હતું, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૩૧** જણાવેલ હતો; પરંતુ તે નં. ૧૪૬ના ગ્રંથની પ્રશસ્તિ મેળવી તપાસતાં તથા અન્ય પ્રમાણો તપાસી જોતાં તેના કર્તાનું નામ સ્પષ્ટ રીતે **શાંતિસૂરિ** જણાયું, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૬૧**(વીર-નિર્વાણસંવત્ ૧૬૩૧) વાસ્તવિક છે—એ પ્રમાણો સાથે ત્યાં અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૬-૪૭માં મેં સૂચિત કર્યું છે.

પ્રા. ચંદ્રપ્રભચરિત્રના કર્તા અને રચનાસંવત્—પં. હી. ના લિસ્ટમાં, તથા તેને અનુસરતા પ્રો. શ્રીધર ભાં.ના રિપોર્ટ (ભા. ૨, પૃ. ૨૮)માં આ ચરિત્રના કર્તાનું નામ **સિદ્ધસૂરિ** જણાવ્યું છે, તથા રચના-સંવત્ **૧૧૩૮** જણાવેલ છે; પરંતુ ગ્રંથકારની પ્રશસ્તિ વગેરે વિચારતાં તેનું નામ ઉપાધ્યાય **યશોદેવ** સ્પષ્ટ જણાય છે, જેનું પૂર્વનામ ધનદેવ જણાવેલું છે. આશાવલ્લીપુરીમાં ભાંડશાલિક ધવલે કરાવેલા પાર્શ્વજિન-ભવનમાં એ ચરિત્રનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને અણહિલ્લવાડપત્તનમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યસમયમાં સંવત્ **૧૧૭૮**માં વીરજિનમંદિર-માં એને સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. ગ્રંથના અંતમાં પ્રા. अडसत्तरीए ઉલ્લેખ છે, તે સં. अष्टसप्तति-૭૮નો સૂચક છે, સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્ય-સમય સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધી પ્રસિદ્ધ છે, એથી એ જ સંવત્ યથાર્થ ગણાય. સં. ૧૧૩૮માં તો તેનો જન્મ પણ ભાગ્યે જ થયો હશે. એ વગેરે વિચારથી અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૪૮માં એ ચરિત્ર (નં. ૨૫૬) પોથીનો પરિચય કરાવતાં એ હકીકતોને મેં સ્પષ્ટ કરી છે, તથા બીજાં પ્રમાણોથી તેનું સમર્થન કર્યું છે.

જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારનાં આકર્ષણો

વિદ્યાપ્રેમી સદ્ગત મહારાજા શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડનો ૩૫ વર્ષો પહેલાંનો એ પ્રયત્ન સફલ થયો લેખાય કે જેસલમેર-જ્ઞાનભંડારોની વર્ણનાત્મક ઉપર્યુક્ત સૂચી પ્રકાશમાં આવ્યા પછી આ દેશના અને

પરદેશના નામાંકિત વિદ્વાનોનું ઠીક ઠીક લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું છે. સંબંધ અને લાગવગ ધરાવતા સમર્થ આચાર્યો અને મુનિરાજોએ ભંડારોના રક્ષકો-કાર્યવાહકોને અવસરોચિત પ્રેરણા આપી ઉચિત કર્તવ્ય તરફ વાળ્યા છે. એ જ્ઞાનભંડારોની સુવ્યવસ્થા થાય, એ સાથે એમાંના મહત્ત્વના અમૂલ્ય ગ્રંથો સુયોગ્ય વિદ્વાનોદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવે અને એમાંના જ્ઞાન-ધનનો લાભ સહુ કોઈ મેળવે એવી વિશિષ્ટ યોજનાની આવશ્યકતા લાંબે વખતે પણ સમજાઈ, એ દિશા તરફ થોડા પ્રયત્નો થયા છે—એ જાણી આપણને કેટલેક અંશે સંતોષ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ-સૂચીની તા. ૧-૯-'૨૨ની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૩-૧૪)માં ત્યાંના મુખ્ય ભંડારોનો પરિચય કરાવ્યા પછી થોડા શબ્દો લખવાની મારા અંતઃકરણે મને પ્રેરણા કરી હતી, એથી ત્યાં આવા આશયનું સૂચન કર્યું હતું કે—

"એવી રીતે પુસ્તકો લખાવવા માટે અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે ઉપદેશ આપીને ભંડારને પુષ્ટ કરતા જિનભદ્રસૂરિ મહાશયે, તથા તેમના ઉપદેશને અનુસરી પોતાના દ્રવ્યના વ્યય વડે પુસ્તકો લખાવીને અને સંગ્રહ કરીને સમર્પણ કરનારા ધરણ વગેરે ગૃહસ્થોએ સાહિત્ય-સમુપાસકોના સમાજને અત્યંત અનુગૃહીત-ઉપકૃત કરેલ છે—એ વિષયમાં શું કહેવાનું હોય? પરંતુ તેવા પ્રકારનાં અલભ્ય અને દુર્લભ પુસ્તકરત્નોના ભંડારને હાલમાં કારાગાર(કેદખાના) જેવો કરાતો સાંભળીને, અથવા મહાપુરુષોના ઉદ્‌ગારરૂપ અગણિત ગુણ-ગણથી ભરપૂર એવા તે ગ્રંથોની દુર્દૈવના વશથી, કાલ-ક્રમથી, અસાવધાનતાથી અને જંતુઓદ્વારા થયેલી જીર્ણ, વિશીર્ણ અને લુપ્તપ્રાય સ્થિતિને સાંભળતા કયા સહૃદયોને ખેદ નહિ થાય? સંગ્રહ કરનારાઓના ઉદાર આશયને ન સમજતા દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વગેરેને ન અનુસરતાં, પોતે જાતે તે ગ્રંથનો ઉપયોગ ન કરી શકતા અને બીજાઓને તેનો ઉપયોગ ન કરવા દેતા,

ઉપર કહેલી ખરાબ હાલતને જોતા છતાં પણ ભંડારના રક્ષકદ્વારા થઈ રહેલી અસહ્ય ગજ-નિમીલિકા(આંખમીંચામણી—બેદરકારી) કયા સહૃદય સજ્જનને દુઃખ નહિ ઉપજાવે ? આથી હવે પછી આપણે એવી આશા રાખીએ કે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને પ્રકાશન કરવાના પ્રસંગે પ્રશસ્ત પદ્ધતિથી પ્રાચીન ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરનારી વિશ્વાસપાત્ર સંસ્થાને આદર્શ પુસ્તક મોકલવા—આપવા સંબંધમાં એમને પ્રશસ્ત મતિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. ”

મારો એ અવાજ સંભળાયો હોય તેમ તે પછી ત્રીજે વર્ષે-સંવત્ ૧૯૮૨માં ઉપર્યુક્ત ખરતરગચ્છના જિનભદ્રસૂરિના વંશજ જિનકૃપાચંદ્રસૂરિએ ઉત્સાહી શિષ્ય-પરિવાર સાથે જેસલમેરમાં સ્થિરતા કરી તે ભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, કેટલાક ગ્રંથોની નકલો કરાવી પ્રકાશમાં મુકાવવા યોજના કરી. એ રીતે ધન્ય—શાલિભદ્રચરિત્ર, દ્વાદશકુલક—વિવરણ વગેરે ગ્રંથો પાછળથી પ્રકાશિત થયા છે.

એ સમય દરમ્યાન ગાયકવાડ—પ્રાચ્યગ્રંથમાલામાં શ્રીજિનદત્તસૂરિના ૩ ગ્રંથો : ૧ ચર્ચરી, ૨ ઉપદેશરસાયન અને ૩ કાલસ્વરૂપકુલક—અપભ્રંશકાવ્યત્રયી નામથી અમારીદ્વારા સંશોધિત થઈ રહ્યા હતા; તેની ભૂમિકા માટે ઉપયોગી પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથાનો ૧૮ દેશી ભાષાવાળો અને બીજો અપભ્રંશાદિ ઉલ્લેખ, તથા પટ્ટાવલી—છપ્પય ૮ (જિનદત્ત-સૂરિ—સ્તુતિ), તથા જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ આદિનાં ચિત્રોવાળી પ્રાચીન કાષ્ઠ—પટ્ટિકા ફોટા માટે મેળવવા મેં તેઓશ્રી સાથે પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, તેમણે એ સંબંધમાં મને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. એનો નિર્દેશ મેં તે ગ્રંથની તા. ૨૪-૧૨-’૨૬ની ભૂમિકાના અંતમાં (પૃ. ૧૧૭માં) કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત જિનકૃપાચંદ્રસૂરિનું જેસલમેરનું ચોમાસું પૂરું થાય અને એમનો ત્યાંથી વિહાર થાય તે પહેલાં પ્રાચીનગ્રંથ—ભંડાર—રક્ષક

પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજી** મહારાજજી, તથા તેમના ઉત્સાહી વિદ્વાન શિષ્ય–પ્રશિષ્ય મુનિરાજ **ચતુરવિજયજી** અને મુનિરાજ **પુણ્ય-વિજયજી**એ વઢવાણ શહેરથી જેસલમેર પૂર્વોક્ત સૂરિજી સાથે પત્ર–વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો અને ત્યાંની મહત્ત્વની પોથીઓની ફોટો–કોપી ઉતરાવવાની યોજના તેમણે ઘડી કાઢી હતી. એ કાર્યમાં ઉચિત સહાયતા કરવા, હક્કરજા લઈને પણ જેસલમેર જવા મને આગ્રહ–પૂર્વક તેઓએ પ્રેરણા કરી હતી. એથી એમના વચનને માન આપી વડોદરાથી હું જેસલમેર જવા તૈયાર થયો અને સં. ૧૯૮૩ના માર્ગશીર્ષમાસની અસહ્ય ઠંડીમાં વઢવાણ શહેરમાં પ્રવર્તકજી—આદિને મળી, તેમનો શુભ આશીર્વાદ મેળવી, અમદાવાદથી ભાવનગરી ફોટોગ્રાફર શા. મગનલાલ હરજીવનદાસ અને તેમના મદદનીશો સાથે હું જેસલમેર પહોંચ્યો હતો. બાહડમેર સ્ટેશનથી અમને ઠેકેદારનો મોટર–ખટારો મળી ગયો હતો. ત્યાં અમે જિનકૃપાચંદ્રસૂરિજીને તથા ઉ. સુખસાગરજી આદિને મળ્યા હતા. કિલ્લાનો એ ભંડાર જોવામાં અને ફોટો–કોપી માટે નક્કી કરેલી ૧૨ પોથીઓ ત્યાંથી બડા ઉપાશ્રયમાં લાવવા વગેરેમાં તેઓએ અમને અનુકૂલતા કરી આપી હતી. તે પછી દશેક દિવસ પછી તેમનો વિહાર હતો. એથી છેલ્લે એક વાર ફરી એ ભંડાર જોવાની અને અમુક પોથીઓ–ગ્રંથો સંબંધમાં કેટલીક શંકાઓ દૂર કરવાની અપેક્ષા હતી, પરંતુ ત્યાંના કાર્યવાહકોએ બહાનું કાઢી બીજી વાર ભંડાર અમને દર્શાવ્યો ન હતો. એ પ્રયત્ન સફલ ન થવાથી ઉ. સુખસાગરજી આદિને પણ લાગી આવ્યું હતું, પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો. એ પછી બીજે દિવસે એમનો વિહાર થયો હતો.

જેસલમેરમાં અમે ૧ મહિનો રોકાયા હતા, તે દરમ્યાન મોટી સાઈઝની ૨૩૬ પ્લેટો પર નીચે જણાવેલા ૧૨ ગ્રંથોની પૂરી ફોટો–કોપી ઊતરાવી હતી. મારો વિચાર એમાંની કેટલીક પોથી પરની કાષ્ઠ–પટ્ટિકાઓ પર રંગીન આલેખેલાં મનોહર ચિત્રોની ફોટો–કોપી લેવરાવવાનો થયો

હતો અને એ પ્રયત્ન કરાવી જોયો, પરંતુ તેમાં બરાબર સફલતા ન મળી, કારણ કે ફોટોગ્રાફર પાસે રંગીન ચિત્રોના સારા ફોટા આવે તેવું સાધન ન હતું અને અન્ય સ્થળેથી તાત્કાલિક ત્યાં લાવી શકાય તેમ ન હતું. એથી જેવા આવ્યા તેવા ચિત્રોના અસ્પષ્ટ ફોટાઓ લેવરાવ્યા હતા.

તે સમયે (સંવત્ ૧૯૮૩માં) નીચે જણાવેલા ગ્રંથોના પૂરા ફોટા લેવરાવ્યા હતા.—

(૧) કુવલયમાલાકથા (પ્રાકૃત) દાક્ષિણ્યચિહ્ન–ઉદ્દ્યોતનાચાર્ય.
(૨) વિલાસવતીકથા (અપભ્રંશ)–સાધારણ (સિદ્ધસેનસૂરિ)
(૩) દ્રવ્યાલંકારટીકા–પં. રામચંદ્ર, ગુણચંદ્ર.
(૪) ન્યાયબિંદુટીકા–ટિપ્પન–મલ્લવાદી.
(૫) કર્મપ્રકૃતિચૂર્ણિ–વિશેષવૃત્તિ–મુનિચંદ્રસૂરિ.
(૬) સર્વસિદ્ધાંતપ્રવેશ–જૈનાચાર્ય.
(૭) સર્વજ્ઞસિદ્ધિ–હરિભદ્રસૂરિ.
(૮) પ્રમાણમીમાંસા–હેમચંદ્રાચાર્ય.
(૯) અણુવ્વયવિહી (પ્રા. સાવગધમ્મ) }
(૧૦) સંયમાખ્યાનક } નં. ૨૮૦
(૧૧) ઉપદેશકુલક અને પ્રકીર્ણ }
(૧૨) હરિવંશ (પ્રા.)

—ત્યાંના તપાગચ્છના ઉપાશ્રયમાં રહેલી મહેશ્વરસૂરિકૃત પ્રા. પંચમી–માહાત્મ્યકથાની પ્રાચીન પોથી જે સં. ૧૦૦૯માં તાડપત્રો પર લખાયેલી હતી, જેના પરથી સં. ૧૬૫૧માં લખાયેલી પાટણ–ભંડારની પોથીમાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે અને તે પોથી પરથી મુનિરાજ શ્રીહંસ-વિજયજીએ કરાવેલી નકલમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ સ્વ. દલાલે

તે પોથીને સં. ૧૧૦૯માં લખેલી નોંધી છે, તેવી એક હજાર વર્ષ જેટલી પ્રાચીન પોથીની અથવા તેના છેલ્લા પત્રની ફોટો-કોપી ઊતરાવવા, તે પોથી મેળવવા મેં તે ભંડારના ટ્રસ્ટી પાસે લગભગ ત્રીશ ધક્કા ખાધા હશે, પરંતુ કંઈ કંઈ બહાનું કાઢી છેવટ સુધી તેમણે તે પોથી અમને દર્શાવી ન હતી. હવે સિંઘી-જૈનગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલા તે ગ્રંથમાં તે પોથીના અંતિમ પત્રનો (સં. ૧૧૦૯ ઉલ્લેખવાળો) ફોટો પ્રકટ થઈ ગયેલ છે.

એ જ સમયમાં પુરાતત્ત્વપ્રેમી બાબુ પૂરણચંદ્રજી નાહર સહકાર્યકરો સાથે જેસલમેર આવી ત્યાંના જૈનમંદિરોના તથા શિલાલેખોના ફોટાઓ વગેરે લઈ ગયા હતા, જે સંવત્ ૧૯૮૫માં જૈનલેખસંગ્રહ(તૃતીય ખંડ) "જૈસલમેર' નામથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. અમે જેસલમેર-ભાંડાગારીય-ગ્રંથસૂચીના પરિશિષ્ટમાં મુખ્ય શિલાલેખો પ્રકાશિત કર્યા હતા, તેનું તેઓએ ત્યાં સ્મરણ કર્યું છે.

બીજો એક પ્રયત્ન ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષો વીત્યા પછી થયો. સંવત્ ૧૯૯૮માં ખરતરગચ્છના પૂર્વોક્ત જિનભદ્રસૂરિના એક અન્ય વંશજ શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિજીએ પણ જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધાર માટે શક્ય પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં તેમણે કેટલાક ઉપયોગી ગ્રંથોની નકલો કરાવી. સામાન્ય લેખકોદ્વારા કરાવાતી નકલો સંતોષકારક થતી નથી અને સુયોગ્ય વિદ્વાન લેખકો-પ્રાચીન પોથીઓ પરથી શુદ્ધ નકલ કરનારાઓ મળી શકતા નથી-એવો સાધારણ અનુભવ છે. લહિયાઓના અક્ષરો સારા જોવાય છે, પરંતુ અનુભવે જણાયું છે કે તેમના લખાણમાં અશુદ્ધિઓ ભારોભાર હોય છે; જે વિદ્વાનો વાંચે ત્યારે જણાય.

એ સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજી પોતાની ચુંટેલી ચુનંદા સાક્ષર-મંડલી સાથે જેસલમેર જઈ આવ્યા અને સદ્ગત ઉત્સાહી

શ્રીમાન બહાદૂરસિંહજી સિંઘીના પ્રોત્સાહનથી, તથા બીજી કેટલીક અનુકૂલતાથી ત્યાં પાંચ મહિના સુધી રોકાઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી આવ્યા. જરૂરી ગ્રંથોની નકલો–નોંધો લઈ આવ્યા અને ઉપયોગી ઐતિહાસિક ફોટાઓ પણ ઊતરાવી આવ્યા. તે સંબંધમાં તેમણે વિસ્તૃત વિવરણ ભારતીયવિદ્યા–નિબંધ–સંગ્રહમાં સ્વ. બાબુ શ્રી. બહાદૂરસિંહજી સિંઘી–સ્મૃતિ ગ્રંથમાં તા. ૭–૭–'૪૫ના પ્રકાશિત કરેલું છે, એથી જાણી શકાય છે.

જેસલમેર–જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા પ્રાચીન છંદઃશાસ્ત્રના ગ્રંથો હવે પ્રો. વેલણકરદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવેલા છે. ભૂષણભટ્ટના તનયે રચેલી પ્રાકૃત લીલાવઈકહા પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યે દ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘી–જૈનગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે અને કુવલયમાલાકથા જેવી પ્રાચીન પ્રાકૃત કથા હવે જલદી પ્રકાશમાં આવવાની સંભાવના છે. પ્રમાણમીમાંસાનું નવીન સંસ્કરણ પં. સુખલાલજીદ્વારા, તથા શાંત્યાચાર્યની ન્યાયાવતાર–વાર્તિકવૃત્તિ પં. દલસુખ માલવણીયાદ્વારા સંપાદિત થઈ સિંઘીજૈનગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. સં. ૯૧૫ના ધર્મોપદેશમાલા–વિવરણ [સિંઘીજૈનગ્રંથમાલા (નં. ૨૮)માં પ્રકાશિત], જેવા જયસિંહસૂરિના પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથને સંપાદન કરવામાં મને જેસલમેર–જ્ઞાનભંડારની પણ ૧ પોથી ઉપયોગી થઈ હતી–એ મેં તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. સં. ૧૩૩૬માં જૈનવિદ્વાન્ સંગ્રામસિંહે રચેલા ઔક્તિક ગ્રંથ–બાલશિક્ષાનો વિસ્તૃત પરિચય મેં સં. ૧૯૮૨માં 'પુરાતત્ત્વ' માસિકમાં આપ્યો હતો. એ રીતે ત્યાંના મહત્ત્વના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો હવે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે–એ શુભ ઉદયની નિશાની છે.

હાલમાં જેસલમેર–જ્ઞાનભંડારના ઉદ્ધારનું કાર્ય લગભગ સવા વર્ષથી વિશિષ્ટ રીતે ચાલી રહેલું છે, એ જૈનસમાજમાં અને અન્યત્ર પણ જાણીતું છે, પ્રાચીન ગ્રંથ–ભંડારોના પરમ અનુભવી વિદ્વદ્વર્ય મુનિરાજ

યોજનપ્રમાણનો) જોયો. ત્યાર પછી તે બધા સાંયાત્રિકો—દરિયાઈ મુસાફરો બોલ્યા કે—'અત્યંત મોટો મચ્છ છે.' પરંતુ સત્ય(વણિક)-નો ભાઈ કહેવા લાગ્યો કે—'આ મોટો દ્વીપ (બેટ) છે.'

એવી રીતે પરસ્પર વિવાદ કરતાં સત્યના ભાઈએ સ્પર્ધાથી સર્વસ્વ (સર્વ ભાંડ-માલ મીલકત) દ્વારા દ્યૂત-જૂગારની શરત કરી. સત્યે પ્રતિષેધ કરવા છતાં હઠથી તેના ભાઈએ હોડ કરી.

'સમુદ્રમાં પાણી ઉપર જોવામાં આવેલ મોટો મચ્છ છે કે બેટ છે?' તેની પરીક્ષા માટે વહાણ ચલાવનારા ખલાસીઓએ તે(મચ્છ)ની પીઠ પર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. પીઠ તપવાથી તે મોટા મચ્છે પાણીમાં ડૂબકી મારી. અનુક્રમે તે દરિયાઈ વહાણવટીઓ કાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પોતાને ઘરે પહોંચતાં પ્રતિપક્ષીઓએ સત્યના ભાઈ પાસે શરત પ્રમાણે સર્વસ્વની માગણી કરી. તેણે ઇન્કાર કરતાં તેમનો રાજ-કુલ (ન્યાયકોર્ટ)માં વિવાદ થયો. રાજાએ પૂછ્યું કે 'આ(કેસ)માં સાક્ષી કોણ છે?' પ્રતિપક્ષીએ જણાવ્યું કે—'મહારાજ! આનો જ ભાઈ, અને અન્ય વણિકો સાક્ષીઓ છે.' 'ભાઈ ભાઈને મળેલો હોય, એથી એવા પ્રયોજનમાં તેનો સાક્ષી તરીકે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી.' એવા વિચારથી રાજાએ નગરના પ્રધાન શેઠનો સત્કાર કરી બીજી રીતે પરીક્ષા કરી. નગરશેઠે સત્યને એકાંતમાં પૂછ્યું, તેણે જે પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે કહ્યું. શેઠ પાસેથી વિવાદનું સ્વરૂપ જાણી રાજાએ સર્વસ્વ પ્રતિવાદીને આપ્યું. રાજાએ વિસ્મય અને હર્ષથી સત્ય(સત્યવાદી સત્ય-નામના) વણિકનો સત્કાર કરી તેને મોટા શ્રેષ્ઠિપદપર યોગ્યતા(નગર-શેઠ-પદવી)આપી કે—'આને ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન-પર્યન્ત પાળો.' 'સત્યે આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું' કે 'ભાઈના સ્નેહની ઉપેક્ષા કરી તે સત્ય-વ્રતમાં દઢ રહ્યો' એવો વિચાર કરી ખુશી થઈ પ્રતિવાદીએ તેના ભાઈનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું.

[૧૪]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[સંવત્ ૧૯૯૪ આશ્વિનથી સંવત્ ૧૯૯૬ માઘ સુધી વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકમાં લે. ૧થી ૧૩માં પ્રકાશિત]

પુણ્યશ્લોક શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડની** હીરકમહોત્સવથી વિખ્યાત થયેલી વર્તમાન રાજધાની વડોદરા(વટપદ્ર)ના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા ઉલ્લેખો યથાયોગ્ય સંશોધિત થઈ અદ્યાવધિ પ્રકાશમાં આવ્યા જણાતા નથી; એથી એ દિશામાં અન્વેષણ કરવામાં મારો આ પ્રયત્ન પુરાતત્ત્વ-પ્રેમીઓને અને ઇતિહાસ-રસિક સાક્ષરોને અમુક અંશે ઉપયોગી પ્રેરણા આપનાર થશે તથા કેટલેક અંશે આ વિષયની ન્યૂનતા દૂર કરશે–એવી આશા છે.

મુખ્યતયા જૈન–સાહિત્યના અવલોકનમાંથી શોધ–ખોળ કરી પરિશ્રમથી સંગૃહીત કરેલાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી-ભાષાનાં પ્રામાણિક અવતરણો અહીં દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ઇતર વિશ્વસનીય પ્રમાણોને ઉદ્ધૃત કરવામાં ઉપેક્ષા જણાશે નહિ.

વિદ્વાનો જો પ્રોત્સાહિત થઈ આ દિશામાં પરિશ્રમ કરે, તો અનેક ગામ–નગરોના જ નહિ, ગૂજરાતના જ નહિ, ક્રમશઃ સમસ્ત **ભારતવર્ષના**–સ્વદેશના પ્રામાણિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવવાનું પ્રશસ્ત કાર્ય બજાવી શકે અને ભૂતકાલીન ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવી વર્તમાન કાલમાં વિશિષ્ટતાથી વર્તવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારે આપી શકે.

આજથી બારસો વર્ષો પહેલાં

સાચો વાણિયો

પ્રાચીન જૈન ગ્રંથકારો જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં જણાવે છે અને ૧૪૪૪ પ્રકરણોના રચનાર તરીકે-મહાસમર્થ પ્રામાણિક બહુશ્રુત વિદ્વાન્ ગ્રંથકાર તરીકે જેમની સુપ્રસિદ્ધિ છે; તથા શકકાલ ૭૦૦ = વિ. સં. ૮૩૫માં દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પણ પ્રા. કુવલયમાલા-કથામાં જેમનું સ્મરણ કર્યું છે; તે યાકિનીમહત્તરા-ધર્મપુત્ર વિરહાંક તરીકે પ્રખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદ નામના પ્રાકૃતગ્રંથ(ગાથા ૫૧૬થી ૫૨૦)માં [1]वडवद्द(वटपद्र)ના સત્યવાદી સત્ય નામના શ્રાવક વણિક્-સુતની જાણવા લાયક સત્ય ઘટના સૂચવી છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશપદની ટીકા વિ. સં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાનસૂરિએ રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી તાડ-પત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમાં છે, જેનો પરિચય અમે જેસલમેર-ભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૬-૭; અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)માં કરાવ્યો છે. આ ટીકાની પ્રતિની એક નકલ વિ. સં. ૧૯૫૧માં મુનિરાજ હંસવિજયજીએ લખાવી હતી, જે વડોદરાના આ૦ જૈનજ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

આ વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ વગેરે પરિવાર સાથે ગૂજરાત-માં-અણહિલવાડ પાટણમાં સોલંકી દુર્લભરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૭૭)માં પધાર્યા હતા. ત્યાં રાજસભામાં ચૈત્ય-વાસીઓ સાથેના વાદમાં તેમના વિદ્વાન્ શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. 'જૈનમુનિઓએ ચૈત્યોમાં વાસ ન કરતાં અન્યત્ર વસતિમાં વાસ (અમુક કાલ) અને અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો જોઈએ'-

---

१ "वडवद्दे सच्चो खलु, वणियसुओ सावगो त्ति विक्खाओ।
भाइसमं पारसकूलं, गंतुं आगच्छमाणाणं ॥ × × × ॥"

[૧૪]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[સંવત્ ૧૯૯૪ આશ્વિનથી સંવત્ ૧૯૯૬ માઘ સુધી વડોદરાના 'સુવાસ' માસિકમાં લે. ૧થી ૧૩માં પ્રકાશિત]

પુણ્યશ્લોક શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડની** હીરકમહોત્સવથી વિખ્યાત થયેલી વર્તમાન રાજધાની વડોદરા(વટપદ્ર)ના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા ઉલ્લેખો યથાયોગ્ય સંશોધિત થઈ અદ્યાવધિ પ્રકાશમાં આવ્યા જણાતા નથી; એથી એ દિશામાં અન્વેષણ કરવામાં મારો આ પ્રયત્ન પુરાતત્ત્વ-પ્રેમીઓને અને ઇતિહાસ-રસિક સાક્ષરોને અમુક અંશે ઉપયોગી પ્રેરણા આપનાર થશે તથા કેટલેક અંશે આ વિષયની ન્યૂનતા દૂર કરશે-એવી આશા છે.

મુખ્યતયા જૈન-સાહિત્યના અવલોકનમાંથી શોધ-ખોળ કરી પરિશ્રમથી સંગૃહીત કરેલાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી-ભાષાનાં પ્રામાણિક અવતરણો અહીં દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ઈતર વિશ્વસનીય પ્રમાણોને ઉદ્ધૃત કરવામાં ઉપેક્ષા જણાશે નહિ.

વિદ્વાનો જો પ્રોત્સાહિત થઈ આ દિશામાં પરિશ્રમ કરે, તો અનેક ગામ-નગરોના જ નહિ, ગૂજરાતના જ નહિ, ક્રમશઃ સમસ્ત ભારતવર્ષના-સ્વદેશના પ્રામાણિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મુકાવવાનું પ્રશસ્ત કાર્ય બજાવી શકે અને ભૂતકાલીન ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવી વર્તમાન કાલમાં વિશિષ્ટતાથી વર્તવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારે આપી શકે.

આજથી બારસો વર્ષો પહેલાં

સાચો વાણિયો

પ્રાચીન જૈન ગ્રંથકારો જેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૫૮૫માં મનાય છે અને ૧૪૪૪ પ્રકરણોના રચનાર તરીકે-મધ્યસ્થ પ્રામાણિક બહુશ્રુત વિદ્વાન્ ગ્રંથકાર તરીકે જેમની સુપ્રસિદ્ધિ છે; તથા શકકાલ ૭૦૦ = વિ. સં. ૮૩૫માં દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્દ્યોતનાચાર્યે પણ પ્રા. કુવલયમાલા-કથામાં જેમનું સ્મરણ કર્યું છે; તે યાકિનીમહત્તરા-ધર્મપુત્ર વિરહાંક તરીકે પ્રખ્યાત હરિભદ્રસૂરિએ ઉપદેશપદ નામના પ્રાકૃતગ્રંથ(ગાથા ૫૧૬થી ૫૨૦)માં [1]वडवद्द(वटपद्र)ના સત્યવાદી સત્ય નામના શ્રાવક વણિક-સુતની જાણવા લાયક સત્ય ઘટના સૂચવી છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશપદની ટીકા વિ. સં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાનસૂરિએ રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી તાડ-પત્રીય પ્રતિ જેસલમેરના કિલ્લાના બડાભંડારમાં છે, જેનો પરિચય અમે જેસલમેર-ભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૨૧, પૃ. ૬-૭; અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૭)માં કરાવ્યો છે. આ ટીકાની પ્રતિની એક નકલ વિ. સં. ૧૯૫૧માં મુનિરાજ હંસવિજયજીએ લખાવી હતી, જે વડોદરાના આ૦ જૈનજ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

આ વર્ધમાનસૂરિ, જિનેશ્વરસૂરિ વગેરે પરિવાર સાથે ગૂજરાત-માં-અણહિલવાડ પાટણમાં સોલંકી દુર્લભરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૦૬૫થી ૭૭)માં પધાર્યા હતા. ત્યાં રાજસભામાં ચૈત્ય-વાસીઓ સાથેના વાદમાં તેમના વિદ્વાન શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. 'જૈનમુનિઓએ ચૈત્યોમાં વાસ ન કરતાં અન્યત્ર વસતિમાં વાસ (અમુક કાલ) અને અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો જોઈએ'-

---

१ "वडवद्दे सच्चो खलु, वणियसुओ सावगो त्ति विक्खाओ।
माइसमं पारसउलं, गंतुं आगच्छमाणाणं ॥ × × ×॥"

એમ યુક્તિ-પ્રમાણોથી ઉચિત ઠરાવ્યું હતું. જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રો-નવ અંગસૂત્રો વગેરે પર વૃત્તિ રચનાર અભયદેવસૂરિએ પોતાનો પરિચય ઉપર્યુક્ત વર્ધમાનસૂરિના પ્રશિષ્ય તરીકે અને એ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે કરાવ્યો છે.

આ જ ઉપદેશપદની બીજી ટીકા વિ. સં. ૧૧૭૪માં મુનિચંદ્રસૂરિએ કરી હતી, તે અહીંની મુક્તિકમલ જૈન-મોહનમાલામાં પ્રકટ થયેલી છે.

સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સભામાં વિ. સં. ૧૧૮૧માં દિગમ્બર વાદી કુમુદચંદ્રને પરાસ્ત કરી જયવાદ મેળવનાર વાદી દેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ-ઉપર્યુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસ-પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા શોક-ગર્ભિત ઉદ્‌ગારો ઉપલબ્ધ થાય છે; એ દ્વારા જણાય છે કે-મુનિચંદ્રસૂરિનો જન્મ-મહોત્સવ ઉજવવાનું માન દર્ભનગરી-(ડભોઈ, વડોદરા રાજ્ય)ને મળ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૭૮માં કા. વ. ૫ને દિવસે એ સૂરિ-રત્ન અદૃશ્ય થયું હતું.

વર્ધમાનસૂરિએ ઉપદેશપદની ટીકામાં વડવદ્દવાણી ગાથાની વ્યાખ્યામાં 'वटपद्रे नगरे सत्यनामा वणिक्सुतोऽभूत्, स च लोके श्रावक इति प्रसिद्धः।' જણાવ્યું છે.

મુનિચંદ્રસૂરિએ 'वटपद्रके वटपद्रकाभिधाने स्थाने' આવા શબ્દો-દ્વારા આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની ઉપર્યુક્ત ગાથાઓમાં સૂચવ્યું છે કે-પ્રા. वडवद्द = સં. वटपद्र **નગરમાં** અથવા वटपद्रक નામના **સ્થાનમાં** સત્ય નામનો વણિક્-સુત હતો, તે લોકમાં શ્રાવક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. એક વખતે તે, ભાઈ સાથે **પારસકૂલ**(પર્શિયા)-સમુદ્રના પરતીરે જઈને આવતો હતો. ત્યારે સમુદ્ર-માર્ગે આવતાં બીજા વહાણવટી વણિકો સાથે તેઓએ પાણી પર રહેલો તિમિંગિલ-મચ્છ(કેટલાય

યોજનપ્રમાણનો) જોયો. ત્યાર પછી તે બધા સાંયાત્રિકો-દરિયાઈ મુસાફરો બોલ્યા કે-' અત્યંત મોટો મચ્છ છે. ' પરંતુ સત્ય(વણિક)-નો ભાઈ કહેવા લાગ્યો કે-' આ મોટો દ્વીપ (બેટ) છે. '

એવી રીતે પરસ્પર વિવાદ કરતાં સત્યના ભાઈએ સ્પર્ધાથી સર્વસ્વ (સર્વ ભાંડ-માલ મીલકત) દ્વારા દ્યૂત-જૂગારની શરત કરી. સત્યે પ્રતિષેધ કરવા છતાં હઠથી તેના ભાઈએ હોડ કરી.

' સમુદ્રમાં પાણી ઉપર જોવામાં આવેલ મોટો મચ્છ છે કે બેટ છે ? ' તેની પરીક્ષા માટે વહાણ ચલાવનારા ખલાસીઓએ તે(મચ્છ)ની પીઠ પર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. પીઠ તપવાથી તે મોટા મચ્છે પાણીમાં ડૂબકી મારી. અનુક્રમે તે દરિયાઈ વહાણવટીઓ કાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પોતાને ઘરે પહોંચતાં પ્રતિપક્ષીઓએ સત્યના ભાઈ પાસે શરત પ્રમાણે સર્વસ્વની માગણી કરી. તેણે ઇન્કાર કરતાં તેમના રાજ-કુલ (ન્યાયકોર્ટ)માં વિવાદ થયો. રાજાએ પૂછ્યું કે ' આ(કેસ)માં સાક્ષી કોણ છે ? ' પ્રતિપક્ષીએ જણાવ્યું કે-' મહારાજ ! આનો જ ભાઈ, અને અન્ય વણિકો સાક્ષીઓ છે. ' ' ભાઈ ભાઈને મળેલો હોય, એથી એવા પ્રયોજનમાં તેનો સાક્ષી તરીકે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. ' એવા વિચારથી રાજાએ નગરના પ્રધાન શેઠનો સત્કાર કરી બીજી રીતે પરીક્ષા કરી. નગરશેઠે સત્યને એકાંતમાં પૂછ્યું, તેણે જે પ્રમાણે બન્યું હતું, તે પ્રમાણે કહ્યું. શેઠ પાસેથી વિવાદનું સ્વરૂપ જાણી રાજાએ સર્વસ્વ પ્રતિવાદીને આપ્યું. રાજાએ વિસ્મય અને હર્ષથી સત્ય(સત્યવાદી સત્ય-નામના) વણિકનો સત્કાર કરી તેને મોટા શ્રેષ્ઠિપદપર યોગ્યતા(નગર-શેઠ-પદવી)આપી કે-' આને ઇચ્છા પ્રમાણે જીવન-પર્યન્ત પાળો. ' ' સત્યે આ દુષ્કર કાર્ય કર્યું કે ' ભાઈના સ્નેહની ઉપેક્ષા કરી તે સત્ય-વ્રતમાં દૃઢ રહ્યો ' એવો વિચાર કરી ખુશી થઈ પ્રતિવાદીએ તેના ભાઈનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું.

વિક્રમની નવમી સદીમાં

લાટેશ્વર કર્કરાજના દાનમાં

સમસ્ત મહાશબ્દો(મોટાં બિરૂદો) મેળવનાર, મહાસામંતોના અધિપતિ, **સુવર્ણવર્ષ** નામાંકિત **રાષ્ટ્રકૂટવંશી લાટેશ્વર કર્કરાજે સિદ્ધશમી** આવાસથી શકનૃપ સં. ૭૩૪ = વિ. સં. ૮૬૯માં વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે આ **વડપદ્રક** ગામને દાનમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ વિસ્તૃત તામ્રપત્રોમાં છે. જ. **બે**. એ. સો. વૉ. ૮, પૃ. ૨૯૪માં તથા ઇંડિયન ઍન્ટિકવરી વૉ. ૧૨, પૃ. ૧૫૬માં એ તામ્રપત્રની નકલ તથા તે પર વિવેચન ઇંગ્લીશમાં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રમાં આ **વડપદ્રકને અંકોટકના** પ્રાધાન્યવાળી ૮૪ ગામોની ચોરાશીમાં ગૌણ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે તથા તેમાં દર્શાવેલી ચતુઃસીમા (પૂર્વ તરફ **જંબુવાવિકા** ગામ, દક્ષિણ તરફ **મહાસેનક** તળાવ, પશ્ચિમ તરફ **અંકોટ્ટક**, તથા ઉત્તર તરફ **વગ્ઘાચ્છ** ગામ)નાં નામો વગેરે પર વિચાર કરતાં એ **વડપદ્રકને** વર્તમાન **વડોદરા** તરીકે માનવામાં આવે છે. પૂર્વના રાજાના પરીખદ્વારા પહેલાં **અંકોટકના** ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણને અપાયેલું આ **વડપદ્રક** ગામ, પાછળથી તેની સંમતિથી ઉપર્યુક્ત **લાટેશ્વર કર્કરાજે** માતા–પિતાના તથા પોતાના આ લોક અને પરલોકના પુણ્ય–યશની અભિવૃદ્ધિ માટે, **વલભી**(વળા, **સૌરાષ્ટ્ર**)થી નીકળીને આવી વસેલા ભટ્ટ **સોમાદિત્યના** પુત્ર ચાતુર્વિદ્ય, બ્રાહ્મણ **વટ[પુ]રવાસી ભાનુભટ્ટને** બ્રહ્મદાય તરીકે ધાર્મિક ક્રિયા–વૃદ્ધિ માટે આપ્યું હતું, તેમ તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે.

લાટેશ્વર ગોવિંદરાજના તામ્રપત્રમાં

શકનૃપકાલ સં. ૭૪૯ = વિ. સં. ૮૮૪માં વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે **રાષ્ટ્રકૂટવંશી** મહાસામંતાધિપતિ **પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજે ભરુકચ્છ**-(**ભરૂચ**)માં વસતાં **નર્મદા** નદીમાં સ્નાન કરી જે દાન કર્યું હતું, તે

સૂચવતાં તામ્રપત્રો ઇ. એ. વૉ. ૫, પૃ. ૧૪૪થી ૧૫૨માં અંગ્રેજી વિવેચન સાથે પ્રકટ થયેલાં છે. તે પરથી જણાય છે કે માત-પિતાના અને પોતાના આ લોક તથા પરલોકના ફલની પ્રાપ્તિ માટે, ધર્મ અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે કાપિકા(કાવી)ના અન્તર્વિનિર્ગત કોટિપુ[ર]માંના જયાદિત્ય નામના ભગવાન્ સૂર્યને ખંડિત-સ્ફુટિતના સંસ્કાર માટે, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય માટે ઉપર્યુક્ત ગોવિંદરાજ તરફથી થૂર્ણુવિનામનું ગામ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની ચોતરફનાં ગામો સૂચવ્યાં છે, તેમાં તેની પૂર્વે **वटपद्रक**, દક્ષિણ તરફ જંબાપુ ગામ, પશ્ચિમ તરફ...મંગન કાલીવર ગામ અને ઉત્તર તરફ રોહણગાડ ગામ હોવાનું જણાવ્યું છે. આમાંના વટપદ્રકને ભાષાંતરમાં જંબૂસર તાલુકાના **વર્દલ** તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

વિક્રમની બારમી સદીમાં

જૈનવ્યાખ્યાકાર વીર ગણિની જન્મભૂમિ

વીરગણિ નામના વિદ્વાન્ જૈન મુનિએ વિ. સં. ૧૧૬૦માં **પિંડ-નિર્યુક્તિ** નામના જૈનાચાર ગ્રંથ પર ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણ **શિષ્યહિતા** નામની વૃત્તિ રચી હતી. તેના અંતમાં તેઓએ ૧૮ શ્લોકોની પ્રશસ્તિ-દ્વારા પોતાનો પરિચય કરાવતાં સૂચવ્યું છે કે-**લાટદેશના** તિલકરૂપ **વટપદ્રક** અને **વિશાલપુરમાં** રહેલા, ભિલ્લવા(મા)લ-ધર્કટજાતિરૂપી આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર જેવા નિર્મલ તથા તીર્થનાથોને અને મુનિઓને નમવામાં પ્રીતિવાળાં શ્રેષ્ઠી **વર્ધમાન** અને **શ્રમિતિના** એ પુત્ર હતા, જન્મોત્પત્તિ સમયે તેમનું નામ **વસંત** હતું. વિશુદ્ધ સાધુના ગુણોના ધામ, અને વસતિ-વિહારી **ચંદ્રગચ્છરૂપી** આકાશમાં ચંદ્ર જેવા, **સમુદ્ર-ઘોષ** એવા નામને સાચું પાડનારા સૂરિપાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પછી તેનું બીજું નામ **વીર** રાખવામાં આવ્યું હતું. સકલ વસતિ(ઉપા-શ્રયો)માં તિલક જેવા, **સરવાલક** ગચ્છમાં રહેલા શ્રેષ્ઠ વાચનાચાર્ય

અધીશ્વર ગણિ પાસે દીક્ષાનું પરિપાલન કરતાં તેમણે **વીર**ગણિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૬૦માં તેઓએ કર્કરોણિકા પાસે રહેલા દધિપદ્ર નામના શ્રેષ્ઠ ગામમાં પૂર્વોક્ત **પિંડનિર્યુક્તિ**ની વૃત્તિ રચી હતી[1] પૂર્વોક્ત **અધીશ્વર** ગણિના સદ્ગુણી વિદ્વાન્ ૩ શિષ્યો ૧ **મહેન્દ્રસૂરિ**, ૨ **પાર્શ્વદેવગણિ** અને ૩ **દેવચંદ્રગણિ**એ આહાર-પ્રદાન વગેરે અનુકૂલતા કરી એ વૃત્તિ રચવામાં તેમને સહાયતા પહોંચાડી હતી. ૧ **નેમિચંદ્રસૂરિ**, ૨ **જિનદત્તસૂરિ** વગેરે વિદ્વાન આચાર્યોએ **અણહિલ્લપાટક**પુર(પાટણ)માં આ વૃત્તિને વિશુદ્ધ કરી હતી.

પંચાશક વગેરે શાસ્ત્રો રચનારા **હરિભદ્રસૂરિ**એ પહેલાં આ(**પિંડનિર્યુક્તિ**)ની વિવૃતિ રચવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ સ્થાપનદોષ સુધી વિવૃતિ કર્યા પછી તેઓ દિવંગત થયા. પછી એ ઉપરની વિવૃતિ કોઈ **વીરા**ચાર્યે સમાપ્ત કરી હતી. તેમાં તેઓએ કેટલીક ગાથાઓને સુગમ વિચારી તેની વ્યાખ્યા કરી ન હતી અને જે ગાથાઓનું વિવરણ કર્યું

---

१ " **श्रीलाटदेशतिलक–श्रीवटपद्रक–विशालपुरगतयोः ।**
श्रीभिल्लमाल–धर्कटया(जा)तिव्योमेंदुनिर्मलयोः ॥ १ ॥
श्रेष्ठिवरवर्धमान–श्रमित्योस्तीर्थनाथ–मुनिनमने ।
रतयोर्वसंतनाम्ना, जन्मोत्पत्तिं समाश्रित्य ॥ २ ॥
प्रव्रज्याग्रहणं पुनराश्रित्य विशुद्धसाधुगुणधाम्नां ।
वसतिविहारिश्रीचंद्रगच्छगगनेंदुकल्पानां ॥ ३ ॥
सत्यापितनाम्नां श्रीसमुद्रघोषाभिधानसूरीणां ।
वीर इति प्राप्तापरनाम्नात्यंतं विमुग्धधिया ॥ ४ ॥
दीक्षायाः परिपालनमाश्रित्य तु सकलवसतितिलकानां ।
श्रीसरवालकगच्छस्थवाचनाचार्यवर्याणां ॥ ५ ॥
अधीश्वरगणिनाम्नां सुतेन संप्राप्त**वीरगणि**नाम्ना ।
एकादशशतोपरि षष्टिकसंवत्सरे.....॥ ६ ॥
दधिपद्रग्रामे कर्करोणिका–पार्श्ववर्तिनि प्रवरे ।
बोधानुसारतोऽकारि पिंडनिर्युक्तिवृत्तिरियं ॥ ७ ॥ "

—ડૉ. કીલહોર્નનો રિપોર્ટ ૧૮૮૦–૮૧, પૃ. ૨૮

હતું, તે થોડું કર્યું હતું; મંદબુદ્ધિવાળાઓને દૃષ્ટાંત વિચારીને ને સમસ્ત-ગાથાઓની વ્યક્ત વ્યાખ્યા માટે પ્રસ્તુત વીરગણિએ આ પ્રયાસ કર્યો હતો. એ સંબંધી પ્રારંભમાં જ આ વ્યાખ્યાકારે સૂચન કરેલું છે. આ પિંડનિર્યુક્તિ-વૃત્તિની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિ પહેલાં પાટણના જૈન-ભંડારમાં હતી, તે ડૉ. કીલહોર્નદ્વારા મુંબઈ સરકાર માટે ખરીદાઈ ડેક્કન કોલેજમાં (હાલ પૂનાના ભાંડારકર ઓ. રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં) રાખેલી છે. આ વૃત્તિના આદ્યન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ ડૉ. કીલહોર્નના સન્ ૧૮૮૧માં પ્રકટ થયેલા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૬થી ૨૯)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં લાટદેશાધિકારી સંતુક સચિવના સમયમાં લખાયેલા જૈનગ્રંથો

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમય (વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯)માં તેની આજ્ઞાથી તેના સુયોગ્ય અધિકારી **સંતુક** લાટદેશ-મંડલ પર અનુશાસન કરતા હતા; એમ તે સમયમાં લખાયેલાં તાડ-પત્રીય પુસ્તકોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આ **સંતુક**ના અધિકાર-સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૯માં ફાગણ-ચૈત્રમાં આ **વટપદ્રક**(વડોદરા)-માં **મોખદેવ** નામના લેખકે લખેલ **પંચવસ્તુક** અને કર્મસ્તવટીકા નામના જૈનગ્રન્થોની પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ થઈ છે.[૧] **પાટણ**ના જૈન-

---

૧ " संवत् [११७]९ फागुण वदि १२ रवौ समस्तराजावलीविराजितमहाराजाधिराज-श्रीमत्त्रिभुवनगंड-श्रीजयसिंघदेवक[ल्याण]विजयराज्ये तत्पादप्रसादावाप्त..... संतुकप्रतिपत्तौ लाटदेशमंडलमनुशासयतीत्येतस्मिन् [का]ले......मोखदेवेन पंचवस्तुकं लिखितमिति ॥ "

" संवत् ११७९ चैत्र वदि ७ भौमे श्रीमत् वटपद्रके मोखदेवेन पुस्तिका लिखितमिति ॥ "

—ડૉ. કીલહોર્નનો સન ૧૮૮૦-૮૧નો રિપોર્ટ, પૃ. ૨૫.

(ત્યાં **લાટદેશ**ને બદલે ललाटदेश જેવી કેટલીક અશુદ્ધિઓ પ્રકટ થઇ છે.)

ભંડારની આ તાડપત્ર પ્રતિયો ડૉ. કીલહૉર્નદ્વારા મુંબઈ સરકાર તરફથી ખરીદાઈ પૂના (ભાંડારકર ઓ. રિ. ઈ.)માં રાખવામાં આવી છે.

જૈન રથ-યાત્રા

ઉપર સૂચવેલા **સંતુક** (પ્રા. **સંતુય**) નામના સચિવે **ભદ્રેશ્વર-સૂરિ** નામના આચાર્યના ઉપદેશથી આ વડોદરામાં મોટા આડંબર-પૂર્વક ગૌરવવાળી રથ-યાત્રા કરી હતી. જૈનોમાં રથ-યાત્રા અને તીર્થ-યાત્રાને શ્રાવકોના એક વિશિષ્ટ કૃત્ય તરીકે સૂચવી છે. **દેવભદ્ર**(પ્રભ)સૂરિએ ૧૧,૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચેલા વિસ્તૃત પ્રાકૃત **શ્રેયાંસ-નાથ-ચરિત્રની** પ્રશસ્તિમાં [1]**वडउदय** અને વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૫માં રચેલી જંબૂદ્વીપસમાસ-ટીકાની પ્રશસ્તિમાં **वटपद्रक** નામના નિર્દેશદ્વારા વડોદરામાં થયેલી એ ભવ્ય જૈનરથ-યાત્રાનું સ્મરણ કર્યું છે.[2]

---

१ "अह सिरिभद्देसरसूरि-गणहरो आसि जस्स चरिएण।
लोउत्तरेण अज्ज वि, रोमंचिज्जंति अंगाइं ॥
जावज्जीवं एगंतरोववासिस्स [जस्स देसणया।]
सिरिउज्जयंततित्थं, सज्जणसचिवेण उद्धरियं ॥
जस्स य आएसेणं, संतुयसचिवेण सज्जणेणं व।
वडउदयंमि विहिया, सवित्थरा गरुय-**रहजत्ता** ॥"

[વિશેષ માટે જુઓ ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પાટણ-જૈન ભં. ડિ. કેટલૉગ-વૉ. ૧, પૃ. ૨૪૫]

२ "श्रीवर्धमानमुनिपतिरथ चन्द्रप्रभविभुस्तदनु जज्ञे।
भूयः श्रीभद्रसूरिः, सुरगुरुरिवानन्तसुरभिगुणः ॥
एकाहक्षपणेन पथ्यपि भुजि दीपोत्सवोत्सर्पणा,
यात्रा श्रीवटपद्रके रथशिरश्चूडामणेर्विश्रुता।
तीर्थस्योद्धृतिरुज्जयन्तवसतेः श्रीमज्जिनोपज्ञये-
त्येवं यस्य यशांसि दिक्षु विलसन्त्यद्यापि हि स्वेच्छया ॥"

—જંબૂદ્વીપસમાસટીકા—પ્રશસ્તિ શ્લો. ૭-૮ (તત્ત્વાર્થ-પરિશિષ્ટ કલકત્તા આવૃત્તિ).

આમાં જણાવેલા **ભદ્રેશ્વરસૂરિ** યાવજ્જીવ એકાંતે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી યશસ્વી હોઈ ઉગ્ર ચરિત્રથી લોક-માન્ય તથા રાજ-માન્ય હતા. **સિદ્ધરાજે સોરઠના** રા'ખેંગારને માર્યા પછી ત્યાંના અધિકારી તરીકે નીમેલા દંડનાયક **સજ્જન** સચિવે ઉજ્જયંત (ગિરનાર) તીર્થનો ઉદ્ધાર (વિ. સં. ૧૧૮૫માં) કરાવ્યો હતો; તેમાં પણ ઉપદેશ-પ્રેરણા આ જૈનાચાર્યની હતી-એમ તેમના વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના રચેલા ગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ **સંતુય** સચિવ વરણુગનો પુત્ર હતો અને તેણે **અભયદેવસૂરિ(મલધારી)**ના વચનથી **ભરુચમાં સમલિકા-વિહાર** નામના પ્રસિદ્ધ જૈનમંદિર પર સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા—એમ **સિદ્ધરાજના** સમકાલીન **લાટદેશની** મુદ્રાનું પાલન કરનાર રાજ-માન્ય **શ્રીચંદ્રસૂરિએ** વિ. સં. ૧૧૯૩માં **આસાવલ્લિપુરી (આશાવલ)**માં રહીને પૂર્ણ કરેલા અગિયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ વિસ્તૃત પ્રાકૃત **મુનિસુવ્રતચરિત્રની** પ્રશસ્તિમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે.[1]

સંતુય(ક)-સાંતૂ સંપત્કર

અહીં સૂચવેલ **સંતુય** સચિવ અને કવિ **બિલ્હણે** કર્ણસુંદરી નાટિકામાં જણાવેલ મહામાત્ય **સંપત્કર** એ બંને નામો એક વ્યક્તિનાં જણાય છે. જ્યારે **અણહિલ્લપાટક(પાટણ)**ના મુકુટમણિ-સમાન **શાંત્યુત્સવ**-દેવગૃહમાં મહામાત્ય **સંપત્કરે આદીશ્વર** ભગવાનના યાત્રા-મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો હતો, ત્યારે નવીન પ્રયોગ(નાટ્યરૂપક) જોવા સમુત્સુક સામંતજનો માટે કવિ **બિલ્હણે** કર્ણસુંદરી-નાટિકા રચી હતી-એમ ત્યાં સૂત્રધારદ્વારા પ્રકાશિત કર્યું છે.[2]

---

૧ "वरणगसुयं संतुयसचिवं भणिऊण भरुयच्छे।
सिरिसंवलियाविहारे, हेममया रोविया कलसा ॥"

—**પાટણ** જૈનભંડારોનું લિ. કે. (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬, પૃ. ૩૧૬, ગાથા ૧૦૨).

૨ "नन्वस्मिन् अणहिल्लपाटकमुकुटमणौ श्रीशान्त्युत्सवदेवगृहे भगवतो नाभेयस्य महामात्यसंपत्करप्रवर्तिते यात्रामहोत्सवे समुत्सुकः सामन्तजनः प्रत्यग्रप्रयोगदर्शनाय।"

ચૌલુક્ય ભીમદેવના તનય(કર્ણ તે સિદ્ધરાજના પિતા)ને કથા-નાયક તરીકે તથા વિદ્યાધરેન્દ્ર-તનયા(કર્ણસુંદરી)ને નાયિકા તરીકે દર્શાવતી અને તે બંનેના પરિણય પ્રસંગથી ગૂર્જરેશ્વરે ગર્જનકાધિરાજ (ગીજનીના પાતશાહ) પર મેળવેલ વિજય-સામ્રાજ્યને સૂચવતી એ નાટિકામાં મહામાત્ય **સંપત્કર**ની પ્રશસ્ત મતિની તથા તેની રાજકાર્ય-નિષ્ણાતાની, કર્તવ્યદક્ષતાની, રાજનીતિ-કુશલતાની અને સાવધાનતાભરી ઉચ્ચ પ્રકારની મંત્રશક્તિની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.[1]

લાટદેશ-મંડલનું અનુશાસન કરનાર ઉપર્યુક્ત **સંતુય(ક)** સચિવનો જ પાછળના ગ્રંથકારોએ **સાંતૂ** નામથી નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. વિ. સં. ૧૩૬૧માં **મેરુતુંગસૂરિએ વઢવાણ**માં રચેલા **પ્રબંધચિંતામણિ**માં, તથા **પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ**, **પ્રબંધકોશ**, **કુમારપાલ-પ્રબંધ-ચરિત્ર** વિગેરેમાં અનેક પ્રસંગોમાં મહામાત્ય **સાંતૂ**નું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પાટણમાં **સાંતૂ-વસહિકા** નામથી ઓળખાતું જૈનમંદિર એ મહામાત્યનું સ્મારક હતું, જ્યાં તેઓ રાજપાટિકાથી પાછા ફરતાં હાથીના હોદ્દા પર ચડી, દેવ-દર્શને આવતા હતા.

શિથિલાચારીને સદાચારી બનાવવામાં તેમની પ્રતિભા અદ્ભુત કામ કરતી અને તેથી તેવા વેષધારીઓને યુક્તિથી સદ્ધર્મમાં સ્થાપી તેઓ તેમના તાત્ત્વિક ગુરુ પણ થતા હતા.

---

૧ "अहो ! किमपि यौगन्धरायणप्रभृतिमहामात्यविजयिनोऽभ्यर्हिता मतिरमात्य-**संपत्करस्य**। तथा हि—
वात्सल्यं न वहत्यपत्यविषये, व्याक्षिप्यते न क्षणं,
दाक्षिण्येन समीहिते नववधूवर्गेऽपि धीराशयः।
निष्णातः कुटिले नयाध्वनि चरन्नाचारपूतः प्रभो-
र्दुःसाध्यानपि साधयत्यभिमतानर्थान् सुसाधानिव ॥ × ×"
—વિશેષ માટે જુઓ કર્ણસુંદરી નાટિકા (નિ. સા. કાવ્યમાલા).

મદનપાલ જેવા રાજ-સંબંધીને પણ અન્યાયકારી અયોગ્ય વર્તન ચલાવતાં શિક્ષા કરાવી શકતા હતા.

કર્ણદેવ-ગત થયા ત્યારે આઠ વરસના મુંડલા જયસિંહને ગુણશ્રેણિ પર ચડાવનાર (વિશેષ તાલીમ આપનાર) આ **સાંતૂ**મંત્રી હતા-એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

સોમેશ્વર દેવની યાત્રાએ જતાં સિદ્ધરાજે રાજધાની (પાટણ)ની રક્ષાનું જોખમી જવાબદારીવાળું કાર્ય, વિશ્વાસપાત્ર આ વડાપ્રધાનને સોંપ્યું હતું. છલાન્વેષી **માલવા**ના રાજા યશોવર્માએ એ તકનો લાભ લઈ **પાટણ**(ગૂર્જરાત)ને ઘેરી ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો હતો, પરંતુ અવસરજ્ઞ આ મહામાત્યે સમયોચિત યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પર-ચક્રને સ્વદેશમાં પેસતું અટકાવ્યું હતું. **માલવેશ્વર**દ્વારા અપાતી પ્રલોભનભરી મંત્રિમુદ્રાથી ન લલચાતાં ગૂર્જરેશ્વર તરફ તેઓએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી. દુર્જનોની ઉશ્કેરણી-ભંભેરણીથી કોપાયમાન થતા રાજાને શાંત કરવામાં પણ તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિજયવતી થઈ હતી.

ધારા-ભંગની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં તેની મતિ ઉપયોગી થઈ હતી. **માળવા** પર વિજય કરી સિદ્ધરાજ સ્વદેશમાં આવતા હતા, તે સમયે તે માર્ગને અપ્રતિમલ્લ (અત્યંત શૂરવીર) ભિલ્લોએ રોક્યો હતો. એ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવતાં **સાંતૂ**મંત્રી આ તરફથી દરેક ગામો અને નગરોમાંથી ઘોડાઓ ઉઘરાવીને તથા બળદો પર પલાણો મુકાવીને મોટું સૈન્ય મેળવી ભિલ્લોને ત્રાસ પમાડી સિદ્ધરાજને સુખેથી સ્વદેશમાં લઈ આવ્યા હતા.

સિદ્ધરાજના સર્વમુદ્રાધિકારી પાંચ હજાર ઘોડાઓના અધિપતિ એ **સાંતૂ**ની ધર્મનિષ્ઠતા, ઉદારતા અને ગુરુ-ભક્તિના પણ ઉલ્લેખો મળે છે. **દેવસૂરિ**(વાદી)ના ભક્ત તરીકે તેને ઓળખાવવામાં આવેલ

છે. **સાંતૂ**મંત્રીએ **પાટણ**માં ૮૪,૦૦૦ ચોરાશી હજાર ટંકોના વ્યયથી રાજ-મહાલય જેવો અપૂર્વ આવાસ કરાવ્યા પછી ગુરુજીને દર્શાવતાં અને 'આવાસ કેવો છે?' એવું પૂછતાં તેમના શિષ્ય **માણિક**યે કહ્યું કે–'જો પૌષધશાલા થાય તો વર્ણન કરવા યોગ્ય ગણાય.' એ સાંભળતાં તેને તે જ પ્રમાણે પૌષધશાલા (ઉપાશ્રય) તરીકે જાહેર કરી, ત્યાં પટ્ટશાલામાં બે બાજુ પુરુષ-પ્રમાણ આરીસા-દર્પણ વગેરે મુકાવ્યું હતું.

વાંકા અને **નિ**હાણ એ બે ગામોમાં તેણે બે પ્રાસાદો (જિનમંદિરો) કરાવ્યા હતા. ત્યાં નીચે ગાઉ પ્રમાણની સુરંગો હોઈ સ્નાત્ર-પૂજનાદિ માટે એક મંદિરમાંથી બીજા ગામના મંદિરમાં જઈ શકાતું હતું.

મંત્રીની પુત્રીનું નામ વયજૂ અને પુત્રનું નામ **મહં દેવલ** જાણવામાં આવ્યું છે. એ સુયશસ્વી મંત્રી **સાંતૂ**નો સ્વર્ગવાસ **માલવા** અને **મે**વાડની સંધિમાં **આ**હડ ગામમાં થયો હતો–એવો **પુ**રાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ (સિંઘી જૈનગ્રંથમાલા [૨], પૃ. ૩૧-૩૨)માં ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

ગ્રંથ-રચના

વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં **ચાંદ્ર**કુલ(**ચં**દ્રગચ્છ)માં **ચં**દ્રપ્રભસૂરિ નામના ચારિત્ર-પાત્ર મહાન્ વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા; તેઓ **સર્વ**દેવસૂરિના પટ્ટધર **જ**યસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા. લાંબા સમયથી લુપ્ત થયેલ પ્રાચીનવિધિના ઉદ્ધારકર્તા (વિ. સં. ૧૧૫૯માં **પૂ**ર્ણિમાપક્ષના–પૂનમીયા ગચ્છના પ્રકાશક) તરીકે તેમણે પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમના પટ્ટધર **ધ**ર્મઘોષસૂરિ, **ગૂ**ર્જરેશ્વર **ચૌલુક્ય** **સિદ્ધ**રાજ જયસિંહથી સત્કૃત થયા હતા–એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

એ **ચં**દ્રપ્રભસૂરિની સંક્ષિપ્ત છતાં અર્થગંભીર ઉપદેશરત્નકોશ, **સં**દેહવિષૌષધિ, **પં**ચરત્ન નામાંતરવાળી 'દર્શનશુદ્ધિ' નામની પ્રાકૃત

એક કૃતિ મળે છે. સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને સમજાવનારા આ પ્રકરણ ગ્રંથ પર તેમના અસાધારણ વિદ્વાન શિષ્ય વાચનાસૂરિ વિમલગણિએ નિર્મલ બોધ આપનારી બારહજાર ને એકસો શ્લોકપ્રમાણની વિસ્તૃત વૃત્તિ, **વટપદ્રક પત્તન(વડોદરા)**માં વાસ કરીને વિ. સં. ૧૧૮૪માં ચૈત્ર વદિ ૧૪ને દિવસે રચી હતી–એમ તેના અંતમાં સંસ્કૃતમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે.[૧]

વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વડોદરામાં રચાયેલ ઉપર્યુક્ત વિશાલ વ્યાખ્યાગ્રંથની એક નકલ વડોદરાના વિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરમાં કે **આત્મારામજી** જૈનજ્ઞાનમંદિરના પ્રાચીન શાસ્ત્ર-સંગ્રહોમાં જણાતી નથી–એ શોચનીય ગણાય. આ ગ્રન્થની એક તાડપત્રીય પ્રાચીન પોથી ખંભાતના **શાન્તિનાથજી** જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં ગયા વર્ષના કાર્તિક માસમાં અમે જોઈ હતી. ૨૮"×૨½" ઈંચ સાઇઝવાળાં ૨૮૩ તાડપત્રો પર લખાયેલા આ ગ્રંથની એક ટૂંકી નોંધ, સન ૧૮૮૩માં પ્રો. **પીટર્સન**ના પહેલા રિપોર્ટ[પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૧, નં. ૬૬]માં પ્રકટ થયેલ છે; પરંતુ ત્યાં તે ગ્રંથ–વૃત્તિકારની ગુરુપરંપરા–પ્રશસ્તિ, વૃત્તિ-રચના–સમય, સ્થલ વગેરે સંબંધી ઉપયોગી ઉલ્લેખ પ્રકટ થયો નથી. તથા ત્યાં એ વૃત્તિકાર વિમલગણિને ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં ભૂલ થઈ છે; ખરી રીતે એ વિમલગણિ, ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય અને ધર્મઘોષસૂરિના અનુજ સતીર્થ્ય–લઘુ ગુરુબંધુ હતા–એમ જણાય છે. પ્રો. **પીટર્સન**ની એ ભૂલની નકલ, પાછળના અનેક ગ્રંથોમાં (પં. **હી.** હં.ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઈતિહાસ ભા. ૧માં, અભિધાન-રાજેન્દ્ર નામના પ્રાકૃત મહાકોશમાં, પ્રમેયરત્નકોશની ડો. **સ્વાલી**ની

---

૧ " श्रीवटपद्रकपत्तनविहितावासेन चतुरशीत्यधिकैः ।
एकादशैः शतैर्गतैः विक्रमकालात् तथा चैत्रे ॥
वदिपक्षचतुर्दश्यां, विहितेयं वृत्तिरमलबोधा ॥ "
दर्शनशुद्धिवृत्ति (ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથ ભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ)

રાજ્ય-પ્રાપ્તિનો યોગ્ય અવસર આવ્યો ત્યારે એ શબ્દોને સાચા કરી બતાવ્યા હતા. એ રીતે પોતાની કૃતજ્ઞતા સાબીત કરી હતી. વોસરિ મિત્રને લાટમંડલ આપ્યાના જે ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમાં મળે છે,[1] તેને તેના અધિકાર-સમયમાં જ અને અધિકારસ્થલમાં-લાટમાંના વટપદ્રકમાં જ લખાયેલા પુસ્તકના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખથી પુષ્ટિ મળે છે.

તે સમયનું બીજું પુસ્તક, રત્નાકરાવતારિકાનું છે. વાદી દેવસૂરિના શિષ્યરત્ન વિદ્વાન્ રત્નપ્રભસૂરિની આ પ્રસિદ્ધ (ય. વિ. ગ્રં.) કૃતિને વિ. સં. ૧૨૨૫માં કા. શુ. ૭ બુધવારે વટપદ્રકમાં પં. પ્રભાકરગણિએ પોતાને માટે લખાવી હતી—એમ જેસલમેરના કિલ્લાના મોટા જૈનભંડારની તાડપત્રીય પોથીના અંતમાં જણાવ્યું છે.[2]

આ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે-વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં આ વટપદ્રક (વડોદરા)માં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદ, દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી, આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક સાહિત્યના રસિક વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અને મુનિઓ ચોમાસામાં અને અન્ય સમયમાં

---

૧ "मार्गे सहचरीभूय, यः कष्टं सोढवान् मुहुः।
तस्मै वोसरिमित्राय, स ददौ लाटमण्डलम् ॥"

—વિ. સં. ૧૪૨૨માં રચાયેલ જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિત્રમાં સર્ગ ૩, શ્લોક ૧૪૩, ૧૫૨, ૫૨૫.

"वोसरिब्राह्मणमित्राय लाटमण्डलम् × ×"

—વિ. સં. ૧૪૯૨માં રચાયેલા જિનમંડનગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં પૃ. ૩૫.

"लाटदेशं भृशं पादितारिव्रजो, वोशिरेरार्पयद् ग्रामयुग्मावृतम् ॥"

—વિ. સં. ૧૫૨૫ લગભગના ચારિત્રસુંદરગણિના કુમારપાલચરિતમાં (સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૦)

૨ "संवत् १२२५ वर्षे कार्तिक सुदि ७ बुधे अद्येह वटपद्रके पंडितप्रभाकरगणिनात्मार्थे रत्नाकरावतारिकापुस्तकं लिखापितमिति ॥"

—જેસલમેર ભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧, પૃ. ૧૮)

નિવાસ કરતા હતા. એથી અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયમાં ત્યાંના જૈનસંઘની સ્થિતિ ઘણી સારી હશે. શ્રીમંતાઈ સાથે ઉદારતા અને શ્રદ્ધા-ભક્તિ પણ સારાં હોવાં જોઈએ-એમ સહજ વિચારી શકાય.

કટુક વણિકને અર્પણ

કુમારપાલ, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ પહેલાં ભ્રમણ કરતાં **સ્તંભતીર્થ**-(ખંભાત)માં **હેમચંદ્રાચાર્ય**દ્વારા તથા અમાત્ય ઉદયનદ્વારા આત્મ-રક્ષા અને આશ્વાસન મેળવ્યા પછી આગળ જતાં **વટપદ્રપુર**માં આવ્યો હતો. અહીં ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે વીસામો લીધો હતો; ભૂખ લાગતાં તે કટુક વાણિયાની દુકાને ગયો હતો. વિંશોપક (વસા-તે વખતનું નાણું) કહી તેની પાસે ચણા માગ્યા હતા. વાણિયાએ ચણા આપી દ્રવ્ય માગ્યું ત્યારે કુમારપાલે તલ્વારને ગીરો તરીકે મૂકતાં, તેને નિશ્ચયથી ધન-રહિત જાણીને કટુક બોલ્યો કે—'આ ચણા તમને મંગલ આપનાર થાઓ.' તેનું નામ વગેરે જાણી લઈ કુમારપાલ, ફરી જટાધર થઈ અહીંતહીં ભમતાં **ભૃગુકચ્છ(ભરુચ)**પુરમાં ગયો હતો. રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં કૃતજ્ઞ-શિરોમણિ કુમારપાલે પોતાના ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરી પ્રશંસા-પાત્ર સન્માન-દાન કર્યું હતું. તે પ્રસંગે, પોતાને પૂર્વે કંઈ પણ લીધા વિના ચણા આપનાર કટુક વણિકને યાદ કરી **વટપદ્રક (વડોદરા)** તેને અર્પણ કર્યું હતું-એમ કુમારપાલ-ચરિત્ર કાવ્ય-પ્રબંધ-રાસ વગેરે અનેક સ્થળે જણાવ્યું છે.[1] વિક્રમની સોળમી સદીના કવિ **ચારિત્રસુંદરગણિ**એ રચેલા કુમારપાલચરિત્ર કાવ્યમાં, આ

---

૧ "स क्रामन् वसुधाचक्रं, **वटपद्र**पुरं गतः ।
क्षुधार्तः कटुकाख्यस्य, वाणिजस्यापणं ययौ ॥ × × ×
चणकान् यो मुधाऽदत्त, तस्मै स **वटपद्रकम्** ।
कटुकायार्पयत् को हि, नोपकर्तारमत्यति ? ॥"

—વિ. સં. ૧૪૨૨ના જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિત્રમાં (સર્ગ ૩, શ્લો. ૨૨૧, ૫૨૭)

અપાયેલા વટપદ્રપુરને વાગડદેશનું જણાવ્યું છે, પરંતુ કુમારપાલનો પર્યટન-ક્રમ વિચારતાં તે બેઠક લાગતું નથી: ત્યાં લાટદેશનું પ્રસ્તુત વટપદ્ર (વડોદરા) સમજવું ઉચિત લાગે છે.

વટપદ્રકની જૈનમૂર્તિની હેમચંદ્રાચાર્યદ્વારા પાટણમાં પ્રતિષ્ઠા

પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય(માંસ વગેરે) ભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે હેમચંદ્રાચાર્યને પૂછ્યું હતું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં -અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતની શુદ્ધિ માટે ૩૨ વિહારો(જિન-મંદિરો) કરાવવા ગુરુજીએ સૂચના કરી હતી. તે પ્રમાણે રાજાએ કરાવતાં તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ-પ્રસંગે વટપદ્રક (વડોદરા)થી વસાક કાન્હાક (કાન્હડ-કાન્હ) નામનો એક વ્યવહારી પોતાના પ્રાસાદના મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે પાટણમાં આવ્યો હતો. લાવેલ બિંબ(પ્રતિમા)ને પાટણના મુખ્ય પ્રાસાદમાં મૂકી તે ગૃહસ્થ ઉપરકાર-ઉપહારો લેવા ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં રાજાના અંગરક્ષકોથી રોક-ટોક થતાં લગ્ન-ઘડી વીતી ગઈ જણાતાં તેને ખેદ થયો હતો; પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યે તે સમયમાં-ઉદયમાં આવેલા લગ્નને જ શ્રેષ્ઠ અભ્યુદયવાળું જણાવી પ્રતિષ્ઠા કરી આપી તેને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

" × × मन्त्रिदापितशम्बलो रात्रौ वटपद्रं प्रति चलितः । × ×
× × वणिक्काउकट्टुकाय वटपद्रपुरं दत्तम् ॥"

—જિનમંડનગણિના કુમારપાલ-પ્રબંધમાં

" श्रीतस्ततोऽसौ वटपद्रके ययावस्मात् तदुद्यानसरोस्तले क्षणम् ॥ ×
तस्मै ददौ सक्तुकणान् गुणज्ञः, पुरा कुमाराय वणिग् वरेण्यः ।
जराजुरा वागडदेशसारं, तस्मै पुरं श्रीवटपद्रसंज्ञम् ॥"

—કવિ ચારિત્રસુંદરગણિના કુમારપાલચરિત (સ. ૨, શ્લો. ૩૯; સ- ૩, શ્લો. ૨૨)માં.

વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં તથા પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહ (સિંઘી જૈન ગ્રંથમાલા પૃ. ૪૪-૪૫)માં સહજ ફેરફાર સાથે આ ઘટનાનો કરેલો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

કુમારપાલના રાજ્ય-સમયમાં વટપદ્રકના વેપારીઓએ પાટણના આદિત્ય-મંદિરમાં સહાયતા કરી હતી-એમ કેટલાક લેખકો જણાવે છે.

ભીમદેવ(બીજા)ના રાજ્યમાં લાટદેશાધિકારી શોભનદેવ અને રત્નસિંહના સમયમાં લેખક પં. વોસરિ

વિક્રમની તેરમી સદીમાં ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવ (બીજા)ના રાજ્ય-સમય(વિ. સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮)માં વટપદ્રક પુર (વડોદરા)માં પ્રસિદ્ધ પ્રબુદ્ધ પંડિત કેશવ થઈ ગયા, જેના પુત્ર લેખક પં. વોસરિના હાથે લખાયેલું તાડપત્રીય પુસ્તક અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલને સાંભળવાની ઇચ્છા થતાં તેની પ્રાર્થનાથી હેમચંદ્રાચાર્યે બારહજાર શ્લોકપ્રમાણનું, સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળું, બાર પ્રકાશવાળું યોગશાસ્ત્ર (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગરદ્વારા પ્ર.) વિ. સં. ૧૨૧૬ લગભગ રચ્યું હતું; આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક જે શાસ્ત્રને અધ્યાત્મોપનિષત્ નામથી પણ ઓળખાવ્યું છે. આ ઉપયોગી શાસ્ત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય અને મહારાજા કુમારપાલના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૨૯-૩૦) પછી લગભગ વીસમા વર્ષે-વિ. સં. ૧૨૫૧માં-આજથી લગભગ સાડા સાતસો વર્ષ પહેલાં મહારાજ ભીમદેવના રાજ્યમાં ઉપર્યુક્ત પં. વોસરિ દ્વારા લખાયેલું મળે છે.[1]

---

૧ "स्वस्तिश्री विक्रमनृपतेः संवत् १२५१ वर्षे कार्तिकसुदि १२ शुक्रे रेवतीनक्षत्रे सिद्धयोगे महाराजश्रीभीमदेवविजयराज्ये अवनिवनिताप्रशस्तकस्तूरिकातिलकायमान-लाटदेशालंकारिणि सकलजनमनोहारिणि विविधधार्मिकविराजमानदर्भवतीस्थाने श्री-मालवंशीयश्रे० सभानंदनेन जगदानंदनेन निर्मलतमसम्यक्त्वधरेण श्रे. देवधरेण

ખંભાતના પ્રાચીન **શાંતિનાથજી** જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં રહેલી ઉપર્યુક્ત **યોગશાસ્ત્ર**ની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં લખાયેલાં ૨૬ પદ્યો અને ગદ્ય ઉલ્લેખદ્વારા જણાય છે કે-અવનિરૂપી વનિતાના પ્રશસ્ત કસ્તૂરિકાના તિલક જેવા **લાટદેશ**ને અલંકૃત કરનાર, સકલ જનોનાં મન હરનાર, વિવિધ ધાર્મિક જનોથી વિરાજમાન **દર્ભવતી** (ડભોઈ, **વડોદરારાજ્ય**) સ્થાનમાં વસતા વિશાલ કુટુંબવાળા **શ્રી**માલવંશી સુશ્રાવક ધર્મનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠી **દેવધરે** પોતાના પુત્ર **જગદેવ**ના શ્રેય-નિમિત્તે પૂર્વોક્ત પુસ્તક લખાવ્યું હતું. પ્રો. **પીટર્સ**નના સન ૧૮૮૭માં પ્રકટ થયેલા ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૭૭)માં એનો પ્રાંત અંશ પ્રકાશિત થયો છે.

મહારાજા **ભીમ**દેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૪૭માં **ભરૂચ**માં લખાયેલા, **ખં**ભાતના જૈન ભંડારમાં રહેલ **પર્યૂષણા**-કલ્પસૂત્રના તાડ-પત્રીય પુસ્તકના અંતમાં મળતા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે-એ સમયમાં મહારાજ (**ભીમ**દેવ)ના પ્રસાદથી **લાટ**દેશને પ્રાપ્ત કરનાર **શોભનદેવ** દંડનાયક તરીકે અને તેની નિરૂપણાથી **રત્નસિંહ** ત્યાં મુદ્રાવ્યાપારમાં (મંત્રી તરીકેના રાજકારભાર પર) અધિકારી નીમાયેલો હતો[1]. એથી વિ. સં. ૧૨૫૧માં પણ **લાટ**દેશ પર અને તેમાં સમાવેશ પામતા **વટપદ્ર** (**વડોદરા**) પર પણ તેમનો અધિકાર હશે.

મંત્રીશ્વર તેજપાલનાં સ્મારક સુકૃત્યો

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કીર્તિશાલી કર્તવ્યો કરી યુદ્ધ-

---

सकलधर्मकर्मावहितेन ठ. **आभड-नरसिंहा**दिसुतसहितेन निजपुत्र**जगदेव**श्रेयोनिमित्तं श्री**वटपद्रकपुर**प्रसिद्धप्रबुद्ध-पं. केशवसुत-पं. **वोसरि**हस्तेनाशेषविशेषज्ञानवत-श्चमत्कारींदमप्रतिमप्रतापश्रीजिनशासनप्रभावकश्री**कुमारपाल**भूपालविधायितस्य श्री**हेम**-चंद्रसूरिरचितस्य श्री**योगशास्त्र**स्य वृत्तिपुस्तकं लिखितमिति।"—પી. રિ. ૩, પૃ. ૭૭

૧ વિશેષ માટે જુઓ પી. રિ. ૩, પૃ. ૫૧.

વીર, દાનવીર અને ધર્મવીર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ગૂજરાતને ગૌરવશાલી કરનારા, **આબૂ**, ગિરનાર, **શત્રુંજય**, **પાવાગઢ** જેવા ગિરિરાજોને જૈન-મંદિરોથી શણગારનારા, પ્રતિભાશાલી મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલના** અનુજ સહોદર બંધુ મં. **તેજપાલે** ગોધરાના ઉદ્ધત રાજા ઘૂઘુલને ભુજ-બલથી જિતી કેદ કર્યો હતો, તે પછી ત્યાં જય-સ્મારક જય-સ્તંભ જેવું **અજિતજિન**-મંદિર કરાવ્યું હતું. ત્યાંથી સેના સાથે પ્રયાણ કરતાં, માર્ગમાં દાન-લીલાથી ચારે વર્ણોને આનંદિત કરતા સેનાપતિ મં. **તેજપાલે** અનુક્રમે **વટપત્ર**(દ્ર)પુર(**વડોદરા**)માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અહિંના રાજા જેવા સુસમૃદ્ધ નાગરિકોએ ઉત્સાહથી તે વિજયી વીર મંત્રીશ્વરનો સ્વાગત-મહોત્સવ કર્યો હતો.[1] તે સમયના ત્યાંના અધિકારી રાજાએ નમન કરીને વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો, મણિ, સુવર્ણ, જાતિવંત ઘોડાઓ વગેરે વસ્તુઓનું ભેટણું અર્પણ કર્યું હતું. એ ભક્તિથી રંજિત થયેલા મંત્રિરાજે સસ્નેહ દર્શન-પ્રસાદથી આનંદ આપ્યો હતો અને તેના આગ્રહથી કેટલાક દિવસો સુધી **વડોદરામાં** વાસ કર્યો હતો. તે સમયમાં મંત્રીશ્વરે ત્યાંના જીર્ણ થયેલા (**સંપ્રતિ** રાજાએ કરાવેલા) **પાર્શ્વજિનેંદ્રના** પ્રાચીન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તથા **વડોદરા** પાસેના ઉત્કોટપુર (**અકોટા**)માં અને **વન**(ડ)સર ગામમાં પણ જિન-મંદિર કરાવી પ્રજાને પ્રમોદ આપ્યો હતો.

ડભોઈમાં **ચૌલુક્ય** રાજાઓની મૂર્તિઓથી શોભતો મનોહર ઉચ્ચ કિલ્લો કરાવી ત્યાંની પ્રજાને નિર્ભય કરી હતી તથા ત્યાં નેત્રોને અમૃતના અંજન જેવું, આનંદ આપનારું **પાર્શ્વજિનેશ્વરનું** ચૈત્ય, ચોતરફ ૧૭૦ જિનેંદ્રોનાં દેવગૃહો (દેહરીઓ) સાથે કરાવ્યું હતું. તેમાં પોતાના

---

१ "चलन् क्रमात् समायासीद्, वटपत्राभिधं पुरम्।
पौरैर्नरेश्वरप्रायैर्निर्मितोरुमहोत्सवम्॥"

—વિ. સં. ૧૪૯૭માં પં. જિનહર્ષગણિએ રચેલા **વસ્તુપાલચરિત્ર** કાવ્યમાં (સર્ગ ૩, શ્લો. ૩૫૧)

પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. સોનાના કલશો, ધ્વજ-દંડ અને તોરણની સુંદર રચના કરાવી હતી. તે મંદિરના બલાનકમાં હાથી પર આરૂઢ થયેલી, હાથમાં રૂપાનાં ફૂલોની માળા લઈને રહેલી સચિવેશની માતા કુમારદેવીની મૂર્તિ પણ શોભતી હતી.

દર્ભાવતી (ડભોઇ)ની ભૂમિમાં રહેલા વૈદ્યનાથજી-મંદિરમાંથી માલવ-રાજે હરણ કરેલા ૨૧ (૧૯) સોનાના કલશોને પાછા ત્યાં સ્થપાવનાર એ મંત્રીશ્વરોએ ત્યાં મહારાણા **વીર**ધવલ અને મહારાણી જયતલ્લદેવીની મૂર્તિઓ સાથે પોતાની નમ્ર મૂર્તિઓ સ્થપાવી હતી. સ્વાદુ પાણીવાળી **સ્વયંવરા** નામની મોટી વાવ, સફેદ (આરસ) પાષાણનું તોરણ, ધર્મ-માંડવી અને જિન-મંદિરની પણ ત્યાં સુંદર રચના કરાવી હતી.

મહારાણા **વીર**ધવલના કાલ-ક્ષેત્ર રેવા-ને **ઓર** નદીના સંગમ પર (ચાણોદમાં) **વીરેશ્વર**-દેવકુલ દ્વારા તેમનું સ્મારક અને કુંભેશ્વર તીર્થ-માં તપસ્વીઓ માટે સર્વ પ્રકારની ધર્મ-સામગ્રીવાળા પાંચ મઠો કરાવ્યા હતા. દર્ભાવતી-પ્રશસ્તિમાં જણાવેલો એ ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૪૯૭માં પં. જિનહર્ષગણિએ રચેલા વસ્તુપાલ-ચરિત્ર સં. કાવ્યના આધારે મેં '**તેજપાલના વિજય**' નિબંધમાં દર્શાવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૮૯માં પોષ શુદિ ૮ ભૌમવારે वट्टपद्रके લખેલી જણાવેલી गउडवहो મહાકાવ્યની તાડપત્રીય પોથી ખંભાતના પ્રાચીન **શાંતિનાથજી** જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં છે. જેને એડીટર **શંકર** પાંડુરંગ પંડિતે ઇંગ્લીશ ક્રિટિકલ નોટ (પે. ૪)માં K. સંકેતચિહ્નથી ઓળખાવી છે, તે वटपद्रके-વડોદરા(? વડોદ)માં લખાયેલી જણાય છે.

પૂજ્ય સૂરિ તરફ લખાયેલું પ્રાચીન પત્ર

વડઉદ્ર ગ્રામમાં સાધુઓ સાથે વસેલા **પ્રભાચંદ્રગણિ** નામના વિદ્વાન્ જૈનમુનિએ પોતાના સન્માનનીય પૂજ્ય આચાર્ય **ભાનુપ્રભસૂરિ** તરફ છટાદાર સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્યમાં લખેલ એક વિજ્ઞપ્તિપત્રનો થોડો

ભાગ પાટણના જૈન પુસ્તક-ભંડારના ખંડિત અવશેષમાંથી જાણવામાં આવ્યો છે, જે તાડપત્ર પર હોઈ વિક્રમની તેરમી સદીમાં લખાયેલો હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.[૧]

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં

વીસલદેવ અને અર્જુનદેવના રાજ્યમાં

લાટદેશાધિકારી મંત્રી સલક્ષ

શ્રીશ્રીમાલ કુલમાં ઉજ્જ્વલ કીર્તિવાળા મંત્રી ઉદય થઈ ગયા. તેના પૌત્ર **પદ્મસિંહને પૃથિમદેવી** પ્રિયાથી ૧ **મહણસિંહ**, ૨ **સામંતસિંહ** અને ૩ **સલક્ષ** એ નામના ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેમાંના **સલક્ષના** કર-કમલને **વીસલ** મહીપાલે **સૌરાષ્ટ્ર**-કરણ (અધિકાર)ની સ્વર્ણમુદ્રાથી દેદીપ્યમાન કર્યો હતો. તે જ રાજા (**વીસલદેવ**-રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૦૧ થી ૧૩૧૮ સુધી)ના શાસનથી **લાટદેશના** અધિકારી થયેલા **સલક્ષ** મંત્રીએ **રેવા** (**નર્મદા**)માં ભૌતિક દેહ તજીને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે અત્યંત પ્રિય ભાઈના શ્રેય માટે **સામંત** મંત્રીએ **સલક્ષ-નારાયણ** નામની હરિની પ્રતિમા સ્થાપી હતી અને **રૈવતાચલ** (ગિરનાર)ના શિખર પર, **નેમિજિનાલયની** આગળ ઊંચા પ્રાસાદમાં **પાર્શ્વજિનેશ્વરનું** બિંબ સ્થાપિત કર્યું હતું. **વીસલ** ભૂપાલની જેમ **અર્જુન** (રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ સુધી) રાજાએ પણ જે **સામંતસિંહ** સચિવને **સોરઠનો** અધિકારી કર્યો હતો, તેણે સમુદ્રના તીર પર **દ્વારવતીપતિ**(**દ્વારકાનાથ**)ના માર્ગમાં જીર્ણ થયેલા

---

૧ " × × × × सर्वत्र प्रवर्तितत्रिकरणशुद्धव्यापारमनोहरान् सदा सन्निहित-साधुकुञ्जरान् निरस्तसमस्तदर्शनविवादान् सुगृहीतनामधेय-पूज्यराजश्रीभानुप्रभसूरि-पादान् वडउद्रग्रामात् प्रभाचन्द्रगणिः समस्तसाधुसहितः × ×"

—વિશેષ માટે જુઓ **વિજ્ઞપ્તિત્રિવેણીની** સાક્ષર જિનવિજયજીની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૩૨-૩૩

રેવતીકુંડ મહાતીર્થને માતાના શ્રેય માટે પાષાણોનાં નવાં પગથિયાંઓ દ્વારા દેવોની વાવ જેવું કરાવ્યું હતું અને ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય, તથા ચંડિકા વગેરે માતાઓ સાથે મહેશ્વર, વિષ્ણુ તથા રેવતી અને બલદેવની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. ત્યાં રેંટ સાથે મનોહર કૂવો કરાવ્યો હતો, જેના અ(હ)વાડામાં અમૃત જેવા પાણીને ગાયો પીએ છે અને જ્યાં સ્નાન કરવાથી બાળકો રેવતીના ગ્રહ (વળગાડથી) મુક્ત થાય છે.

વિ. સં. ૧૩૨૦માં જેઠ શુ. ૪ બુધવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, એ **સામંત** મંત્રીના કીર્તનની સં. પ્રશસ્તિ, તે મંત્રીના કુટુંબના માનીતા અને પં. **મોક્ષાર્ક**ના પુત્ર **હરિહર** કવિએ રચી હતી. **પોરબંદર** રાજ્યના **કાંટેલા** ગામના મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં રહેલો આ શિલાલેખ **ત**નસુખરામ ત્રિપાઠીદ્વારા સન્ ૧૯૧૫ના **બુદ્ધિપ્રકાશ** (પુ. ૬૨, અં. ૧)માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.

પેથડશાહે કરાવેલ જિન-મંદિર

માંડવગઢ (માલવા)ના મહારાજ **જ**યસિંહના સચિવ **પૃથ્વીધરે** (**પેથડશાહે**) **ત**પાગચ્છના **ધર્મ**ઘોષસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૨૦ની આસપાસમાં જુદાં જુદાં સ્થળોમાં સોનાનાં દંડ-કલશોવાળાં ૮૪ ચૈત્યો કરાવ્યાં હતાં. તે તે નગરો, ગામો, પર્વતો વગેરે સ્થળોના અને ત્યાંના મૂલનાયક-મુખ્ય જિનના નામનું સ્મરણ કરાવતું એક સં. સ્તોત્ર, ઉપર્યુક્ત સૂરિના અનુયાયી **સો**મતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦ લગભગમાં રચ્યું હતું, તેને **મુ**નિસુંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી પર્યુષણાપર્વ-વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિદશતરંગિણી (ગુર્વાવલી)માં ઊતાર્યું છે. એમાં **વટપદ્ર**નો બે વાર ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું છે કે-**પેથડશાહે** **વટપદ્ર**માં **વીર** જિન અને **આદી**શ્વર જિન-એમ બે જિન-મંદિરો કરાવ્યાં[1] હતાં. વિક્રમની સોળમી સદીના કવિ રત્નમંડનગણિના સુકૃતસાગર

---

૧ "श्रीवीरो वटपद्र-नागलपुरे × × नामेयो वटपद्र-गोगपुरयोः"

—ગુર્વાવલી (ય. વિ. ગ્રં. પૃ. ૨૦, શ્લો. ૧૯૮-૨૦૦)

કાવ્ય (પેથડાદિ-ચરિત)માં પણ આને અનુસરતો ઉલ્લેખ છે.[૧] સંભવ છે કે-એ સ્તોત્રમાં બે વાર સૂચવેલાં વટપદ્રમાં એક લાટ દેશનું પ્રસ્તુત વડોદરા અને બીજું કદાચ અન્ય (વાગડ દેશનું વડોદ) હોય.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં

સારંગ મંત્રી

વિક્રમની પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં **તપાગચ્છ-નાયક દેવસુંદરસૂરિ** પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. જેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૯૬માં, પ્રવ્રજ્યા વિ. સં. ૧૪૦૪માં **મહેશ્વરપુર (મહેસાણા)**માં, તથા સૂરિપદોત્સવ વિ. સં. ૧૪૨૦માં **પત્તન (પાટણ)**માં સૌવર્ણિક સંઘપતિ સિંહે કરેલા મહોત્સવપૂર્વક થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૫૦માં સ્વર્ગવાસી થયેલા એ સદ્‌ગુણી સૂરિનાં અનેક સત્કર્તવ્યોમાં એક આ છે કે: "**વટપદ્ર** (વડોદરા)માં વાસ કરનાર **સારંગ** નામનો મંત્રી, પૂર્વજોના ક્રમથી જિન-વચનો પ્રત્યે પણ દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ દેવના વચનથી બોધ પામી અભિગ્રહ (નિયમ) કરી સિદ્ધપુરમાં રહેલા યુગ-પ્રધાન **દેવસુંદરસૂરિ**ને મળ્યો હતો અને વેદ વગેરે શાસ્ત્રો દ્વારા અનેક પ્રશ્ન-પ્રેરણા કરતાં તે આચાર્યનાં પ્રતીતિવાળાં વચનામૃતોથી હર્ષ પામ્યો હતો. તેથી નમન અને સ્તુતિ કરતા તે મંત્રીએ પ્રબુદ્ધ થઇ મિથ્યાત્વ-વિષ તજી, જિન-ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો"-એમ તે સૂરિના પ્રશિષ્ય **મુનિસુંદરસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૪૬૬માં રચેલી ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે.[૨]

---

૧ "**नासिक्य-वटपद्रयोः** × × इत्याद्यनेकस्थानेषु रैदण्ड-कलशान्विताः ।
चतुरङ्काधिकाशीतिः प्रासादास्तेन कारिताः ॥"

२ "**सारङ्गमन्त्री वटपद्रवासभाग्**, द्विषन् जिनोक्तीरपि पूर्वजक्रमात् ।
विबुध्य देवस्य गिरा युगोत्तमानभिग्रहात् सिद्धपुरेऽभिगम्य यान् ॥
वेदादिशास्त्रैः कृतनैकनोदनः, सप्रत्ययैर्यद्वचनामृतैर्मुदा ।
विधूय मिथ्यात्व-गरं नति-स्तुतीः, सृजन् प्रबुद्धो जिनधर्ममग्रहीत् ॥"

—ગુર્વાવલી (ય. વિ. ગ્રં. શ્લો. ૩૧૨-૩૧૩)

વટપદ્રીય (વડોદરીયા) શાખા

જૈનોના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પૂર્ણિમાપક્ષ (વિ. સં. ૧૧૫૯થી પ્રખ્યાત)ની અનેક શાખાઓ પ્રકટ થયેલી જણાય છે. તેમાંની કેટલીક **પ્રધાન**શાખા, **ચતુર્થ**શાખા, **સાધુ**પૂર્ણિમા એવા નામથી ઓળખાય છે, તેવી રીતે કેટલીક શાખાઓ ગામ-નગરોના નામથી પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. કચ્છૂલીગામના નામથી કચ્છૂલી (બીજી શાખા-કાછેલા-કછોલીવાલ પૂનમીયા ગચ્છ), **છા**પરી ગામના નામથી **છા**પરીઆ, **ભી**મપલ્લીના નામથી **ભી**મપલ્લીય. **ભૃગુ**કચ્છ (ભરૂચ)ના નામથી **ભૃગુ**કચ્છીય શાખાના ઉલ્લેખો જાણવામાં આવ્યા છે, તેમ **વટપદ્ર** (વડોદરા)ના નામથી **વટપદ્રીય** શાખાનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું—એમ જાણવામાં આવે છે. એમાંના મુખ્ય આચાર્યો કે સાધુઓ **વટપદ્ર**(વડોદરા)ના નિવાસી હોવા જોઈએ, અથવા તેમનો વડોદરા સાથે નિકટ સંબંધ હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે. આ **વટપદ્રીય** શાખા ક્યારથી પ્રકટ થઈ? ક્યા આચાર્ય વા સાધુથી પ્રખ્યાત થઈ? એ હકીકત હજી પ્રકાશમાં આવી નથી; તેમ છતાં વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ શાખાના આચાર્ય હતા અને તેઓના ઉપદેશથી તે સમયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જૈન પ્રતિમા, લેખ સાથે જાણવામાં આવી છે.

વિ. સં. ૧૫૪૭માં માઘ શુ. ૧૦ ગુરુવારે શ્રી**શ્રી**માલજ્ઞાતિના વ્યવહારી **કોતા**ની ભાર્યા કરમીચંદના સુત **મેહા**ની ભાર્યા **માણિકી**એ પોતાના શ્રેય માટે જીવિતસ્વામી શ્રીસુમતિનાથનું બિંબ કરાવ્યું હતું; તેની પ્રતિષ્ઠા, **વટપદ્રીય** પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા દેવસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી જી(ઝીં)ઝુવાડામાં થઈ હતી—એમ **રાધનપુર**ના **શાંતિનાથ**-જિનમંદિરમાં રહેલી ધાતુમય જિન-પ્રતિમાના લેખ પરથી જણાય છે.[1]

---

૧ સ્વ. શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-સંગ્રહિત અને મુનિરાજ **વિદ્યાવિજય**-સંપાદિત **પ્રાચીન લેખસંગ્રહ** ભા. ૧, લેખ ૪૯૫ (ય. વિ. ગ્રં. પ્ર.)માં સહજ અશુદ્ધ વટપ્રદ્રીય અને પૃ. ૩૫માં 'જુદા જુદા ગચ્છાન્તર્ગત શાખાઓ 'માં વટપ્રદ્રીય છપાયું છે, ત્યાં વટપદ્રીય હોવું જોઈએ.

આ જ **વટપદ્રીય** શાખા આગળ જતાં ગચ્છના નામથી જાણીતી થઈ લાગે છે. જેમ બ્રાહ્મણોની અને વણિકોની જુદી જુદી ચોરાશી જ્ઞાતિઓ ગણાય છે; તેમ જૈનશ્રમણોના જૂદા જૂદા સમુદાયો ૮૪ ગચ્છોના નામે ઓળખાય છે. શ્રાવક **ભીમ**સિંહ માણક તરફથી છપાયેલા **જૈનપ્રબોધ** (પૃ. ૬૨૧)માં તથા સ્વ. **બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ ગચ્છમત-પ્રબંધ** (પૃ. ૨૮૨-૨૮૪)માં પોતાના સંગ્રહમાંની **પટ્ટાવલીની** પ્રતિ **પરથી** ૮૪ ગચ્છોનું જે લિસ્ટ પ્રકટ કરાવ્યું છે, તેમાં આ **વટપદ્રીય** શાખા (ગચ્છ)નું નામ જણાતું નથી; તો પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાંની બીજી યાદીઓમાં જણાય છે. વિ. સં. ૧૮૩૧માં અને ૧૮૩૯માં લખાયેલાં જણાતાં **પૂના**ના ગ્રંથ-સંગ્રહમાંનાં બે પાનામાં જુદી જુદી ૮૪ ગચ્છોની નોંધ જણાય છે; તેમાં નં. ૪૧માં **વડોદરીયા ગચ્છ** નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.[1] આ ગચ્છ, ઉપર જણાવેલ **પૂર્ણિમા**-પક્ષની **વટપદ્રીય** શાખાથી જુદો નહિ હોય—તેમ ધારવામાં આવે છે.

લખાયેલી જૈનપ્રતિયો

વિ. સં. ૧૫૮૫માં **વટપદ્રનગર**માં વાસ કરનાર શાહ જિનદાસની પુત્રી ઇંદ્રાણી માટે **તપાગચ્છ**ના **સૌ**ભાગ્યહર્ષસૂરિના અનુયાયી પં. **હર્ષ**વિજયગણિના શિષ્યે લખેલી ઉપદેશરત્નમાલા (પ્રા.)ની પ્રતિ **પાટણ**માં જૈનસંઘના પુસ્તક-ભંડારમાં છે.

તપાગચ્છાધિપતિ **સો**મસુંદરસૂરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૪૯૯)ના શિષ્ય **વિ**શાલરાજસૂરિના પ્રશિષ્ય અને પં. **મે**રુરત્નગણિના શિષ્ય **સં**યમમૂર્તિ ગણિએ **વટપદ્ર નગર**માં વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખેલી ઉપદેશમાલાની અવચૂરિવાળી પ્રતિ **પાટણ**ના **ત**પાગચ્છના ભંડારમાં છે.

---

૧ જુઓ-શ્રીજિનવિજય-સંપાદિત 'જૈનસાહિત્ય-સંશોધક' [૧૯૮૩-૮૪ ખંડ ૩, અંક ૧, પૃ. ૩૦-૩૪]

અંબિકા-ભક્ત જૈનગૃહસ્થો

વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા જાણીતા ઉપકેશગચ્છના ઉપાધ્યાય કર્મસાગરના શિષ્ય ઉપાધ્યાય દેવકલ્લોલના ચરણ-કમલને નમન કરી તેમના કોઈ અનુયાયીએ લખેલું એક એ. ટિપ્પણું વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (નં. ૫૬૮)માં વિદ્યમાન છે: તેમાં ઉપકેશગચ્છને માનનાર જુદા જુદા ગામમાં વસતા જુદી જુદી જ્ઞાતિના જૈન ગૃહસ્થોના કુટુંબ-પરિવારની વંશાવલી-નામાવલી છે. વિક્રમની અગિયારમી સદીથી સોલમી સદીના પૂર્વાર્ધ (વિ. સં. ૧૫૨૯) સુધીનાં કેટલાંક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોની નોંધ એમાં વાંચવામાં આવે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં પડિમાત્રાવાળી મનોહર નાગરી લિપિમાં કપડાં પર બંને બાજુ લખાયેલા આ પચ્ચીશ ફૂટ અને ૮ ઇંચ લાંબા તથા સાડાનવ ઇંચ પહોળા ટિપ્પણામાં **વડઉદ્રા ગ્રામ** તથા **વટપદ્ર** અને **વડઉદ્ર** નામના પણ નિર્દેશ છે અને ત્યાં વસનાર **અંબિકાભક્ત** (કુલદેવી તરીકે **અંબિકાને** માનનારા) લઘુશાખીય મં. વસ્તાનો પરિવારનાં તથા સા. ખીમા અને અને સા. સધરણ વગેરેનાં નામો છે. ઉપર્યુક્ત ઉપકેશગચ્છના ઉ. દેવકલ્લોલના શિષ્ય દેવકલશે વિ. સં. ૧૫૬૯માં રચેલ **ઋષિદત્તાચોપાઈ પાટણના** તપાગચ્છ-જૈનપુસ્તક-ભંડારમાં જણાય છે.

વડોદ્રીયા બ્રાહ્મણો

સ્કંદ મહાપુરાણમાં ત્રીજા બ્રાહ્મખંડના પૂર્વભાગ **ધર્મારણ્ય**-માહાત્મ્યના જ્ઞાતિ-ભેદ વર્ણન નામના ૩૯મા અધ્યાયમાં **વડોદ્રીય** અન્વયનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં વડોદ્રીયા બ્રાહ્મણોમાં ૧ કુશ, ૨ કુત્સ, ૩ વત્સ અને ૪ ભારદ્વાજ નામના ચાર પ્રવરો હતા-એમ જણાવ્યું છે.[1]

---

१ "**वडोद्रीयान्वये** जाताश्चत्वारः प्रवराः स्मृताः ।
कुशः कुत्सश्च वत्सश्च, भारद्वाजस्तथैव च ॥"

—વિશેષ માટે જુઓ **સ્કંદપુરાણ** (મુંબઈ-વેંકટેશ્વર સ્ટીમ. પ્રેસ દ્વારા સં. ૧૯૬૬માં પ્ર.)

સ્કંદ-પુરાણનો એ ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યવાળો ભાગ કુમારપાલના અને તેના વંશજોના રાજ્ય-કાલ પછી ઘણો મોડો બન્યો હશે-એમ તેમાં જણાવેલા કુમારપાલના કાલ્પનિક અસંબદ્ધ સંબંધ વગેરેથી જણાય છે. વટપત્ર(દ્ર) વસાવ્યાની એક કિંવદન્તી સ્કંદપુરાણમાં છે.[1]

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ-સ્તવન

વટપદ્રનગરના શૃંગારરૂપ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું ૧૪ કડીનું એક ગુજરાતી સ્તવન **પાટણ**માં મો. મોદીના ભંડારમાં રહેલું અમ્હે વિ. સં. ૧૯૯૨માં **પાટણ**ના જૈનભંડારોના અવલોકન-પ્રસંગે જોયું હતું, તેના કર્તાનું નામ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. પોથી સત્તરમી સદીમાં લખાયેલી જણાય છે. તેના પ્રારંભમાં પંડિત વસ્તાગણિ ગુરુને નમન કરેલું હોવાથી લેખક તેનો શિષ્ય જણાય છે.

વડોદરા ઘડિયાળી પોળમાં પીપળા શેરીના જૈનમંદિરમાં એક ગભારામાં મૂલનાયક તરીકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન મનોહર ભવ્ય મૂર્તિ છે; તે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથને ઉદ્દેશી ઉપર્યુક્ત સ્તવન રચાયેલું જણાય છે.[2]

---

૧ 'ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વડોદરા શહેર' લેખમાં રા. જગજીવનદાસ મોદીએ સૂચન કર્યું છે. [જુઓ 'શારદા' સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨, પૃ. ૪૭૬].

૨ આદિમાં "પંડિતશ્રી**વસ્તા**ગણિગુરુભ્યો નમઃ।" પછી આ પ્રમાણે પ્રારંભ છે—

"જય જગ-ગુરુ દેવાધિદેવ, તું ત્રિભુવન-તારણ;
રોગ સોગ-અપહરણ ધીર, શિવ-સંપદ-કારણ.
રાગાદિક જે અંતરંગ, રિપુ તેહ નિવારણ;
તિહુયણ—સલ્ય જે માયા મોહ, ભડ હેલા-ભંજણ.
શ્રીચિંતામણિ પાસજિણ, **વટપદ્રનયર**-શૃંગાર;
મનહ મનોરથ-પૂરણઉ, વંછિત ફલ- દાતાર. ૧"
"શ્રીચિંતામણિ-પાસજિણ! ગુણસાર અવધારી;
અંતમાં-કૃપા કરો મુઝ ઉપરિ, જિમ ન પડું સંસારિ. ૧૪"

ભાવસાર કવિ ભીમ

વટપદ્ર નગરમાં રહેતા **ભાવસાર** જ્ઞાતિના જૈનકવિ ભીમે વિ. સં. ૧૬૨૧ના ભાદ્રપદ શુદિમાં ગુજરાતી ભાષામાં ૩૦૦ કડી જેટલો શ્રેણિકરાસ (પ્રથમ ખંડ) રચ્યો હતો. તેની મુનિ સારક્ષકે (?) પોતાના પઠન માટે લખેલી પાંચ પાનાંવાળી પોથી વડોદરાના **પ્રાચ્ય-**વિદ્યામંદિરમાં છે.[1]

ભીમજી ઋષિ

એ જ કવિ **ભીમ** આગળ જતાં લુંકામતમાં સાધુ થઈને **ભીમજી ઋષિ** નામથી જાણીતા થયા પછી વિ. સં. ૧૬૩૨માં **વટપદ્ર**-(વડોદરા)માં ૯ યતિઓ અને ૩ મહાસતીઓ સાથે ચોમાસું રહ્યા હતા, ત્યારે તેણે ઉપર્યુક્ત શ્રેણિક-રાસનો બીજો ખંડ રચ્યો હતો. તેમાં પૂજ્ય ગુરુ

---

૧ જુઓ–" **વટપત્ર(દ્ર) નયર** મઝારિ,
સંવત ૧૬૨૧ [સોલ એક] વીસઈ;
ભાદ્રપદ સુદિ શુભ વાર,
પ્રારંભ .... [દીસઇ] પુન્ય૦ ૪૨

કુલસલ (કલસ)

કાંઈક કવિ-મતિ, કાંઈક શાસ્ત્રમતિ,
સધર સંગતિ પામીઈ;
શ્રેણિક-રાસ કીઓ અભ્યાસ(અતિ ઉલ્હાસઈ),
જ(જિ)ન-વાણી શિર નાંમીઈ. પુન્ય૦ ૪૩

ગૌતમ-પાએ સારદ માએ,
ચિત્ત રાખૂ(ખું) ચરણે સમુ;
ભાવસાર ભીમુ કર જોડી બોલિ,
સાધુ સવેનઈ ચરણે હું નમૂં. પુન્ય૦ ૪૪

ઇતિ શ્રેણિક-રાસ સમાપ્ત. લિષિતં મુની સારક્ષંકઃ સ્વયં પઠમાર્થં."

વરસિંહ ઋષિની સાક્ષીએ તેમના પ્રસાદથી રચેલા આ રાસનો ત્રીજો ખંડ રચવા પણ ઇચ્છા દર્શાવી છે.[૧]

---

૧ તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—"ૐ નમો સિદ્ધસ્સ. **વસ્તુ**-

માત સરસતિ-તણઈ સુપસાય,
રાજા **શ્રેણીક** તેહ તણઉ પ્રબંધ **રાસ** રસાલ કીધઉ,
ગુણી ગુરુ શ્રી**વરસિંઘ**રષિ-તણઈ પ્રસાદિ સઉ અર્થ સીધઉ;
પ્રથમ ખંડ પુરઉ કરિઉ, જિન-વાણી-સુપસાય,
બીજઉ ખંડ પ્રારંભ કરું, વાણિ દ્યઉ મુજ માય." ૧

તથા તેના અંતમાં રચના-સ્થલ, રચના-સમય અને પોતાની ગુરુ-પરંપરા જણાવી છે—

"એક ખંડ પિહિલૂં કીધઉ, જસ રે સારદા લીધઉ.
બીજઉ ખંડ **ગૌ**તમ નામઈ, [મનહ] મનોરથ સીધઉ. પુનિ૦ ૮

વટપદ્ર નયરિં સંવત **સોલ બત્રીસઈ**,
ભાદ્રપદ વદિ બીજઈ સુક્ત(ક્ર)ઈ એ પ્રારંભ. ૯

કાંઈ સુકવિ-મત્ય કાંઈ સુશાસ્ત્રોગતિ સાધ-સંગતિ મિલહી;
કુંરપાલ રષિ અમ્હે રહ્યા ચઉમાંસું, કથા એ મુઝનિ કહી. ૧૦

કુંરપાલરષિ સખિ **પાલ્હા** મુનિવર-ભગતુ રષિ **માણક્ય** સહી;
અનુક્રમિ નવ જતી ગણિ મહાસતી, ચઉમાસિ **વટપદ્ર** રહી. ૧૧

તેહ સાનધિ રચ્યઉ રંગિ, બીજઉ ખંડ સોહામણઉ;
ત્રીજઉ ખંડ કરવા મન થાઈ, જુ વર હુઈ સારદા-તણઉ. ૧૨

જીવરષિ—પાટિ શ્રીઆચાર્ય, **વરસિંહ**જી ઉદ્દોત કરો;
આવઈ શ્રીપુજ્ય શ્રીઆચારય, **વરસિંહ**જીનિં પદ ધરુ. ૧૩

જયવંતા શ્રીપુજ્ય આચારય, ભાવિં ભગતિ સિર નામીઈ;
ગુણવંત ગુણનધિ તેહ નામિ, મન—વંછિત ફલ પામી[ઈ]. ૧૪

ગૌતમ સ્વામી લબધિ આપઉ, સેન વાણી ચરણે ધરુ;
વરસિંહરુષિનું નામ,..................રાસ રચીઉ અરુ. ૧૫

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ. સં. ૧૬૩૮માં આશ્વિન વ. ૧ શુક્રવારે વાચનાચાર્ય **મહિમાસાગરે વટપદ્ર નગર**માં લખેલી મયણરેહા (મદનરેખા) મહાસતીના પ્રબંધની પ્રતિ **અમદાવાદ**માં વિજય**વીર**સૂરિના સંગ્રહમાં છે.[1]

કવિ **ઋષિવર્ધનસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૫૧૨માં રચેલ **નલ-દવદંતી**-રાસની વિ. સં. ૧૬૫૦માં વૈશાખ શુ. ૭ રવિવારે **વટપદ્ર નગર**માં લખાયેલી એક પ્રતિ **અમદાવાદ**ના શેઠ **આણંદજી** કલ્યાણજીની પેઢી હસ્તકના **પાલીતાણા**ના જૈન પુસ્તકભંડારમાં છે.

વડોદરાનો સંઘ શત્રુંજયમાં

શહેનશાહ **અકબ્બર**થી 'જગદ્ગુરુ' બિરુદદ્વારા સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ **હીરવિજયસૂરિ**એ સમ્રાટ્ **અકબ્બર**દ્વારા સર્વપ્રાણિ-હિતકર પરોપકારનાં અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવ્યાં. તેમાં સમાજના હિતનું **શત્રુંજય** તીર્થના ફરમાનનું કર્તવ્ય પણ ગણાવી શકાય. દૂર દેશથી સૂરિએ મોકલેલા સંદેશ-વાચનથી તેમના પ્રતિનિધિ પં. **ભાનુચંદ્રે** હિમ-કષ્ટોની પરવા કર્યા વિના, **કાશ્મીર**ના માર્ગને શોભાવનારા 'જય-નલલંકા' નામના દસ યોજન (૪૦ કોશ) પ્રમાણવાળા મનોહર સરોવર-માં વહાણ-નૌકાવિહારથી મોજ માણતા પાતશાહને અરજી કરી હતી. **શત્રુંજય** તીર્થના યાત્રિકોને વચ્ચેના સમયમાં કર વગેરેથી કનડગત થઈ ઘણા કષ્ટે ઇષ્ટદેવનાં દર્શન થતાં. એ કષ્ટ સર્વથા દૂર કરવાનો સમયજ્ઞ

વરસિંહરિષિ-સખિ **ભીમજી**, કીધઉ **રાસ** એ રલીયામણઉ;
નર નારિ ભણસઈ જેહ સુણસ્યઇ, ફલસિ મનોરથ મન-તણઉ. ૪૧૬
ઇતિ શ્રીશ્રેણીકરાસ દ્વિતીયખંડ"

-વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની ૨૧ પત્રવાળી પોથીના આધારે આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

1. પ્રકટ થયેલ પ્રશસ્તિ-સંગ્રહ (ભા. ૨, પૃ. ૧૩૦)માં **વટપદ્ર**ને બદલે **ચિટપદ્ર** એવું અશુદ્ધ છપાયેલ છે.

યુગપ્રધાન એ મહાત્માનો દૂરંદેશીભર્યો દૂરદર્શી સુયશસ્વી પ્રયત્ન સફલ થયો હતો. પ્રતિવર્ષ ૭ મહિના અને ૬ દિવસ સમસ્ત દેશોમાં સર્વ પશુ, પક્ષી, જલચર પ્રાણિગણને અભયદાન આપવાનું અને ગુજરાતના જજીયા નામના અનિષ્ટ કરને દૂર કર્યાનું ફરમાન, વાચક **શાંતિચંદ્ર**ના હાથે ભેટ મોકલાવી પાતશાહે હીરસૂરિના પ્રસન્ન અંતઃકરણની શુભાશિષ મેળવી હતી અને પં. **ભાનુચંદ્ર**ના પ્રયત્નથી **શત્રુંજય**નો કર મુક્ત કરી સૂરિને **શત્રુંજય** સમર્પણ કર્યાનું ફરમાન ભેટ ધરી એમાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

રાધનપુર(ગુજરાત)માં વિજયસેનસૂરિ સાથે ચોમાસું રહેલા **હીરવિજયસૂરિ**એ ઉપર્યુક્ત સત્કાર્યથી પ્રસન્ન થઈ **લાહોર**(**પંજાબ**)માં પાતશાહ પાસે રહેલા પં. **ભાનુચંદ્ર**ને વચનદ્વારા ઉપાધ્યાયપદથી સન્માનિત કર્યા હતા. પાતશાહ **અકબ્બરે હીરવિજયસૂરિ**ના પટ્ટધર **વિજયસેનસૂરિ**ને દર્શનાર્થ **લાહોર**માં બોલાવી એ ઉપાધ્યાયપદનો મહોત્સવ કર્યો હતો અને વાદમાં વિજયા થયેલા **વિજયસેનસૂરિ**ને '**સવાઇ વિજય**' પદથી વિશેષ માનનીય કર્યા હતા.

આ તરફ **હીરવિજયસૂરિ**, **શત્રુંજય**-સમર્પણનું ફરમાન મળ્યા પછી ઘણા યાત્રિકોના સંઘો સાથે **શત્રુંજય**ની યાત્રાએ પધાર્યા હતા અને ત્યાં **ખંભાત**ના **ઓસવાળ** શ્રીમાન **તેજપાલશાહે** ઉદ્ધાર કરી નવા કરાવેલા મૂલમંદિરની પ્રતિષ્ઠા વગેરે સત્કાર્યો કર્યાં હતાં. **હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય** વગેરે ગ્રંથોમાં એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે, તથા તે સમયની કવિ **હેમવિજયે** રચેલી પ્રતિષ્ઠા-પ્રશસ્તિનો શિલાલેખ ત્યાં વિદ્યમાન છે. વિ. સં. ૧૬૫૦માં **શત્રુંજય**ની યાત્રાએ **હીરમુનીશ્વર** આવ્યા, તે વખતે ત્યાં ૭૨ સંઘવી આવ્યા હતા, તેમાં **વડોદરા**નો સંઘ પણ હતો.[1] એમ **ખંભાત**ના શ્રાવક કવિ **ઋષભદાસે** વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલા **હીરસૂરિ-રાસ**માં જણાવ્યું છે.

---

૧ "એહવો શ્રીશેત્રુંજે જ્યાંહિ, હીર મુનીસર આવ્યા ત્યાંહિ;
બોહોત્તરી સંઘવી આવ્યા તસિં, સંવત **સોલ પંચાસો** જસિં. × ×

વિ. સં. ૧૬૭૯(૯૭)માં બુરહાનપુરમાં કવિ દર્શનવિજયે રચેલા વિજયતિલકસૂરિ-રાસમાં પણ વટપદ્રના આવેલા આ સંઘનો ઉલ્લેખ છે. શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવા અને હીરસૂરિને વંદન કરવા આવેલા માણસોની સંખ્યા બે લાખ કવિએ સાંભળી હતી, તથા હીરવિજયસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૪૯માં આ યાત્રા કરી હતી—તેમ જણાવ્યું છે.[1] ખરી રીતે વિ. સં. ૧૬૪૯માં તૈયાર થયેલા ઉપર્યુક્ત મંદિરની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૬૫૦માં હીરવિજયસૂરિના હસ્તે થયેલી હોવાનું ત્યાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે.

ઉપાધ્યાય ભાનુચંદ્રનું આગમન

સિદ્ધપુર(ગુજરાત)ના વણિક **રામજી** અને **રમાદે**ના સુપુત્ર **ભાણજી**, કે જેને **આઇન-ઈ-અકબરી**માં—**અકબ્બર**ના દરબારમાં માન્ય વિદ્વાનોના વર્ગમાં **ભાણચંદ** નામથી યાદ કર્યા છે, તે પૂર્વોક્ત **શત્રુંજય**-કરમોચન વગેરે સુકૃત્યોથી અને **સૂર્યસહસ્રનામ**, **વસંતરાજ** (શકુન-શાસ્ત્ર), **કાદંબરી**, **સારસ્વત**, **કાવ્યપ્રકાશ**, **નામમાલા**, **વિવેકવિલાસ** વગેરે ગ્રંથો પર વિદ્વત્તાભરી વ્યાખ્યાઓ રચવાથી વિખ્યાત થયેલા ઉપાધ્યાય **ભાનુચંદ્ર**, તેમના સહકારી વિદ્વાન્ શિષ્ય **સિદ્ધિચંદ્ર** સાથે **જહાંગીર**ના રાજ્ય-અમલમાં વિ. સં. ૧૬૬૫ લગભગમાં ૨૩ વર્ષે

મહિમદાવાદ બારેજું જોય, **વડોદરાનો સંઘ** તિહાં હોય;
આમોદ સિનોર કેરા જન્ન, **જંબૂસર** નર નારી ધન્ન.
—**હીરસૂરિરાસ** (**આનંદકાવ્યમહોદધિ** મૌ. ૫. દે. લા.)

[1] "**સૂરતિ દીવિ બંદિર**નો વલી, **વટપદ્ર ભરૂઅચિ** તેમાંહિ ભલી;
× × એમ અનેક સંઘ આવ્યા ઘણા, યાત્ર કરેવા સોહામણા.
શ્રી**શત્રુંજય** તીરથ તણી, વલી શ્રી**હીર** વંદેવા ભણી;
માણસની સંખ્યા **બિ લાખ**, સુણી તેહવી મિં કહી એ ભાષ.
હીરવિજયસૂરિં કરી જાત્ર, **ઓગણપચાસઈ** ગુણ-પાત્ર;"
—**વિજયતિલકસૂરિરાસ** (ગા. ૩૪૬ થી ૩૪૯) [**ઐતિહાસિકરાસ-સંગ્રહ** ભા. ૪થો, પૃ. ૨૭ ય. વિ. ગ્રં.]

ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે **વટપદ્ર** (વડોદરા)માં પણ પધાર્યા હતા—એમ એ **સિદ્ધિચંદ્રે** રચેલા સં. **ભાનુચંદ્ર-ચરિત** મહાકાવ્ય[1] (પ્રકાશ ૪, શ્લો. ૨૦૯) પરથી જણાય છે.

દાદા-પાર્શ્વનાથ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં **તપાગચ્છમાં** મહોપાધ્યાય **ધર્મસાગરના** શિષ્ય પં. **પદ્મસાગર** વિદ્વાન્ વાદી, વ્યાખ્યાકાર અને કવિ થઈ ગયા. જેમણે વિ. સં. ૧૬૩૩માં **તિલકમંજરી** જેવી ઉત્કૃષ્ટ જૈન ગદ્યકથાની વ્યાખ્યા રચી હતી, તથા **નયપ્રકાશ** (સટીક સં. ૧૬૩૩), **શીલપ્રકાશ**, **યુક્તિપ્રકાશ**, **પ્રમાણપ્રકાશ** (સટીક), **ધર્મપરીક્ષા**, **યશોધરચરિત્ર**, અને **જગદ્‌ગુરુકાવ્ય**(**મંગલપુરમાં** વિ. સં. ૧૬૪૬માં), **ઉત્તરાધ્યયન-કથા** (સં. ૧૬૫૭), જેવા ગ્રન્થોની રચના કરી હતી; તેમના શિષ્ય **રાજસુંદર**(? સાગર) કવિએ **ભક્તામર** નામના પ્રસિદ્ધ જૈનસ્તોત્રનાં પદ્યોનાં પ્રથમ ચરણો લઈ બીજાં ત્રણ ત્રણ ચરણોથી પાદપૂર્તિ કરી **વટપદ્ર**(વડોદરા)ના [2]**દાદાપાર્શ્વનાથને** ઉદ્દેશી નવીન **ભક્તામર** સ્તોત્ર રચ્યું હતું.

---

૧ "वटपद्रेऽथ गान्धारे, कृत्वा ज्येष्ठस्थितिं पुनः ।
वाचकास्ते चतुर्मासीमासीनाः पत्तनेऽन्यदा ॥"

—આ મહાકાવ્ય, અમ્હારા સ્નેહી સાક્ષર શ્રીયુત **મોહનલાલભાઈ** દ. દેશાઈદ્વારા સંપાદિત થઈ પ્રકાશમાં આવવાની તૈયારીમાં છે. આ સંબંધમાં 'શાસન-પ્રભાવક ગુરુ-શિષ્ય **ભાનુચંદ્ર** અને સિદ્ધિચંદ્ર' નામનો એમનો લેખ **આત્માનંદ-જન્મ-શતાબ્દી-સ્મારક** ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલો છે.

૨ વર્તમાનમાં **વડોદરામાં નરસિંહજીની** પોળમાં **દાદાપાર્શ્વનાથનું** જૈન દેહરું પ્રસિદ્ધ છે. **અહમ્મદાવાદનિવાસી** ઝવેરી **મોહનલાલ** મગનલાલના પ્રયત્નથી વિ. સં. ૧૯૭૯માં પ્રકટ થયેલ, **મણિલાલ ન્યાલચંદ શાહે** લખેલ '**પ્રગટપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ**' પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે—'ઉપર્યુક્ત મંદિર મહારાજા કુમારપાલે બંધાવ્યું હતું.' પરંતુ અમ્હારા ધારવા પ્રમાણે તે

તપાગચ્છમાં થયેલા કવિ **શાંતિકુશલે** વિ. સં. ૧૬૬૭માં રચેલા પાર્શ્વનાથ-નામમાલા (૧૦૮ નામોવાળા) સ્તવનમાં, ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં રહેલા **પાર્શ્વનાથ** (મૂર્તિ)ના સ્મરણમાં. વડોદરાના પાર્શ્વ-નાથનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.[1]

લખાયેલી પ્રતિયો

વિ. સં. ૧૬૭૦માં માર્ગ. શુ. ૩ ભૌમે **વટપદ્ર મહાનગરમાં** મુનિ દીપવિજયે લખેલી **સારસ્વત વ્યાકરણની** એક પ્રતિ **વડોદરામાં** પ્રવર્તક કાન્તિવિજય મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૬૭૩માં ફાગણ શુ. ૧૦ ગુરુવારે **વટપદ્ર નગરમાં** લખેલી **ચૈત્યવંદનાદિ** ભાષ્યત્રયની પ્રતિ, **ઝીંઝુવાડામાં** જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં છે.

આવેલ લેખ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જહાંગીરના રાજ્યઅમલમાં જૈન શ્વેતાંબર-સમાજમાં તપાગચ્છમાં અંદર અંદર અનિચ્છનીય વૈમનસ્યે ઉગ્ર રૂપ લીધું, ત્યારે એ શમાવવા રાજ્યના શાણા અધિકારીઓ-

---

મંત્રીશ્વર **તેજપાલની** કારકિર્દીમાં બન્યું હશે. આ જિનમંદિરમાં મૂલનાયક તરીકે બિરાજમાન **દાદાપાર્શ્વનાથની** પ્રૌઢ પ્રભાવક પ્રતિમા લેપ્યમય વેળુની છે. સંરક્ષક શ્રાવકોની વસ્તીને અભાવે આ જ સદીમાં **પાવાગઢથી** આવેલી **શ્રીઢભંજન પાર્શ્વનાથની** પ્રાચીન પ્રતિમા પણ આ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી છે. આ દેહરાનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૯૭૩માં લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે કરાવ્યો જણાવાય છે. સદ્‌ગત સુયશસ્વી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ **સયાજીરાવ ગાયકવાડે** ઉપર્યુક્ત પ્રસંગમાં **દાદાપાર્શ્વ**-નાથનાં દર્શનથી જૈનજનતાને આનંદિત કરી હતી.

૧ "તું ભરૂઅછિ તું ઈડરઇ, ઘૂઆડિ હો તું હિ જ ગુણ-ખાણિ;
તું દેલવાડઇ **વડોદરઈ**, ડુંગરપુરે હો ગંધારિ વખાણિ.
—પ્રાચીનતીર્થમાલાસંગ્રહ (ય. વિ. ગ્રં. ભા. ૧, પૃ. ૧૯૯, ગા. ૧૪).

એ ગુજરાતમાં લેખો મોકલાવતાં આ વટપદ્રમાં પણ લેખ આવ્યો હતો—એમ કવિ દર્શનવિજયે વિ. સં. ૧૬૭૯માં રચેલા વિજયતિલકસૂરિરાસમાં જણાવ્યું છે.[૧]

વડોદરાનો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા કેટલાક ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે—તે સમયમાં–આજથી ત્રણસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં જૈનોનો એક જ્ઞાનભંડાર(ચિત્કોશ) હતો. શહેનશાહ અકબ્બરથી સન્માનિત થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જગદ્‌ગુરુ હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય–પરિવારે આ ભંડારમાં પોથીઓ મૂકી હતી. હીરવિજયસૂરિના હસ્તદીક્ષિત એક પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વાચક કીર્તિવિજય નામના વિદ્વાને વિ. સં. ૧૬૯૦માં (આસો શુ. ૪) વિચારરત્નાકર નામના ગ્રંથની સંકલના કરી હતી; જેનું લેખન, તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય પં. વિનયવિજયે કર્યું હતું. આ ગ્રંથની એક પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકાર કીર્તિવિજય વાચકના શિષ્ય કાંતિવિજયે વટપદ્રપુરના પૂર્વોક્ત જ્ઞાનભંડારમાં મૂકી હતી,[૨] જે હાલ છાણીના જૈનભંડારમાં (ઉ. વીરવિ. શાસ્ત્રસંગ્રહમાં) છે.

કવિ વિનયવિજયે કરેલ વડોદરાનું વર્ણન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્વત્તાભરી રચનાઓથી વિખ્યાત થયેલા જૈન શ્વે. તપાગચ્છના બહુશ્રુત ઉપાધ્યાય વિનયવિજયે જોધપુરથી ભાદ્ર. શુ. ૧૫ની રાત્રે

---

૧ "આશાતના સાગરા જેહ કરતા, દીય ભૂપ સીખામણ ખરીય તુરતા;
તવ આવીઆ ગુજ્જરદેસિ લેખા, રાજનગર સૂરતિ વટપદ્ર એષા."
—વિજયતિલકસૂરિરાસ અ. ૧, ગા. ૧૩૧૯ [ઐતિહાસિકરાસસંગ્રહ ભા. ૪થો, પૃ. ૧૧૦ ય. વિ. ગ્રં.]

૨ "श्रीकीर्तिविजयवाचक–विनेयलेशेन कान्तिविजयेन ।
श्रीवटपद्रपुरस्थित–चित्कोशे प्रतिरियं मुक्ता ॥"

ચંદ્રને દૂત બનાવી સૂરતમાં ચોમાસું રહેલા તપાગણપતિ (વિજયદેવસૂરિ) તરફ મોકલ્યો હતો. મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતની પદ્ધતિએ ૧૩૧ મંદાક્રાન્તા છંદોમાં રચાયેલા આ ઇન્દુદૂત કાવ્યમાં ઇન્દુને ત્યાં જવાનો માર્ગ સૂચવતાં જોધપુર. સુવર્ણગિરિ (સોનગિર). જાલોર. શિરોહી. આબૂ. અચલગઢ. સિદ્ધપુર. સાભ્રમતી. અહમ્મદાવાદ. વટપદ્ર. ભૃગુપુર (ભરૂચ) અને સૂરત વગેરે સ્થળોનું કવિએ સુંદર વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પ્રસ્તુત વટપદ્ર (વડોદરા)નો પરિચય આ પ્રમાણે કરાવ્યો છે :—

"तस्माद् गच्छन्ननवकृतिनि ग्रथितस्यान्तरा ते,
स्वर्गाकारं नगरनगरं लाटदेशस्य पुण्ड्रम् ।
दर्शं दर्शं भवति परमप्रीतिरासाद्यते यत्,
नानाश्चर्याञ्चितवपुषां तत्र वासो जनानाम् ॥

लक्ष्मी शङ्कां जनति दधती तोयराशौ ननन्दा—
तीते हर्म्ये वसति च पदे हन्त ! यस्योक्तसारा ।
पाताले प्राविशदनघा साऽपि भोगावतीनां,
दृष्ट्वा रम्यामनुपमतमां वाटपद्रीमभिख्याम् ॥

नम्येऽस्त्यत्र स्फुरदुरुघनो मण्डपोऽत्यन्ततुङ्ग-
स्तत्र स्थित्वा चतसृषु दिशास्वीक्षणीयं त्वयेन्दो ! ।
द्रष्टासि प्राक् श्रियमनुजनानस्य विष्वक् पुरस्य,
रम्यं ह्येतच्छुचिरुचि चतुर्द्वारचैत्यानुकारम् ॥"

—ઇંદુદૂત (શ્લો. ૭૮–૮૧ નિ. સા. કાવ્યમાળા ગુ. ૧૪)

કવિ વિનયવિજય[1] ઉપાધ્યાયે વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં

૧. આ કવિ, તેજપાલ અને રાજશ્રીના સુપુત્ર અને ઉપર્યુક્ત કીર્તિવિજય ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. તેઓએ પોતાની જનનીના શ્રેય માટે ચિત્તોડમાં મૂકેલી કલ્પસંગ્રહ, જ્ઞાતાસૂત્ર વગેરે ગ્રંથોની પ્રતિયો પાટણના

વડોદરાની મનોહરતા જોવા પછી તે સંબંધમાં પોતાના કવિત્વભર્યા ઉદ્‌ગારો ઉપર્યુક્ત શ્લોકદ્વારા પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે :—

જૈન ગ્રંથભંડારમાં જોવામાં આવે છે. આ કવિએ પોતાના જીવનમાં અનેક તપાગચ્છપતિઓના સમયમાં ગ્રંથોનું લેખન, સંશોધન, અવગાહન અને રચનાકાર્ય કર્યું જણાય છે. તેમના ગુરુ-બંધુ કાંતિવિજયે સંવેગ-રસાયન બાવનીમાં કરેલા સૂચન પ્રમાણે તેઓએ બે લાખ શ્લોક-પ્રમાણ રચના કરી સમાજને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું હતું; જે દ્વારા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત. ગુજરાતી અને હિંદી ભાષા પર પણ તેમનું પ્રૌઢ પાંડિત્ય પ્રકટ થાય છે. સંવત્‌ના સૂચનવાળી તેમની મુખ્ય રચનાઓ આ પ્રમાણે જાણવામા આવી છે—

વિ. સં. ૧૬૮૪માં ચૈત્ર વ. ૧૦ રામચંદ્રકૃત શ્રીશેષી નૈષધ-વૃત્તિનું લેખન (એ. ઈ. નં. ૧૨૦૬).

વિ. સં. ૧૬૮૭માં ચંદ્રરાજ ગ્રંથનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૮૯માં ઉ. ભાવવિજયે રચેલી ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૬૯૦માં ઉપર્યુક્ત ગુરુ કીર્તિવિજય-કૃત વિચાર-રત્નાકરનું લેખન.

વિ. સં. ૧૬૯૬માં જેઠ શુ. ૨ તપાગચ્છપતિ વિજયાનંદસૂરિના સમયમા કલ્પસૂત્ર-વૃત્તિ (સુબોધિકા), જે જૈન-સમાજમાં પ્રતિવર્ષ પર્યુષણાપર્વમાં વંચાય-સંભળાવાય છે.

વિ. સં. ૧૬૯૭માં ધન્યત્રયોદશીએ દ્વારપુર(બારેજા)થી, સ્તંભતીર્થ-(ખંભાત)માં ચોમાસું રહેલા તપાગણ-પતિ વિજયાનંદસૂરિ તરફ લખેલ વિદ્વાનોને ચિત્રકાવ્યમય પાંચ અધિકારવાળો આનંદ-લેખ સં. વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર. (જૈનસાહિત્ય-પ્રદર્શન પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૧લાના અંતમાં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે, 'વાર્ધિ' શબ્દથી ચાર સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૪ જણાવ્યો છે, પરંતુ વિ. સં. ૧૬૯૬માં રચેલી સુબોધિકાનો તેમાં ઉલ્લેખ હોવાથી 'વાર્ધિ' શબ્દથી અહિં ૭ સંખ્યા લઈ આનો રચના-સમય વિ. સં. ૧૬૯૭ સમજવો યોગ્ય ગણાશે).

"હે ઇંદુ! તે દ્રંગ(અહમ્મદાવાદ)થી દક્ષિણ દિશામાં પ્રસ્થાન કરતાં વચ્ચે સ્વર્ગના આકાર જેવું બીજું નગર **લાટદેશનું તિલક** જોઈ જોઈને તને મનમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે; કેમ કે **વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી—શોભાથી મનોહર શરીરવાળા મનુષ્યોનો ત્યાં વાસ છે.**

વિ. સં. ૧૬૮૯ (૯૮)માં **તપાગચ્છપતિ વિજયદેવસૂરિ અને વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી સૂર્યપુર(સૂરત)ની** ચૈત્ય-પરિપાટી; જેમાં **સૂરત** અને તેની આસપાસનાં **રાનેર (રાંદેર), વડસાલ (વલસાડ), ઘણદીવિ (ગણદેવી), નવસારી** અને **હાંસોટ** વગેરેમાં રહેલાં તે સમયનાં જિન-ચૈત્યો(જૈન-મંદિરો)નો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

વિ. સં. ૧૭૦૧ (?)માં **તપાગણપતિ** પૂજ્ય આચાર્યના આદેશથી **જોધપુરમાં** ચોમાસું રહેતાં તેમના તરફ **સૂરત** લખેલ ઉપર્યુક્ત ઈંદુદૂત કાવ્ય-લેખ (કવિએ આના ૧લા પદ્યમાં **વિનય** અને ૧૨૬મા શ્લોકમાં **વિનયવિજય** એવું નામ સ્પષ્ટ સૂચવ્યા છતાં, સન ૧૯૦૬માં નિ. સા. કાવ્યમાલા ગુચ્છક ૧૪માં આ કાવ્ય ત્યાં સંપાદિત કરવા છતાં સંપાદકને તેના કર્તાનું નામ સ્ફુટ ઉપલબ્ધ થયું ન હતું! સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ સંપાદિત 'વિજ્ઞપ્તિ-ત્રિવેણી'ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭ અને ૧૮)માં તથા એને અનુસરીને બીજા કેટલાક લેખકોએ અન્યત્ર જણાવ્યું છે કે આ 'ઈન્દુદૂત' કાવ્ય **વિજયપ્રભસૂરિને** ઉદ્દેશીને લખાયેલ છે, પરંતુ આંતર-અવલોકન અને વિશેષ વિચાર કરતાં તે **વિજયદેવસૂરિને** ઉદ્દેશીને લખાયેલ હોય—એમ જણાય છે.)

વિ. સં. ૧૭૦૫માં ધનતેરશે **ખંભાતના** શ્રીસંઘ તરફથી ચોમાસા માટે **ખંભાત** પધારવા વિજ્ઞપ્તિરૂપ, **રાજનગરમાં** રહેલા **વિજયદેવસૂરી** તરફ લખેલ ગુજરાતી કવિતા-લેખ.

વિ. સં. ૧૭૦૬માં ભાદ્રવામાં **વિજયસિંહસૂરિના** આધિપત્યમાં **નેમિનાથ-ભ્રમર ગીત.**

વિ. સં. ૧૭૦૭(?)માં **દીવબંદરમાં** વિજયદેવસૂરીશ્વર અને **વિજયસિંહ** ગુરૂની તુષ્ટિ માટે સં. **નયકુસુમાંજલિ (નયકર્ણિકા).**

રમણીય અત્યંત અનુપમ વટપદ નામની આ નગરીને જોઈ, મનમાં શંકા ધારણ કરતી **લંકા** સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને **અલકા** (કુબેરની રાજધાની) દૃષ્ટિ ન પહોંચે તેવા સ્થાનમાં વસે છે અને **ભોગાવતી**, મદરહિત થઈને પાતાલમાં પેસી ગઈ લાગે છે.

......ધનતેરશે દેવકપત્તન (પ્રભાસપાટણ)થી, ગુજરાતની રાજધાની **પાટણ**માં ચોમાસું રહેલા પૂજ્ય **વિજયદેવસૂરિ** તરફ પૂર્વાર્ધ પ્રાકૃત અને ઉત્તરાર્ધ **સંસ્કૃત પદ્યોવાળું** અઢાહાર રચી મોકલેલ વિશિષ્ટ નિવેદનવાળું પર્યુષણાપર્વ–**વિજ્ઞપ્તિપત્ર**.

તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિ અને **વિજયસિંહસૂરિ**ના આજ્ઞા લઈને પ્રારંભ કરેલ, અને **વિજયસિંહસૂરિ** સ્વર્ગસ્થ થતાં વિજયપ્રભસૂરિ પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશમાં આવતાં (?) વિ. સં. ૧૭૦૮માં વૈશાખ શુ. ૫ **જૂનાગઢ**માં પૂર્ણ કરેલ સેંકડો પ્રમાણોવાળો ૧૭૬૨૧ શ્લોક-પ્રમાણ અતિવિસ્તૃત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ લોકવિષયક **લોકપ્રકાશ** નામના મહાન્ સં. ગ્રંથ.

વિ. સં. ૧૭૧૦માં જેઠ શુ. ૬. **વિજયસિંહસૂરિ**ના ઉપદેશથી **શત્રુંજય**ના શિખર પર થયેલ **સહસ્રકૂટ** (૧૦૦૮ જિનબિંબવાળા) તીર્થની પ્રતિષ્ઠા (**વિજયદેવસૂરિ**ની આજ્ઞા અને આ. **વિજયપ્રભસૂરિ**ના નિર્દેશથી કર્યાનું શિલાલેખમાં સૂચન છે.)

વિ. સં. ૧૭૧૦માં **રાજધન્ય(રાધન)પુર**માં, **તપાગણપતિ વિજયદેવસૂરિ**ની વિદ્યમાનતામાં તેમના પટ્ટધર **વિજયસિંહસૂરિ** સ્વર્ગસ્થ થતાં યુવરાજ **વિજયપ્રભસૂરિ**ના સમયમાં **કાંતિવિજયગણિ** માટે **હૈમવ્યાકરણ**-લઘુપ્રક્રિયાની રચના.

વિ. સં. ૧૭૧૩ (?)માં **વિજયપ્રભસૂરિ**-પર્યન્ત પટ્ટાવલી–સજ્ઝાય.

વિ. સં. ૧૭૧૬માં **સૂરત**માં **વિજયપ્રભસૂરિ**ના આધિપત્યમાં **ધર્મનાથ**-વિજ્ઞપ્તિરૂપ ઉપમિતિભવ-પ્રપંચ સ્તવન.

અનેક જિન-સ્તવનો, ચોવીશી, વીશી, સ્વાધ્યાયો, પદો, વિનયવિલાસ વગેરે.

આ નગર(વટપદ્ર)માં મધ્યમાં વિશાલ સુષમ (ચોતરફ-થી સારી રીતે સમઘાટવાળો) **અત્યંત ઉંચો મંડપ (માંડવો) છે,** ત્યાં રહીને તારે ચારે દિશામાં જોવું; આ પુરની ચારે બાજૂની અનુપમ લક્ષ્મી–શોભાને તું જલ્દી જોઈશ, ખરેખર આ નગર, પવિત્ર કાંતિવાળા

વિ. સં. ૧૭૨૩માં **ગંધપુર** (**ગંધાર**)માં **વિજયપ્રભસૂરિના** અધિકાર-માં **શાંતસુધારસ** ભાવનાપ્રબંધ (સં. ગેય દેશીઓમાં મધુર સંગીતમાં ઉતારેલ ઉચ્ચ જૈન ભાવનાઓ.)

વિ. સં. ૧૭૨૩ (૩૨)માં **ગંધારમાં વિજયપ્રભસૂરિના** આધિપત્યમાં પાંચ સમવાય–કારણ સ્તવન, ષડાવશ્યક સ્તવન, ઉપધાન વિધિ–સ્તવન વ.

વિ. સં. ૧૭૨૬માં ઉ. **યશોવિજયે** રચેલ **ધર્મ**–પરીક્ષા ગ્રંથનું સંશોધન.

વિ. સં. ૧૭૨૮માં **રાનેરમાં રાજુલ**–નેમિ–સંદેશ (બારમાસ).

વિ. સં. ૧૭૨૯માં વિજયદશમીએ **રાનેરમાં વિજયપ્રભસૂરિના** આધિ-પત્યમાં **પુણ્યપ્રકાશ** (આરાધના) સ્તવન (જૈન–સમાજમાં અંતસમય પર આરાધના માટે બહુધા વંચાતું અને સંભળાવાતું).

વિ. સં ૧૭૩૧માં **ગંધારમાં જિનસહસ્રનામ–સ્તોત્ર.**

વિ. સં. ૧૭૩૨–૬માં **વિજયરત્નસૂરિના** અધિકારમાં **ગુણસ્થાનક** સ્વરૂપ (**વીરસ્તવન**).

વિ. સં. ૧૭૩૭માં વિજયદશમીએ **વિજયરત્નસૂરિની** આજ્ઞાથી રતલામ-માં ચોમાસામાં **હૈમપ્રકાશ** (હૈમપ્રક્રિયા–વિવરણ) વિસ્તૃત વ્યાકરણ–ગ્રંથ-રચના.

વિ. સં. ૧૭૩૮માં **રાનેરમાં ભગવતીસૂત્ર–સજ્ઝાય.**

વિ. સં. ૧૭૩૮માં **રાનેરમાં શ્રીપાલ–રાસ** (૭૫૦ ગાથા પર્યન્ત, અપૂર્ણ મૂકી સ્વર્ગસ્થ થતાં બાકીનો ભાગ, તેમના વચનથી સુપ્રસિદ્ધ ઉપાધ્યાય **યશોવિજયે** પૂર્ણ કર્યો; જે આશ્વિન–ચૈત્રમાં નવ–પદ આરાધન પ્રસંગમાં જૈન–સમાજમાં બહુશઃ વંચાય–ગવાય–સંભળાવાય છે).

ચારદ્વારવાળા ચૈત્ય(જિનમંદિર)નું અનુકરણ કરનારું હોઈ રમણીય છે " ' અહિંથી અત્યંત પાસે ભૃગુપુર(ભરુચ) છે. ' એમ એ પછીના શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પરદેશી મુસાફરોએ કરેલા ઉલ્લેખો

નિકોલસ્ વિહટિંગ્ટન (Withington) નામના પરદેશી મુસાફરે ઈસ્વીસન્ ૧૬૧૨થી ૧૬૧૬ સુધી હિંદુસ્તાનમાં ફરી માહિતી મેળવી ઇસ્ટ ઈંડિઆ કંપનીના ગવર્નર તરફ લખ્યું હતું, જે લખાણ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં રાખ્યું હતું, તે પ્રકાશમાં આવતાં જણાય છે કે, ઉપર્યુક્ત મુસાફરે બ્રિ. એજન્ટ ઑલ્ડવર્થ સાથે ઈ સન ૧૬૧૩ અક્ટોબરમાં (વિ. સં. ૧૬૭૦માં) સૂરત તરફથી અહમ્મદાવાદ જતાં આ વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિંથી વેપાર માટે માલ ખરીદ્યો હતો. આ નગરને બ્રોથ્રા (Brothra). બ્રોદ્રા (Brodra) નામથી ઓળખાવી તેને સારાં બિલ્ડીંગોવાળા નાના નગર તરીકે જણાવ્યું છે. તે વખતે આ શહેરના ગવર્નર મુસલ્ફખાન ૨૦૦૦ ઘોડાઓ તથા પાયદળ વગેરે સૈન્ય સાથે મહી વાસદ તરફ રજપૂત સામે યુદ્ધ માટે રોકાયો હતો. જેમાં પાછળથી બંને વચ્ચે સંધિ થઈ હતી. વિહટિંગ્ટનને વાસદથી નડિઆદ જતાં સામાન વિ. ઉપાડવા મુસલ્ફખાને ૨૦ ઘોડાઓ અને એક હાથી આપ્યો હતો.[1]

મેન્ડેલ્સ્લો નામના મુસાફરના ઈ. સન ૧૬૩૮-૩૯નો જે અહેવાલ પ્રકટ થયો છે, તે પરથી જણાય છે કે તેણે ઇ. ડચ મિત્રો અને અંગ્રેજ એજન્ટ સાથે ભરૂચથી આવી સન્ ૧૬૩૮માં તા. ૭મી અક્ટોબરમાં (વિ. સં. ૧૬૯૫માં) પોતાના દેશના ડ્રેસમાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી. અહિં તેણે અંગ્રેજ એજન્ટને ત્યાં હિંદુ નાચનારીઓના નાચો

---

૧. ' અર્લી ટ્રેવલ્સ્ ઈન્ ઈંડિયા (૧૫૮૩-૧૬૧૯)' ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઈંગ્લંડ તરફથી સન્ ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૨૦૫).

જોયા હતા. અહિં મજબૂત દિવાલવાળો સારાં બુરજોવાળો કોટ તથા ચાર ખુલ્લા અને એક બંધ રહેતા દરવાજા સાથે પાંચ દરવાજા તેણે જોયા હતા. અહિં વણાટ અને રંગારી-છીપા કામમાં ઉદ્યમી મુખ્યતયા હિંદુ-વસતિની તેણે નોંધ કરી છે.[૧]

વિક્રમની અઢારમી સદીમાં

વડોદરાના પાર્શ્વનાથનાં સ્મરણો

વિ. સં. ૧૭૨૧માં તપગચ્છપતિ વિજયપ્રભસૂરિના સમયમાં તેમના આજ્ઞાધારક, પં. કૃપાવિજય-શિષ્ય પં. મેઘવિજય નામના વિદ્વાને દીવબંદરમાં ચોમાસું રહી રચેલી શ્રીપાર્શ્વનાથની નામમાલામાં વડોદરાના પાર્શ્વનાથનું પણ સ્મરણ કર્યું છે.[૨]

તપાગચ્છમાં વિજયપ્રભસૂરિના અધિકાર-સમય (વિ. સં. ૧૭૧૩ થી ૧૭૪૯)માં પં. ચારિત્રસાગરના શિષ્ય પં. કલ્યાણસાગર કવિએ રચેલી પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટીમાં વટપદ્રના પાર્શ્વનાથ (મૂર્તિ)નું સ્મરણ કર્યું છે.[૩]

---

૧ 'મેણ્ડેલ્સ્લોઝ્ ટ્રેવ્હલ્સ ઈન્ વેસ્ટર્ન ઇણ્ડિયા' ઈસ્વીસન્ ૧૬૩૮-૩૯ (ઑક્સફર્ડ યુનિવ્હર્સિટી પ્રેસ તરફથી ૧૯૩૧માં પ્ર. પૃ. ૧૫, ૧૬).

૨ "જેસલમેરઇ જિન મનમોહન કલિકુંડ,
ઈલોરઇ અતિશય વડોદરઈ પરચંડ;
ડુંગરપુર ઇડર ઉદયપુરઈ જિનરાય,
ધવલક્ક નવસારી વાણારસી વરદાય."
—પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૫૨ ય. વિ. ગ્રં.)

૩ "ડૂંગરપુરમેં દીપતો વડપદ્રે હો વાડિ રખવાલ."
—પાર્શ્વનાથ-ચૈત્યપરિપાટી (પ્રાચીન તીર્થમાલા-સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૭૦ ગા. ૯).

તપાગચ્છમાં વિજયરાજસૂરિના અધિકાર-સમયમાં પં. શિવવિજયના શિષ્ય **શીલવિજયે** વિવિધ દેશોમાં યાત્રા કરી વિ. સં. ૧૭૪૬માં રચેલી **તીર્થમાલા**(સ્તવન)માં **વટપદ્ર**(વડોદરા)ના **દાદા પાર્શ્વનાથ** દેવનું સ્મરણ કર્યું છે.[૧]

નેમિનાથનું સ્તવન

વિક્રમની અઢારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં લુંકાગચ્છમાં થઈ ગયેલા શ્રીપૂજ્ય ગણીશ્વર કેશવગુરુના શિષ્ય મુનિ **તેજસિંહગણિએ** સં. દૃષ્ટાંતશતક તથા બીજી કેટલીક લઘુ કૃતિયો ગુજરાતીમાં રચેલી જણાય છે. જેમણે વિ. સં. ૧૭૨૭માં જાલોરમાં **ઋષભસ્તવન** (હીરાવેધ), વિ. સં. ૧૭૩૩માં બુરહાનપુરમાં **શાંતિજિનસ્તવન**, તથા **વીરજિન-સ્તવન**, વિ. સં. ૧૭૩૪માં રતનપુરીમાં જિનસ્તવન, વિ. સં. ૧૭૩૫માં **નાંદસમામાં** આંતરાનું સ્તવન, ૧૭૪૮માં **વીરમગામમાં સીમંધર-જિન** સ્તવન રચ્યાં હતાં; તે કવિ **તેજસિંહે** વિ. સં. ૧૭૧૧(?)માં **વડોદરામાં** **નેમિનાથનું** સ્તવન રચ્યું હતું.[૨]

૬. નેમિસાગરજીનું વડોદરામાં દેવ-વંદન

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા **તપાગચ્છના** ઉપાધ્યાય **નેમિસાગરજીએ** રાધનપુરથી **માંડવગઢ** તરફ વિહાર કરતાં

---

૧ "ડભોઇ **પાસ, વટપદ્રિં** દેવ **દાદો** જિન સોહિ નિતુમેવ;
ચાંપાનેરિં નેમિ જિણંદ, **મહાકાલી** દેવી સુખ-કંદ".
—પ્રાચીનતીર્થમાલા-સંગ્રહ (ભા. ૧, પૃ. ૧૨૨, ગા. ૧૧૯).

૨ "તસ શિષ **તેજસિંહ**, સ્તવન રચ્યો **વડોદરા** મઝાર એ. ૫
સંવત રુદ્ર અસ્વ(સ)[શ]સી સહી દીવો સો પ્ર(?સામ)લ સાર એ;
શ્રી**નેમ**પ્રભુજીની સ્તુતિ કીધી, સંઘ સહુ જયજયકાર એ. ૬
—મો. દ. દેશાઈ—જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૩૦૦)

રાજનગરથી **વડોદરા**માં આવી દેવ-વંદન કર્યું ૧હતું, **માંડવગઢ**માં પાતશાહ **જહાંગીરે વિજયદેવસૂરિ**ને '**સવાઈ મહાતપા**' બિરૂદ આપ્યું, ત્યારે ઉપર્યુક્ત **નેમિસાગરે** '**જગ-જીપક સવાઈ**' પદ મેળવ્યું હતું-એમ વિ. સં. ૧૬૭૪માં સ્વર્ગવાસી થયેલા એ ઉપાધ્યાયના નિર્વાણ-રાસમાં સૂચન છે.

વડોદરાના કવિઓ

નાકર કવિ—વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમી સદીના આરંભ સુધી (વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૧૫) વિદ્યમાન મનાતા **વડોદરાના દી(ડી)**સાવાલ વણિક્ **વી**કાના સુત વૈષ્ણવ કવિ **નાકર**નો અહિં પહેલાં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ; જેણે ૧ શિવવિવાહ, ૨ ધ્રુવાખ્યાન અને ૩ **આ**દિપર્વ, ૪ ગદાપર્વ, ૫ વિરાટપર્વ જેવાં ગુજરાતી કાવ્યો રચી **વ**ડોદરાના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ **મ**દનસુત જેવા કથાકારને આખ્યાન કરવા કૃષ્ણાર્પણ કર્યાં હતાં.

કવિ **પ્રેમાનંદ**—ગુજરાતની જનતામાં ઘણા જાણીતા થયેલા અને ગુજરાતના આધુનિક સાક્ષરોદ્વારા જયંતીઓ અને ચર્ચાઓ દ્વારા પ્રેમ અને આનંદપૂર્વક પ્રસિદ્ધિમાં મુકાયેલા ભટ કવિ પ્રેમાનંદની જન્મભૂમિ તરીકે **વ**ડોદરાની વાડી વિખ્યાત થયેલી છે. પ્રેમાનંદની ખડકી પ્રેમાનંદ-ની પોળ તરીકે પ્રખ્યાતિમાં મુકાઈ છે. જો કે આ કથાકાર કવિએ બાલ્ય-વયથી મોસાળ-**નં**દુરબાર(**ખા**નદેશ)માં આશ્રય લઈને અને **સૂ**રતમાં વાસ કરી પોતાની કૃતિયોનો અને આખ્યાન—કથાઓનો અધિક લાભ ત્યાંની જનતાને આપ્યો જણાય છે; તેમ છતાં તેણે પોતાને **વટપત્ર**વાસી અને કેટલીક કૃતિયોમાં '**વીરક્ષેત્ર વડોદરૂ**' સૂચિત કરેલું છે.

---

૧ "રાજનગરથી ચાલે, મુનિવર મારગે માહાલે;
વહાલે એ વાંદ્યા દેવ વડોદરે રે."
(મો. દ. દેશાઈ ઐ. જૈનરાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૫૦, ગા. ૭૪)

વડોદરામાં તેણે વિ. સં. ૧૭૨૦ (? ૩ **અનિરુદ્ધ (ઓખા)હરણ**-કથા)માં **લક્ષ્મણાહરણ**, **વિવેકવણઝારો**, **માર્કંડેય પુરાણ**, વિ. સં. ૧૭૨૭માં **ચંદ્રહાસનું** અને **અભિમન્યુનું** આખ્યાન રચ્યું હતું; તથા વડોદરામાં **નાગરી** ન્યાતની પાટે ગાયેલું **મામેરું** અદ્યાવધિ નારી-સમાજમાં પ્રેમપૂર્વક બહુધા ગવાય છે.

વડોદરાના વણિક્ **હરિદાસ** જેવા કવિ-શિષ્યો દ્વારા અને કવિ **વલ્લભ** જેવા પુત્ર દ્વારા કવિ **પ્રેમાનંદ**ની ઈષ્ટ કૃતિયોમાં સારી વૃદ્ધિ પુષ્ટિ થઈ જણાય છે.

વિક્રમની અઢારમી સદીના મધ્યભાગને શોભાવી ગયેલા, પુરાણોના આખ્યાનકાર ગુજરાતી ભાષાના પ્રેમી આ કવિ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ, **વડોદરા** સાહિત્ય સભા તરફથી સન્ ૧૯૩૮માં પ્રકાશિત થયેલ '**સાહિત્યકાર**' ત્રૈમાસિકનો **પ્રેમાનન્દ અંક** જોવો જોઈએ.

આર્દ્રક ઋષિ-ચોપાઈ

અંચલગચ્છમાં થયેલા **જ્ઞાન**સાગર કવિએ વિ. સં. ૧૭૨૭માં ચૈત્ર શુ. ૧૩ સોમવારે ગોડી-પાર્શ્વનાથના સાંનિધ્યથી રચેલ ૧૯ ઢાલવાળી **આર્દ્ર**કુમાર (**ઋ**ષિ)ની ચોપાઈ **લઘુ વટપદ્રમાં** રચેલી જણાવી છે, તે કદાચ બીજા નાના વડોદરામાં રચી હશે-તેમ જણાય છે.[1]

લક્ષ્મીસાગરસૂરિની દીક્ષા

મરુધર (મારવાડ)ના **સિવાણચી** નગરમાં વાસ કરનાર **છાજડ**

---

૧ "તે ગુરુને સુપસાયે ગાયો, **આર્દ્રક** ઋષિ ગુણવંત. ૧૧
સત્તર સત્તાવીસે ચૈત્રે, સુદી તેરસ શશિવારે;
પૂર્વાફાલ્ગુની ધ્વજયોગે, **લઘુવટપદ્ર** મઝારી રે. ૧૨
એમ ઓગણીસમી ઢાલ ધન્યાશ્રી, **જ્ઞાનસાગર** કહી નેહે;
ધવલ ધીંગ **ગોડી**ની સાનિધિં, દિન પ્રતે દોલત ગેહ રે. ૧૩
—જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૨, પૃ. ૭૬-૭૭)

બીજા ઉલ્લેખો

અંચલગચ્છમાં થઈ ગયેલા કવિ **ન્યા(જ્ઞા)નસાગરે** વિ. સં. ૧૭૨૬માં **સેખપુર**માં સિદ્ધચક્ર–માહાત્મ્ય વિષય પર **શ્રીપાલનૃપની** ચોપાઈ રચી હતી, તેની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૭૭૦ વર્ષે ભાદ્ર. શુ. ૧૫ **વટપદ્ર**નગરમાં લખાઈ હતી, તે હાલમાં **ભાવનગર**માં જૈનભંડારમાં છે.

તપાગચ્છના અધિપતિ **વિજયક્ષમાસૂરિએ** વિ. સં. ૧૭૭૪માં પોતાની આજ્ઞામાં રહેલા સાધુઓને જુદા જુદા સ્થાનોમાં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ

સુવિહિત ગચ્છ-રયણાયરૂ, શ્રીવિજયપ્રભ ગુરૂ ઈશ રે;
તાસ પટોધર જગ-જયવંતા, શ્રીવિજયરત્ન સૂરીસ રે. ૧૦ ગિ.

તેહ તણે રાજ્યેં એ રચીયો, **નવપદ-રાસ** રસાલ રે;
ઈહ ભવ પરભવ સુખનો દાતા, નિત્ય નિત્ય મંગલ-માલ રે. ૧૧ ગિ.

ષટસેં ઉપરિ પંચ મનોહર, ગાથા ગુણ-મણિ-માલા રે;
ભવિજન-માનસ-કંઠ સોહાવો, દીસે ઝાક ઝમાલા રે. ૧૨ ગિ.

અક્ષર-ગણના ગ્રંથે કીધી, લો(શ્લો)ક હૂઆ સુખદાય રે;
સાતસેં ને ઉપરિ એકાસી, લખતાં સોહિલો થાય રે. ૧૩ ગિ.

સંવત સત્તર પંચાવન્નેં, આસો સુદિ દશમી ગુરુવાર રે;
વટપદ્ર પાસ-પસાઉલિ, **રાસ** રચ્યો **નવકાર** રે. ૧૪ ગિરૂઆ.

કલસ.

એ **રાસ નવ પદ** ભણે નિસુણે, મંગલ-માલા તસ ઘરે;
નવ નિદ્ધિ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ લીલા, કેવલ-કમલા તે વરે.
શ્રીવિજયદશમી વિજયમુહુરત્ત, **રાસ** રચ્યો અતિસુંદરૂ,
પ્રભુ **પાસ ગૌડીદાસ** પભણે, સકલ સિં(સં)ઘ મંગલકરૂ. ૧૫

ઇતિ શ્રીપંચપરમેષ્ઠી મહામંત્ર **નવકાર**-રાસ સંપૂર્ણ. શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ-પ્રસાદાત્ શુભં ભવતુ ".

[સં. ૧૭૭૪ વર્ષમાં પ્રીતિવિમલ-શિષ્ય કનકવિમલ-શિષ્ય હર્ષવિમલે ભિરપુરમાં લખેલી વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં રહેલી ૨૭ પત્રવાળી પોથીના આધારે]

(ચોમાસું રહેવા)ના જે આદેશપટ્ટકો (આજ્ઞાના પટ્ટા–ફરમાનો) આપ્યા હતા, તેમાં પં. લબ્ધિવિજયગણિને **વડોદરું** ક્ષેત્ર ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.[1]

વિ. સં. ૧૭૮૦માં પોષ શુ. ૫ શુક્રે **વટપદ્ર**નગરમાં કુતુબપુરમાં પં. **કાંતિવિજયગણિએ** રસતરંગિણીવૃત્તિની પ્રતિને પોતાના વાચન માટે લખી હતી.[2] (કાંતિવિ.–સં. વડોદરા)

વડોદરાનો માંડવો

જેના પ્રાચીન મંડપનું પહેલાં કવિ **વિનયવિજયે** કરેલું વર્ણન ઉપર દર્શાવેલું છે, શ્રીમંત સરકાર **ગાયકવાડનો** રાજ્ય–ધ્વજ ભગવો ઝંડો જ્યાં ફરકે છે, તે રાજધાની **વડોદરાને** શ્રી**પીલાજીરાવ**ના સુપુત્ર શ્રીમંત **દામાજીરાવ** મહારાજાએ સન ૧૭૩૪=વિ. સં. ૧૭૯૦માં સ્વાધીન કર્યા પછી ત્યાં બે વર્ષમાં–વિ. સં. ૧૭૯૨માં તેમની આજ્ઞાથી આ **વટપત્તન** (વડોદરા)ના અધિપતિ (અધિકારી) ધીર સુબુદ્ધિમાન્ કૃપાવંત શ્રી**મલ્હાર(માલ્હાજી)**એ અત્યંત મનોહર લોકપ્રિય **મંડપ** (માંડવા)ને સારી રીતે–સુંદર કર્યો હતો.–એમ ત્યાંના સં. શિલાલેખ પરથી જણાય છે.[3]

---

૧ જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખં. ૧, અં. ૩ પૃ. ૧૦૭ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૧

૨ પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૨, પૃ. ૨૯૭

૩ [पं. २] श्रीपीलाजिनृपोद्भवो विजयते **दामाजि**संज्ञो नृपः ।
[पं. १३] श्रीमान् **दामाजि**संज्ञो निखिलनृपवरः स्ताच्चिरायुः स चायं ॥
[पं. १७–१८] तस्याज्ञापरिपालको नरवरश्चातुर्यरत्नाकरः श्री**मल्हारः**
[पं. २०] तेन श्री**वटपत्तनाधिपतिना** धीरेण सम्यक्कृतः
श्री**दामाजिनृपाज्ञया** सुरुचिरो लोकप्रियो **मंडपः** ।
मल्हारेण सुबुद्धिनात्र जगतः कारुण्यपाथोधिना
[पं. २४] स्वस्ति श्रीनृपविक्रमार्कसमयाद्याते शिवे वत्सरे
द्व्यंकार्द्रींदुमिते[ऽ]**ष्टबाणरसभू**युक्ते[ऽ]थ शाके शुभे..."
[वि. सं. १७९२–शक सं. १६५८=ई. सन् १७३६]
—ઍન્યુઅલ રિપોર્ટ–ડા. આર્કિઓલોજી, બરોડા સ્ટેટ ૧૯૩૪–૩૫ (પૃ. ૨૨)

ગોત્રવાળા **ઓસવાળ** ગૃહસ્થ શા. હેમરાજ, પોતાની પત્ની **રાજબાઈ** સાથે **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત)માં વેપાર માટે આવ્યા હતા. ત્યાં વિ. સં. ૧૭૨૮-માં ચૈત્ર શુ. ૫ ધનજી નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. આઠ વર્ષના તે પુત્રને લઈ તેઓ **વટપદ્ર** (વડોદરા)માં આવ્યા હતા.[1] અહિં રહેલા **તપાગચ્છ**ના **વૃદ્ધિસાગરસૂરિ**ની ધર્મ-દેશના સાંભળી ધનજીએ વિ. સં. ૧૭૩૬માં વૈ. શુ. ૩ દીક્ષા સ્વીકારી હતી, તે સમયે તેનું નામ **નિધિસાગર** રાખવામાં આવ્યું હતું. વિ. સં.૧૭૪૫માં વૈ. વ. ૨ **રાજનગર**માં **વૃદ્ધિસાગર-સૂરિ**એ તેમને સૂરિપદ આપ્યું ત્યારે **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ** નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે સમયે પાતશાહના માનીતા શાહ **શાંતિદાસ**ના સૂત **લક્ષ્મીચંદે** ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચી મહોત્સવ કર્યો હતો.[2] તેઓએ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી હતી. ઉપદેશાદિથી લોકો પર ઉપકાર કર્યો હતો. વિ. સં. ૧૭૮૮માં **સૂરજપુર**(સૂરત)ના બીજા ચોમાસામાં શરીર અસ્વસ્થ થતાં સંઘની વિનતિને માન આપી તેઓએ વિજયદશમીએ **પ્રમોદસાગર** ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ આપી કલ્યાણસાગરસૂરિ નામ સ્થાપી તેમને પોતાના પટ્ટધર તરીકે પ્રખ્યાત કર્યા હતા. અંત સમયે ઉચિત ઉપદેશ આપી તેઓ આસો વદિ ૭ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. સંઘે બહુમાનથી અંતિમ સંસ્કાર કાર્યો હતો. **વૃદ્ધિસાગરસૂરિ** ગુરુની જેમ આ **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**એ પણ, અંતિમ સમયે **રાજનગર**, **રાધણપુર**, **પાટણ**, **ખંભાત**, **બર્હાનપુર** વગેરે નગરોના સંઘોને તથા **વટપદ્ર**, દર્ભાવતી (ડભોઈ), **ભરૂચ**

---

૧ "એક દિન સુત સંઘાતે લેઇ, તિહાંથી તે નીસરીયા;
વડ વખતે **વટપદ્ર**માં આવ્યા, શુભ ગુણ-રયણે તરીયા."
—લક્ષ્મીસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસ (ઐ. જૈન રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૯૬)

૨ વૃદ્ધિસાગરસૂરિ અને લક્ષ્મીસાગરસૂરિના નિર્વાણરાસમાં એનો ઉલ્લેખ છે.

વગેરે શ્રેષ્ઠ સ્થાનોમાં વસતા શ્રાવકોને ધર્મલાભ કહેવરાવ્યા હતા; તેમાં **વટપદ્ર** નગરના શ્રાવક-સંઘનો પણ ઉલ્લેખ છે.[૧]

કવિ ગોડીદાસ, નવકાર-રાસ

વિ. સં. ૧૭૫૫માં વિજયદશમીએ **વટપદ્ર**(વડોદરા)માં **પાર્શ્વ**-નાથના પ્રસાદથી **તપાગચ્છ**-નાયક **વિજયરત્નસૂરિ**ના અધિકાર-સમયમાં **ગોડીદાસ** નામના શ્રાવક કવિએ ૨૪ ઢાળોમાં ૭૮૧ શ્લોક-પ્રમાણ **નવકાર-રાસ** રચ્યો હતો.[૨] વિક્રમની તેરમી સદીમાં **તપાગચ્છ**માં થઈ ગયેલા **દેવેન્દ્રસૂરિ**એ રચેલી **શ્રાવકપ્રતિક્રમણસૂત્ર-વૃત્તિ**. જે **વંદારુવૃત્તિ** નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સંસ્કૃતમાં જણાવેલી નવકાર-પ્રભાવની **રાજસિંહ-રત્નવતી** વગેરે કથાને ઉપર્યુક્ત રાસ દ્વારા ગુજરાતી ભાષા-માં કવિતારૂપે ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

---

૧ " × **પાટણ રાધનપુર** વલી **વટપદ્ર** નયર વર એહ.××
ઇત્યાદિક પુર બંદિરઈ નગર અનઈ બહૂ ગામિ;
ધર્મલાભ પહોચાડયો લેઇ અહ્મારૂં નામ."
—**દીપસૌભાગ્યે** રચેલા **વૃદ્ધિસાગરસૂરિ-નિર્વાણરાસ**માં
(**ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહ**, ભા. ૩, પૃ. ૭૧, ય. વિ. ગ્રં.)

" **વટપદ્ર** ને **દર્ભાવતી ભરૂચ** છે તિમ વલી × × × × ×
ઇત્યાદિક વરક્ષેત્રમાં શ્રાવક જે વસે, તેહને તુમે ધર્મલાભ કહેજો અતિરસે."

—પં સુમતિવિજયના શિષ્ય વાચક **રામવિજયે** રચેલ **લક્ષ્મીસાગરસૂરિ**-નિર્વાણરાસ (**ઐ. જૈન** રાસમાળા ભા. ૧, પૃ. ૨૦૮ **અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક** મંડળ બુદ્ધિ. ગ્રં. ૨૪–ત્યાં ટિપ્પણમાં **વટપદ્ર**ને **વડનગર** નામથી જણાવવામાં ભૂલ થઈ છે).

૨ " ઈમ જે નવ પદનેં ધ્યાવે, તે નિશ્ચે શિવ-પદ પાવે હો; ધિ.
મન-કામિત પૂરે આસ, ઈમ પભણે **ગોડીદાસ** હો. ધિ. ૧૪

* * *

ઢાલ ચોવીસ પૂરી થઈ, શ્રી**ગોડી** ગિરુઉ ગાજે રે;
સકલ સીં(સં)ઘ મંગલ કરો, દિન દિન અધિક દિવાજે રે. ૮ ગિ.

બીજા ઉલ્લેખો

અંચલગચ્છમાં થઈ ગયેલા કવિ **ન્યા(જ્ઞા)**નસાગરે વિ. સં. ૧૭૨૬માં **સેખપુર**માં **સિદ્ધચક્ર**–માહાત્મ્ય વિષય પર **શ્રીપાલ**નૃપની ચોપાઈ રચી હતી, તેની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૭૭૦ વર્ષે ભાદ્ર. શુ. ૧૫ **વટપદ્ર**નગરમાં લખાઈ હતી, તે હાલમાં **ભાવ**નગરમાં જૈનભંડારમાં છે.

તપાગચ્છના અધિપતિ **વિ**જયક્ષમાસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૭૪માં પોતાની આજ્ઞામાં રહેલા સાધુઓને જુદા જુદા સ્થાનોમાં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ

સુવિહિત ગચ્છ-રયણાયરૂ, શ્રી**વિ**જયપ્રભ ગુરૂ ઈશ રે;
તાસ પટોધર જગ-જયવંતા, શ્રી**વિ**જયરત્ન સૂરીસ રે. ૧૦ ગિ.

તેહ તણે રાજે એ રચીયો, **નવપદ-રાસ** રસાલ રે;
ઈહ ભવ પરભવ સુખનો દાતા, નિત્ય નિત્ય મંગલ-માલ રે. ૧૧ ગિ.

ષટસેં ઉપરિ પંચ મનોહર, ગાથા ગુણ-મણિ-માલા રે;
ભવિજન-માનસ-કંઠ સોહાવો, દીસે ઝાક ઝમાલા રે. ૧૨ ગિ.

અક્ષર-ગણના ગ્રંથે કીધી, લો(શ્લો)ક હૂઆ સુખદાય રે;
સાતસેં ને ઉપરિ એકાસી, લખતાં સોહિલો થાય રે. ૧૩ ગિ.

સંવત સત્તર પંચાવન્નેં, આસો સુદિ દશમી કુજવાર રે;
વટપદ્ર પાસ-પસાઉલિ, **રાસ** રચ્યો **નવકાર** રે. ૧૪ ગિરૂઆ.

કલસ.

એ **રાસ નવ પદ** ભણે નિસુણે, મંગલ-માલા તસ ઘરે;
નવ નિદ્ધિ ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ લીલા, કેવલ-કમલા તે વરે.
શ્રી**વિજયદશમી** વિજયમુહુરત્ત, **રાસ** રચ્યો અતિસુંદરૂ,
પ્રભુ **પાસ ગોડીદાસ** પભણે, સકલ સિં(સં)ઘ મંગલકરૂ. ૧૫

ઇતિ શ્રીપંચપરમેષ્ઠી મહામંત્ર **નવકાર**-રાસ સંપૂર્ણ. શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ-પ્રસાદાત્ શુભં ભવતુ ".

[સં. ૧૭૭૪ વર્ષમાં **પ્રી**તિવિમલ-શિષ્ય કનકવિમલ-શિષ્ય **હર્ષ**વિમલે **વિરપુર**માં લખેલી **વડોદરા**માં **પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર**માં રહેલી ૨૭ પત્રવાળી પોથીના આધારે]

(ચોમાસું રહેવા)ના જે આદેશપટ્ટકો (આજ્ઞાના પટ્ટા–ફરમાનો) આપ્યા હતા, તેમાં પં. **લબ્ધિવિજયગણિને વડોદરું** ક્ષેત્ર ફરમાવવામાં આવ્યું હતું.[1]

વિ. સં. ૧૭૮૦માં પોષ શુ. ૫ શુક્રે **વટપદ્ર**નગરમાં કુતુબપુરમાં પં. **કાંતિવિજયગણિએ રસતરંગિણીવૃત્તિ**ની પ્રતિને પોતાના વાચન માટે લખી હતી.[2] (કાંતિવિ.–સં. વડોદરા)

વડોદરાનો માંડવો

જેના પ્રાચીન મંડપનું પહેલાં કવિ **વિનયવિજયે** કરેલું વર્ણન ઉપર દર્શાવેલું છે, શ્રીમંત સરકાર **ગાયકવાડનો** રાજ્ય–ધ્વજ ભગવો ઝંડો જ્યાં ફરકે છે, તે રાજધાની **વડોદરાને** શ્રી**પીલાજીરાવ**ના સુપુત્ર શ્રીમંત **દામાજીરાવ** મહારાજાએ સન ૧૭૩૪=વિ. સં. ૧૭૯૦માં સ્વાધીન કર્યા પછી ત્યાં બે વર્ષમાં–વિ. સં. ૧૭૯૨માં તેમની આજ્ઞાથી આ **વટપત્તન** (વડોદરા)ના અધિપતિ (અધિકારી) ધીર સુબુદ્ધિમાન્ કૃપાવંત શ્રી**મલ્હાર(માલ્હોજી)**એ અત્યંત મનોહર લોકપ્રિય **મંડપ** (માંડવા)ને સારી રીતે–સુંદર કર્યો હતો.–એમ ત્યાંના સં. શિલાલેખ પરથી જણાય છે.[3]

---

૧ જૂઓ જૈનસાહિત્યસંશોધક ખં. ૧, અં. ૩ પૃ. ૧૦૭ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૧

૨ પ્રશસ્તિસંગ્રહ ભા. ૨, પૃ. ૨૯૭

३ [पं. २] श्री**पीलाजि**नृपोद्भवो विजयते **दामाजि**संज्ञो नृपः ।
[पं. १३] श्रीमान् **दामाजि**संज्ञो निखिलनृपवरः स्ताच्चिरायुः स चायं ॥
[पं. १७–१८] तस्याज्ञापरिपालको नरवरश्चातुर्यरत्नाकरः श्री**मल्हारः**
[पं. २०] तेन श्री**वटपत्तनाधिपतिना** धीरेण सम्यक्कृतः
श्री**दामाजिनृपाज्ञया** सुरुचिरो लोकप्रियो **मंडपः** ।
मल्हारेण सुबुद्धिनात्र जगतः कारुण्यपाथोधिना
[पं. २४] स्वस्ति श्रीनृपविक्रमार्कसमयाद्याते शिवे वत्सरे
द्व्यंकाद्रींदुमिते[ऽ]**ष्टबाणरसभूयुक्ते**[ऽ]थ शाके शुभे..."
[वि. सं. १७९२–शक सं. १६५८=इ. सन् १७३६]
—એન્યુઅલ રિપોર્ટ–ડા. આર્કિઓલોજી, બરોડા સ્ટેટ ૧૯૩૪–૩૫ (પૃ. ૨૨)

પં. જિનવિજયનું આગમન

વિક્રમની અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યમાન વિ. સં. ૧૭૯૩, ૧૭૯૫માં પાટણ, રાજનગર વગેરેમાં રહી ચોવીશી-સ્તવનાદિ રચના કરનાર અને વિ. સં. ૧૭૯૯માં પાદરામાં સ્વર્ગસ્થ થયેલા જૈન શ્વે. તપાગચ્છના કવિ જિનવિજય વિ. સં. ૧૭૯૭ લગભગમાં વડોદરામાં પધાર્યા હતા.[૧]

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં

વિજયદયાસૂરિના અનુયાયી વિજયધર્મસૂરિ નામના જૈન શ્વે. તપાગચ્છના અધિપતિએ વિ. સં. ૧૮૨૨, ૨૩ અને ૨૪, એ ત્રણે વર્ષોમાં વડોદરા ક્ષેત્રમાં ચાતુર્માસ કરવા પં. સુજાણવિજયગણિ અને પં. શાંતિવિજયને તથા વિ. સં. ૧૮૩૭માં પં. રાજવિજયગણિને આદેશ-પટ્ટા આપ્યા હતા; તેમાં વડોદરો, વડોદરું નામ દર્શાવ્યું છે.[૨] તે મુનિઓની ચાતુર્માસ-સ્થિરતા અહીં થઈ હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

જેમ્સ ફોર્બસે કરેલા ઉલ્લેખો

હિંદુસ્થાનમાં ૧૭ વર્ષો સુધી નિવાસ કરી ગયેલ રેવન્યુ ખાતાના ઉચ્ચ અધિકારી પરદેશી અવલોકનકાર મિ. જેમ્સ ફોર્બસે લખેલા પત્રોના સારરૂપે ઇંગ્લીશમાં 'ઓરિએન્ટલ મેમોયર્સ' નામનાં ચાર મોટાં વોલ્યુમો પ્રકાશિત થયેલ છે. સન્ ૧૮૧૩માં લંડનમાં પ્રકટ થયેલા તેમાંના વો. ૩જા(પ્રકરણ ૩૩)માં વડોદરા-સંબંધમાં જાણવા લાયક ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે.

---

૧ "પ્રેમપુર ચોમાસું કરીને, વિહાર કરે મુનિરાયજી,
ગામ નગર પાવન કરતાં, વડોદરે ગુરુરાયજી,
ધન્ય ધન્ય એ ગુરુ જગે જગકારી."

—પં. ઉત્તમવિજયે રચેલ પં. જિનવિજય-નિર્વાણરાસ (ઐ. જૈનરાસમાળા, ભા. ૧લો, પૃ. ૧૫૦)

૨ જૈન સાહિત્ય સંશોધક [ખંડ ૧, અં. ૪; પૃ. ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૦ ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૨-૫]

જેમ્સ ફોર્બસે સન્ ૧૭૮૩(વિ. સં. ૧૮૩૯)માં—આજથી દોઢસો વર્ષો પહેલાં વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી નદી ઉપરનો સુંદર શિલ્પકામવાળો અપૂર્વ પથ્થરી પૂલ (સ્ટોન-બ્રિજ) જોયો હતો. તેનું ચિત્ર દોરી તૈયાર કરાવેલો ફોટો ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૧૪૪-૧૪૫)માં મૂકેલો છે.

ત્યાં વડોદરાને બ્રોદેરા, બરોડા (Brodera, Baroda) શબ્દો-દ્વારા ગુજરાતમાં ગાયકવાડની રાજધાની તરીકે ઓળખાવેલ છે. તે સમયના રાજ્યકર્તા મહારાજા ફત્તેહસિંગની તેણે મુલાકાત લીધી હતી. તેમનાં ટાઈટલો, ચારિત્ર્ય, ગુણ-દોષ સંબંધમાં તથા વડોદરા પરગણા-નું વિશેષ સૌન્દર્ય, દરબારની આંતરવ્યવસ્થા, આયના હોલ, વડોદરામાં મળતો ખોરાક, વડોદરાના દીવાન હીરૂનંદ અને તેમનાં સદ્ગુણી સતી પત્ની વગેરે બીજા પણ અનેક વિષયોમાં તેણે વિસ્તારથી ઉલ્લેખો કર્યા છે.

બરોડે(દે)રા=વડોદરા પરગણાની મનોહર સુંદરતા સંબંધમાં તેણે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક (પૃ. ૨૭૪-૨૭૫)માં જણાવ્યું છે કે—

" હિંદુસ્થાનનો સૌથી વધારે સુંદર જોયેલો ભાગ મ્હારે દર્શાવવાનો હોય તો હું ગુજરાત પ્રાંત તરફ અંગુલિ-નિર્દેશ કરું. તે જ પ્રાંતના સૌથી વધારે આહ્લાદકારક પ્રદેશ માટે મ્હારે નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે તો જરા પણ આનાકાની કર્યા વિના બ્રોદેરા અને નરીઆદના પરગણાંઓ જ પસંદ કરું.

બીજા પ્રદેશોમાં થતો પાક, જાતિમાં અને વિપુલતામાં સરખો હશે, પરંતુ રસ્તાઓને સુશોભિત કરનારાં વૃક્ષોની શ્રેણિ, ગામડાંઓની ચોતરફ આંબાઓની ઘટા, લીલાંછમ વિશાળ આંબલીવૃક્ષોનો ઘેર અસાધારણ સૌન્દર્યથી આ દેશને આચ્છાદિત-વિભૂષિત કરે છે. ખરેખર! આવા પ્રકારનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય, પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશોમાં મ્હારા જોવામાં આવ્યું નથી, જો મને કહેવાની તક મળે તો કહું કે—આ સિવાય ત્યાં

વૈષયિક શાંતિ અને વાતાવરણ પ્રશાંત હોય છે. પ્રાતઃકાલમાં ફરવા જતાં અથવા ઠંડી ઋતુમાં સાંજે ઘોડા પર સ્વારી કરી જતાં રસ્તાઓ પર જે શાંતિ જણાય છે, તેની યૂરોપમાં સામાન્ય રીતે ખબર પણ નથી.

મ્હને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે—કમળોથી આચ્છાદિત-વિભૂષિત સરોવરનું અને સરોવરોને આચ્છાદિત કરતાં વટવૃક્ષોનું દૃશ્ય આસપાસના બીજા પ્રદેશો કરતાં ઘણું મનોહર આનંદકારક લાગે છે. મંદ મંદ પવનની લહેરથી ડોલતી તથા બેઠેલા કાળા ભમરાઓથી કંપતી લાલ, સફેદ અને નીલવર્ણનાં સુંદર કમળોની જાતિ, અને કમલ-પત્રો પરથી ધીમે ધીમે પસાર થતી જલકૂકડીઓ; આ બધું અત્યંત રમણીય લાગે છે.

આ આહ્લાદ-જનક પ્રદેશના એક ભાગ પર, સરોવરના તીર પર બ્રોદેરા(વડોદરા)ની દીવાલોથી એક માઇલ દૂર અમારા તંબૂ ઠોકવામાં આવ્યા હતા[1]." તેણે જોયેલાં કમલોનું આકર્ષક આબેહૂબ દોરેલું મનોહર ચિત્ર, ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં(પૃ. ૨૭૪–૨૭૫ વચ્ચે) દર્શાવ્યું છે.

---

1. "If I were to point out the most beautiful part of India I ever saw, I should fix upon the province of Guzarat. If I were to decide upon the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the purgunnas of Brodera and Nariad."

"The crops in the other districts may be equal in variety and abundance, but the number of trees which adorn the roads, the richness of the mango topes round the villages, the size and verdure of the tamarind trees clothe the country with uncommon beauty, such indeed as I never saw to so great an extent in any other part of the globe. There is, besides, a voluptuous stillness, if I may use the expression, in an Indian landscape, a serenity in the atmosphere and a quietness in the road during a morning walk or evening ride in the cool season, not

વડોદરાની અંદરના ભાગને ગરમ, ધૂળવાળો અને અસંતાપકારક જણાવ્યો છે, પરંતુ તટબંધી બહારના પ્રદેશને સુખાવહ તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં બીજો કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવો જણાવ્યો છે. વડોદરા–પરગણા જેવી ઘટાદાર આમ્ર–રાજિ, આનંદકારક ઉદ્યાન–ભૂમિ તથા કમલોથી વિભૂષિત સરોવરો અન્યત્ર તેણે જોયાં ન હતાં (પૃ. ૩૧૪). બ્રોદેરા પરગણાનો દરેક ભાગ પ્રાચીન સૌંદર્ય જાળવતો હતો(પૃ. ૩૩૧). વડોદરાની આસપાસના રમણીય પ્રદેશ કરતાં અન્ય કોઈ સુંદર પ્રદેશ તેના જોવામાં આવ્યો ન હતો. આમ્ર–રાજિ અને આંબલીના વૃક્ષોની ઘટામાં રહેલ મસ્જિદ, મકબરા–કબ્રસ્થાનો જેવાં મોગલ–વૈભવનાં સ્મૃતિ–ચિહ્નો નગરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં જણાવ્યાં છે (પૃ. ૩૩૨, ૪૭૦). બ્રોદેરા પરગણાના ઘણા ભાગો સુપાક, સુંદર અને સમૃદ્ધ છે (પૃ. ૩૩૮). ગુજરાતમાં તીડનો ઉપદ્રવ, બ્રોદેરા પરગણામાં થતી રસદાર શેલડી, મોટી જુવાર, તલ એરંડા, મહુડા (જેમાંથી દારૂ બને છે), વગેરે ઉત્પન્ન થતી મહત્ત્વની વસ્તુઓની જેમ્સ ફોર્બ્સે નોંધ કરી છે (પૃ. ૩૩૯).

ગુજરાતની જમીન ફળદ્રૂપ–તમાકુ, શેલડી વગેરેની ઉત્પત્તિ સારી થઈ શકે તેવી ભૂમિ, ગુજરાતના બગીચામાં થતા સેતુ (જેને રેશમના

---

generally known in Europe. I am almost tempted to say that the lotus-covered lakes and their ever-shadowing banian trees have a more cheerful and brilliant appearance than in the surrounding districts, the sweet variety of the red, white and blue lotus, gently agitated by the breeze or moved by the spotted halcyon alighting on the stalks with the rails and water-hens lightly running over the foliage, are altogether lovely. Our tents were pitched in one of these delightful situations on the margin of a lake, about a mile from the walls of Brodera.

J. Forbes : Oriental Memoirs, Vol. 3, pp. 274.

કીડા ખાય છે, જેનાથી જુદી જુદી જાતનું રેશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે), તથા અફીણ, શણના છોડ, કપાસ, વાંસ વગેરેની થતી ઉત્પત્તિની નોંધ કરી છે.

તે સમયમાં અનાજ તથા પશુઓ, ભક્ષ્ય, અભક્ષ્ય–વસ્તુઓ બહુ સોંઘી મળતી. રૂ. ૧)માં ૩૦૦ પાઉંડ વજન ચોખા અને એથી વધારે સોંઘું જુવાર, બાજરી વગેરે બીજું અનાજ મળી શકતું. જુદાં જુદાં પ્રાણીનાં માંસના સોંઘા ભાવો પણ તેણે જણાવ્યા છે (૨૭૩–૭૪).

પૃ. ૨૭૬: વડોદરા–પરગણાંનાં ગામડાં પ્રાચીન પ્રદેશો જેવાં એક-બીજાથી બે માઈલથી વધારે અંતર પર ક્વચિત્ જ હોય છે, લોકો સુરક્ષિત રહેવા બધા સાથે અવિભક્ત રહે છે, તથા જલ–માર્ગે પ્રવાસ કરવા ગુજરાતમાં નદીઓ ઓળંગવા માટે તુંબડા–તરાપાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તેની નોંધ કરી છે.

પૃ. ૨૭૮: તે જણાવે છે કે—ફત્તેહસિંગે પ્રાચીન હિન્દુ રાજાઓની પદ્ધતિ સારી રીતે બદલી નાખી. ફતેહસિંગનો વિજયશૃંગ એવો અર્થ કર્યો છે. ગાયકવાડ (ગો–પાલ) તથા સમશેર બહાદુર ટાઇટલની નોંધ કરી છે. મહારાજા ફતેહસિંગ ગાયકવાડે સર ચાર્લ્સ મેલેટની મુલાકાત લીધી, ત્યારે જેમ્સ ફોર્બ્સ હાજર હતા (પૃ. ૪૭૦). મહારાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારી જેમ્સ ફોર્બ્સે સાંઝે દરબારમાં તેમની મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજાનું વય તે વખતે લગભગ ૪૦ વર્ષનું હતું. મહા–રાજાએ તેનું ઉચિત સ્વાગત કર્યું હતું, પરંતુ તેથી તેને બરાબર સંતોષ થયો હોય–તેમ જણાતું નથી; એથી મરાઠા સરદારના અયોગ્ય અભિ-માન અને અનુદારતાની ટીકા કરી, મુસ્લીમ અને મોગલ રાજાઓની ઉદારતાની અને સભ્યતાભરી વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી છે. મહારાજા ફત્તેહસિંગે તે સમયમાં થનારા પોતાની પુત્રીના લગ્ન–પ્રસંગે સોનેરી–રૂપેરી થેલીમાં સુશોભિત સુગંધિત આમંત્રણ–પત્રિકા જેમ્સ ફોર્બ્સને પણ મોકલાવી હતી (પૃ. ૨૮૦); પરંતુ જુદાં જુદાં કારણો વિચારી તે

આમંત્રણનો તેણે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. પરસ્પર લેવડ–દેવડનો વ્યવહાર કરવો પડે—એમ દૌલતરાવ સિંધિયાને ત્યાં ગયેલા બ્રિટિશ એજન્ટનો દાખલો ટાંકી જણાવ્યું છે. મરાઠા દરબાર પર કૃપણતાનો આક્ષેપ કરી તેણે મોગલોની ઉદારતાનું અને ૧૭૯૫માં લખનૌના નવાબ અસફ-ઉદ્દૌલાના પાટવી યુવરાજ વઝીરઅલીના લગ્ન–પ્રસંગે થયેલ ઉદારતા-ભર્યા ભારે જલસાનું રસિક વર્ણન કર્યું છે.

ફત્તેહસિંગ ગાયકવાડના રાજ્યઅમલ વખતે અર્વાચીન હિંદુ પદ્ધતિ પ્રમાણે બંધાયેલ કાચવાળું દીવાનખાનું (આયના હૉલ) જણાવ્યું છે. વડોદરાની તટબંધી કોટની નાની દીવાલોને હિંદુસ્થાનમાં બીજા કોટા જેવી, બુરજોવાળી અને અનિયમિત અંતરે બબ્બે દરવાજા (કમાડો)-વાળી જણાવી છે. શહેરમાં બે મુખ્ય વિશાલ રસ્તાઓ માર્કેટ પ્લેસ—માંડવા કેન્દ્રમાં + મળતા જણાવ્યા છે. તે (માંડવા)ને મોગલ ઈમારત તરીકે જણાવેલ છે. તેના ઉપર તંબૂ જેવો પેવિલિયન (Pavilion), તેની પ્રત્યેક બાજુએ મોટી સુશોભિત ત્રણ ત્રણ કમાનો, સપાટ છાપરું, બેઠકો તથા તેમાં રહેલો ફુવારો વગેરેનું જેમ્સ ફોર્બસે વર્ણન કર્યું છે.

દીવાનખાનાનાં હલકી વાસનાઓને પોષતાં શૃંગારી, બીભત્સ, અનૈતિક ચિત્રો સંબંધમાં ટીકા કરી છે. 'હિંદુ [રાજા]ઓને પ્રેમનાં શુદ્ધ નાજુક સ્વરૂપનો ખ્યાલ હોતો નથી,' તેમનો પ્રેમ રસહીન હોય છે. હિંદુ–મુસ્લીમ જનાનખાનાં, સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન, એકાંતવાસ, તેમનાં બાલિશ ક્ષુદ્ર મનોરંજનો (બાળકો હોવાં, સારાં કપડાં અને આભૂષણોની વિપુલતા), ધાર્મિક રીત–રિવાજો વગેરે સંબંધમાં ટીકા કરીછે.

તે સમયમાં વડોદરા રાજ્યની વાર્ષિક આવક ૬૦ લાખ રૂપિયા હતી. તે સમયે ફત્તેહસિંગ ગાયકવાડના સદ્‌ગુણી દીવાન હીરુનંદ હતા, તેમની પત્ની સુયોગ્ય વિશિષ્ટ સારા સ્વભાવની સ્નેહાળ હતી. પતિના કાર્યમાં તેણી સહાયક થતી. કર વગેરે ઉઘરાવવામાં દયાળુ વૃત્તિ અને ધીરજ

દર્શાવતાં તેણી લોકપ્રિય થઈ હતી. પતિ બહારગામ જતાં **બ્રોદરા**-(વડોદરા)નો રાજ-કારભાર તે ચલાવતી, હિસાબો તપાસતી, લેખન-વ્યવહાર કરતી, ઑફિસરોને મુલાકાતો આપતી તથા પરદેશના પ્રતિનિધિઓનું કથન-શ્રવણ કરતી હતી. **નડીઆદ**માં રહેલા દીવાન **હીરૂ**-નંદની ગંભીર માંદગીના સમાચાર મળતાં ત્યાં જઈને તેણીએ પતિને અંતકાલ પર ઉચિત આશ્વાસન આપ્યું હતું અને પતિના શબ સાથે તે **બ્રોદેરા** આવી હતી. મહારાજા **ફત્તેહસિંગે** તેણીને સન્માનપૂર્વક સંરક્ષણ કરવા વચન આપ્યું હતું, પરંતુ તે દીવાન-પત્નીએ પતિ સાથે સ્વર્ગવાસિની થઈ સતી થવાનું પસંદ કર્યું હતું. **બ્રોદેરા**ના દરવાજા બહાર **વિશ્વામિત્રી** નદીના તટ પર ચિતા રચવામાં આવી હતી. સતી-વેદમાં જણાવેલ વિધિ પ્રમાણે પતિના શબ સાથે જીવતાં બળી મરી, તે સતી સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી. **જેમ્સ ફૉર્બ્સ**, આ સમયે આ સ્થળથી ૧૨ માઈલ દૂર હતા. સતી થવાની પ્રથા પર તેણે ટીકા કરી છે (પૃ. ૩૨૪-૨૫).

વડોદરાની આસપાસમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ શ્રીમંતોના દાનને સૂચવતી, ઘણા ખર્ચે બંધાયેલી પથ્થરના થાંભલાઓવાળી અને પાણી સુધી પગથિયાં-વાળી વાવડીઓ હતી, તેમાં સૌથી મોટી **સોલિમાન**ની વાવમાં રહેલા **પર્શિયન** લિપિમાં લખાયેલા એક લેખમાં જણાવ્યું છે કે—**ગુજરાત**ના સૌથી ઉચ્ચ અધિકારી રા. રા. **ઝફીરખાન** બીન વઝલમુલની કૃપાથી વડોદરાના મુખ્ય અધિકારી (ગવર્નર) **સોલિમાને** વિશાળ સંપત્તિ મેળવી હીજરી સન ૮૦૭ના રજબ મહિનાના પહેલા દિવસે સુંદર, મજબૂત, આશ્ચર્યજનક એ વાવ કરાવી ઉદારતાથી અર્પણ કરી હતી.

નવલખી વાવ

દોઢસો વર્ષો પહેલાં **જેમ્સ ફૉર્બ્સે** જેને **સોલિમાન**ની વાવ જણાવી હતી, તે હાલમાં **નવલખી** વાવ તરીકે ઓળખાય છે અને શ્રીમંત સરકારના **લક્ષ્મી-વિલાસ** પેલેસ-રાજમહાલયમાં વિદ્યમાન છે, તે જ

જણાય છે. તેના પર હીજરી સંવત્ ૮૦૭ (ઈ. સન્ ૧૪૦૫ = વિ. સં. ૧૪૬૧)નો **પર્શિયન** લિપિમાં શિલાલેખ છે, તેની નકલ પહેલાં **એપિગ્રાફિઆ** ઇન્ડિકામાં પ્રકટ થઈ હતી. તથા હાલમાં **બરોડા** સ્ટેટના **આર્કિયોલૉજિકલ** ખાતાના ડાઈરેક્ટર સાહેબ રા. રા. **હીરાનંદ** શાસ્ત્રીજીએ ૧૯૩૪–૩૫ના એન્યુઅલ રિપોર્ટમાં પ્રકટ કરાવી છે અને **નિઝામ** સ્ટેટના આર્કિ. ડાઇરેક્ટર સાહેબની સહાયતાદ્વારા તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેમ્સ **ફૉર્બસ** પહેલાં લગભગ દોઢસો વર્ષ પહેલાં **હોલન્ડ**–નિવાસી એક પરદેશી મુસાફરે ઈ. સ. ૧૬૨૫ = વિ. સં. ૧૬૮૧ લગભગમાં **વડોદરાની** મુલાકાત લીધી હતી, તેના ફોટા સાથે તેણે કરેલું **વડોદરાનું** વિસ્તૃત વર્ણન ૧૯૩૬–૩૭ના અંગ્રેજી **એન્યુઅલ** રિપોર્ટમાં ઉપર્યુક્ત વિખ્યાત વાવનું વર્ણન છે.

વાચક પ્રેમવિજય

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં–વિ. સં. ૧૬૬૬માં **વટપદ્ર**-(વડોદરા)માં **પ્રાગ્વંશી** (**પોરવાડ**) શાહ **હંસરાજ**ની પત્ની **હાંસલદે**એ પ્રેમજી નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો: જેને સોળ વર્ષની વયમાં વિ. સં. ૧૬૮૨માં જૈનશ્વે. વિજય**તિલક**સૂરિના શિષ્ય વાચક **ઇંદ્રવિજયે** આપેલી દીક્ષાદ્વારા **પ્રેમવિજય** નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમને વાચક **ભાવવિજય** પાસેથી શિક્ષા મળી હતી. તેમણે વિવિધ તપશ્ચર્યા અને દેશ-વિદેશ વિહાર કરતાં **શત્રુંજય**, **ગિરનાર**, **આબૂ**, **શંખેશ્વર**, **અંતરિક્ષજી** તીર્થોની યાત્રા કરી હતી; તેમને **વિજયાણંદસૂરિ**એ વાચકપદ આપ્યું હતું. **વિજયરાજસૂરિ**ની આજ્ઞા લઈ **સૂરત**થી વિ. સં. ૧૭૧૭માં **વટપદ્ર**-(વડોદરા)માં આવ્યા પછી શ્રાવણ શુ. ૧૧ તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો–એમ તેમના શિષ્ય **વૃદ્ધિવિજયે** રચેલા નાના નિર્વાણ–રાસ પરથી જણાય છે.[1]

---

૧ 'જૈનયુગ' સં. ૧૯૮૩ કા. મા. અંક (પૃ. ૮૬–૮૭)માં તંત્રીએ નોંધ પ્રકટ કરી છે.

બડોદિયા દરવાજો

વિ. સં. ૧૭૯૦ (શક સંવત્ ૧૬૫૫ = સન્ 1734)નો ૪૩ પંક્તિવાળો એક પદ્યમય મરાઠી[૧] શિલાલેખ ડભોઈના કિલ્લામાં વિદ્યમાન છે. જેમાં જગદંબાના મંગલાચરણ પછી **દમાજી ગાયકવાડનું** સ્મરણ છે—

" तव चरणि तत्पर, पिलाजि–सुत निरंतर ।
दमाजी प्रताप 'समशेर बहादुर' ऐसे बोलति ॥ ५ ॥

महाप्रतापि धुरंधर, जगप्रसिद्ध श्रेष्ठ वीर ।
कलियुगा–माजि समशेर, कीर्ती जाली भूमंडली ॥ ६ ॥

તે શિલાલેખના ૨૪મા પદ્યમાં **બડોદિયા** દરવાજાનો ઉલ્લેખ છે—

" तेथे दरवाजा नियोजि निपुण, बडोदिया नानाभिधान ।
छेदि परचक्राचे मान, पश्चिम दुर्ग पामति ॥ २४ ॥ "

દાદા–પાર્શ્વનાથ

વિ. સં. ૧૮૦૧માં **રાજનગરમાં** જૈનશ્વે. તપાગચ્છના પં. ન્યાયસાગરના શિષ્ય જયસાગરે રચેલી **તીર્થમાલા**(સ્તવન)માં **વડોદરાના દાદા–પાર્શ્વનાથનું** સ્મરણ છે. કે તે સર્વની આશા પૂર્ણ કરે છે.[૨]

જૈન મુનિઓનાં ચોમાસાં

વિ. સં. ૧૮૪૫માં અને ૧૮૬૬માં જૈનશ્વે. તપાગચ્છપતિ વિજયજિનેંદ્રસૂરિએ પં. સુજાણવિજયના શિષ્યો પં. હિતવિજય અને

---

૧ આ શિલાલેખ બડોદેં રાજ્યદપ્તરાંતીલ ઐતિહાસિક ગ્રંથે (પુ. ૧. પૃ. ૧૩૧ થી ૧૩૪)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૨ " વડોદરે દાદો પાસજી. તે સહુની પૂરે આસઃ " (ગા. ૧૯)
—જૈનયુગ ૧૯૮૫ આષાઢ પૃ. ૪૪૨

પં. હંસવિજયને તથા તેમના શિષ્યો પં. વલ્લભવિજય અને પં. **ભાવવિજયને વડોદરામાં** ચાતુર્માસ કરવા આદેશપટ્ટકો આપ્યા હતા (જૈનસાહિત્યસંશોધક ખંડ ૧, અં. ૪, પૃ. ૧૫૩, ૧૨૧; ક્ષેત્રાદેશપટ્ટક ૨, ૬); તે પ્રમાણે તે વર્ષોમાં તેમની ચાતુર્માસ-સ્થિરતા અહીં થઈ હશે અને તેમના ઉપદેશાદિનો લાભ જૈન-સમાજને મળ્યો હશે-એ સમજી શકાય તેમ છે.

કવિરાજ *દીપવિજયે રચેલ

વટપદ્ર નગરની ગજ્જલ

दूहा

सेवकने वर[1]दाय(यि)नी, भगिनी शसी अवल्ल;
[2]प्रणमी[3] वटपद्र नयरनी, [4]कहेस्युं एक [5]गजल्ल. १

१ क. वाचिनी २. क. हूंस छै ३. क. वटप्रद ४. क. करवा ५. क. गज्जल्ल

* **વટપદ્ર(વડોદરા)**ની આ હિંદી ગજ્જલ, કવિ **દીપવિજય**જીએ વિ. સં. ૧૮૫૨માં પોતાના પૂજ્ય (ગચ્છનાયક-**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**)ને ઉદ્દેશી રચી હોવાનું જણાય છે. એથી ૯૦મી ગાથામાં વર્ણવેલ **વડોદરા** નગરને ચરણથી પાવન કરવા અને ૯૧મી ગાથામાં ચોમાસું કરવા આવવા શ્રીપૂજ્યને સંઘ તરફની વિનંતી સૂચવી છે. ૯૨ ગાથા પછીના કલશ સવૈયા કાવ્યમાં માગશર શુ. ૧ શનિવાર સૂચવ્યો છે અને તેમાં પોતાના પરિચયમાં **ઉદય(વિજયોદય)**-સૂરિના પટ્ટરૂપ આકાશમાં ઉદય પામેલા સૂર્ય જેવા **લક્ષ્મીસૂરિ(વિજયલક્ષ્મી-**સૂરિ)નું અને પોતાના ગુરુ **પ્રેમ**-રત્નનું સ્મરણ કરી તેમના આજ્ઞાંકિત સેવક તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે.

જે વિજ્ઞપ્તિ-પત્રમાં આ **વડોદરા**ની ગજ્જલ છે, તે મૂળ **ચિત્રાંકિત**-**વડોદરા**નાં વિવિધ દશ્યોથી વિભૂષિત હોઈ **વડોદરા**નિવાસી (હાલમાં **પાટણ**વાસી) વયોવૃદ્ધ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તક **કાંતિવિજય**જી મહારાજ પાસે હોવાનું જણાતાં ત્યાંથી મંગાવતાં હજી આવ્યું નથી, એટલે **બીકાનેર**-

(મારવાડ)ના **દાનસાગરજી** ભંડારમાંની બે પત્રવાળી પ્રતિ પરથી ઇતિહાસ-પ્રેમી શ્રીમાન્ **અગરચંદજી નાહટાએ** લખી મોકલેલી નકલના આધારે આ ગજલ અહીં ઉતારવામાં આવી છે.

પ્રવર્તકજી **કાંતિવિજયજી** મહારાજના સંગ્રહના ચિત્રાંકિત **વિજ્ઞપ્તિ-પત્ર** (ટિપણા)ના આધારે શ્રી. **ભોગીલાલ** જયચંદ **સાંડેસરાદ્વારા** ' **દીપવિજય**-કૃત **વડોદરાની** ગજલ ' ' સાહિત્ય 'ના સન્ ૧૯૩૨ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં પ્રકટ થઈ છે, તેમાં પાઠાંતરો સાથે ઘણી અશુદ્ધિઓ જણાય છે, કેટલીક અહીં ક. નિશાનીદ્વારા જણાવેલ છે. તેની અંતિમ કડીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉદયસાગર સૂરિના શિષ્ય **પુણ્યસાગરસૂરિ** નામવાળો ફેરફાર જોવામાં આવે છે, તે બીજી નકલમાં કોઈએ સુધારેલ હોય તેમ જણાય છે. ખરી રીતે ત્યાં **વિજયલક્ષ્મી-સૂરિનું** નામ ઉચિત લાગે છે. જે, બી. પ્રતિના આધારે આપેલા પાઠમાં અહીં જોવામાં આવશે, તથા તેમનો યોગ્ય પરિચય પણ અંતમા જણાવીશું. એથી સ્પષ્ટ થશે કે-મૂળ વિજ્ઞપ્તિપત્ર, ઉદયસાગરસૂરિ તરફ નહિ, પણ વિજયલક્ષ્મી-સૂરિ તરફ મોકલેલું માનવું ઉચિત છે.

રાજમાન્ય કવિરાજ **દીપવિજય**, વિક્રમની ઓગણીશમી સદીના ઉત્તરાર્ધને શોભાવી ગયા. તેમણે જૈન શ્વે. **તપાગચ્છની** એક શાખા **વિજયાનન્દસૂરિ**-પક્ષ(ગચ્છ)ના નાયક શ્રીપૂજ્ય **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ** (સ્વ. વિ. સં. ૧૮૫૮) ની સ્તુતિમાલા (ઢાલ ૧૦) પણ રચેલી છે. તેમણે ગઝ્ઝલો, સ્તવનો, પૂજાઓ, સ્વાધ્યાયો તથા બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં કાવ્યો ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં રચેલાં જણાય છે. તેમણે રચેલ **સ્થૂલભદ્ર** નવરસ (લે. સં. ૧૮૪૦), **રોહિણી**તપ-સ્તવન (સં. ૧૮૫૯), **વડોદરાની** ગઝ્ઝલ (સં. ૧૮૫૨), ભરૂચ (?)ની ગઝ્ઝલ, જંબૂસરની ગઝ્ઝલ, **સૂરતની** ગઝ્ઝલ, (વિ. સં. ૧૮૭૭) **ખંભાતની** ગઝ્ઝલ તથા ઉદયપુર (મેવાડ)ની ગઝ્ઝલ (**આગરાના** શ્રી-**વિજયધર્મ**-લક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિરમાં) જાણવામાં આવેલ છે.

આ જૈનયતિ કવિ **દીપવિજયજીને** શ્રીમંત મહારાજા **ગાયકવાડે** ' **કવિરાજ** ' એવું બિરૂદ આપ્યું હતું; તેમ તે કવિએ રચેલ અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં અઢી હાથ લાંબા અને પોણા બે હાથ પહોળા કપડા ઉપર સ્વહસ્તે લખેલ રાહોડ મહારાજા **માનસિંહના** કીર્તિ-ગુણસમુદ્રબંધ આશીર્વચન કાવ્યના **ચિત્રમય પત્રમાં** કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે—

"इति श्रीमत्तपागण–श्रीविजयानंदसूरीगच्छे राजश्रीगायकवाडदत्त–'कविराज' विरुद जती पं. दीपविजयकविराजेन विरचितं श्रीराठोडकुल-गगन–भान–महाराजाधिराज–महाराजश्रीमानसिंहमहीराजकीर्ति–गुनसमुद्रबंध आसिरवचन श्रेयः।

संवत् १८७७ वर्षे शाके १७४२ प्रवर्तमाने श्रीआसोजसुदिविजयादशम्यां लिखितं स्वहस्ते पं. दीपविजय कविराजे।"

—આ ચિત્રમય પટ્ટ, વડોદરામાં આત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં બંને બાજુ આબદાગિર(સૂરજમુખી)ધર, છત્રધર, છડી-દાર, ચમરધર, મોરચંદ-ધર ૬ રાજસેવકોનાં અને તલવારનાં મળી ૭ રંગીન મનોહર ચિત્રો છે, તે પણ કવિએ તૈયાર કર્યાં હશે, તેમ અનુમાન થાય છે.

આ સિવાય તેમની અન્ય કૃતિયો—પંચવધાવાગર્ભિત પાર્શ્વનાથ-સ્તવન (લે. સં. ૧૮૮૦), ગોડીપાર્શ્વ-સ્તવન, જીરાપલ્લી-પાર્શ્વ-સ્તવન, નંદીશ્વર-દ્વીપ-પૂજા (લે. સં. ૧૮૮૧), ઋષભ-શોભા સ્તવન (સં. ૧૮૮૬), મહાવીર-જિન શોભા સ્તવન, સંઘ-શોભાસ્તવન (સં. ૧૮૮૭), રૂપિયાની શોભા (લે. સં. ૧૮૯૧), અટસઠ આગમપૂજા (લે. સં. ૧૮૯૧), અષ્ટાપદ પૂજા (રાંદેર બંદરમાં સંઘના આગ્રહથી સં. ૧૮૯૨માં મહોત્સવ-પ્રસંગે), સોહમ્મ(સૌધર્મ)કુલ-પટ્ટાવલી-ભાસ, ગૌતમસ્વામિ આદિની ગહુંલી, ચંદ્ર-ગુણાવલી-લેખ(પદ્યમાં) વિ. વિ. કૃતિઓ લીંબડી વગેરેના જૈનગ્રંથ-ભંડારોમાં મળી આવે છે.

આ દીપવિજય કવિરાજ વિ. સં. ૧૮૯૦માં આ વડોદરામાં નિવાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમને શ્રાવકોએ મહાનિશીથસૂત્ર સંબંધમાં પ્રશ્નો કર્યા હતા, તેના ગુજરાતીમાં આપેલો તેમના લિખિત પ્રત્યુત્તર ગ્રં. ૩૦૦ પ્રમાણ થયો હતો, તે અહિંના જૈન જ્ઞાન-મંદિરની પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મુનિરાજ-ની પ્રતિ પરથી જૈનસાહિત્ય સંશોધક (ખં. ૩, અં. ૩, પૃ. ૨૬૨–૨૭૨)માં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે; તેના પ્રારંભ અને પ્રાંતમાં નીચેના ઉલ્લેખો છે—

આદિમાં–" શ્રીમન્નૃપતિવિક્રમસમયાત્ સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૫ પ્રવ-ર્તમાને શ્રીગુર્જ(ર્જ)રદેશ વડોદરાનગર-સ્થાઈ શ્રીતપાગચ્છીય-

શ્રીવિજયાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય કવિરાજ તેમને સુશ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક ગાંધી દુલ્લભદાસ ઝવેરચંદ, સા૦ ઝવેરચંદ દેવચંદ, સા૦ કાહાનદાસ નરસીદાસ, સા૦ નથુ ગોવિંદજી તેમણે પૃચ્છા કરી જે **મહાનિશીથસૂત્ર** x x"

અંતમાં—"ઇતિ શ્રીતપાગચ્છ **વિજયાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય**-કવિરાજ ઉદ્ધરિત **મહાનિશીથસૂત્ર**—લેશમાત્ર ભાવાર્થ. સંવત્ ૧૮૯૦ શાકે ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાને શિષ્યાઉસ્તે પૃચ્છાકારક શ્રાવકઅર્થે [સ્વ–પરોપકારાર્થે] શ્રીગુર્જરદેશમાં **વડોદરાનગરમધ્યે** એ ગ્રંથ રચ્યો છે. વાંચીને વાકબ થાસ્યો. ઇતિ **મહાનિશીથના** બોલ સમાપ્ત. શુભં ભવતુ ગ્રંથાગ્રં ૩૦૦."

ત્યાં સંપાદક સાક્ષર **શ્રીજિનવિજયજીએ** કવિ **દીપવિજયના** પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે મહારાજા **ખંડેરાવે** તેમને 'કવિબહાદુર'નો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો, પરંતુ તે કયા આધારે જણાવ્યું છે, તે ત્યાં સ્પષ્ટ સૂચવ્યું નથી.

આજથી સો વર્ષો પહેલાં—વિ. સં. ૧૮૯૨માં **વડોદરાના** શ્રાવકસંઘે **સૂરતમાં** રહેલા કવિરાજ [**દીપવિજયજીને** પૂછાવેલ મૂર્તિપૂજા વિગેરે ૨૬ પ્રશ્નોવાળી પ્ર. **કાંતિવિજયજી** મહારાજે હાલમાં મ્હારી તરફ મોકલેલી ૪ પત્રવાળી બીજી પ્રતિમાં ઉલ્લેખ છે કે—

"સ્વસ્તિ **શ્રીસૂરતબંદિર** માહાશુભસ્થાને પૂજ્યારાધ્યતમોત્તમ પરમ-પૂજ્યાર્ચનીયાન્ સકલગુણનિધાન અનેકશુભકોટિઉપમાવિરાજમાન ગુરુજી સાહેબ પંન્યાસ **દીપવિજયજી** કવિરાજચરણાન્ શ્રી**વડોદરાથી** લખિતં સદાસેવક આજ્ઞાકારી **ગાંધી** દુલભદાસ ઝવેરચંદ, **સા** ઝવેરચંદ દેવચંદ, **મોદી** ખુશાલ ભાણા, **સા નથુ ગોવિંદજી. સા** કાહાનદાસ **નરસિંદાસ, સા** હરખચંદ ભગવાનદાસ પ્રમુખ સમસ્ત **પરષદા સંઘની વંદના** વાંચવી. બી. સંઘમાં શ્રાવકને પ્રશ્ન સૂઝયાં તે **વાણીયા અક્ષરે** લખતાં કાના માતર ઠીક આવે નહી માટે **શાસ્ત્રી અક્ષરે** લખાવીને પાનાં સાહેબ પાસે મોકલ્યાં છે, તે ધારી વિચારીને પાછા ઉત્તર લખજો. તુમને ન બેસે તો બિજા પંડિત ગીતાર્થ ગુરુજી સાહેબ તથા સમઝુ શ્રોતા શ્રાવકથી ધારી વિચારીને એહના પાછા ઉત્તર લખજ્યોજી."

—આ ગજજલની ૧૨ કડી પ્રગટ થઈ ગયા પછી, ૯૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સત્પુરુષ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી **શ્રીકાંતિવિજયજી** મુનિરાજે બહુ પરિશ્રમ

લઈ **પાટણ**થી તપાસ કરી મેળવીને ટીપણારૂપ ૨૭ હાથના લાંબા **ચિત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિ-લેખ ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજી** દ્વારા મ્હને જોવા મોકલાવવા કૃપા દર્શાવી છે. તેમાંની ગઝ્ઝલના પાઠ-ભેદ ( ) આવા કોંસમાં દર્શાવવા મેં અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. **બીકાનેર દાનસાગરજી** ભંડારની પ્રતિને મળતી આ **વડોદરા ગજલ** વિ. સં. ૧૮૫૯માં લખાયેલી, **ફાર્બસ** ગુજરાતી સભા-**મુંબઈ**ના હ. લિ. પુ.ના સંગ્રહમાં જણાય છે. તેની પ્રકાશિત (સંવત ૧૯૮૫) સવિસ્તર નામાવલિ(ભા. ૨જા, પૃ. ૨૬૧)માં આરંભના થોડો અશુદ્ધ પાઠ દર્શાવી તેના રચનાસંવત્ ૧૮૫૪ જણાવ્યો છે, ત્યાં પણ કવિ **દીપ**વિજયજીનું નામ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ પ્રવર્તકજી **કાં**તિવિજયજીના સંગ્રહના ઉપર્યુક્ત ક. વિજ્ઞપ્તિ-લેખમાં રહેલી તે જ ગઝ્ઝલમાં કવિનું નામ જોવામાં આવતું નથી; તે સંબંધમાં વિચાર કરતાં જણાય છે કે-કવિ **દીપવિજયે** રચેલ **વડોદરા**ની ગઝ્ઝલવાળો તેમના (**ત**પાગચ્છ-**વિ**જયા-નંદસૂરિપક્ષના) પૂજ્ય **શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિ** તરફ **વ**ડોદરાના સંઘે મોકલાવેલ મૂળ વિજ્ઞપ્તિ-લેખ જુદો હોવો જોઇએ, તેની નકલરૂપે **સાગર**-ગચ્છના સંઘે **ઉદયસાગરસૂરિ** તરફ **પાટણ** મોકલાવવા આ બીજો **વિજ્ઞપ્તિ-લેખ** તત્કાલ તૈયાર કરાવ્યો જણાય છે, જેથી નામ વગેરે કેટલોક ફેરફાર કર્યો જણાય છે; તેમાં કવિનું નામ પણ કાઢી નાખ્યું જણાય છે (!) જેમના વિશિષ્ટ પ્રયત્નથી આ **વિજ્ઞપ્તિલેખ**નો પ્રબંધ થયેલો જણાય છે, તે વિ. સં. ૧૮૫૧માં **વ**ડોદરામાં ચોમાસું કરનાર **સુદર્શ**ના-ચરિત્ર આદિનું વ્યાખ્યાન (જે સાંભળી **વ**ડોદરાના સંઘવીએ ૧૨૦૦ માણસો અને ૧૧૫ વહેલો સાથે કાવી, ગંધાર અને દેહેજના સંઘ કાઢી જાત્રા કરાવી હતી) કરનાર **વાચકજી** સંબંધમાં અંતમાં ઉલ્લેખ છે કે—

"દૂહા—**તુમ આજ્ઞાથી આવીયા, વાચકજી ચોમાસ;**
સાંતિ-શુભાવી બહુગુણી, ધરતા સદા ઉલ્લાસ. ૧

(ઢાલ-માહરા ઘણુ સવાઈ ઢોલા-એ દેશી.)

શ્રી**વીરક્ષેત્રે** જાહઇં જોહવા, મોકલ્યા **વાચકજી** તેહવા હો;
'**પૂજ્યજી**! તુમ આણા સીર ધારી
ઉપાધિ નહી લવલેસ, **વીર**જિનના સોહાવં વેસ રે. **પૂજ્યજી**૦ ૧

શ્રીવિજયાનંદસૂરિપક્ષે દીપવિજય કવિરાજ તેમને સુશ્રાવ ગાંધી દુલભદાસ ઝવેરચંદ, સા૦ ઝવેરચંદ દેવચંદ, સા૦ નરસીદાસ, સા૦ નથુ ગોવિંદજી તેમણે પૂછ્યા કરી તે મહાનિશીથ

અંતમાં—"ઇતિ શ્રીતપાગચ્છ વિજયાનંદસૂરિપક્ષે દી કવિરાજ ઉદ્ધરિત મહાનિશીથસૂત્ર—લેશમાત્ર ભાવાર્થ. સંવત્ ૧૮ ૧૭૫૬ પ્રવર્તમાન શિષ્યાદકૃત પૃચ્છાકારક શ્રાવકાર્થે [સ્વ-પરોપ શ્રીગુર્જરદેશમાં વડોદરાનગરમધ્યે એ ગ્રંથ રચ્યા છે. વાંચીને વાકેફ ઇતિ મહાનિશીથના બોલ સમાપ્ત. શુભં ભવતુ ગ્રંથાગ્રં ૩૦૦."

ત્યાં સંપાદક સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીએ કવિ દીપવિજયના પા કરાવતાં જણાવ્યું છે કે મહારાજા ખંડેરાવે તેમને 'કવિબહાદુર'ના ઈ આપ્યો હતો, પરંતુ તે કયા આધારે જણાવ્યું છે, તે ત્યાં સ્પષ્ટ સૂચવ્યું નથી

આજથી સો વર્ષો પહેલાં—વિ. સં. ૧૮૯૨માં વડોદરાના શ્રાવકસ સૂરતમાં રહેલા કવિરાજ [દીપવિજયજીને પૂછાવેલ મૂર્તિપૂજા વિગેરે ર પ્રશ્નોવાળી પ્ર. કાંતિવિજયજી મહારાજે હાલમાં મ્હારી તરફ મોકલેલી ? પત્રવાળી બીજી પ્રતિમાં ઉલ્લેખ છે કે—

"સ્વસ્તિ શ્રીસૂરતબંદિર માહાશુભસ્થાને પૂજ્યારાધ્યતમોત્તમ પરમ-પૂજ્યાર્ચનીયાન્ સકલગુણનિધાન અનેકશુભકોટિઉપમાવિરાજમાન ગુરુજી સાહેબ પંન્યાસ દીપવિજયજી કવિરાજચરણાન્ શ્રીવડોદરાથી લખિતં સદાસેવક આજ્ઞાકારી ગાંધી દુલભદાસ ઝવેરચંદ, સા ઝવેરચંદ દેવચંદ, મોદી ખુશાલ ભાણા, સા નથુ ગોવિંદજી. સા કાહાનદાસ નરસિંદાસ, સા હરખચંદ ભગવાનદાસ પ્રમુખ સમસ્ત પરષદા સંઘની વંદના વાંચવી. બી. સંઘમાં શ્રાવકને પ્રશ્ન સૂઝયાં તે વાણીયા અક્ષરે લખતાં કાના માતર ઠીક આવે નહી માટે શાસ્ત્રી અક્ષરે લખાવીને પાનાં સાહેબ પાસે મોકલ્યાં છે, તે ધારી વિચારીને પાછા ઉત્તર લખજો. તુમને ન બેસે તો બિજા પંડિત ગીતાર્થ ગુરુજી સાહેબ તથા સમઝૂ શ્રોતા શ્રાવકથી ધારી વિચારીને એહના પાછા ઉત્તર લખજ્યોજી."

—આ ગજજલની ૧૨ કડી પ્રગટ થઈ ગયા પછી, ૯૦ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સત્પુરુષ ઇતિહાસપ્રેમી પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મુનિરાજે બહુ પરિશ્રમ

અને યતિ-શિષ્યમંડળ, આગળ નમ્રતાથી હાથ જોડી ઉપદેશ સાંભળતા શ્રાવકો તથા બાજોઠ પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી સુશ્રાવિકા તથા અન્ય શ્રાવિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી પ્રવર્તિની મુખ્ય સાધ્વી, શિષ્યા સાથે, આગળ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી સજ્જ થઈ હાથ જોડી બેઠેલી શ્રાવિકાઓ; **વડોદરા**-ની ઉપર્યુક્ત ગઝ્ઝલમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે **વડોદરા** નગરનાં રાજમાર્ગનાં, બજારનાં, **માંડવા**, ભદ્ર વિગેરે ભાગોના તથા સ્વાગત-સામૈયાનાં વિવિધ દૃશ્યો-દર્શનીય ચિત્રો જોવામાં આવે છે. એક બાજુ સોનું ગાળતો સોની, કાપડના વેપારી, તાળતો દુકાનદાર, રેશમના કંદોરા બનાવનાર, હુક્કો પીતી ગણિકા, ધ્વજાઓ, અને બાગ સાથે બંગલામાં દાણના અધિકારી (?) સામે હાથ જોડી રહેલા શ્રીમાન્ શેઠ, પાછળ છડીદાર, **ફતેસિંહ**ની હવેલી, રાજકુમાર, નિર્ભય બેઠેલ બકરાં, મહારાજા **ગાયકવાડ** (?), સરાફી, નાણાવટી પાસેથી દ્રા. લેતા ગૃહસ્થ, હવેલી-બંગલામાં બેસીને તથા ઊભા રહીને વાત કરતા ગૃહસ્થ, દુકાનદાર, કાપડ ખરીદવા આવેલી મહિલા, પટવા, લહેરિયાંવાળા વેપારી, બંગલામાં રહેતી મહિલા, અધિકારી ગૃહસ્થ, **શ્રીપાર્શ્વ**નાથ[દાદા]આગળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર (**નરસિંહજી**) આગળ પૂજારી. બીજી બાજુ કરિયાણાના વેપારી, મસ્જિદમાં કુરાન પઢતા મૌલવી, વ્યસની માણસો, દારૂની દુકાન, છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી, પાણીનો ઘડો માથે મૂકી લઈ જતી સુંદરી, તેલ-અત્તરવાલા, બંદુકધારી ટોપીવાલા ગોરા સોલ્જરો, ઝરૂખામાંથી જોઈ રહેલ મહારાજ (?), પાડા પર પખાલ નાખી લઈ જતા પખાલી, ધંધાદારી-વેપારીઓ આગળ ખરીદનારા, જૈન-મંદિર-મૂર્તિ. વચ્ચે સામૈયાનું દૃશ્ય-શણગારેલ હાથી, ઉપર અંકુશધારી મહાવત, છડીદાર, ચોપદાર, કોટ, હવેલી, સુંદરી, ચોકી કરતો આરબ, દરવાજા પર ભાલાવાળો, હાથી પર બેઠેલ ઝંડાવાળો, ઘોડેસ્વાર, ઘોડો દોરી જનાર, ધ્વજા-પતાકા (ઝરી-પટકા)વાળા, છડીદાર, નિશાનદાર, ટોપીવાળા, વાજાવાળા, શણગારેલા હાથીની અંબાડીમાં **શ્રીસંત મહારાજા ગાયકવાડ**ની સ્વારી, પાછળ ચામરધર તથા આગળ ડાબા હાથમાં અંકુશ રાખી જમણા હાથે ચામર ઢોળતો મહાવત, આગળ છડીદાર, તથા બંદુકધારી ગોરા પલ્ટન આબદાગિરી, પાલખીનું માન પામેલા તથા ઘોડેસ્વાર માનવંતા સરદારો, સદ્ગૃહસ્થો, સરોવર, પનઘટ પરથી પાણીનો ઘડો ભરી લઈ જતી સુંદરી. ઘડો

બાંધ બાહું ગુણના દરિયા, વ્યાખ્યાને અમ દીલ ઠરીઆ હો; પૂ૦
વાખ્યાંન પ્રવચન નિત્ય થાય, બહુ ભાસા મંગલ ગવાય હો. પૂ૦ ૨
શ્રીસુદર્શના-ચરિત્ર તે ગ્રંથ, સાંભલતાં હોઈ સીવ-પંથ હો; પૂ૦
તુમ આજ્ઞાના અમે સંગી, બીજા અમે જાણું કુલંગી હો. પૂ૦ ૩
વાચકજી અમ મન ભાયા, તિણે જિન-મત ઘણું સોહાવ્યા રે પૂ૦
ગીતારથ જેહવા જોઈઈ, વીરક્ષેત્રમેં તહવા સોહિઈ હો. પૂ૦ ૪
સર્વ સાધુને વંદના કેહેવી, સાહબ પણ અવસરે લેહેવી રે;
કવીજન કહે અરજ સુંણીજ્યો, ધ્યાન અવસરે સ્મૃતિ કરજ્યો રે. પૂ૦ ૫
ઇતિ શ્રીતત્ત્વ"

જૈનાચાર્યનું સ્વાગત, વડોદરાનાં દશ્યો

વિ. સં. ૧૮૫૧માં **પાટણ**માં ચોમાસું પૂર્ણ કરી વિહાર કરે, તે પહેલાં તપાગચ્છ-**સાગરગચ્છ**ના પુણ્યસાગરસૂરિના પટ્ટધર પૂજ્ય **શ્રીઉદય-સાગરસૂરિ** તરફ **વડોદરાના સાગરગચ્છ**ના સંઘે(જેમાં ગાંધી-**સંઘવી ગોપાલચંદ ગલાલચંદ**, સંઘવી **નરસીદાસ**, સંઘવી **દયાલચંદ**, સંઘવી **ભગવાનદાસ** વિગેરે શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓનાં નામો તથા સહીઓ છે) વિ. સં. ૧૮૫૨ના માર્ગ. શુ. ૧ મોકલાવેલ પાંચ પાંચ લિટી લાલ શાહીથી અને પાંચ પાંચ લિટી કાળી શાહીથી લખાયેલ મનોહર ચિત્રાંકિત એ વિજ્ઞપ્તિ-લેખમાં આલેખેલાં તત્કાલીન **વડોદરા**નાં વિવિધ દશ્યોનાં ચિત્રો અહિં દર્શાવી શકાય તેમ ન હોવાથી માત્ર તેના સૂચનથી સંતોષ માનીશું-પ્રારંભમાં બે બાજુ મોર, વચ્ચે કમલોનું દશ્ય, મંગલકલશ, વાદ્ય, ગીત અને નૃત્ય કરતી નર્તિકા (નાચનારી)ઓનાં ૩ દશ્યો, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નો, હવેલી(મહાલય)માં સૂતેલાં શ્રીમતી **રામબાઇ** (ગચ્છનાયકની માતા !)ને ધાવવા ઉત્સુકતાથી પ્રયત્ન કરતો બાળક, તથા માતાને પંખો નાખતી અને પગ-ચંપી કરતી દાસીઓ, મહાલયમાં ગાદી-તકીએ બિરાજેલ શ્રીમાન (ગચ્છનાયકના પિતા **ઓસવાલ** શાહ ગુમાનચંદ), પાછળ મોરચંદધર સેવક અને આગળ જોષી, સ્વપ્ન-પાઠક તથા ચોપદાર, જૈનશ્વે. મંદિર, બે બાજુ ચામરધરો સાથે શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ, ઉપાશ્રયમાં ઉપદેશ કરતા, આસન પર બિરાજેલા, સોનેરી કિનારવાળા શ્વેત અંબરમાં સજ્જ થયેલ શ્રીપૂજ્ય, જેની પાછળ ૧ ચામરધર

અને યતિ-શિષ્યમંડળ, આગળ નમ્રતાથી હાથ જોડી ઉપદેશ સાંભળતા શ્રાવકો તથા બાજોઠ પર સ્વસ્તિક કરતી મુખ્ય શ્રીમતી સુશ્રાવિકા તથા અન્ય શ્રાવિકાઓ, આશીર્વાદ ઉપદેશ આપતી પ્રવર્તિની મુખ્ય સાધ્વી, શિષ્યા સાથે, આગળ સુંદર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી સજ્જ થઈ હાથ જોડી બેઠેલી શ્રાવિકાઓ; **વડોદરા**ની ઉપર્યુક્ત ગઝ્ઝલમાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે **વડોદરા** નગરનાં રાજમાર્ગનાં, બજારનાં, **માંડવા**, **ભદ્ર** વિગેરે ભાગોના તથા સ્વાગત-સામૈયાનાં વિવિધ દૃશ્યો-દર્શનીય ચિત્રો જોવામાં આવે છે. એક બાજુ સોનું ગાળતો સોની, કાપડના વેપારી, તોળતો દુકાનદાર, રેશમના કંદોરા બનાવનાર, હુક્કો પીતી ગણિકા, ધ્વજાઓ, અને બાગ સાથે બંગલામાં દાણના અધિકારી (?) સામે હાથ જોડી રહેલા શ્રીમાન્ શેઠ, પાછળ છડીદાર, **ફતેસિંહ**ની હવેલી, રાજકુમાર, નિર્ભય બેઠેલ બકરાં, મહારાજા **ગાયકવાડ** (?), સરાફી, નાણાવટી પાસેથી રૂ. લેતા ગૃહસ્થ, હવેલી-બંગલામાં બેસીને તથા ઊભા રહીને વાત કરતા ગૃહસ્થ, દુકાનદાર, કાપડ ખરીદવા આવેલી મહિલા, પટવા, લહેરિયાંવાળા વેપારી, બંગલામાં રહેતી મહિલા, અધિકારી ગૃહસ્થ, શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ[દાદા]આગળ દીપક, શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર (**નરસિંહજી**) આગળ પૂજારી. બીજી બાજુ કરિયાણાના વેપારી, મસ્જિદમાં કુરાન પઢતા મૌલવી, વ્યસની માણસો, દારૂની દુકાન, છડીદાર સાથે વાત કરતા શ્રીમતી, પાણીના ઘડો માથે મૂકી લઈ જતી સુંદરી, તેલ-અત્તરવાલા, બંદુકધારી ટોપીવાલા ગોરા સોલ્જરો, ઝરૂખામાંથી જોઈ રહેલ મહારાજ (?), પાડા પર પખાલ નાખી લઈ જતા પખાલી, ધંધાદારી-વેપારીઓ આગળ ખરીદનારા, જૈન-મંદિર-મૂર્તિ. વચ્ચે સામૈયાનું દશ્ય-શણગારેલ હાથી, ઉપર અંકુશધારી મહાવત, છડીદાર, ચોપદાર, કોટ, હવેલી, સુંદરી, ચોકી કરતો આરબ, દરવાજા પર ભાલાવાળો, હાથી પર બેઠેલ ઝંડાવાળો, ઘોડેસ્વાર, ઘોડો દોરી જનાર, ધ્વજા-પતાકા (ઝરી-પટકા)વાળા, છડીદાર, નિશાનદાર, ટોપીવાળા, વાજાવાળા, શણગારેલા હાથીની અંબાડીમાં **શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ**ની સ્વારી, પાછળ ચામરધર તથા આગળ ડાબા હાથમાં અંકુશ રાખી જમણા હાથે ચામર ઢાળતો મહાવત, આગળ છડીદાર, તથા બંદુકધારી ગોરા પલ્ટન આબદાગિરી, પાલખીનું માન પામેલા તથા ઘોડેસ્વાર માનવંતા સરદારો, સદ્ગૃહસ્થો, સરોવર, પનઘટ પરથી પાણીનો ઘડો ભરી લઈ જતી સુંદરી. 'ઘડો

गज्जल

वटपद्र क्षेत्र है वीराक्, नटणी वहत हे नीराक्;
[1]फिरती गिरद दो कोशा(सां)क्, [2]क्यों रहे शत्रुकि होसांक् ? १

[3]आगुं राव दामाजीक्, जेमा [4]न्याइ रामाजिक्;
गोला [5]नालसे संध्याक्, किल्ला तेतना वंध्याक्. २

किल्ला खूव है[6] ऊंचाक्, सि(सी)सागारसें सिंचाक्;
गाडावट्टसे चौडाक्, उंचा बुरज है [7]प्रौढाक्. ३

बुरजें नालकि पांत्यां(ता)क्, [8]निरखत होत हे खांत्यां(ता)क्;
[9]वाका मान नव गज्जाक्, दूजी वहुत है सज्जाक्. ४

चारु च्यार दरवाजेक्, अलकानयर के लाजेक्;
गायकवाल(ड) सीआ(या)जीक्, गंगा मात हें माजीक्. ५

गोवंदराव हे राजाक्, [10]ज्यां(जा)का सेन है ताजाक्;
मयगल झूलते मातेक्, [11]गोपति–सैन्य सोभातेक्. ६

[12]नीके चरणमें तोडेक्, सुंडे कमलके (डो)डेक्;
पाखर खूव मुक्लांताक्, घोडां लाख टकुरांताक्. ७

पाटवी राव आनाजीक्, दूजा राव [13]कांनाजीक्;
[14]वा हे शस्त्रसे मु(शू)राक्, न्याइ(यी) न्यायसें(में) पूराक्. ८

[15]राउवा है दीवानाक्, अपनि वुधसें दानाक्;
सेवक [16]वहुत ले लारौक्, नित्ये जात [17]दरवारौक्. ९

---

१ क. लांबी गी. २ क. क्या है ३ क. आगौ ४ क. न्याय ५ क. नावसें ६ क. उछाक् ७ क. दोडाक् ८ क. नीरखण ९ उनका १० क. उनका सेन न कहेता जाक; ११ क. महावत वां न केतातेक. १२ क. नीके चरनमें तोडाक् सुके १३ क. कहानाजीक; गुर्जर प्रांतमे चावाक, कांनुराव है वावाक. १४ क. ओ तो १५ जीण दिन असवारी जावेक, सखरा शहेर सोहावेक. रावळा हें. १६ क. वहोत हें न्याराक, १७ क. दरवारांक

केत रहे(ह)त उहां बेठेक, नाहि मिलन ए केठेक:
केत भरन [1]नजरांनाक, लावंद केन [2]फुरमानाक. १०

शी(शि)वाराम रंगीलाक, [3]ज्याका गृव वंगि(नी)लाक:
फतेसंघके वारेक, दीनि(नी) दोलनां भारेक. ११

[4]तिण दिन मांन था वानेक, म(स)बया मांन है नासेक्:
खर(खंड)नी देसकि लावाक, हाथि केन सरपावांक. १२

[5]सिंधि(संधी) गारदि(गाडदी) वड्डेक्, हूकसे मोरचें अड्डेक्:
केकि-पंक्ति में झाजाक्, साथें करन अव्वा(वा)जाक. १३

केडि बंधि कट्टारक्, भट-गण रेहेत अट्टाराक्:
केत ढालसे रमतेक्, पट्टा खेलते नमतेक्. १४

[6]निकी हथोटे(ठे) धौं(धु)पाक्, पट्टा ग्रहत हे चुं(चूं)पाक्:
धो(धु)पांदार मदमस्ताक्, टुणा देत हे हस्ताक. १५

एसे च्यारुं दरवाजेक, बेठे गारदी छाजेक्:
पोहोराय दोतरफांक्, जि(जी)नकी खूब हे कु(की)रफांक्: १६

निका आठ दरबांनाक्, वहे व(बो)होत जरवां(खां)नाक्:
[7]जाति(ती) खलकक्कुं खालेक्, दाणि(णी) दाणसे झालेक्. १७

इनसे(इणसें) सरे तमासाक्, वरनुं(वर्णु) नगरका खासाक्:
निकी पटोल्या [8]पोल्या(लां)क्, वामें(उंनमें) पोलकी ओल्याक्. १८

तामें सांकडी सेरीक्, वामें लोक हे लहेरीक्;
मि(मी)लते कंदोरे भारी(रे)क्, रेसम(मी) बोहोत हे बारीक्. १९

---

१ क. वज० २ क. परमानाक. ३ क. उनका बहोत ४ क. तेणे दीनमान था जेसाक, सब या मान हैं तेसाक; परनी देसकी लावांक, हाथी होत. ५ क. संधि, गाडदी वहेक ६ क. निकि थोडे धूपांक, पटा ७ क. जाची ८ क. पोळांक, उंनको पोनलकी ओल्यांक. मीलते.

आल्हा(ला) खा(था)न [1]उद्दाराक्, विजयानंद मनोहाराक्;
गि(गी)तारथ हे संताक्, वाका शिष्य सुविनीताक्. २०

मनमोहन-प्रासादाक्, मुरति(मूरत) री(ऋ)षभ अल्हा(आह्ला)दाक्;
[2]भवियां भावसे वंदेक्, भवका पाप निकंदेक्. २१

शांतिनाथ(चंतामण) भगवांनाक्, [3]हे वे मुगतिका थानाक्;
[4]अभयदानका दाताक्, जगकुं देत सुख-शाताक्. २२

सागरगच्छका आलाक्, गुरुसे नमत हैं वालाक्;
[5]वाचक रहै चोमासाक्, करते ग्रन्थ अभ्यासाक्. २३

ऐसी पोलकी(के) अग्गौंक्, मंडी दांणकी जग्गौंक्;
छापां करत है दाणीक्, दूसरी देत [6]सहनाणीक्. २४

कणकि(की)-पि(पी)ठ हे पासौंक्, कणकी [7]वोहोत है रासौंक्;
पोठ्यां लात वणजा(नझा)राक्, [8]कणि(ण)या करत व्यापाराक्. २५

बेठे [9]वहु(हो)त पसारीक्, मि(मी)सरी सकर सोपारीक्;
मीरच्यां एलची भंजी(तज्जां)क्, फोफल(चारोली) खारकां [10]वजी(जा)क्. २६

खसखस सुंठ विर(वरी)हालीक्, पुडि(पूडी)आं देत हे वालि(वाली)क्;
ओले हाट तम्मा(मां)मांक्, चिजां देत अम्मा(मां)मांक्. २७

अगो(ग्गौं) मांडवा नि(नी)रखेक्, देखत वार ही हरखेक्;
बेठे सराफी मौजि(मोजी)क्, नाणां परखे(ख) वं(.वे)चोजीक्. २८

सकें(कें) नवनवे ढगों(ग्गौं)क्, नांणावटिकै(नाणांवट्टीके) अग्गौक्;
वैठे वहु व्यापारीक्, हुंडी चलत हजारीक्. २९

---

१ क. उधराक, सागरगच्छन मोहाराक. वाचक रहते संताक(क्), उनका सीस सुवीनि(नी)ताक(क्); २ क. भा ३ क. देवें मुक्तिका ४ क. विजयानंदका आलाक्, साधसै नमत हैं ५ क. गीतार्थं ६ क. सेंहें ७ क. वोत ८ क. कणका ९ क. वहोत तपसादीक १० क. वज्जाक.

सका(खां) खुब [1]भरुअची(च्ची)क्, हुंडयां(हूंडां) देत हैं
नची(जच्ची)क्;
जंबूसर सुरति(सूरती) राकां(क्का)क्, [2]परख्या(खा)दार हैं
पक्काक्. ३०

[3]सीहा(आ)शाहि(ही) नही चे[हे]राक्, ज्याके सके(जीनके सके)
समसेराक्;
चलणा च(चो)होत हैं[4] दूजीक्, भागोवंतकी पूंजीक्. ३१

पेसें भाव [5]परमाने(मांणे)क्, लेते [6]लोक उन ठांने(णे)क्;
उहां मिलत वीदेसीक्, कागद पत्र संदेसीक्. ३२

गंठी-छोड उहां केतेक्, लाठ्या-हरामी तेतेक्;
भंगी भंगसे [7]मातेक्, केफी केफसें [8]रातेक्. ३३

बेठे तंबोलि(ली) झाजेक्, बिडे(वीडे) देत हैं ताजेंक्;
नागरवेलि(ल) गंगेरीक्, [9]चेवली पान [10]चंगेरीक्. ३४

नीकी खांडी(ड)कुं धोइक्, सुखडी करत कंदोइक्;
मगदल जलेबी खाजाक्, वरफी लेत है झाजाक्; ३५

पेडा लाडुआ(डूवा)मावाक्, खल्कां लेत है खावाक्;
[11]ऊंची मरत(भव्य) हवेल्यांक्, लांबी हाटकी ओल्याक्. ३६

गुजरीमें वस्त ज मिलति(जे मीलती)क्, ताकुं [12]वरनकुं(वुं) तहतिक्;
धोति [13]रेसमकी कोरां(री)क्, दुपटे [14]कराबी लेहरां(री)क्. ३७

---

१ क. भरांअचीक, हूंडां २ क. परखां ३ शी आशा हीनकी चेराक, जिनके सिक्के ४ क. दुंजीक, भागां० पू० ५ क. साणेक ६ क. लीक उन गणेक, गंडी छोड ७ क. आतेक ८ क. में ९ क. चेलकी १० क. मं...बूराखांड जं धोइक ११ क. घेवर, सकरपारेक(क्), मा(म)गरा-सेव हैं खारेक १२ क. वर्णवुं....तीक १३ क. धोती रेसमी १४ क. बकी.

मि(मी)सरु मि(मी)सझर [1]मोहोंघाक्, रंगत वस्त्र हे [2]सोहोघाक्;
पाघौ दोरीया(आ) वि(वी)कतेक्, अदल मुं(मूं)ल ही करते(त्तें)क्. ३८

नकली वोहोत दंताराक्, [3]करते दंत–व्यापाराक्;
जोइ हाथका मापाक्, चूडा देत है छापांक्. ३९

आगो(गौं) धरत है चूडाक्, आपे रु(हृ)दयका गूढा(डा)क्;
[4]रंगे नंग हूंसी हूसीआरीक्, मुखसें देत है गारीक्. ४०

[5]नि(नी)की पोल घडीआलीक्, हवेल्यां खुब मतवालीक्;
फतेसिंघकी भारीक्, गोखूं गोखमें [6]वारीक्. ४१

नरसिंह(सीं)राव(यह) वरघोडेक्, खलकां निरखवा दोडेक्;
काति(र्त्तिक)–पून्यमें मेळाक्, रसीआ लेत है(हें) खेलाक्. ४२

दीपक–माल हे ऊं(उं)चीक्, वा तो गगनसें पोह(पौहो)चीक्;
दीपक–श्रेणि(ण) हे ताजि(जी)क्, वामें जोत है(हें) झाजे(जी)क्. ४३

दादा पास हे पासौक्, पूरत मन्नकी आसौक्;
अं(आं)गी होत नव अंगेक्, भावि(वी) स्तवत एकंगेक्. ४४

वीरचंद साहका गेहाक्, जि(जी)नसे [7]रखत हे नेहाक्;
आगम–प्रष्ण(श्न)सें कर्ताक, आणा पासकी धर्ता(रता)क्. ४५

केवल साह है(हें) धर्मिक्, श्रोता खूब है(हें) मर्मिक्;
संघमें बहु(बोहो)त सावासि(बासी)क्, नरसिंह पोलका वासीक्. ४६

हरखजी शाह [8]हन(र)रोजांक्, वंदे ऋषभजिन [9]मोजांक्;
रंगत खूब [10]है जमा(ना)लाक्, मंडप चोक वि(वी)सालांक्. ४७

---

१ क. मोंघाक २ क. सोंघाक. पाथौ. ३ क. उनका पंथ हें न्याराक; नगर-जनवासी हें भोलाक(क्), देवें दं(दां)तका गोलाक(क्) ४ क. नंग रंगत हें नारीक, ५ क. तीकी घडीयालीक ६ क. वारीक, कार्तिक ७ क. रहत ८ क. नरो जांक, ९ क. ऋषभजी नमो जांक; १० क. जना लाक.

मेहेता पोलकी वस्ति(स्ती)क्, [1]वाको लोक हे मस्ति(स्ती)क्;
विजयादेवका बालक्, उंचा गोत्र हे [2]मालक्. ४८

[3]भद(द्)र भारि(री) कमटाना(ठांणां)क्, लगा च(वो)होत
[4]वां(उहां) नाणांक्;
कि(की)ना राव मानाजि(जी)क्, [5]जाकि मांडणि(णी) ताजि(जी)क्. ४९

गेंडा [6]वाघ ने चिताक्, [7]जोत होत हें मित्ताक्;
निकि(की) मोज इण सहेंराक्, सरवर [8]वरनवुं गहेराक्. ५०

सरवर खूब सरासि(सी)आक्, [9]पाजो बंधसे कसीआक्;
सुरेसर दूसरा न्याराक्, पांनी भरत [10]पनि(नी)हाराक्. ५१

सरवर अंबूसे भरिआक्, मानुं सायरा दरीयाक्;
वृंदा चलत हे दाराक्, मानुं रंभ अनुहाराक्. ५२

पनघट(ट्) पंथसे व(वे)हेताक्, सही(हीं)से करत संकेताक्;
झुलरं झुलरां जाति(ती)क्, अपने रंगसें माति(ती)क्. ५३

जाति नारिआं लारेक्, अपनि(नी) वात संभारेक्;
हसति(ती) हाथसें भालि(ताली)क्, देति(ती) मुं(मू)हसें
[11]गालि(ली)क्. ५४

सीआबाग हें व(व)ड्डाक्, फतेबाग हिं(हें)लड्डाक्;
मस्तुबाग हे मोटाक्, [12]वाका उर्द्ध हे कोटाक्. ५५

---

१ क. कहो के वोत हे नस्तीक; वी. २ क. महालक. ३ क. भद्दवारी कनठांणाक, ४ क. उंहो ५ क. जीनकी ६ क. वाघने ७ क. जोतां जो(हो)त हें मीताक; ८ क. वर्णवुं व(वे)हेरांक्. ९ क. नीलवे वोत हा(हो उंहां) रसीआक्; १० क. पनीहाराक. जाति जोरीयां ११ क. गालीक

पनघट पंथसे वहेताक, सहीसें करत संकेताक;
फूलर झूलरां जावीक, अपने रंगमें मावीक. १२ क. उनका उर्ध्व.

[1]सेहेतुत(र) झमरखांक्, फल पोस्त कमरखांक्;
इक्षु(क्षू) अनार अन्नासाक्, श्रीफल नींवू फना(न्ना)साक्. ५६

चंपक जु(जूं)हडी अंवाक्, मोगर केवडा लिंवाक्;
मरुआ मालती जाइक्, दमणा [2]गुल्नेराइक्. ५७

वंगले वांगमें चारु(रु)क्, पग पग वेठकां वारु(रु)क्;
वा(उन)में रहे(ह)त अरमांनि(णी)क्, जातौं व(वो)होत
परमांनि(णी)क्. ५८

कांटे पासकी वस्ति(स्ती)क्, चिजां(जनसां) मि(मी)लत हें
सस्ति(स्ती)क्;
वेटें सि(सी)ख कंसाराक्, पंथि करत उताराक्. ५९

एसें वरन(ण) अढाराक्; क्यों(कौं) लहे नयरका पाराक् ?;
वडोदा(वड्डोदा)नयर नगीनाक्, पावन चरनसें करनाक्. ६०

चाहे मेह ज्युं(ज्यूं) मोराक्, चाहे चंद चकोराक्;
[त्यों] संघ सब करत अरदासाक्, आंना पूज(ज्य) !
चोमासाक्. ६१

जे(ए)सी लोकका(कि) वरन्या(आचरण्या)क्,
देख्यां वडोदा व(व)रना(ण्यां)क्.
गुंनि(नी)जन हांसी न(ना) करनीक्. [3]गज(ज्ज)ल दीपनें वरनीक्. ६२

---

१ क. सेहे तुत झमरखांक्, केलें अंजीर २ क. गुल्लेंराइक ३ क. गजल कवीने × × ५९.

पूर[न]कीध गजल्ल(ज्जल) अवल्ल अढारसें वावन [चित्त उल्लासें],
थावर वार, मृगसीर मास, तिथि पडवें दीन, पक्ष उजा(ज्जा)सें;
उदयो उदयसागरसूरि, पुण्य(पून्य)साग[र]सूरि तणा सीस छाजें,
राज(ज्य)राजेश्वर [श्री]उदयसागरसूरीश्वर रंग[राज]राजें.
इति श्रीगज्जल्ल(ल) समाप्तम् ॥

कलश-सवैया(ओं)

पुरन क्रिद्ध गजल अवल्ल अढारसे बावन चित उलासे,
थावर वार, मृगसीर मास, तिथि प्रतिपद, पक्ष उजासें;
उदयो भले थाट उदयसूरि-पाटह लक्ष्मीसूरी जिम भांन आकासे,
प्रेमे य रत्न-समांन वरनन सेवक दीपविजय इम भासें. १

इति गजल [बी. दानसागर भं. वं. नं. ६, पत्र २]

વિજયલક્ષ્મીસૂરિ

ઉપર્યુક્ત **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**નો જન્મ વિ. સં. ૧૭૯૪માં ચૈત્ર શુ. ૫મે **પાલડી(મારવાડ)**માં **પોરવાડ** વણિક્ શાહ **હેમરાજ**ને ત્યાં **આણંદબાઈ** માતાની કુક્ષિથી થયો હતો. આ **સૂરચંદ** (પૂર્વનામ)ને **તપાગચ્છ** વિજયાનંદસૂરિપક્ષના **વિજયસૌભાગ્યસૂરિએ સીનોર**માં વિ. સં. ૧૮૧૪ માઘ શુ. ૫ શુક્રવારે દીક્ષા આપી પં. **પ્રેમવિજય**ને સોંપ્યા હતા, અને તે જ વર્ષમાં સ્વર્ગ-ગમન કરતાં પહેલાં ચૈત્ર શુ. ૧૦ ગુરુવારે આચાર્યપદ આપી પોતાના ભાવી પટ્ટધર તરીકે પ્રકાશિત કરતાં '**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

તેઓ વિ. સં. ૧૮૨૦માં **સાણંદ**માં ચોમાસું રોકાયા હતા અને તેમના આજ્ઞાંકિત શિષ્ય પં. **જિનવિજયજી** આદિનું ચોમાસું **ખંભાત**માં હતું, તે પૂર્ણ થવા આવતાં વિ. સં. ૧૮૨૧માં કા. શુ. ૫મે પંન્યાસ **જિનવિજયજી**ની પ્રેરણાથી **ખંભાત**ના સંઘે પોતાને ત્યાં પધારવા **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**ને ભક્તિભાવભર્યો કલામય વિજ્ઞપ્તિલેખ **સાણંદ** મોકલાવ્યો હતો (જેનું વિસ્તૃત વર્ણન અહિં થઈ શકે નહિ), તે ૮॥ હાથ લંબાઇવાળું ટીપણું **સીનોર**ના જૈનજ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે. તેમાં **સાણંદ, ખંભાત** અને સૂરિ-સ્વાગતને લગતાં તથા બીજાં સારાં ચિત્રો હોવાં જોઈએ, પરંતુ દુર્ભાગ્યે હાલ તો મત્સ્ય, મગર, વહાણ સાથે સમુદ્રના દશ્યવાળું એક અર્ધું કપાયેલું ચિત્ર બાકી રહેલું જણાય છે ! !

પોતાની ગ્રંથ-રચનામાં **સૌ**ભાગ્ય-**લક્ષ્મી** શબ્દ દ્વારા પોતાના ગુરુનું અને પોતાનું નામ સૂચિત કરનાર, વિજય**સૌ**ભાગ્યસૂરિના વિનેય આ વિજય**લક્ષ્મી**સૂરિએ વિ. સં. ૧૮૪૩માં કા. શુ. ૫ રચેલ ૨૪ થાંભલાવાળો, વિવિધ કથામય ૩૬૦ વ્યાખ્યાનોવાળો, ૨૦,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ સરળ સંસ્કૃતગદ્યમય ઉપદેશપ્રાસાદ નામનો મહાન્ ગ્રન્થ જૈન-સમાજમાં સારી રીતે લોકપ્રિય થયેલ છે, મુનિરાજો તેનું વ્યાખ્યાન વાંચે છે અને શ્રોતાઓ તેનું શ્રવણ કરે છે. તેમજ તેમણે રચેલ કા. શુ. ૫ જ્ઞાનપંચમીના દેવ-વંદનની વિધિ તરફ વર્તમાનમાં પણ આદર જોવાય છે. તથા વિ. સં. ૧૮૪૫માં વિજયદશમીએ **ખં**ભાતમાં ભાવિક શ્રાવક શ્રાવિકાઓના આગ્રહથી વિવિધ દેશીઓમાં(રાગોમાં) રચેલ **વી**શસ્થાનક-પદ-સ્તવન(કુસુમ)-પૂજાદ્વારા જિન-પૂજન વર્તમાનમાં પણ પ્રચલિત છે. તેમણે રચેલ **અ**ષ્ટાહ્નિકા સ્તવન (સં. ૧૮૩૪). **રો**હિણીસ્વાધ્યાય વગેરે બીજી કેટલીક કૃતિયો પણ આદર પામી છે.

વિ. સં. ૧૮૪૯માં **સી**રોહીમાં ઉદયસૂરિના પટ્ટ પર તેમની સ્થાપના થઈ હતી. **ખં**ભાતમાં ૧૮ અને **સૂ**રત બંદરમાં અધિક ચોમાસાં થયાં જણાય છે. તેમણે **રા**નેર, **સી**નોર, **કે**રવાડા, **આ**મોદ, **છા**યાપુરી, **ગો**ધરા, **જં**બૂસર વગેરે અનેક સ્થળોમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા અંજન-શલાકા કરી હતી.

આ શ્રીપૂજ્ય (વિજય**લક્ષ્મી**સૂરિજી) વિ. સં. ૧૮૫૨માં **હ**રજી-(**મા**રવાડ)માં ચોમાસું રહ્યા હતા-તેમ જણાય છે. આ ચોમાસું પૂર્ણ થયા પછી તેમનો વિહાર થાય તે પહેલાં-વિ. સં. ૧૮૫૩ના માગશર શુ. ૫ **રા**જનગર(**અ**હમ્મદાવાદ)ના જૈનસંઘે આગામી ચોમાસા માટે પધારવા ભક્તિ-ભરપુર સચિત્ર ગદ્ય-પદ્યભાષામાં વિસ્તૃત વિજ્ઞપ્તિલેખ તેમના તરફ મોકલાવ્યો હતો. "સંવત્ **અઢાર ત્રેપન્નૈં,** માગસિર સુદ રવીવાર; તિથિ પંચમી મુહુરત વિજય, **લેખ** લિખ્યો ધરી પ્યાર." તેમાં મુખ્ય પ્રેરણા, તેમના આજ્ઞાંકિત શિષ્ય

પં. માનવિજયગણિ વગેરેની જમાવ છે; જેઓ તે ચોમાસું વીતાવ્યા પછી પણ તે સમયમાં ત્યાં વિદ્યમાન હતા.

"શ્રીજીના આદેશથી, **માનવિજય** પંન્યાસ:
જપ તપ પચ્ચખાણું કરી. ઉત્તમ કર્યા **ચોમાસ.**"

પ્રવર્તકજી કાંતિવિજયજી મુનિરાજની કૃપાથી મને જોવા મળેલ ઉપર્યુક્ત બીજો ચિત્રાંકિત વિજ્ઞપ્તિલેખ, બંને બાજૂ બોર્ડર વેલ-બૂટી વાળો, લંબાઈમાં લગભગ ૩૨ હાથ પ્રમાણનો છે. તેમાં મંગલકલશ, મંગલવાદ્ય, ગીત નૃત્ય કરતી નર્તિકાઓ, ૮ મંગલો, ૧૪ સ્વપ્નોનાં ચિત્રો સિવાય હરજી (મારવાડ), અમદાવાદ (ગુજરાત) અને ઉપર્યુક્ત શ્રીપૂજ્ય **વિજયલક્ષ્મીસૂરિ**જીના સ્વાગત-સામૈયા સાથે સંબંધ ધરાવતાં ઘણાં ચિત્રો છે. માતા, ધાવમાતા, દાસીઓ, રાજમંડલ, રાજા, જ્યોતિષી, છડીદાર, હાથી, ઘોડા, વગેરેની શણગારેલી સેના, **પાર્શ્વનાથ** જિન-મંદિર, વંદન કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન કરતા સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રવણ કરતા શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ, પશુ-પક્ષીઓનાં દશ્યો, રાજ-દરબાર, જૂદા જૂદા ધંધો કરતા લોકો, કાંટે તોળતા, કપડાં વેચતા વેપારીઓ, સોની, નર-નારીની નાડી જોતા વૈદ્ય, રંગરેજ, સીપાઈઓ, ઢાલ, તરવાર અને ભાલાવાળા પાયદળ અને ઘોડેસ્વારો, બળદ પરની પખાલમાંથી પાણી આપતો પખાલી, વાઘના ચામડા પર સાધના કરતા જોગી, પાણી સિંચતી પનિહારી, મસ્જીદમાં કુરાન વાંચતા મૌલવી, પલ્ટન, લશ્કર, વાજંવાળા, ધ્વજ-પતાકાવાળા, સ્વારીનો દેખાવ, શ્વેતાંબર (સફેદ વસ્ત્રવાળા) શ્રીપૂજ્યજીનું શિષ્ય સાથે માન-સન્માનપૂર્વક કરાતું સ્વાગત, શ્રીપૂજ્ય ઉપર છત્રની જેમ રાખેલ વસ્ત્ર-ચાંદનીના ચારે છેડાને લઈ ચાલતા ગૃહસ્થો, ચામર વગેરેનો ઠાઠ, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ, રથમાં બેઠેલાં શ્રીમતી, પાછળ ઊંટ પર નોબતવાળો તથા કમળો, વેલ-બૂટી વગેરે દશ્યો છે.

એ પછી સં. ૫ પદ્યોમાં મંગલાચરણ, લેખપદ્ધતિ, ૮ મંગલ દૂહા

પછી ગુજરાતી ભાષામાં (નાગરી-બાળબોધ લિપિમાં) ગામનું વર્ણન કર્યા પછી એક સંખ્યાથી ૧૦૮ સંખ્યાવાચી પ્રસિદ્ધ પદાર્થો દ્વારા **ગચ્છરાજ**ની ગુણ-પ્રશંસા કરી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો છે. એ ગચ્છરાજ-વર્ણન (ગા. ૬)માં અને અંતિમ ગુરુ-વિજ્ઞપ્તિ-ભાસ ગા. (૧૩)માં પણ તેમને **વિજય ઉદય**સૂરિના પટ્ટધર તરીકે વર્ણવ્યા છે—

"શ્રી**વિજય ઉદય** સૂરીરાયા, **તપગચ્છપતિ** તેજ સવાયા હો; મા૦
તસ **પાટે** સુખ-દાયા, શ્રી**વિજયલક્ષ્મીસૂરિ** ડાયા રે.
માહરા પરમસૂગ્યાની પૂજ્યજી."

કવિરાજ **દીપ**વિજયજીએ **બારેજા**માં ચોમાસું રહેતાં ત્યાંના સંઘના અને કુંઅરજી શાહના કથનથી, જ્ઞાન-દાતા ઉપકારી આ પૂજ્ય **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિની રચેલી સ્તુતિમાલામાં અને વિ. સં. ૧૮૭૭માં સૂરતમાં રચેલ * **સોહમ**કુલ-રત્ન-પટ્ટાવલી-રાસ-પ્રબંધમાં **વિજયલક્ષ્મી**સૂરિના આગમ-સિદ્ધાંત અભ્યાસ સંબંધમાં વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે—'**નાહના મોટા સાતસેં, એ ગ્રંથ ભણ્યા ગચ્છરાજ**' અને તે તેમની કૃતિયો પરથી જણાઈ આવે છે. કહે છે કે—તેમણે આંબિલ તપ કરીને સરસ્વતી-મંત્રનો સવાલાખ વાર જાપ કર્યો હતો. એથી **સરસ્વતી**એ સ્વપ્નમાં પ્રગટ થઈને તેમને અમૃત-પ્યાલો પાયો હતો. આ સૂરિજી **વિશેષાવશ્યક**, **ભગવતીસૂત્ર** વગેરે ગંભીર સિદ્ધાંતોનાં વ્યાખ્યાન કરતા. તેમની વ્યાખ્યાન-વાણી મધુર, બોધક અને આકર્ષક હતી. જ્ઞાની અને નિષ્કપાયી ચારિત્રપાત્ર હોવાથી તેમને સર્વત્ર આદરમાન મળતું. મુનિ-જનો અને રાજવીઓ પણ તેમને માન આપતા. તેમણે ગચ્છ-ભેદ નિવર્તાવ્યો હતો. **પાલી(મારવાડ)**ના શ્રાવક

---

* આ ગ્રંથની સં. ૧૮૭૮માં લખેલી પોથી મને જોવા-ઉપયોગ કરવા-આપવા માટે માસ્તર **લક્ષ્મીચંદ**નો આભાર માનવો અહીં ઉચિત ગણાશે.

સૂરત બંદરમાં **શ્રી**માલી વંશમાં થયો હતો. તેમને આચાર્ય-પદવી આ **વટપદ્ર** નગરમાં વિ. સં. ૧૮૫૭માં પૂર્વોક્ત પૂજ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ હતી.[૧] જિન-શાસન-શૈલી અને કર્મગ્રંથ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન પ્રશંસનીય હતું, પરંતુ આયુષ્ય અલ્પ હોવાથી તેઓ વિ. સં. ૧૮૬૦માં **રાજ**-નગરમાં ચોમાસામાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. ત્યારપછી વિ. સં. ૧૮૬૧માં પટ્ટ પર સ્થપાયેલા **મહેન્દ્ર**સૂરિ પણ વિ. સં. ૧૮૬૫માં **વીજા**પુરમાં સ્વર્ગસ્થ થતાં **સુરેન્દ્ર**સૂરિ પટ્ટધર થયા હતા.

ઉદયસાગરસૂરિ

વડોદરાના **ત**પાગચ્છ-**સાગર**ગચ્છ(વિ. સં. ૧૬૮૬માં **રાજ**-સાગરસૂરિ સ્થપાતાં પ્રસિદ્ધ)ના **જૈન** સંઘે વિ. સં. ૧૮૫૨માં **પાટણ**માં રહેલા જે સૂરિજી તરફ ભક્તિભાવભર્યો ચિત્રમય પૂર્વોક્ત વિજ્ઞપ્તિ-લેખ મોકલાવ્યો હતો, તે ઉદયસાગરસૂરિને રાજનગર (**અ**હમ્મદાવાદ)માં તેડાવી ત્યાંના રાજ-માન્ય અને લોક-માન્ય શ્રીમાન્ સુપ્રસિદ્ધ નગરશેઠ **શાંતિદાસ** શેઠના વંશજ **વ**ખતચંદ શેઠે વિ. સં. ૧૮૫૫માં **અ**જિતનાથ મહારાજની અને અન્ય જૈનબિંબ-પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ-પૂર્વક કરાવી હતી-એમ તે સૂરિના અનુયાયી **આનં**દસાગરસૂરિના પટ્ટધર **શાં**તિસાગરસૂરિના ગચ્છાધિકાર સમયમાં વિ. સં. ૧૮૭૦માં **હી**રવર્ધન-શિષ્ય કવિ **ક્ષે**મવર્ધને રચેલા ૪૪ ઢાળવાળા વિસ્તૃત **પુ**ણ્યપ્રકાશરાસ (**શા**ન્તિદાસશેઠ-**વ**ખતચંદ શેઠ-રાસ)માં જણાવ્યું છે.[૨]

---

૧ "સંવત અઢાર સતાવનેં, **વટપદ્ર** નયર સુઠાય;
આચારજ-પદવી લહી, મંગલ ધવલ ગવાય."

૨ જુઓ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રંથમાલા [ગ્રં. ૨૪]માં સાક્ષર **મો**હનલાલભાઇ દ. દેશાઇએ સંપાદિત કરેલ ઐ. જૈન રાસમાળા (ભા. ૧, પૃ. ૮૪).

શ્રીમંત ગાયકવાડ અને શેઠ વખતચંદ

વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપર સૂચવેલ **સાગરગચ્છની** સ્થાપના કરાવનાર સમયજ્ઞ અગ્રેસર શ્રીમાન્ શેઠ **શાંતિદાસ** ઝવેરીએ પોતાના ચાતુર્યથી દિલ્હીપતિ પાતશાહની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી. **સલીમશાહ જહાંગીરના** પાતશાહી કુટુંબમાં તેઓ મામા તરીકે જાણીતા થયા હતા. સમયોચિત રાજ-હિતનાં અને પ્રજાહિતનાં અનેક શુભ કાર્યો કરી, **રાજનગર (અહમ્મદાવાદ)**ની માનનીય **નગરશેઠ**ની પદવી મેળવી શક્યા હતા. જેમણે ત્યાં **ચિંતામણિ પાર્શ્વ**નાથનું દેહરું કરાવવામાં, પ્રભુ પધરાવવામાં અને પ્રભાવના વગેરે કરવામાં ૧૧૦૦૦૦૦ અગિયાર લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. તેમના વંશજ (પ્રપૌત્ર) **વખતચંદ**નો જન્મ વિ. સં. ૧૭૯૯માં કા. વ. ૨ મંગળવારે થયો હતો. તે આગળ જતાં ઘણા કુશલ રત્ન-પરીક્ષક-ઝવેરી થઇ ગયા. તેમણે ઝવેરી સુરચંદશાહ સાથે મૈત્રી કરી લશ્કર આવવાની વકી જણાતાં અવસરોચિત આભૂષણોની તૈયારી કરી રાખી હતી. **ગાયકવાડના** એ લશ્કર સંબંધમાં ત્યાં ઉલ્લેખ છે કે—

"લશ્કર પોતાનો અછે, તીણે બીક નહિ હોય;
ન્યાયી રાજા આવતાં, દુનિયામાં સુખ હોય.
દામાજી સુત સાથ છે, **ફતેસંગ** મહારાજ;
કુમર-પદે સુખ ભોગવે, દીપે સધળે સાજ. ૨
ચડવે ઉત્તરવે કરી, **તરવારે બહુ જશ;**
હય ગય રથ પાયક ઘણા, મણા કશી નહિ તસ્સ. ૩
રાજા રાજ-પ્રજા સુખી, વ્યાપારી વ્યાપાર;
સહુને વ્હાલો કામ છે, પોતાનો સંસાર. × ×
દામાજી રાજા આવે, નગર-લોક મિલ જાવે રે;
સચણાં! પુણ્ય તણાં ફળ જો જો.
ડેરા તંબુ કનાત, પંચવરણ સોહે બનાત રે;
ચતુરંગી સેના સોહે, હય ગય રથ પાયક મોહે રે. ,,
શીમાડા રાજા આવે, ભીલવાને ભેટ લાવે રે;
એહવે એક વ્યાપારી, **જડાવ** જડ્યો તે ભારી રે. ,,

દામાજી નીરખી હરખ્યો, પણ કોઈ ઠીક નહિ પરખ્યો રે. „
રાજા પૂછે મૂલ, સું લેવાનું તુમ સુલ રેઃ
સહસ સતરનો એ છે, પરખાવી નાણાં દ્યો પછે રે. „

એ અવસરમાં **વખતચંદ** કુમાર, અન્ય કુમારો સાથે લશ્કર જોવા જાય છે અને રાજા જ્યારે પૂછે છે કે—'એ કોણ છે?' તેના જવાબમાં '**તમારો સેવક**' એમ શેઠનો પુત્ર જણાવે છે, ઘણું આદરમાન મેળવે છે. 'તમારો પરિવાર કુશળ છે?' એમ પુછાતાં 'તુમચે પ્રેમ સુખીઓ છું' એવાં મધુર વચનદ્વારા શેઠજીના પુત્રની અધિક ચતુરાઈ જોઈ-જાણી રાજા પૂર્વોક્ત જડાવ મૂડો તેને દર્શાવી તેની કિંમત પારખવા સૂચવે છે, **વખતચંદ**કુમાર તેની કિંમત ૧૧૦૦૦) અગિયાર હજાર દ્રવ્ય પૂરા આંકે છે. રાજા તેને સરસ દ્રવ્યોથી તેવો કરાવી આપવા કહે છે. ત્યાં પરઠણ કરી, પંનર દિવસ બતાવી ઘરે આવે છે. સરસ સામગ્રીથી નીપજાવેલ અપાર તેજથી ઝલકતો જડાવ દર્શાવતાં રાજાને તે પસંદ પડે છે, તેની ચતુરાઇની પ્રશંસા કરે છે. **ફતેસંગજી**, **વખતચંદ** શેઠને ભાઇ તરીકે સંબોધી પોતાની સાથે તૈયાર થવા જણાવે છે, તેની માર્ફત પહેલો મૂડો પણ તેટલા જ મૂલ્યથી ખરીદે છે. એવી રીતે દિન-પ્રતિદિન શેઠ અધિક માન મેળવે છે. તે પ્રસંગને સમકાલીન કવિ **ક્ષેમવર્ધન** આ પ્રમાણે જણાવે છે—

"**વખતચંદ**! ગુણ-ગેહ, માનો વચન મુજ એહ રે;
અમ સાથે કરો સજાઇ, **ફતેસંગ** કહે **સુણો ભાઈ** રે. ×
વખતચંદ લહે માન, દિન દિન વધે તસ વાન રે. સ. પુ.
કાઠિયાવાડ તે દેશ, જાનું છે કહે નરેશ રે;
તુમ વચન કદા નહિ લોપું, હજાર ગુને નવિ કોપું રે. સ. ૧૩
તુમ અકલે અમે પ્રીયા રાજી, આજથી પૂછણ મન કાજી રે;
મલગીરી લશ્કર સાથે, સજાઇ કરી નિજ હાથે રે.
સોનાને સુગંધ, જુઓ પુણ્યતણો પ્રતિબંધ રે;
યાત્રા માત્રા ઉખાણો, મારે સરસ મલ્યો છે ટાણો રે. સ.
શ્રીશીસહેસર ભેટું, દુઃકૃત સઘળાં એ મેટું રે;
પ્રથમ જિનેસર ભેટચા, દુઃખ દાળીદ્ર દૂરે મેટચા રે. સ.

એમ ઉભી **સોરઠ-જાત્રા**, રાજા માન મીલે બહુ માત્રા રે;
અધિકારી **શેઠ નેકી**, મન-વંછિત ફળ સહુ લીધા.
અન્ય રાજ્ય સરપાવ તે આપે, કિરત-કમળા જશ વ્યાપે રે; સ.
દામાજી-રાજાએ ઘર આવે, ફરી કામ પડે તવ જાવે રે. સ. પુ. ૧૮

જુઓ શેઠ તણી પુણ્યાઇ, **રાજ-કાજ-ધુરંધર** ભાઈ રે; સ.
ગાયકવાડ પેસુવા અંગ્રેજ,
રાજ-ચિહ્ન મોકલે પેચ રે. સ. પુ. ૧૯

દિન દિન દોલત સવાઈ, દિશો દિશ તેહ ગવાઈ રે. સ.
રાજ, વૃદ્ધિ, લક્ષ્મી, કલ્યાણ, પુણ્ય,
ઉદયથી કશી નહિ ન્યૂન રે. સ. પુ. ૨૦

આણંદ શાંત સદાઈ, એ **સાગર**-ગચ્છ સુખદાઈ રે;
શાંતિ, લખમી, ખૂશાલ, વખતચંદ-ગુણ-માળ રે. સ. પુ. ૨૧

સરસ સંબંધ જોઈ ભાખું, **જેહવું દીઠું તેવું દાખું** રે; સ.
હીરવર્ધન કહે **એમ**, સુણો શ્રોતા ધરી પ્રેમ રે. સ. પુ. ૨૨

વડોદરેથી મોકલે, **રાજ**નગર દેઈ રાજ;
શેઠ **વખતચંદ** પૂછીને, રૂડાં કરજ્યો કાજ. ૧

ફતેસંગ મહારાજ એમ, રાખે હેત વિશેપ;
પત્ર લખી પ્રમોદશું, ભલ-ભલામણ દેશ. ૨

'**વીસવાસ ખરો છે તુમ તણો**, રખે ઉતારો હેત;
ગુજરાત-ભલામણ તુમને, પાળો રૂડે વેશ.' ૩

શેઠ **વખતચંદ** ભલી પરે, દીનિયાની કરે સાર;
પર-ઉપગારે આગળા, જીવ-દયા ચિત્ત ધાર. ૪

સોભાગી સો લીએ, પુત્ર પૌત્ર પરિવાર;
દુહવે નહિ કોઈ જીવને, જિન-આણા શિર ધાર. ૫

પાનાભાઈ પ્રેમે કરી, શેઠ નિચિંતા કીધ;
રાજ-કાજ સમજણ સવે, કરતાં બહુ જશ લીધ." ૬

અમદાવાદ પરના અધિકાર (સુબાગિરી)સંબંધમાં નવમી ઢાળમાં જણાવ્યું છે કે—

"**વખતચંદ** વખતે કરી રે લો, **કાકાજી** લેઈ રાજ જો;
અમદાવાદ–સુબાગરી રે લો, આવે સઘળે સાજ જો. વ. ૧
ફતેસંગ બીજા વળી રે લો, **માનાજી ગોવિંદરાવ** જો;
રાજ–કાજ સમર્થ શવે લો, કરી ઘણો પસાય જો. વ. ૨
શુભ મુહૂર્ત નયરમાંહે લો, ઓછવશું ધરી પ્યાર જો;
ચતુરંગી સેના કરી રે લો, લશ્કર સોહે ઉદાર જો. વ. ૩
મલવા નામ સોહામણા રે લો, કાકાજી-દીવાન જો;
મતિ તેહની અતિ નિર્મળી રે લાલ, વાત સવે સાવધાન જો. વ. ૪
ભદરમાં તખ્તે જઇ રે લો, બેઠા તે ગુણવંત જો;
નગરશેઠ લેઈ ભેટણું રે લો, આવી તેહ મીલંત જો. વ. ૫
પૂછે હકીકત શાહેરની રે લો, કાકાજીને ભૂપ જો;
શેઠ **વખતચંદ** દાખવે રે લો, નગરી–તણો સ્વરૂપ જો. વ. ૬
એમ ગોષ્ઠી દિન પ્રતે રે લો, પ્રીત બંધાણી તાસ જો;
અકલવંત જાણી કરી લો, શેઠને કહે એમ ભાસ જો. વ. ૭
'આગેવાન થઈ તુમે રે લો, દુનિયામાં કરો સુખ જો;
રાજ–કાજ–સ્થિરતા કરો રે લો, ભાંજો સહુનાં દુઃખ જો.' વ. ૮
શેઠ કહે તિમ તે કરે રે લો, હરકત કીધી દૂર જો;
દેઈ દલાશો રૈ[ય]તને રે લો, દિન દિન ચડતે નૂર જો. વ. ૯
શેઠ તણી આજ્ઞા ઘણી રે લો, કાકાજીનું રાજ જો;
સકળ સીમાડા વશ કરી લો, નિકંટક શુભ સાજ જો. વ. ૧૦

[૬૫]

વીર–રાસમાંનાં ઐતિહાસિક નામો

[અભયતિલકગણિએ સં. ૧૩૧૭માં રચેલ વીર–રાસની અર્વાચીન છાયા, તેમાંના ઐતિહાસિક નામોના પરિચય સાથે સં. ૧૯૮૩માં 'જૈનયુગ' મુંબઈના કાર્તિક-માર્ગશીર્ષ અંકમાં પ્રકાશિત].

[ગત દીવાલી અંકમાં આ કૃતિ મૂલમાં આપી હતી અને તે સં. ૧૩૧૭ની જૂની ગૂજરાતીમાં હોવાથી તેને વર્તમાન ગૂજરાતીમાં મૂકવા માટે તથા ભાવાર્થ જોડવા માટે ખાસ કરી પંડિત બહેચરદાસને આહ્‌વાન કર્યું હતું, પરંતુ તેઓ તેમ કરી મોકલી શકયા નથી, જ્યારે પંડિત **લાલચંદ્રે** વિના આમંત્રણે સ્વયં તેમ કરી પુષ્કળ ટિપ્પણો સાથે તે કાવ્યની વર્તમાન ભાષામાં છાયા કરી મોકલી આપેલ છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.–**તંત્રી**]

વીર–રાસ

(છાયા)

પાર્શ્વનાથ **જિન**દત્તગુરુના, પાદપદ્મ પ્રણમીને;
પ્રભણીશ **વીર**નો રાસડો રે, સાંભલો ભવ્ય મલીને. ૧

સરસ્વતી માતા વીનવું રે, મુઝ કરો વડો પસાય;
વીર જિનેશ્વર જિન સ્તવું રે, મેલ્હી અન્ય વ્યવસાય. ૨

ભીમપલ્લીપુરી–**વિ**ધિભવને રે, થાપ્યા **વીર** જિનેંદ્ર;
દર્શન માત્રે ભવ્યજનના, તોડે ભવ–દુઃખ–કંદ. ૩

શ્રી**સિદ્ધાર્થ** નરેશ્વરના રે, કુલ–નભસ્તલે માર્તંડ;
ત્રિશલાદેવી-ઉદર–સરે રે, સુવર્ણકમલ ઉદ્દંડ. ૪

નિરુપમ રૂપે **વીર**જિન રે, સર્વ જગત્ વિસ્મયાવે;
પ્રણમતા ભવ્યજનના રે, સઘલાં દુરિત હરે ય. ૫

તસ ઉપર ભવન ઉત્તુંગ વર તોરણ,
મંડલિક રાજ-આદેશે અતિશોભન;
શાહે ત્રિભુવનપાલે કરાવ્યું,
જગધરશાહ-કુલે કલશ ચડાવ્યો. ૬

હૈમધ્વજદંડ કલશો ત્યાં કર્યો,
પૂજ્ય ૧જિનેશ્વરસુગુરુ પાસે પ્રતિષ્ઠાપ્યો;
વિક્રમ વરસ તેરસે સતરોત્તરે,
શ્વેત વશાખ દશમીએ શુભ વાસરે. ૭

આ મહમાં દિશોદિશ સંઘ મલ્યા ઘણા,
વસન-ધને વરસતા જેમ નવઘના;
ઠામ ઠામ અતિ નાચે તરુણીજન,
કનકમણિ-નૂપુર—રવ-રંજિતજના. ૮

ઘર ઘર બાંધી નવ વંદનમાલિકા,
ઊભી કરી ગૂડી ચોક પરે પૂર્યા;
આદરે સંઘ સઘલો ય પરિપૂજ્યો,
સર્વદર્શન નગરલોક સંમાન્યો. ૯

રંગે ખેલે મળીને તથા ખેલો,
મધુર સ્વરે ગીત ગાય વરબાલિકા;
શીલણ દંડનાયકવર હર્ખ્યો,
વીર થાપ્યાથી પૂરિતપ્રતિજ્ઞો હૂઓ (થયો). ૧૦

જો (જ્યારે) ચડ્યો વીર-ભવને,
દંડ કલશ સોવર્ણ;
તો (ત્યારે) વિધિમાર્ગે સમુચ્છલ્યો,
જય જય શબ્દ સુરમ્ય. ૧૧

વીરનો ધ્વજ જો લહલહે, હર્ષે ય જગત્ સર્વ;
હર્ષે ભદ્ર અનગારોએ, પઢિયાં કાવ્ય અપૂર્વ. ૧૨

પવન-પ્રકંપતી **વીર**ગૃહે, જાણીજે ય પડાય (પતાકા);
તે ઊપાડી ચપેટા કરે, દુષ્ટ અરિષ્ટ હણવા ય. ૧૩

તે ચડચે ધ્વજપટે **વીર**જિન-કલા ન અંગે સમાય;
તે જન પેખી **વીર**—વદન, હલ્લકલોલે જાય. ૧૪

તે **વીર**ભુવન સુપ્રતિષ્ઠિતે, દિશિ દિશિ વાગ્યાં તૂર;
તે દિશિ દિશિ વધામણું હૂઉ(થયું), સંઘ-મનોરથ-પૂર. ૧૫

જે પ્રભુ **વીર**જિનેંદ્રને, નયનાંજલિપુટે પીવે;
જેમ અમૃત-નિસ્સ્યંદ, તે જ ધન્ય સુકૃતાર્થ નર. ૧૬

જે ન્હવરાવે વાંદે, અર્ચે ચર્ચે **વીર**જિન;
નવ નિધાન તે લહે, ભ્રાંતિ મ કરશો ભવ્યજન. ૧૭

વીરના સિંહદ્વારે, એહ રાસ જે દે નર;
તે શિવપુર મોઝાર, વિલસે સુખ ભોગવે પર. ૧૮

ખેલા કેલિ દે, રાસો જયો રલિયામણો;
તાસ કરો શિવ શાંતિ, **બ્રહ્મ**શાંતિ અને ખેતલો. ૧૯

યાવત્ મેરુગિરિ સાર, વિલસે મહીમંડલે સઘલે;
શ્રીમંડલિક–વિહાર,[૫] તાવત્ એહ નંદો જયો. ૨૦

[૨]**અભયતિલકગણિ** પાસે, ખેલે મલી કરાવ્યો;
એમ નિજ મન–ઉલ્હાસે, રાસલડો ભવિજન દિયો. ૨૧

ટિપ્પન—છાયાથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો હોવાથી પુનરુક્તિરૂપે તેનો અર્થ ન જણાવતાં તે રાસમાંનાં સંબંધ ધરાવતાં ઐતિહાસિક નામો (૧) **જિનેશ્વરસૂરિ**, (૨) **અભયતિલકગણિ**, (૩) **ભુવનપાલ**, (૪) **ભીમપલ્લી**, (૫) **મંડલિક–વિહાર**ના સંબંધમાં મારું વક્તવ્ય અહીં જણાવું છું—

[૧]

જિનેશ્વરસૂરિ

પૂર્વોક્ત **વીર-રાસ**ની ૭મી ગાથામાં સૂચવાયેલ વિ. સં. ૧૩૧૭માં **ભીમપલ્લી**માં **વીર**-વિધિભવન અપરનામ **મંડલિક**-વિહારમાં **વીર** પ્રભુની પ્રતિમાની તથા સુવર્ણમય ધ્વજદંડ, કલશ વગેરેની પ્રતિષ્ઠા કરનાર આ જિનેશ્વરસૂરિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં સમુચિત લેખાશે.

આ જિનેશ્વરસૂરિ **મરુકોટ્ટ**-નિવાસી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ ભંડારી **નેમિચંદ્ર**(**સટ્ઠિસય**-પ્રકરણ, **જિનવલ્લભસૂરિ**-ગુણવર્ણન-ગીત વગેરેના કર્તા)ના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ **લક્ષ્મી**, વિ. સં. ૧૨૪૫માં તેમનો જન્મ થયો હતો. જન્મનામ **અંબડ**, વિ. સં. ૧૨૫૫માં **ખેડા**માં **વિધિમાર્ગ** (ખરતરગચ્છ)ના સુપ્રસિદ્ધ વાદી **જિનપતિસૂરિ** (**સંઘ-પટ્ટક**-વિવરણ, **પંચલિંગી**-વિવરણ, **પ્રબોધોદય**, **તીર્થ**માલા વગેરેના પ્રણેતા) પાસે જૈન દીક્ષાથી દીક્ષિત થતાં તેમનું નામ **વીર**પ્રભ રાખવામાં આવ્યું હતું. જિનપતિસૂરિના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૭૭) પછી **સર્વદેવાચાર્યે** તેમને વિ. સં. ૧૨૭૮માં **જાલોર**માં જિનપતિ-સૂરિના પટ્ટ પર સ્થાપી જિનેશ્વરસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

વિ. સં. ૧૨૮૫માં જિનપતિસૂરિ-શિષ્ય **પૂર્ણ**ભદ્રગણિએ રચેલ **ધન્ય-શાલિભદ્ર-ચરિત્ર**, વિ. સં. ૧૨૯૩માં જિનપાલગણિએ રચેલ **દ્વાદશકુલક**-વિવરણ, વિ. સં. ૧૨૯૫માં સુમતિગણિએ રચેલ **ગણધર**-સાર્ધશતક-બૃહદ્વૃત્તિ વગેરે આ જિનેશ્વરસૂરિની આજ્ઞાથી રચેલ જણાવેલ છે.[૧]

ચિત્રકૂટ-નિવાસી **ઊકેશ**વંશી **આસા**ના પુત્ર સંઘપતિ સા **સલ્હાક** આ જિનેશ્વરસૂરિના પરમભક્ત હતા, તેણે આ જિનેશ્વરસૂરિના

૧ જુઓ જેસલમેર-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત)

સદુપદેશથી નલકમાં જયતુગિદેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૯૫માં સિદ્ધાંત વગેરે સમસ્ત જૈનશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. જેમાંની કર્મ-સ્તવ, કર્મવિપાક પુસ્તિકા જેસલમેર જૈન 'બડા' ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ જેસલમેર ભાં. સૂચી, પૃ. ૨૬)

ઉપદેશમાલા–બૃહદ્‌વૃત્તિની તથા આવશ્યક–વૃત્તિની એક તાડપત્રીય પ્રતિ જેસલમેરમાં છે કે જેમાં ૩૧ + ૨૩ કાવ્યોની પ્રશસ્તિ છે, તે આ જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત કરવામાં આવેલી છે (જુઓ જે. ભાં. સૂચી, પૃ. ૩૬, ૪૩).

પલ્લીવાલવંશીય લાપ(ખ)ણ નામનો ગૃહસ્થ આ જિનેશ્વરસૂરિના કરકમલથી અધિવાસિત થયો હતો, જેણે પોતાનાં માતા-પિતાના પુણ્યાર્થે આ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ ગુરુના આદેશથી, હરિભદ્રસૂરિ–રચિત સમરાદિત્યચરિત્ર નામનું તાડપત્રીય પુસ્તક લખાવ્યું હતું, જેનું વ્યાખ્યાન વિ. સં. ૧૨૯૯માં ખંભાતમાં આ જ લાપ(ખ)ણે રત્નપ્રભસૂરિ પાસે કરાવ્યું હતું.

(વિસ્તૃત પ્રશસ્તિ જુઓ પીટર્સન રિ. ૩, પૃ. ૧૧૯થી ૧૨૪).

વિ. સં. ૧૩૧૩માં પાલ્હણપુરમાં આ સૂરિએ રચેલું શ્રાવક-ધર્મ પ્રકરણ જેસલમેર–જૈન ભંડારમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેમનો અન્ય મહાપ્રબંધ ચંદ્રપ્રભચરિત્ર મહાકાવ્ય તથા અનેક સ્તુતિ–સ્તોત્રો હોવાનું જણાય છે, પરંતુ જોવામાં આવેલ નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૬–૨૮માં વીજાપુરમાં તથા અન્યત્ર પણ અનેક સ્થળે તેમણે અનેક જૈનમંદિરો, દેવકુલિકાઓ અને જૈનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે.

અભયકુમાર–ચરિત લખાવનારની કુમારગણિ કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ, સંઘપુરનો શિલાલેખ, જિનેશ્વરસૂરિ–દીક્ષા–વીવાહલો (સોમ-મૂર્તિગણિ–રચિત, રાસસાર સાથે ભાવનગર આત્માનંદ સભાથી

પ્રકાશિત), જેસલમેર ભાં. સૂચી, ખરતરગચ્છ–પટ્ટાવલી વગેરેમાંથી આ સૂરિના સંબંધમાં થોડોઘણો વૃત્તાન્ત મળી શકે છે.

વિ. સં. ૧૩૩૧માં **જાલોરમાં પ્રબોધમૂર્તિ** નામના પોતાના શિષ્યને સ્વયં પોતાના પટ્ટ પર સ્થાપી તેમને **જિનપ્રબોધસૂરિ** નામથી પ્રસિદ્ધ કરી **જિનેશ્વરસૂરિ** સ્વર્ગવાસી થયા.

જિનેશ્વરસૂરિને અનેક પ્રૌઢ વિદ્વાન શિષ્યો હતા, તેમાંના ૧૫ નો ટૂંક પરિચય અહિં આપ્યો છે, જેમાં આ **વીર**–રાસ રચનાર **અભયતિલકગણિનો** પણ સમાવેશ થાય છે. એ ઉપરથી **અભયતિલકગણિના** ગુરુબંધુઓ પણ કેવા સમર્થ પ્રતિભાશાલી હતા, તેનો પણ કંઈક ખ્યાલ થશે.

[૨]

(૧) અભયતિલકગણિ

વિ. સં. ૧૩૧૭માં પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં રચાયેલી '**વીર**–રાસ' નામની જેમની ૨૧ કડીની **ઐતિહાસિક** લઘુકૃતિ 'જૈનયુગ'ના ગત દીપોત્સવી ખાસ અંકમાં પ્રકટ થઈ છે, અને જેની અર્વાચીન છાયા મેં આ સાથે લખી મોકલી છે, તે **અભયતિલકગણિનો** પરિચય અહીં ઉચિત ગણાશે.

અભયતિલકગણિની જન્મભૂમિ, જ્ઞાતિ, માતા–પિતા કે જન્મ-સમય, દીક્ષાસમય–સ્થલ સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી, છતાં અનુમાનથી સમજી શકાય તેમ છે કે વિક્રમના તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અથવા અંતમાં તેમનો જન્મ થયો હશે, તેમની દીક્ષા અને ગણિપદવી પણ તે જ અરસામાં થઈ હોવી જોઈએ; કેમ કે વિ. સં. ૧૩૧૭માં રચાયેલી તેમની આ કૃતિમાં (૨૧મી કડીમાં) **અભયતિલકગણિ** નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

જે જિનેશ્વરસૂરિનો પરિચય ઉપર કરાવ્યો છે, તે જિનેશ્વરસૂરિ, આ રાસકાર **અભયતિલકગણિના** દીક્ષાગુરુ હતા અને વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાય હતા, જેનો પરિચય આ લેખમાં આગળ આપ્યો છે.

અભયતિલકગણિની અમરકીર્તિરૂપ વિસ્તૃત અન્ય કૃતિ સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત **દ્વયાશ્રય** મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ૧૭૫૭૪ (સાડાસત્તરહજાર) શ્લોક–પ્રમાણ ટીકા છે. જે મુંબઈ સરકારી સિરીઝદ્વારા બે ખંડમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ અને ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. આ ટીકા **અભયતિલકગણિએ** પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિના આદેશથી રચી હતી અને વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમાં **પાલ્હણપુરમાં** પૂર્ણ કરી હતી. આ ટીકાનું સંશોધન તેમના વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** કવિએ કર્યું હતું.

આ સ્થળે પ્રાસંગિક એક ભ્રમ–નિવારણની અનિવાર્ય પરમ આવશ્યકતા છે કે જેથી ભવિષ્યમાં એ ભૂલ થતી અટકે અને પરંપરાએ લેખકો તે ભ્રાન્તિનું અનુકરણ ન કરતાં સત્ય સ્વરૂપ પ્રકાશમાં મૂકે. આ ભ્રાન્તિ **દ્વયાશ્રયના** કર્તા સંબંધમાં ઇતિહાસરસિક **ફાર્બસ** સાહેબે અને અન્ય લેખકોએ કરી જણાય છે. **ફાર્બસ** સાહેબની સુપ્રસિદ્ધ રાસમાળા કે જેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર રા. રા. દીવાન બહાદુર **રણછોડભાઈ** ઉદયરામદ્વારા થયેલું છે, જેની પુનઃશોધિત તથા વર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ (ભા. ૧) ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાદ્વારા વિ. સં. ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત થયેલી છે; તેના પૃ. ૩૩૬માં નીચેનાં વાક્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે:—

" **દ્વયાશ્રયનો** પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્યે કરેલો જણાય છે. તે કુમારપાલના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ. સ. ૧૧૪૭(? ૭૪)ની પહેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યાર પછી **પ્રલ્હાદનપટ્ટણ**(સોવશા **પાલણપુર**)માં **લેશાજયતિલકગણી** કરીને જૈનસાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનું સાંધણ ચલાવીને ઈ. સ. ૧૨૫૬ અથવા સંવત્ ૧૩૧૨ની દીવાળીને દહાડે પૂરો

કર્યો. ત્યારપછી તેના ઉપર **લક્ષ્મીતિલક** કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે. શ્રીદુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળા શ્રીવર્દ્ધમાન આચાર્ય ગૂજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દીક્ષાવલિમાંનો નવમો **લેશાજય** પુરુષ હતો એવું પોતે માને છે."

તથા પૃ. ૩૩૭માં નીચેનાં વાક્યો નજરે પડે છે—

"**દ્વયાશ્રય**માં **હેમચંદ્ર**નો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને **લેશાજય** અને **લક્ષ્મીતિલક**ના હાથથી ફેરફાર થયા વિનાનો તેમાંનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે, એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માંહેલાં બે રાજ્યો વિષે તે જ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે, પણ આવો પત્તો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તે જ સમયના નોંધી રાખેલા રાસ તરીકે માની લેવાં જોઈએ. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરીએ તો પણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી."

રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ (નાયબદીવાન સાહેબ વડોદરા)દ્વારા તયાર થયેલ 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ', કે જે ગુજરાત-વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ મારફત વિ. સં. ૧૯૬૫માં બીજી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમાં (પૃ. ૧૪૨માં) પણ થોડા ફેરફાર સાથે પૂર્વોક્ત આશયને અનુસરતો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે—

"**હેમચંદ્રે** **દ્વયાશ્રય** લખવાની શરૂઆત ઈ. સ. ૧૧૬૦માં કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે એ ગ્રંથ **અભયતિલક-ગંજ** નામના બીજા જૈન સાધુએ ઈ. સ. ૧૨૫૫માં પૂરો કરી સુધાર્યો હતો."

રાવબહાદુર મનોહર વિષ્ણુ **કાથવટે**ના '**ભરતખંડાચા પ્રાચીન** ઇતિહાસ'માં પણ આવા આશયનું લખાણ થયું છે કે—

આ કુમારપાલના ગુરુપણાને પામેલ હેમચંદ્ર આ ગ્રંથ (દ્વ્યાશ્રય)-નો ઈ. સ. ૧૧૬૦માં પ્રારંભ કરી અપૂર્ણ જ મૂકી સ્વર્ગવાસી થયા. આભ્ય(અભય)તિલકગણિ જૈન સાધુએ આ .(દ્વ્યાશ્રય) ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૨૫૫માં પૂરો કર્યો. ”

આમ મૂળ ગ્રંથ જાતે તપાસી નિર્ણય કર્યા વિના અનેક લેખકોએ એકબીજાના ઉલ્લેખો જોઈ પરંપરાએ એ ભૂલ ચાલુ કાયમ રાખી છે. ને. ના. શ્રી. સરકાર મહારાજા **સયાજીરાવ** ગાયકવાડ એમની આજ્ઞાથી સંસ્કૃત **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર (વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી વિ. સં. ૧૯૪૯માં પ્રગટ થયેલ) કરનાર **મણિલાલ** નભુભાઈ દ્વિવેદીએ **દ્વ્યાશ્રય**નો સાર દર્શાવ્યા પછી વિશેષાવલોકન (પૃ. ૩૦)માં આ ભૂલ સુધારવા નીચે જણાવેલ ઉલ્લેખથી કંઈક અંશે પ્રયાસ કર્યો છે—

“ એની ટીકા કોઈ **અભયતિલકગણિ** નામના જૈન સાધુએ લખી છે, તે બહુ ઉપયોગી છે. ફાર્બસ સાહેબ આ **અભયતિલકગણી**ને બદલે **લેશાભયતિલકગણી** એવું નામ આપે છે ને તેને અપૂર્ણ રહેલા **દ્વ્યાશ્રય**નો પૂર્ણ કરનાર જણાવે છે. તથા ટીકાકાર તો કોઈ **લક્ષ્મીતિલક** નામે બીજો જ જણાવે છે. **દ્વ્યાશ્રય**ની જે પ્રતિ મારી આગળ છે, તેમાંથી આવી કશી વાત નીકળતી નથી, તેમાં તો જેને હું ટીકા કહું છું, તેને વૃત્તિ કહેલી છે, ને પ્રતિસર્ગે આ પ્રમાણે સમાપ્તિ કરેલી છે :—

“इति श्रीजिनेश्वरसूरिशिष्यलेशाभयतिलकगणि–विरचितायां श्रीसिद्धहेम-चन्द्राभिधान–शब्दानुशासन–द्व्याश्रयवृत्तौ ”

ઈત્યાદિ. **અભયતિલકગણી**, તે **જિનેશ્વરસૂરિ**નો શિષ્ય એમ આમાંથી જણાય છે ને શિષ્યલેશ એ ઉપનામ ચરણરજ જેવું નમ્રતાવાચક શિષ્ય એ અર્થનું જ બોધક છે. આ નામને બરાબર ન જોવાથી **લેશાભયતિલકગણી** એવું ભ્રમયુક્ત વાંચ્યું હોય–એમ ધારું છું. ”

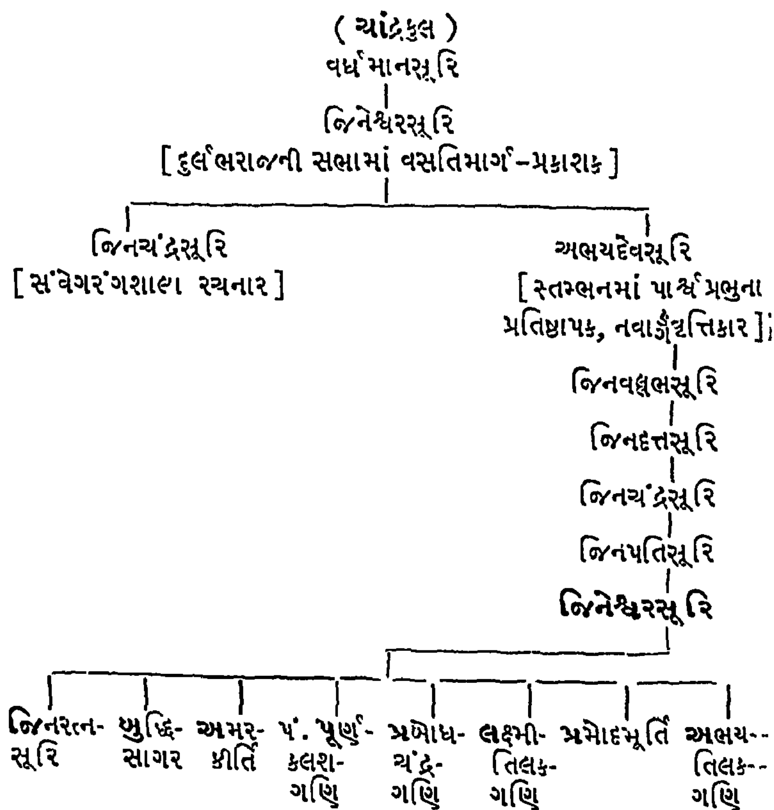
તથા મુંબઈ સરકારી સિરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યના સંસ્કૃત પ્રસ્તાવમાં શ્રીયુત પં. દત્તાત્રેય શર્માએ રાવબહાદુર મ. વિ. કાથવટેના ઉપર દર્શાવેલ '**ભારતખંડાચા** પ્રાચીન ઇતિહાસ'નો ઉલ્લેખ ટાંકી સંસ્કૃતમાં પોતાનો અભિપ્રાય સૂચવ્યો છે કે—

'**દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્ય પૂરું જ **હેમચંદ્રે** રચ્યું અને વૃત્તિ તો **અભય-તિલકગણિએ** રચી એમ મને જણાય છે અને તેના સમર્થનમાં દ્વ્યાશ્રય-ના ૧૭મા સર્ગના ૪૨મા શ્લોકની વૃત્તિમાં વૃત્તિકારે મૂલકારથી બતાવેલ પોતાનો ભેદ, વૃત્તિકારે પ્રાન્તમાં દર્શાવેલ પોતાનું માત્ર વૃત્તિકારપણું વગેરે સ્પષ્ટ ટાંકયું છે.'

—આવી રીતે ભ્રમ-નિવારણ માટે પ્રયાસ થયો હોવા છતાં સાક્ષરોનું લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું નથી, તેથી અમે પણ અમારો સપ્રમાણ અભિપ્રાય દર્શાવી નમ્રતાપૂર્વક ઇતિહાસ-લેખક વિદ્વજ્જનોનું ખાસ કરી તે તે ગ્રંથોના ભાષાંતરકર્તા, સંપાદક, પ્રકાશક મહાશયોનું લક્ષ્ય ખેંચી એ પરંપરાગત સ્ખલનાને સુધારી પ્રસિદ્ધ કરવા તેમને સૌજન્યથી સૂચવીએ છીએ.

ફાર્બસ સાહેબને સંસ્કૃત **દ્વ્યાશ્રય** મહાકાવ્યની ટીકાની પ્રાંત પ્રશસ્તિવાળી શુદ્ધ પ્રતિ પ્રાપ્ત નહિ થઇ શકી હોય તેથી તે વાંચવામાં ભ્રમ થવાથી અથવા તેનો અર્થ બરાબર નહિ સમજી શકવાથી તેવો આશય દર્શાવ્યો હશે. આજે તેઓ સાહેબ વિદ્યમાન હોત તો અવશ્ય પોતાની ભૂલ સમજી સુધારત. વૃત્તિકાર **અભયતિલકગણિ** પોતાને **હેમચન્દ્રા-ચાર્યના** સંસ્કૃત **દ્વ્યાશ્રયના** વિવૃતિકાર, વૃત્તિકાર કે ટીકાકાર તરીકે જ ઓળખાવે છે, મૂલ **દ્વ્યાશ્રયના** કર્તા તરીકે કે **હેમચંદ્રાચાર્યના** અપૂર્ણ ભાગના પૂર્ણ કરનાર તરીકે કયાંય ઓળખાવતા નથી. વૃત્તિને અંતે ૧૫ શ્લોકોની જે પ્રશસ્તિ **અભયતિલકગણિએ** દર્શાવી છે, તેના ૧, ૧૨, ૧૩

એ ત્રણ શ્લોકોનો બરાબર અર્થ ન સમજવાથી તેવો ભ્રાંતિયુક્ત ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે: " અતિ વિમલ વિશાલ **ચાંદ્રકુલ**માં શ્રીવર્ધમાનાચાર્યના શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિ દ્વિજપતિ (જાતિથી બ્રાહ્મણ હોવાથી, પક્ષે ચન્દ્ર) થયા, જેમણે ગૂર્જરાતની ભૂમિમાં (પાટણમાં) દુર્લભરાજની સભામાં વસતિમાર્ગનો પ્રકાશ કરી (ચૈત્યવાસીઓને વાદમાં જિતી) સાધુઓને સારા વિહાર કરનાર કર્યા હતા.[1] " વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ ત્યારપછીના દસ શ્લોકોમાં પોતાની ગુરુપરંપરા દર્શાવી છે, તેને આવા વંશક્રમમાં ગોઠવી શકાય :—

દરેક સર્ગની વૃત્તિના પ્રાન્તલેખમાં પોતાને જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યલેશ તરીકે ઓળખાવવામાં પોતે તેમના અનેક શિષ્યોમાં નમ્રશિષ્ય તરીકે હતા-એમ સૂચિત કરવાનો અને પોતાની લઘુતા-નમ્રતા દર્શાવવાનો વૃત્તિકારનો હેતુ કલ્પી શકાય. ૧૧ થી ૧૪ શ્લોકમાં વૃત્તિકારે જણાવ્યું છે કે—"તે સુગુરુ(જિનેશ્વરસૂરિ)ના આદેશથી મુનિ **અભયતિલક**-ગણિએ પોતાના મતિવૈભવના અનુસારે સકર્ણ-પ્રાજ્ઞજનોના કાનને ઉત્સવ-આનંદ આપે તેવી આ **વિવૃતિ** (વિવરણ) રચેલ છે. સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ, વિકલતા વિનાની કવિતા-ક્રીડાના ક્રીડાગૃહરૂપ, કીર્તિવડે સમુદ્રના પારગામી, ત્રણ ભુવનના જનો પર ઉપકાર કરવાના નિયમવાળા, **લક્ષ્મીતિલક** કવિરૂપી સૂર્ય, કે જેઓ સમગ્ર ગ્રંથસમૂહમાં મ્હારા ગુરુ છે અને આ[1] **દ્વયાશ્રય**માં તો વિશેષે કરીને પ્રકૃષ્ટ ગુરુ છે, તેમણે આ ટીકાને સારી રીતે શુદ્ધ કરી છે. વિ. સં. ૧૩૧૨માં પ્રહ્લાદનપત્તન (**પાલણપુર**)માં દીવાળીના શુભ દિવસે આ ટીકા પૂર્ણ[2] થઈ.

---

૧ "श्रीपार्श्वनाथ-जिनदत्तगुरु-प्रसादा-दारभ्यते रभसतोऽल्पधियापि किञ्चित्।
श्रीहेमचन्द्रकृतसंस्कृतदुर्गमार्थं—श्रीद्व्याश्रयस्य **विवृतिः** स्व-परोपकृत्यै ॥"

—સં. દ્વયા. વૃ. પ્રારંભ શ્લોક ૪ (મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પ્રકાશિત).

૨ "सुगुरोस्तस्यादेशात् सकर्णकर्णोत्सवं विवृतिमेताम्।
स्वमतिविभवानुसारान्मुनिर्व्यधाद**भयतिलकगणिः** ॥
आम्नाती सर्वविद्यास्वविकल-कविताकेलिकेलीनिवासः,
कीर्त्याब्धेः पारदृश्वा त्रिभुवनजनतोपक्रियास्वात्तदीक्षः।
निःशेषग्रन्थसार्थे मम गुरुरिह तु द्व्याश्रयेऽतिप्रकामं,
टीकामेतां स लक्ष्मीतिलककवि-रविः शोधयामास सम्यक् ॥
अग्रे द्वादशभिस्त्रयोदशशते श्रीविक्रमाब्देष्वियं।
श्रीप्रह्लादनपत्तने शुभदिने दीपोत्सवेऽपूर्यत ॥"

—સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયટીકા (મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પ્રકાશિત. પ્રાંત શ્લોક ૧૧-૧૩).

તિલકગણિએ કર્યું હતું. દ્વયાશ્રય મૂલ કાવ્યમાં તેઓએ કંઈ સુધારો-વધારો કે ફેરફાર કર્યો નથી. ટીકાકારનું નામ અભય-તિલકગણિ એ જ બરાબર છે, એ સિવાયનાં નામ યુક્ત નથી.

અભયતિલકગણિની અન્ય કૃતિ 'ન્યાયાલંકાર' નામની પંચ-પ્રસ્થાન ન્યાયમહાતર્કની વિષમપદ-વ્યાખ્યા જેસલમેરના જૈનગ્રંથભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેનો નામનિર્દેશ ગુણરત્નસૂરિએ (વિ. સં. ૧૪૬૬માં) ષડ્દર્શનસમુચ્ચયવૃત્તિમાં અને બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે પણ કર્યો છે. ન્યાય-સૂત્રની શ્રીકંઠની વૃત્તિ પર ટિપ્પનરૂપ આ વ્યાખ્યાનો આદ્યંત ભાગ જેસલમેર-જૈન ભાં૦ ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૪૭–૪૮)માં અમે દર્શાવ્યો છે. તેના અંતમાં પણ વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય નામના પોતાના વિદ્યાગુરુની પ્રશંસા કરી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. આ વ્યાખ્યાનું સંશોધન પણ ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું. પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતાં આ વૃત્તિને વૃત્તિકારે પોતાના ગુરુ જિનેશ્વરસૂરિના પ્રસાદરૂપ સૂચવી છે. દરેક (પાંચ) અધ્યાયના અંતમાં—

"इति युगप्रधान-श्रीजिनेश्वरसूरि-शिष्यलेश-श्रीअभयतिलकोपाध्याय-निर्मितायां"

ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. રચના-સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી આ રચના કરી હશે—એમ અનુમાન થાય છે.

વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્રાદિમાં પ્રવીણ આવા એક પ્રૌઢ પ્રાજ્ઞ પુરુષની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની '**વીરરાસ**' નામની કૃતિ લઘુ છતાં વિશેષ ગૌરવપાત્ર છે. આ રાસ ભાષાશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, એટલુંજ નહિ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ અતિ મહત્ત્વ-નો છે. **ભીમ**પલ્લીમાં મહારાણા **મંડલિક**ના આદેશથી **ભુવનપાલ**શાહે

કરાવેલ **વિધિચૈત્ય** કે જેનું અપરનામ '**મંડલિક-વિહાર**' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, **સીલણ** દંડનાયકના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૧૭માં વૈશાખ શુક્લ દશમીએ (**વીર** પ્રભુના કેવલજ્ઞાનના દિવસે) તેમાં **વીર**-પ્રભુની પ્રતિમાની તથા તે **વીર**-વિધિભવન પર સુવર્ણમય ધ્વજાદંડ, કલશની પ્રતિષ્ઠા **જિનેશ્વરસૂરિ**(રાસકાર **અભયતિલકગણિ**ના ગુરુ)એ કરી હતી. એ મહોત્સવની પ્રત્યક્ષ જોયેલ ઘટનાનું કવિએ રાસના રૂપમાં વર્ણન કર્યું છે.

અભયતિલકગણિ શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને પોતાના પૂર્વજ શ્રી**જિન**દત્ત-ગુરુ(બડાદાદા)ના પરમ ઉપાસક જણાય છે, કારણ કે તેમણે જેમ **દ્વયાશ્રય**વૃત્તિના પ્રારંભ-પ્રાંતમાં અને **ન્યાયાલં**કાર-વ્યાખ્યાના આરંભ-માં તેમનું મંગલાચરણ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે, તેમ આ '**વીર**-રાસ' નામની લઘુકૃતિના પ્રારંભમાં પણ પોતાની કૃતિના અભિજ્ઞાન તરીકે શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને **જિન**દત્તના પાદ-પદ્મને કરેલ પ્રણામ જોવામાં આવે છે.

અભયતિલકગણિએ રચેલી એક પ્રશસ્તિ **જેસલમેર**-ભંડારમાં છે. (જુઓ જે. ભાં. સૂચી પૃ. ૩૬, નં. ૨૮૯) જે પ્રશસ્તિવાળી ઉપદેશ-માલા-બૃહદ્‌વૃત્તિની પુસ્તિકા પૂર્વોક્ત **જિનેશ્વરસૂરિ**ને સમર્પિત થઈ હતી.

અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ

અભયતિલકગણિને ઉપાધ્યાયપદ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું ? તે સંબંધમાં જાણી શકાયું નથી. **અભયતિલકગણિ**એ **હૈમ**-દ્વયાશ્રયવૃત્તિના અંતમાં (શ્લો. ૧૦માં) પોતાના સતીર્થ્ય સાત ગુરુબંધુઓ (**જિનેશ્વરસૂરિ**ના શિષ્યો)નાં નામો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે—૧ **જિનરત્નસૂરિ**,

૧ **જિન**દત્તસૂરિના પરિચય માટે '**અપભ્રંશ**કાવ્યત્રયી' (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ દ્વારા પ્રકાશિત)ની અમારી ભૂમિકા જોવી.

આ વૃત્તિનું પ્રમાણ ૧૭૫૭૪ સત્તર હજાર, પાંચસો ને ચુંમોતેર શ્લોકોનું નિશ્ચિત કરેલું છે.''

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના સાત અધ્યાયનાં દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો દર્શાવતું, અને શબ્દાનુશાસનના વિશેષ હેતુભૂત સિદ્ધરાજ જયસિંહના વંશ-કીર્તનને કરતું વીશ સર્ગનું એ સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય અપૂર્ણ તો નથી મૂક્યું, પરંતુ તેથી આગળ આઠમા અધ્યાયના પણ દરેક સૂત્રોના ક્રમવાર ઉદાહરણ-પ્રયોગો સમજાવતું, કુમારપાલચરિત પ્રતિપાદન કરતું આઠ સર્ગનું પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય પણ પૂર્ણ રચેલ છે. જે પૂર્ણકલશગણિ (અભયતિલકગણિના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુ)ની વિ. સં. ૧૩૦૭માં રચાયેલી વૃત્તિ સાથે મુંબઈ સરકારી સીરિઝમાં ઈ. સ. ૧૯૦૦માં સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ક્રમભાગ્યે ફાર્બસ સાહેબ, મ. ન. દ્વિવેદી વગેરેને આ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનાં દર્શન થયાં જણાતાં નથી. દ્વયાશ્રયના પ્રારંભનો ઉપર્યુક્ત લેખકોએ દર્શાવેલ સમય પણ કાલ્પનિક જણાય છે, પ્રામાણિક જણાતો નથી.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત મહાકાવ્યની પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં પોતાની દ્વયાશ્રય કૃતિનો પણ ઉલ્લેખ કુમારપાલ ભૂપાલની ઉક્તિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે—

"अस्मत्पूर्वजसिद्धराजनृपतेर्भक्तिस्पृशो याञ्चया,
साङ्गं व्याकरणं सवृत्ति सुगमं चक्रुर्भवन्तः पुरा।
मद्धेतोरथ योगशास्त्रममलं लोकाय च द्व्याश्रय–
छन्दोऽलङ्कृति–नामसङ्ग्रह–मुखान्यन्यानि शास्त्राण्यपि॥"

—ત્રિ. શ. પુ. ચ. પર્વ ૧૦મું (જૈનધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત).

ગૂર્જરેશ્વર **વીસલદેવ**ના રાજ્ય[1]કાલમાં વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળી-ના દિવસે **ખંભાત**માં **ચન્દ્રતિલક** ઉપાધ્યાયે (**અભયતિલકગણિ**ના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુએ) વિસ્તૃત સં. **અભયકુમાર-ચરિત્ર** રચી પૂર્ણ કર્યું હતું, તેનું સંશોધન પૂર્વોક્ત **લક્ષ્મીતિલકગણિ** અને પ્રસ્તુત **અભય-તિલકગણિ**એ કર્યું હતું. **ચંદ્રતિલકો**પાધ્યાયે ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

" **द्व्याश्रयटीकाकारी द्विव्याकरणः सुदृष्ट-साहित्यः ।**
सुकविरभयतिलकगणिश्चाशोधयतामिदं शास्त्रम् ॥ "

—અભયકુમારચરિત્ર (હી. હં. જામનગરથી પ્રકાશિત)

અર્થાત્—**દ્વ્યાશ્રય**ના ટીકાકાર, બે વ્યાકરણ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃત)ના જ્ઞાતા, જેમણે સાહિત્ય સારી રીતે જોયેલું છે, તે સુકવિ **અભયતિલક-ગણિ**એ (**લક્ષ્મીતિલકગણિ** સાથે) આ શાસ્ત્ર (**અભયકુમાર-ચરિત્ર**) શુદ્ધ કર્યું હતું.

[2]બૃહટ્ટિપ્પનિકાકાર પણ અમારા કથનને પુષ્ટ કરે છે. આ સિવાય બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો આપી શકાય, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલ પ્રમાણો-થી પણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે—**સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્ય હેમચંદ્રાચાર્યે જ પૂર્ણ રચેલ છે, તેની ટીકા જ પ્રસ્તુત અભયતિલકગણિએ વિ. સં. ૧૩૧૨ની દીવાળીમાં પાલણ-પુરમાં પૂર્ણ કરી હતી અને એ ટીકાનું જ સંશોધન લક્ષ્મી-**

---

૧ " श्रीमद्वीसलदेवगूर्जरधराधीशेऽधिपे भूभुजां,
पृथ्वीं पालयति प्रतापतपने श्रीस्तम्भतीर्थे पुरे ।
चक्षुः-शीतकर-त्रयोदशमिते संवत्सरे वैक्रमे,
काव्यं भव्यतमं समर्थितमिदं दीपोत्सवे वासरे ॥ "

—અભયકુમારચરિત્ર (પ્રશ. શ્લોક ૪૭).

૨ 'श्रीद्व्याश्रयमहाकाव्यं श्रीहेमसूरीयं २० सर्ग संस्कृतं २८२८-३०२८ द्व्या-श्रय-काव्यपाद २८ वृत्तिः १३१२ वर्षे खरतर-अभयतिलकीया १७५७४'

—બૃહટ્ટિપ્પનિકા.

તિલકગણિએ કર્યું હતું. દ્વયાશ્રય મૂલ કાવ્યમાં તેઓએ કંઈ સુધારો-વધારો કે ફેરફાર કર્યો નથી. ટીકાકારનું નામ અભયતિલકગણિ એ જ બરાબર છે, એ સિવાયનાં નામ યુક્ત નથી.

અભયતિલકગણિની અન્ય કૃતિ 'ન્યાયાલંકાર' નામની પંચ-પ્રસ્થાન ન્યાયમહાતર્કની વિષમપદ-વ્યાખ્યા જેસલમેરના જૈનગ્રંથભંડારમાં વિદ્યમાન છે, જેનો નામનિર્દેશ ગુણરત્નસૂરિએ (વિ. સં. ૧૪૬૬માં) ષડ્દર્શનસમુચ્ચયવૃત્તિમાં અને બૃહટ્ટિપ્પનિકાકારે પણ કર્યો છે. ન્યાય-સૂત્રની શ્રીકંઠની વૃત્તિ પર ટિપ્પનરૂપ આ વ્યાખ્યાનો આદ્યંત ભાગ જેસલમેર-જૈન ભાં૦ ગ્રંથસૂચી (પૃ. ૪૭-૪૮)માં અમે દર્શાવ્યો છે. તેના અંતમાં પણ વૃત્તિકાર અભયતિલકગણિએ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાય નામના પોતાના વિદ્યાગુરુની પ્રશંસા કરી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરી છે. આ વ્યાખ્યાનું સંશોધન પણ ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે કર્યું હતું. પ્રાંત પ્રશસ્તિમાં ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતાં આ વૃત્તિને વૃત્તિકારે પોતાના ગુરુ જિનેશ્વરસૂરિના પ્રસાદરૂપ સૂચવી છે. દરેક (પાંચ) અધ્યાયના અંતમાં—

" इति युगप्रधान-श्रीजिनेश्वरसूरि-शिष्यलेश-श्रीअभयतिलकोपाध्याय-निर्मितायां "

ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. રચના-સમય દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ વિ. સં. ૧૩૧૨ પછી આ રચના કરી હશે-એમ અનુમાન થાય છે.

વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોશ, સાહિત્ય, ન્યાયશાસ્ત્રાદિમાં પ્રવીણ આવા એક પ્રૌઢ પ્રાજ્ઞ પુરુષની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની 'વીરરાસ' નામની કૃતિ લઘુ છતાં વિશેષ ગૌરવપાત્ર છે. આ રાસ ભાષાશાસ્ત્રીઓને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, એટલું જ નહિ, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ અતિ મહત્ત્વ-નો છે. ભીમપલ્લીમાં મહારાણા મંડલિકના આદેશથી ભુવનપાલશાહે

કરાવેલ વિધિચૈત્ય કે જેનું અપરનામ '**મંડલિક-વિહાર**' પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું, **સીલણ** દંડનાયકના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૧૭માં વૈશાખ શુક્લ દશમીએ (**વીર** પ્રભુના કેવલજ્ઞાનના દિવસે) તેમાં **વીર**-પ્રભુની પ્રતિમાની તથા તે **વીર**-વિધિભવન પર સુવર્ણમય ધ્વજાદંડ, કલશની પ્રતિષ્ઠા જિનેશ્વરસૂરિ (રાસકાર **અભયતિલક**ગણિના ગુરુ)એ કરી હતી. એ મહોત્સવની પ્રત્યક્ષ જોયેલ ઘટનાનું કવિએ રાસના રૂપમાં વર્ણન કર્યું છે.

અભયતિલકગણિ શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને પોતાના પૂર્વજ શ્રીજિનદત્ત-ગુરુ(બડાદાદા)ના પરમ ઉપાસક જણાય છે, કારણ કે તેમણે જેમ **દ્વયાશ્રય**વૃત્તિના પ્રારંભ-પ્રાંતમાં અને **ન્યાયાલંકાર**-વ્યાખ્યાના આરંભ-માં તેમનું મંગલાચરણ તરીકે સ્મરણ કર્યું છે, તેમ આ '**વીર**-રાસ' નામની લઘુકૃતિના પ્રારંભમાં પણ પોતાની કૃતિના અભિજ્ઞાન તરીકે શ્રી**પાર્શ્વ**નાથ અને જિનદત્તના પાદ-પદ્મને કરેલ પ્રણામ જોવામાં આવે છે.

અભયતિલકગણિએ રચેલી એક પ્રશસ્તિ **જેસલમેર**-ભંડારમાં છે. (જુઓ જે. ભાં. સૂચી પૃ. ૩૬, નં. ૨૮૯) જે પ્રશસ્તિવાળી ઉપદેશ-માલા-બૃહદ્‌વૃત્તિની પુસ્તિકા પૂર્વોક્ત જિનેશ્વરસૂરિને સમર્પિત થઈ હતી.

અભયતિલકગણિના ગુરુબંધુઓ

અભયતિલકગણિને ઉપાધ્યાયપદ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું? તે સંબંધમાં જાણી શકાયું નથી. **અભયતિલક**ગણિએ **હૈમ**-દ્વયાશ્રયવૃત્તિના અંતમાં (શ્લો. ૧૦માં) પોતાના સતીર્થ્ય સાત ગુરુબંધુઓ (જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્યો)નાં નામો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં છે—૧ જિનરત્નસૂરિ,

૧ જિનદત્તસૂરિના પરિચય માટે '**અપભ્રંશકાવ્યત્રયી**' (ગાયકવાડ ઓ. સિરિઝ દ્વારા પ્રકાશિત)ની અમારી ભૂમિકા જોવી.

ઉપર જણાવેલ **અભયતિલકગણિ**ના ગુરુબંધુઓના સંબંધમાં ઘણું લખી શકાય તેમ છે, પરંતુ અહીં તેમની ખાસ મુખ્યતા ન હોવાથી, તેમ લેખગૌરવભયથી અને અવકાશની સંકુચિતતાથી સંક્ષિપ્ત કરાયેલ આ દિગ્દર્શનમાત્રથી પણ ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનોને સંતોષ થશે.

[૩]

ભુવનપાલ

પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસની ૬ઠ્ઠી ગાથામાં સૂચવેલ **મંડલિક** રાજાના આદેશથી **ભીમ**પલ્લીમાં અતિસુંદર **વીર**-વિધિભવન અપરનામ **મંડલિક**-વિહાર કરાવનાર અને તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં દેશદેશના સંઘનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરનાર શાહ **ભુવનપાલ** કયા વંશના હતા? તેમના પૂર્વજોએ, વંશજોએ વા તેમણે અન્ય પુણ્યકાર્યો કેવાં કર્યાં હતાં? એ વગેરે જાણવાની ઇચ્છા ઇતિહાસપ્રેમીઓને થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેની કંઈક અંશે પૂર્તિ એક સંસ્કૃત પ્રશસ્તિ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. આ પ્રશસ્તિવાળી તાડપત્રીય પ્રતિ **જેસલમેર**-જૈનભંડારમાં છે. તે પરથી નવી લખાયેલી પ્રતિ અહીં **આત્મારામ**-જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં શ્રીહંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે; ત્યાંથી ઉદ્ધૃત કરી દસ શ્લોકવાળી આ પ્રશસ્તિ અમ્હે **જેસલમેર**-ભાંડાગાર-ગ્રંથસૂચી (ગાયકવાડ ઑ. સિરીઝ, **વડોદરા**થી પ્રકાશિત)ના **અપ્રસિદ્ધ**-ગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચયમાં (પૃ. ૧૭ ની ટિપ્પણીમાં) મૂકી છે. અહીં તેનો સાર જણાવીશું—

ક્ષેમંધર

" અતિતેજસ્વી વિભૂતિશાલી સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ **ઊકેશ**વંશમાં **ક્ષેમં**-**ધર** શાહ[૧] થયા, સત્યમાં આસક્ત મનવાળા, ધર્મપ્રેમી, પૃથ્વીને પ્રસન્ન

૧ **જિનપતિસૂરિ**એ રચેલ '**પ્રબોધોદય**' ગ્રંથમાં જણાવેલ (**જેસલમેર** ભાં૦ સૂચી, અપ્રસિદ્ધ૦ પૃ. ૨૯), **જિનદત્તસૂરિ**-પ્રકાશિત **વિધિમાર્ગ**માં પ્રતિબોધ પામેલ, **વિધિચૈત્ય** વગેરે વિચારોના વિજ્ઞ **ક્ષેમંધર** અને આ **ક્ષેમંધર** શાહ એક હોવાનો સંભવ છે.

કરનાર જે શાહે કષ્ટવૃષ્ટિનો નાશ કરવા અજમેર નામના નગરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુની આગળ શિલામય મહામંડપ કરાવ્યો હતો. મહા-સાગર-સમાન ગંભીર એ શાહને દેવશ્રીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા, ગુણ-સમૂહથી સંપૂર્ણ, સારી કાંતિવાળા રત્નસમાન ઘણા પુત્રો થયા હતા.

જગદ્ધર

તેમાં એક જગદ્ધર સુકૃતશાલીઓમાં અગ્રેસર કૌસ્તુભરત્ન-સમાન થયા, જે ગુણો વડે શ્રીમાન ઉત્તમ પુરુષો(શ્રીપુરુષોત્તમ)ના હૃદયમાં વાસ કરનાર થયા; જેમણે જેસલપુરી(જેસલમેર)માં ભવ્ય જનોનાં નેત્રરૂપી કમલોને વિકસિત કરવામાં સૂર્ય સદૃશ, શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુનું સુંદર મંદિર કરાવ્યું અને તેની બન્ને તરફ થોડા વખતમાં ભૂપણો કરાવ્યાં. જેણે પોતાને ઘરે સાધર્મિકરૂપી વૃક્ષોના વનને અખંડિત વાત્સલ્યરૂપ નીકના પૂર વડે અત્યંત વહેતું—નવપલ્લવિત કર્યું હતું. અધિક શું કહેવું ? મરુદેશમાં જે શાહ કલ્પવૃક્ષની સમાનતા પામ્યા હતા. તે જગધરશાહ (વીરરાસની ૬ઠી કડીમાં નામ સૂચવેલ છે.)ને સૌંદર્ય શીલથી શોભતી સાલહી નામની સધર્મિણી-પત્ની હતી. તેના અખંડિતનય-નીતિમાન્ આ ત્રણ પુત્રો વિદ્યમાન છે. તેઓમાં પ્રથમ યશનો સાગર યશોધવલ, વચલો (બીજો) રાજસભામાં ઉજ્જવલ કીર્તિવાળો ભુવનપાલ અને તેમનો અનુજ (ત્રીજો) સહદેવ છે.

ભુવનપાલ

દિશાઓના સમૂહને પ્રસન્ન કરનાર આ ભુવનપાલે અહિં (જેસલમેરમાં ? પાલણપુરમાં) સુગુરુ જિનપતિસૂરિના સ્તૂપ ઉપર વિઘટિત થયેલ ધ્વજદંડ ચડાવ્યો હતો, જેમ ચક્રવર્તી પદ્મે અટકેલ જિનપતિ-રથને ચલાવ્યો હતો.

રામચંદ્રની પ્રિયા-જનકની પુત્રી-સીતાએ જેમ કુશ અને લવ એ

બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો; તેમ તે (ભુવનપાલ)ની પ્રિયા-ત્રિભુવનપાલની પુત્રીએ ખીમસિંહ અને અભય નામના બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો.

શ્રેષ્ઠ ધાર્મિકજનરૂપી ઉપવનને નવપલ્લવિત કરવામાં નીક સમાન શ્રીમાન્ તે ભુવનપાલશાહે પોતાને ધન્ય, કૃતપુણ્ય, સતત શાલિભદ્ર સ્વરૂપી બનાવવા મુનિ (ધન્ય-શાલિભદ્ર-કૃતપુણ્ય વગેરે)નાં ચરિત્રોથી રમણીય આ પુસ્તિકા હર્ષથી લખાવી છે, યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરો આ પુસ્તિકા જયવંતી રહો.

સંભવ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિ, ઉપર્યુક્ત ધન્ય-શાલિભદ્ર વિ. ચરિત્રને વિ. સં. ૧૨૮૫માં પૂર્ણભદ્રગણિએ (જિનપતિસૂરિ-શિષ્યે) રચ્યા પછી તે પુસ્તિકા લખાવનાર અને પોતાના ગુરુ (જિનપતિસૂરિ)ના સ્તૂપના ધ્વજાદંડ ચડાવનાર આ ભુવનપાલના પરિચયરૂપે તે જ અરસામાં રચી હશે, કેમકે તે પ્રશસ્તિવાળી પુસ્તિકાની બીજી નકલ વિ. સં. ૧૩૦૯માં મેદપાટના વરગ્રામના વાસી શ્રેષ્ઠી અભયી શ્રાવકના પુત્ર સમુદ્ધર શ્રાવકની ભાર્યા, કુલધરની પુત્રી સાવિત્તિ શ્રાવિકાએ લખાવી હતી. (જુઓ જેસલમેર ભાં. સૂચી, પૃ. ૩).

વિક્રમના ૧૩મા સૈકાના અંતમાં અને ૧૪મા સૈકાના આરંભમાં વિદ્યમાન આ ભુવનપાલે ઉપર્યુક્ત જિનપતિસૂરિના પટ્ટધર જિનેશ્વરસૂરિદ્વારા ભીમપલ્લીમાં વીર-વિધિભવન[1] અપરનામ મંડલિક-વિહારની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી-એ સહજ સમજાય તેમ છે.

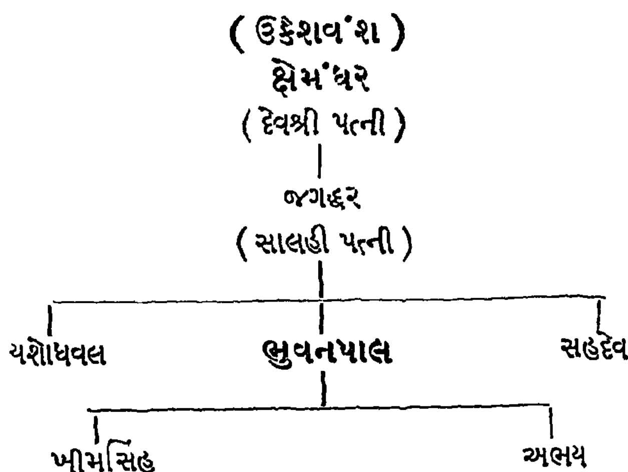
શાહ ભુવનપાલે અને તેમના પૂર્વજોએ અજમેર, જેસલમેર,

---

૧ ચૈત્યવાસીઓએ કરેલી અવિધિથી દૂર રહેતું અને જિનવલ્લભસૂરિદ્વારા પ્રકાશેલ વિધિમાર્ગની વિધિ પ્રમાણે પ્રવર્તતું ભવન. આ સંબંધી વિશેષ વૃત્તાન્ત 'અપભ્રંશકાવ્યત્રયી' (ગા. ઓ. સિરિઝ વડોદરાથી પ્રકાશિત)માં જોવામાં આવશે.

ભીમપલ્લીમાં કરેલાં સુકૃત્યો પ્રશસ્તિદ્વારા વિદિત થાય છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેમનું નિશ્ચિત વાસ-સ્થળ વા જન્મભૂમિ જાણી શકાતી નથી. એ સંબંધમાં ગવેષણા કરવાથી વિશેષ વૃત્તાન્ત પ્રકાશમાં આવશે, તો ઇતિહાસ-રસિકોને આનંદ થશે.

પ્રશસ્તિના આધારે ભુવનપાલ શાહનો વંશક્રમ આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય—

[૪]

ભીમપલ્લી

પૂર્વોક્ત વીર-રાસ જે ભીમપલ્લીના વિધિભવનમાં વિ. સં. ૧૩૧૭માં વીરપ્રભુની પ્રતિષ્ઠાને ઉદ્દેશીને રચાયેલ છે, તે ભીમપલ્લી ડીસા શહેરની પશ્ચિમમાં ત્યાંથી લગભગ અગિયાર માઇલ ઉપર આવેલું, હાલમાં ભીલડીયા નામથી ઓળખાય છે—તે જણાય છે.

પાલ્હણપુર—નિવાસી રૂદપાલશાહ અને ધારલાના પુત્ર સમરિગ, કે જેનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૭૫માં થયો હતો, તેણે જિનકુશલસૂરિ

પાસે વિ. સં. ૧૩૮૨માં આજ **ભીમપલ્લી**માં અને એ જ પૂર્વોક્ત **વીર**-જિનમંદિરમાં પોતાની બ્હેન **કીલ્હૂ** સાથે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી. આ **સમરિગ**નું નામ દીક્ષિત થયે **સોમપ્રભમુનિ** રાખવામાં આવ્યું હતું, વિ. સં. ૧૪૦૬માં જેસલમેરમાં તેમને વાચનાચાર્યપદ મલ્યું હતું અને વિ. સં. ૧૪૧૫માં **ખંભાત**માં **તરુણપ્રભાચાર્યે** તેમને જિનચંદ્રસૂરિના પટ્ટ પર સ્થાપી **જિનોદયસૂરિ**ના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. વિશેષ પરિચય માટે **ભાવનગર જૈન આત્માનંદસભા**થી પ્રકાશિત જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય-સંચયમાં જિનોદયસૂરિ-પટ્ટાભિષેક-રાસ, વીવાહલો તથા તેનો સાર જૂઓ.

પૂર્ણિમાપક્ષની એક શાખા **ભીમપલ્લી**ના નામથી ઓળખાય છે. વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં **ભીમપલ્લીય** આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અનેક પ્રતિમાઓ મળી આવે છે, તેમાંના કેટલાક લેખો સદ્‌ગત બુદ્ધિસાગર-સૂરિજીના 'જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ' (ભા. ૧, લે. ૨૯૯; ભા. ૨, લે. ૩૪, ૨, ૯૯, ૧૧૨, ૬૩૨)માં તથા બાબૂ પૂરણચંદજી નાહરના 'જૈન-લેખસંગ્રહ' (ભા. ૧, લે. ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૯૨)માં પ્રકટ થયા છે.

'જૈનતીર્થ **ભીમપલ્લી** અને રામસૈન્ય' એ નામનો એક લેખ ઇતિહાસ-પ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષર મુનિરાજ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ લખેલો '**આત્માનંદ-પ્રકાશ**'ના ૧૮મા પુસ્તકના ૩જા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ગવેષણા કરવાથી એ સંબંધમાં વિશેષ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત પણ મળવા સંભવ છે.

[૫]

મંડલિક-વિહાર

સ્મરણીય જનોનાં (પશુ, પક્ષિ, સ્થલ, પદાર્થ-વિશેષ વગેરેનાં પણ) નામોથી અનેક સ્મારકો અત્યાર પૂર્વે થયેલાં જાણવામાં આવ્યાં

છે, જેમાં જૈનમંદિરો જે વિહાર નામથી જાણીતાં થયાં છે, તેમાંનું એક આ **વીર**-વિધિભવન **મંડલિક** વિહાર પણ છે.

રાજાઓના વા રાજ્યના આશ્રયથી-રાજાઓની ભક્તિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલાં-રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારીઓ-મંત્રીશ્વરો વગેરે દ્વારા કરાવાયેલાં અનેક જૈનમંદિરો તે તે રાજાના નામથી વિહાર નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. **પાટણ**માં **વનરાજ**-વિહાર, **ગિરનાર**માં **કર્ણ**-વિહાર, **સિદ્ધપુર**માં **સિદ્ધ**-વિહાર, **પાટણ**માં **રાજ**-વિહાર અને **ત્રિભુવનપાલ**-વિહાર, **પાટણ**, **દેવપત્તન**, **થારાપદ**(થરાદ), **જાલોર**, **લાટાપલ્લી**-(**લાડોલ**) વગેરે અનેક સ્થળોમાં **કુમાર**-વિહાર, **પાલ્હણપુર**માં **પાલ્હણ**-વિહાર, **જાલોર**માં **ચંદન**-વિહાર, **જેસલમેર**માં **લક્ષ્મણ**-વિહાર, **કચ્છ-ભુજ**માં **રાય**-વિહાર, **વૈરાટ**માં **ઇંદ્ર**-વિહાર જાણવામાં આવ્યા છે. તેમ જ મહારાણા **મંડલિક**ના નામે **ભીમપલ્લી**માં આ **મંડલિક**-વિહાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

મંત્રીશ્વરોનાં અને શ્રેષ્ઠિઓનાં નામથી પણ અનેક વિહાર અથવા વસહિ(તિ) પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જેમાં **આશાપલ્લી**માં ઉદયન-વિહાર, **ભરુચ**માં **અંબડ**-વિહાર, **શત્રુંજય**માં **વસ્તુપાલ**-વિહાર, **રાણકપુર**માં **ધરણ**-વિહાર તથા **આબૂ**માં **વિમલ**-વસહિ, લૂણિગ(**લૂણસિંહ**)-વસહિ, **પાટણ**માં **સાંતૂ**-વસહિ વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એ સિવાય સ્મારક તરીકે **ઓલિકા**-વિહાર, **સમલિકા**-વિહાર વગેરે જાણવામાં આવેલ છે.

વીર-રાસમાં(૬ઠ્ઠી કડીમાં) સૂચવ્યા પ્રમાણે **મંડલિક**રાજાના આદેશથી પ્રથમ સૂચવેલ **ભુવનપાલ**શાહે **ભીમપલ્લી**માં ઊંચું, અતિસુંદર, શ્રેષ્ઠ તોરણવાળું વિધિ-ભવન કરાવ્યું હતું, જેના ઉપરના ભાગમાં **વીર**પ્રભુના બિંબને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું. **મંડલિક** મહારાણાની પ્રીતિભરી સહાનુભૂતિથી તૈયાર થયેલ આ **વીર**-વિધિભવનને રાસની ૨૦મી કડીમાં **મંડલિક**-વિહાર નામે ઓળખાવ્યું છે.

ભીમપલ્લીના **મં**ડલિક-વિહારથી સ્મરણીય થયેલા આ **મં**ડલિક રાજાના સંબંધમાં વિશેષ જાણવામાં આવી શક્યું નથી. **લે**ખપદ્ધતિ (ગાયકવાડ ઓ. સિરીઝ, વડોદરામાં પ્રકાશિત થયેલ)ના પૃ. ૨-જામાં શાસનપત્રનું ઉદાહરણ દર્શાવતાં **ભી**મપલ્લી-મંડલકરણના અધિકારી આ મહારાણા **મં**ડલિકનો નામનિર્દેશ છે. તેમાં આપેલ સં. ૮૦૨ અને **વ**નરાજનું નામ ત્યાં ઘટતું નથી; ખરી રીતે તે સમયમાં ગૂર્જરેશ્વર **વી**સલદેવ હોવાથી તેનું નામ સંભવી શકે. ઉપર્યુક્ત લેખમાં **શી**લણને **વ**નરાજનો આશ્રિત મહામાત્ય સૂચવ્યો છે, તે બરાબર જણાતું નથી. પૂર્વોક્ત **વી**રરાસમાં (ગા. ૧૦માં) **શી**લણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે, સંભવ પ્રમાણે તે મહારાણા **મં**ડલિકનો આશ્રિત હશે. **લે**ખપદ્ધતિના ઉપર્યુક્ત શાસનપત્રમાં **સાં**ગણને દંડનાયક સૂચવ્યો છે. પરંતુ લેખપદ્ધતિના સંવત્, નામો વગેરે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સર્વથા પ્રામાણિક લેખી શકાય તેવાં નથી, માત્ર તે દ્વારા લેખોની પદ્ધતિનું જ જ્ઞાન કરાવવાનો પદ્ધતિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે.

વીરરાસની દસમી ગાથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે-**શી**લણ દંડનાયકે **ભી**મપલ્લીના **વિ**ધિભવનમાં **વી**રપ્રભુની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત કરાવવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; એથી સંભવ પ્રમાણે તે જૈન અથવા જૈનધર્મ તરફ પરમ પ્રીતિવાળો હશે-એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

ભીમપલ્લીના રાજાઓ સોલંકી-વાઘેલા હતા, તેઓ ગૂર્જરેશ્વરોના **પા**ટણના ચૌલુક્ય કુમારપાલ ભૂપાલ વગેરેના આશ્રિત હતા અને તેઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સહકાર હતો-એમ જણાય છે. **અ**રિસિંહ-કવિએ રચેલ, વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વરના સુકૃત-સંકીર્તન મહાકાવ્ય (ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૨, શ્લો. ૧૮)માં અને ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલની સુકૃતકીર્તિ-કલ્લોલિની (ગાયકવાડ ઓ. સીરિઝ વડોદરાદ્વારા પ્રકાશિત-હમ્મીરમદ-મર્દનનું પરિશિષ્ટ શ્લો. ૭૪)માં જણાવ્યા પ્રમાણે **વા**ઘેલા **અ**ર્ણોરાજને

કુમારપાલ ભૂપાલે **ભી**મપલ્લીનો સ્વામી બનાવ્યો હતો. **અર્ણો**રાજે **ભી**મદેવને ગૂર્જરેશ્વર બનાવવામાં સહાયતા કરી હતી અને **ભી**મદેવે **લ**વણપ્રસાદ રાણક ઉપર ભૂમિનો ભાર સ્થાપ્યો હતો. આ તે જ **ભીમ**-દેવ સમજવાના છે કે—જેની આજ્ઞાથી સુપ્રસિદ્ધ વીરમંત્રીશ્વર **વ**સ્તુપાલ અને **તે**જપાલે ઉપર્યુક્ત **લ**વણપ્રસાદના પુત્ર મહારાણા **વી**રધવલનું આદર્શ મંત્રિપદ સ્વીકારી દિગંત-વ્યાપી ઉજ્જવલ યશ મેળવ્યો હતો.

ભીમપલ્લીના વીર-મંદિરનો સમય

[જૈનયુગ, મુંબઈના સં. ૧૯૮૩ના ભાદ્રપદ–આશ્વિનના અંકમાં પ્રકાશિત.]

પ્રભુ **મ**હાવીરના ઐતિહાસિક વિશિષ્ટ ચરિત્રને આલેખવામાં એ મહાવિભૂતિનાં ઐતિહાસિક સ્મારકોને પણ આપણે સ્મૃતિમાં રાખવાં જોઈએ. જો યોગ્ય પ્રયત્નથી સંશોધન કરવામાં આવે તો આપણા ચિત્તને આકર્ષતાં એવાં સેંકડો સ્મારકો મળી શકે. પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધીમાં એવાં હજારો **વી**ર–સ્મારકો બન્યાં હશે, જેમાંથી બહુ થોડાના સંબંધમાં આપણે થોડું જાણીએ છીએ. કાલક્રમથી કેટલાંય સ્મારકો વિલયભાવને પામ્યાં હશે, જેનો પૂરો ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. નામાવશેષ અને સ્મૃતિશેષ થતાં સદ્ભાગ્યે અવશિષ્ટ રહેલાં થોડાં-ઘણાં સ્મારકોના સંબંધમાં પણ જો આપણે દુર્લક્ષ્ય કરીએ, તો તેનું પરિણામ અતિ શોચનીય આવે એ સ્વાભાવિક છે; એવો અનિષ્ટ દુઃખદ અવસર ન જોવો પડે તે માટે આપણે બહુ સાવચેતીથી સ્મારક–સંરક્ષણ અને સંશોધન સંબંધમાં સમયોચિત સ્તુત્ય પ્રયાસ આદરવો જોઈએ.

ભીમપલ્લીનું વીર-મંદિર પણ એ સ્મારકોમાંનું એક કહી શકાય. 'જૈનયુગ'ના પાઠકો જાણતા જ હશે કે ગત દીપોત્સવી ખાસ અંક (પૃ. ૫૭)માં **અ**ભયતિલકગણિની કૃતિરૂપ **વી**ર–રાસ પ્રકટ થયો હતો અને તે પછીના ગત કાર્તિક–માર્ગશીર્ષના સંયુક્ત જૈન ઇતિહાસ-

સાહિત્ય ખાસ અંક(પૃ. ૧૫૭ થી ૧૬૮)માં મારી લખેલી એ વીર-રાસની છાયા અને ટિપ્પની પ્રકાશિત થઈ હતી એટલે ભીમપલ્લીના વીર-મંદિર અપરનામ મંડલિક-વિહારનો પુનરુક્તિરૂપે વિશેષ પરિચય કરાવવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. અહીં મારું વક્તવ્ય એ વીર-મંદિરની રચનાના સમય-સંબંધમાં અને સાથે જ એ વીર-રાસની રચનાના સમય-નિર્ણય પર છે.

'જૈનયુગ'ના ઉપર્યુક્ત અંકોમાં વીર-રાસની તથા મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૭ છપાયેલ છે, પરંતુ વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તેમાં દશ વર્ષનો ફેરફાર જણાય છે. ત્યાં વિ. સં. ૧૩૧૭ સુધારવું સમજવું જોઈએ. એમ સૂચવવામાં કારણ એ છે કે—પૂર્વોક્ત વીર-રાસની ૭મી કડીમાં પ્રતિષ્ઠાનો સમય દર્શાવતાં કવિએ—

'વિક્કમે વરિસ તેરહઇ **સત્તરૂત્તરે**' એ શબ્દોથી વિક્રમવર્ષ તેરસે સત્તર એમ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે, તેથી છાયામાં પણ 'સત્તરોત્તરે' એમ સમજવું ઉચિત છે.

વિશેષ પ્રમાણમાં એ રાસકાર અભયતિલકગણિના વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો ઉલ્લેખ છે. લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયનો પરિચય મેં ઉપર્યુક્ત ટિપ્પનમાં આપ્યો છે. જિનેશ્વરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧૩-માં પાલ્હણપુરમાં શ્રાવકધર્મ પ્રકરણ રચ્યું હતું–એ પણ ત્યાં સૂચવ્યું છે. એ પ્રકરણ પર લક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૩૧૭માં વિસ્તૃત પંદરહજાર શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે. જાવાલિપુર (જાલોર)માં તેની સમાપ્તિ કરતાં તે જ વર્ષમાં ભીમપલ્લીનું આ વીર-મંદિર પણ સિદ્ધ થયું, તેનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

"श्रीवीजापुर-वासुपूज्यभवने हैमः सदण्डो घटो.
यत्रारोप्यथ वीरचैत्यमसिधत् श्रीभीमपल्ल्यां पुरि ।
तस्मिन् वैक्रमवत्सरे मुनि-शशि-त्रेतेन्दुमाने नतु-
र्दश्यां माघशुचीह चान्निगनृपे जावालिपुर्यां विभौ ॥

वीरार्हद्-विधिचैत्यमण्डनजिनाधीशां चतुर्विंशति-
सौधेषु ध्वजदण्ड-कुम्भपटली हैमीं महिष्ठैर्महैः ।
श्रीमत्सूरिजिनेश्वरा युगवराः प्रत्यष्ठुरस्मिन् क्षणे,
टीकाऽलङ्कृतिरेषिकाऽपि समगात् पूर्तिप्रतिष्ठोत्सवम् ॥ "

—પ્રવર્તક શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની પ્રતિ (પ્રશ૦ શ્લો૦ ૧૬-૧૭).

ભાવાર્થ—જે વર્ષમાં બીજાપુરના વાસુપૂજ્યજિનમંદિર પર સુવર્ણદંડ સાથે સુવર્ણ-કલશ ચડાવવામાં આવ્યો અને જે વર્ષમાં **ભીમપલ્લીપુરમાં વીરપ્રભુનું ચૈત્ય સિદ્ધ થયું**; તે વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭માં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે અહીં **ચાચિગરાજાના** રાજ્યસમયમાં **જાવાલિપુર-(જાલોર)**માં વીરજિનના વિધિચૈત્યના મંડનરૂપ ચોવીશ જિનેશ્વરોનાં મંદિરો પર મોટા મહોત્સવ પૂર્વક યુગપ્રધાન શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ ધ્વજદંડ સાથે સોનાના કલશોની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ ક્ષણે આ ટીકારૂપી અલંકાર પણ પરિપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થયો.

આપણે જાણીને પ્રસન્ન થશું કે પોતાના દીક્ષાગુરુ જિનેશ્વરસૂરિના શ્રાવકધર્મ-પ્રકરણની પોતાના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુ વિદ્યાગુરુદ્વારા રચાયેલી એ વિસ્તૃત ટીકાનું સંશોધન આપણા પૂર્વ પરિચિત વીર-રાસકાર અભયતિલકગણિએ કર્યું હતું અને તે કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ તેના વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયે વિનાસંકોચે નીચેના મનોહર આકર્ષક શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે—

" जाग्रत्समग्रविद्यः, सुवर्णकृत् पाठितो मयैव कविः ।
सदृष्टि-शाणयैतामुदजिज्वलदभयतिलकगणिः ॥ "

—શ્રા૦ ધ૦ ટીકા (પ્ર. શ્લોક ૧૮).

ભાવાર્થ—જેની સમગ્ર વિદ્યાઓ જાગતી છે અને જેને મેં જ

સાહિત્ય ખાસ અંક(પૃ. ૧૫૭ થી ૧૬૮)માં મારી લખેલી એ **વીર**-રાસની છાયા અને ટિપ્પની પ્રકાશિત થઈ હતી એટલે **ભીમ**પલ્લીના **વીર**–મંદિર અપરનામ **મંડલિક**–વિહારનો પુનરુક્તિરૂપે વિશેષ પરિચય કરાવવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. અહીં મારું વક્તવ્ય એ **વીર**–મંદિરની રચનાના સમય–સંબંધમાં અને સાથે જ એ **વીર**-રાસની રચનાના સમય–નિર્ણય પર છે.

'**જૈન**યુગ'ના ઉપર્યુક્ત અંકોમાં **વીર**–રાસની તથા મંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો સમય વિ. સં. ૧૩૦૭ છપાયેલ છે, પરંતુ વિશેષ અન્વેષણ કરતાં તેમાં દશ વર્ષનો ફેરફાર જણાય છે. ત્યાં વિ. સં. ૧૩૧૭ સુધારવું-સમજવું જોઈએ. એમ સૂચવવામાં કારણ એ છે કે—પૂર્વોક્ત **વીર**-રાસની ૭મી કડીમાં પ્રતિષ્ઠાનો સમય દર્શાવતાં કવિએ—

'વિક્કમે વરિસ તેરહઇં **સત્તરૂત્તરે**' એ શબ્દોથી વિક્રમવર્ષ તેરસે સત્તર એમ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે, તેથી છાયામાં પણ 'સત્તરોત્તરે' એમ સમજવું ઉચિત છે.

વિશેષ પ્રમાણમાં એ રાસકાર **અભયતિલકગણિ**ના વિદ્યાગુરુ **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયનો ઉલ્લેખ છે. **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયનો પરિચય મેં ઉપર્યુક્ત ટિપ્પનમાં આપ્યો છે. **જિનેશ્વરસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૩૧૩-માં **પાલ્હણપુર**માં **શ્રાવકધર્મ** પ્રકરણ રચ્યું હતું-એ પણ ત્યાં સૂચવ્યું છે. એ પ્રકરણ પર **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયે વિ. સં. ૧૩૧૭માં વિસ્તૃત પંદરહજાર શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે. **જાવાલિપુર** (**જાલોર**)માં તેની સમાપ્તિ કરતાં તે જ વર્ષમાં **ભીમ**પલ્લીનું આ **વીર**–મંદિર પણ સિદ્ધ થયું, તેનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

"श्रीवीजापुर–वासुपूज्यभवने हैमः सदण्डो घटो,
यत्रारोप्यथ **वीरचैत्यमसिधत्** श्रीभीमपल्ल्यां पुरि ।
तस्मिन् वैक्रमवत्सरे मुनि-शशि-त्रेतेन्दुमाने चतु–
र्दश्यां माघसुदीह चार्चिगनृपे जावालिपुर्यां विभौ ॥

वीरार्हद्-विधिचैत्यमण्डनजिनाधीशां चतुर्विंशति-
सौधेषु ध्वजदण्ड-कुम्भपटलीं हैमीं महिष्ठैर्महैः ।
श्रीमत्सूरिजिनेश्वरा युगवराः प्रत्यष्ठुरस्मिन् क्षणे,
टीकाऽलङ्कृतिरेपिकाऽपि समगात् पूर्तिप्रतिष्ठोत्सवम् ॥ ”

—પ્રવર્તકજી શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની પ્રતિ (પ્રશ૦ શ્લો૦ ૧૬–૧૭).

ભાવાર્થ—જે વર્ષમાં **વી**જાપુરના **વા**સુપૂજ્યજિનમંદિર પર સુવર્ણદંડ સાથે સુવર્ણ-કલશ ચડાવવામાં આવ્યો અને જે વર્ષમાં **ભી**મપલ્લીપુરમાં **વીર**પ્રભુનું ચૈત્ય સિદ્ધ થયું; તે વિક્રમસંવત્ ૧૩૧૭માં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે અહીં **ચા**ચિગરાજાના રાજ્યસમયમાં **જા**વાલિપુર-(**જા**લોર)માં **વીર**જિનના વિધિચૈત્યના મંડનરૂપ ચોવીશ જિનેશ્વરોનાં મંદિરો પર મોટા મહોત્સવ પૂર્વક યુગપ્રધાન શ્રીજિનેશ્વરસૂરિએ ધ્વજદંડ સાથે સોનાના કલશોની પ્રતિષ્ઠા કરી, એ ક્ષણે આ ટીકારૂપી અલંકાર પણ પરિપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થયો.

આપણે જાણીને પ્રસન્ન થશું કે પોતાના દીક્ષાગુરુ **જિ**નેશ્વરસૂરિના **શ્રા**વકધર્મ-પ્રકરણની પોતાના સતીર્થ્ય ગુરુબંધુ વિદ્યાગુરુદ્વારા રચાયેલી એ વિસ્તૃત ટીકાનું સંશોધન આપણા પૂર્વ પરિચિત **વીર**-રાસકાર **અ**ભયતિલકગણિએ કર્યું હતું અને તે કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ તેના વિદ્યાગુરુ **લ**ક્ષ્મીતિલક ઉપાધ્યાયે વિનાસંકોચે નીચેના મનોહર આકર્ષક શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે—

“ जाग्रत्समग्रविद्यः, सुवर्णकृत् पाठितो मयैव कविः ।
सद्दष्टि-शाणयैतामुदजिज्वलदभयतिलकगणिः ॥ ”

—શ્રા૦ ધ૦ ટીકા (પ્ર. શ્લોક ૧૮).

ભાવાર્થ—જેની સમગ્ર વિદ્યાઓ જાગતી છે અને જેને રહ્યું જ

ભણાવ્યો છે, તે કવિ **અભયતિલકગણિ**રૂપી સુવર્ણકારે-સોનીએ આ ટીકારૂપી અલંકારને સારી દષ્ટિરૂપી સરાણ વડે ઉજ્જ્વલ કરેલ છે.

ઉપર દર્શાવેલ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થઈ શકે તેમ છે કે વિ. સં. ૧૩૧૭માં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે **જાવાલિપુર** (**જાલોર**)માં **જિનેશ્વર-સૂરિ**એ પ્રતિષ્ઠા કરી અને **લક્ષ્મીતિલક** ઉપાધ્યાયે ઉપર્યુક્ત **શ્રાવક-ધર્મ** પ્રકરણની ટીકા પૂરી કરી, તે સમયે **ભીમપલ્લી**નું **વીર**ચૈત્ય સિદ્ધ થયાના સમાચાર તેમના જાણવામાં આવ્યા હોવા જોઈએ, જેથી તેનો ઉલ્લેખ તેઓએ કર્યો છે. **જિનેશ્વરસૂરિ** એ જ વર્ષમાં માહ શુ. ૧૪ને દિવસે **જાવાલિપુર**માં પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી **ભીમપલ્લી**માં **વીર**-વિધિ-ભવનના વૈશાખ સુદિ દશમીના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પર પધાર્યા હોવા જોઈએ. એથી વિ. સં. ૧૩૧૭માં એ **વીર**-મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને એ જ સમયમાં **અભયતિલકગણિ**એ **વીર**-રાસ રચ્યો હતો-એમ માનવું વિશેષ પ્રામાણિક છે.

પરિશિષ્ટ

ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર

[જૈનયુગ સં. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત]

અનેક સદ્‌ગુણસંપન્ન ઇતિહાસપ્રેમી સાહિત્યરસિક સાક્ષરબંધુ માનનીય શ્રીયુત મોહનલાલભાઈ દ. દેશાઈ યોગ્ય. **મુંબાઈ.**

'જૈનયુગ'નો છેલ્લો ત્રિમાસિક અંક મળ્યો છે, તેમાં આપનો જૂનો લેખ 'ભાંડાગારિક નેમિચંદ્ર' જોતાં દિગંબર બંધુઓએ જૈનશ્વેતાંબર તીર્થોની જેમ જૈનશ્વેતાંબર ગ્રંથોને પણ વિકૃત બનાવી સ્વીય કરવા અઘટિત પ્રયત્નો કર્યા જણાય છે-એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું છે. પરંતુ એ લેખમાં જણાવેલ ગ્રંથ આપ જણાવો છો તેમ '**આ**

નામથી શુદ્ધ છપાયો નથી' એ હકીકત બરાબર નથી. પં. હી. હં.ની આવૃત્તિ સિવાય અન્યત્ર મુનિ મોહનલાલજી જૈન ગ્રંથમાલા નં. ૨માં એ ગ્રંથ વીર સં. ૨૪૪૩ (ઈ. સ. ૧૯૧૭—વિ. સં. ૧૯૭૩)માં બનારસમાં સટીક પ્રકાશિત થયેલો છે, તેનું સંશોધન પં. હરગોવિંદદાસે કરેલું છે. કિ. ૦–૮–૦ આઠ આના છે. ત્યાં એ ગ્રંથ 'सट्ठिसयपयरणं' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આ લેખમાં ટાંકેલા સં. ફકરાઓ એ ગ્રંથની સાથે મૂકેલી ટીકામાં છે અને મૂળ પાઠો પણ એ જ છે. બીજું એ ભાં. નેમિચંદે અપભ્રંશ-ભાષા(જૂની ગુજરાતી)માં જિનવલ્લભસૂરિ-ગુણ-વર્ણન ગીતો રચ્યાં હતાં, જેમાંની માત્ર છેલ્લી લીટીઓ અહીં ઓ. ઈ.માં રહેલી એક અપૂર્ણ પ્રતિ પરથી જણાય છે. આ સંબંધી સહજ સૂચન મેં જે. ભાં. સૂચી(અપ્રસિદ્ધ. પૃ. ૩૬–૩૭)માં જિનેશ્વરસૂરિના પરિચયમાં કર્યું છે. તથા '**અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી**' (ભૂમિકા પૃ. ૧૧)માં જિનવલ્લભસૂરિ-પ્રશંસાત્મક પદ્યોને એ જ 'સટ્ઠિસય-પયરણ' (ષષ્ટિશતક-પ્રકરણ)માંથી ઉદ્ધરવા સાથે સૂચન કર્યું છે. 'જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જરકાવ્ય-સંચય'માં જિનેશ્વરસૂરિ-દીક્ષા-વિવાહ-વર્ણન-રાસ (પૃ. ૨૨૪–૨૨૭)માં તથા તેના સાર (પૃ. ૧૧૪–૧૧૫)માં એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા 'જૈન યુગ' (સં. ૧૯૮૩ કા. મા. પુ૦ ૨, અં. ૩–૪ પૃ. ૧૫૮–૧૬૮)માં પણ એ શ્વેતાંબર જૈન શ્રાવક ભંડારી **નેમિચંદ**ના પુત્ર જિનેશ્વર-સૂરિનો તથા તેમના શિષ્યોનો પરિચય કરાવ્યો છે. ભંડારી **નેમિચંદ**, એ જિન-વલ્લભસૂરિ-પ્રકાશિત વિધિમાર્ગના અનુયાયી હતા કે જે માર્ગનો ખ્યાલ 'અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી' અવલોકન કરનારને થઈ શકે તેમ છે. એમાંના કાવ્યદ્વયના વ્યાખ્યાતા જિનપાલ ઉપાધ્યાયે **ચર્ચરી** અને ઉપદેશ-રસાયનની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત ભાંડાગારિક **નેમિચંદ્ર**ના પુત્ર (જિનેશ્વર-સૂરિ)ના ગચ્છાધિપત્યમાં રચેલી હતી. **અપભ્રંશ-કાવ્યત્રયી**માં દર્શાવેલ વિધિમાર્ગને પોષતો વિષય પ્રસ્તુત ભાં. **નેમિચંદ્ર**ના **સટ્ઠિસય** (ષષ્ટિશતક)

પ્રકરણમાં છે, કે જેનું નામ, દિગંબરબંધુઓએ 'ઉપદેશ-સિદ્ધાંત-રત્ન-માલા' કલ્પ્યું છે: એ સર્વ જોતાં **નેમિચંદ્ર** નામ પરથી દિગંબર બંધુઓને થયેલો દિ૦ ભટ્ટારક **નેમિચંદ્રનો** વ્યામોહ દૂર થશે અને એ વ્યામોહથી પરાણે ખેંચીપકડીને સ્વચ્છંદતાથી કરેલા વિચિત્ર અર્થો અને આક્ષેપો માટે તેઓ શરમાશે–એવી મારી ખાત્રી છે.

લા. ભ.

---

[૧૬]

શ્રીશત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધારક
સમરસિંહ

[સં. ૧૯૮૨ના કાર્તિકથી વૈશાખ ૪ અંકોમાં 'જૈનયુગ' મુંબઈમાં પ્રથમ પ્રકાશિત]

સુપ્રસિદ્ધ શ્રીશત્રુંજયતીર્થની પ્રાચીનતા શ્રી**જ્ઞાતાસૂત્ર, અંતકૃદ્દશાંગસૂત્ર, સારાવલી**પ્રકીર્ણક વગેરે જૈન શ્વેતાંબર સિદ્ધાંતમાં આવતાં વર્ણનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રી**ભદ્રબાહુ**સ્વામીએ (વિદ્યા પ્રાભૃતથી ?) રચેલા, શ્રી**વજ્રસ્વામી**એ ઉદ્ધરેલા અને તે પરથી **પાદલિપ્ત**સૂરિએ સંક્ષિપ્ત કરેલા શ્રી**શત્રુંજય**કલ્પથી[૧] તેમ જ તે પરથી રચાયેલ **ધર્મઘોષ**સૂરિના અને જિનપ્રભસૂરિના **શત્રુંજયકલ્પ**થી શત્રુંજયની પ્રાચીનતાને પુષ્ટિ મળે છે. **દાક્ષિણ્યચિહ્ન**સૂરિની **કુવલયમાલા** (રચ્યા સં. ૮૩૫–શક સં. ૭૦૦) જેવી પ્રાચીન કથાઓમાં અને **શત્રુંજયમાહાત્મ્ય** (સોરઠ વિ. ૧૮ દેશના સ્વામી શિલાદિત્યના ગુરુ ધનેશ્વરસૂરિ–રચિત) જેવા અનેક ગ્રંથોમાં આવેલા ઉલ્લેખો પરથી જૈનોનો શત્રુંજય પ્રત્યેનો પ્રાચીન કાળથી અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો આવતો પ્રેમ–ભક્તિભાવ પ્રકટ જણાઈ આવે છે.

પ્રાચીન કાળમાં **ભરત, સગર**[૨] જેવા ચક્રવર્તિઓએ અને **પાંડવો** જેવા પ્રબળ પ્રરાક્રમી રાજાઓએ આ તીર્થના ઉદ્ધારો કરાવ્યા હતા–એવી પ્રાચીન માન્યતા અનેક જૈનગ્રંથોમાં આલેખિત થયેલી છે. એ પછીના ઐતિહાસિક યુગ તરીકે ઓળખાતા સમયમાં પણ **વિક્રમ, સંપ્રતિ, શાલિવાહન, શિલાદિત્ય** વગેરેનાં નામો આ તીર્થના ઉદ્ધારક તરીકે આલેખાયેલાં છે. '[વિક્રમાદિત્ય પાસેથી બાર ગામ સાથે

મધુમતી(મહુવા)ને સંમાનથી મેળવનાર **ભાવડશાહ**ના પુત્ર **જાવડશાહે**[3] વિ. સં. ૧૦૮માં શ્રીવજસ્વામીના સદુપદેશથી આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યાના અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. (વિશેષ માટે જૂઓ **ધનેશ્વરસૂરિ**કૃત **શત્રુંજય-માહાત્મ્ય**, સર્ગ ૧૪.)

જાવડશાહના ઉદ્ધાર પછી કેટલાક કાળે બૌદ્ધ લોકોની સત્તા વધતાં આ તીર્થ તેમના હસ્તગત થયું હતું, પરંતુ ચંદ્રગચ્છીય **ધનેશ્વરસૂ**રિએ વિ. સં. ૪૭૭માં વલભીપુરનાયક **શિલાદિત્ય** રાજાને જૈનધર્મભક્ત બનાવી તેની મારફત પુનઃ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો; એમ એ જ **શિલાદિત્ય** રાજાના આગ્રહથી પૂર્વોક્ત **ધનેશ્વરસૂ**રિએ રચેલા **શત્રુંજય-માહાત્મ્ય**માં સૂચવ્યું છે.[4]

શ્રી**શત્રુંજય**ની તલહટ્ટીમાં વસેલું **પાલિતાણા** ગામ આ તીર્થની પૂજાર્થે સુપ્રસિદ્ધ **પાલિત્ત**(પાદલિપ્ત) સૂરિ (પ્રાચીન લોકપ્રિય '**તરંગવતી**'[5] કથાના પ્રણેતા, **પ્રતિષ્ઠાન**, **ભરુચ**, **મન્નખેડ**, **પાટલિપુત્ર** વ.ના રાજાઓના ધર્માચાર્ય, **નાગાર્જુન**યોગીના ગુરુ)-નું પવિત્ર નામ રાખી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધયોગી **નાગાર્જુને** વસાવ્યાના પ્રામાણિક ઉલ્લેખો[6] પ્રાપ્ત થાય છે. આ **પાલિત્ત**સૂરિએ પણ **શત્રું-જય**ની યાત્રા[5] કર્યાના ઉલ્લેખો **ભદ્રેશ્વરસૂ**રિની **કથાવલી** (પ્રા.) વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં છે.

સુપ્રસિદ્ધ ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજે** આ તીર્થની યાત્રા કરી બાર ગામ બક્ષીસ તરીકે દેવદાયમાં આપ્યાના પ્રાચીન ઉલ્લેખો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.[7] પરમાર્હત **કુમારપાલ** ભૂપાલે આ તીર્થની યાત્રા કરેલી-યાત્રાનું વર્ણન તેના અનેક ચરિત્ર-રાસોમાં પ્રગટ થયેલ[6] છે. એ જ મહારાજાના મહામાત્ય **વાગ્ભટદેવ** (બાહડદે) મંત્રીશ્વરે[8] વિ. સં. ૧૨૧૩ (પ્રબંધચિંતામણિ, કુમારપાલચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૨૧૧)માં આ મહિમાવંત તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યાનો વૃત્તાંત

અનેક ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદિત છે, કે જેમાં મંત્રીશ્વરે[૯] એક કરોડને સાઠ લાખ રૂપિયા (પં. **સોમ**ધર્મગણિ-વિરચિત ઉપદેશસપ્તતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ લાખથી ન્યૂન ત્રણ કરોડ[૧૦])નો વ્યય કર્યાનું પ્રબંધચિંતામણિમાં **મે**રુતુંગસૂરિએ સૂચવ્યું છે.

વિ. સં. ૧૨૯૬માં સ્વર્ગવાસી થયેલા નામાંકિત વીર મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** સંઘપતિ થઈ આ તીર્થરાજની સાડીબાર યાત્રા કર્યાના, આ તીર્થમાં ૮અઢાર કરોડ ને છન્નુ લાખ દ્રવ્યનો વ્યય કર્યાના, આ તીર્થમાં **ઇંદ્રમંડપ, પાર્શ્વ-નેમિ**જિનમંદિર અને **શાંબ, પ્રદ્યુમ્ન, અંબા, અવ**લોકન વગેરે શિખરો (ટુંક) કરાવ્યાનાં, ગુરુ, પૂર્વજ, સંબંધી, મિત્રોની તથા ઘોડેસ્વાર તરીકે પોતાની અને પોતાના નાના ભાઈ (**તે**જપાલ)ની મૂર્તિઓ કરાવ્યાનાં, સુવર્ણમય પંચ કલશો સ્થપાવ્યાનાં, પૂર્વોક્ત બન્ને મંદિરોમાં બે સુવર્ણદંડ અને ઉજ્જવલ પાષાણમય મનોહર બે તોરણો આપ્યાનાં વર્ણનો તત્કાલીન વિદ્વાન લેખક કવિઓએ નજરે જોઈ-સાંભળી ગ્રંથારૂઢ કર્યાં છે.[૧૧] (જુઓ ઉદયપ્રભસૂરિનું ધર્માભ્યુદય-કાવ્ય, બાલચંદ્રસૂરિનું વસંતવિલાસ, અરિસિંહ કવિનું સુકૃતસંકીર્તન, સોમેશ્વરપુરોહિતની કીર્તિકૌમુદી, જયસિંહસૂરિનાં પ્રશસ્તિકાવ્ય, ઉદય-પ્રભસૂરિની સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની, રાજશેખરસૂરિનો વસ્તુપાલપ્રબંધ, જિનહર્ષકૃત વસ્તુપાલચરિત્ર, કવિ સમયસુંદર વ.ના રાસો).

વિશેષમાં આ જ મંત્રીશ્વરે **વીરધવલ** રાજા તરફથી આ તીર્થની પૂજા માટે શાસનમાં અર્કપાલિતક (**અં**કેવાલિય) ગામ અપાવ્યું હતું. પાલિતાણામાં **લલિતાદેવી**પત્નીના નામથી અતિમનોહર મિષ્ટ જળથી ભરેલું **લલિતાસરોવર** કરાવ્યું હતું. શ્રી**આદીશ્વર** જિનને સુવર્ણમય ઝળહળતું પૃષ્ઠપત્ર(ભામંડલ) અર્પણ કર્યું હતું, તેમ જ મંદિર પર સુવર્ણના મનોહર ત્રણ કલશો સ્થાપ્યા હતા, અને એ મંદિરના દ્વાર પર અતિતેજસ્વી પાષાણમય કોરણીવાળું લક્ષ્યંકિત તોરણ કરાવ્યું હતું.[૧૧]

મંત્રીશ્વર **તેજપાલે** (મં. વસ્તુપાલના બંધુએ) આ શત્રુંજયમાં **શ્રીનંદીશ્વરતીર્થ**ની રચના કરાવ્યાના, **શત્રુંજય**ના પરિસર પ્રદેશમાં પવિત્ર મિષ્ટ પાણીથી ભરપૂર, કમલોથી વિભૂષિત, શિલાબદ્ધ મનોહર 'અનુપમા' સરોવર **અનુપમાદેવી** પત્નીના સ્મારક તરીકે બંધાવ્યું હતું[૧૨]—એવા ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ **માંડવગઢના પેથડકુમારે** ભિન્ન ભિન્ન ૮૪ સ્થળોમાં મંદિરો બંધાવ્યાં, તેમાં આ **શત્રુંજયતીર્થ** પર '**કોટાકોટિ**' જિનેન્દ્રમંડપ સાથે શ્રી**શાંતિજિન**ને વિ. સં. ૧૩૨૦ની આસપાસમાં સ્થાપ્યા હતા.[૧૩]

દુષ્કાળના વિકરાળ કાળ (વિ. સં. ૧૩૧૩થી ૧૩૧૫)માં રાજા-મહારાજાઓની પણ લાજ રાખનાર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ **જગડુશાહે** શ્રીઆદીશ્વર પ્રભુથી પવિત્ર થયેલા આ **વિમલાચલના** શિખર પર સાત દેવકુલિકાઓ રચાવી હતી. અન્ય પણ પૂનડ, **આબૂ** વગેરે હજારો રાજમાન્ય ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠિઓએ અને રાજ્યના ઉચ્ચ અધિકારી મંત્રીશ્વરો વગેરેએ લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચી સંઘ કાઢી દૂર દૂર દેશોથી આવી આ તીર્થરાજની અગણિત લોકો સાથે યાત્રા-પ્રભાવના કરી હતી—આ તીર્થને અનેક રીતે ઉન્નત કરવા પોતાનાં તન, મન, અને ધન સમર્પણ કર્યાં હતાં—એમ ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠો જણાવે છે.

એ પૂર્વકાળની ઝળહળતી જાહોજલાલી પછી ગૂજરાતનું રાજ્ય મુસલમાની સત્તા નીચે ગયું, તે વિકટ વખતમાં પણ આ **શત્રુંજયતીર્થ** અવનતિમાંથી ઉન્નતિના ક્રમમાં કેવી રીતે પસાર થયું, એનો ઉદ્ધાર કોણે, ક્યારે અને કેવી રીતે કર્યો ? એ જાણવું પરમાવશ્યક છે. આ અવનતિ-ઉન્નતિનો ઇતિહાસ તત્કાલીન દીર્ઘદર્શી વિચારચતુર જૈનાચાર્યોએ લખી રાખ્યો છે.

આ ઉન્નતિકારક ઉદ્ધાર(વિ. સં. ૧૩૭૧)ને નજરે નીહાળનાર ઉદ્ધાર સમયમાં સમીપ રહેલ **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિ (નિર્વૃતિગચ્છીય પાસડસૂરિના શિષ્ય) એ પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૩૭૧માં જ એક સંક્ષિપ્ત '**સમરારાસ**' નામનો સુલલિત મનોહર રાસ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં રચ્યો છે, સદ્ગત સાક્ષરરત્ન **ચીમનલાલ** દલાલે સ્વર્ગસ્થ થતાં પહેલાં '**પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ**'માં આ રાસને સંગૃહીત-સંપાદિત કરી ગા. ઑ. સિરીઝ, **વડોદરા**દ્વારા પ્રકાશમાં મુકાવ્યો છે.

આ **શત્રુંજયતીર્થ**ના અધિરાજ **શ્રીઆદીશ્વર** પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૩૭૧માં માહ શુ. ૧૪ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ઉપકેશગચ્છીય **સિદ્ધસૂરિ**ના શિષ્ય **કક્કસૂરિ**એ આ ઉદ્ધાર નજરે જોયા પછી અને પ્રતિષ્ઠામાં સહાયક રહ્યા પછી વિ. સં. ૧૩૯૩માં **કંજરોટપુરમાં** રહી વિસ્તારથી સંસ્કૃતમાં પાંચ પ્રસ્તાવમાં પરિપૂર્ણ '**નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ**' રચ્યો છે.[૧૬] આ કક્કસૂરિનું પૂર્વનામ (સૂરિપદ પહેલાં) '**મેરુગિરિ**' હતું. વિ. સં. ૧૩૭૧ના ફા. શુ. ૫ (શત્રુંજય-પ્રતિષ્ઠા પછી ૨૧મા દિવસે) **જુનાગઢ**માં પૂર્વોક્ત **સિદ્ધસૂરિ**એ સૂરિપદ આપી તેમને '**કક્કસૂરિ**' નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા,[૧૭] આ વિદ્વાન સૂરિએ પોતાના પ્રબંધમાં ઉપર્યુક્ત રાસકારનું સ્મરણ કર્યું છે.[૧૮] આ પ્રબંધ(સં.)ની તૈયાર કરાવેલી એક હસ્તલિખિત પ્રેસકૉપીનો ઉત્તરાર્ધ (પ્રસ્તાવ ત્રીજાના અંતથી પરિપૂર્ણ) ભાગ મારા સ્નેહીમિત્ર પં. **ભગવાનદાસ** હર્ષચંદ્ર (દોધકવૃત્તિ, ન્યાયાવતાર, વિ. 'શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જૈનગ્રંથમાલા'ના સંપાદક) પાસેથી થોડા વખત ઉપર મને જોવા મળ્યો હતો. [પાછળથી સં. ૧૯૮૫માં પ્રકાશિત].

પ્રસ્તુત લેખનો આગળનો હવે પછીનો ભાગ પ્રાયઃ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધના આધારને આભારી છે, એથી વાસ્તવિક ધન્યવાદ એ રાસ-પ્રબંધના કર્તાને અને સંશોધક-પ્રકાશકોને ઘટે છે.

સંઘપતિ દેસલ અને સમરસિંહ

પૂર્વોક્ત રાસકાર જણાવે છે કે—“ **ભરત** અને **સગર** એ બંને તો અતુલ બલવાળા ચક્રવર્તી હતા, તેમ જ અતિ બલવંત **પાંડવો** પણ પૃથ્વીમાં પ્રચંડ સમર્થ હતા, તેથી તેમણે તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યો.

શાહ **જાવડ**નો સંયોગ પણ દુઃષમકાળના ઉદયમાં થયો હતો, **બાહડદેવ** મંત્રી પણ બહુ સારા સમયમાં થઈ ગયા; પણ હવે તો નવી જ વાત છે કે–જે દોહિલા દિવસોમાં ક્ષત્રિય ખડ્ગ લઈ શકતા નથી, સાહસિકોનાં સાહસ ગળી જાય છે, તેવા વિકટ સમયમાં જિન-ધર્મરૂપી વનમાં **સમરસિંહે** દેખાવ દીધો. જેણે **મરુમંડલ**માં અમૃતની સારણિ વહાવી, કૃતયુગનો અવતાર કરી બાહુબલથી કલિ-યુગને જિતી લીધો.

ઓસવાલ કુલના ચંદ્ર **સમરસિંહ**ના પૂર્વજો પ્રસિદ્ધ **પાલ્હણ-પુર**માં વસતા હતા, જ્યાં **પાલ્હવિહાર** નામનું **પાર્શ્વભુવન** શોભતું હતું. ઉપકેશગચ્છના અલંકારરૂપ **રત્નપ્રભસૂરિ** ત્યાં ધર્મ પ્રકાશતા હતા, તેમના પટ્ટ પર અનુક્રમે **યક્ષદેવસૂરિ**, **કક્કસૂરિ**, **સિદ્ધસૂરિ**, **દેવગુપ્તસૂરિ** એ આચાર્યો થયા પછી **સિદ્ધસૂરિ** ધર્મરાજ્યનું પરિ-પાલન કરતા હતા, જેમની વાણીરૂપી કામધેનુ સિદ્ધાંતરૂપી વનમાં વિચરતી હતી.

ઉપકેશવંશમાં **વેસટ**કુલમાં પુણ્યશાલી **સલક્ષણ**ના પુત્ર **આજડ**-ના પુત્ર **ગોસલશાહ** થયા. તેમને ગેહિની **ગુણમતી**થી સં. **આસ-ધર**, **દેસલ** અને **લૂણો** એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. **આસધર**ને **રત્નશ્રી**, **દેસલ**ને **ભોલી** અને લૂણાને **લક્ષ્મી** પત્ની હતી. **દેસલશા**.ને **ભોલી** પત્નીથી **સહજો**, **સાહણો** અને **સમરસિંહ** એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. તેઓ લઘુવયથી જ અતિશય વિચારચતુર, અતિ-વિવેકી અને સુજાણ હતા, રત્નપરીક્ષા(ઝવેરાતના ધંધા)થી રાય-

ગણાને રંજિત કરતા હતા. **દેસલે** પોતાના કુલપ્રદીપ ધન્ય પુત્રોને રૂપવંત શીલવંત કન્યાઓ પરણાવી હતી. **ગોસલ**-સુતે **અણહિલપુર** પાટણમાં નિવાસ કર્યો હતો.

ઉપર્યુક્ત ગચ્છ અને વંશને આવા ક્રમમાં ગોઠવી શકાય—

[ઉપકેશગચ્છ]
રત્નપ્રભસૂરિ
|
યક્ષદેવસૂરિ
|
કક્કસૂરિ
|
સિદ્ધસૂરિ
|
દેવગુપ્તસૂરિ
|
સિદ્ધસૂરિ
(વિ. સં. ૧૩૭૧ના માહ શુદિ ૧૪ શ્રીશત્રુંજય પર આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ફા. શુ. ૫મે મેરુગિરિ મુનિને આચાર્યપદ આપી કક્કસૂરિ બનાવનાર વિ. સં.

[ઉપકેશ(ઓસવાલ)વંશ-વેસટકુલ]
સલખણ (પાલણપુરવાસી)
|
આજડ
|
ગોસલ-પત્ની ગુણમતી
|
આસધર (પત્ની રત્નશ્રી) — **દેસલ** (પત્ની ભોલી) (પાટણનિવાસી વિ. સં. ૧૩૭૧માં શ્રી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર યાત્રા-સંઘમાં રૂા. ૨૭,૭૦,૦૦૦નો વ્યય કરનાર, વિ. સં. ૧૩૭૫ની તીર્થયાત્રા-માં રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦- — લૂણો (પત્ની લક્ષ્મી)

૧૩૭૬ ચૈત્ર શુદિ ૧૩ પાટણમાં સ્વર્ગવાસી)

- કક્કસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૭૫ના ફા. શુ. ૫ જૂનાગઢમાં સૂરિપદ મેળવનાર વિ. સં. ૧૩૯૩-માં કંજરોટપુરમાં 'નાભિ-નંદનોદ્ધાર—પ્રબંધ' રચનાર)
- ઉ. મુનિરત્ન
- વા. કુમાર
  - વા. સોમચંદ્ર

થી વધારે દ્રવ્ય-વ્યય કરનાર વિ. સં. ૧૩૭૬માં સ્વર્ગવાસી)

- સહજપાલ (દક્ષિણમાં – દેવગિરિ (દોલતાબાદ)માં ચોવીશ જિનાલયમાં પાર્શ્વજિનને મૂલનાયક સ્થાપનાર)
- સાહણ (ખંભાતમાં રહી પૂર્વજોની કીર્તિ વિસ્તારનાર)
- **સમરસિંહ** (વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર, પિતાને સંઘપતિ કરી તીર્થોદ્ધાર-યાત્રા સાથે શ્રીસંઘની અપૂર્વ સેવા બજાવનાર, અનેક રાજા-બાદશાહોના માનનીય તિલંગ દેશના સુબા-પરોપકારી મહાપુરુષ)

જે **પાટણ**માં ૮૪ ચૌટાં, શ્રેષ્ઠ વસતિ (જૈનઉપાશ્રય), વિહાર (જિનમંદિરો), મઠ, ઊંચાં મનોહર મંદિર, પોળ, પ્રાકાર વ. શોભતાં હતાં, જ્યાં સહસ્રલિંગ મહાસરોવર પૃથ્વીના કુંડલસમાન શોભતું હતું, આજ પણ જ્યાં ધર્મ કલિકાલથી ગાંજ્યાં વિના જોવામાં આવે છે. ત્યાં વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પાતશાહી સુલતાનનો પ્રતિનિધિ (સૂબો) **અલપખાન** રાજ્ય કરતો હતો, જે હિંદુ લોકોને ઘણું માન આપતો હતો.

[શ્રીશત્રુંજયાદિની યાત્રા કરનાર સાહ **જેસલે** આ **અલપ**ખાનના સમયમાં વિ. સં. ૧૩૬૬માં ખંભાતમાં પોષધશાલાસહિત અજિત-સ્વામિ–વિધિચૈત્ય કરાવ્યું હતું. જુઓ પ્રા. ગૂ. કા. સંગ્રહનું પરિશિષ્ટ].

શાહ **દેસલ**ના પુત્ર (**સમરા**શાહ) તેની સેવા (ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે) કરતા હતા. કલા વડે રંજિત કરવાથી **ખાને** બહુ પ્રસાદ આપ્યો હતો. સમર્થ **સમર,** મીર મલિકથી માન પામતો હતો, પરોપકારી પુરુષોમાં જેને પ્રથમ નંબરમાં મૂકી શકાય.

એ **સમરસિંહ**ના જ્યેષ્ઠ સહોદર **સહજપાલે** પોતાનું સ્વાભાવિક તેજ **દક્ષિણ**દેશમાં પ્રકટ કર્યું હતું. ત્યાં **દેવગિરિ**(દોલતાબાદ)માં તેણે ધર્મ–વ્યાપાર કર્યો હતો. જે ધર્મધુરંધરે ચોવીશ જિનાલયમાં **પાર્શ્વ**જિનેંદ્રને સ્થાપી આ ધરામાં ધર્મકંદ રોપ્યો હતો, જ્યારે બીજા બંધુ **સાહણે ખંભાત**માં રહી પૂર્વ પુરુષોની કીર્તિને વિસ્તારી હતી. કલિકાલના વશથી વિ. સં. ૧૩૬૯માં મ્લેચ્છોએ **શ્રીશત્રુંજયતીર્થ**-રાજના અધિરાજ **આદીશ્વર** પ્રભુની પવિત્ર પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો, કે જે પ્રતિમા **જાવડશાહે** સ્થાપેલી હતી–એમ **વિવિધતીર્થકલ્પ** નામના તીર્થોના ઇતિહાસમાં–શત્રુંજયકલ્પ(રચના સં. ૧૩૮૫)માં **જિનપ્રભસૂરિ**એ જણાવ્યું છે.[૧૯] રાસકાર એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરતા નથી.

સાહસિક વીર **સમર**સિંહે જ્યારે આ દુઃખદાયક દુર્ઘટના જાણી, ત્યારે તેણે તત્કાળ અભિગ્રહ લીધો કે–' જીવિત, યૌવન અને બાહુબલથી પણ **આદિજિન**ના બિંબનો મારે ઉદ્ધાર કરવો, નિયમ મૂકવો નહિ.' ત્યારપછી **સમરસિંહ ખાન**ને ભેટ્યા. તેમના ગુણોથી રંજિત થઈ **ખાને** આવવાનું કારણ પૂછતાં **સમરા**શાહે જણાવ્યું કે—

"સામિય! એ નિસુણી અડદાસિ, આસાલંબણુ અમ્હ તણુઉ એ;
ભઈલી એ દુનિય નિરાસ, હજ ભાંગી ય **હીંદૂઅ** તણી એ."

અર્થાત્–અમારી આશાના આધારભૂત સ્વામી! અમારી અરજ સાંભળો. હિંદુઓની હજ ભાંગી નાંખી છે, એથી દુનિયા નિરાશ થઈ છે. વગેરે.

ખાને સૌમ્ય નજરથી જોઈ **સમરા**શાહને માન આપ્યું—તીર્થ માંડવા સર્વ વચનોથી ફરમાન આપ્યું. એ સંબંધી પોતે જ મલિક **અહિદ્દર**ને આદેશ કર્યો. ફરમાન મેળવી આવતાં **સમરા**શાહનો સંઘે આનંદિત થઈ સારો સત્કાર કર્યો. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે—તે વખતે આવેલ મલિક **બહિરામ**ને શાહે વિવિધ ભેટથી પ્રસન્ન કરી વિસર્જન કર્યો હતો.

સમરાશાહે પૌષધાલયમાં જઈ પૂર્વોક્ત **સિદ્ધસૂરિ**ને તીર્થોદ્ધાર-ફરમાનની પ્રાપ્તિ સૂચવી. સૂરિએ પ્રસન્નતા દર્શાવી. દેવદ્વેષી હોવા છતાં **ખાને** અનુમતિ આપી, એથી ભાગ્યની શ્રેષ્ઠતા સૂચવી પ્રશંસાભર્યાં પ્રોત્સાહક વચનો ઉચ્ચાર્યાં. મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** પહેલાં આણેલી **મમ્માણશૈલ-ફલહી**[૨૦] કે જે ભોંયરામાં સ્થાપેલી અક્ષતાંગ વિદ્યમાન હતી, તેનાથી **આદીશ્વર** પ્રભુની મૂર્તિ કરાવવા સંબંધી **સમરા**શાહે સૂરિજી પાસે સંમતિ માગી. સૂરિજીએ **દેસલ**શાહ વ૦ની સમક્ષમાં સૂચવ્યું કે–' તે પૂર્વોક્ત ફલહી મંત્રીશ્વરે સંઘના ઉત્સંગમાં સ્થાપેલી હોવાથી ચતુર્વિધ સંઘની અનુમતિ લઈ તે ફલહીથી **શત્રુંજય**તીર્થમાં મૂલનાયકનું બિંબ કરાવાય'.

સમરાશાહે આચાર્યો, સંઘના મુખ્ય શ્રાવકો વ૦ને **અરિષ્ટનેમિ**-મંદિરે એકત્ર કરી સંઘ આગળ વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—' કલિકાલના વશથી ધર્મવૈરી મ્લેચ્છોએ શ્રી**શત્રુંજય**તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો છે, તીર્થ, તીર્થ-નાયકનો ઉચ્છેદ થતાં પૃથ્વીમાં શ્રાવકોના બધા ધર્મો અસ્ત થયા. તીર્થના અભાવમાં દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી ભાવી શ્રાવકો દ્રવ્યસ્તવ કેવી રીતે આરાધે? ચાર પ્રકારના ધર્મોમાં ભાવની મુખ્યતા છે, કે જેનાથી શ્રેયસ્કરી પ્રભાવના થઈ શકે છે. ભાવના યાત્રામાં થાય, યાત્રા તીર્થપતિ હોય ત્યારે બને. આમ હોવાથી સંઘની અનુજ્ઞા થાય, તો હું તીર્થાધિપતિ-પ્રતિમા કરાવું. મં. **વસ્તુપાલે** પહેલાં મમ્માણખાણથી આણેલી ફલહી ભોંયરામાં અક્ષત વિદ્યમાન રહેલી છે, કે જે સંઘના ઉત્સંગ-(ખોળા)માં મંત્રીએ સ્થાપેલી છે; તેનાથી પ્રભુની મૂર્તિ ઘડાવું કે બીજી ફલહીથી ?'

શ્રીસંઘે **સમરા**શાહ તથા તેના પિતા **દેસલ**શાહની પ્રશંસા કરી પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે મંત્રી **વસ્તુપાલ** અને **તેજપાલ** શાસનના શણગારભૂત, ષટ્દર્શનના દાતાર, જિનધર્મના બે નિર્મલ નેત્રરૂપ હતા. તેમણે રાય સુલતાનના આદેશથી (પ્રબંધકારના જણાવ્યા પ્રમાણે ઘણા દ્રવ્યના વ્યયથી) શ્રેષ્ઠ રત્નભૂત ફલહી આણેલી હતી.[૨૦] પરંતુ આ દુઃષમ કાળની આણ વર્તતાં તે સ્થાપવાનો આ અવસર નથી. આ જુગમાં મનુષ્યમાત્રનો વિશ્વાસ કરી શકાય તેમ નથી, તો અન્યનું શું કહેવું? તેથી તમે **આરાસણ** ફલહીથી નવી પ્રતિમા કરાવી પુણ્યનો પ્રકાશ કરવા સાથે શ્રીજિનવર-ધર્મનો ઉદ્ધાર કરો.'

શ્રીસંઘના આદેશને શિરોધાર્ય કરી **સમરા**શાહે તે વૃત્તાન્ત પોતાના પિતા **દેસલ**શાહ આગળ જણાવ્યો. ધર્મિષ્ઠ ચિત્તવાળા **દેસલ**શાહ અતિ હર્ષિત થયા. **સમરા**શાહ સાથે **સિદ્ધ**સૂરિ પાસે જઈ વિનતિ કરી કે—' આપના પસાયથી અમે અનેક મનોરથ સફલ કર્યા છે. **શત્રુંજય**તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવા ભાવ ઉપજ્યો છે; આપના એક તપોધન-(મુનિ)ને સહાયક તરીકે આપો.'

પં. **મદન** આદેશ મેળવી ગુરુવચનને મનમાં દઢ ધારણ કરી **આરાસણ** પહોંચ્યા. **દેસલ**શાહની આજ્ઞાથી **સમરા**શાહે વિજ્ઞપ્તિ અને ભેટણા સાથે પોતાનાં આપ્ત મનુષ્યોને **આરાસણ** ખાણથી જિન-ફલહી લાવવા તે ખાણના સ્વામી પાસે મોકલ્યા.[૨૧]

તે વખતે **આરાસણ**ખાણના સ્વામી રાણા **મહીપાલ**દેવ **ત્રિસંગમપુર**માં રાજ્ય કરતા હતા. પ્રબંધકાર જણાવે છે કે—"આ **મહીપાલ**રાજા જન્મથી માંસ, વિજયા કે મદિરા સ્વયં ખાતો-પીતો નહિ, બીજાઓને તેથી રોકતો હતો. ત્રસજીવોની હિંસા કરતો નહિ. તેના રાજ્યમાં હિંસક સ્થિતિ પામતો નહિ. તેની આજ્ઞાથી નાના બોકડા અગર પાડાને પણ કોઈ હણી શકતું નહિ. જૂને અથવા બિછાનાને તડકે નાંખી શકાતું નહિ. જુગટામાં જુગારીઓ પણ સોગઠીથી રમતા છતાં 'મારું' એમ કદાપિ બોલી શકતા નહિ. એના ઘોડાઓ પણ ગળણાથી ગળેલા પાણીને પીતા હતા. માહેશ્વર છતાં પણ જૈનધર્મ પ્રત્યે દઢ શ્રદ્ધાવાળો તે રાજા હમેશાં દિવસે જ ભોજન કરતો હતો."—(નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૩ થી ૩૦)

એ **મહીપાલ** રાજાના સુરાજ્યમાં શ્રેષ્ઠ મંત્રી **પાતા** નામનો હતો, કે જે ગંભીર પ્રકૃતિનો અને ગુણી હતો; ચંદ્ર પાસે રહેલ ચકોરની જેવો તે ઘણાં કાર્યોને સાધતો હતો.

સમરાશાહનાં માણસો (ડેપ્યુટેશન) ભેટણા-વિજ્ઞપ્તિ સાથે રાણા **મહીપાલ**નાં દર્શને ગયા. રાણાના આદેશથી મંત્રીએ ઊંચા સ્વરે એ વિજ્ઞપ્તિ વાંચી. તેનો અર્થ જાણી **મહીપાલ** રાણાજી બોલ્યા,—"આ **સમરસિંહ** ધન્ય છે. એનો જન્મ સફલ છે કે જેની મતિ આ કલિકાલમાં પણ કૃતયુગને અનુસરતી છે. હું પણ (એક રીતે) ધન્યવાદને પાત્ર છું; કે જેને **આરાસણ** પાષાણોની ખાણ છે. અન્યથા આ વિષયમાં હું સ્મરણોચિત કેમ થાત? **પાતા**મંત્રી! **સમરા**શાહનું ભેટણું પાછું આપો. પુણ્ય માટે ધન કેમ લેવાય? ધન, પરિવાર અને જીવિત વડે પણ

ધર્મ જોડાય છે, તો ભેટણામાત્રથી તે ફોગટ હારી કેમ જવાય? તથા બિંબોનો દલવિભાગ ગ્રહણ કરનારાઓ પાસેથી રાજાનો જે વિભાગ (કર) લેવાય છે, તે મેં હાલ મૂક્યો છે. આ કાર્ય કરવામાં જે કંઈ પણ જુવે, ત્યાં ત્યાં મને પણ પુણ્યનો અંશ હો એમ હું કહીશ." એમ કહી રાણાજી **મહીપાલ સમરા**શાહનાં માણસો અને **પાતા**મંત્રી સાથે સ્વયં **આરાસણ**ની ખાણ પાસે ગયા. ત્યાં દલપાટન કરનાર સઘળા સૂત્રધારોને સન્માનપૂર્વક બોલાવી મૂલબિંબ કલ્પ્યું. સૂત્રધારોએ યથેષ્ટ માગ્યે છતે રાણાજીએ-**મહીપાલે** તેનાથી અધિકની અનુમતિ આપી. શુભ વાર અને શુભ મૂહૂર્તે ખાણપૂજાપૂર્વક રાજાએ કાર્યનો આરંભ કરાવ્યો. **સમરા**શાહનાં આપ્તજનોએ-પ્રતિનિધિઓએ સોનાનાં આભૂષણો, વસ્ત્ર, ભોજન, તાંબૂલ વિ. થી સર્વ સૂત્રધારોનું સન્માન કર્યું. મહોત્સવ કરી, દાન આપી સત્રાગાર-ભોજનશાળા ખુલ્લી મૂકી. રાણાજી **મહીપાલ** કાર્યનો પ્રારંભ કરાવી મંત્રી (પાતા)ને ત્યાં સ્થાપી પોતે **ત્રિસંગમપુર** ગયા. (ધન્ય છે આવા ધર્મપ્રેમી નિર્લોભી રાજવંશીઓને. ભારતવર્ષના રાજવીઓમાં પુનઃ આવો ધર્મપ્રેમ પ્રકટો, ભારતનો અભ્યુદય થાઓ)

ટિપ્પણી—

૧ '**श्रीभद्रबाहुस्वामिना प्रणीते श्रीवज्रस्वामिनोद्धृते ततः श्रीपादलिप्ताचार्येण संक्षिप्तीकृते श्रीशत्रुंजयकल्पेऽप्युक्तम्।**'

—વિ. સં. ૧૪૭૫માં લખાયેલી, પાટણ જૈનભંડારમાં રહેલી અપ્રસિદ્ધ કુમારપાલપ્રબંધની પ્રતિ (પૃ. ૮૨)

'**भूमीन्दुः सगरः** प्रफुल्लतगरस्रग्दामरामप्रथः,
श्रीरामोऽपि युधिष्ठिरोऽपि च **शिलादित्यस्तथा जावडिः।**
मन्त्री वाग्भटदेव इत्यभिहिताः **शत्रुञ्जयोद्धारिण—**
स्तेषामञ्चलतामियेष सुकृती यः सद्गुणालङ्कृतः॥'

—બાલચંદ્રસૂરિકૃત વસંતવિલાસ (ગા. ઓ. સિરીઝ તરફથી પ્રકાશિત સર્ગ ૧૪, શ્લો. ૨૩)

---

२ 'संपइ-विक्कम-बाहड-हाल-पालित्त-दत्तरायाई।
जं उद्धरिहिंति तयं, सिरिसत्तुंजयं महातित्थं॥'

—ધર્મઘોષસૂરિરચિત શત્રુંજયકલ્પ

३ "विक्रमादित्यतस्त्वीर्थे, जावडस्य महात्मनः।
अष्टोत्तरशताब्दान्ते, भाविन्युद्धृतिरुत्तमा॥"

—ધનેશ્વરસૂરિકૃત શત્રુંજય-માહાત્મ્ય (સર્ગ ૧૪, શ્લો૦ ૨૮૦)

"अष्टोत्तरे च किल वर्षशते व्यतीते, श्रीविक्रमादथ बहुद्रविणव्ययेन।
यत्र न्यवीविशत जावडिरादिदेव-श्रीपुण्डरीकयुगलं भवनीतिभेदि॥"

—વિ. સં. ૧૫૧૭માં ભોજપ્રબંધ વિ. રચનાર રત્નમંદિરગણિની ઉપદેશતરંગિણી પૃ. ૧૩૨.

'વિક્રમથી **એકસો આઠે**, વરસે હૂઓ **જાવડશાહ** રે;
તેરમો ઉદ્ધાર **શેત્રુંજે** કર્યો, થાપ્યા **આદિજિનનાહ** રે. ૫૦'

—વિ. સં. ૧૬૩૮માં અમદાવાદમાં રચાયેલ કવિનયસુંદરકૃત શત્રુંજયોદ્ધાર રાસ ઢાલ ૯, કડી ૮૭.

'**અઠ્ઠોત્તર સો** વરસાં ગયાં, **વિક્રમ** નૃપથી જિ વારૌ જી;
પોરવાડ **જાવડ** કરાવિયો, એ તેરમો ઉદ્ધારો જી.'

—વિ. સં. ૧૬૮૨(૬)માં **નાગોર**માં શત્રુંજયમાહાત્મ્યના આધારે રચાયેલ કવિસમયસુંદરકૃત શત્રુંજય-રાસ ઢાલ ૪ થી, કડી ૧૬.

'સંવત **એકઅઠ્ઠોતરે** રે, **જાવડ**શાનો ઉદ્ધાર;
ઉદ્ધરજો મુજ સાહિબા રે, નાવે ફરી સંસાર હો જિન૭૦'

—પં. વીરવિજયજીએ વિ. સં. ૧૮૮૪માં રચેલી નવ્વાણુપ્રકારી પૂજા

૪ આ મૂળ ગ્રંથ, પં. હીરાલાલ હંસરાજ જામનગર (કાઠિયાવાડ)થી પ્રકાશિત થયેલ છે. તેની રચના વિ. સં. ૪૭૭માં વલભીપુરનાયક શિલાદિત્યના સમયમાં જણાવી છે. ઐતિહાસિક ગવેષણા કરનારાઓના અભિપ્રાયે પ્રથમ શિલાદિત્યનો સમય પણ એ પછીનો છે. બીજું એમાં ભાષિત ભવિષ્યમાં કુમારપાલ, બાહડ, વસ્તુપાલ, સમર વિ. (વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ સુધીમાં થયેલ)નાં નામો લેવામાં આવે છે—

" ततः कुमारपालस्तु, बाहडो वस्तुपालकः ।
समराद्या भविष्यन्ति, शासनेऽस्मिन् प्रभावकाः ॥ "

—(સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૮૭)

એથી આ ગ્રંથને અર્વાચીન ગણવામાં આવે છે, સત્ય શોધવાની આવશ્યકતા છે, અમને આ પદ્ય પ્રક્ષિપ્ત લાગે છે.

૫. एवं च सव्वंगकुसलत्तणेण विक्खायकित्ती **पालित्तयसूरी** वंदिऊणुज्जयंत-सत्तुंजयाइतित्थाणि गओ **मण्णखेडपुरं** ।

—ભદ્રેશ્વરસૂરિની પ્રા. કથાવલી (પાટણની તાડપત્ર પ્રતિ, પૃ. ૨૯૧)

આ **પાદલિપ્તસૂ**રિની **તરંગવતી**ની પ્રતિ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેના પરથી સંક્ષિપ્ત ઉદ્ધૃત કથાનો જર્મન અનુવાદ પ્રો. લોયમેને કર્યા પછી, તે પરથી ગૂજરાતી અનુવાદ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલે કરેલો કે જે સાહિત્યપ્રેમી વકીલ કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી બી.એ., એલ.એલ. બી. દ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યો છે. સદ્ગુણાનુરાગી શ્રીકર્પૂરવિજયજી મહારાજના સદુપદેશથી જેની બીજી આવૃત્તિ પણ અમૂલ્ય વિતરણ થઇ રહી છે. કે. પ્રે. મોદીએ તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલ નામ સિવાય અન્યાન્ય ગ્રંથકારોએ એ 'તરંગવતી'નું સ્મરણ કર્યું છે;–અનુયોગદ્વારસૂત્ર (આ૦ સમિતિ, સૂરતથી પ્રકાશિત પૃ. ૧૪૯)માં 'तरंगवइक्कारे' પદ જોવામાં આવે છે, તેમ **પંચકલ્પચૂર્ણિ**માં પણ એનું નામ જોવાય છે. પ્રાયઃ તે આ તરંગવતીને ઉદ્દેશીને હશે. આચારાંગ–સૂત્રકૃતાંગવૃત્તિકાર **શીલાચાર્ય** પોતાના **મહાપુરિસચરિય** (રચના સં. ૯૨૫)માં તેની પ્રશંસા કરતા આ પ્રમાણે પરિચય આપે છે કે " सा नत्थि कला, तं नत्थि लक्खणं, जं न दीसइ फुडत्थं **पालित्तयाइविरइयतरंगमइयासु य कहासु** "—

—હંસવિજયજી મહારાજશ્રીના સંગ્રહની હસ્તલિખિત પ્રતિ, પત્ર ૬૪.

અર્થાત્ તેવી કોઈ કળા નથી, તેવું કોઇ લક્ષણ નથી, જે સ્ફુટ અર્થવાળું **પાલિત્તસૂ**રિ વગેરેની રચેલી **તરંગવતી** વગેરે કથાઓમાં ન હોય.

આ સિવાય ભદ્રેશ્વરસૂરિની કથાવલી, ચંદ્રપ્રભોપાધ્યાયનું વાસુપૂજ્યચરિત્ર (પ્રા.), વિજયસિંહસૂરિની ભુવનસુંદરીકથા (પ્રા.), મુનિરત્નસૂરિનું અમમસ્વામિચરિત્ર વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તરંગવતીનું ઘણા માન સાથે સ્મરણ છે. ઘણા ખેદના વિષય છે કે તે મૂળ ગ્રંથની એક પણ પ્રતિ દુર્ભાગ્યે અત્યારે જોવામાં આવતી નથી.

૬ " अह जिणमहिमं काउं, अवयरिए रेवयाओ सयलजणे।
चलिओ कुमारवालो, सत्तुंजयतित्थनमणत्थं ॥
पत्तो तत्थ कमेणं, पालित्ताणंमि कुणइ आवासं।
अह कुमरनरिंदो, हेमसूरिणा जंपिओ एवं ॥
पालित्ताणं गामो, एसो पालित्तयस्स नामेण।
नागज्जुणेण ठविओ, इमस्स तित्थस्स पुज्जत्थं ॥
पुहइपइट्ठाण-भरुयच्छ-मन्नखेडाइनिवइणो जं च।
धम्मे ठविया पालित्तएण तं कित्तियं कहिमो ? ॥"

—વિ. સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભાચાર્યે પાટણમાં રચેલ કુમારપાલપ્રતિબોધ (ગા. ઓ. સિરીઝ, વડોદરાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૭૯).

" कृतज्ञेन ततस्तेन, विमलाद्रेरुपत्यकाम्।
गत्वा समृद्धिभाक् चक्रे, पादलिप्ताभिधं पुरम् ॥
अधित्यकायां श्रीवीरप्रतिमाधिष्ठितं पुरा।
चैत्यं विधापयामास, स सिद्धः साहसीश्वरः ॥
गुरुमूर्त्तिं च तत्रैवास्थापयत् तत्र च प्रभुम्।
प्रत्यष्ठापयदाहूयार्हद्विम्बाण्यपराण्यपि ॥"

—વિ. સં. ૧૩૩૪માં પ્રભાચંદ્રસૂરિરચિત પ્રભાવકચરિત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇથી પ્રકાશિત, પૃ. ૬૫, ૬૬ શ્લો૦ ૨૯૯થી ૩૦૧).

" सिरिसत्तुंजयतलहट्टियाइ नागज्जुणेण निम्मवियं।
सूरीणं नामेणं, सिरिपालित्तयपुरं तइया ॥"

—વિ. સં. ૧૪૨૨માં સંઘતિલકાચાર્ય-વિરચિત સમ્યક્ત્વસપ્તતિવૃત્તિ (દે૦ લા૦ ફંડ, સૂરતથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૭).

૭ " किञ्च तीर्थेऽत्र पूजार्थं, द्वादशग्रामशासनम्।
अदापयदयं मन्त्री, सिद्धराजमहीभुजा ॥"

—વિ. સં. ૧૨૮૮ની આસપાસમાં ઉદયપ્રભસૂરિ-રચિત ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય-(શત્રુંજય-માહાત્મ્યોત્કીર્તન, સર્ગ ૭, શ્લો. ૭૭ પ્રતિ સેં. લા. વડોદરા).

"अन्यदा सिद्धभूपालो निरपत्यतयाऽर्दितः ।
तीर्थयात्रां प्रचक्रामानुपानत्पादचारतः ॥
हेमचन्द्रप्रभुस्तत्र सहानीयत तेन च ।
विना चन्द्रमसं किं स्यान्नीलोत्पलमतन्द्रितम् ? ॥
× × ×
सन्मान्य तांस्ततो राजा, स्थानं सिंहासना(सिंहपुरा)भिधम् ।
दत्त्वा द्विजेभ्य आरूढः, श्रीमच्छत्रुंजये गिरौ ॥
श्रीयुगादिप्रभुं नत्वा, तत्राभ्यर्च्य च भावतः ।
मेने स्वजन्म भूपालः, कृतार्थमिति हर्षभूः ॥
ग्रामद्वादशकं तत्र, ददौ तीर्थस्य भूमिपः ।
पूजार्थं यन्महान्तस्तां, चा(स्वा)नुमानेन कुर्वते ॥ "

—વિ૦ સં૦ ૧૩૩૪ વર્ષમાં પ્રભાચંદ્રસૂરિરચિત પ્રભાવકચરિત્ર. નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇથી પ્રકાશિત, પૃ. ૩૧૫, શ્લો૦ ૩૧૦, ૧૧, ૨૩, ૨૫).

"अथ भूपः सोमेश्वरयात्रायाः प्रत्यावृत्तः श्रीसिद्धाधिपो रैवतोपत्यकायां दत्तावासः । × × शत्रुंजयमहातीर्थसन्निधौ स्कन्धावारं न्यधात् । × × × गिरिमधिरुह्य गङ्गोदकेन श्रीयुगादिदेवं स्नपयन् पर्वतसमीपवर्तिग्रामद्वादशकशासनं श्रीदेवार्चायै विश्राणयामास ॥ "

—વિ. સં. ૧૩૬૧માં મેરુતુંગસૂરિરચિત પ્રબંધચિંતામણિ (રામચંદ્ર દીનાનાથ શાસ્ત્રી તરફથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧).

૮ " श्रीमद्वाग्भटदेवोऽपि, जीर्णोद्धारमकारयत् ।
सदेवकुलिकस्यास्य, प्रासादस्यातिभक्तितः ॥
शिखीन्दु-रविवर्षे १२१३ च, ध्वजारोपे व्यधापयत् ।
प्रतिमां सप्रतिष्ठां स, श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः ॥ "

—વિ. સં. ૧૩૩૪માં રચાયેલ પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૩૩૬, શ્લો. ૬૭૦-૬૭૨)

" એટલા સંઘવી હુઆ હવે, ચઉદશમો ઉદ્ધાર વિશાલ રે;
બારતેરોત્તરે સો ય કરે, મંત્રી **બાહડદે** શ્રીમાલ રે. ધન્ય૦ "

—કવિ નયસુંદરકૃત શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર રાસ (ઢાલ ૯, કડી ૯૦)

"સંવત **બાર તેરોત્તરે,** શ્રીમાલી સુવિચારો જી;
બાહડદે મુહૂર્ત કરાવીયો, એ ચૌદમો ઉદ્ધારો જી."
—કવિ સમયસુંદર-શત્રુંજયરાસ (ઢાલ ૪થી, કડી ૧૭)

"**બાહડ** મંત્રીએ ચૌદમો રે, તીર્થે કર્યો ઉદ્ધાર;
બારતેરોત્તર વર્ષમાં રે, વંશ શ્રીમાલી સાર હો જિન૭૦"
—પં. વીરવિજયકૃત નવ્વાણુ પ્રકારી પૂજા, (પૂજા ૫મી)

૯ "षष्टिलक्षयुता कोटी, व्ययिता यत्र मन्दिरे ।
स श्री**वाग्भट**देवोऽत्र, वर्ण्यते विबुधैः कथम् ? ॥"
—પ્રબંધચિંતામણિ (સર્ગ ૪, પૃ. ૨૨૦)

૧૦ "क्रमेण पूर्णतां प्राप्तः, प्रासादोऽपि स मन्त्रिणः ।
तत्र द्रव्यप्रमाणं तु, वृद्धाः प्राहुरिदं पुनः ॥
"लक्षत्रयीविरहिता द्रविणस्य कोटी-
स्तिस्रो विविच्य किल **वाग्भट**मन्त्रिराजः ।
यस्मिन् युगादिजिनमन्दिरमुद्दधार,
श्रीमानसौ विजयतां गिरिपुण्डरीकः ॥"

—વિ. સં. ૧૫૦૩માં પં. સોમધર્મગણિરચિત ઉપદેશસપ્તતિ (આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત, પત્ર ૩૧)

૧૧ "अथ प्रसादाद् भूभर्तुः, प्राप्य वैभवमद्भुतम् ।
मन्त्रीशः सफलीचक्रे, स्वमनोरथपादपम् ॥
भक्त्याऽऽखण्डलमडपं नवनवश्रीकेलिपर्यङ्किका-
वर्यंकारयति स्म विस्मयमयं मन्त्री स शत्रुञ्जये ।
यत्र स्तम्भन-रैवतप्रभुजिनौ शाम्बाम्बिकाऽलोकन-
प्रद्युम्नप्रभृतीनि किञ्च शिखराण्यारोपयामासिवान् ॥
गुरु-पूर्वज-सम्बन्धि-मित्रमूर्तिकदम्बकम् ।
तुरङ्गसङ्गतं मूर्तिद्वयं स्वस्यानुजस्य च ॥
शातकुम्भमयान् कुम्भान्, पञ्च तत्र न्यवेशयत् ।
पञ्चधा भोगसौख्यश्रीनिधानकलशानिव ॥

सौवर्णं दण्डयुग्मं च प्रासादद्वितये न्यधात् ।
श्री-कीर्तिकन्दयोरुद्यन्नूतनाङ्कुरसोदरम् ॥
कुन्देन्दुसुन्दरग्रावपावनं तोरणद्वयम् ।
इहैव श्रीसरस्वत्योः, प्रवेशायैव निर्ममे ॥
अर्कपालितकं ग्राममिह पूजाकृते कृती ।
श्रीवीरधवलक्ष्मापाद्, दापयामास शासने ॥
श्रीपालिताख्ये नगरे गरीयस्तरङ्गलीलादलितार्कतापम् ।
तडागमागःक्षयहेतुरेतच्चकार मन्त्री ललिताभिधानम् ॥
हर्षोत्कर्षं न केषां मधुरयति सुधासाधुमाधुर्यगर्जत्-
तोयः सोऽयं तडागः पथि मथितमिलत्पान्थसन्तापपापः ।
साक्षादम्भोजदम्भोदितमुदितसुखं लोलरोलम्बशब्दै-
रब्देव्यो दुग्धमुग्धां त्रिजगति जगदुर्यत्र मन्त्रीशकीर्तिम् ॥
पृष्ठपत्रं च सौवर्णं, श्रीयुगादिजिनेशितुः ।
स्वर्कायनेजःसर्वस्वकोशन्यासमिवार्पयत् ॥
प्रासादे निदधे काम्यकाञ्चनं कलशत्रयम् ।
ज्ञानदर्शनचारित्र-महारत्ननिधानवत् ॥
किन्त्वेतन्मन्दिरद्वारि, तोरणं तत्र पोरणम् ।
शिलाभिर्विदधे ज्योत्स्ना-गर्वसर्वस्वदस्युभिः ॥
लोकैः पाञ्चालिकानृत्त-संरम्भस्तम्भितेक्षणैः ।
इहाभिनीयते दिव्यनाट्यप्रेक्षाक्षणः क्षणम् ॥
प्रासादः स्फुटमच्युतैकमहिमा श्रीनाभिसूनुप्रभो-
स्तस्याग्रस्थितिरेककुण्डलतुलां धत्तेतरां तोरणः ।
श्रीमन्त्रीश्वर वस्तुपाल ! कलयन् नीलाम्बरालम्बिता-
मत्युच्चैर्जगतोऽपि कौतुकमसौ नन्दी तवास्तु श्रिये ॥
अत्र यात्रिकलोकानां, विशतां व्रजतामपि ।
सर्वथा सम्मुखैवास्ति, लक्ष्मीरुपरिवर्तिनी ॥ ”

—ઉદયપ્રભસૂરિ(વિજયસેનસૂરિ-શિષ્ય)કૃત (ધર્માભ્યુદય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૨૪ થી ૩૮)

:: શેત્રુંજે દ્રવ્ય સફલો કીઓ એ, અઢાર કોડિ છન્નું લાખ; કડી ૧૦ એ ૩૪

તોરણ ત્રિણ્ય ચઢાવીયા એ, એહ જ **શેત્રુંજ** ગિરિનારી;
સોનઇયા ત્રિહું લાખનો એ, એકેકો શ્રીકાર. કડી ૧૭
શેત્રુંજના સંઘવી થયા એ, સાડી ચા(બા)રેહ યાત્ર; ધ.
વસ્તુપાલ તેજપાલ કરી એ, નિર્મલ કીધાં ગાત્ર. ધ. કડી ૨૫
એહવી સાડી બારે યાત્રા કીધી, **શેત્રુંજ** સંઘવી પદ[વી] લીધી. કડી ૩૪

—જુઓ 'જૈનયુગ'ના પ્રથમ અંકમાં પ્રકટ થયેલ વિ. સં. ૧૬૮૨માં પાઠક સમયસુંદરકૃત વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ.

૧૨ "पुण्योल्लासविलासलालसधिया येनात्र **शत्रुञ्जये**,
श्रीनन्दीश्वरतीर्थमर्पितजगत्पाविन्यमासूत्रितम् ।
एतच्चानुपमासरः परिसरोद्देशे शिलासञ्चय-
व्यानद्धोद्धतबन्धसुद्धरपयःकल्लोललुप्तक्रमम् ॥
स्फुटस्फटिकदर्पणप्रतिमतामिदं गाहते,
मुधाकृतसुधाकरच्छविपवित्रनीरं सरः ।
विकस्वरसरोरुहप्रकरलक्ष्यतो लक्ष्यते,
यदत्र सरिदङ्गनावदनबिम्बताडम्बरः ॥
शत्रुञ्जये यः सरसीं निवेश्य श्रीरैवताद्रौ च जटाधराणाम् ।
ग्रामस्य दानेन करं निवार्य, सङ्घस्य सन्तापमपाचकार ॥"

ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ધર્માભ્યુદય-કાવ્ય (સર્ગ ૧૫, શ્લો. ૪૩ થી ૪૫)

૧૩ 'कोटाकोटिजिनेन्द्रमण्डपयुतः शान्तिश्च **शत्रुञ्जये** ।'

—**સો**મતિલકસૂરિ(વિ. સં. ૧૩૮૭માં '**સત્ત**રિસયઠાણ' રચનાર)-રચિત પૃથ્વીધરસાધુ(પેથડશાહ)-કારિત ચૈત્ય-સ્તોત્ર (મુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી ય. વિ. ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૨૦, શ્લો. ૧૯૯)

૧૪ "स्थाने स्थाने ध्वजारोपं, चकार जिनवेश्मसु ।
जहार जनतादौस्थ्यं, जगडूर्जगतीतले ॥
असङ्ख्यसङ्घलोकेन, समं यात्रां विधाय सः ।
शत्रुञ्जये रैवतके, प्राप चात्मपुरं वरम् ॥
विमलाचलशृङ्गे स, श्रीनाभेयपवित्रिते ।
सप्तैव देवकुलिका रचयामासिवान् शुभाः ॥"

—સર્વાનંદસૂરિરચિત જગડૂચરિત્ર મહાકાવ્ય (મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર તરફથી પ્રકાશિત, સર્ગ ૬, શ્લો. ૪૦, ૪૧, ૫૫)

૨૫ "સંવચ્છરિ **ઇક્કહત્તર** એ, થાપિઉ **રિસહ** જિણિંદો,
ચૈત્રવદિ સાતમિ પહુત ઘરે, નંદઉ એ નંદઉ જાં રવિ ચંદો. ૯
પાસડસૂરિહિં ગણહરહ, **નેઉઅ**ગચ્છ-નિવાસો,
તસુ સીસિહિં **અંબદેવ**સૂરિહિં, રચિયઉ એ રચિયઉ
એ રચિયઉ **સમરારાસો**;

એહુ રાસુ જો પઢઇ ગુણઇ, નાચિઉ જિણહરિ દેઇ,
શ્રવણિ સુણઇ સો બયઠઉ એ, તીરથ એ તીરથ એ તીરથ-
જાત્રફલુ લેઇ. ૧૦

૨૬ " श्रीपुण्डरीकगिरिशेखरतीर्थनाथ-संस्थापनाविधिसुसूत्रणसूत्रधारः ।
श्रीसिद्धसूरिरभवद् गुरुचक्रवर्ती, तच्छिष्य एतदतनोद् गुरुकक्कसूरिः ॥
कंजरोटपुरस्थेन, श्रीमता कक्कसूरिणा ।
त्रिनवतिसङ्ख्ये वर्षे, प्रवन्धोऽयं विनिर्मितः ॥ "

—વિમલગિરિમંડન-નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ (પ્રાંત શ્લો. ૩૪૩, ૩૪૪)

૨૭ " त्रयोदशशतैरेकसप्तत्याऽभ्यधिकैर्गतैः ।
फाल्गुने मासि पञ्चम्यां, शुक्लायामभवत् पदम् ॥ "

—નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લો. ૨૩૭)

૨૮ " श्रीमन्निवृत्ति(वृंति)गच्छीया आम्रदेवाख्यसूरयः ।
चेलुर्यैर्दे-सलस्यास्ति, यात्राया रासकः कृतः ॥ "

—નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪, શ્લો. ૨૮૩)

૨૯ " ही ! अर्हत्तु-क्रियास्थान-सङ्ख्ये विक्रमवत्सरे ।
जावडिस्थापितं बिम्बं, म्लेच्छैर्भग्नं कलेर्वशात् ॥ "

—શત્રુંજયતીર્થકલ્પમાં જિનપ્રભસૂરિ

૩૦ મંત્રીશ્વર **વસ્તુપાલે** મમ્માણફલહી પ્રાપ્ત કર્યાનો વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે-" **નાગપુર**(નાગોર)માં સા. **દેલ્હાનો** પુત્ર **પૂનડ** હતો, તેને **મોજદીન**-સુલતાનની પત્ની બીબી **પ્રેમકમલા**(કલા)એ પોતાના બંધુ

તરીકે માન્યો હતો. અશ્વપતિ, ગજપતિ, નરપતિઓના માન્ય એ **પૂનડ**શાહે વિ. સં. ૧૨૭૩માં **બિંબેરપુરથી** શ્રી**શત્રુંજય**ની પ્રથમ યાત્રા કરી હતી. બીજી યાત્રા સુલતાનના આદેશથી વિ. સં. ૧૨૮૬માં **નાગપુર**(નાગોર)થી કરવા માંડી હતી. તે સંઘમાં ૧૮૦૦ ગાડાં હતાં. ઘણા મહાધરો હતા. તેને અનુસારે બીજો પરિવાર હતો. **માંડલિ** (માંડલ) ગામની સમીપમાં જ્યારે તે **પૂનડ**શાહ સંઘ સાથે આવ્યા, ત્યારે **તેજપાલ** મંત્રી તેમની સામે જઇ તેમને **ધોળકામાં** લઇ આવ્યા. મં. **વસ્તુપાલ** સામે આવ્યા. સંઘની ધૂળ પવનને અનુસારે જે દિશા તરફ ઊડતી હતી, ત્યાં તે જવા લાગ્યા. સમીપમાં રહેલા મનુષ્યોએ કહ્યું કે :–' મંત્રીશ્વર ! એ તરફ રજ ઊડે છે, આ તરફ પધારો.' મંત્રીએ જણાવ્યું કે–આ રજનો સ્પર્શ પુણ્યોથી પમાય છે, આ રજનો સ્પર્શ થવાથી પાપરૂપી રજ દૂર થાય છે. × × ત્યાર પછી સંઘપતિ **પૂનડ** અને મંત્રી પરસ્પર ભેટચા અને પ્રિય આલાપ થયા.

મંત્રી **વસ્તુપાલ** તરફથી **નાગપુરના** આ શ્રીસંઘને ભક્તિ-સત્કારપૂર્વક ભોજનાદિ કરાવ્યા પછી મં. **વસ્તુપાલ** અને **પૂનડ** સંઘ સાથે શ્રી**શત્રુંજય** ગયા. શ્રી**ઋષભદેવને વંદન** કર્યું. એક વખત પ્રભુના સ્નાત્ર-સમયમાં દેવના પૂજારીએ 'પ્રભુની નાસિકાને કલશથી પીડા-બાધા ન થાઓ' એવા આશયથી પ્રભુની નાસિકાને ફૂલોથી ઢાંકી દીધી. તે વખતે મંત્રીએ વિચાર કર્યો કે—' કદાચિત્ દૈવયોગથી કલશ વગેરે વડે અથવા પરચક્ર વડે દેવાધિદેવનું અવક્તવ્ય અમંગલ થાય તો સંઘની શી ગતિ ? આમ વિચાર કરી **પૂનડ**ને જણાવ્યું—ભાઈ ! મને આ પ્રમાણે સંકલ્પ થયો છે, જો બીજું 'મમ્માણી' પાષાણમય બિંબ કરાવવામાં આવે તો સારૂં; અને તે તો **મોજદીન** સુલતાનના મિત્ર તમે પ્રયત્ન કરો તો થઈ શકે, અન્યથા નહિ. **પૂનડે** જણાવ્યું—' ત્યાં ગયા પછી આ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવશે.' ઇત્યાદિ વાતચીત કરી **રૈવત**(ગિરનાર) વગેરે તીર્થોને વંદન કરી તે બન્ને પાછા ફર્યા. **પૂનડ નાગપુર** (નાગોર) ગયા, મંત્રી **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત)-માં રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યા.

એવામાં એક વખત **મોજદીન** સુલતાનની માતા વૃદ્ધ થઈ છતી, હજ-યાત્રાને ચાહતી છતી **ખંભાત** આવી. નૌવિત્ત (ખારવા–ખલાસી)ના ઘરે

અતિથિ તરીકે રહી. ચર (છાની ખબર લાવનાર) માણસો માર્ફત મંત્રીએ તેણીને આવેલી જાણી. મંત્રીએ ચર માણસોને કહ્યું કે—'જ્યારે આ (મોજદીનની મા) જલમાર્ગે જાય, ત્યારે મને જણાવવું.' તે લોકોએ તે પ્રમાણે ખબર આપી-જતી જણાવી. મંત્રીએ પોતાના કોળી લોકોને મોકલી તેણીનું સઘળું કુટુંબમાં રહેલું વસ્તુ ગ્રહણ કરાવ્યું અને ક્યાંક સારી રીતે રખાવ્યું. ત્યારે ખલાસી(મલ્લાં)ઓએ મંત્રી પાસે જઈ પોકાર કર્યો કે—'સ્વામી! અમારા યૂથની એક ડોશી હજયાત્રા માટે જતી હતી, તેણીને તમારા પાદરમાં લૂટારાઓએ લૂંટી છે.' મંત્રીએ પૂછ્યું-'એ ડોશી કોણ છે?' તેઓએ જણાવ્યું—'દેવ! શું પૂછો છો? તેણી **મોજદીન** સુલતાનની પૂજ્ય માતા છે.' મંત્રીએ માયાવડે કહ્યું-'અરે! વસ્તુ શોધો શોધો' બે દિવસનો વિલંબ કરી, લાવીને સર્વ વસ્તુ આપી. ડોશીને પોતાને ઘરે આણી, વિવિધ ભક્તિ કરીને પૂછ્યું-'શું તમારી હજ-જાત્રાની ઇચ્છા છે?' તેણીએ કહ્યું—'હા' 'ત્યારે થોડા દિવસ રાહ જુઓ.' તેણીએ રાહ જોઈ. તેટલા વખતમાં આરસ પત્થરનું તોરણ ઘડાવી આણ્યું. મેળવી (સંકેલી) જોયું, ફરીથી જુદું થઈ ગયું, રૂથી બાંધ્યું. સૂત્રધારોને સાથે તૈયાર કર્યા. વચ્ચે માર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૧ જલમાર્ગ, ૨ કરભ(ઊંટ)થી જઈ શકાય તેવો. ૩ ઘોડાથી જઈ શકાય તેવો. જે માર્ગમાં જે રાજાઓથી જેવી રીતે માર્ગ ઉલ્લંઘન કરી શકાય, તેવી રીતે પ્રબંધ કર્યો. રાજાઓને ભેટ આપવા માટે દ્રવ્યો તૈયાર કર્યાં. એવી સામગ્રીથી પોતે સાથે થઇ તેણીને ત્યાં મોકલી. મસીદને બારણે તોરણ રચ્યું. ત્યાં દીવો, તેલ વગેરેની પૂજા-ચિંતા ત્યાંના રાજા પાસે શાશ્વતી નિરંતર કરાવી ઘણું ધન ત્યાં આપ્યું, ઘણો યશ થયો. ડોશી પાછી ફરી. તેણીને **ખંભાત** આણી. પ્રવેશ-મહોત્સવ કરાવ્યો. પોતે તેના પગ ધોયા. એવી રીતે ભક્તિપૂર્વક દસ દિવસ પોતાને ઘરે રાખી, તેટલામાં ધોળા કિશોર (વછેરા) અને બીજું પણ દુકૂલ, ગન્ધ, શ્રેષ્ઠ કપૂર વગેરે લઈ લીધું. વૃદ્ધાને કહ્યું—'માજી! તું ચાલે છે, જો ફરમાવ અને ત્યાં માન અપાવે, તો હું પણ તને મૂકવા વાસ્તે આવું.' તેણીએ કહ્યું—'ત્યાં હું જ સ્વામી છું. સ્વેચ્છાએ આવ, ત્યાં તારો ઘણો સત્કાર થશે.'

રાજા **શ્રીવીરધવલ**ની અનુમતિથી, રાજમાતાના વચનથી મંત્રીશ્વર ચાલ્યા. **દિલ્હી** પાસે પહોંચ્યા, બે કોશ દૂર રહ્યા. સુલતાન માતાની સામે

આવ્યો. માતાને પ્રણામ કરી તેણીને સુખયાત્રા પૂછી. વૃદ્ધાએ કહ્યું--મ્હને ભદ્ર-સુખ કેમ ન હોય ? જેનો **દિલ્લીમાં** તું પુત્ર છે અને **ગુજરાતમાં વસ્તુપાલ** છે. રાજાએ પૂછ્યું—'એ કોણ છે ?' વૃદ્ધાએ તેનો વિનય પ્રકટ કરવા પૂર્વક વૃત્તાન્ત કહ્યો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે—'તેને અહીં કેમ ન આણ્યો ?' વૃદ્ધાએ કહ્યું—' આણેલો છે.' 'ત્યારે દેખાડ.' અસવારોને મોકલી બોલાવી **વસ્તુપાલ**ને દર્શાવ્યો. મંત્રીએ ભેટ આપી. રાજાએ બોલાવી કહ્યું—'માજીએ મારાથી અધિક તને પુત્ર તરીકે માનેલો છે, તેથી તું મારો ભાઈ છે. અમારી માતા ત્હારી સ્તુતિ કરે છે.' એવી રીતે સુખવાર્તા કરી મોટા ઉત્સવપૂર્વક **વસ્તુપાલ**ને પોતાની માતાની આગળ કરી **દિલ્લી**માં લઈ ગયા. **પૂનડ**શાહના આવાસમાં આવાસ કરાવ્યો. પોતાના મુખે સુલતાને નિમંત્રણ કરી, **પૂનડ**શાહને ઘરે ભોજન કરાવી મંત્રીશ્વરને પોતાને મહેલે બોલાવ્યા. વિનયપૂર્વક સત્કાર કરી પહેરામણી આપી. પ્રસાદસ્થાનમાં એક કરોડ સોનૈયા આપીને કહ્યું કે—'કાંઇક માંગો' **વસ્તુપાલે** કહ્યું—'**રાજન્ ! ગૂર્જરભૂમિ સાથે આપ આદ-શાહને યાવજ્જીવ સંધિ હો,** મમ્માણી-ખાણથી પાંચ પાષાણ અપાવો.' રાજાએ તે સ્વીકારી ધીરજ આપી.

તે પાંચે ફલહી (મમ્માણી પાષાણ) રાજાના આદેશથી **પૂનડે શત્રુંજય** પર્વત પર મોકલી. તેમાં એક **ઋષભદેવ**-ફલહી, બીજી **પુંડરીક**-ફલહી, ત્રીજી **કપર્દિયક્ષ**ની, ચોથી **ચક્રેશ્વરી**ની અને પાંચમી **તેજલપુર**માં **શ્રીપાર્શ્વ**-ફલહી.

મંત્રીશ્વર પાછા ફરી પોતાના નગરે ગયા." વિ. વિ.

—વિ. સં. ૧૪૦૫માં રચાયેલ **રાજશેખરસૂરિ**નો પ્રબંધકોષ (વસ્તુપાલપ્રબંધ) [હેમચન્દ્રાચાર્ય-ગ્રંથાવલી; **પાટણ**થી પ્રકાશિત.]

૨૧ 'શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારક પ્રબંધ' (આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના સંપાદક શ્રીયુત જિનવિજયજીએ તેના ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૩૨માં 'बादशाह के आधीनमें मम्माण की संगमर्मर की खाने थी, जिनमें बहुत उँची जातिका पत्थर निकलता था। समरासाहने वहांसे पत्थर लेने की इजाजत मांगी। बादशाहने खुशी पूर्वक लेने दिया।' આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે, પરંતુ તે ઠીક નથી. **સમરાશાહે મહીપાલ** રાજાના સ્વાધીનમાં રહેલી **આરાસણ** ખાણથી પાષાણ-ફલહી મંગાવી હતી; એમ ઉપર્યુક્ત રાસ-પ્રબંધથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વિશેષમાં

રાણા **મહીપાલ** અને **સમરાશાહ** પ્રતિદિવસ જતાં-આવતાં માણસોથી તેના સમાચાર મેળવતા અને શિક્ષા—સૂચના કરતા હતા. થોડા દિવસમાં ફલહી કાઢી, પરંતુ તેને જ્યારે પાણીથી ભીંજાવીને જોઈ, ત્યારે તે મધ્યમાં ફૂટેલી રેખાવાળી જણાઈ. **સમરાશાહે** પણ તેને દોષિત જણાવી આવેલા માણસો સાથે નવી કઢાવવા શિક્ષા મોકલી. ફરીથી કામ આરંભતાં ફૂટેલી તે ફલહીના બે કટકા થઈ ગયા. આથી રાણાનો મંત્રી અને **સમરાશાહના** અધિકારી માણસો ખિન્ન થયા. અને અષ્ટમ તપ કરી ડાભને સંથારે રહ્યા. પ્રબંધકારે કહ્યું છે કે–ત્રીજી રાત્રે સાક્ષાત્ શાસનદેવી અને કપર્દીયક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ મંત્રી પ્રત્યે બોલ્યા કે–'મંત્રીશ્વર! આપ શ્રાવકોમાં શિરોમણિ અને જૈનધર્મના વિજ્ઞ હોવા છતાં પણ અજ્ઞની જેમ કેમ થયા? અમ્હારૂં સ્મરણ કર્યા વિના આરંભ કેમ કર્યો? તેમ કરવું શું તમને ઉચિત છે? **સમરસિંહના** ભાગ્યથી કાર્યસિદ્ધિ થશે. ખાણના અમુક ભાગથી તે બિંબ મેળવો; શાસનદેવ-દેવીનાં વચન પ્રમાણે સ્ફટિકરત્ન-સદૃશ નિર્દોષ શિલા-ફલહી મેળવી.

મંત્રી(પાતા)એ **પાટણમાં સમરાશાહને** સમાચાર પહોંચાડ્યા. **દેસલશાહે** વધામણી લાવનારને પુત્ર(સમરાશાહ) દ્વારા બે પટ્ટસૂત્ર અને સોનાની જીભ દાંત સાથે અપાવી. આચાર્યો, સાધુઓ, શ્રાવકો વગેરે સંઘને એકત્ર કરી મહોત્સવ આરંભ્યો. સંઘપૂજા, દાન વગેરે કર્યા પછી **દેસલશાહે** સંઘ આગળ બે હાથ જોડી વિજ્ઞાપના કરી કે—'સંઘના આદેશ પસાયથી મૂલનાયકની મૂર્તિ માટે ફલહી દૂષણરહિત થઈ છે, તો આ ફલહીથી બિંબ કરાવું કે મંત્રિ(વસ્તુપાલ)-સંબંધી ફલહીથી?' સંઘે પૂર્વોક્ત પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

તે વખતે સંઘના માણસોએ જણાવ્યું કે–દેવમંદિર વગેરેના સર્વ

તેની ટિપ્પણીમાં 'मम्माण' कहां पर है इसका कुछ पत्ता नहीं लगा' જણાવે છે, પરંતુ અમારા જાણવા પ્રમાણે મમ્માણપાષાણોની ખાણ **નાગપુર** (નાગોર) પાસે હતી, એમ પ્રબંધકોષ, ઉપદેશતરંગિણી વિ. ના ઉલ્લેખથી જણાય છે.

પક્ષ (?) પણ કરાવો, કારણ કે મ્લેચ્છોએ મુખ્ય પ્રાસાદ વિનાશ પમાડ્યો[૨૨] છે. તેની ફરતી દેવકુલિકા(દેરી)ઓ પણ પાડી નાખી છે, તો યથાયોગ્ય વહેંચીને સર્વના પુણ્ય માટે કર્મસ્થાય કરવા માટે સંઘ શિક્ષા આપો. ત્યાં કોઈ પુણ્યવાન બોલ્યો કે-'મુખ્ય પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર હું કરાવીશ, મ્હને અનુમતિ આપો.' સંઘે કહ્યું કે-' જે બિંબ(મૂલનાયક)ને કરાવે છે, તે જ તે(મુખ્ય પ્રાસાદ)નો કરાવનાર થાઓ. જેનું ભોજન, તેનું તાંબૂલ પણ યુક્ત છે.' ધર્મકૃત્યની વહેંચણી કરી-કર્તવ્ય સ્વીકારી સૌ પોતપોતાને ઘરે ગયા.

આદેશ મળવાથી **દેસલશાહ** તથા **સમરાશાહ**ને પરમ આનંદ થયો. ફરી પણ માણસો અને ધન મોકલાવ્યાં. **પાતા** મંત્રીએ પણ આ શિલા નીકળતાં સૂત્રધારોને સોનાનાં કંકણો અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. **મહીપાલ** રાણાજી આ સમાચાર સાંભળી વધાવવા ખાણે આવ્યા અને તેમણે ફલહીને પ્રત્યક્ષ જિન-સમાન માની કાલેય, ઘનસાર, કપૂર-પુષ્પાદિથી પૂજી હતી. મહાદાન, નૃત્યાદિપૂર્વક રાણાએ મહોત્સવ કરાવ્યો.

સૂત્રધારોએ ફલહીને પર્વતથી આદરપૂર્વક નીચે ઉતારી. **આરાસણ**માં પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. **આરાસણ**ની સમીપનાં ગામોમાંથી આવી ભાવિકો તે ફલહીની પણ ફૂલ, કપૂર આદિથી પૂજા કરતા હતા. ગીત-ગાન, વાદ્ય અને હર્ષનો કોલાહલ થતો હતો. મહીપાલ રાણાજી પોતાના મંત્રી પાતાને સઘળી શિક્ષા આપી પોતાના નગરમાં ગયા.

---

૨૨ શ્રીયુત સાક્ષર **જિનવિજયજી શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ**ના ઉપોદ્ઘાત (પૃ. ૨૮)માં જણાવે છે કે—'वर्तमानमें जो मुख्य मंदिर है और जिसका चित्र इस पुस्तकके प्रारंभमें लगा हुआ है वह, विश्वस्त प्रमाणोंसे जाना जाता है कि **गुर्जर** महामात्य **बाहड** (संस्कृतमें **वाग्भट**) मंत्रीके द्वारा उद्धृत है।' પરંતુ પ્રબંધકારના ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે **બાહડ**મંત્રી દ્વારા ઉદ્ધૃત મુખ્ય મંદિરનો પણ મ્લેચ્છોએ નાશ કર્યો હતો. જ્યાંથી એનો ભંગ થયો હતો, ત્યાંથી કલશ-પર્યંત મુખ્ય મંદિરના શિખરનો ઉદ્ધાર પાછળથી **દેસલશાહ** અને **સમરાશાહે** કરાવ્યો હતો-એમ પ્રબંધમાં આગળ જણાવ્યું છે.

મંત્રીએ શ્રેષ્ઠ રથમાં સ્થપાવેલી, આગળ-પાછળ દોરડાએ વળગેલા ઘણા માણસો વડે તેમજ બળવાન બળદો વડે ખેંચાતી આ શિલાને મહાપરિશ્રમથી પર્વતથી ઉતારી. કુમારસેના ગામના સમભૂમિ ઉપવનમાં રથ સ્થાપ્યો, ત્યાં ત્રિસંગમપુર વગેરે સ્થાનના નિવાસી સંઘોએ આવીને સ્પર્ધાપૂર્વક ઉત્સવ કર્યો. મંત્રીએ **સમરાશાહ**ને સમાચાર આપવા **પાટણ** માણસ મોકલ્યો કે ફલહી કુમારસેનામાં આવેલ છે.

સમરાશાહે બળવાન બળદો માટે શોધ કરાવી, લોકોએ **સમરાશાહ** અને તેના પિતા **દેસલશાહ**ની પ્રશંસા કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય ન લેતાં ઘણી ખુશીથી બળદો આપ્યા. તેમાંથી ૨૦ બળદો લીધા. જેના બળદો ન લીધા તેને ખિન્નતા થઈ. **સમરાશાહે** મધુર વચનોથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. બળદો સાથે દઢ ગાડું કુમારસેના ગામે મોકલ્યું. માર્ગોપચાર-કુશલ માણસો સાથે મોકલ્યા. ફલહીના વિશેષ ભારથી લોહબદ્ધ ગાડું પણ ચૂર્ણ થઈ ગયું. મંત્રી(પાતા)એ ફરી **સમરાશાહ** પાસે ગાડું મંગાવ્યું, તે પણ ભાંગી ગયું. આ ખબર મળતાં ચિંતાથી **સમરાશાહ**ની નિદ્રા દૂર થઈ હતી. શાસનદેવીથી આશ્વાસન મળતાં ઝંઝા ગામથી દેવતાધિષ્ઠિત ગાડું મળ્યું, ત્યાર પછી ગાડું ચાલતાં પદે પદે વંદાતી-પૂજાતી ફલહી ખેરાલુપુરમાં આવી. સંઘ તરફથી પ્રવેશોત્સવ થયો.

પ્રબંધમાં જણાવેલ ઉપર્યુક્ત વિસ્તૃત વર્ણન **સમરારાસ**માં નથી. રાસમાં માત્ર સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે-રાણાજી (**મહીપાલ**) પોતે જાતે ખાણને કાંઠે હાજર રહ્યા હતા. સૂત્રધારો ટાંકણાંનો ઉપયોગ કરી ઘન ગાંઠો ભાંગતા હતા. જેમ સમુદ્ર-મથન કરી વાસુકિ દ્વારા રત્નો મેળવ્યાં હતાં, તેમ વીર **સમરે** અતિ જયણાપૂર્વક ફલહી આણી. કૂઆરસે (કુમારસેના ગામે) અને ત્રિસીંગમ(ત્રિસંગમપુર-**મહીપાલ** રાણાની રાજધાની)નગરમાં ઓચ્છવ થયો. ફલહી દેખીને ધર્મી જનોના મનમાં આનંદ માતો ન હતો. અભયદાનમાં અગ્રેસર કરુણારસમાં ચિત્તવાળા શાહે ખેરાલૂમાં ફલહી આવતાં કેદીઓ મુકાવ્યા હતા, ઘણું ધન આપ્યું હતું.

પક્ષ (?) પણ કરાવો, કારણ કે મ્લેચ્છોએ મુખ્ય પ્રાસાદ વિનાશ પમાડ્યો[22] છે. તેની ફરતી દેવકુલિકા(દેરી)ઓ પણ પાડી નાખી છે, તો યથાયોગ્ય વહેંચીને સર્વના પુણ્ય માટે કર્મસ્થાય કરવા માટે સંઘ શિક્ષા આપો. ત્યાં કોઈ પુણ્યવાન બોલ્યો કે-'મુખ્ય પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર હું કરાવીશ, મ્હને અનુમતિ આપો.' સંઘે કહ્યું કે-'જે બિંબ(મૂલનાયક)ને કરાવે છે, તે જ તે(મુખ્ય પ્રાસાદ)નો કરાવનાર થાઓ. જેનું ભોજન, તેનું તાંબૂલ પણ યુક્ત છે.' ધર્મકૃત્યની વહેંચણી કરી-કર્તવ્ય સ્વીકારી સૌ પોતપોતાને ઘરે ગયા.

આદેશ મળવાથી **દેસલશાહ** તથા **સમરાશાહ**ને પરમ આનંદ થયો. ફરી પણ માણસો અને ધન મોકલાવ્યાં. **પાતા** મંત્રીએ પણ આ શિલા નીકળતાં સૂત્રધારોને સોનાનાં કંકણો અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. **મહીપાલ** રાણાજી આ સમાચાર સાંભળી વધાવવા ખાણે આવ્યા અને તેમણે ફલહીને પ્રત્યક્ષ જિન-સમાન માની કાલેય, ઘનસાર, કપૂર-પુષ્પાદિથી પૂજી હતી. મહાદાન, નૃત્યાદિપૂર્વક રાણાએ મહોત્સવ કરાવ્યો.

સૂત્રધારોએ ફલહીને પર્વતથી આદરપૂર્વક નીચે ઉતારી. **આરાસણ**માં પ્રવેશમહોત્સવ કર્યો. **આરાસણ**ની સમીપનાં ગામોમાંથી આવી ભાવિકો તે ફલહીની પણ ફૂલ, કપૂર આદિથી પૂજા કરતા હતા. ગીત-ગાન, વાદ્ય અને હર્ષનો કોલાહલ થતો હતો. મહીપાલ રાણાજી પોતાના મંત્રી **પાતા**ને સઘળી શિક્ષા આપી પોતાના નગરમાં ગયા.

---

૨૨ શ્રીયુત સાક્ષર **જિનવિજયજી** **શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ**ના ઉપોદ્‌ઘાત (પૃ. ૨૮)માં જણાવે છે કે—'वर्तमानमें जो मुख्य मंदिर है और जिसका चित्र इस पुस्तकके प्रारंभमें लगा हुआ है वह, विश्वस्त प्रमाणोंसे जाना जाता है कि **गुर्जर** महामात्य **बाहड** (संस्कृतमें **वाग्भट**) मंत्रीके द्वारा उद्धृत है।' પરંતુ પ્રબંધકારના ઉપર્યુક્ત કથન પ્રમાણે **બાહડ**મંત્રી દ્વારા ઉદ્ધૃત મુખ્ય મંદિરનો પણ મ્લેચ્છોએ નાશ કર્યો હતો. જ્યાંથી એનો ભંગ થયો હતો, ત્યાંથી કલશ-પર્યંત મુખ્ય મંદિરના શિખરનો ઉદ્ધાર પાછળથી **દેસલશાહ** અને **સમરાશાહે** કરાવ્યો હતો—એમ પ્રબંધમાં આગળ જણાવ્યું છે.

મંત્રીએ એક રથમાં સ્થપાવેલી, આગળ-પાછળ દોરડાંએ વળગેલા ઘણા માણસો વડે તેમજ બળવાન બળદો વડે મંગાવી આ શિલાને મહાપરિશ્રમથી પર્વતથી ઉતારી. કુમારસેના ગામના સમભૂમિ ઉપવનમાં રથ રાખ્યો. ત્યાં ત્રિસંગમપુર વગેરે સ્થાનના નિવાસી સંઘોએ આવીને સ્પર્ધાપૂર્વક ઉત્સવ કર્યો. મંત્રીએ સમરાશાહને સમાચાર આપવા પાટણ માણસ મોકલ્યો કે ફલહી કુમારસેનામાં આવેલ છે.

સમરાશાહે બળવાન બળદો માટે શોધ કરાવી, લોકોએ સમરાશાહ અને તેના પિતા દેસલશાહની પ્રશંસા કરવા પૂર્વક દ્રવ્ય ન લેતાં ઘણી ખુશીથી બળદો આપ્યા. તેમાંથી ૨૦ બળદો લીધા. જેના બળદો ન લીધા તેને ખિન્નતા થઈ. સમરાશાહે મધુર વચનોથી તેઓનો સત્કાર કર્યો. બળદો સાથે દઢ ગાડું કુમારસેના ગામે મોકલ્યું. માર્ગોપચાર-કુશલ માણસો સાથે મોકલ્યા. ફલહીના વિશેષ ભારથી લોહબદ્ધ ગાડું પણ ચૂર્ણ થઈ ગયું. મંત્રી(પાતા)એ ફરી સમરાશાહ પાસે ગાડું મંગાવ્યું, તે પણ ભાંગી ગયું. આ ખબર મળતાં ચિંતાથી સમરાશાહની નિદ્રા દૂર થઈ હતી. શાસનદેવીથી આશ્વાસન મળતાં ઝંઝા ગામથી દેવતાધિષ્ઠિત ગાડું મળ્યું, ત્યાર પછી ગાડું ચાલતાં પદે પદે વંદાતી-પૂજાતી ફલહી ખેરાલુપુરમાં આવી. સંઘ તરફથી પ્રવેશોત્સવ થયો.

પ્રબંધમાં જણાવેલ ઉપર્યુક્ત વિસ્તૃત વર્ણન સમરારાસમાં નથી. રાસમાં માત્ર સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે-રાણાજી (મહીપાલ) પોતે જાતે ખાણને કાંઠે હાજર રહ્યા હતા. સૂત્રધારો ટાંકણાંનો ઉપયોગ કરી ઘન ગાંઠો ભાંગતા હતા. જેમ સમુદ્ર-મથન કરી વાસુકિ દ્વારા રત્નો મેળવ્યાં હતાં, તેમ વીર સમરે અતિ જયણાપૂર્વક ફલહી આણી. કૂઆરસે (કુમારસેના ગામે) અને ત્રિસીંગમ(ત્રિસંગમપુર-મહીપાલ રાણાની રાજધાની)નગરમાં ઓચ્છવ થયો. ફલહી દેખીને ધર્મી જનોના મનમાં આનંદ માતો ન હતો. અભયદાનમાં અગ્રેસર કરુણારસમાં ચિત્તવાળા શાહે ખેરાલૂમાં ફલહી આવતાં કેદીઓ મુકાવ્યા હતા, ઘણું ધન આપ્યું હતું.

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે કેટલેક દિવસે ફલહી ભાંડૂ ગામે આવી ત્યારે દર્શનોત્કંઠા થતાં સિદ્ધસૂરિને તથા પાટણના લોકોને લઈ દેસલશાહ ભાંડૂ ગામે ગયા હતા, પૂજા કરી પ્રસન્નતા મેળવી હતી. હજારો ગવૈયાઓ, બંદીઓ ત્યાં એકત્ર થયા હતા. સમરાશાહે પિતાના આદેશથી વસ્ત્રો વગેરેથી તેઓનો સત્કાર કર્યો હતો. સર્વ લોકોએ ફલહીનું પૂજન કર્યું, દેશલશાહની પ્રશંસા કરી હતી. સાહમ્મિ-વચ્છલ્લ થયું હતું. પારિતોષિક અપાયાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે રાસ-ગીતો ગવાતાં હતાં. એ સાંભળતાં દેસલે ફલહીને આગળ ચલાવી પોતે કેટલાક માર્ગ સુધી અનુગમન કર્યું હતું. પછી દેશલશાહ ઘરે આવ્યા. રાસકારે આ સંબંધમાં સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે ભાંડૂ ગામમાં ભવ્યજનો ઘણા ભાવથી આવ્યા હતા અને ફલહી પૂજી હતી. જેમ જેમ ફલહીને પૂજવામાં આવતી હતી, તેમ તેમ કલિકાલ ધ્રૂજતો હતો. નવીન પ્રકારથી નાચ-રંગ થતા હતા. ધાર્મિક લોકોનું આચરણ દેખી ચિત્ત ચમત્કાર પામતું હતું.

પાલીતાણા નગરમાં સંઘે ફલહીને વધાવી હતી. બાલચંદ્ર મુનિએ શીઘ્રતાથી શ્રેષ્ઠ કર્મસ્થાય કરાવ્યું હતું. શું કપૂરથી અથવા ક્ષીરસાગરના સારથી દેહ ઘડી હશે ? એવી ભાસતી સ્વામીની મૂર્તિ સંસાર પર કૃપા કરી પ્રકટ થઈ. વધામણી મળતાં મનમાં હર્ષ માતો ન હતો. દેસલ-પુત્ર (સમરાશાહ)ના ચરિત્રથી સહુ રળિયાત થયા હતા.

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે—અનુક્રમે ફલહી પુંડરીકગિરિની નીચે આવી. પાદલિપ્ત (પાલીતાણા)ના સંઘે આગમનોત્સવ કર્યો. શત્રુંજયગિરિએ પહોંચ્યાના સમાચાર શાહને આપ્યા. શાહે વધામણી લાવનાર માણસો દ્વારા પર્વત પર ચડાવવાની શિક્ષા-સૂચના મોકલી. સારામાં સારા અતિ-કુશલ ૧૬ સૂત્રધાર-કારીગરોને પાટણથી બિંબ ઘડવા માટે મોકલ્યા. નવસોરઠના સ્વામી મંડલીક રાજા જેમને પિતૃવ્ય(કાકા)-શબ્દથી બોલાવતા હતા, તે બાલચંદ્ર નામના મુનિને શાહે માણસો મોકલી

જૂનાગઢથી જલ્દી શત્રુંજયગિરિ પર આવ્યા હતા.[23] બાલચંદ્ર મુનિએ સૂત્રધારો દ્વારા ફલહીને ગાડામાંથી ઉતરાવી પર્વત પર ચડાવવા યોગ્ય નાની બનાવી હતી. ૮૪ સ્કંધવાહન પુરુષો દ્વારા ૭ દિવસે ફલહી પર્વત પર ચડી હતી. તે મનુષ્યોનો ભોજન-શયનાદિ સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. કહે છે કે જાવડશાહે પહેલાં ૭ મહિને ચડાવી હતી. દેવ-મંદિરના દ્વારતોરણના આગળ રહેલી તે ફલહીને શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિક-શિલ્પ-વિજ્ઞાનના જાણકાર લોકો ઘડવા લાગ્યા. બાલચંદ્રમુનિની શિક્ષા પ્રમાણે સુઘટિત ઘૃષ્ટ ઉત્તેજિત થયેલા બિંબને મુખ્ય સ્થાનમાં આપ્યું હતું. દુર્જનોએ કંઈક દુર્જનતા કરી હતી, પરંતુ દેશલશાહના પુણ્યપ્રભાવથી, સાહણપાલની બુદ્ધિથી, સમરાશાહના સત્ત્વથી દુર્જનતા મૂકી કાર્ય કરનાર થયા હતા. બિંબને મૂલ સ્થાનમાં પધરાવી બાલચંદ્ર મુનિએ પાટણમાં દેસલશાહને સમાચાર પહોંચાડ્યા હતા. દેસલશાહે, આનંદ-વચન ઉચ્ચાર્યું કે હવે–'ચતુર્વિધ સંઘ સાથે યાત્રાએ જઈ પ્રતિષ્ઠા કરાવીએ, ત્યારે કૃતકૃત્ય થઈએ.'

ઉદ્ધાર

ત્યાર પછી પિતા-પુત્ર (દેસલશાહ અને સમરાશાહ) પોસહ-શાલામાં સિદ્ધસૂરિને વાંદવા આવ્યા. પ્રણામ કરી તેઓ બોલ્યા કે આપ પૂજ્યના ઉપદેશ-રૂપી પાણીથી સિંચિત થયેલો અમારો આશારૂપી વૃક્ષ જે પહેલાં અંકુરિત થયો હતો, તે નિરંતર તે જ શ્રેષ્ઠ જલથી સિંચાતો બિંબને મૂલ સ્થાનમાં સ્થાપવાથી હાલ ફલોન્મુખ થયેલ છે, તેને પ્રતિષ્ઠા કરવાના પ્રસાદરૂપ શ્રેષ્ઠ દોહલાથી શીઘ્ર સફળ કરો. મુખ્ય મંદિરના

૨૩ "तथा श्रीजीर्णप्राकारात् मण्डलीकमहीभुजा।
नवसङ्ख्यसुराष्ट्राणामधिपेन य उच्यते॥
पितृव्य इति तं साधुर्बालचंद्राभिधं मुनिम्।
आनाययन्नरान् प्रेष्य, शीघ्रं शत्रुञ्जये गिरौ॥"

—નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪થો, શ્લોક. ૪૮૩–૪)

ત્યારપછી ગુરુએ કહેલા સમયે (પોષ વ. ૭) વાજતે-ગાજતે ગૃહ-મંદિરમાંની **આદિનાથ** પ્રભુની પ્રતિમાને **દેસલશાહે** માંગલિક ક્રિયાપૂર્વક દેવાલયમાં સ્થાપી. કપર્દી યક્ષ અને **સત્યદેવી** શાસનદેવી **સમરાશાહના** શરીરમાં પધાર્યાં. રથને બળદો જોડ્યા. સં. **દેસલ** અને **સમરાશાહના** મસ્તક પર સુવાસિની સ્ત્રીએ અક્ષત નાખી મંગળ કર્યું. **સામંતે** દેવાલય ચલાવ્યું. શુભ શકુનો થયાં. પ્રથમ સંઘ ચાલ્યો. માર્ગ સંકીર્ણ થઈ ગયો હતો. દેવાલયની આગળ ચાલતા સંઘથી પરવરેલા અને સુખાસન(પાલખી)માં બેઠેલા **દેસલશાહ** સંઘનાયક થયા. **સમરાશાહ** પણ અસ્વાર બની અસ્વારોથી પરિવૃત થઈ ચાલ્યા. વાજિંત્રોની ધ્વનિ થઈ. પગલે પગલે પૂજાતું દેવાલય પહેલે દિવસે **શંખારિકાએ** પહોંચ્યું.

સમરાશાહ શંખારિકાગામથી સંઘ સાથે **પાટણ** આવ્યા હતા, તેઓએ પોસહશાલામાં જઈ સર્વ સૂરિઓને યાત્રા માટે ખમાસમણ (વંદન) આપ્યું હતું. સંઘ સાથે ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યેક ઘરે જઈ સર્વ શ્રાવકોને આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરી હતી. **સમરાશાહના** ગુણોથી ખેંચાઈ તેઓ જલ્દી આવ્યા હતા.

સંઘમાં આવેલા મુખ્ય આચાર્યો

અગાધ સર્વ સિદ્ધાંતરૂપી મહાસાગરને તરી જવામાં નૌકાસમાન શ્રી**વિનયચંદ્રસૂરિ** યાત્રા માટે ચાલ્યા હતા. **બૃહદ્ગચ્છ**રૂપી આકાશમાં ચંદ્રસમાન મનોહર ચારિત્રને ધારણ કરનાર શ્રી**રત્નાકરસૂરિ** સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા. સર્વત્ર **ગૌરવયુક્ત** અંતઃકરણવાળા શ્રી**દેવસૂરિગચ્છ**ના શ્રી **પદ્મચંદ્રસૂરિ**, જિનદર્શન કરવામાં ઉલ્લસતી વાંછાવાળા, ચંચલતા-રહિત(ધીર) **ષં(સં)ડેરગચ્છ**ના શ્રી**સુમતિસૂરિ**, **ભાવડારગચ્છ**ની લક્ષ્મીના મુખને વિભૂષિત કરવામાં તિલક સમાન શ્રી**વીરસૂરિ** પ્રસન્ન અંતઃકરણે યાત્રામાં ચાલ્યા હતા. **થારાપદ્રગચ્છ**ના શ્રી**સર્વદેવસૂરિ** તથા

બ્રહ્માણગચ્છના શ્રીજગતસૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીનિર્વૃતિગચ્છના આમ્રદેવસૂરિ ચાલ્યા હતા, જેઓએ દેસલની યાત્રાનો રાસ[૨૫] કર્યો છે. નાણકગણગુરૂપી આકાશને ભૂષિત કરવામાં સૂર્યસમાન સિદ્ધસેન આચાર્ય દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા. બૃહદ્ગણના શ્રીધર્મઘોષસૂરિ ઉત્કંઠાના આનંદપૂર્વક ચાલ્યા હતા. રાજગુરૂ એવા અપરનામને ધારણ કરનારા નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રીપ્રભાનંદસૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીહેમસૂરિસંતાનીય શુદ્ધભાવનાવાળા પવિત્ર શ્રીવજ્રસેનસૂરિ પધાર્યા હતા. બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો સંઘપતિ દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા. ચિત્રકૂટ, વાલાક, મરુ, માલવ વગેરે દેશોમાં રહેલા પદસ્થ પ્રાયઃ સર્વ મુનિઓ મળ્યા હતા. શુભ વાર અને શુભ મુહૂર્તે શ્રીસિદ્ધસૂરિ સર્વ દર્શની અને દેસલની સાથે ચાલ્યા; દેસલે તેમનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

અન્ય સંઘ અને વ્યવસ્થા

સંઘપતિ જૈત્ર અને કૃષ્ણ સં. દેસલના સ્નેહગુણથી બંધાઈ ચાલ્યા હતા. મોતીઓમાં ગુણસંયોગ કરનાર (પરોવનાર) હરિપાલ, ચતુર સં. દેવપાલ, શ્રીવત્સકુલના **સ્થિર**દેવના પુત્ર લંઢક યાત્રામાં ચાલ્યા. **સમરાશાહ**ના સન્માનથી ઉત્સાહિત થઈ સોની **પ્રહ્લાદન**, સત્યવચની ઉત્તમ શ્રાવક **સોઢાક** મળ્યા. ધર્મવીર **વીર** શ્રાવક, દાનેશ્વરી **દેવરાજ** વગેરે **સમરાશાહ**ના અનુરાગથી યાત્રામાં સાથે ચાલ્યા હતા. પ્રબંધકારે કહ્યું છે કે તે વખતે ગૂર્જરભૂમિમાં જે કોઈ પણ શ્રાવકો

---

૨૫ જૂઓ ટિપ્પણી ૧૮ તથા ૧૫ મી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે દેસલની યાત્રાનો રાસ અપરનામ **સમરારાસ**નામનો પ્રસ્તુત રાસ **નિર્વૃતિ**ગચ્છના **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૯૩ પહેલાં-પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૩૭૧માં ચૈત્ર વ. ૭ યાત્રા કરી **પાટણ** પહોંચ્યા પછી તરત રચ્યો હોવો જોઈએ. એથી વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની મનોહર કૃતિ તરીકે આ રાસને ઉચ્ચ સ્થાન મળી શકે.

શિખરનો ઉદ્ધાર છેદક(ભંગ)થી કલશપર્યંત પરિપૂર્ણ કરાવેલ છે. તથા દેવની દક્ષિણ દિશામાં અષ્ટાપદના આકારવાળું ચોવીશ જિનેશ્વરોથી યુક્ત નવું ચૈત્ય કરાવ્યું છે. પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે સિંહે ત્રિભુવન(મંડપ) આગળ બલાનક મંડપનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તથા હાલ પૃથ્વીપર વિચરતા અર્હંતોનું નવું મંદિર જિનની પાછળ કરાવ્યું છે. સ્થિરદેવના પુત્ર સા. લંઢુકે ચાર દેવકુલિકાઓ કરાવી છે. જૈત્ર અને કૃષ્ણ નામના સંઘવીએ જિનબિંબ સાથે આઠ શ્રેષ્ઠ દેહરીઓ કરાવી છે. શા. પૃથ્વીભટ (પેથડ)નું કીર્તિલતાતુલ્ય સિદ્ધકોટાકોટિ ચૈત્ય જે તુર્કોએ પાડી નાખ્યું[24] હતું, તેને હરિશ્ચંદ્રના પુત્ર સા. કેસવે ઉદ્ધર્યું છે. તેમ જ દેવકુલિકાના લેપ વગેરે બીજું જે નષ્ટ થયેલ હતું, તે સર્વ પુણ્યશાલીઓએ કોઈએ કંઈ, કોઈએ કંઈ એમ કરાવ્યું છે. તીર્થમાં સર્વ સ્થાનકો પૂર્વની જેમ થઈ ગયાં છે કે, જેથી કોઈ ક્યાંય ભંગ જાણી શકે નહિ; તો હવે કલશની, દંડની તેમ જ બીજા સર્વ અર્હંતોની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી છે.

સંઘ–પ્રયાણ

સા. દેસલે શ્રેષ્ઠ સૂરિ, જ્યોતિષી, શ્રાવકો વગેરેને બોલાવી પ્રતિષ્ઠા–મુહૂર્ત જોવરાવ્યું. નિર્ણય થતાં લગ્નપત્રિકા મુખ્ય જોશી દ્વારા લખાવી, તેનો સત્કાર કરી ઉત્સવ કર્યો. પ્રતિષ્ઠાસમય સમીપ આવતાં દેસલે સર્વ દેશોમાં પોતાના કુટુંબનાં માણસો પુત્ર, પૌત્ર, મંત્રીઓ વગેરેને મોકલી સંઘને આમંત્રણ કર્યું.

રાસકારે પાંચમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે સંઘે બહુ ભક્તિથી પાટે સ્થાપેલા ગણધર–આચાર્યે લગ્ન–મુહૂર્ત ગણીને વિચાર્યું. સર્વ શ્વેતાંબર

૨૪ રત્નમંદિરગણિ (વિ. સં. ૧૫૧૭માં ભોજપ્રબંધ વ.ના કર્તા)એ ઉપદેશતરંગિણી (ય. વિ. ગ્રંથમાલાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૬–૧૩૭)માં જણાવ્યું છે કે યોગિનીપુર(દીલ્હી)થી સોરઠમાં આવેલ એક લાખ ને એંશી હજાર લશ્કરે (મ્લેચ્છોએ) સં. પેથડ અને ઝાંઝણશાહના કરાવેલા સોનાની ખોલથી મઢેલા આ મંદિરને જોઈ શત્રુંજય પર ચઢી, જાવડશાહે સ્થાપેલી પ્રતિમાનો ભંગ કર્યો હતો.

સૂરિ, મુનિઓ હર્ષિત થયા. કેટલાકને ઘરે બેસી મનાવ્યા, કેટલાક ધર્મિષ્ઠ લોકો ધર્મના હર્ષથી દોડી આવ્યા. બધે દેશોમાં કુંકુમ-પત્રિકાઓ પાઠવી. સારી રીતે સજ્જ થઈને સંઘ મળ્યો. કલ્પવૃક્ષ જેમ અમૃતથી સિંચિત થાય તેમ શુભ ગુરુ સિદ્ધસૂરિના વાસથી સંઘપતિ અભિષિક્ત થયા. કુલદેવી સચ્ચિકા પૂજનમાં ઊતર્યાં. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીએ શેષ ભરી, તિલક મંગલ કર્યું. પોષ વ. ૭ ને દિવસે સુમુહૂર્તે શુભચિત્ત-વડે દેવાલયમાં આદિજિનને સ્થાપ્યા. કુંકુમથી પિંજરિત કરેલા કામધેનુ-પુત્ર ધર્મધારી બે ધવલ–વૃષભ ધુરાએ જોડ્યા. જયરથમાં ચડી ઇંદ્રની જેમ સંચર્યા. સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીના શિર પર રહેલ શાલિનો થાલ નિહાળ્યો, શ્રેષ્ઠ ઘોડાએ હણહણાટ કર્યો. વૃષભે શુભ શબ્દ કર્યો. આ પ્રમાણે મહાસિદ્ધિકારક શુભ શકુન થતાં આગળ મુનિવરનો સંઘ અને શ્રાવકજનો ચાલ્યા. તલ પણ ન ખરે, તેમ ઘણા લોકો એકઠા મળ્યા હતા. મૃદંગ, વાંસળી અને વીણાની ધ્વનિ થતી હતી. ભેરીના ગંભીર અવાજથી આકાશ ગાજતું હતું, નવા પાટણમાં નવો રંગ ઉત્પન્ન થયો હતો. સુખપૂર્વક દેવાલય સંખારીએ સંચર્યું. ઘરે બેસી કરીને કેટલાકને સમજાવ્યા હતા. સમરના ગુણથી રંજિત થયેલો કોઈ વિરલો જ રહ્યો હતો. જયતો અને કાન્હો બંને સંઘપતિ ચાલ્યા. હરિપાલ અને લંડુક એ મહાધર દૃઢ થયા.

પ્રબંધકારે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે દેસલશાહે નવું દેવાલય રથ-સદૃશ કરાવ્યું, તેને સિદ્ધસૂરિની પોસહશાલામાં લઈ જઈ વાસક્ષેપ નખાવ્યો. સારે દિવસે દેવાલયનું પ્રસ્થાન વિચાર્યું. શુભ દિવસ આવતાં પ્રસ્થાન સાધવા ઇચ્છતા શાહે પોસહશાલામાં સર્વ સંઘ મેળવ્યો. ભક્તિ-પૂર્વક સંઘનું બહુમાન કરી દેસલશાહ સિદ્ધસૂરિ આગળ વાસક્ષેપ કરાવવા બેઠા. ગુરુએ (ગોરે) તેના લલાટમાં શુભહેતુ તિલક કર્યું. ગુરુ (સિદ્ધસૂરિ)એ સ્વયં તેના મસ્તક ઉપર વાસચૂર્ણ સ્થાપ્યું, પછી સમરાશાહના મસ્તક ઉપર વાસક્ષેપ નાખી આશિષ આપી કે ‘તું સંઘ-પતિયોમાં મુખ્ય થા.’

ત્યારપછી ગુરુએ કહેલા સમયે (પોષ વ. ૭) વાજતે-ગાજતે ગૃહ-મંદિરમાંની **આદિનાથ** પ્રભુની પ્રતિમાને દેસલશાહે માંગલિક ક્રિયાપૂર્વક દેવાલયમાં સ્થાપી. કપર્દી યક્ષ અને સત્યદેવી શાસનદેવી **સમરાશાહ**ના શરીરમાં પધાર્યાં. રથને બળદો જોડ્યા. સં. દેસલ અને **સમરાશાહ**ના મસ્તક પર સુવાસિની સ્ત્રીએ અક્ષત નાખી મંગળ કર્યું. **સામંતે** દેવાલય ચલાવ્યું. શુભ શકુનો થયાં. પ્રથમ સંઘ ચાલ્યો. માર્ગ સંકીર્ણ થઈ ગયો હતો. દેવાલયની આગળ ચાલતા સંઘથી પરવરેલા અને સુખાસન(પાલખી)માં બેઠેલા **દેસલશાહ** સંઘનાયક થયા. **સમરાશાહ** પણ અસ્વાર બની અસ્વારોથી પરિવૃત થઈ ચાલ્યા. વાજિંત્રોની ધ્વનિ થઈ. પગલે પગલે પૂજાતું દેવાલય પહેલે દિવસે **શંખારિકા**એ પહોંચ્યું.

સમરાશાહ શંખારિકાગામથી સંઘ સાથે **પાટણ** આવ્યા હતા, તેઓએ પોસહશાલામાં જઈ સર્વ સૂરિઓને યાત્રા માટે ખમાસમણ (વંદન) આપ્યું હતું. સંઘ સાથે ગૌરવપૂર્વક પ્રત્યેક ઘરે જઈ સર્વ શ્રાવકોને આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરી હતી. **સમરાશાહ**ના ગુણોથી ખેંચાઈ તેઓ જલ્દી આવ્યા હતા.

સંઘમાં આવેલા મુખ્ય આચાર્યો

અગાધ સર્વ સિદ્ધાંતરૂપી મહાસાગરને તરી જવામાં નૌકાસમાન શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિ યાત્રા માટે ચાલ્યા હતા. **બૃહદ્‌ગચ્છ**રૂપી આકાશમાં ચંદ્રસમાન મનોહર ચારિત્રને ધારણ કરનાર શ્રીરત્નાકરસૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા. સર્વત્ર ગૌરવયુક્ત અંતઃકરણવાળા શ્રીદેવસૂરિગચ્છના શ્રી પદ્મચંદ્રસૂરિ, જિનદર્શન કરવામાં ઉલ્લસતી વાંછાવાળા, ચંચલતા-રહિત(ધીર) ષં(સં)ડેરગચ્છના શ્રીસુમતિસૂરિ, **ભાવડારગચ્છ**ની લક્ષ્મીના મુખને વિભૂષિત કરવામાં તિલક સમાન શ્રી**વીર**સૂરિ પ્રસન્ન અંતઃકરણે યાત્રામાં ચાલ્યા હતા. **થારાપદ્રગચ્છ**ના શ્રીસર્વદેવસૂરિ તથા

બ્રહ્માણગચ્છના શ્રીજગતસૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીનિર્વૃતિગચ્છના આમ્રદેવસૂરિ ચાલ્યા હતા, જેઓએ દેસલની યાત્રાનો રાસ[૨૫] કર્યો છે. નાણકગચ્છરૂપી આકાશને ભૂષિત કરવામાં સૂર્યસમાન સિદ્ધસેન આચાર્ય દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા. બૃહદ્ગચ્છના શ્રીધર્મઘોષસૂરિ ઉજ્જ્વળતા આનંદપૂર્વક ચાલ્યા હતા. રાજગુરુ એવા અપરનામને ધારણ કરનારા નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રીપ્રભાનંદસૂરિ ચાલ્યા હતા. શ્રીહેમસૂરિસંતાનીય શુદ્ધભાવનાવાળા પવિત્ર શ્રીવજ્રસેનસૂરિ પધાર્યા હતા. બીજા પણ ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો સંઘપતિ દેસલ સાથે ચાલ્યા હતા. ચિત્રકૂટ, વાલાક, મરુ, માલવ વગેરે દેશોમાં રહેલા પદસ્થ પ્રાયઃ સર્વે મુનિઓ મળ્યા હતા. શુભ વાર અને શુભ મુહૂર્તે શ્રીસિદ્ધસૂરિ સર્વ દર્શની અને દેસલની સાથે ચાલ્યા; દેસલે તેમનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો હતો.

અન્ય સંઘ અને વ્યવસ્થા

સંઘપતિ જૈત્ર અને કૃષ્ણ સં. દેસલના સ્નેહગુણથી બંધાઈ ચાલ્યા હતા. મોતીઓમાં ગુણસંયોગ કરનાર (પરોવનાર) હરિપાલ, ચતુર સં. દેવપાલ, શ્રીવત્સકુલના સ્થિરદેવના પુત્ર લંઢક યાત્રામાં ચાલ્યા. સમરાશાહના સન્માનથી ઉત્સાહિત થઈ સોની પ્રહ્લાદન, સત્યવચની ઉત્તમ શ્રાવક સોઢાક મળ્યા. ધર્મવીર વીર શ્રાવક, દાનેશ્વરી દેવરાજ વગેરે સમરાશાહના અનુરાગથી યાત્રામાં સાથે ચાલ્યા હતા. પ્રબંધકારે કહ્યું છે કે તે વખતે ગૂર્જરભૂમિમાં જે કોઈ પણ શ્રાવકો

---

૨૫ જૂઓ ટિપ્પણી ૧૮ તથા ૧૫ મી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે દેસલની યાત્રાના રાસ અપરનામ સમરારાસનામના પ્રસ્તુત રાસ નિર્વૃતિગચ્છના અંબ(આમ્ર)દેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૯૩ પહેલાં-પ્રાયઃ વિ. સં. ૧૩૭૧માં ચૈત્ર વ. ૭ યાત્રા કરી પાટણ પહોંચ્યા પછી તરત રચ્યો હોવો જોઈએ. એથી વિક્રમના ૧૪મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધની પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાની મનોહર કૃતિ તરીકે આ રાસને ઉચ્ચ સ્થાન મળી શકે.

હતા. ત્યારથી આ શ્રેષ્ઠ તીર્થ દેવેન્દ્રસૂરિએ સ્થાપ્યું છે, જે દેવપ્રભાવથી ભવ્ય જનોના વાંછિતને પૂરે છે. [૨૬]

સં. દેસલે **સેરીસા**માં[૨૭] સ્નાત્ર, મહાપૂજા, મહોત્સવ કરવા પૂર્વક મહાધ્વજા અર્પી આરતી કરી. **સમરાશાહે** ભોજનાદિ દાન આપ્યું. અષ્ટાહ્નિકા પછી પ્રયાણ કરી સંઘ સાથે દેસલશાહ **ક્ષેત્રપુર** પહોંચ્યા. ત્યાં પણ અતિભક્તિથી અર્હત્પ્રતિમા પૂજી **ધોળકા** ગયા. પ્રત્યેક ગામ, નગર વગેરેમાં ચૈત્યપરિપાટી કરતા, મહાધ્વજા, પૂજા આદિથી પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા સં. દેસલ અનુક્રમે **પિપ્પલાલીપુરે** પહોંચ્યા. ત્યાંથી **પુંડરીકગિરિ**ને જોઈ દેસલશાહ અમૃતમગ્ન હોય તેમ પ્રસન્ન થયા. જયંત સમાન **સમર**ને આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ સાથે મહાકાર્યો સાધતા

---

૨૬ " संघप्रयाणकेष्वेवं, दीयमानेष्वहर्निशम् । श्रीसेरीसाह्वयस्थानं प्राप देसलसङ्घपः ॥
श्रीवामेयजिनस्तस्मिन्नूर्ध्वप्रतिमया स्थितः । धरणेन्द्राशसंस्थांह्रिः, सकलो यः कलावपि ॥
यः पुरा सूत्रधारेण, पट्टाच्छादितचक्षुषा । एकस्यामेव शर्वर्यां, देवादेशादघट्यत ॥
श्रीनागेन्द्रगणाधीशैः श्रीमद्देवेन्द्रसूरिभिः । प्रतिष्ठितो मन्त्रशक्तिसम्पन्नसकलेहितैः ॥
तैरेव सम्मेतगिरेर्विंशतिस्तीर्थनायकाः । आनिन्यिरे मन्त्रशक्त्या, त्रयः कान्तीपुरीस्थिताः ॥
तदादीदं स्थापितं सत्, तीर्थं देवेन्द्रसूरिभिः । देवप्रभावविभवि, सम्पन्नजनवाञ्छितम् ॥ "

—નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪ થો, શ્લો૦ ૩૨૯–૩૩૪)

૨૭ રત્નમંદિરગણિએ **સેરીસા** સંબંધમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—
" तथा सेरीसकतीर्थं देवचन्द्रक्षुल्लकेनाराधितचक्रेश्वरीदत्तसर्वकार्यसिद्धिवरेण त्रिभूमिमय—चतुर्विंशतिगुरुकायोत्सर्गिश्रीपार्श्वादिप्रतिमासुन्दरः प्रासाद एकरात्रिमध्ये कृतः । तत् तीर्थं कलिकालेऽपि निस्तुलप्रभावं दृश्यते ॥ "

—ઉપદેશતરંગિણી (ય. વિ. ગ્રંથમાલા તરફથી પ્રકાશિત, પૃ. ૫)

અર્થાત્—**સેરીસા**તીર્થ, દેવચંદ્રક્ષુલ્લકે આરાધેલ ચક્રેશ્વરીએ આપેલ સર્વકાર્ય—સિદ્ધિ વરદાનવડે ચોવીશી, મ્હોટા કાઉસ્સગ્ગીઆ શ્રીપાર્શ્વ વગેરે પ્રતિમાઓથી સુંદર ત્રણ ભૂમિવાળો પ્રાસાદ એક રાતમાં કર્યો હતો. તે તીર્થ કલિકાલમાં પણ અતુલ પ્રભાવક જોવાય છે.

દેસલશાહે લાપસી કરાવી મહોત્સવ કરી ગિરિરાજને પૂજ્યો. એક દૃષ્ટિથી પુંડરીકને જોઈ દર્શનથી પરમાનંદને વશ થયા. સમરશાહે મહાદાનો આપ્યાં.

પાલિતાણામાં પ્રવેશ

બીજે દિવસે તીર્થનાથનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠાથી પ્રયાણ કરી શત્રુંજયગિરિ સમીપ પહોંચ્યા. લલિતાદેવી(વસ્તુપાલની પત્ની)એ કરાવેલા સરોવરના તટ પર સમરશાહે સંઘના આવાસ કરાવ્યા.

રાસકારે સાતમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે–સંઘે ત્યાં (પિપલાલીમાં) નગરના પરિસર (પાદર)માં પડાવ નાખ્યો. વિમલગિરિનાં દર્શન થતાં અંગમાં આનંદ માતો ન હતો. પર્વતરાજને પૂજ્યો, બહુ ભક્તિથી પ્રણામ કર્યો. દેસલે માગણ જનોને દાન દીધાં. અજિતજિનેન્દ્રને મનરંગે જુહાર કરી, શત્રુંજય શિખરના સ્વામીનું સ્મરણ કરી પ્રણામ કર્યો.

પાલિતાણા નગરમાં સંઘનો પ્રવેશ થયો, લલિત સરોવરના તીર પર સંઘે નિવેશ (ઉતારો) કર્યો. કાર્ય–સહાયક લઘુભાઈ સહજો અને સાહણો જલ્દી આવી મળ્યા, ત્યારે ત્રણે(સમરાશાહ સાથે) બંધુઓ ગંગા–પ્રવાહ જેવા શોભતા હતા.

ખંભાતના સંઘનું આગમન

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે–સં. દેસલ વિમલાચલ પર ચઢ્યા ન હતા, તેવામાં ખંભાતથી વધામણી લાવનાર માણસે આવી જણાવ્યું કે—'દેવગિરિ(દોલતાબાદ)થી **સહજપાલ** અને ખંભાતથી **સાહણ** સંઘ સાથે આવ્યા છે.' તે સમાચાર સાંભળી સંઘપ્રેમ અને ભ્રાતૃપ્રેમથી **સમરાશાહ** અતિ હર્ષિત થયા. સંઘ સાથે સં. **સમર** એક યોજન સામે ગયા, બંધુને મળ્યા, ભાઈઓને ગાઢ ભેટી પ્રણામ કર્યો, તેવું મહત્ત્વ અને

તેવી ભક્તિ જોઈ લોક વિસ્મય પામ્યા. તે બન્ને (**સહજ**પાલ અને **સાહ**ણ) પણ **સમરસિંહ**ને ભેટી હર્ષિત થઈ બોલ્યા કે—'ભાઈ! બીજા સંઘપતિને પાળ.'

ખંભાતના સંઘમાં જે ઘણા આચાર્યો હતા, તેમને **સમરાશાહે** વંદન કર્યું. **પાતા**ક મંત્રીના ભાઈ મં. **સાંગ**ણ **ખં**ભાતથી તે બંને (**સ**હજ અને **સાહ**ણ) સાથે આવ્યા હતા, વંશ–પરંપરાગત સંઘ-પતિત્વને પ્રાપ્ત કરનાર સં. **લાલા**, ભાવસાર સં. **સિં**હભટ, ઉત્તમ શ્રાવક મં. **વસ્તુ**પાલના વંશના મં. **વીજ**લ હર્ષથી સંઘમાં આવ્યા હતા. તથા **મદન**, **મો**લ્હાક, **રત્ન**સિંહ વગેરે અસંખ્ય શ્રાવકો ઉત્કંઠિત થઈ પ્રતિષ્ઠા–પ્રસંગમાં આવ્યા હતા. **સમરાશાહે** સર્વનો યથોચિત સત્કાર કર્યો હતો. **સ**હજ અને **સાહ**ણ બન્ને ભાઈઓએ સંઘમાં આવી પિતા સં. **દેસ**લના ચરણોને ભક્તિ-પૂર્વક વંદન કર્યું. **દેસ**લશાહ આનંદિત થયા. **વિમ**લગિરિ-શિખર પર ચડવા માટે ઉદ્યમી થયા.

ગિરિરાજ પર ગમન

રાસકારે કહ્યું છે કે–સરોવરના તીર પર રહેલ **પાર્શ્વ** અને **વીર** જિનને વંદન કર્યું. સરોવર બહુ પાણીથી ભર્યું હતું. પક્ષીઓ જલક્રીડા કરતાં હતાં. **શત્રું**જય–શિખર પર ચડી સંઘ સ્વામી(**આ**દીશ્વર)નાં દર્શન કરવા ઉત્કંઠિત થયો.

સુલલિત ગુણગીત ગાતાં દેહ રોમાંચિત થતો હતો. શીતલ વા વાતો હતો, તે સંસારના દાહને ઓલવતો હતો. **મરુ**દેવી માતાને નમી સંઘ **શાં**તિભુવન–જિનમંદિરમાં ગયો હતો. જિનબિંબને, પૂજી, કુપર્દી યક્ષને જુહારી, **અ**નુપમસર–તટ પર થઈ સિંહદ્વારે પહોંચ્યા. તોરણતલે ઘણું દાન વરસતાં સંઘ આવી પહોંચતાં **આ**દિ–જગનાથને ભેટ્યા. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ માંડ્યો.

રાસકારે આઠમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે–માહ શુદિ ૧૪ને દિવસે દૂર દેશાંતરના સંઘો ત્યાં બાધા-રહિતપણે મળ્યા. માણેક–મોતીના ચોક પૂર્યા, રત્નમય વેદી બનાવી, સોવન–જવારા સ્થાપ્યા, અશોકવૃક્ષ અને આમ્રવૃક્ષનાં પલ્લવપત્રોથી તોરણમાલા રચી, દેવકન્યા મળી ધવલ-મંગલ દેતી હતી, કિન્નરો જગદ્ગુરુના ગુણોને ગાતા હતા, લગ્ન-મુહૂર્ત સુરગુરુ સાધતા હતા. **સિદ્ધસૂરિ** ગુરુએ પ્રતિષ્ઠા કરી. ભુવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવો જય જય શબ્દ કરતા હતા. **સમરાશાહે** ધર્મકંદ (**આ**દિજિન–બિંબ)ને દૃઢ રોપ્યો. દેવલોકમાં દુંદુભિ વાગ્યાં, ત્રિભુવનમાં અમૃતરસ સિંચ્યો.

સંઘપતિ **દેસલે** મહાધ્વજ થઈ એકોત્તેર (૧૦૧) કુલ ઉદ્ધર્યાં. ઊલટથી શિખર પર ચડી વીરે રૂપું, સોનું અને ધન–રત્ન વરસાવ્યું. રૌપ્યમય બે ચામર, મેઘાડંબર (છત્ર) અને બીજી બે ચામરજોડી આપી. **આ**દિજિનને કુસુમની જેમ ઝળહળતાં કનકમય આભરણોથી પૂજ્યા. **ભા**વલ–ભર્તારે આરતી ધરી સ્વર્ગમાં રહેલા પૂર્વપુરુષોને રંજિત કર્યા. **સમરશાહે** દાન–મંડપમાં રહી યાચકજનોને સોનાના શણગાર આપ્યા. શ્રેષ્ઠ મુનિઓને આહાર–પાણી આપી દુઃસ્થિત દીનજનોને ઉદ્ધર્યા. **સિદ્ધ**ક્ષેત્રમાં સુધર્મે વિત્ત વાવરી, ઇન્દ્રોત્સવ કરી ઊતર્યા. **ભોલી**–નંદન–**સમર** ભલે મહોત્સવે આવાસે આવ્યા. સં. ૧૩૭૧માં થયેલો આ તીર્થોદ્ધાર જ્યાં સુધી આ ગગનમાં સૂર્ય–ચંદ્ર છે, ત્યાં સુધી યાવચ્ચંદ્ર–દિવાકરૌ નંદો–જયવંત વર્તો.

શત્રુંજયની યાત્રા

પ્રબંધકારે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં જણાવ્યું છે કે પ્રભાતમાં **પા**દલિપ્ત (**પા**લીતાણા)પુર–નિવાસી **પાર્શ્વ**જિનને પ્રણામ કરી, તીર પર રહેલ **વીર**જિનને પૂજી સં. **દેસલ** પર્વત સમીપ ગયા. ત્યાં **ને**મિનાથ પ્રભુને પૂજી **સિદ્ધસૂરિ** સાથે ગિરિરાજ પર ચડ્યા. પર્વત પરનાં વૃક્ષો, પક્ષીઓ,

નિઝરણાં વગેરેની મનોહરતા નિહાળતા ત્રણે પુત્રોની સાથે ચડતાં પ્રથમ પ્રવેશે યુગાદીશ્વરની માતા (મરુદેવી)નાં દર્શન કરી, પૂજી શ્રીશાંતિનાથના ચૈત્યમાં ગયા. ત્યાં પૂજા કરી સં. દેસલે આદિનાથ વગેરે જિનોની પૂજા કરી પોતે ઉદ્ધરેલી કપર્દિયક્ષની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં. ત્યાં રહી સંઘ સાથે સંઘપતિ દેસલ ફરકતી ધ્વજાઓવાળા ચૈત્યને એક દૃષ્ટિથી જ જોતા અનુક્રમે યુગાદિજિનનાં સિંહદ્વારે ગયા. ત્યાં રહી યુગાદિદેવનાં દર્શન કરી દેસલશાહે હર્ષથી ધન, સોનું, વસ્ત્ર, મોતી, આભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી, ત્યાર પછી મંદિરમાં પ્રવેશ કરી પોતાના કરાવેલ આદિજિનને વંદન કરવામાં ઉત્કંઠિત ચિત્તવાળા સંઘપતિ દેસલશાહ ભૂમિ પર લુંઠન કરતા યુગાદિનાથ સમીપે ગયા–સર્વાંગે ભેટ્યા. આદીશ્વરને ભક્તિથી પ્રણામ કરી, તે લેપ્યમૂર્તિને પુષ્પોથી પૂજી પ્રદક્ષિણા આપતાં કોટાકોટિ–ચૈત્યમાં રહેલ અર્હંતોને પૂજ્યા. સં. દેસલે પાંડવોની પાંચ મૂર્તિને તથા કુંતીને પૂજ્યાં, રાયણ ઝાડ નીચે રહેલ યુગાદિજિનની પાદુકા પૂજી, પોતે કરાવેલી લોકોને આશ્ચર્ય પમાડનારી મયૂરમૂર્તિનાં દર્શન કરી હર્ષિત થતાં મોતી, સોનું, વિભૂષણ વગેરેની વૃષ્ટિ કરી. ‘રાયણ પણ આદીશ્વરના તીર્થમાં જે ઊગેલ હતી, તે તે પ્રમાણે જ છે’ એવા વિચારથી દર્શન કરતા દેસલશાહની પરમભક્તિ જોઇ રાયણ અમૃતસમાન દૂધ ઝરતી હતી. મહોત્સવ કરી, યાચકોને વસ્ત્રાદિ દાન આપી ૨૨ તીર્થંકરોને પૂજી, સર્વ તરફ પ્રદક્ષિણા કરી, આદીશ્વરને પ્રણામ કરી પુત્રો સાથે પોતાના આશ્રયે ગયા, પ્રતિષ્ઠા કરાવવા જલ્દી ઉદ્યમી થયા.

પ્રતિષ્ઠા–વિધિ

સં. દેસલશાહે પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરાવવા પોતાના પુત્ર સમરને આદેશ કર્યો. પિતાના આદેશને પામી સમરાશાહ અતિહર્ષિત થયા. ૧૮ સ્નાત્ર માટે મધુર(? પ્રચુર) પિંડ પક્વાન્ન સાથે મૂલશત વગેરે પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં ઉપયોગી સર્વ વસ્તુ કરાવી મેળવી. પ્રતિષ્ઠાવિધિ જોવા ઉત્કંઠિત થઇ

સુરાષ્ટ્રાનવકથી અને વાલાકથી પણ ઉત્તમ, મધ્યમ, જઘન્ય માણસો આવ્યા હતા.

દિક્પાલ, ગ્રહ વ. પૂજન, કુંભ-સ્થાપન

સમરાશાહે માઘ શુ. ૧૩ ને રવિવારે યાત્રા કરવાને ચતુર્વિધ સંઘ મેળવ્યો. **સિદ્ધસૂરિ** વગેરે શ્રેષ્ઠ સૂરિ અને સંઘ સાથે સં. **દેસલશાહ** તથા **સમરાશાહ** પાણી લાવવા કુંડે ગયા. દિક્પાલ, કુંડાધિષ્ઠાયક દેવ વગેરેની અને ગ્રહો વ.ની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, **સિદ્ધસૂરિએ** ઉચ્ચારેલ મંત્રોથી પવિત્ર પાણી વડે **સમરાશાહે** કુંભો ભર્યા. વાજિંત્ર-નાદ સાથે કલશોથી શોભતા સૌ **આદીશ્વર-મંદિરે** આવ્યા. કલશોને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા.

શતમૂલ ચૂર્ણ

પ્રતિષ્ઠા-વેલડીની મૂલભૂમિ સદૃશ મૂલશતને સારી રીતે પીસાવવાનો આરંભ કરાવ્યો. 'જે સ્ત્રીઓનાં માતા, પિતા, સસરો, સાસૂ અને પતિ એ પાંચ જીવતાં હોય, તેવી સુવાસિની સ્ત્રી મૂલશત પીસવામાં યોગ્ય છે' એવી ચારસો સ્ત્રીઓ **સમરાશાહને** મળી હતી. તેણીઓને ક્રમથી બેસારી, **સિદ્ધસૂરિએ** અનુક્રમે તે સ્ત્રીઓના મસ્તક પર 'વાસક્ષેપ નાખ્યો. સ્પર્ધાપૂર્વક અધિક અધિક દ્રવ્યના વ્યયથી પ્રથમશત (મૂલશત)ને પામી તે સ્ત્રીઓ મંગલગીત-ગાનપૂર્વક હર્ષથી પીસવા લાગી. **સમરાશાહે** તેણીઓને વિવિધ પટ્ટસૂત્ર આપી પોતાના પુણ્યનિક્ષેપની જેમ એ શતમૂલચૂર્ણ શરાવમાં નાખ્યું.

વેદિકા, નંદ્યાવર્ત વિ. તયારી

જિનાલયની ચોતરફ નવાંગ વેદીઓ સ્થાપી જવારા સ્થાપ્યા. દેવની આગળ નંદ્યાવર્ત-પટ્ટ રાખવા માટે મંડપના મધ્યભાગમાં એક હાથ ઊંચી ચોરસ વેદી **સમરાશાહે** કરાવી. તે વેદીના ઉપર

૧૩૭૧ના તપ(માહ) માસ શુ. ૧૪ સોમવારે યુગાદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીં પહેલાં શ્રીવજ્રસ્વામિએ અને હાલમાં સિદ્ધસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. તેથી તે બંનેની સમતા કહી શકાય. તે વખતે મુખ્ય મંદિરના દંડની પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધસૂરિની અનુજ્ઞાથી વાચનાચાર્ય નાગેન્દ્રે કરી હતી.

પૂજનાદિ તથા દંડકલશાદિ સ્થાપન

સં. દેસલે બધા પુત્રો સાથે ચન્દન, ઘનસારાદિ વિલેપનથી અને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, ફલ વગેરેથી પૂજા કરી. પ્રથમજિનના હાથને કંકણ-બંધસહિત જોઈ ભવ્યોને આનંદ થયો. નૃત્ય-ગીત થયાં, કસ્તૂરી વગેરેથી વિલેપન તથા પુષ્પાદિથી પૂજન કરી લોકો મૂર્તિ કરાવનારના-ચૈત્યોદ્ધાર કરાવનારના પુણ્યની પ્રશંસા કરતા હતા. દેસલશાહ મહોત્સવ-પૂર્વક દંડ ચડાવવા તત્પર થયા. સિદ્ધસૂરિના હસ્તાશ્રયને પામેલા સં. દેસલ પુત્રો અને દંડ સાથે મંદિરના શિખર પર ચડ્યા. સિદ્ધસૂરિએ મંદિરના કલશ પર વાસક્ષેપ નાખ્યો. સં. દેસલે સૂત્રધારોદ્વારા દંડ

રત્નાકરસૂરિને પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, તે પૂર્વોક્ત રાસ-પ્રબંધ જોયા વિના જણાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. તેમના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે :—

"आसन् वृद्धतपागणे सुगुरवो रत्नाकराह्वाः पुरा-
ऽयं रत्नाकरनामभृत् प्रववृते येभ्यो गणो निर्मलः ।
तैश्चक्रे समराख्यसाधुरचितोद्धारे प्रतिष्ठा शशि-
द्वीप-त्र्येकमितेषु १३७१ विक्रमनृपादब्देष्वतीतेषु च ॥ ६२ ॥

प्रशस्त्यन्तरेऽपि—

वर्षे विक्रमतः कु-सप्त-दहनैकस्मिन् १३७१ युगादिप्रभुं,
श्रीशत्रुंजयमूलनायकमतिप्रौढप्रतिष्ठोत्सवम् ।
साधुः श्रीसमराभिधस्त्रिभुवनीमान्यो वदान्यः क्षितौ,
श्रीरत्नाकरसूरिभिर्गणधरैर्यैः स्थापयामासिवान् ॥"

(ગિરનાર-વિમલનાથપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ.)

સ્થપાવ્યો, ધ્વજા ચડાવી. પાંચ પુત્રો સાથે રહેલ દેસલશાહ અપૂર્વ શોભતા હતા. પહેલાં જાવડે પત્ની સાથે નાચ કર્યો હતો, તેને કોઈ જાણતું નથી; પરંતુ સં. દેસલ મનોરથસિદ્ધિ થતાં, સકલ સંઘ અને પુત્રો સાથે હર્ષથી નાચ્યા હતા. એ પ્રત્યક્ષ જોવાતું હતું. નાચતાં આમલસારમાં રહ્યા છતાં ચૈત્ય ઉપરથી સોનું, ઘોડા, વસ્ત્ર, વિભૂષણ વગેર દાન આપતા હતા. કલ્પવૃક્ષની જેમ સુવર્ણ, રત્ન, આભરણ,

---

ભાવાર્થ-**વૃદ્ધતપાગણ**માં પહેલાં **રત્નાકર** સુગુરુ થયા. જેમનાથી આ નિર્મલ **રત્નાકર** નામનો ગણ (ગચ્છ) પ્રવર્ત્યો; તેઓએ **સમરશાહ**ના રચેલા ઉદ્ધારમાં વિ. સં. ૧૩૭૧માં પ્રતિષ્ઠા કરી. અન્ય પ્રશસ્તિમાં પણ કહ્યું છે કે વિ. સં. ૧૩૭૧માં ત્રિભુવનમાન્ય, પૃથ્વીમાં વદાન્ય **સમરાશાહે** અતિપ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવપૂર્વક શ્રી**શત્રુંજય**માં મૂલનાયક **યુગાદિપ્રભુ**ને જે **રત્નાકરસૂરિ**-દ્વારા સ્થપાવ્યા હતા.

"સંવત **તેર એકો**ત્તરે, શ્રી**ઓસવંશ**-**શ**ણગાર રે;
શાહ **સમરો** દ્રવ્ય-વ્યય કરે, પંચદશમો ઉદ્ધાર રે. ધન્ય૦

શ્રીરત્નાકરસૂરીશ્વરૂ, **વડતપગચ્છ**-શણગાર રે;
સ્વામી **ઋષભ** જ થાપીયા, **સમરેશાહે** ઉદ્દાર રે. ધન્ય૦"

વિ. સં. ૧૬૩૮માં કવિ **નયસુંદરે** રચેલ **શત્રુંજયરાસ** (ઢાલ ૯, કડી ૯૩-૯૪)

—કક્કસૂરિએ **નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ** (પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૨૭૮)માં જણાવ્યું છે કે-'**બૃહદ્‌ગચ્છ**ના **રત્નાકરસૂરિ** સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા.' પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગમાં અન્ય આચાર્યો સાથે આ આચાર્ય પણ સંમિલિત હતા. આમાં જણાવેલ બૃહદ્‌ગચ્છના **રત્નાકરસૂરિ** અને **વૃદ્ધતપાગણ**(**વડતપગચ્છ**)માં થયેલ **રત્નાકરગચ્છ**ના પ્રવર્તક **રત્નાકરસૂરિ** એ બન્ને એક હોય તો પણ વિ. સં. ૧૩૭૧માં **શત્રુંજયતીર્થ**ના મૂલનાયક **આદીશ્વર** પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિ** જ મુખ્ય જણાય છે. આ પ્રસંગમાં **રત્નાકરસૂરિ**એ સર્વ સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય-એમ સંભવી શકે. સત્ય સ્વીકારવું ઘટે.

ચોરસ થાંભલાવાળો, સોનાના કલશના શિખરવાળો, તીર્થંકરોના માન પ્રમાણે મંડપ (માંડવો) બનાવ્યો, જેને વિવિધ વસ્ત્રો, કેળો વગેરેથી સુશોભિત કર્યો હતો. તેની પાસે **આદીશ્વર** પ્રભુના મુખ્ય મંદિરના ધ્વજ-યુક્ત મહાદંડને પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે સજ્જ કરી સૂત્રધારોદ્વારા સ્થપાવ્યો. **આદીશ્વર** જિનમંદિરની ચોતરફ પ્રતિષ્ઠા કરવા તેણે બીજાઓની પણ વેદિકાઓ મૂલ, ડાભ સાથે સારી વેળુ પાથરેલી તૈયાર કરાવી. દ્વારમાં આંબાનાં મનોહર પાન વડે વંદનમાલિકા (તોરણ) સ્થાપી હતી. ગોરો-ચન, કુંકુમ, ચંદ્ર (કપૂર), કસ્તૂરી, ચંદન, વગેરે વસ્તુઓના લેપપૂર્વક મહામૂલ્યવાળી વસ્તુથી નંદ્યાવર્તપટ્ટ **સિદ્ધસૂરિએ** આલેખ્યો.

પ્રતિષ્ઠાવિધિનું વિશેષ વર્ણન

ત્યાર પછી ઘટીકારે ઘટો વારિપૂર્ણ કુંડમાં નિરંતર ભર્યે છતે વેલા જોઈ અતિશુદ્ધબુદ્ધિ **સિદ્ધસૂરિ** જિનમંદિરે ગયા. તે વખતે બીજા આચાર્યો પણ પ્રતિષ્ઠા કરવા ચૈત્યમાં જઈ પોતપોતાને આસને રહ્યા. **દેસલ**, પુત્રો સાથે સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ મનોહર વિશુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી શ્રીખંડમુદ્રા–ચંદન તિલકથી લલાટને અલંકૃત કરી ભક્તિ-પૂર્વક ચૈત્યમાં આવ્યા. અન્ય શ્રાવકો આવ્યા. **સિદ્ધસૂરિ** જિનની સામે રહ્યા, **દેસલશાહ સાહણ**(પુત્ર) સાથે **આદીશ્વરની** જમણી બાજુએ અને **સમર** સાથે **સહજ** ડાબી બાજુએ રહી **જિનેશ્વરના** મજજનમાં સજ્જ થયા. **સાંગણ** બંધુ સાથે **સામંત** ચામર લઈ જિનની આગળ રહ્યા. ચક્ષુરક્ષા માટે અરિષ્ટ (અરીઠાં)ની માળા ઉરઃ સ્થળે સ્થાપી. કપૂર, ચંદન, ફૂલ, અક્ષત, ધૂપ, કેસર, અગરુ, કસ્તૂરી, વગેરે પ્રતિષ્ઠા-યોગ્ય વસ્તુઓ તૈયાર કરી, ગુરુએ **દેસલ** વગેરે શ્રાવકોને કંકણ વિનાના હાથમાં મદનફળ(મીંઢોળ) કૌસુંભ-સૂત્રે બાંધ્યું.

એવી રીતે પ્રતિષ્ઠા–સામગ્રી કરી **સિદ્ધસૂરીએ** સ્નાત્રકારોદ્વારા મંત્ર-પૂર્વક સ્નાત્રનો આરંભ કરાવ્યો. જિનનાં સર્વ સ્નાત્ર કરાવ્યાં. **સિદ્ધ-**

સૂરિએ સ્વયં અન્ય સૂરિ-યોગ્ય તે જલ્દી મોકલ્યાં. લગ્નઘટી સ્થાપી એકાગ્ર ચિત્તવાળા **સિદ્ધસૂરિ**એ અધિવાસના-મુહૂર્ત સાધ્યું, જિનપ્રતિમાને શ્રેષ્ઠ રાતા વસ્ત્રોથી ઢાંકી શ્રીખંડ, વાસ વગેરેથી પૂજી મંત્રોથી સકલ કરી. **સમરાશાહ** ગુરુની પોસહશાળામાં જઈ નંદ્યાવર્તનો પટ્ટ સુવાસિની સ્ત્રીના મસ્તક પર મુકાવી જલ્દી **આદીશ્વર** પ્રભુના મંદિરે ગયા, વાજતે-ગાજતે મંડપ-વેદીમાં મુકાવ્યો. **સિદ્ધસૂરિ**એ પટ્ટની સમીપ આવી વિધિપૂર્વક આલેખાયેલા સુયંત્રને કપૂર-સમૂહથી પૂજ્યો. **સિદ્ધાચાર્યે** નંદ્યાવર્ત-મંડળ માંડીને અને માંત્રિક-તાંત્રિકોએ કપૂર વગરેથી તેને પૂજીને દોષ દૂર કર્યા. સર્વ આચાર્યોએ નંદ્યાવર્તની પૂજા કરી. પછી ફરી **સિદ્ધ-સૂરિ** **આદીશ્વર** પ્રભુ પાસે આવી લગ્ન સાધવા સાવધાન થયા. કૌસુંભ-કંકણ બંધાવ્યાં.

અંજનશલાકા-પ્રતિષ્ઠા

લગ્ન-સમયે એક હાથમાં રૂપાની કચ્ચોળી અને બીજા હાથમાં સોનાની સળી લઈ **સિદ્ધસૂરિ** સજ્જ થયા. પ્રતિષ્ઠા સંબંધી સમય સમીપે આવ્યો. ત્યારે પ્રભુ **આદીશ્વર** આગળ રહેલા લોકો ઊંચા સ્વરે ‘ સમયો ’ ‘ સમયો ’ પ્રવર્ત્યો એ પ્રમાણે બધી દિશામાં બોલવા લાગ્યા. પ્રતિષ્ઠા-સમયે **સિદ્ધસૂરિ**એ[૨૮] જિનેશ્વરથી વસ્ત્ર દૂર કરી બંને નેત્રોને સૌવીર-સિતાયુક્ત ઉન્મીલન કર્યું, ગાજતે-વાજતે વિ. સં.

૨૮. વિ. સં. **૧૩૭૧**ની આ પ્રતિષ્ઠા ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિ** દ્વારા થઇ હતી. એ ઉપર દર્શાવેલ પ્રામાણિક રાસ-પ્રબંધના ઉલ્લેખથી સુસ્પષ્ટ છે. છતાં વિ. સં. ૧૪૯૪માં રચાયેલ **ગિરનાર** પરના **વિમલનાથ**-પ્રાસાદની પ્રશસ્તિ (બૃહત્પોશાલિક-પટ્ટાવલીમાં સૂચિત શ્લોક ૭૨માં), પં. **વિવેકધીર**-ગણિએ વિ. સં. ૧૫૮૭માં રચેલ **શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર** પ્રબંધ (આત્માનંદસભા, ભાવનગર-પ્રકાશિત ઉલ્લાસ ૧, શ્લોક ૯૩)માં, વિ. સં. ૧૬૩૮માં **નયસુંદર**-ગણિએ રચેલ **શત્રુંજય**-રાસમાં અને એને અનુસરતા પાશ્ચાત્ય લેખકોએ

૧૩૭૧ના તપ(માહ) માસ શુ. ૧૪ સોમવારે યુગાદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીં પહેલાં શ્રીવજ્રસ્વામિએ અને હાલમાં **સિદ્ધસૂરિએ** પ્રતિષ્ઠા કરી, તેથી તે બંનેની સમતા કહી શકાય. તે વખતે મુખ્ય મંદિરના દંડની પ્રતિષ્ઠા **સિદ્ધસૂરિની** અનુજ્ઞાથી વાચનાચાર્ય **નાગેન્દ્રે** કરી હતી.

પૂજનાદિ તથા દંડકલશાદિ સ્થાપન

સં. **દેસલે** બધા પુત્રો સાથે ચન્દન, ઘનસારાદિ વિલેપનથી અને પુષ્પ, નૈવેદ્ય, ફલ વગેરેથી પૂજા કરી. પ્રથમજિનના હાથને કંકણ-બંધસહિત જોઈ ભવ્યોને આનંદ થયો. નૃત્ય-ગીત થયાં, કસ્તૂરી વગેરેથી વિલેપન તથા પુષ્પાદિથી પૂજન કરી લોકો મૂર્તિ કરાવનારના-ચૈત્યોદ્ધાર કરાવનારના પુણ્યની પ્રશંસા કરતા હતા. **દેસલશાહ** મહોત્સવ-પૂર્વક દંડ ચડાવવા તત્પર થયા. **સિદ્ધસૂરિના** હસ્તાશ્રયને પામેલા સં. **દેસલ** પુત્રો અને દંડ સાથે મંદિરના શિખર પર ચડ્યા. **સિદ્ધસૂરિએ** મંદિરના કલશ પર વાસક્ષેપ નાખ્યો. સં. દેસલે સૂત્રધારોદ્વારા દંડ

રત્નાકરસૂરિને પ્રતિષ્ઠા કરનાર જણાવ્યા છે, તે પૂર્વોક્ત રાસ-પ્રબંધ જોયા વિના જણાવ્યું હોય તેમ જણાય છે. તેમના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે :—

" आसन् वृद्धतपागणे सुगुरवो रत्नाकराह्वाः पुरा-
ऽयं रत्नाकरनामभृत् प्रववृते येभ्यो गणो निर्मलः ।
तैश्चक्रे समराख्यसाधुरचितोद्धारे प्रतिष्ठा शशि-
द्वीप-त्र्येकमितेषु १३७१ विक्रमनृपादब्देष्वतीतेषु च ॥ ६३ ॥

प्रशस्त्यन्तरेऽपि—

वर्षे विक्रमतः कु-सप्त-दहनैकस्मिन् १३७१ युगादिप्रभुं,
श्रीशत्रुंजयमूलनायकमतिप्रौढप्रतिष्ठोत्सवम् ।
साधुः श्रीसमराभिधस्त्रिभुवनीमान्यो वदान्यः क्षितौ,
श्रीरत्नाकरसूरिभिर्गणधरैर्यैः स्थापयामासिवान् ॥ "

(ગિરનાર-વિમલનાથપ્રાસાદની પ્રશસ્તિ.)

સ્થપાવ્યો, ધ્વજા ચડાવી. પાંચ પુત્રો સાથે રહેલ દેસલશાહ અપૂર્વ શોભતા હતા. પહેલાં જાવડે પત્ની સાથે નાચ કર્યો હતો, તેને કોઈ જાણતું નથી; પરંતુ સં. દેસલ મનોરથસિદ્ધિ થતાં, સકલ સંઘ અને પુત્રો સાથે હર્ષથી નાચ્યા હતા. એ પ્રત્યક્ષ જોવાતું હતું. નાચતાં આમલસારમાં રહ્યા છતાં ચૈત્ય ઉપરથી સોનું, ઘોડા, વસ્ત્ર, વિભૂષણ વગેર દાન આપતા હતા. કલ્પવૃક્ષની જેમ સુવર્ણ, રત્ન, આભરણ,

---

ભાવાર્થ-વૃદ્ધતપાગણમાં પહેલાં રત્નાકર સુગુરુ થયા. જેમનાથી આ નિર્મલ રત્નાકર નામનો ગણ (ગચ્છ) પ્રવર્ત્યો; તેઓએ સમરશાહના રચેલા ઉદ્ધારમાં વિ. સં. ૧૩૭૧માં પ્રતિષ્ઠા કરી. અન્ય પ્રશસ્તિમાં પણ કહ્યું છે કે વિ. સં. ૧૩૭૧માં ત્રિભુવનમાન્ય, પૃથ્વીમાં વદાન્ય સમરાશાહે અતિપ્રૌઢ પ્રતિષ્ઠા ઉત્સવપૂર્વક શ્રીશત્રુંજયમાં મૂલનાયક યુગાદિપ્રભુને જે રત્નાકરસૂરિ-દ્વારા સ્થપાવ્યા હતા.

"સંવત તેર એકોત્તરે, શ્રીઓસવંશ-શણગાર રે;
શાહ સમરો દ્રવ્ય-વ્યય કરે, પંચદશમો ઉદ્ધાર રે. ધન્ય૦

શ્રીરત્નાકરસૂરીશ્વરૂ, વડતપગચ્છ-શણગાર રે;
સ્વામી ઋષભ જ થાપીયા, સમરેશાહે ઉદાર રે. ધન્ય૦"

વિ. સં. ૧૬૩૮માં કવિ નયસુંદરે રચેલ શત્રુંજયરાસ (ઢાલ ૯, કડી ૯૩-૯૪)

—કક્કસૂરિએ નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ (પ્રસ્તાવ ૪, શ્લોક ૨૭૮)માં જણાવ્યું છે કે-'બૃહદ્ગચ્છના રત્નાકરસૂરિ સંઘ સાથે ચાલ્યા હતા.' પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગમાં અન્ય આચાર્યો સાથે આ આચાર્ય પણ સંમિલિત હતા. આમાં જણાવેલ બૃહદ્ગચ્છના રત્નાકરસૂરિ અને વૃદ્ધતપાગણ(વડતપગચ્છ)માં થયેલ રત્નાકરગચ્છના પ્રવર્તક રત્નાકરસૂરિ એ બન્ને એક હોય તો પણ વિ. સં. ૧૩૭૧માં શત્રુંજયતીર્થના મૂલનાયક આદીશ્વર પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના સિદ્ધસૂરિ જ મુખ્ય જણાય છે. આ પ્રસંગમાં રત્નાકર-સૂરિએ સર્વ સાથે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય-એમ સંભવી શકે. સત્ય સ્વીકારવું ઘટે.

વૃષ્ટિ વરસાવતા હતા. પાંચ-સદૃશ સહજપાલ, સાહણ, સમર, સામંત અને સાંગણ એ પાંચે ધનવૃષ્ટિ કરી.

મહાધ્વજા, છત્ર-ચામરાદિ અર્પણ, મેરુ પૂરવો

સં. દેસલે શિખરથી ઊતરી પ્રભુ સામે જઈ દેવના શિરોભાગથી માંડી, બલાનક-મંડપના આગળના ભાગથી કાઢી ચન્દ્રક સુધી પટ્ટ-દુકૂલમયી મહાધ્વજાઓ બાંધી. અનેક ચિત્રવાળાં ચિનાંશુ, પટ્ટાંશુ, હાટકાંશુ વગેરે છત્ર અને ઉજ્જ્વલ બે ચામર આદિનાથને આપ્યા, તથા સોનાની દાંડીવાળા, રૂપાના તાંતણાઓથી બનાવેલા બીજા બે ચામરો આપ્યા, સોના-રૂપાના અને પિત્તળના કલશો આપ્યા, રૂપ્યમય મનોહર આરતી, મંગલદીવો વગેરે આપ્યું. સઘળી ચોકીઓ અને મંડપોમાં પટ્ટદુકૂલવાળા, મોતીઓના ઝુમખાવાળા ચંદરવા બાંધ્યા. જિનેશ્વરની આગળ અખંડ અક્ષત, નગ, સોપારી, મોદક, નાળિયેર અને વિભૂષણો વગેરેથી સં. દેસલે મેરુ પૂર્યો. મેરુ પર થયેલ જિન-જન્માભિષેકનું અનુકરણ કર્યું.

દસ દિવસનો ઓચ્છવ, ભક્તિ

ઉપવાસી વ્રતનિષ્ઠ સં. દેસલે પુત્ર-પૌત્ર સાથે બીજા સર્વ જિનોને પૂજી દસ દિવસનો ઓચ્છવ કર્યો. ઘનસાર, શ્રીખંડ, પુષ્પ, કપૂરથી વિલેપન કર્યું. રાત્રે સાહણપાલે કસ્તૂરીના વિલેપનથી શોભાવ્યું. વિવિધ લાખ ફૂલોથી સાહણે વિચિત્ર મહાપૂજા કરી. સમરશાહે જિનેશ્વરની આગળ ઘનસારથી શ્રેષ્ઠ કાલાગુરુ ધૂપ પ્રજ્વલિત કર્યો. દેસલે સહજપાલ સાથે મંડપમાં બેસી, અરિહંત પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ સ્થાપી, તીર્થનાથના ગુણોમાં સાવધાન થઈ પ્રેક્ષણ-ક્ષણ કરાવ્યો.

દાન વગેરે

સવારે (બીજે દિવસે) દેસલે સિદ્ધસૂરિ ગુરુને પગે લાગી સુવિહિત સર્વ સાધુઓને સંપૂર્ણ તૃપ્તિકારક ભક્ત-પાનથી પડિલાભી

પુત્રો સાથે પારણું કર્યું. ચારણ, ગાયક, ભાટ વગેરે સર્વને યથેષ્ટ ભોજનાદિ આપ્યું. દીન, અનાથ, દરિદ્રો માટે સત્રાગાર(ભોજનશાળા) ખુલ્લું મૂક્યું.

દશ દિવસ ઓચ્છવ થવા પછી ૧૧મા દિવસે પ્રભાતે દેસલશાહે સંઘ સાથે સિદ્ધસૂરિ ગુરુના હાથે પ્રભુના કંકણબંધ-મોક્ષ કરાવ્યો. સં. દેસલે વિશ્વપ્રભુને પોતે કરાવેલાં નવાં આભૂષણો-મુકુટ, હાર, ગ્રૈવેયક (કંઠો), અંગદ, કુંડળ વગેરેથી પૂજ્યા. બીજા ભવ્યોએ પણ અનુક્રમે મનોહર મહાધ્વજો બાંધ્યા, મેરુ ભરાવ્યા, સ્નાત્રો કરાવ્યાં, સંઘમાં આવેલા સંઘપુરુષોએ પોતપોતાના વારાએ સર્વ મહાપૂજા કરી દાનસત્રો કરાવ્યાં.

આરતી, તીર્થમાલ

સંઘ સાથે સુગુરુની પાસે રહેલા દેસલે **આ**દિજિનની સામે રહી હાથમાં આરતી રાખી આરતી ઉતારી, તે વખતે **સાહણ** અને **સાંગણ** બે પુત્રો બે બાજુએ ચામરધારી બન્યા હતા. **સામંત** અને **સહજપાલ** એ બંને પુત્રો હાથમાં અર્ઘ્ય ભૃંગાર ધરી રહ્યા હતા. ભક્તિમાન્ **સમરા**-**શાહે** પિતાના પગથી આરંભી નવે અંગોને ચંદનનાં તિલકોથી પૂજ્યાં.[૨૯] ચંદન-તિલકવાળા લલાટમાં અખંડ અક્ષત ચોડ્યા, પિતાને પુષ્પમાળા પહેરાવી. બીજા સંઘના પુરુષોએ સાહ(દેસલ)ના પદ અને લલાટમાં તિલક કરી, આરતી પૂજી, સંઘપતિના કંઠમાં માલા નાખી હતી, સુવર્ણ-વૃષ્ટિ કરી હતી. જિનેન્દ્રના ગુણ ગાનાર ગવૈયા-ઓને **સમરાશાહે** સોનાના કંકણો, ઘોડા અને વસ્ત્રોના દાનથી પ્રસન્ન કર્યા હતા. દેસલે **આ**દિદેવની આરતી કરી, પૂજી, પ્રણામ કરી, મંગલ-

---

૨૯ "चन्दनस्य पितुः पादावारभ्याथ नवाप्यसौ ।
अङ्गानि तिलकैः साधुर्भक्तिमानार्चयत् स्मरः ॥"

—**નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ** (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લોક ૧૨૯)

દીવો લીધો. દ્વારભટ (બારોટ),ભાટ વગેરે દેસલ અને સમરાશાહની કીર્તિ ઉચ્ચરતા હતા. યુગાદીશ્વરની ગુણાવલી ભણતા હતા. બંદીજનો સમરાશાહે હર્ષથી રૂપું, સોનું, રત્ન, ઘોડા, હાથી, વસ્ત્રો વગેરે દાન બારોટો અને ભાટો વ.ને આપ્યું. વાગતાં વાજિંત્રો સાથે દેસલે કપૂર સળગાવી મંગલદીવો ઉતાર્યો. સંઘ સાથે શક્રસ્તવથી આદિજિનની સ્તુતિ કરી, સિદ્ધસૂરિ પણ શક્રસ્તવ પછી સ્તવન(અમૃતાષ્ટક)થી સ્તુતિ કરી દેસલશાહ સાથે પાછા આવ્યા. પાંચ પુત્રોએ પણ એવી રીતે સંઘ સાથે આરતી ઉતારી.

નૃત્ય, વિજ્ઞપ્તિ, પૂર્ણાહુતિ

એવી રીતે આદિનાથજિનની પ્રતિષ્ઠા કરી પુત્રો અને સંઘ સાથે દેસલશાહે નાચ કરી વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—'હે પ્રભો! પુનઃ પુનઃ દર્શન દેજે.' યુગાદિદેવની એવી રીતે રજા લઈ દેસલ કપર્દીયક્ષના સ્થાને આવ્યા. મોદક, નાળિયેર, લાપશી વગેરેથી યક્ષને પૂજી, યક્ષના મંદિરે અપૂર્વ પટ્ટમયી મહાધ્વજા બાંધી જિનપૂજા-બદ્ધકક્ષ યક્ષને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે—'સર્વ ધર્મકાર્યોમાં સહાયક થજે, વિઘ્ન-વિનાશક થજે.' એવી રીતે યક્ષને પ્રાર્થના કરી સં. દેસલ સિદ્ધસૂરિ સાથે પર્વતથી ઊતર્યા. પુત્રો સાથે દેસલશાહ તીર્થમાં વીશ દિવસ રહી સર્વ અરિહંતોનાં બિંબોને નમી પ્રભાતે પર્વતથી ઊતર્યા. પાંચ પુત્રો અને સંઘ સાથે, સેંકડો ઘોડેસ્વારોથી પરવરેલા સં. દેસલ વાજિંત્રો વાગતાં મહોત્સવ-પૂર્વક સંઘના આવાસે આવ્યા.

સંઘપૂજા, સાધર્મિક-વાત્સલ્ય

દેસલે મુનિવરોને સ્વયં પ્રાર્થના કરી પકવાન્ન વગેરેથી સત્કાર કર્યો, પરિવાર સાથે સકળ સંઘને મધુર વચનોથી ભક્તિપૂર્વક વિવિધ ભોજન કરાવ્યું. ચારણો, ગાયકો, ભાટો, યાચકો વગેરેને યથેચ્છ ભોજન કરાવ્યું. વિદેશથી આવેલ દીન, દુઃસ્થિત, જોગી વગેરે માટે અવારિત સત્રાગાર(ભોજનાલય) કરાવ્યું.

આચાર્ય, વાચનાચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે પદસ્થ પાંચસો સાધુઓ આ મહોત્સવમાં આવેલા હતા. સાહ સહજપાલે મહારાષ્ટ્ર, તિલંગથી જે ચારુ સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો આણ્યાં હતાં, તે શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો વડે સં. દેસલે પદસ્થ પાંચસો સાધુઓને પરમભક્તિથી આનંદપૂર્વક પડિલાભ્યા હતા. બીજા પણ બે હજાર-પ્રમાણ સાધુઓને વિવિધ વસ્ત્રો અર્પણ કર્યાં હતાં.

દાન, ફૂલવાડીઓની વ્યવસ્થા

સમરાશાહે દાનમંડપમાં બેસી સાતસો ચારણો, ત્રણ હજાર બંદી, એક હજારથી વધારે ગવૈયાઓ એ સર્વને ઘોડા, સોનું, વસ્ત્રો વગેરે દાન આપી સન્માન કર્યું. ભાંગી ગયેલી અરઘટ્ટ(રેંટ)વાળી, કૂવાના અભાવથી ઊખડી ગયેલ ઝાડવાળી, વાડ વગરની ત્યાં જે વાડી હતી, તે સઘળી વાડીઓને પ્રભુની નિત્યપૂજા માટે માળીઓને ધન આપી ફરી નવી બનાવી હતી. જિનેન્દ્રની સેવામાં તત્પર સઘળા પૂજારી, ગાયન કરનારા, સૂત્રધાર,[૩૦] ભાટ વગેરે લોકોને ઇચ્છિત આજીવિકા આપવાથી વાગ્ભટની જેમ સ્થાપ્યા હતા. એવી રીતે સં. દેસલ શત્રુંજયતીર્થમાં પુણ્યવૃક્ષ રોપી ઉજ્જયંતતીર્થ નમવા ચાલ્યા.

---

૩૦ રત્નમંદિરગણિએ જણાવ્યું છે કે—તે (પ્રતિમોદ્ધાર) ઉત્સવમાં સંઘપૂજામાં ૧૪૦૦ સોનાના નક્કર વેઢ આપ્યા હતા, તે અવસરે વિસ્મૃતિથી વણિક્પુત્રો(વાણોતર-મહેતાઓ)એ પરદેશી મલ્લ નામના ભાટને લાખથી ભરેલો વેઢ આપ્યો. ત્યાર પછી સાધર્મિક-વાત્સલ્ય (સંઘ-જમણ) થતાં ભાટોના ભોજન વખતે ઊના ચોખા-દાલ પીરસાતાં તે ભાટે તે વેઢને હાથથી ઉતારી ભૂમિ ઉપર મૂક્યો, તે સમરાશાહે જોયો, કારણ પૂછ્યું. ભાટે કહ્યું કે—તમારું પુણ્ય, ઘરે ગયા પછી દેશાંતરમાં તમારા સાધર્મિકોને અનુમોદન કરવા માટે પ્રકટ કરવાનું છે. જો ન ઉતારવામાં આવે તો ગરમ પદાર્થના યોગથી લાખ ઓગળી જાય, પછી ખાલી વેઢ શોભારહિત હલકો દેખાય.”

ગિરનાર તરફ પ્રયાણ. રા. મંડલિક અને મહીપાલદેવે કરેલ મહિમા

રાસકારે નવમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે-વીરે(સં. સમરે) ભલું સંઘ-વાત્સલ્ય કર્યા પછી સંઘ સોરઠ દેશમાં સંચર્યો. ચઉંડ(?)માં વહાણું વાયું. આદિભક્ત દેસલજાયો સમર અમરેલીએ આવ્યો. સોરઠ-રાય મંડલિક ઉત્સાહથી મળ્યા. ઠામ ઠામ ઓચ્છવ થયા. જૂનાગઢે પહોંચ્યા, સંઘ પ્રત્યે અનુરક્ત રાઉલ મહીપાલ સામે આવ્યા હતા. મહીપ અને સમર મળ્યા છતા ઇંદ્ર અને ગોવિંદની જેમ શોભતા હતા. તેજથી અગંજિત સંઘ તેજલપુરમાં આનંદપૂર્ણ થયો.

પ્રબંધકારે વર્ણન કર્યું છે કે-શુભમુહૂર્તે દેવાલય આગળ ચાલ્યું, તેની પાછળ દેસલશાહ સર્વ સંઘ લોકો સાથે ચાલ્યા. અમરાવતી (અમરેલી) વગેરે નગર-ગામોમાં અદ્ભુત કૃત્યોથી જિનશાસન દીપાવતા ઉજ્જયંતગિરિ ગયા. જૂનાગઢ નગરના સ્વામી મહીપ(મહીપાલ) દેવ સં. દેસલ-સમરના ગુણોથી આકર્ષિત થઈ સંઘ સાથે આવતા સંઘપતિની સામે આવ્યા હતા. ઈંદ્ર-ઉપેંદ્રની જેમ શોભતા વજ્-

---

—ત્યારપછી સમરાશાહે દસ આંગળીઓમાં દસ નવાં વેઢ આપ્યા. ત્યારપછી ભાટ સર્વ સંઘ સમક્ષ બોલ્યો કે—હે સંઘલોકો ! સાંભળો સાંભળો !!

"अधिकं रेखया मन्ये, समरं सगरादपि । कलौ म्लेच्छबलाकीर्णे, येन तीर्थं समुध्धृतम् ॥"

અર્થાત્ "સમરાશાહને હું સગરથી પણ રેખાવડે અધિક માનું છું, જેણે મ્લેચ્છોના બલથી વ્યાપ્ત કલિકાલમાં તીર્થનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો." સમરાશાહે તુષ્ટ થઈ તેને યાવજ્જીવ યોગ્ય આપ્યું.

—ઉપદેશતરંગિણી (ય. વિ. ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત, પૃ. ૧૩૭)

પં. શુભશીલગણિએ વિ. સં. ૧૫૨૧માં રચેલ પંચશતીપ્રબંધ (કથાકોશ)ના ૨૫૬મા સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે-'ઉપર્યુક્ત શ્લોક સંઘપૂજા વખતે રામભટ્ટે કહ્યો હતો.'

ચક્રયુક્ત હાથવાળા **મહીપાલ** અને **સમરાશાહ** પ્રીતિતત્પર બની મળ્યા, પરસ્પર ભેટી આસને બેઠા. ક્ષેમ-પ્રશ્ન વગેરે આલાપોથી બન્ને પ્રીતિ-હર્ષયુક્ત થયા. વિવિધ ભેટથી સાહે(**સમરે**) **મહીપાલ**ને પ્રસન્ન કર્યા. **મહીપાલે** પણ દ્વિગુણ પ્રસાદ આપી **સમર**ને પ્રસન્ન કર્યા. **સમરાશાહ** સાથે ગમન કરતા **મહીપાલદેવે** સં. દેસલનો પ્રવેશ-મહિમા કર્યો. સંઘનો વાસ **તેજપાલપુર** પાસે કરાવી રાજા સ્વયં સ્વાવાસે ગયો.

ગિરિનારગિરિમાં દર્શન-પૂજન

રાસમાં જણાવ્યું છે કે-**વણથલી**ની ચૈત્યપરિપાટિ કરી, તલહટી-ગઢમાં થઈ ચતુર્વિધ સંઘ ઉત્કંઠાથી ઉજ્જિલ(ગિરિનારગિરિ) ઉપર ચાલ્યો. દામોદર હરિ પાંચમો કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ જોયો. ત્યાં **સુવર્ણરેખા** નદી વહેતી હતી, તરુવરોની ઝાડી નજરે પડતી હતી. પાજ ચડતાં પગલે પગલે ધર્મિજનોનાં સુકૃત શોભતાં હતાં. ઊંચે પર્વત-શિખર પર ચડીને નીચી ગતિ ટાળતા જાદવરાય-**ને**મિનાથનું ભુવન પામી, ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, **શિવાદેવી-સુત-ને**મિજિનને ભેટી ગઢમાં ઊતર્યા. **ગજેન્દ્ર-પદ**(કુંડ)માં કલશ ભરી **ને**મિજિનને ન્હવણ કર્યું, પૂજા કરી, મહાધ્વજ આપી, છત્ર, ચામર મેલ્યા.

અંબા, **અવલોકન** શિખર, **સાંબ-પ્રદ્યુમ્ન**ની ટૂંકે ચડ્યા. સર્વ વનરાજિ વિકસિત થયેલી હોવાથી **સહસ્રારામ** મનોહર જણાતો હતો. કોયલનો સાદ સોહામણો લાગતો હતો, ભમરાઓનો ઝંકાર સંભળાતો હતો. **ને**મિકુમારના આ તપોવન(દીક્ષાસ્થાન)માં દુષ્ટ જીવ સ્થાન પામતા નહિ. આવા ત્રિભુવન-દુર્લભ તીર્થમાં નિશ-દિન દાન દેવાતું હતું.

'**સમુદ્રવિજય** રાજાના કુલમાં તિલક-સમાન હે પ્રભો ! વિનતડી અવધારો, આરતીના મિષથી ભવિજનો કહે છે કે-ચાર ગતિના ફેરાને વારો. જો જગત્‌માં એક આપનું જ મુખ જોઈયે, તોય તૃપ્તિ

ન પામીયે. હે **શામળ**! તું સાર કરજે, વળી દર્શન દેજે!' ઇત્યાદિ વિનંતી કરી પુરુષ-પ્રધાન **સમર** રળિયામણા રૈવતગિરિથી ઊતર્યા. ઘોડો સાંકળે સીકરી **રાઉલે** બહુ માન દીધું.

પ્રબંધમાં જણાવ્યું છે કે ઉજ્જયંતગિરિ-શિખરના મૌલિરૂપ **ને**મિજિનને નમસ્કાર કરવા **દેસલ**, ગુરુ અને સકળ સંઘ સાથે ગિરિપર ચડયા. સં. **દેસલશાહે** **શત્રુંજયતીર્થ**ની જેમ મહાધ્વજા, પૂજા, દાન વગેરે સર્વ વિધિ ત્યાં કર્યો. **પ્રદ્યુમ્ન**, **સાંબ**, ઊંચા **અવલોકન** શિખરમાં, ત્રણ કલ્યાણક વગેરે સઘળા મંદિરોમાં યાત્રા કરતા સં. **દેસલે** મહાપૂજા, મહાધ્વજા આપી પોતાના પૂર્વજોને ઉદ્ધર્યા.

અંબાદર્શન, પુત્રપ્રાપ્તિ-વધામણી

સં. **દેસલે** જ્યારે પુત્ર-પૌત્ર સાથે **અં**બાદેવીને પૂજી, તે જ વખતે **સમર**ને પુત્ર-લાભ આપવા દ્વારા પ્રસન્ન થયેલી દેવીએ સંઘમાં વૃદ્ધિ કરી. 'ખોળામાં રહેલ પુત્રવાળી **અં**બામાતા પુત્રને આપે એ યુક્ત જ છે-વિશ્વમાં વિખ્યાત છે!' **સમરાશાહ**ને ત્યાં પુત્ર-પ્રાપ્તિથી પ્રસન્ન થયેલ **દેસલશાહે** **અં**બાની વિશેષ પૂજા કરી. 'ધર્મ શીઘ્ર ફળે છે.' એવું વિચારતાં પુત્ર-લાભ થવાથી વર્ધાપન કરાવ્યું. ગજેન્દ્રપદ કુંડના પાણીમાં **દેસલશાહે** અને **સહજ** વગેરે પુત્રોએ સ્નાન કર્યું, આનંદ પામ્યા. દસ દિવસ આ તીર્થમાં રહી સં. **દેસલ** **ને**મિનાથ પ્રભુની રજા લઈ ગિરનારથી ઊતર્યા.

દેવપત્તનના રાજા મુગ્ધરાજનું આમંત્રણ, મહીપાલ દેવ તરફથી સન્માન

તે વખતે **દેવપત્તન**ના અધિપતિ **મુગ્ધરાજ** **સમરસિંહ**ના દર્શન માટે ઉત્કંઠિત થયા, **મુગ્ધરાજે** પોતાના પ્રધાનો સાથે વિજ્ઞપ્તિવાળો લેખ મોકલી **સમરાશાહ**ને જણાવ્યું કે-'**સમરશાહ**! પવિત્ર કલાધર(ચંદ્ર)

એવા આપે તેવી રીતે કરવું કે જેથી મારો ચિત્તરૂપી ચકોર પ્રીતિમાન્ થાય.' લેખનો અર્થ જાણી **સમરાશાહ** ત્યાં જવા ઉત્સુક થયા. ભૂખ્યાને ભોજન-સમાન આ નિમંત્રણ થયું હતું. કામદેવ-સદૃશ **સમરાશાહ** ભેટણું હાથમાં લઈ **મહીપાલ**[31] દેવની રજા લેવા ગયા, સંતુષ્ટ થયેલ **મહીપાલે સમરાશાહને** સ્વયં ત્રિપદ(?) વસ્ત્રથી સંબદ્ધ ઘોડો, શ્રીકરી સાથે આપ્યો.

દેવપાટણમાં ગમન, મહારાણા મુગ્ધરાજનું સામે આવવું

રાસકારે દશમી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે સુગંધી પુષ્પના પરિમલને પૂરનાર વસંતઋતુનું આગમન થતાં **સમર**(સ્મર)ની વિજય-ઢક્કા વાગી. માર્ગમાં આવતાં વિવિધ વૃક્ષો, નવાં નવાં ગામો અને નીઝરણાની શોભા જોતો સંઘ ચાલ્યો. દેવાલય દેવપટ્ટણમાં આવ્યું, ત્યાં અપૂર્વ એ થયું કે **સોમેશ્વર**-છત્ર મહારાણા મુગ્ધરાજ સ્વયં ગૌરવ-કારણે સામે આવ્યા હતા.

---

૩૧ આ મહીપાલ તે રા'ખેંગાર પછી ગાદીએ આવેલા રા. **મંડલીકના** પુત્ર રા. **નોઘણના** પુત્ર. રા. **મંડલીકના** વખતમાં **દીલ્હીના** બાદશાહ સુલતાન **અલ્લાઉદ્દીન** ખીલજીએ **અલફખાનને** ગુજરાત પર સવારી કરવા મોકલ્યો હતો. તેણે **સોમનાથનું** મંદિર, જે **મહમ્મદ** ગિઝનીએ તોડ્યા પછી સમરાવ્યું હતું, તે તોડી પાડ્યું, અને **ઘોઘા** તથા **માધવપુર** વચ્ચેના દરિયામાર્ગ સર કર્યો. કહે છે કે આ વખતે રા. **મંડલીકે અલફખાનના** લશ્કરના ટૂકડીને હરાવી હતી, પણ સંભવ એવો જણાય છે કે તેણે **અલફ-ખાને** મૂકેલા હાકેમો પૈકી એકને હરાવ્યો હશે. ગમે તેમ હોય પણ **રેવતી-કુંડના** ઉપરના લેખમાં **મંડલીકને** મોગલોના જિતનાર કહ્યો છે. **ગિરનાર** ઉપરના એક લેખમાં લખ્યું છે કે તેણે **નેમિનાથના** દહેરાને સોનાનાં પતરાંથી સુશોભિત કર્યું હતું. રા. **મંડલીક** પછી તેનો પુત્ર રા. **નોઘણ** (ચોથો) ગાદીએ આવ્યો. **ગિરનારના** લેખમાં લખ્યું છે કે એ મહાશૂરવીર યોદ્ધો હતો. એ બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. એટલે એનો પુત્ર **મહીપાલ** (ત્રીજો) ગાદીએ આવ્યો. રા. **મહીપાલે સોમનાથનું** દેહરું સમરાવ્યું અને ઘણા પૈસા ધર્મદાનમાં ખરચ્યા. એણે સત્તર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

પાન, ફૂલ, કાપડ બહુ અપાતું હતું, કપૂર લુણસમ ગણાતું હતું, જવાધિથી મસ્તકે લેપ કરવામાં આવતો હતો. તાલ-તબલાં મનોહર વાગતાં હતાં. ઠામ ઠામ સ્થિરતા કરવામાં આવતી હતી. પગલે પગલે પાયદલનું પ્રેક્ષણ થતું હતું. માણસો, ઘોડાઓ વગેરેની અત્યંત ભીડ હતી. દર્શનીઓ સાથે દેવાલય ચાલ્યું. જિનશાસન જગતમાં રંગે મહાલતું હતું. શિવભુવનની જગતિમાં આવ્યા, **સોમેશ્વરદેવનાં** દર્શન કરી, કવડીબારે જલનિધિને જોઈ સંઘ **પ્રિયમેલકે** ઊતર્યો. **ચંદ્રપ્રભ** પ્રભુને પ્રણામ કરી, કુસુમકરંડે પૂજા રચી જિનભવનમાં ઓચ્છવ કર્યો. પંચરંગી મહાધ્વજા શિવદેવલમાં આપી અપૂર્વ ઉત્સવ કરાવ્યો. જિનવરધર્મની પ્રભાવના કરી જયપતાકા રવિતલમાં બાંધી-ફરકાવી.

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે-મુગ્ધરાજ રાજાનો લેખ આવવાથી અધિક હર્ષિત થયેલા **દેસલશાહ** સકળ સંઘ સાથે **દેવપત્તનપુર** તરફ ચાલ્યા. શ્રીધામ **વામનપુરી**(વણથલી) વગેરે સર્વ સ્થાનોમાં ચૈત્ય-પરિપાટિ મહોત્સવો કરતા ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા સંઘપતિ **દેવપત્તન** પહોંચ્યા. **સમરશાહને** સમીપ આવેલા સાંભળી **મુગ્ધરાજ** રાજા દર્શનાતુર થયો. છત્ર, ચામર વગેરે વિભૂતિયુક્ત **સોમેશ્વર**-રાજા પરિવારસહિત સંઘ સામે આવ્યો. **સમર** અને **મુગ્ધરાજ** બંને મળ્યા. **મુગ્ધરાજ** **સમરશાહને** ભેટી હર્ષિત થયા. **મુગ્ધરાજથી** કુશલ પુછાયેલા શાહ અમૃતમગ્ન હોય તેવા થયા. પરસ્પર ભેટ આપવા વડે પ્રીતિમાન્ એવા તે બંનેએ પોતાના સંગમને શુભ ભવિષ્યવાળો માન્યો.

જૈન-શૈવોનું સંમેલન

સં. **દેસલે** **સમરશાહને** આગળ કરી ચતુર્વિધ સંઘ અને દેવાલય સાથે, તેની આગળ ચાલતા મુખ્ય જટાધર અને સ્વયં ઉત્સવ કરનાર ગંડોથી ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામતાં દ્વારો પર તોરણવાળા અને પતાકાઓથી શોભતા **દેવપત્તનપુરમાં** ઇન્દ્રની જેમ પ્રવેશ કર્યો.

સજ્જનોથી સન્માન પામતા શાહ, મુંઝ્વરાજના હર્ષવડે સોમેશ્વર દેવના આગળ એક પહોર સુધી ઉત્સવ-પૂર્વક રહ્યા. પહેલાં **સંપ્રતિ**, **સાત(શાલિ)વાહન**, **શિલાદિત્ય**, **આમરાજ** વગેરે રાજાઓએ અને કૃત-યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઘણા ધનપતિ જૈનોએ, તેમ જ ચૌલુક્ય **કુમારપાલ** રાજાએ પણ જે કર્યું ન હતું, તે હાલ કલિકાલમાં પણ **દેસલ**ના ભાગ્યથી થયું. શ્રીજૈનશાસન અને ઈશશાસનનું પરસ્પરનું સ્વાભાવિક વૈર દૂર કરી મિત્રમંડલની જેમ દીપતું કર્યું. સંઘપતિએ સંઘને પ્રિયમેલકમાં સ્થાપ્યો. ભવ્યયુગમાં જે ન થયું, તે **સમરાશાહ**ના ભાગ્યથી થયું. તેથી કહ્યું છે કે—" આ ક્ષોણિતલમાં કેટલા સંઘપતિઓ નથી થયા ?, પરંતુ હે વીર **સમરશાહ** ! તમારા માર્ગને એક પણ અનુસર્યા નથી. શ્રી**આદિજિન**નો ઉદ્ધાર, પ્રત્યેક પુરમાં તેના સ્વામિનું સામે આવવું, શ્રી**સોમેશ્વરપુર** (દેવપત્તન)માં પ્રવેશ એવી જે આપની કીર્તિ ફરકે છે, તેવી અન્યની ફરકતી[૩૨] નથી. "

દેવપત્તનથી પ્રયાણ, અજાહરા-પાર્શ્વનાથ, કોડીનાર-અંબા

દેવપત્તનમાં પણ અવારિત દાન આપવા પૂર્વક જિન-ચૈત્યોમાં અષ્ટાહ્નિકા-મહોત્સવ કર્યો, અને **સોમેશ્વર**ની પૂજા કરી. **મુંઝરાજ** રાજા પાસેથી શ્રીકરી ઘોડો પામી **સમરાશાહ** સં. **દેસલ** સાથે **પાર્શ્વ**-પ્રભુને નમવા **અજાવરપુર** તરફ ચાલ્યા. જે **પાર્શ્વનાથ** સમુદ્રમાર્ગે પ્રયાણ કરતા તરીશને આદેશ આપી સમુદ્રમાંથી નીકળ્યા, અને તેણે

---

૩૨ तथा चोक्तम्—

" नैतस्मिन् कति नाम सङ्घपतयः क्षोणीतले जज्ञिरे,
किन्त्वेकोऽपि न साधुवीर समर ! त्वन्मार्गमन्वग् ययौ ।
श्रीनाभेयजिनोद्धृतिः प्रतिपुरं तत्स्वामिनोऽभ्यागतिः,
श्रीसोमेशपुरप्रवेश इति या (ते) कीर्तिर्नवा वल्गति ॥ "

—**નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ** (પ્રસ્તાવ ૫, શ્લો. ૨૧૫)

કરાવેલા અસાધારણ ચૈત્યમાં ત્યાં રહેલ છે, ત્યાં મહાધ્વજા આપી મહાપૂજા વગેરે મહોત્સવ કરી **દેસલશાહ** સંઘ સાથે **કોડીનાર** ગયા. જ્યાં બ્રાહ્મણપત્ની **અંબા** મુનિઓને અન્નદાન આપતાં પતિના રોષથી બે પુત્રો સાથે ઉજ્જયંત(ગિરનાર) આવી **નેમિજિનનું** સ્મરણ કરતી જિનને નમી આંબાના ઝાડ નીચે ગઈ. ક્ષણમાં ફળોથી પુત્રોને ખુશી કરતાં આવતા પતિને જોઈને ભયથી વિરક્ત થઈ તેણીએ **નેમિ**નાથનું શરણ લઈ પર્વતના શિખરથી કૂવામાં ઝંપાપાત કર્યો હતો, તે મૃત્યુ પામી એ તીર્થમાં અધિષ્ઠાયક દેવી થઈ. **કોડીનાર**માં પણ તેના પૂર્વવાસને લીધે તેનું ચૈત્ય થયું. **દેસલે** તેને અનેક પ્રકારે કપૂર, કુંકુમ વગેરેથી પૂજી મહાધ્વજા આપી.

દીવમાં મૂલરાજ અને હરિપાલે કરેલ સત્કાર

અનુક્રમે **દ્વીપ** વેલાકૂલ(**દીવ** બંદર) આવ્યા. **સમરસિંહ**ની પ્રીતિથી **દીવ**ના સ્વામી **મૂલરાજ** એક હોડીથી બીજી હોડી જોડી ઉપર કટ (સાદડી) સ્થાપી તે ઉપર દેવાલયને તથા સંઘને મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપી આકાશમાર્ગની જેમ જલમાર્ગે મધ્યમાં (બેટમાં) લાવ્યા. **દીવ**માં રહેલા કરોડપતિ વ્યવહારી **હરિપાલે** સંઘ સાથે **દેસલનું** વાત્સલ્ય કર્યું હતું. ત્યાં પણ અષ્ટાહ્નિકા કરી યાચકોને અભીષ્ટ દાન આપી સંઘપતિ પુનઃ **શત્રુંજય** તીર્થે ગયા હતા.

આ સંબંધમાં રાસકારે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે કે–**દીવ** ભણી પ્રયાણ કર્યું. **કોડીનાર**–નિવાસિની **અંબિકા**દેવીને આંબાના આરામમાં નમી સંઘ **દીવ** બંદર આવ્યો. ૧૧મી ભાષામાં વિશેષ વર્ણન કર્યું છે કે અતિ ગંભીર ગુણથી શોભતો સંઘ રત્નાકરને તીરે આવ્યો. સંઘપતિ–શબ્દ સાંભળી **દીવ**નો નરેન્દ્ર સામે આવ્યો. **હરપાલ** ચિત્તમાં હર્ષિત થયો, સંઘ આગળ પહોંચ્યો, અને હાથ મેળવી બોલ્યો કે–**દીવ**ની નારીઓ સંઘ સાથે સંઘપતિનાં દર્શન કરવાને ઉતાવળી થઈ બોલે છે

કે–' હે બહેન ! જલ્દી આવ અને બેડલી ચડાવ, તે પુણ્યશાલી પુરુષ કેવો છે ? તેને જોઈ નયન સફલ કરીએ, નેત્રે ન્યુંછણાં કરીશું, કપૂરે ઓવારણાં ઉતારીશું. એક બેડા(હોડી)થી બીજી હોડી જોડી બલવાન બંધિયારો કર્યો. દેવાલયને લઈ સંઘપતિ સંઘ સાથે તેમાં બેઠા. લહેરો આકાશે પહોંચવા લાગી. પ્રવહણ વિમાનની જેમ જવા લાગ્યું. જલ-માર્ગે નવરંગે રાસ, દાંડિયા રાસે નાટક જોવાતું હતું. નિરુપમ પ્રવેશ થયો. રૂડાં ધવલમંદિર દીસતાં હતાં. ત્યાં રૂડું કુમાર–વિહાર અને રૂડાં જિનભુવન શોભી રહ્યાં હતાં. ત્યાં સ્વયંભૂ **આ**દિજિનને અને અન્ય તીર્થંકરોને વાંદ્યા. મેદિનીએ ઉર પર ધરેલ **વે**ણીવચ્છરાજ–મંદિર દીઠું. અપૂર્વ દૃશ્યનું પ્રેક્ષણ કરી સંઘ સમુદ્રને પેલે તટે ઊતર્યો.

રાસકારે ૧૨મી ભાષામાં જણાવ્યું છે કે–**અ**જાહર શ્રેષ્ઠ તીર્થમાં **પાર્શ્વ**જિન પ્રણમ્યા, ત્યાં પૂજા–પ્રભાવના કરી પુણ્ય ઉપાર્જી પોતાનો મનોરથ સફળ કર્યો. ગામ, આકર, પુર વટાવી પાછા ફરી **શત્રું**જયે પહોંચ્યા. **આ**દિપુરીની પાજે ચડ્યા. **મ**રુદેવી–પુત્ર(**ઋ**ષભદેવ)ને વાંદ્યા. અગર, કપૂર, ચંદન, મૃગમદ(કસ્તૂરી) અને કાશ્મીરી કુંકુમના રસથી કીચ કરી અંગે વિલેપન કર્યું. જાઈ, બકુલ, સેવંત્રી આદિનાં પુષ્પોથી **આ**દીશ્વરને પૂજ્યા. મનુષ્ય–જન્મનું ફળ પામ્યા. સુકૃત–ભંડાર ભર્યો.

પ્રબંધકારનું સૂરિપદ

પ્રબંધકારે જણાવ્યું છે કે–સંઘપતિ પુનઃ **શત્રું**જય તરફ જતાં પહેલાં **સિદ્ધ**સૂરિ કંઈક રોગથી પીડિત થતાં **જી**ર્ણદુર્ગમાં રહ્યા હતા. સંઘે અને પરિવારે એકત્ર થઈ એક વખત વિજ્ઞપ્તિ કરી કે–પ્રભો ! આપનું શરીર બાધાયુક્ત છે, જ્ઞાનહીનતા હોવાથી હાલમાં કોઈ આયુષ્ય જાણતું નથી; તો સૂરિમંત્ર કોઈ શિષ્યને આપો. ગુરુમહારાજે સર્વસમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો કે મારું આયુષ્ય પાંચ વરસ, એક માસ અને

નવ દિવસ છે. સત્યાદેવીએ કહેલ શિષ્ય પણ વિદ્યમાન છે, તેને હું સમીપથી મૂકતો નથી; સમયે તેને સૂરિપદ આપીશ.

સર્વ સંઘે પુનઃ વિજ્ઞપ્તિ કરી કે-એમ હોવા છતાં કઇંક વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે કે-શ્રીપૂજ્યે જેમ હાલ સ્થાવરતીર્થ સ્થાપ્યું, તેમ અમારા ઉપર પ્રસાદ કરી જંગમતીર્થ પણ સ્થાપો. એ વિજ્ઞપ્તિથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધસૂરિએ મેરુગિરિ નામના પોતાના શિષ્યને કક્કસૂરિ કર્યા. વિ. સં. ૧૩૭૧માં ફા. શુ. ૫મે પદ થયું. (જુઓ ટિપ્પણી ૧૭) તે વખત ચૈત્રગચ્છીય ભીમદેવ પદસ્થાપનાનો શ્લોક બોલ્યા હતા, જેમાં કક્કસૂરિની પ્રશંસા કરી હતી કે જેના ઉદયમાં સર્વ કલ્યાણસિદ્ધિ થાય છે. સૂરિપદ-મહોત્સવ મં. ધારસિંહે કર્યો હતો. પાંચ દિવસ ત્યાં જ ઉત્સવપૂર્વક રહી દેસલશાહ પુનઃ શત્રુંજયમાં સંઘને મળ્યા હતા અને પુનઃ યાત્રા કરી હતી.

રાસકારે જણાવ્યું છે કે-ત્યાર પછી સમરાશાહ ગૂજરાતમાં આવ્યા. પિપલાલી અને લોલિયાણાપુરમાં રાજલોકને રંજિત કર્યા હતા. છઠે પ્રયાણે સંચરતાં રાણપુર પહોંચ્યા. વઢવાણે વિલંબ કર્યો નહિ. ફરીર ગામે જમ્યા. માંડલ થઈ પાડલ(પાટડી)માં જીવંત્સ્વામિ નેમિનાથને નમ્યા. ત્યાંથી સંખેસરમાં સફલ કરનાર પાર્શ્વજિનેંદ્રને પૂજ્યા. ત્યાં ફણિમણિવૃંદ દેખાતાં સહજાશાહે હર્ષિત થયા.

પાટલાપુરમાં નેમિનાથ, શંખેશ્વરમાં પાર્શ્વનાથ

પ્રબંધકાર કહે છે કે શત્રુંજયની પુનઃ યાત્રા કર્યા પછી દેસલશાહ ગુરુ સાથે પાટલાપુર ગયા. પૂર્વે જરાસંધ સાથેના યુદ્ધમાં કૃષ્ણનું સકલ સૈન્ય શત્રુઓથી વિહ્વલ બન્યું હતું, તે વખતે નેમિનાથે શંખ પૂરી જ્યાં લાખ રાજાઓને જીત્યા હતા[૩૩] ત્યાં વિષ્ણુ-કૃષ્ણે નેમિજિનને સ્થાપ્યા

૩૩ " शङ्खः श्रीनेमिनाथेन, यज्जरासन्धविग्रहे ।
नृपलक्षजयोऽपूरि, तस्मात् शङ्खेश्वरं पुरम् ॥ "

—નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, પ્ર. ૫, શ્લો. ૨૪૫

હતા; ત્યાં જિનેશ્વરને પૂજી શંખેશ્વરપુર ગયા. શંખેશ્વરપુરના અલંકાર શ્રીમાન્ પાર્શ્વજિનેશ્વર છે; જે પ્રાણુત દેવલોકના સ્વામિથી પૂર્વે લાંબા વખત સુધી પૂજાયેલ છે, ૫૪ લાખ વર્ષો સુધી પ્રથમ ગો(કલ્પ)માં તેનાં સ્વામિથી પૂજાયા. તેટલા લાખ વર્ષો સુધી ચન્દ્રે, સૂર્યેન્દ્રે અને પાતાલમાં તક્ષક નાગપતિએ પણ પૂજ્યા હતા. પ્રતિવાસુદેવ સાથેના યુદ્ધ વખતે મારિના ભયથી સૈન્ય પીડાતાં તેની શાંતિ માટે જે પાર્શ્વનાથ પ્રભુને શ્રીનેમિનાથની આજ્ઞા વડે વાસુદેવે પાતાલથી પ્રકટ કર્યા હતા, અને તેમના સ્નાત્રના પાણીના છાંટાના સંયોગથી સમસ્ત લોકોને નીરોગી કર્યા હતા, તે પાર્શ્વનાથ લક્ષ્મી માટે હો.[૩૪] તે તીર્થમાં મહાદાન, મહાપૂજા, મહાધ્વજા વ. સર્વ વિધિ કરી શ્રીપાર્શ્વનાથને પ્રણામ કરી હારીજ નામના ગામમાં જઈ શ્રીઋષભજિનને નમી પત્તનપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પાટણ તરફ પ્રયાણ

રાસકારે પાટણ તરફનું પ્રયાણ અને પ્રવેશ સંક્ષેપમાં વર્ણવી રાસ સમાપ્ત કરતાં જણાવ્યું છે કે ડુંગરે ડર્યા વિના, ક્ષોભથી સ્ખલિત થયા વિના ગિરિવરે ગર્વ (! ધૈર્વ) ન ગાલતાં અપૂર્વ રીતે સંઘપતિએ સંઘને સુહેલે(સોઇલ ગામે) આણ્યો. ત્યાં સજ્જન સજ્જનો સાથે અંગે અંગથી ભેટી મળ્યા. ઘણા ઉલટથી કંઠમાં માલા પહેરાવતાં મન અત્યંત આનંદ પામતું હતું. મંત્રીપુત્ર મીર અને શ્રેષ્ઠ વેપારીઓ મળ્યા. સંઘપતિ સાથે સંઘને વધાવ્યો. કંઠમાં જયમાલા પહેરાવી. ઘોડાઓની ઘટા તરવરી. સમરાશાહે પ્રવેશ કર્યો. અણહિલપુરમાં વધામણું (ઉત્સવ)

---

૩૪ " पातालात् प्रतिवासुदेवसमरे श्रीवासुदेवेन यः,
सैन्यैर्मारिभयार्दिते विलसति श्रीनेमिनाथाज्ञया।
तच्छान्त्यै प्रकटीकृतोऽथ सहसा तत्स्नात्रवारिच्छटा-
संयोगेन जनोऽखिलोऽपि विदधे नीरुक् स पार्श्वः श्रिये ॥ "

—નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ, પ્ર. ૫, શ્લો. ૨૫૦

થયું. નવીન પુણ્યનો નિવાસ થયો. સં. [૧૩]૭૧માં ઋષભજિનેંદ્રને સ્થાપ્યા. ચૈત્ર વ. ૭મે ઘરે પહોંચ્યા. યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ નંદો.

નેઉઅ(નિર્વૃતિ)ગચ્છના આચાર્ય **પાસડસૂરિ** ગણધરના શિષ્ય **અંબ**(આમ્ર)દેવસૂરિએ આ **સમરારાસ** રચ્યો છે. આ રાસને જે ભણે, ગણે, નાચતાં જિનમંદિરમાં દે, કાને સાંભળે; તે બેઠા છતાં તીર્થયાત્રાનું ફળ લઈ શકે. (જુઓ ટિ. ૧૫)

સોઈલ ગામમાં સામૈયું

પ્રબંધકારે વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે-**પત્તનપુર** પાસે **સોઈલ** ગામમાં **દેસલશાહે** સંઘનો આર્વાસ કરાવ્યો. સંઘ સાથે **દેસલશાહને** ક્ષેમ-કુશલે સમીપ આવેલા સાંભળી **પત્તનવાસી** જનો સંઘ સામે આવ્યા. સ્પર્ધા-પૂર્વક આવેલા લોકોએ તે વખતે સં. **દેસલ** અને **સમરના** ચરણને ચંદન તથા સુવર્ણ-પુષ્પથી પૂજ્યા હતા. તેમના ચરણને પોતાના કરથી સ્પર્શી '**વિમલાચલ** તીર્થની યાત્રા કરી'-એમ માનતાં પૌર લોકોએ હર્ષથી તેમના કંઠમાં પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. આણેલા મોદક-યુક્ત ભોજનથી સ્વાગત કર્યું. નગરમાં પ્રાયઃ તેવો કોઈ વણિક્, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર કે યવન મનુષ્ય ન હતો કે જે **દેસલ** અને **સમરના** ગુણોથી ખેંચાઈ તેમની સામે આવ્યો ન હતો. સંઘપતિ **દેસલ** અને **સમરાશાહે** પણ પ્રત્યેકને તાંબૂલ, વસ્ત્ર વગેરે આપી તેઓનું ગૌરવ-સન્માન કર્યું હતું.

પાટણમાં પ્રવેશ

શુભ મુહૂર્તે પુરપ્રવેશ કરતાં ઘોડા વગેરે વાહન પર આરૂઢ થયેલ **સમરશાહ** વગેરે આગળ ચાલતા સંઘજનોથી શોભતા **ખાનના** સુખાસન (પાલખી)માં બેઠેલા સંઘપતિ (**દેસલશાહ**) પાછળ ચાલ્યા. **સિદ્ધસૂરિ** પ્રમુખ મુનીશ્વરો અને શ્રાવકોથી દેવાલય શોભતો

હતો, ચામરધારિણીઓથી ચામર વીંઝાતા હતા. મૃદંગ, ભેરી, પડહ વગેરે વાજિંત્રો વાગતાં, તાલાચરોથી નૃત્ત કરાતાં સં. દેસલશાહ અને સમરાશાહને પત્તનમાં પ્રવેશ કરતાં સાંભળી લોકો માર્ગમાં ઘર પર ચડી જોવા આતુર બન્યા હતા. લોકોએ ઘરે ઘરે કુંકુમ-ગહુંલી, વંદન-માલા (તોરણો), પૂર્ણકલશો અને ધ્વજ-પતાકાઓથી નગરને સુશોભિત કર્યું હતું, ક્ષમોદ્રહથી શોભતા પાર્શ્વવાળા, સુમિત્રાંગજ-સહિત સમરાશાહે પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ સંઘપતિએ દેવાલય અને ગુરુવર્ય સાથે પત્તનપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. નારીઓથી ન્યુંછણા (ઓવારણા) કરાતા, સજ્જનોથી કરાતી યાત્રા-પ્રશંસા સાંભળતા, મંગલો ગ્રહણ કરાતા અનુક્રમે પોતાના આવાસે આવ્યા. સુવાસિની સ્ત્રીઓએ દીવો, દૂર્વા, અક્ષત, ચંદન વગેરે સ્થાલમાં સ્થાપી સં. દેસલ અને સમરના લલાટમાં અક્ષતયુક્ત તિલક કર્યું. ગીત મંગલ, બંદી-પાઠ થતાં, પંચપરમેષ્ઠિ-મંત્રનું સ્મરણ કરતાં દેસલશાહે પોતાનું ઘર અલંકૃત કર્યું.

દેસલશાહે આદિજિનને કપર્દિયક્ષ સાથે દેવાલયમાંથી ઉતારીને ગૃહ-દેહરાસરમાં સ્થાપ્યા. પુત્રો સાથે આસન પર બેઠેલા સંઘપતિને નગર-લોકોએ ન્યુંછણાં કરીને આશીર્વાદ-પૂર્વક વંદન કર્યું. સમરાશાહે પણ તે લોકોને વસ્ત્ર, તાંબૂલ આપવાથી કૃતાર્થ માનતાં સન્માન કર્યું. બન્દી, ગાયકો, બ્રાહ્મણો, યાચકો અને અન્ય આશીર્વાદ આપનાર સર્વને પ્રસન્ન કર્યા. સહજપાલ વગેરે પુત્રોએ અનુક્રમે વિનયપૂર્વક પિતાના ચરણને દૂધથી પખાલ્યા. શાહે ત્રીજે દિવસે દેવ-ભોજ્ય કરાવ્યું. તેમાં ઇચ્છાએ ભક્ત-પાન વગેરેથી સાધુઓને પડિલાભ્યા-સત્કૃત કર્યા. નગરના પાંચ હજાર લોકોને ભક્તિથી જમાડ્યા. અવારિત સત્રાગાર (ભોજનાલય)માં તો લોકોની સંખ્યા જ કહી શકાતી ન હતી. સંઘ-પતિ દેસલશાહે આ તીર્થોદ્ધારમાં રૂા. ૨૭,૭૦,૦૦૦ સત્તાવીસ લાખ

ને સિત્તેર હજાર દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો હતો.[૩૫] પોતાના આત્માને કૃતકૃત્ય માનતા શાહ નિત્ય ધર્મકાર્યમાં તત્પર થઈ ગૃહકાર્યમાં ઉદ્યમી થયા.

રાસકારે માત્ર વિ. સં. ૧૩૭૧નું શત્રુંજય-તીર્થોદ્ધાર—યાત્રા કરી પુનઃ પાટણ પહોંચતા સુધીનું જ વર્ણન રાસમાં આપ્યું છે. પ્રબંધકારે ત્યાર પછીનો પણ સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ-પર્યન્તનો અધિક વૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—

દેસલશાહની પુનઃ તીર્થયાત્રા

સમરાશાહ રાજસન્માનથી ઉન્નતિ પામતા પરોપકારસાર દિવસો વીતાવતા હતા. વિ. સં. ૧૩૭૫માં દેસલશાહ ફરીથી પણ સાત સંઘ-પતિ, ગુરુ અને બેહજાર મનુષ્યો સાથે સર્વ મહાતીર્થોમાં ગયા હતા. પૂર્વની જેમ બે યાત્રા કરી હતી. તે યાત્રામાં દેસલશાહે રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખથી અધિક દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો[૩૬] હતો. તે વખતે સોરઠ દેશમાં મ્લેચ્છોથી બંધાયેલ સઘળા જનને મુકાવી સમર ઉચ્ચ પ્રકારે મેઘ બન્યા હતા.

---

૩૫ "सप्तविंशतिलक्षाणि, सहस्राणि च सप्ततिम् ।
तीर्थोद्धारे व्ययति स्म, देसलः सङ्घनायकः ॥"

—નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ પ્ર. ૫, શ્લો. ૨૮૧

૩૬ "पञ्चसप्ततिसङ्ख्येऽब्दे, देसलः पुनरप्यथ ।
सप्तभिः सङ्घपतिभिरन्वितो गुरुभिः सह ॥
महातीर्थेषु सर्वेषु, सहस्रद्वितयेन सः ।
सार्धं याति करोति स्म, द्वियात्रामेष पूर्ववत् ॥
व्ययितास्तत्र यात्रायां, लक्षा एकादशाधिकाः ।
द्विवल्लक्या द्रम्मसत्काः, स्वयं देसलसाधुना ॥"

—નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ પ્ર૦ ૫, શ્લો૦ ૨૮૪-૨૮૬

સિદ્ધસૂરિ સાથે ઓસિયા જવું, દેસલશાહનો સ્વર્ગવાસ

સિદ્ધસૂરિ પોતાનું આયુષ્ય ત્રણ માસનું જાણી દેસલશાહ પ્રત્યે બોલ્યા 'કે તમારું આયુષ્ય પણ એક મહિનાનું છે. ઊકેશપુર (ઓસિયા)માં જઈ હું સ્વયં કક્કસૂરિ(પ્રબંધકાર)ને મુખ્ય ચતુષ્કિકામાં સમાધિએ સ્થાપીશ. આપની પણ ઇચ્છા હોય તો જલ્દી ચાલો, જ્યાં દેવ-નિર્મિત **વીર** ઉત્તમ તીર્થ છે.' સમગ્ર સામગ્રી કરી મેળવેલા સંઘ અને **દેસલશાહ** સાથે **સિદ્ધસૂરિ** ચાલ્યા. માર્ગમાં **દેસલશાહ** સ્વર્ગવાસી થયા.

પટ્ટ સ્થાપન, પદપ્રદાન, પુનઃ પાટણમાં

સિદ્ધસૂરિએ માઘપૂર્ણિમાએ કક્કસૂરિને પોતાના હાથે મુખ્ય સ્થાનમાં સ્થાપ્યા. મુનિરત્નને ઉપાધ્યાયપદ અને **શ્રી**કુમાર તથા **સોમેન્દુ** એ બંનેને વાચનાચાર્યપદ આપ્યું. **દેસલશાહ**ના પુત્ર **સહજે** અઢાર કુટુંબીજનો સાથે યથાવિધિ **વીર**નું સ્નાત્ર કરાવ્યું. આચાર્યોને પ્રતિલાભી (આહારાદિ આપી) ઉત્સાહથી તેણે સાધર્મિક-વાત્સલ્ય કર્યું. ત્યાં આચાર્યે અષ્ટાહ્નિકા કરી સૂરિ **સહજ** સાથે **ફલવર્ધિકા(ફલોધી)** ગયા, ત્યાં **પાર્શ્વ**પ્રભુને વાંદ્યા. યાત્રા કરી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણોથી પાછા ફરી **સિદ્ધસૂરિ** સંઘ સાથે **પત્તનપુર** પધાર્યા.

સિદ્ધસૂરિનો સ્વર્ગવાસ

એક માસનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું ત્યારે **સિદ્ધસૂરિએ** કક્કસૂરિ (પ્રબંધકાર)ને તે પ્રમાણે કહી જણાવ્યું કે આઠ દિવસ બાકી રહે ત્યારે સંઘ-ક્ષામણા પૂર્વક મને અનશન આપવું. શું હાલ કલિકાલમાં જ્ઞાન હોય ? એમ વિચારી કક્કસૂરિએ(પ્રબંધકારે) કહેલા દિવસે અનશન ન આપ્યું. ગુરુએ સ્વયમેવ બે ઉપવાસ કર્યા, ત્યાર પછી સંઘ સમક્ષ અનશન આપ્યું. **સહજ** વગરે સર્વ ભક્ત શ્રાવકોએ સ્પર્ધાપૂર્વક મહોત્સવ કર્યો. નગરમાં ચારે વર્ણના જે લોકો રહેતા હતા, તે બાલ,

યુવક, વૃદ્ધ સર્વે વન્દન કરવા આવ્યા હતા. પાંચ યોજન સુધીમાં રહેલાં ગામોમાં તેવો કોઈ રહ્યો ન હતો, જે કે નમવા આવ્યો ન હતો. ૭ દિવસે-કહેલ સમયે નમસ્કાર ઉચ્ચરતા સૂરિ સમાધિએ સ્વર્ગે સંચર્યા. સૂરિના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરતા સંઘે ઉત્સવ કર્યો. મુનિઓથી સારી રીતે પૂજાયેલા સૂરિ-શરીરને ૭ દિવસોમાં તૈયાર થયેલ એકવીશ મંડપવાળા વિમાન (માંડવી)માં સ્થાપ્યું. સ્થાને સ્થાને થતા સ્ત્રીઓના હલ્લીસક (રાસડા), લકુટ-રાસ(દાંડિયારાસ), પ્રેક્ષણકો અને આગળ વાગતાં વાજિંત્રો સાથે સૂરિ વિમાનમાં રહેલ પ્રત્યક્ષ દેવની જેમ દેવલોકમાં જવા નગરમાં થઈ નીસર્યા. સ્પર્ધાપૂર્વક સ્કંધ આપતા શ્રાવકો વિમાનને એક કોશ પર લઈ ગયા. માત્ર ચંદન ને અગરનાં લાકડાંઓથી અને કપૂરથી પૂજ્ય(**સિદ્ધસૂરિ**)ના દેહનો દાહ થયો હતો. વિ. સં. ૧૩૭૬માં ચૈત્ર શુ. ૧૩ને દિવસે **સિદ્ધસૂરિજી** સ્વર્ગે [૩૭]પધાર્યા.

કુતબદ્દીન અને સમરાશાહ

સિદ્ધસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી **કક્કસૂરિ** (પ્રબંધકાર) ગચ્છનું પાલન કરે છે. તે વખતે સાર્વભૌમ **કુતબદીન** પાતશાહે **સમરાશાહ**ના ગુણો સાંભળી તેના દર્શનની ઉત્સુકતાથી ફરમાન મોકલીને **સમરાશાહ**ને બોલાવ્યા. **સમરાશાહ** પણ સામગ્રી કરી **દીલ્હી** તરફ ચાલ્યા. ત્યાં પહોંચતાં જ સુરત્રાણે (સુલતાને) ગૌરવ-પૂર્વક બોલાવી **સમરાશાહ**નાં દર્શન કર્યાં. રાજા આગળ વિવિધ ભેટણાં મૂકી નમન કરતાં **સમર** તરફ રાજાએ ઉત્કંઠાપૂર્વક જોયું. સંતુષ્ટ થયેલા સુલતાને **સમર**ને સ્વયં પ્રસાદ આપવા પૂર્વક સર્વ દેશના વ્યવહારીઓમાં મુખ્યતા આપી. ત્યાં રહેતાં સ્વામિ(પાતશાહ)થી અપાતા નવા નવા પ્રસાદોથી પ્રસન્ન થતા **સમર**નો કેટલોક સમય ત્યાં વીત્યો. દાનવીર

---

૩૭ "षट्सप्ततिसंयुतेषु, त्रयोदशशतेष्वथ। चैत्रशुद्धत्रयोदश्यां, सूरयः स्वर्भुवं ययुः॥"

—નાભિનંદનોદ્ધારપ્રબંધ પ્ર૦ ૫, શ્લો૦ ૩૧૫.

સમરે ગવૈયાને એક વાર ધ્રુવ(કવિત્ત) કહેતાં બક્ષિસમાં હજાર ટંક આપ્યા હતા.

ગ્યાસદીન અને સમરાશાહ

કુતબદીનની રાજ્યલક્ષ્મીના તિલકરૂપ **ગ્યાસદીન** પાદશાહ થયો. તે સમયે તેણે અતિ પ્રમોદથી **સમરાશાહ**નું ગૌરવ–સન્માન કરી ખાનની જેમ એ(**સમરાશાહ**)ને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. બુદ્ધિશાળી **સમરે** સુલતાનના બંદી તરીકે બંધાયેલ **પાંડુ**દેશના સ્વામી **વીર**વલ્લભ (બીરબલ) નામના રાજાને પાતશાહ પાસેથી મુક્ત કરાવી પુનઃ તેને પોતાના દેશમાં સ્થપાવી ‘રાજ–સંસ્થાપનાચાર્ય’ બિરુદ ઉપાર્જન કર્યું હતું.

પાતશાહના ફરમાનથી ધર્મવીર **સમરે** સંઘપતિ થઈ ઘણા સંઘપુરુષો અને **જિન**પ્રભસૂરિ[૩૮] સાથે **જિ**નેશ્વરોની જન્મભૂમિમાં, તથા **મ**થુરા અને હસ્તિનાપુરમાં તીર્થયાત્રા કરી હતી.

ઉલ્લૂખાન અને સમરાશાહ, તિલંગદેશનું આધિપત્ય

ત્યારપછી **સમરાશાહ** **તિ**લંગદેશમાં **ગ્યા**સદીનના પુત્ર ઉલ્લખાનના આશ્રિત થયા હતા. **ખા**ને પણ **સ**મરને વિશ્વાસપાત્ર પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. અને **સ**મરને **તિ**લંગદેશનો સ્વામી (સૂબો) બનાવ્યો હતો. ત્યાં તુર્કોથી બંદી તરીકે પકડાયેલ ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગિયાર લાખ મનુષ્યોને **સ**મરાશાહે મુકાવ્યા હતા.[૩૯] તથા અનેક રાજા-રાણાઓ અને વ્યવહારીઓ પર પણ અનેકવાર ઉપકાર કર્યા હતા.

---

૩૮ **શત્રું**જય, **ગિ**રનાર, **ફ**લોધી વગેરે તીર્થોને મુસલમાની રાજ્યકાળમાં નિર્ભય બનાવનાર આ સૂરિનું પ્રભાવક વિસ્તૃત ચરિત્ર અમે ‘શ્રી**જિ**નપ્રભ-સૂરિ અને સુલતાન **મ**હમ્મદ’ એ નામનું લખી પ્રકાશિત કરાવ્યું છે. **જિ**નપ્રભસૂરિના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે **જે**સલમેર ભાં. સૂચી, પૃ. ૫૮ જુઓ.

૩૯ વિ. સં. ૧૬૩૮માં કવિ **નય**સુંદરે રચેલા **શત્રું**જય–તીર્થોદ્ધાર રાસમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે—

पतिआशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन पुत्रसा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समर सा० सांगण-प्रमुख-कुटुंबसमुदायोपेतेन निजकुलदेवी[श्रीसच्चि]कामूर्तिः कारिता। यावद् व्योम्नि चन्द्राकौं यावन्मेरुर्महीतले। तावत् श्री[सच्चि]कामूर्ति......

(२)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे श्रीमदूकेशवंशे वेसटगोत्रे सा० सलखणपुत्र सा० आजडतनय सा० गोसलभार्यागुणमति-कुक्षिसम्भूतेन संघपतिसा० आशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन सा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समरसीह सा० सांगण सा० सोमप्रभृतिकुटुंबसहायोपेतेन वृद्धभ्रातृसंघपतिआसाधरमूर्तिः श्रेष्ठिमाढलपुत्री-संघ० रत्नश्रीमूर्तिसमन्विता कारिता॥ आशाधरः कल्पतरु रुहोयमाशा.....
...लंकृतबाहुयुगो युगादिदेवं प्रयतः प्रणौति॥

(३)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे ......राणकश्रीमहीपालदेव-मूर्तिः......संघपतिश्रीदेसलेन कारिता श्रीयुगादिदेवचैत्यालये॥

આ ત્રણ લેખો સિવાય સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં. ૧૪૧૪માં સમરાશાહની તેમની ધર્મપત્ની સાથેની એક મૂર્તિ કે જે સાલિગ અને સજ્જનસિંહે[૪૦] (સમરાશાહના પુત્રોએ) કરાવેલી અને

૪૦. સં. ૧૫૧૬ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે દેસલશાહના વંશજ શિવશંકર (?)ની પત્ની દેવલદેએ ઉપકેશગચ્છીય કક્કસૂરિના ઉપદેશથી વાચનાચાર્ય વિત્તસારને વ્હોરાવેલી સૌવર્ણ કલ્પસૂત્રની પ્રતિમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે સમરાશાહને ૭ પુત્રો હતા. આ પ્રશસ્તિના ૬ થી ૧૭ શ્લોકો ઐતિહાસિક રાસ-સંગ્રહ ભાગ ૧ (સંશોધક સદ્ગત શ્રીવિજયધર્મસૂરિ, પ્રકાશક શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગર)ના પૃ. ૨-૪ માં દર્શાવેલા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—

કક્કસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૯૩માં **નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધકાર**)ના શિષ્ય દેવગુપ્તસૂરિ–પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ત્યાં જ જોવામાં આવે છે. જેનો લેખ આ પ્રમાણે છે :—

संवत् १४१४ वर्षे वैशाख सुदि १० गुरौ संघपतिदेसलसुत सा० समर–समरश्रीयुग्मं सा० सालिग–सा० सज्जनसिंहाभ्यां कारितं प्रतिष्ठितं श्रीकक्कसूरिशिष्यैः श्रीदेवगुप्तसूरिभिः ॥ शुभं भवतु ॥

" तत्पुत्र **नायन्द** इति प्रसिद्धस्तदङ्गज **आजड** इत्युदीर्णः ।
सुलक्षणो लक्षणयुक् क्रमेण, गुणालयौ **गोसल-देसलौ** च ॥
श्रीदेसलाद् **देसल** एव वंशः, ख्यातिं प्रपन्नो जगतीतलेऽस्मिन् ।
शत्रुंजये तीर्थवरे विभाति, यन्नामतस्त्वादिकृतो **विहारः** ॥
तत्सूनवः साधुगुणैरुपेतास्त्रयोऽपि सद्धर्मपरा बभूवुः ।
तेष्वादिमः श्री**सहजो** विवेकी, **कर्पूरधारा**विरुदप्रसिद्धः ॥
तदङ्गभूर्भावविभूषितान्तः, **सारङ्ग**साधुः प्रथितप्रतापः ।
आजन्म यस्याभवदाप्तशोभः, **सुवर्णधारा**–विरुदप्रवाहः ॥
श्री**साहणः साहि**नृपाधिपानां, सदापि सन्मानपदं बभूव ।
देवालयं **देवगिरौ** जिनानामकारयद् यो गिरिशृङ्गतुङ्गम् ॥
बन्धुस्तृतीयो जगतीजनेन, सुगीतकीर्तिः **समरः** सुचेताः ।
शत्रुञ्जयोद्धारविधिं विधाय, जगाम कीर्तिं **भरता**धिकां यः ॥
यः **पाण्डुदेशाधिप**मोचनेन, गतः परां ख्यातिमतीवशुद्धाम् ।
महम्मदे योगिनिपीठनाथे, तत्प्रौढतायाः किमु वर्णनं स्यात् ?
सुरत्नकुक्षिः **समरश्रियः** सा यदुद्भवाः षट् तनुजा जगत्याम् ।
साल्हाभिधः श्रीसहितो हितज्ञैस्तेष्वादिमोऽपि प्रथितोऽद्वितीयः ॥
देवालयैर्देव–गुरुप्रयोगाद्, द्विबाणसंख्यैर्महिमानमाप ।
सत्याभिधः सिद्धगिरौ सुयात्रां, विधाय सङ्घापिपतेर्द्वितीयः ।
यो **योगिनीपीठनृप**स्य मान्यः, स **डुङ्गर**स्त्यागधनस्तृतीयः ।
जीर्णोद्धृतेर्धर्मकरश्चतुर्थः श्री**सालिगः** शूरशिरोमणिश्च ॥
श्री**स्वर्णपालः** सुयशोविशालश्चतुष्कयुग्मप्रमितैरमोघैः ।
सुरालयैः सोऽपि जगाम तीर्थं, **शत्रुञ्जयं** यात्रिकलोकयुक्तः ॥
स सज्जनः **सज्जनसिंहसाधुः, शत्रुञ्जये** तीर्थपदं चकार ।
यो द्व्यब्धिसंख्ये समये जगत्यां, जीवस्य हेतुः समभूज्जनानाम् ॥ १७ ॥"

સમરાશાહે સર્વ દેશોમાંથી બોલાવી આવેલાનાં કુટુંબોને તિલંગ-દેશમાં રથાપી ઉરંગલપુરમાં જિનાલયો કરાવી જૈનશાસનનું સામ્રાજ્ય એકછત્ર કરાવ્યું હતું. તિલંગદેશનું આધિપત્ય પામી પરનારી-સહોદર સર્વોપકાર-સાર સમરાશાહે પોતાના પૂર્વજોને દીપાવ્યા હતા.

જન્મથી માંડી પ્રતિદિન ઉદય પામતા ભાગ્યવાળા સમર જિન-શાસનમાં ચક્રવર્તી જેવા થયા. વિશ્વ-પ્રેમ કરનાર સમરે કોનાં ચિત્તમાં સ્થાન મેળવ્યું ન હતું ? નીતિપૂર્વક તિલંગદેશનું રક્ષણ કરતા સમરે રામચંદ્રનું અનુકરણ કર્યું હતું. માર્ગમાં અસાધારણ દાન આપતાં કર્ણનું અને જીવોનું રક્ષણ કરતાં મેઘનું અનુકરણ કર્યું હતું. ભરતેશ્વર-પ્રતિનિધિ સમરાશાહની સ્તુતિ કોણ કરી શકે ?

સમરાશાહનો સ્વર્ગવાસ

આ પૃથ્વી પર કલિમાં પણ કૃતયુગનો અવતાર કરી સ્વર્ગમાં તેમ કરવાની ઇચ્છાથી સમરાશાહ સ્વર્ગે ગયા. પૂર્વે જે ભરતેશ્વર વગેરે શત્રુંજયના ઉદ્ધારકો થયા, તે સુષમ-શુભ સમયમાં થયા, તેમ જ તેઓ રાજ-રાજેશ્વરો હતાઃ કિન્તુ આ વિષમકાળમાં વણિક્શ્રેષ્ઠ આ સમરા-શાહે પણ અદ્ભુત કૃત્યો કર્યાં. તેથી વર્ણવીએ આ શાહ કોની સમાન કહી શકાય ?

પ્રબન્ધ-પૂર્ણાહુતિ

વિમલાચલાનંદન આદિજિનના ઉદ્ધારકારક આ દેસલશાહનું આ પ્રમાણે કંઈક ચરિત કૌતુકથી નિવેદિત કર્યું છે. શ્રીપુંડરીકગિરિના મુકુટરૂપ તીર્થનાથની સંસ્થાપના-વિધિવિધાનના સૂત્રધાર શ્રીસિદ્ધસૂરિ

"નવલાખ બંધી(દી)-બંધ કાપ્યા, નવલાખ હેમટકા તસ આપ્યા;
તો દેસલહરિએ મત માગ્યું, સમરેશાહે નામ રાખ્યું."
—ઢાલ ૧૦, કડી ૧૦૧.

ગુરુચક્રવર્તી થયા, તેમના શિષ્ય ગુરુકક્કસૂરિએ આ ચરિત વિસ્તાર્યું છે. કાંજરોટપુરમાં રહીને શ્રીકક્કસૂરિએ [સં. ૧૩] ૯૩મા વર્ષે આ પ્રબંધ રચ્યો છે (જુઓ ટિ. ૧૬). આત્મહિતાર્થી મુનિકલશ સાધુએ આ ગ્રંથમાં લખવાનો ઉદ્યમ કરવાથી સતત સહાય કરેલ છે."

ઘણા ખેદનો વિષય છે કે-**સમરાશાહે** સ્થાપેલ **આદીશ્વર**ના બિંબને પણ કાલક્રમે દુષ્ટ મ્લેચ્છોએ ખંડિત કર્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૫૮૭માં કર્માશાહે તીર્થોદ્ધાર કરાવી **વિદ્યામંડનસૂરિ**દ્વારા **આદીશ્વર** પ્રભુની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (એ સંબંધી વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત માટે પં. **વિવેકધીરગણિ**-વિરચિત, શ્રીયુત સાક્ષર **જિનવિજય**-સંપાદિત, જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર-દ્વારા પ્રકાશિત **શત્રુંજય**-તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધ જુઓ).

ઐતિહાસિક પ્રમાણો

દેસલશાહે કરાવેલ ઉધ્ધારનાં અવશિષ્ટ સ્મરણ-ચિહ્નો તરીકે પ્રામાણિક તત્કાલીન ત્રણ લેખો **શત્રુંજય**ની મોટી ટુંકમાંથી મળી આવ્યા છે. જે 'પ્રાચીન ગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ' (સદ્ગત સાક્ષર **ચી**મનલાલ દલાલ દ્વારા સંપાદિત અને ગા. ઓ. સિરીઝદ્વારા પ્રકાશિત)ના પરિશિષ્ટ ૯માં પ્રકાશિત થયા છે. તેમાંનો એક કુલદેવી **સચ્ચિકાદેવી**ની મૂર્તિ પર, બીજો સપત્નીક સં. **આશાધર** (સં. દેસલના મોટાભાઈ)ની મૂર્તિ પર અને ત્રીજો જૈનોની કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો રાણા **મહીપાલદેવ** (આરાસણખાણના સ્વામી, વિનામૂલ્ય પ્રભુમૂર્તિ-દલ વિતરણ કરનાર)ની મૂર્તિ પર છે. તે આ પ્રમાણે :—

(૧)

॥ संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे श्रीमदूकेशवंशे वेसटगोत्रीय सा० सलखणपुत्र सा० आजडतनय सा० गोसलभार्यागुणमतीकुक्षिसम्भवेन संघ-

पतिआशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन पुत्रसा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समर सा० सांगण-प्रमुख-कुटुंबसमुदायोपेतेन निजकुलदेवी[श्रीसच्चि]कामूर्तिः कारिता। यावद् व्योम्नि चन्द्राकौं यावन्मेरुर्महीतले। तावत् श्री[सच्चि]कामूर्ति......

(२)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे श्रीमदूकेशवंशे वेसटगोत्रे सा० सलषणपुत्र सा० आजडतनय सा० गोसलभार्यागुणमति-कुक्षिसम्भूतेन संघ-पतिसा० आशाधरानुजेन सा० लूणसीहाग्रजेन संघपतिसाधुश्रीदेसलेन सा० सहजपाल सा० साहणपाल सा० सामंत सा० समरसीह सा० सांगण सा० सोमप्रभृतिकुटुंबसहायोपेतेन वृद्धभ्रातृसंघपतिआसाधरमूर्तिः श्रेष्ठिमाढलपुत्री-संघ० रत्नश्रीमूर्तिसमन्विता कारिता॥ आशाधरः कल्पतरु रुहोयमाशा..... ...लंकृतबाहुयुगो युगादिदेवं प्रयतः प्रणौति॥

(३)

संवत् १३७१ वर्षे माहसुदि १४ सोमे ......राणकश्रीमहीपालदेव-मूर्तिः......संघपतिश्रीदेसलेन कारिता श्रीयुगादिदेवचैत्यालये॥

આ ત્રણ લેખો સિવાય સમરાશાહના સ્વર્ગવાસ પછી વિ. સં. ૧૪૧૪માં **સમરાશાહ**ની તેમની ધર્મપત્ની સાથેની એક મૂર્તિ કે જે **સા**લિગ અને **સ**જ્જનસિંહે[૪૦] (**સ**મરાશાહના પુત્રોએ) કરાવેલી અને

---

૪૦. સં. ૧૫૧૬ ચૈત્ર શુ. ૮ રવિવારે દેસલશાહના વંશજ **શિવશંકર** (?)ની પત્ની દેવલદેએ ઉપકેશગચ્છીય કક્કસૂરિના ઉપદેશથી વાચનાચાર્ય **વિત્તસાર**ને વ્હોરાવેલી સૌવર્ણ કલ્પસૂત્રની પ્રતિમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે **સ**મરાશાહને છ પુત્રો હતા. આ પ્રશસ્તિના ૬ થી ૧૭ શ્લોકો **ઐ**તિહાસિક રાસ-સંગ્રહ ભાગ ૧ (સંશોધક સદ્ગત શ્રી**વિજય**-ધર્મસૂરિ, પ્રકાશક શ્રી**યશો**વિજય જૈન ગ્રંથમાલા, **ભાવનગર**)ના પૃ. ૨-૪ માં દર્શાવેલા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે:—

કક્કસૂરિ (વિ. સં. ૧૩૯૩માં **નાભિનંદનોદ્ધાર** પ્રબંધકાર)ના શિષ્ય દેવગુપ્તસૂરિ-પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ત્યાં જ જોવામાં આવે છે. જેનો લેખ આ પ્રમાણે છે :—

संवत् १४१४ वर्षे वैशाख सुदि १० गुरौ संघपतिदेसलसुत सा० **समर-समरश्रीयुग्मं** सा० सालिग-सा० सज्जनसिंहाभ्यां कारितं प्रतिष्ठितं श्रीकक्कसूरिशिष्यैः श्रीदेवगुप्तसूरिभिः ॥ शुभं भवतु ॥

" तत्पुत्र **नायन्द** इति प्रसिद्धस्तदङ्गज **आजड** इत्युदीर्णः ।
सुलक्षणो लक्षणयुक् क्रमेण, गुणालयौ **गोसल-देसलौ** च ॥
श्रीदे**सलाद् देसल** एव वंशः, ख्यातिं प्रपन्नो जगतीतलेऽस्मिन् ।
शत्रुंजये तीर्थवरे विभाति, यन्नामतस्त्वादिकृतो **विहारः** ॥
तत्सूनवः साधुगुणैरुपेतास्त्रयोऽपि सद्धर्मपरा बभूवुः ।
तेष्वादिमः श्री**सहजो** विवेकी, **कर्पूरधारा**बिरुदप्रसिद्धः ॥
तदङ्गभूर्भावविभूषितान्तः, **सारङ्ग**साधुः प्रथितप्रतापः ।
आजन्म यस्याभवदाप्तशोभः, **सुवर्णधारा**-बिरुदप्रवाहः ॥
श्रीसाहणः **साहिनृपाधिपानां**, सदापि सन्मानपदं बभूव ।
देवालयं **देवगिरौ** जिनानामकारयद् यो गिरिशृङ्गतुङ्गम् ॥
बन्धुस्तृतीयो जगतीजनेन, सुगीतकीर्तिः **समरः** सुचेताः ।
शत्रुञ्जयोद्धारविधिं विधाय, जगाम कीर्तिं **भरता**धिकां यः ॥
यः **पाण्डुदेशाधिप**मोचनेन, गतः परां ख्यातिमतीवशुद्धाम् ।
महम्मदे योगिनिपीठनाथे, तत्प्रौढतायाः किमु वर्णनं स्यात् ?
सुरत्नकुक्षिः **समरश्रियः** सा यदुद्भवाः षट् तनुजा जगत्याम् ।
साल्हाभिधः श्रीसहितो हितज्ञैस्तेष्वादिमोऽपि प्रथितोऽद्वितीयः ॥
देवालयैर्देव-गुरुप्रयोगाद्, द्विबाणसंख्यैर्महिमानमाप ।
सत्याभिधः सिद्धगिरौ सुयात्रां, विधाय सङ्घाधिपतेर्द्वितीयः ।
यो **योगिनीपीठनृपस्य** मान्यः, स **डुङ्गर**स्त्यागधनस्तृतीयः ।
जीर्णोद्धृतेर्धर्मकरश्चतुर्थः **श्रीसालिगः** शूरशिरोमणिश्च ॥
श्रीस्वर्णपालः सुयशोविशालश्चतुष्कयुग्मप्रमितैरमोघैः ।
सुरालयैः सोऽपि जगाम तीर्थं, **शत्रुञ्जयं** यात्रिकलोकयुक्तः ॥
स सज्जनः **सज्जनसिंहसाधुः**, **शत्रुञ्जये** तीर्थपदं चकार ।
यो **द्व्यब्धिसंख्ये** समये जगत्यां, जीवस्य हेतुः समभूज्जनानाम् ॥ १७ ॥ "

—ઉપર દર્શાવેલ સં. ૧૩૭૧ ના શિલાલેખમાં જણાવેલ વંશ-ક્રમથી પ્રશસ્તિના વંશ-ક્રમમાં થોડો ફેરફાર છે. શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે—**સલષ**(ખ)ણના પુત્ર **આજડ** તેના પુત્ર **ગોસલ**, અને તેના પુત્ર **દેસલ** હતા. ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૬ ઠ્ઠા શ્લોક ઉપરથી **નાયંદ**ના પુત્ર **આજડ**, ત્યારપછી **સુલક્ષણ** (સલખણ) અને ત્યારપછી અનુક્રમે **ગોસલ** અને **દેસલ** અર્થાત્ **ગોસલ**ના પુત્ર **દેસલ** થયા. ઐ. રાસસંગ્રહ ના સારના પૃ. ૪ માં દર્શાવેલ વંશ-વૃક્ષમાં સુલક્ષણના પુત્ર તરીકે **ગોસલ** અને **દેસલ** બન્નેને સૂચવવામાં આવેલ છે. શિલાલેખનો, રાસ-પ્રબંધનો ઉલ્લેખ અને પ્રશસ્તિનાં પદ્યનો આશય વિચારતાં **ગોસલ** અને **દેસલ** બંને ભાઇઓ નહિ, પણ પિતા-પુત્ર જણાય છે. અર્થાત્ **ગોસલ**ના પુત્ર **દેસલ** સમજવા જોઇએ. **દેસલ**થી **દેસલ**-વંશ આ જગત્માં ખ્યાતિ પામ્યો. શ્રેષ્ઠ તીર્થ **શત્રુંજય**માં જેના નામથી ' **આદિ**-વિહાર ' વિશેષ શોભે છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિના ૮મા પદ્ય ઉપરથી **દેસલ**શાહના પ્રથમપુત્ર **સહજ** ' કર્પૂરધારા ' એવા બિરુદથી પ્રસિદ્ધ હોવાનું સૂચિત થાય છે. અને ૯મા પદ્ય ઉપરથી જણાય છે કે તેમના પુત્ર **સારં**ગશાહ ભાવથી વિભૂષિત અંતઃકરણવાળા, પ્રતાપશાલી હતા કે જેમનો ' સુવર્ણધારા ' એવો બિરુદનો પ્રવાહ(પ્રવાદ) જીવન-પર્યન્ત શોભતો હતો.

પ્રશસ્તિના દસમા પદ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે **દેસલ**ના બીજા પુત્ર **સાહણ** સાહિ-રાજાઓ-પાતશાહોના સદાય સન્માનપાત્ર હતા, જેણે દેવગિરિ (**દોલતાબાદ**)માં પર્વત-શિખર સમાન ઉચ્ચ જિનેશ્વરનું દેવાલય કરાવ્યું હતું. (સમરારાસ, પ્રબંધમાં જણાવ્યા પ્રમાણે **સહજા**શાહે દેવગિરિમાં વાસ કર્યો હતો અને તેણે ત્યાં ચોવીશ **જિને**શ્વરોવાળું **જિ**નાલય કરાવ્યું હતું-એ ઉપર અમે આ લેખમાં સૂચવ્યું છે.)

પ્રશસ્તિના ૧૧-૧૨ મા પદ્યમાં પ્રસ્તુત **સમરા**શાહનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે કે—**દેસલ**શાહના ત્રીજા પુત્ર **સમર** હતા કે જેની કીર્તિ જગત્ના જનો વડે સારી રીતે ગવાઈ છે. પ્રશસ્ત ચિત્તવાળા જે **સમરા**શાહે **શત્રું**જયના ઉદ્ધારની ક્રિયા કરી **ભરત**(ચક્રવર્તી)થી પણ અધિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. **યોગિ**નીપીઠનાથ-**દિલ્લીશ્વર** **મહમ્મદ**ની સત્તાના સમયમાં **પાંડુ**દેશના

અધિપતિને મુક્ત કરાવવાથી જે **સમરાશાહે** અતિશુદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ ખ્યાતિ મેળવી હતી; તેની પ્રૌઢતાનું વર્ણન શું થઇ શકે? આ પદ્ય, પ્રબંધના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખને અનુસરે છે.

પ્રશસ્તિના ૧૩ થી ૧૭ સુધીનાં પદ્યોમાં **સમરશાહ**ના પુત્રોનો પરિચય કરાવ્યો છે-તે **સમરશ્રી** સુરત્નકુક્ષિ હતી કે જેથી ૭ પુત્ર-રત્નો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં પ્રથમ શ્રી **સાલ્હ** નામનો થયો કે જેને હિતજ્ઞોએ અદ્વિતીય તરીકે પ્રખ્યાત કર્યો હતો.

જેણે દેવ-ગુરુના પ્રકૃષ્ટ યોગથી ૨૫ દેવાલયો વડે મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જે **સિદ્ધગિરિ**માં સુયાત્રા કરી બીજો સંઘપતિ થયો; તે **સત્ય** નામનો હતો.

જે **યોગિનીપીઠ(દિલ્લી)**ના રાજાનો માન્ય હતો, તે ત્યાગધન (દાનશીલ) **ડૂંગર** ત્રીજો પુત્ર હતો. જીર્ણોદ્ધારથી ધર્મ કરનાર, શૂર શિરોમણિ **સાલિગ** ચોથો પુત્ર હતો.

[પાંચમો પુત્ર] શુભ વિશાલ યશવાળો **સ્વર્ણપાલ** હતો, તે પણ ૪૨ સફલ દેવાલયો સાથે યાત્રિકલોકથી યુક્ત થઈ **શત્રુંજય** તીર્થે ગયો હતો.

[છઠ્ઠો પુત્ર] તે સજ્જન **સજ્જનસિંહ** શાહ થયા, જેણે ૨૪ મે વર્ષે (વિ. સં. ૧૪૨૪ ?) **શત્રુંજય**માં તીર્થપદ-સ્થાન કર્યું હતું અને જે જગતના જનોના જીવનનો હેતું થયો હતો.

આમાંના **સાલિગ** અને **સજ્જનસિંહે** વિ. સં. ૧૪૧૪માં પોતાનાં માત-પિતાની મૂર્તિનું યુગલ **શત્રુંજય** પર સ્થાપ્યું હતું, જેનો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે.

ડૂંગરસિંહની ભાર્યા દૂલહદેવીએ વિ. સં. ૧૪૩૨માં પ્રતિષ્ઠિત **આદિ-નાથ**બિંબનો ઉલ્લેખ અમ્હે ઉપર સૂચવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૬૮૭માં ડીસામાં **તપાગચ્છીય ગુણવિજયકવિએ** રચેલ **કોચરવ્યવહારિરાસ** (સદ્ગત **વિજયધર્મસૂરિ**દ્વારા સંશોધિત, **ભાવનગર યશોવિજય** જૈન ગ્રંથમાલાથી પ્રકાશિત)માં વર્ણવેલ **સાજણસીશાહ** એ

ઉપર્યુક્ત **સજ્જનસિંહ** જણાય છે (લોકભાષામાં પ્રચલિત નામ 'સાજણસી શાહ' સમજાય છે.), છતાં એ સંબંધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલુંક વિચારવાનું છે.

પ્રથમ એ વિચારવું આવશ્યક છે કે ઉપર્યુક્ત **કોચર**વ્યવહારી ક્યારે થયા ? પંદરમા સૈકામાં કે સોળમામાં ? ગુણવિજયકવિ એમને **ત**પાગચ્છીય **સુમતિ**-સાધુસૂરિના સમયમાં સૂચિત કરે છે. જેમ કે—

"**ત**પગચ્છપતિ **ગૌ**તમ-અવતાર, **સુ**મતિસાધુ શુભમતિ-દાતાર;
વાસન ગુણ-મણિ કેરઉં હાટ, નૃપતિ નમઇ ચઉપનમઇ પાટિ. પૃ. ૧, ગા. ૬

શ્રી**ત**પગચ્છનઉ રાજિઉ, સુલલિત કરઈ વષાણ રે;
સંઘ સહૂ કો સાંભલઇ, મહિમા મેરુ સમાણ રે.

શ્રી૦ પૃ. ૩, ગા. ૨૭

સુમતિસાધુસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૯૪માં, દીક્ષા સં. ૧૫૧૧માં, ગચ્છનાયકપદ સં. ૧૫૧૮માં અને સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૫૧માં થયેલ હોવાનું તપાગચ્છની પટ્ટાવલિ પરથી ઐ. રાસસંગ્રહ ભા. ૧ના પૃ. ૨૯માં સદ્ગત **વિ**જયધર્મસૂરિજીએ સૂચવ્યું છે. તેમ વિ. સં. ૧૫૪૭ પર્યંત તેમણે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓના લેખો પણ જોવામાં આવે છે. એ જોતાં **સુ**મતિ સાધુસૂરિના સમકાલીન તરીકે **કો**ચરશાહને માનવામાં આવે તો સોળમા સૈકામાં માનવા જોઇએ; પરંતુ બીજી તરફથી વિચારતાં તે યુક્ત જણાતું નથી.

અણહિલપુર **પા**ટણથી પંદર ગાઉ દૂર **સ**લખણપુરના નિવાસી વીસા પોરવાડ **વે**દાશાહ અને **વી**રમદેના પુત્ર જીવદયા-પ્રતિપાલ આ **કો**ચરશાહ, પોતાના નગરથી એક ગાઉ પર **બ**હિચર ગામમાં **બ**હિ(હુ)ચરાજી દેવી આગળ થતો જીવવધ જાણી ઘણા ખિન્ન થાય છે અને તે બંધ કરાવવા વિચાર કરતાં એક વખત વ્યાપાર-પ્રસંગે **ખં**ભાત જાય છે.

પાખીને (પાક્ષિક) દિવસ **કો**ચરશાહ ભરી સભામાં સૂરિને વાંદે છે. **ખં**ભાતના સંઘનું વર્ણન કરતાં કવિ જણાવે છે કે—

સમરથ સુત જે **દે**સલહરુ, સમકિતધારી ધરમી પરઉ;
કરમી મરમી મહિમા-મેર, મિથ્યામતિ સવિ કીધા ઝેર ૨૧

સંઘમુખ્ય **સાજણસી** સાહ, લિ નિત્ય લચ્છિમીનઉ લાહ;
તિણિ કરિ પુરમાં અધિકઉ વાન, સબળ વળી માંનઈ સુલતાન. ૨૪

અનુપમ અરડકમલ **ઓસવાલ**, અષ્ટમિ–ચંદ–સરિસ વર ભાલ;
પગિ પહિરાઈ કનક જેહનઈ, કુંણ સમવડિ કીજઈ તેહનઈ. ૨૫

જસ ઘર આવઈ કનકરચાલ, બહુ કાલા પાણીના માલ;
જે નવિ જાણઈ દુપમા–સમઈ, સૂરજ કિહાં ઉગઈ આથમઈ. ૨૬

—આ વર્ણન ઉપરથી **દેસલશાહ**ના વંશજ અને પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના પુત્ર **સજ્જનસિંહ**(**સાજણસીશાહ**)નો **ખંભાત**માં નિવાસ, તેની ઋદ્ધિ-વિભૂતિ, સુલતાન તરફથી સન્માન એ વગેરેનો સારો ખ્યાલ થઈ શકે છે.

જીવદયા વિષયનું ગુરુનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયા પછી **કોચરશાહ**, **બહુચરાજી** આગળ થતો જીવ–સંહાર બંધ થાય તેવો પ્રબંધ કરાવવા ગુરુને વીનવે છે. ગુરુરાજ ઉપર્યુક્ત **સાજણસી** શાહને બોલાવી દાન આપવા, લક્ષ્મીનો લહાવો લેવા, અધિકાર, કળા, બળ, બુદ્ધિના પ્રયોગથી જીવ–અમારિ પળાવવા ઉપદેશ આપે છે. સદ્ગુરુનાં વચન સાંભળી સંઘપતિ (**સાજણસી**-શાહ) ઘણા હર્ષિત થઇ, **કોચરશાહ**ને પોતાને મંદિર તેડી જઈ પૂજન કરી સાથે ભોજન કરે છે. **કોચરશાહ**ની ચતુરાઇથી **સજ્જનસિંહ** મનમાં ખુશી થયા અને તેને ઉતમ શ્રાવક તરીકે પારખી લીધો.

ત્યાર પછી **સાજણસી** શાહ **કોચર**ને તેડી પાલખીમાં બેસી અધિપતિ પાસે જાય છે. અધિપતિ **સાજણસી** શાહને ઘણું માન આપે છે અને સ્નેહ-પૂર્વક આવવાનું કારણ પૂછે છે. તેના પ્રત્યુતરમાં **સાજણસી** કહે છે કે–'**સલખણપુર**ના હોજદાર (હાકેમ–ફોજદાર) દ્રવ્ય બગાડે છે. શું કરવું ? શૂન્યકાર–અંધેર વર્તે છે.' ત્યારપછી અધિપતિએ જણાવ્યું કે–'ચચ્ચાજી ! જે તમારા ધ્યાનમાં આવે તે કરો, અમારા મનને રુચે છે.' તત્કાળ જુના હાકેમને તેડાવ્યો, **કોચર**ને સુવિશાળ સરપાવ દેવરાવ્યો, **સલખણપુર** વગેરે બાર ગામનો અધિકાર આપી, સમશેર અપાવી સબળ સત્તાધીશ બનાવ્યો. ત્યાર પછી **કોચરશાહ** સાથે આવી **સજ્જનસિંહે** અતિ આનંદથી આડંબર –પૂર્વક શ્રીસૂરિજીને વાંદ્યા. વિસ્તારથી સઘળી વાત કરી, સદ્ગુરુ ઉપદેશ

સફળ થવાથી આનંદિત થયા, કોચરને ઉદ્દાર આશિષ આપી કે—'**પ્રભુતા અને ધન પામી જીવ-અમારિ કરજે.**'

ગુરુની શીખામણ શિર પર ધારણ કરી **સજ્જન**સિંહને પ્રણામ કરી શૂર **કોચર** પોતાના પુર તરફ ચાલ્યો. ઘણા આડંબર-પૂર્વક પુર-પ્રવેશ કર્યો. માતા, પિતા, પત્ની, નગરજનો વગેરે સૌ ઘણા હર્ષિત થયા.

કોચરે પોતાને અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં ૧ **સલખણપુર**, ૨ **હાંસલપુર**, ૩ **વહાલવી**, ૪ **સીતાપુર**, ૫ **નાવિઆણી**, ૬ **બહિચર**, ૭ **દુહડ**, ૮ **દેલવાડું**, ૯ **દેનમાલ**, ૧૦ **મોઢેરું**, ૧૧ **કાહલર**, અને ૧૨ **ઈમીછું** (કવિએ જણાવેલાં નામ) એ બારે ગામોમાં જીવ-અમારિ-પટહ વગડાવ્યો, એ બારે ગામોમાં **કોચરશાહ**ની આણ વર્તતાં કોઈ જીવને હણતો નહિ, કોઈ ચોર-ચરટ ફરતો નહીં. **બહિચર**માં જો કોઈ જીવ મારતો તો તેને **કોચરશાહ** વારતા હતા. **સલખણપુર**માં એક વિશાલ તળાવ હતું, તેની આસપાસ પહેલાં બહુ જાળ પડતી હતી, તે **કોચરશાહે** અટકાવી હતી. સરોવર ઉપર રક્ષકો મૂક્યા હતા, તે બરાબર રક્ષા કરતા હતા. બગલાઓ પણ માછલાં વગેરેનો વિનાશ ન કરે તે માટે પ્રબંધ કર્યો હતો, કણના ઘણા કુંડ ભરાવવામાં આવતા હતા. ચણ માટે પક્ષીઓ આવતાં હતાં. પાણી ગળી પરબડી ભરી મૂકવામાં આવતી હતી. એમ જીવની જયણા-યતના કરી હતી. સરોવર પર સબલ ગળણી બંધાવવામાં આવતી, ચૌપગાં પ્રાણી પણ સુખ પામતાં, કોઇ અણગલ પાણી ન પીવે એમ ઉત્તમ પ્રકાર કર્યો હતો. સ્ત્રીઓ પાણી ભરવા આવે, તેમાં પણ જેની પાસે ગલણાં ન હોય, તેને શાહ અપાવતા. એમ **કોચરશાહ** પુણ્યે મહાલતા હતા, મહીતલમાં તેનો યશોવાદ ચાલતો હતો.

એવા સમયમાં **દિલ્લી**માં દીપક-સમ **દેસલ**હરા શાહ **સમરા સારિંગ** ઉત્તમ વ્યવહારી હતા, જેને સુલતાન ચચ્ચા કહી બોલાવતા અને બહુ માન આપતા હતા. સંઘ-ધુરંધર હોવા છતાં અંગમાં અભિમાન ન હતું, જેણે પોતાની બુદ્ધિથી નવ લાખ બંદી મૂકાવ્યા હતા. તેના ઘરનો યાચક, જિન-શાસનમાં જાણીતો વાચાલ કવિ **દેપાલ** **દિલ્લી**થી **ગૂજરાત**માં આવ્યો, **સંખેસર**ની યાત્રા કરી **કોચર**નું નામ સાંભળી **સલખણપુર**માં આવ્યો.

કોચરશાહે બાર ગામમાં પળાવેલી જીવ-અમારિ જોઈ જાણી કવિ ઘણો પ્રસન્ન થયો. કોચરશાહને આશીર્વાદ આપી તેનું ગીત રચી ગાયું. કોચરશાહે કવિનો ઘણો સારો સત્કાર કર્યો. પાંચ દિવસ રહી મોજ લહી કવિ ત્રંબાવતી (ખંભાત)માં આવ્યો અને પાખીને દિવસે ગુરુના વ્યાખ્યાનની પૂર્ણાહુતિમાં સંઘની ભરી સભામાં કોડથી કોચરશાહની ઘણી સારી પ્રશંસા કરી (જેમાં 'તપગચ્છમાં સિરતાજ, આજ શ્રાવક એ ધોરી' વિ. છે.) ત્યાર પછી કવિ દેપાલ વિમલાચલ તરફ ગયો.

આ તરફ સાજણસી કોચરના ગુણ સાંભળી રુષ્ટ થયો અને અધિપતિને સમજાવી કોચરને કેદ કરાવ્યો. બારે ગામના લોકો શોકાકુલ થયા, કોચરશાહને છોડાવવા ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. કોઇ સાજણને અને કોઈ કવિ દેપાલને વખોડતા હતા. કવિ દેપાલ વિમલાચલની યાત્રા કરી ખંભાત આવ્યો, ત્યારે લોકમુખથી વૃત્તાંત જાણતાં અને કોચરશાહને કષ્ટ થયેલું સાંભળી મનમાં દુઃખ પામ્યો અને સાજણસીનું ગીત કરી ગાયું કે—

"સંઘપતિ સાજણ! મન દેઇ, સુણિ ઓસવાલ-ભૂપાલ!
શત્રુકાર સબલ તઇં માંડયઉ, તૂં કરુણા-પ્રતિપાલ.
તૂં કીડી કંથૂ નવિ દૂહવઇ, દુર્બલ હિ આધાર;
બિરુદ સબલ બોલાવઇ ભૂતલિ, મહાજન રાય-સધાર.
જલચર જીવ લહઇ બહુ બગલાં, સલપણપુર સર-તીર;
ગૂંથી જાલ ઘણેરાં નાંખઇ, ધીવર ઉટઇ નીરિ.
ભક્ષણ માંસ કરી મદમત્તા, બેહુ દીઈ આસીસ;
અમ કુલ-તારક! તૂં દુખવારક! જીવે કોટિ વરીસ.
વલી બહિચરિકેરા પૂજારા, હરખઇ મનહ મઝારિ;
જીવ હણાઇ ઘણા મહિષાદિક, તેહ તણઉ નહીં પાર.
કોચર-સાહમીવચ્છલ કીધઉં, તઇં કુલવંત! જિ વારિ;
બારે ગામે અવલી મૂંકિ, એહવી પલઈ અમારિ."

—ઐ. રાસસંગ્રહ ભા. ૧, પૃ, ૧૦, કડી ૫-૭ (ય. વિ. ગ્રંથમાળાથી પ્રકાશિત).

સિદ્ધસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૧માં **શત્રુંજય**ના મૂલનાયક **આદીશ્વર**ની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિ**એ વિ. સં. ૧૩૫૬, તથા

એ સાંભળી **સાજણસી**(**સજ્જનસિંહ**) ઘણું લાજ્યો, મુખ-રંગ પલટાણો, મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયો. કવિ **દેપાલ**ને પોતાને ત્યાં લઇ જઈ ઘણો સારો સત્કાર અને સરપાવ કરી **દિલ્લી** વળાવ્યો. **કોચરશાહ**ને તરત કેદ-ખાનામાંથી કઢાવી બાર ગામ આપ્યાં. પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી **સાજણસી**(**સજ્જનસિંહ**)ની રજા લઇ **કોચરશાહ** **સલખણપુર** આવ્યા અને અધિક પ્રકારે જીવ-અમારિ પળાવવા લાગ્યા. કવિ અંતમાં કહે છે કે—

"ગણિ **ગુણવિજય** ભણઇ મુદ્દા, જાણીતઉ જગમાહિ;
કોચર ભૂચરમાં ભલઉ, ખેચર જસ ગુણ ગાઇ." —પૃ. ૧૧, કડી ૧૭.

વિક્રમના સોળમા સૈકામાં થયેલ અનેક રાસ, ચોપાઈ વગેરેના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ કવિ **દેપાલ** અને પૂર્વોક્ત ૧૬મા સૈકામાં વિદ્યમાન **સુમતિસાધુ-સૂરિ**ના સમકાલીન તરીકે **કોચરશાહ**ને માનવામાં આવે તો તેને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર **સાજણસી**ને પણ તેના સમકાલીન તરીકે ૧૬માં સૈકામાં માનવા પડે એટલે ઉપર્યુક્ત સં. **સમરસિંહ**ના પુત્ર **સજ્જન-સિંહ** (વિ. સં. ૧૪૧૪માં પોતાના માતા-પિતાની મૂર્તિ કરાવનાર)થી જુદા માનવા પડે. પરંતુ **ખરતરગચ્છ**ની એક પટ્ટાવલિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૩૨માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા **જિનોદયસૂરિ**એ બાર ગામમાં અમારિ-ઘોષણા કરાવી હતી અને સુરતાણ-સનાખત **દેસલહરા-સારંગ**-નિશ્રાએ **શત્રુંજય**ની યાત્રા કરી હતી. અને તેમનો પ્રવેશોત્સવ **સલખણપુર**માં **કોચર-શાહે** કર્યો હતો ('સા. **કોચરે** **સલખણપુર**માં પેસારો કીધો')-એથી **કોચરશાહ** વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં વિદ્યમાન હોવાનું જણાય છે, એમને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર **સજ્જનસિંહ** પ્રસ્તુત સં. **સમરસિંહ**ના પુત્ર સંભવે છે. **ગુણવિજય** કવિએ વર્ણવેલ કવિ **દેપાલ** અન્ય હશે. કવિએ **કોચરશાહ**ને **સુમતિસાધુસૂરિ**ના સમકાલીન જણાવ્યા છે, તે વિચારણીય છે. સત્ય સ્વીકારવું ઘટે.

૧૩૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **શાં**તિનાથ-બિંબ અનુક્રમે **ખં**ભાત ખાર-વાડા-**સ્તં**ભનપાર્શ્વનાથ-જિનાલયમાં અને **વ**ડોદરા-પીપળાશેરીમાં **ચિં**તામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૧૦૪૪, ૧૬૬)

કક્કસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૯૩માં ઉપર્યુક્ત **ના**ભિનંદનોદ્ધાર-પ્રબંધ રચનાર કક્કસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાઓ—

વિ. સં. ૧૩૧૮(? ૭)૫માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી **સિ**દ્ધસૂરિની મૂર્તિ **પા**લણપુર-જિનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ. પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૫૫૩)

વિ. સં. ૧૩૭૮માં પ્રતિષ્ઠા કરેલ **આ**દિનાથ-બિંબ **આ**બૂગિરિ પર ' વિમલ-વસહી 'માં વિદ્યમાન છે (જુઓ જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૨૦૬).

વિ. સં. ૧૩૭૯માં પ્રતિષ્ઠિત ચતુર્વિંશતિપટ્ટ **પા**ટણમાં કનાસાના પાડામાં શ્રી**શાં**તિનાથજીના દેહરાસરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુદ્ધિસા. લે. સં. ભા. ૧, લે. ૩૧૨).

વિ. સં. ૧૩૮૦માં પ્રતિષ્ઠિત દેસલશાહના કુટુંબે કરાવેલ **ચ**તુર્વિંશતિપટ્ટ **ખં**ભાત-**ચિં**તામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૫૩૧).

વિ. સં. ૧૩૮૦(૮)માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી**શાં**તિનાથ-બિંબ **પે**થાપુરના બાવન જિનાલયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ભા. ૧, લે. ૭૧૧-૭૦૬ પુનરાવૃત્તિ છે.)

વિ. સં. ૧૩૮૭માં પ્રતિષ્ઠિત **અ**જિતનાથબિંબ વડોદરામાં જાની-શેરીના **ચં**દ્રપ્રભજિનાલયમાં છે. (બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૪૩).

સિદ્ધસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૧માં **શત્રુંજયના** મૂલનાયક **આદીશ્વરની** મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનાર ઉપકેશગચ્છના **સિદ્ધસૂરિએ** વિ. સં. ૧૩૫૬, તથા

એ સાંભળી **સાજણસી**(**સજ્જનસિંહ**) ઘણું લાજ્યો, મુખ-રંગ પલટાણો, મનમાં પશ્ચાત્તાપ થયો. કવિ દેપાલને પોતાને ત્યાં લઇ જઈ ઘણો સારો સત્કાર અને સરપાવ કરી **દિલ્હી** વળાવ્યો. **કોચરશાહને** તરત કેદ-ખાનામાંથી કઢાવી બાર ગામ આપ્યાં. પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી **સાજણસી**(**સજ્જનસિંહ**)ની રજા લઇ **કોચરશાહ સલખણપુર** આવ્યા અને અધિક પ્રકારે જીવ-અમારિ પળાવવા લાગ્યા. કવિ અંતમાં કહે છે કે—

"ગણિ ગુણવિજય ભણઇ મુદા, જાણીતઉ જગમાહિ;
કોચર ભૂચરમાં ભલઉ, ખેચર જસ ગુણ ગાઇ." —પૃ. ૧૧, કડી ૧૭.

વિક્રમના સોળમા સૈકામાં થયેલ અનેક રાસ, ચોપાઈ વગેરેના કર્તા સુપ્રસિદ્ધ કવિ દેપાલ અને પૂર્વોક્ત ૧૬મા સૈકામાં વિદ્યમાન **સુમતિસાધુ-સૂરિના** સમકાલીન તરીકે **કોચરશાહને** માનવામાં આવે તો તેને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર **સાજણસીને** પણ તેના સમકાલીન તરીકે ૧૬માં સૈકામાં માનવા પડે એટલે ઉપર્યુક્ત સં. **સમરસિંહના** પુત્ર **સજ્જન-સિંહ** (વિ. સં. ૧૪૧૪માં પોતાના માતા-પિતાની મૂર્તિ કરાવનાર)થી જુદા માનવા પડે. પરંતુ **ખરતરગચ્છની** એક પટ્ટાવલિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ. સં. ૧૪૩૨માં સ્વર્ગસ્થ થયેલા **જિનોદયસૂરિએ** બાર ગામમાં અમારિ-ઘોષણા કરાવી હતી અને સુરતાણ-સનાખત **દેસલહરા-સારંગ**-નિશ્રાએ **શત્રુંજયની** યાત્રા કરી હતી. અને તેમનો પ્રવેશોત્સવ **સલખણપુરમાં કોચર-શાહે** કર્યો હતો ('સા. **કોચરે સલખણપુરમાં** પેસારો કીધો')–એથી **કોચરશાહ** વિક્રમના પંદરમા સૈકામાં વિદ્યમાન હોવાનું જણાય છે, એમને બાર ગામનો અધિકાર અપાવનાર **સજ્જનસિંહ** પ્રસ્તુત સં. **સમરસિંહના** પુત્ર સંભવે છે. ગુણવિજય કવિએ વર્ણવેલ કવિ દેપાલ અન્ય હશે. કવિએ **કોચરશાહને સુમતિસાધુસૂરિના** સમકાલીન જણાવ્યા છે, તે વિચારણીય છે. સત્ય સ્વીકારવું ઘટે.

૧૩૭૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ **શાંતિનાથ**-બિંબ અનુક્રમે **ખંભાત** ખારવાડા-**સ્તંભનપાર્શ્વનાથ**-જિનાલયમાં અને **વડોદરા**-પીપળાશેરીમાં ચિંતામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભા. ૨, લે. ૧૦૪૪, ૧૬૬)

કક્કસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૯૩માં ઉપર્યુક્ત **નાભિનંદનોદ્ધાર**-પ્રબંધ રચનાર કક્કસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાઓ—

વિ. સં. ૧૩૧૮(?૭)૫માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી **સિદ્ધસૂરિ**ની મૂર્તિ **પાલણપુર**-જિનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ. પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૫૫૩)

વિ. સં. ૧૩૭૮માં પ્રતિષ્ઠા કરેલ **આદિનાથ**-બિંબ **આબૂગિરિ** પર 'વિમલ-વસહી'માં વિદ્યમાન છે (જુઓ જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૨૦૬).

વિ. સં. ૧૩૭૯માં પ્રતિષ્ઠિત ચતુર્વિંશતિપટ્ટ **પાટણ**માં કનાસાના પાડામાં શ્રી**શાંતિ**નાથજીના દેહરાસરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુદ્ધિસા. લે. સં. ભા. ૧, લે. ૩૧૨).

વિ. સં. ૧૩૮૦માં પ્રતિષ્ઠિત **દેસલશાહ**ના કુટુંબે કરાવેલ **ચતુર્વિંશતિપટ્ટ ખંભાત**-ચિંતામણિપાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૫૩૧).

વિ. સં. ૧૩૮૦(૮)માં પ્રતિષ્ઠિત શ્રી**શાંતિ**નાથ-બિંબ **પેથાપુર**ના બાવન જિનાલયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ બુદ્ધિ. લે. ભા. ૧, લે. ૭૧૧-૭૦૬ પુનરાવૃત્તિ છે.)

વિ. સં. ૧૩૮૭માં પ્રતિષ્ઠિત **અજિત**નાથબિંબ **વડોદરા**માં જાની-શેરીના **ચંદ્ર**પ્રભજિનાલયમાં છે. (બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૪૩).

વિ. સં. ૧૪૦૦માં પ્રતિષ્ઠિત દેસલશાહના પુત્ર **સહજપાલ**ની ભાર્યા **નયણુંદેવી**એ કરાવેલ સમવસરણ **ખંભાત**–ખારવાડામાં **સીમંધર**-સ્વામિ–જિનાલયમાં વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ. લે. ભા. ૨, લે. ૧૦૭૬).

વિ. સં. ૧૪૦૧માં પ્રતિષ્ઠિત **શાંતિનાથ**બિંબ **બાલોતરા** (મારવાડ)-માં **શીતલનાથ**–મંદિરમાં છે. (જુઓ પૂરણચંદ્રજી નાહરનો લેખ-સંગ્રહ ૧, લે. ૭૨૯).

વિ. સં. ૧૪૦૫માં પ્રતિષ્ઠિત **ઋષભ**જિનબિંબ જયપુરના વેપારી પાસે છે. (જુઓ પૂ. નાહર લે. ૧,૪૦૦).

દેવગુપ્તસૂરિ

પ્રસ્તુત કક્કસૂરિના શિષ્ય દેવગુપ્તસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૧૪, ૧૪૨૨, ૧૪૩૨, ૧૪૩૯, ૧૪૫૨, ૧૪૬૮ અને ૧૪૭૧માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલી જૈનમૂર્તિયો જાણવા જોવામાં આવેલી છે. તેમાંથી સં. ૧૪૧૪નો લેખ ઉપર દર્શાવ્યો છે. સં. ૧૪૩૨માં પ્રતિષ્ઠિત **આદિનાથ**બિંબ પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના પુત્ર ડુંગરસિંહની ભાર્યા ડૂલહ-દેવીએ સુ૦ **સમર**-સિંહના શ્રેય માટે કરાવ્યું હતું. (બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૬૩૫).

વિ. સં. ૧૪૫૨માં વૈ. શુ. ૩ સંઘે પ્રતિષ્ઠિત કરાવેલી ઉપર્યુક્ત કક્કસૂરિની પાષાણમયી મૂર્તિ **પાટણ**માં **પંચાસરા**-પાર્શ્વનાથ-મંદિરમાં એક ગવાક્ષમાં છે. (જુઓ જિનવિ. લે. ભા. ૨, લે. ૫૧૬).

વિ. સં. ૧૪૬૮માં પ્રતિષ્ઠિત **આદિનાથ**–પ્રમુખ **ચતુર્વિંશતિ** જિનપટ્ટક પ્રસ્તુત **સમરસિંહ**ના નંદન **સજ્જનસિંહ**–સુત **સગરે** પોતાના માત–પિતાના શ્રેયાર્થે કરાવ્યો હતો. તે **ખંભાત**ના **ચિંતામણિપાર્શ્વ**-નાથ–મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૫૬૦).

ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો

વિ. સં. ૧૩૭૧માં **શત્રુંજય**–તીર્થોદ્ધારયાત્રા–પ્રતિષ્ઠા–પ્રસંગમાં

દેસલશાહના સંઘમાં એકત્ર પધારેલા ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છના આચાર્યો કે જેમનાં નામો પ્રબંધકાર કક્કસૂરિએ દર્શાવેલાં ઉપર (પૃ. ૧૮૬-૮૭) સૂચવ્યાં છે. તેમાંથી—

પાસડ (પાર્શ્વદત્ત) સૂરિ

'સમરસિંહરાસ'ના રચનાર **નિર્વૃતિગચ્છના અંબ (આમ્ર)-દેવસૂરિની** પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિયો વગેરેના લેખો હજુ જાણવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ તેમના ગુરુ **પાસડસૂરિએ** વિ. સં. ૧૩૩૦માં પ્રતિષ્ઠિત **આદિનાથબિંબ વીજાપુરમાં પદ્માવતીના** દેહરામાં વિદ્યમાન છે. (**વીજાપુર**-વૃત્તાન્ત તથા બુદ્ધિ. ભાગ ૧, લે. ૪૧૬).

નિર્વૃતિગચ્છના આ જ **પાસડ** (સં. **પાર્શ્વદત્ત**)સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૮(?૪)૯માં પ્રતિષ્ઠિત **પદ્મપ્રભબિંબ વડોદરામાં મનમોહન-પાર્શ્વનાથ**-મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (તેનો ઉલ્લેખ બુદ્ધિ. ભાગ ૨, લે. ૮૧ માં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.)

વિનયચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૩૭૩માં **શુભચંદ્રસૂરિએ** પ્રતિષ્ઠિત કરેલી **સૈદ્ધાંતિક શ્રીવિનયચંદ્રસૂરિની** મૂર્તિ **પાટણમાં વાસુપૂજ્ય**-જિનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે. ૫૨૮).

પદ્મચંદ્રસૂરિ

બૃહદ્ગચ્છના પદ્મચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬માં પ્રતિષ્ઠિત પાર્શ્વ-નાથબિંબ **ખંભાતમાં** ચોકસીની પોળમાં ચિંતામણિપાર્શ્વજિનાલયમાં વિદ્યમાન છે (બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૮૦૩). પ્રબંધકારે દેવસૂરિગચ્છના પદ્મચંદ્રસૂરિ જણાવ્યા છે, તે આ જ આચાર્ય જણાય છે.

સુમતિસૂરિ

સંડેરગચ્છના સુમતિસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ

અજિતનાથ-બિંબ દિલ્હીમાં લાલા હજારીમલજીના ઘરદેહરાસરમાં છે. તથા વિ. સં. ૧૩૭૯માં પ્રતિષ્ઠિત બિંબ બનારસ રામઘાટ પર આવેલ ‘ કુશલાજીકા બડા મંદિર ’ નામથી ઓળખાતા જૈનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે (પૂ. નાહર લે. ૫૧૯, ૪૧૫).

વીરસૂરિ

ભાવડારગચ્છના વીરસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૬૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ પાર્શ્વનાથબિંબ વડોદરામાં દાદાપાર્શ્વનાથના દેહરામાં છે. (બુધ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૧૩૨)

સર્વદેવસૂરિ

થારાપદ્રગચ્છના શાંતિસૂરિના શિષ્ય આ સર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૫૬માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ સુપાર્શ્વનાથબિંબ વીરમગામમાં અજિતનાથ–મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. (બુદ્ધિ૦ ભાગ ૧, લે. ૧૪૯૩).

સિદ્ધસેનસૂરિ

નાણકીયગચ્છના સિદ્ધસેનસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૧(? ૭)૩માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ શાંતિનાથજિન–બિંબ દરાપરા જિનમંદિરમાં છે (બુદ્ધિ. ભા. ૨, લે. ૨૫).

જજ્જગ(જગત)સૂરિ

બ્રહ્માણગચ્છના જજ્જગ(ક)સૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૦માં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ બિંબો સલખણપુર, સંખેશ્વર અને પાટણના જિન-મંદિરોમાં છે (જિનવિ. ભા. ૨, લે, ૪૭૦, ૪૮૦, ૪૯૦, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯). તથા વિ. સં. ૧૩૪૯માં પ્રતિષ્ઠિત નેમિનાથબિંબ અને પં. રત્નની મૂર્તિ સલખણપુર અને પાટણમાં પંચાસરા–પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં વિદ્યમાન છે (જિનવિ૦ ભા. ૨, લે. ૪૭૩, ૫૦૯). વિ. સં. ૧૩૮૨માં પ્રતિષ્ઠિત શાંતિનાથબિંબ ખંભાતમાં નવપલ્લવ–પાર્શ્વ

જિનાલયમાં છે (બુદ્ધિ૦ ભા. ૨, લે. ૧૦૯૩). આ **જજ્જગસૂરિને** પ્રબંધકારે **જગતસૂરિ** એવા નામથી ઓળખાવ્યા જણાય છે.

દેસલશાહ અને **સમરાશાહ**ના પરિવારમાં થયેલા તેમના વંશજો વિક્રમના સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પણ વિદ્યમાન હતા, એમ મળી આવતા લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. વિશેષ ગવેષણા કરવાથી અન્ય ઇતિહાસ પણ મળી શકે, પરંતુ અધિક વિસ્તૃત થવાના ભયથી અહિં જ વિરમીશું.

સંવત્ ૧૯૮૨ }
કાર્તિકી પૂર્ણિમા } **લા. ભ.**

—સં. ૧૯૮૨માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગરથી પ્રકાશિત ‘ જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય-સંચય ’માં ‘ **સમરા-રાસ** ’નો સાર દર્શાવતાં મેં આમાંનો મુખ્ય ભાગ જણાવ્યો છે.

—આ લેખના આધારે નવલકથાની રચના શ્રીયુત **નાગકુમાર** મકાતી, બી.એ. એલએલ., બી. જેવા પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે કરી છે.

—તથા મુનિ શ્રી**જ્ઞાન**સુંદરજીએ મુખ્યતયા આ લેખનો હિંદીમાં અનુવાદ કર્યો છે, તે ‘ समरसिंह ’ નામે ‘ જૈન ઐતિહાસિક જ્ઞાન-ભંડાર ’ **જો**ધપુર (રાજપૂતાના) તરફથી સં. ૧૯૮૭માં પ્રકાશિત છે.

—લા. ભ.

પરિશિષ્ટ [૧]

ઐ. સંવત્—સૂચી (અનુક્રમે)

(વિક્રમની ૧૭મી શતાબ્દી)

પરિશિષ્ટ [૨]

નિર્દિષ્ટ સ્થલ-નામ-સૂચી

પરિશિષ્ટ [૩]

નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થ-નામ-સૂચી

પરિશિષ્ટ [૪]

વિશેષનામ—સૂચી

શુદ્ધિ-પત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૮	૯	शेविया	रोविया
,,	૧૭	Out his	Out all his
૪૧	૧૨	Gujerat	Gujarat
,,	૧૩	mention	Mention
,,	૧૪	Khenjar	Khengar
,,	,,	Surastra	Surashtra
,,	૧૫	when	whom
૫૨	૨૧	स्वमिनी–	स्वमनी–
૬૩	૨૩	–नारिंद–	–नरिंद–
૬૭	૯	સર્વાસત્ત્વ,	સર્વસત્ત્વ–
૭૯	૨૩	वषै कृतां	वर्षे कृतं
૧૨૩	૧૧	આસકે	પાસકે
૧૫૭	૨૩	पहुय	पहूय–
૨૦૨	૨૨	समन्तः	समन्ततः
૨૭૦	૨૦	दुरमेधस–	दुर्मेधस–
૨૭૩	૨૨	જયસિંહ	જયસિંહને
૨૭૪	૧૫	જો	જોઈ
૩૧૨	૧૨	जप–	जण–
૩૬૩	૧૪	દક્ષિણ્ય–	દાક્ષિણ્ય–
૪૦૫	૧૮	ચંદ્રપભ–	ચંદ્રપ્રભ–
૪૪૨	૯	સૂત	સુત
,,	૧૭	કાર્યો	કર્યો

૫૧૮	૪	૧.૩૭૫	૧૩૭૧
૫૩૧	૨૦	–दैं-साल–	–ऎंसाल–
૫૭૯	૧	–મર	–માર
૫૯૪	૧૭	શકાબદ	શકાબ્દ
૬૦૪	૮		૧૯૮૭
,,	૧૧	૧૯૮૭	—
૬૧૧	૧૮	ભૂગુકચ્છ,	ભૃગુકચ્છ,
,,	,,	ભૂગુપુર	ભૃગુપુર
૬૨૪	૨૧, ૨૨	–ડાર	–ક્ષાર